BERTOLD SPULER

İRAN MOĞOLLARI
SİYASET, İDARE VE
KÜLTÜR—İLHANLILAR
DEVRİ, 1220 - 1350

Çeviren
CEMAL KÖPRÜLÜ

Fiyatı : 20 lira

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN, IV. SERİ, No. 4

BERTOLD SPULER

İRAN MOĞOLLARI

SİYASET, İDARE VE KÜLTÜR
İLHANLILAR DEVRİ, 1220 - 1350

1939 da Leipzig'te basılmış olan nüshadan dilimize çeviren

CEMAL KÖPRÜLÜ

Metin dışında bir harita vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA, 1957

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN, IV. SERİ, No. 4

BERTOLD SPULER

İRAN MOĞOLLARI

SİYASET, İDARE VE KÜLTÜR
İLHANLILAR DEVRİ, 1220 - 1350

1939 da Leipzig'te basılmış olan nüshadan dilimize çeviren

CEMAL KÖPRÜLÜ

Metin dışında bir harita vardır

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA, 1957

İÇİNDEKİLER

SİYASAL TARİH — 29

İRAN - MOĞOL HÂKİMİYETİ ALTINDA VEYA YANINDA YAŞIYAN DEVLETLERİN TARİHİ HAKKINDA ÖZET — 155

MOĞOLLARDA DİN MÜNASEBETLERİ — 187

İLHANLAR ARASINDAKİ DİNÎ MÜNASEBETLER — 199

MOĞOLLARIN DİNLERLE MÜNASEBETLERİ — 220

HÜKÜMDARLARIN SİYASÎ HUKUK BAKIMINDAN VAZİYETLERİ — 274

İRAN İLE YAN - MEMLEKETLERİN İDARESİ — 303

VERGİLER — 334

EYÂLET İDARESİ — 367

ELÇİLİK — 394

HUKUK — 408

ASKERÎ TEŞKİLÂT — 435

UMUMÎ TESİSLER VE GÜNLÜK HAYAT — 459

TÜRKÇE BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Türk uluslarının eski kültür ve dilleri, gittikçe oriyantalistliğin çalışma merkezi haline gelmektedir. Kitabımız bu tetkik sahasının önemli bir devresini, yani Türk devletlerinin bir çok Asya memleketleri kültürlerini, koruyucu ve ilerletici sıfatiyle yükseltip geliştirdikleri, aynı zamanda Moğol dünya imparatorluğunun mükemmel ulaştırma teşkilâtının ilk defa Ön Asya'yı ve Avrupa'yı yeniden Doğu Asya ile temasa getirdiği ve böylece bugüne kadar bitmiyen feyizli bir gelişme temelinin atılmış olduğu bir devri konu olarak ele almış bulunmaktadır.

Dikkatle araştırılması halâ da sabırsızlıkla beklenen bir çok meselelerin çözümüne; Kemal Atatürk'ün sevk ve idaresi ile başlıyan ve bütün Türk dostları tarafından sevinçle alkışlanan maddî ve manevî kalkınmanın süratli temposuna aynı suretle Türk bilginlerinin de katılmalarını ve daha şimdiden önemi büyük sayısız sonuçlar alınmasını oryantalistler takdir ve şükran duygulariyle karşılamaktadırlar.

Böylece Türk araştırma sonuçlarının diğer memleketlerin araştırmaları ile mübadele edilmesi, bugün her zamandan daha gerekli olduğu gibi, bundan böyle yalnız Türk gençlerinin Batıda, bu arada Almanya'da, tahsilde bulunmalariyle yetinilmiyerek Alman bilginlerinin de vakit kaybetmeden Türk bilginleri ile işbirliği yapmaları ve Türk kitaplarından faydalanarak tetkiklerine devam etmek imkânını bulmaları da çok arzuya şayan bir olaydır.

Yazarı bulunduğum bu kitabın Türkçeye tercümesini, böyle verimli fikir verişmeleri için bir vesile telâkki ettiğim kadar Alman bilim çalışmalarının Türk ulusuna bir dostluk tezahürü olarak da selâmlıyorum.

Göttingen 22 Nisan 1948

Bertold Spuler

İRAN ARAŞTIRMALARI İÇİN ÖNSÖZ

Bu cilt ile ortaya çıkan "*İran Araştırmaları*" İranistiğin inkâr kabul etmez bir ihtiyacını karşılıyacaktır. Yirmi sene evvel İranistiğin artık tükenmek üzere olduğunu sanan Chr. Bartholomaes'in (*zum sasanidischen Recht II, Önsöz*) endişesine rağmen, birçok yeni meslektaşların ortaya çıkmasiyle bu tetkik sahası kuvvetle inkişaf etmiş ve derinleşmiştir. Bugün eski İran tetkikatı için mevcut malzeme eskisinin iki misline çıkmış bulunmaktadır. *Avesta*'nın tetkiklere açılışı münferit birçok tefsirli (exégétique) araştırmalara ve İran din tarihinin yeni taslaklarının vücuda gelmesine yaramış olmakla beraber, filoloji bakımından emniyet altına alınmış olan *Avesta* kanonları ile metinleri, münferit izahların temeli olarak henüz ortada bulunmamaktadır. Orta - İran filolojisi, Zerdüşt eserleriyle, Türkistan kazılarından elde edilen metin ve kitabelerin derinden incelenmesi suretiyle sağlam ilmî temellere istinat ettirilmiştir; aynı şey şark ve garbin modern diyalektlerinin araştırılmaları için de muteberdir. Buradaki umumî inkişafın, yeni İran dili ile, onun bitmek bilmeyen edebiyatını, nispeten en az kavramasına mukabil, İslâmiyet devrindeki İran tarihi sahasında yeni bir canlanma görülmektedir. Elimizdeki kitapla bu hususta ileriye doğru büyük bir adım atılıyor. Eski İran tarihi ile Ortaçağ Sasânî tarihi ise monografiler ve umumî mahiyette mükemmel eserlerle tavzih edilmiş ve İran pre-historiği ile arkeolojisinin büyük ümitlerle dolu sahaları da, işte şimdi, açılmağa başlamıştır. İran'dan başlıyarak Arî devreyi geliştirmek ve bu suretle, dil ve kültür tarihi bakımından İndo-cermen eski devrine ait tetkiklerin devamını sağlıyacak en mühim şartlardan birini yaratmak, bugün ilmin sağladığı vuzuh içinde mümkün olacaktır.

İran tetkikatının daha vuzuhla ortaya konabilmesi bakımından İranistiğin bütün sahaları için müşterek bir neşriyat bürosunun bulunması temenniye değer. Hem böylece İranistiğin

bügün şark tetkikleri için ehemmiyeti de belirtirilmiş olur. İranistiğin daha çok ilerlemesi için, daha müsait komşu tetkik sahaları olan Arabistik ve İndoloji ile akademik mahiyette bir karşılaştırma caiz olduktan başka zaruridir de ; hem de bu teklif basiretli Arabist'lerle İndolog'ların tasvip ettikleri bir tekliftir. Bu çok ümit verici sahada bugün yetişen nesil, çalışmalarında akademik terakkiler ummadıkça ve dıştan yardım ve emniyet sağlamadıkça tehlikeye maruz kalacaktır. İran tetkikatı bu talebe, münasip çalışmalarla cevap verecektir.

Bu çalışmaların plânı yorulmadan şark tetkiklerine ait eserler basan kütüphanelerce içten bir alâka, Alman tetkik cemiyetince de korunmak için esaslı bir temayül bulmuştur. Bu ilk cildin baskıya verilmesi ile intişarı arasında geçen zaman içinde şüphesiz bütün ilmî mesainin esas şartları değişmiş bulunmaktadır: Vatan varlık mücadelesine girişmiş bulunuyor.

Bu kitabın basılmasında gösterdiği yardımdan dolayı Alman Tetkikler Cemiyetine bilhassa teşekkür ederim. Zaman müsaade ettiği takdirde çalışmalarımıza devam edilecektir. İkinci cildin müsveddeleri matbaaya verilmiş bulunuyor. Bu cilt Anatol Waag tarafından işlenmek suretiyle neşredilecek olan *Nirengistan*'dır. Bu, pek mühim olan Avesta ayinlerine ait metinlerin umumca anlaşılmasını sağlayacaktır. Üçüncü cilt olarak da Olaf Hansen'in "*Soğutca Lügati*" nin neşri ümit olunmaktadır.

Wansee, 12. Ekim 1939

HANS HEİNRİCH SCHAEDER

ÖNSÖZ

Tarih bilginleri, Moğol'ların Ön-Asya ve şarkî Avrupa istilâlarını, ötedenberi, bu sahalardaki inkişafın kat'î bir safhası olarak kiymetlendirmektedirler. Moğolların şarktan ileri atılmalariyle husule gelen büyük değişikliklerin ehemmiyeti takdir edildiği için, bu konu bilhassa politik bakımdan gözönünde tutulmaktadır.

Buna rağmen bu ırkın politik tarihi artık çoktanberi yerli kaynaklara dayanılarak tetkik edilmemektedir. Umumiyetle şark eserlerine müracaatle İran - Moğol devletinden toplu olarak bahseden yegâne iki eser bundan takriben 100 sene önce çıkmıştı. Bununla beraber her iki müellif de — Abraham Constantin Mouradgea D'Ohsson[1] ile Josef, Baron von Hammer-Purgstall[2] — türlü dillerdeki (Ermenice, Kürtçe ve geniş ölçüde Süryanice) raporları esastan meskût geçmiş oldukları gibi bu aralık bilinen ve neşredilen ayrıca birçok arabca ve farsca eserlerden de faydalanmamışlardır.

Bu umumî mahiyetteki eserlerin mevcudiyetine rağmen, burada siyasî tarihin tafsilâtını verirken, şimdiye kadar gözden geçirilen olayları tamamlamakla veya bu olayların büyük ölçüde taslağını çizmekle iktifa edilemezdi. (Bittabi bu vakalar sık sık tekrar edilmiştir). Kültürel ve idarî inkişafa ait fasıllarda uzun uzadıya tafsil edilen şahıslardan bir çokları, başlıca veya kısmen politik bir rol oynamış bulunuyorlar. Bundan dolayı eserin ikinci kısmında sık sık politik izahlara yer vermek zorunda kalınmış veya bunun aksi vaki olmuştur. Bu şartlar altında siyasî kısımda Ohsson ve Hammer'de geçen vakaların tekrarından kaçınılamadı. İran - Moğol saltanatının dış hâdiseleri oldukça yeknesak bulunduğundan kitabın birinci kısmında okuyucunun sabrını lüzumundan fazla suiistimal ettiğinin farkında olan müellif, mevzuda birliği sağlamak için,

[1] Bk. kitabiyat cetveli No. 271.

[2] Bk. kitab. cet. No. 272. - Howorth'un çalışmaları (kit. cet. No. 273) şark kaynaklarına dayanıyor.

gene de eserin bu mahiyetini muhafaza etmek mecburiyetinde olduğunu sanıyor.

Bundan başka birçok ehemmiyetsiz hükümdarların yaptığı işler hakkında doğrudan doğruya malûmat mevcut olmaması da bu hükümdarlardan üstünkörü bahsedilmesini mucip olmaktadır. Abaka, Arġūn veya Abū Saʿīd gibi hükümdarların fikrî seviye, düşünce tarz ve hareketlerinin sebepleri hakkında da hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Bu hal bu İlhan'ların şumullü bir şekilde kıymetlendirilmelerini müşkül kılmaktadır. Şark tarihine ait tafsilâtın, bu suretle garp hâdiselerini anlatan eserlerinkiyle tezat teşkil etmek üzere, canlılıktan ekseri mahrum bulunması, çok defa bu tafsilâtın dayandığı kaynakların hususî mahiyetlerinden ilerigelmektedir.

Siyaset tarihinin, bu şartlar altında yeniden yazılması icabederse de, yine de, bu kitaptaki malûmatın başlıca sıklet merkezi, bu zamanın kültürel hususiyetlerinde ve günlük hayattadır; bununla beraber her iki husus da, pek bol malzemenin mevcut oluşuna rağmen, henüz kül halinde kıymetlendirilmemiştir. İslâmlığın zuhurundan ta zamanımıza kadar şark memleketlerinin idrak ettikleri manevî devrimlerin en büyüğünden sonra şarkta vukubulan inkişaflar, ancak bu sayede cidden anlaşılmış olacaktır.

Moğol kültürünün yerli şark medeniyetine tesirini gösteren tetkikler, bu kültürün eski halini tamamiyle belirten umumî müşahedeye dayanacaktır; ancak Moğol kültürünün bilinmesi sayesinde aslî mahiyetiyle açılacak olan ve pek kısa malzemeye malik bulunan diğer Moğol devletlerinin tetkik sahası da hareket noktasına buradan başlamak zorundadır. Müellif, Rusya'daki Altınordu - Moğol devleti için, yakında, okuyucularına bu neviden bir tetkik sunabilmeği ümit etmektedir.

***

Bu kitabın müellifi, eserinin basılmakta olduğu 1935-38 senelerinde ve basıldıktan sonra türlü yerlerden gelen yardımlara samimî şükranlarını bildirmek ister. Bilhassa bu "İran tetkikleri„ işini ele almamı iltifatlı bir şekilde tavsiye etmekle kalmıyarak, aynı zamanda bütün tashihleri de birlikte okumak

zahmetini ihtiyar eden Profesör Dr. H. H. Schaeder'e teşekkür ederim; kendisine, Alman Tetkik Cemiyetinin eserimi basmakta gösterdiği yardıma delâleti dolayısiyle de şükranım kadar minnetim vardır. Adı geçen cemiyete de aynı veçhile şükranlarımı sunarım. Göttingen'de Profesör Dr. W. Hinz, eser meydana gelirken devamlı alâkalariyle beni teşvik ettiği gibi, Göttingen Üniversitesi Felsefe Fakültesi Dekanı Prof. Dr. K. Deichgräber de eserin basılması için Alman Maarif Nezaretince maddî yardımda bulunulmasını sağlamıştır ki, bu yardımı yapan yetkili makamlara da ayrıca müteşekkirim.

Göttingen Üniversiteler Birliğinin reisleri bulunan Geheimrat Prof. Dr. Brandis ile Prof. Dr. P. E. Schramm da eserin basılması için bana ayrıca para yardımında bulunmakla eserin çıkmasına hizmet etmişlerdir. Bunlar için de samimî teşekkürlerimi takdim ederim. Bu eser 1938 senesi son baharında Göttingen'deki Georg-August Üniversitesi Felsefe Fakültesine habilitasyon mesaisi olarak takdim edilmiştir.

Bu eserin çıkması için malzeme bakımından da birtakım yardımlara nail oldum. Bunlar olmasaydı eserin bu şekli alması imkânsızdı. Cambridge'de (o zamanlar Göttingen'de) Profesör Dr. G. Haloun bütün Çin'e ait meselelerde lütfen benimle istişare ettiği gibi, İstanbul'da Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Toğan (evvelce Göttingen'de) de kendisinin İstanbul'da keşfettiği yazmaları tedarik için fedakârlık göstermiş ve Prof. Hinz ile beraber bunlardan faydalanmamı temin etmişlerdir. İstanbul'da Prof. Dr. H. Ritter de bu şehirde *Al Umarīs* ile *Alā'-i Tebrīzi* fotograf kopyalarını almak için lüzumu olan parayı muvakatten temin etmek lûtfunda bulunmuştur; Berlin'de Kaiser-Friedrich müzesinde Dr. W. Hellige de kendi işini ihmal pahasına sikkeler hakkında benimle büyük ölçüde konuşmalar yapmıştır. Bütün bu zatlara birer birer teşekkür etmekle kendilerine olan borcumun ancak bir kısmını ödeyebilmiş oluyorum. Tashihlerin okunmasında ve bilhassa çok müşkül bir iş olan notların karşılaştırılmasında karımdan da çok yardım gördüm.

Eserin basımını, zamanın müşkül şartları altında süratle ve mükemmelen temin eden tâbi ve nâşire de aynı derecede müteşekkir bulunuyorum. Haritanın basılmasına yardım husu-

sunda da Göttingen'de Cand. rer. nat. Heinz Schmidt'e teşekkür ederim,

Göttingen Üniversitesi kütüphanesinin bütün yetkili memurları, gerek kendi zengin kütüphanelerinden ve gerekse hariçteki kütüphanelerden kitap ve yazma temin etmek lütfunde bulunmakla bana büyük iyilik etmişlerdir. Viyana ve Paris Millî kütüphaneleri ile Breslav Devlet kütüphanesine de, gönderdikleri yazmalar için çok teşekkür ederim. Prag'da Doçent K. Jahn da, kısmen neşredecek olduğu Reşīd-üd-Dīn tarihinin Viyana nüshasını, bana göndermek lütfunda bulunmuştur.

Göttingen Ekim 1939

BERTOLD SPULER

GİRİŞ

Bu kitapta Moğol'ların kültürü, bunların İran arazisine girdikleri andan itibaren takip edilecektir; bu zamana kadarki varlıkları tetkikimizin dışında kalıyor. Moğol'ların Çin, Maverâünnehr ve Türkistan, Moğolistan veya Altınordu ülkesindeki inkişaflarına da girişilmeyecektir. Bu memleketler tarihi hususi bir esere ihtiyaç göstermektedir. Ara sıra yapılacak işaretler ise sadece bir münasebetle izah edilecek hususlara yardım mahiyetinde olacaktır. Eser, unvanına da uygun olarak İran-Moğol'lar devletinin inkırazı ile kapanıyor; burada ne Moğol'ların hâkimiyeti altında yaşayan İranlıların sanat tarihinden,[1] ve ne de ayrıca onların kültür hayatlarından bahsedeceğiz. Bunlar için de muntazam ve ayrı bir tetkike ihtiyaç vardır. Şu *halde edebî ve dinî-doğmaya ait inkişaflar* da tetkik *dışında* kalıyor. Moğol'luğun İranlı'lık üzerine tesiri de keza bahis dışıdır; bununla beraber bu çalışmamızda, vesile düştükçe, herhangi bir tetkike başlangıç olabilecek noktalar bulunabilecektir[2].

Alınan idarî tetbirler hakkında malûmat verirken Moğol hükümdarlarının tebaalarından da bahsedileceği tabiidir. Bu sahada daha evvelki birçok iranî unsurlar muhakkak alınmış veya Moğol-Türk unsurlarına uydurulmuş bulunuyor. Bir bütünün eczasını teşkil eden bu iki unusurun birbirinden ayırt edilmesi sayesinde İran idare ve teşkilât hayatı, daha ilk zamanlarından itibaren, göz önüne konabilecek, gerçek İranî unsurlarla yabancı unsurlar ancak o zaman tefrik edilebilecektir. Elimizde böyle bir rehber olmadığı için burada bir hudut çizmeğe, pek haklı olarak, çalışılmamıştır. (1)

Görülüyor ki, bu tetkik başlıca gerçek vukuatı ihtiva etmekte ve bilhassa daha evvelki ve sonraki zamanlar, İran'ın dışında dahi, karşılaştırılmamaktadır. Eserin birçok yerinde bu gibi mukayeseler bizzarure kendiliğinden meydana çıkmaktadır.

[1] Bk. aş. *Bas. «Hırfet ve sınaat»*, *sonda*.

[2] Dr. Karl Jahn (Prag) Moğol esaslarının İran fikir hayatına tesirleri hakkında bir tetkik hazırlamaktadır (yine bk. Jahn s. 309 v. d.)

Eğer Moğol-Türk kültürü ile İran kültür hayatından biri rastgele ele alınıp diğeri bırakılmak istenmezse, bunların her üçünü de topluca tetkik etmek gerekir. Bütün yetkili kaynak ve eserlerin işlenmesine, ve mümkün mertebe folklora ait tetkiklerin yapılmasına ise ihtiyaç vardır; halbuki bütün bu dediklerimiz bu kitabın çerçevesine girecek şeyler değildir. Fikrimce mukayese yapmak veya bir noktadan incelemek mümkün olmadan önce bir kere muayyen devirlere ve muayyen milletlere ait bildiklerimizin gerçekten ele alınıp yazılması gerekir.

O halde, Moğolların İran'daki egemenliklerinin etraflıca tetkiki,-bu tetkik Moğol ve İran tarihlerinin bir faslını teşkil ettiğinden- temas edilen mevzular dahilinde, ancak kısmî mahiyette kalmaktadır. Böyle dar bir görüş çerçevesi içinde bu devrenin Moğol'lar, Türk'ler ve İranlı'lar gibi üç ayrı cins için olan önemi hakkında bir hüküm vermek tabiatiyle müşkül olacaktır. Moğol'ların başlıca hareketleri fatihlerin istilâ ettikleri yabancı memleketlerdeki hareketlerinden ibarettir; yalnız bunda onların gösterdikleri dinî tesamüh büyük bir istisnalik teşkil eder ki, bu, o zamanlar için, şarkta ve garpta pek nadir bir keyfiyettir. Ġāzān'dan evvel umumiyetle bir devlet fikrinin mevcudiyetinden bence bahsedilemez. Moğol istilâsına düşmüş olan bir millete karşı ilgi göstermek o zamana kadar pek görülmüş bir şey değildir. Ancak Ġāzān (1295 - 1304) çoğunluğun dinini kabul etmiş ve bundan böyle devletin çalışmalarını yalnız Moğol'lara inhisar ettirmiyerek bu tabaaya da şümullendirmek suretiyle o zamana kadar fatih unsurla tabi unsur arasındaki uçurumu ortadan kaldırmıştır. Belki bu suretle, uzun bir zaman için, o zamana kadar mevcut devlet sistemlerine hiç uymıyacak bir Türk-İran (çünkü Moğol unsuru Türk unsuru içinde günden güne eriyip kaybolmakta idi) cemaati teşkil edebilecek, ve belki de kültür ve sanat bakımından daha çok (2) İranlılığı, askerlik bakımından da Türklüğü temsil eden ve Yakın-şarkın inkişafını başka bir yöne çevirebilecek olan büyük bir devlet kurulmuş olacaktı.

Fakat yıkıcı kuvvetlerin büyüklüğü ve Ġāzān'ın çalışma devresinin kısalığı böyle bir temelin kurulmasına engel olmuştur. Daha Ölceytü ve Abū Sāʿīd zamanlarında birçok şeyler yine 1295'den evvelki seyrini takibebaşlamış ve 1335 den sonraki

hadiseler de, bu hususta beslenilen ümitleri yok etmiştir. Türk ve İran unsurları müşterek faaliyet hususunda birleşecekleri yerde, gün geçtikçe birbirlerinden daha çok ayrılmışlardır. Bununla beraber her iki unsur birbirlerine kuvvetle müessir olduklarından 1220 ile 1350 arasında geçen 130 yıl İranlılar, Moğollar ve Türkler için ihmal edilmiyecek bir önemi haizdir.

Transkripsiyon hakkında *

Arap alfabesi için "Alman Şark Cemiyetinin„ metodunu takip ediyoruz. Yalnız boğuk "i„ için kullanılan "y„ yerine almanca "ja„ daki gibi "j„ harfini kullanacağız.

Vokallerde Arabca, Farsça ve Türkçe arasında, hangi cinse (muhtemel olarak) mensupsa ona göre bir tefrik yaptık. Yer adlarında aşağı yukarı dil sahaları dikkate alınmıştır ki, birbirinden biraz farklı yazılışlar bunu anlatmaktadır. Çok defa değişik fikirler gütmek mümkün olacağından, başka yazış tarzının da araya katılması, tabiîdir. Maamafih bu meseleler çok önemli görülmediği için bir tek yazı kabul edilmiştir. Farsça için şimdi kullanılan vokaller tatbik edildi; bu, 13 üncü ve 14 üncü asrın telâffuzu iyice anlaşılamamasından ve şimdiki İran'lıların eski metinleri bugünkü telâffuza göre okumalarından ilerigelmektedir.

İslav'ların Kyrill alfabesi ile Gürcüce için bilginlerin kullanageldikleri transkripsiyonu tatbik ettik; lâtin harfleriyle yazılan diğer bütün dillerde de orijinal şekli aldık.

Almancaya geçmiş kalıplar için de mümkün mertebe müsamahalı davranarak popüler yazış tarzını kabul ettik. Burada umumca tanınmış bir sınır yoktur; bunun için, ne de olsa, az çok keyfî hareketten sakınılmak mümkün olamamıştır (3).

Kaynaklar hakkında hulâsa

Moğol'ların İran saltanat devresi için elimizde birçok haberler bulunmakla beraber, bina anıtları bir yana bırakılacak olursa, bu saltanata doğrudan doğruya şehadet eden pek az

* İslam Ansiklopedisinin kullandığı transkripsiyon dilimimize en elverişli olduğu için biz tercümede olabildiği kadar bunu kullandık. (C.K.)

malzemeye malik bulunuyoruz. Bunun için burada kullanılan kaynaklar hakkında birkaç söz söylemek, kıymetlerini belirtmek gerekmektedir.

İlhanlı'lar zamanı için elimizde pek az vesika vardır. Ancak 1936 senesinde Paul Pelliot İran'da bulunan Moğol dil anıtlarının (1320 ye ait) ilk üç fragmanını neşretmiştir[1]. Bundan başka Avrupa arşivlerinden (Vatikan, Paris v.s.) bazı vesikalar biliyoruz ki, bunlar bilhassa hükümdarların unvanı, kullanılan resmî (kalem) uslûp v.s. hususunda bir önemi haizdir[2].

Buna mukabil elimizde nisbeten pek çok sikke bulunuyor. Bunlar da bittabi yalnız pek dar çerçeveli sorulara cevap veriyor. Bunların üzerinde hükümdarın unvanından başka ayrıca da devlet hukuku bakımından büyük-Ḫān'a olan nisbeti de (Büyük-Ḫān'ın adının bu sikkelerde yazılı olması veya olmaması ile) anlaşılıyor. Ayrıca bazı dillerin resmî devlet hayatında kullanıldığı sabit olduğu gibi, sikkenin bozuk olmasından[3] malî buhranın mevcudiyeti ve nihayet devletin türlü dinlere karşı durumu da belli oluyor[4].

Umumiyetle, İran-Moğol'lar devresine ait araştırmalarda, tarihçilerce, garp için tatbik edilen yoldan büsbütün ayrı bir yolda yürümek lâzımdır. Kaynak olarak, pratik bakımdan sadece hâdiselerin bir tasvirini veren yazılmış eserler nazara alınabilir. Görülüyor ki, malzeme tamamiyle tarafsız değildir, vesikalara has bir objektiflik (4) mevcut bulunmuyor; bunun için kaynaklarımızın tamamiyle subjektif bir renk taşıdığını hesap etmekliğimiz lâzımgeliyor.

Büyük-Ḫānlarla İlhanlılar devri için eserlerin-ki, bu sair hususlarda çok kolaylıkla şematik bir tesir yapabilirdi - dillere

[1] Kit. cet. No. 102. - Bunlar Abū Saʿīd'in Büyük Ḫān'dan hakikaten yeni resmî mühür almadığını gösteriyor. -Kitabeler koleksiyonuna yalnız ilâveler yapılmıştır, krş. Rabino, Kit. cet. N. 250.- bütün bu fasıl için krş. Bertold Spuler: *Quellenkritik zur Mongolengeschichte Irans*, Zeitschrift der deutschen Morgenl. Gesellschaft, yıl 92 (1938), s. 219 - 243.

[2] Kit. cet. No. 96 - 102 ve 397.

[3] Berlin sikkelerini incelemek benim için de mümkün olamamıştır; mamafih *Brit. Kat.* da bunun hakkında malûmat vardır (krş. aş. «Para» bahsi, not 6).

[4] Kaiser - Fridrich Museum'da (Berlin) devlete ait sikkeler koleksiyonunu görebildim. -krş. ayr.: Kit. cet. No. 254 - 270.

göre taksimi, tamamiyle mümkün ve hatta yerinde bir iş olur; zira eserlerin giyindiği dil kisvesi, tarafsızlıkları ile büyük ölçüde uyuşurlar.

Kaynakların en çoğu İran dilinde yazılmıştır; başka türlüsü zaten beklenemezdi. Bu dilde yazılmış olan eser yazılarının büyük bir kısmı Moğol'ların hizmetinde bulunan veya hiç olmazsa onların saltanatına karşı sempati besleyen, veya beslemesi gereken şahsiyetlerdir. Bu keyfiyet Cüveynī'nin, Reşīd-üd-Dīn'in Vaşşāf'ın, Kāşānī'nin, Hāfe-i Abrū'nun ve Ḥamdullah Mustavfī'nin eserlerine adetâ, velev takribî olsun, bir tıpkılık göstermeksizin, müşterek bir hüviyet bahşetmektedir.

Cüveynī'nin *Ta'rīḫ-i Cihān-küşā'sı*[5], Reşīd-üd-Dīn'in *Ta'rīḫ-i Ġāzānī*'si mutlak manasiyle en mühim iki eserdir. Bunların içindekiler oldukça muhtelif, hedefleri ise bambaşkadır. Cüveynī'nin eseri, memleketlerine seyahat etmiş olduğu Moğolların tarihinden başka, Hvarizmşah ile Uygur'ların ve Haşişī'lerin tarihleri ile de meşgul oluyor. Eserin esas kısmını büyük Moğol devletinin Büyük-Ḫān'lar mukadderatının hikâyesi teşkil eder; devletin İran dalından nispeten pek az bahsedilmektedir. Cüveynī'nin beyanatı, bilhassa Büyük-Hānların Horâsân'da bulundurdukları valilerin faaliyeti hakkında mühimdir. Maamafih Cüveynī Moğol seferlerinde geçen bazı olayları da- türlü haberlere göre-iki defa nakletmektedir [6]. Bundan başka eser bize kültür ve idare tarihi bakımından bir hayli malûmat da vermektedir ki, evvelkisi bilhassa o kitabın hayatını çerçeveleyen bazı fıkralar kolleksiyonundan alınmıştır [7].

Yüksek bir devlet memuru olan (Elcezîre'de nâ'eb)[8] Cüveynī için kaynak olarak geniş ölçüde tecrübe ve hatıralarıyla(5) arşivlerdeki yazılı ve şifahî menkulât, vesikalar ve ağızlarda dolaşan sözler düşünülmelidir. Onun eserini, tetkik ettiği kısımlardan pek çoğu hususunda eşit eserlerin bulunmayışı yüzünden, sonraki yazarların eserleri derecesinde tetkik etmek mümkün olmamakla beraber

[5] Kit. cet. No. 1 v. 2.

[6] Krş. Aş. «Kaynaklar» bahsı, başta. Bir de Barthold E I, I, 1117 ve bilhasa Barthold, *Türk*. 39-41.

[7] Cüveynī I. 158-191. Buna mukabil Kāşānī 147 v- 156 v. de Ölceytü'ye ait menkibeler oldukça kıttır

[8] Krş. Aş. «İl'in idaresi» sona doğru.

sözlerine azamî derecede güvenilebilir; mamafih onda raslanan şahıs ve yer adlarına- veya hiç olmazsa ondan bahseden yazmalara- karşı şark kaynakları için gösterilen mutlak ihtiyata [9] lüzum vardır.

Reşīd üd-Dīn'in eseri içinse vaziyet bambaşkadır [10]. Eski Moğolistan'daki kabile münasebetleri-ki işbu tetkikimiz için o kadar mühim değildir ve bunda Reşīd üd-Dīn, *Bolod*'ın Ţş'añ-şiañ [11] raporları ile devlet hazinesi ile birlikte mahfuz resmî kronik *Altan Debter*'e dayanmaktadır - hakkında anlattıkları bile Çin kaynakları ve Üan-Ţş'au Pi-Şï [12] nin Moğol "*gizli tarihi*" marifetiyle kısmen olsun tadil edilebilir. Bu yazar İlhanlı'lar zamanı için de (1304'e kadar tereddütsüz en mühim bir kaynak olmakla beraber) tek değildir. Bunun için Vaşşāf tamamlayıcı mühim bir zeyl olup eseri hattâ çok defa Reşīd üd-Dīn'in anlattıklarını da doğrultmaktadır.

Reşīd üd-Dīn'in, hükümdar Ġāzān ve Ölceytü [13] ile yakın teması olduğundan verdiği haberlerin bir haylısını kısmak zorunda kalmıştır. Cingiz Ḫān ile haleflerinin yıkıcılıkları onda, bu hâdiselere muasır olan *İbn al-Eşīr* ve *En-Nasavī* (6) gibi eserlerde olduğundan çok daha ihtiyatlıca anlatılmaktadır. Bu meselede bu iki kitabı muhakkak üstün tutmak lâzımdır. Reşīd üd-Dīn zamanına doğru geldikçe hâkim Moğol'lara olan saygısını daha ziyade çoğaltmaktadır. Binaenaleyh Ġāzān'ın saltanatı için anlattıklarını biraz ihtiyatla karşılamalıdır. Onun Ġāzān'ın İran-Moğollarının en mühim bir hükümdarı olduğu

[9] Krş. Blochet, *La Mort de Khagan Koyouk*, kit. cet. N: 308; başkaca Reşīd üd-Dīn'de Moğol isimlerinin kullanılması hak. Blochet, *Intr.* 118 v. d.

[10] Kit. cet. N: 5. Burada, bu eserdeki Moğol ve İran dışı ahval hak. malûmat veremeyiz; krş. b.i. Vladimirtsov. *Obsc. Stroj*, 5 v. d. ile Barthold, *Türk*. 44-48.

[11] Aş. krş. «*İlhanlıların Büyük Hān'la münasebetleri*»

[12] Krş. aş. «kaynaklar» not 66.

[13] Quatremère nşr. girişte mükemmel bir hal tercümesi (Kit. cet. N: 5 C) ve zeyilde biraz muvaffakiyetsiz olan Blochet'nin kitabı: *Introduction* (kit. cet. N. 287). E. I. deki baş da cd. III. sütun 1213-1215 (E. Berthels tarafından) rusca başlığını nakilde bir çok tabı hataları vardır.

hakkındaki hükmü altına imzamızı tereddütsüzce koyabiliriz [14]. Bununla beraber anlattıkları her zaman hatasız değildir; meselâ pek iyi biliyoruz ki, Altınordu Hānı Togtaġa 1301 yılında bazı miras iddialarına dayanarak İlhan devletine ait olan Kafkas ülkesinin kendisine iadesini istemiş ise de bu iddiasını geçirememiştir [15]. Reşīd üd-Dīn'de bir kelime ile olsun, bundan bahis yoktur [16]. Kim bilir, belki de o, hükümdarına karşı böyle bir iddiada bulunmayı bir ayıp saymıştır; her ne olursa olsun burada bir uyuşmazlık olsa gerek. Bundan başka Reşīd üd-Dīn Ġāzān'ın halefi olup onun tarafından 1295 te düşürülen Bāydū'yu tayyetmiştir. Reşīd üd-Dīn'in tavsifine bakılırsa Bāydū'yu sadece saltanat iddiasında bulunan ve Geyḫātū'nun idamından (Mart 1295) sonra hakikaten iddiasını geçiremiyen bir adam gibi telâkki etmemiz lâzımgelir [17]. O zamana kadarki hükümdarların Hıristiyanların dostu oldukları, ne onda ve ne de mutlak olarak bütün İran eserlerinde vardır; bundan başka budizmin kuvvetli mevkii de (7) hemen katiyen bildirilmemiş ve dolayısiyle bu dinin rolü iyice anlatılamamıştır.

Reşīd üd-Dīn'in Ġāzān'ın idarî tedbirleriyle sair ıslahatına ayırdığı uzun fasılda dikkatimizi, her şeyden önce, bu hükümdarın karşılaştığı bazı halleri değiştirmeğe çalıştığı hususuna çevirmeliyiz. Birinci vezir Reşīd üd-Dīn'in Ġāzān'

[14] Bu noktai nazarın doğruluğundan - sonraki tarihçilerin de hükümlerine göre - şüphe edilemez.

[15] Krş. aş. «Ġāzān» bahsi.

[16] Reşīd üd-Dīn (Viyana 273 v.) bir elçiler heyetinin 1303 başında kabul edilmesi hak. kısa bir kayıt vardır (krş. aş. «Ġāzān» bahsi). Buna mukabil Kāşānī (97 v) bu isteğin 1313 senesinde tekrar edildiğini bildiriyor. (Halbuki başkaca yalnız Ḥāfez-i Abrū elçilerin gelişlerini haber veriyor). Gerek bu keyfiyet ve gerek aş. «*Moğollar ve dinler* faslı» da tetkik edilen deliller, - ki aksi takdirde muteber olamazdı - ve bir de her iki eserde kültür tarihine ait tefferuatın işlenme farkı Kāşānī'nin, onun *Cāmiᶜ üt-Tavārīh* müellifi olduğu hakkındaki iddiasının yanlışlığını söylemeye beni sevkediyor. (Belki de ehemmiyetli) bir işbirliği (ms. malzeme toplarken) yapılmış olması tabii imkânsız değildir. Kāşānī (gös. yer.) Reşıd üd-Dīn'e, eserinin birçok yerlerinde kasten bahsetmediği Yahudilerle sıkı bir işbirliği yaptığından dolayı çıkışıyor krş. aş. «*Din: Yahudilik*»

[17] Reşīd üd-Dın Viyana 245 v. d., 255 v -257 v. 258 - 260 v. v. krş. aş. fas. «*Siyasî tarih*: Geyḫātū ve Bāydū» sonda.

ın çıkarttığı yasalar hakkında yanlış neşriyatta bulunmuş olması mümkün değildir [18]. Tasarlanan tedbirlerden birçoğunun kuvveden fiile çıkarılmaması, hükümdarın erken öldüğüne göre (1304), Reşīd üd-Dīn'ce de aşikâr olmalıdır. Fakat eser onun ölümü ile kapandığına nazaran artık bu tedbirlerden bahsetmek mümkün olamaz. Reşīd üd-Dīn'in ondan evvelki ahvali, Ġāzān'ın ıslâhatını o nisbette parlakça belirtmek için, simsiyah göstermiş olması hakikate yakındır [19]. Burada diğer tarihçilerin gerçek olan ifadeleri ile Reşīd üd-Dīn'in haberlerini karşılaştırmak çok defa mümkün olmuyor. Ekseri kendi mülâhazalarımızla başbaşa kalmak mevkiindeyiz. Bilfarz yurtlanma şartları her yerde onun tasvir ettiği şekilde [20] olmuş olsaydı, tatbikatta - hiç değilse köyler için - genel olarak vergi toplamağa imkân olmazdı. Bununla, yazarın anlattıklarının aslında doğru olmadığı iddia edilmek istenmiyor; yalnız Reşīd üd-Dīn 'in yukarıda andığımız maksadı için aykrı misaller seçtiğini farzedebiliriz. Müellifimizin hikâye ettiğine nazaran, bilhassa soysuzlaşmış olan gündelik hayatın diğer alanları için de aynı şey varittir. Bütün bunlarda karakteristik olan nokta Reşīd üd-Dīn'in bütün bu fenalıkların sebebini pek nadir teşrih etmesi ve teşrih ettiği zaman da bunu nihayet saltanatlarını borçlu bulundukları Moğol'ların yıkıcılıklarına ve memleketteki imtiyazlı durumuna ait olarak [21] kaçamak yollardan yapmasıdır. Ġāzān ile Ölceytü cedleri zamanına ait olan ahvalin yakından tetkik edilmesini (8) hiç değilse hoş görmemiş olmalıdırlar.

Reşīd üd-Dīn'in eseri iki katlı olarak zeyillenmiştir. Bir defasında Kāşānī [22] Ölceytü'nün zamanını türlü zeyiller ilâvesiyle ekseriya kronoloji sırasiyle, sırf sarayın noktai nazarını

[18] Reşīd üd-Dīn Viyana 277 r - 333 r. - Ḫvandemīr onu buradan iktibas etmiştir.

[19] Krş. Reşīd üd-Dīn Viyana 297 r ve v (*hakkın sukutu*), 329 v (*memleketin tahribi*). -Krş. Validī 10.

[20] Reşīd üd-Dīn Viyana 299 v. v. d., ayn. 327 v. v. d.- krş. aş. «*Ġāzān'ın ıslahatı*» faslı.

[21] Ms. hukuk da emniyet olmayışına dair kayıtlara tesadüf edilir, krş. aş. «Hukuk fas. ».

[22] Kit. cet. N. 7 - krş. Barthold, *Türk.* 46 v. d. Kāşānī 2 r ve v. zeyl olduğuna işaret ediyor.

güderek[23] çok mufassal tetkik etmiş ve meselâ Reşīd üd-Dīn'in diğer vezirlerle olan münasebetleri ve Gîlan[24] Maveräünnehr[25] ve Hindistan[26] hakkında, bizim başka yerlerde bulamadığımız sözler söylemiştir. Reşīd üd-Dīn'in eserinin diğer bir zeylini kendisine borçlu olduğumuz Hāfeẓ-ı-Abrū'da *(Zeyl-i Ta'rīḫ-i Reşīdī)* Kāşānī'yi kaynak tutarak 1357 yılına, yani devletin batmasına, kadar götürmüştür[27]. Bu zeyil sade yazılmış, açık ve fakat siyasî maksat gözeten bir eser olup kıymeti bakımından, müellifin ayrıca daha sonra yaşamış olmasından dolayı da, Reşīd üd-Dīn'in eseriyle kıyaslanamaz. Bu eser salt Abdür-Rezzāḳ Samarḳandī'nin *"Maṭla-e Saᶜdeyn„*'ine dayanmakta[28] (Tabiî İlhanlılar zamanı için) olduğu için bu eserden yeni malûmat elde edilememektedir.

Fevkalâde mühim bir kaynak da, hele Reşīd üd-Dīn'in sözlerinin doğruluğunu muayene bakımından, Vaṣṣāf'tır[29]. Uslûbu tumturaklı olup Avrupa zevkine hiç de hoş gelmez; "sarayın meddahı„ (9) (Vaṣṣāf kelimesi) unvanını İranlılar arasında bile pek haksız taşımamaktadır. Burada bir çok haberler buluyoruz ki, bunların hiç birisi Reşīd-üd-Dīn'de yoktur; daha sonraki müverrihler de (bilhassa Mīrḫᵛand) hep ondan iktibasta bulunmuştur. Onun eserinde verdiği rakkamlarla eğlencelere dair süslü haberleri - hele bunlar, eserini saltanatları zamanında ve kendileri için yazdığı Ölceytü ve Abū Saᶜīd devrine ait iseler - kelimesi kelimesine alamıyacağımız

[23] O. aş. yk. haberlerin daima şarktan geldiğini veya kıtaların oraya gönderildiğini kaydetmek suretiyle.

[24] Kāşānī, 38 r, 38 v -42 r (ve dahi iklim, daha önceki akıbetler v. s.)

[25] Ms. Kāşānī 98 r -100 r: Maverâ ün-nehr'li Esenboġa'nın tarihi; ayrıca ayn. esr 130 r -144.

[26] Kāşānī 117 r-126 v.

[27] Bu hususta yalnız Viyana el yaz. dan faydalanabildim (kit. cet. nr. 8) bu el yaz. 1340—41 de kesiliyor (krş. b. i. *Storey* II 74, 87, not 3 ve Gustav Flügel'in *katolog*'u II 957). - buna zeyil olarak Bayani terc. (kit. cet. nr. 9) nin kullanılması gerekti.

[28] Krş. *Storey* II, s. 293, not 2 ve Felix Tauer, *Archiv Orientálni*, de c. IV (132), s. 254.

[29] Kit. cet. nr. 10 ve 11. - Barthold, *Türk.* 48 v. d. - Barthold'a nazaran (Türk. 29) Reşīd üd-Dīn'den daha fazla tafsilâta malik olmayan *Banākatī* elime geçmedi.

pek tabiidir. Bazan sözleri biraz intizamsız görünür ve arasıra ifadeler zamanca pek uymazsa da - fakat o zamanın hangi şark müellifinde bunlar itirazdan salimdi - Clément Huart'ın onun hakkında verdiği hüküm[30] tamamiyle haksız, meselenin zatına ait ifadeleri ise tamamiyle kifayetsizdir. Vaṣṣāf, Cüveynî'nin kaldığı yerden başlar (bir zeylinde evvelki zamanları da yazmakla beraber) ve İlhanlılara tabi ve aralarında bilhassa kendi memleketi bulunan Fārs ile, Kermān, Şabānkāra ve Fārs denizindeki adalar (Herāt v.s.) gibi müstakil devletciklerin tarihi için başlıca kaynağımızı teşkil eder. Her saha için ayrı yazılmış hususî eserler[31] onun ve diğer büyük eserlerin, faraza Herāt için, verdiklerinin dışına pek çıkamaz.

Tâbi devletler hakkında irtibatlı diğer haberler için (Cüveynī[32] nevinden ara sıra mevcut notlardan başka) Ḥamdullāh Mustavfī'nin "*Ta'rīḫ - i güzīde*'si vardır[33]. Başka yerde bulamadığımız türlü vaka ve sözleri onun veciz, açık eserine borçlu bulunuyoruz[34]. Ayrıca Pedro Teixeira-[35] nın İspanyolca eseri ile Portekiz(10) dilinde yazılmış olan Johann von Barros[36]'ın ve Diogo Couto[37] 'nın "*Asia*„ sı Fārs denizindeki adalar hakkında malûmat vermektedir ki, bunları kaybolan İran diliyle yazılmış eserlerden aldıkları aşikârdır.

Mirḫᵛand[38]ın eseri geç yazıldığı için (15inci yüzyıl) tabiatiyle daha mahdut bir kıymete maliktir. Müellif çok defa yukarda adı geçen kaynakları kopya eder. Bunları ise kısmen düzeltir, bittabı bu arada (faraza Cingiz Ḫān'ın seferlerini

[30] E I, IV 1226.

[31] Krş. Kit. cet. nr. 27 - 30. *İbn Bībī* (kit. cet. nr. 31) özel bir durumdadır ; onun eseri Küçük-Asya işleri hak. tamamiyle müstakil olduğu gibi yüksek bir ehemmiyet de taşımaktadır.

[32] Cüveynī II, 211-218, Kermān için.

[33] Kit. cet. nr. 12 - Barthold, *Turk.* 49 v. d.

[34] Ms. vezir Tāc üd-Dīn ʿAlī-Şāh'ın en büyük oğlunun ismi gibi (krş. aş. « *Abū Saʿīd* » fas. ortada) ve « *Başvezirler listesi* » onun telif ettiği *Ẓafarnāme*'yi elde edemedim. Krş. *Storey* II, 82 ve E I, II, 905.

[35] Kit. cet. No. 150 - 152.

[36] Kit. cet. No. 154, 156.

[37] Kit. cet. No. 155.

[38] Kit. cet. No. 16.

anlatırken)[39] kaynakların tenkidi için tutulan modern usulde hareket etmez. İran'daki Şube-Moğol devletleri zamanı için bilhassa Vaṣṣāf'tan ve ikinci derecede Reşīd üd-Dīn'den, 1304 tarihinden itibarenki zaman için ise, Ḥāfeẓ-i Abrū'dan istifade eder ve Ḥāfeẓ-i Abrū'ya yalnız muhteva bakımından değil, tasnif bakımından da tabi olmakla kalmıyarak çok defa tali fasılların başlıklarına ve sair hususlara varıncaya kadar birçok şeyleri aynen ve tamamen ondan alır. İlhanlıların daha önceki zamanları için evrak ve vesikalardan istifade ettiğinden, bu husus da ihmal edilemez; zira onun resmî dairelerde vesikalara müsteniden çalıştığını biliyoruz. Hâdiselerin muayyen bir mesafeden takdirine dayandığı ve onların inkişafını toplu olarak görebildiği için hükümlerine de kıymet vermek mecburiyetindeyiz.

Ḫᵛandemīr'in gözden geçirilmesi de bizim için bir kazanç teşkil etmektedir[40]. Onun, kendince sofu bir müslüman olan Abū Saʿid'e, müslümanlığa lâyık olmayan hareketinden dolayı — zımnî olarak — azarlarcasına sözler söyliyen evvelki tarihçileri, bu sözlerinden dolayı, protesto ettiği göz önüne getirilsin[41]. Bunun dışında tabiatiyle geniş ölçüde büyük babası Mīrḫᵛand'ın tesiri altında kalmış ve bundan gayri olarak meselâ Ġāzān'ın kanunnameleri[42] için Reşīd üd-Dīn'in sözlerinden hulâsa çıkarmıştır[43].

İran kaynaklarına en yakın olan eserler Süryanî ve Ermeni kaynaklarıdır. Her ikisinde müşterek olan vasıf, hepsinin de çok defa Moğol egemenliği ve onun kuvvetli nüfuzu altında meydana gelmeleridir. Esaslı fark ise müelliflerin hıristiyan olmalarıdır (11); bunlar tetkiklerinde, umumiyetle, bilhassa Süryanî eserlerden hareket etmişlerdir. Ermeni tarihçilerde, hıristiyanlığa has zihniyetten gayri, ayrıca kuvvetli millî duygu da vardır. Süryanîlerde ise milliyet davası çoktanberi geniş ölçüde Araplık lehine halledilmiş bulunduğundan, bu âmil daha ziyade ikinci plâna düşmüştür.

[39] Krş. Wilhelm Barthold, EI'de I, 895.
[40] Kit. cet. 21. - Krş. *Story* II, s. 101-109, No. 125.
[41] Ḫᵛandemīr, III, 76. - krş. aş. «*Evlilik Hukuku*», sonda.
[42] B. i. krş. ayrıca kit. cet. 24.
[43] Burada zikredilmeyen Farsça eserler için krş. aş. «*Kaynaklar*» faslı.

Bar Hebraeus Süryanî diliyle yazılmış olan "*Maktêbānût zabnê*„ [44] adlı eseriyle bu zaman için malik olduğumuz en mühim ve en dikkate şayan sözcülerden birini teşkil eder. Müellif eski Moğol ahvaline ait haberlerin başlıcalarını tabiatiyle müslüman yazarlardan almışsa da, önceki devre ait verilen haberleri, — şayet aynı ise — daima birer birer tayin ve tasrih etmemiştir. Maamafih Cüveynî'nin, müellifi, burada — muhtemel ki bir şahıs ve mütercim vasıtasiyle — bilhassa kültür sahasında, Yasa'nın anlatılışında olduğu gibi, ehemmiyetle nüfuzu altında tutmuş olduğu görünmektedir. Eserinin asıl hususî kıymeti tamamiyle kendi zamanının hikâyesinde olup hıristiyan ahvalini anlatırken bilhassa emsalsizdir. Onun politik eseri bu noktada bununla doğrudan doğruya ilgisi olan kilise tarihi [45] ile en muvaffak şekilde tamamlanmaktadır. Hıristiyan dindaşların, bilhassa Mısır ordusu yüzünden çektikleri ıstıraplardan dolayı yapılan bir hayli şikâyetler, buna maruz kalanların canlı intibaları karşısında, belki mübalâğalı olabilir ; bu husustaki haberlerde gösterilen rakamlar belki daima hassas teraziye konulmıyabilir ; fakat İlhan devletindeki Hıristiyanların rolü onun eserinde, başka yerde her zaman rastlanmıyacak bir keskinlikle, gösterilmiştir. Bu mesele hakkında başkaca daha etraflı ve irtibatlı malûmat vereceğiz [46].

Kilise hayatının iç yüzü ile Moğol'luğun İsevî'lerle olan münasebetleri hakkında daha doğrudan doğruya ve daha canlı bir intibaı bize, Süryanî kitabiyatının en kıymetli hazinelerinden biri olan Nesturî Katholikos Y(h)abalāhâ III. [47] ün haltercümesi göstermektedir. Zamanın olaylarını doğrudan doğruya idrak etmiş olduğunda şüphe caiz olmayan meçhul bir şahsın yazdığı bu eser o zamanki ahvalin ahlâkî manzarasını bütün cazibliğiyle aksettirmektedir (12).

Suryanîlerin bilhassa kilisenin iç yüzüne ait sözlerine ehemmiyetle dayanmakta ne kadar haklı isek - filhakika

[44] Kit. cet. 37 ve 38.

[45] Kit. cet. 40.

[46] Krş. aş. « *Moğolların dinlerle münasebetleri* » başta, din tarihine ait fasıl.

[47] Kit. cet. 41. - Katholikos hak. krş. aş. Din tarihine ait fasılda, «*Hıristiyanlık*» Y(h)abalāhâ III.

Süryanîlerin kilise aleyhine [48] söz söylemekte hiç menfaatleri yoktur - siyasî gelişmelere ait haberlerini de o nisbette ihtiyatla karşılamalıyız. Hâdiseler yalnız hıristiyanlık noktai nazarından anlatılmakta ve bu mahfillerde Moğol devletinin ne mahiyette görüldüğü hususuna şahadet etmek üzere, tamamiyle kendine has bir değer kazanmaktadır. Fakat bu yolda verilmiş olan hüküm rengini bundan almaktadır. Meselâ Ġāzān'ı İslâm olmaya teşvik eden Nevrūz[49] hıristiyan mâbetlerini camiye çevirdiği zaman[50]. Hıristiyanlarca zalim bir müstebit gibi görülmüştü. Nevrūz'un haddi zatında meşkük bir şahsiyet olduğu, Ġāzān'ın da onu çok geçmeden ortadan kaldırdığı doğrudur[51]; fakat tüm kabiliyetsiz bir hükümdar olan, İslâmlığı hoş görmekle beraber hıristiyanlığa da mütemayil bulunan budist Geyḫātū ile son defa olarak İslâm düşmanlarını filen birleştirmeğe çalışan Bāydū, hiç değilse, Geyḫātū hakikaten buna lâyik olmadığı halde, Y(h)abalāhâ III.' ün haltercümesi ile[52] Bar Hebraeus'un zeylinde[53] göklere çıkarılmaktadır. Hattâ Bar Hebraeus[54] un 1264 de Yaķūbî patriği Ignaz III.'e karşı şu "*halkınız arasından babamız (yâni ceddimiz) Cingiz Ḫān'a, eski hükümdarımıza, azizler gelip ona Allah korkusunu ve âdil kanunları öğretti*" sözlerini Hülegü'ye söyletmesinden sadece Bar Hebraeus'un ve onunla beraber, muhtemel ki ordu'da yaşamayan bütün Hıristiyanlarla Moğol'ların hakikî siyasî hareketlerinin âmilini bilmediği anlaşılmaktadır. Müslüman kaynaklarının, İlhanlıların dost davranışlarından ve bu dostluk icabı olan hareketlerinden Hıristiyanlardan - ki bunlara ait haberler bize Süryanî ve Ermeni kaynaklarından gelmiştir - pek çok şey gizlemiş olduklarını bildiğimiz halde bile, Süryanî kaynaklarının bu iç zihniyetlerini her zaman hesaba katmak zorundayız (13).

[48] Krş. aş. «*Hıristiyanlık*».

[49] Krş. aş. «*İlhanlılarda din münâsebetleri*».

[50] Taşᶜītâ, 98 v. dd.

[51] Krş. Aş. «*Ġāzān*».

[52] Taşᶜītâ 89 - 98.

[53] Bar Hebraeus, 577 - 594.

[54] Bar Hebraeus, *Kirch. g.* II. 755.

Ermenice eserler[55] iki gruba ayrılmalıdır. Büyük-Ermenistan eserleri hakkında az önce söylediklerimiz birinci plânda variddir. Simeon Rabbân Ata ile onun, hıristiyan dindaşlarına[56] hizmetteki çok geniş faaliyetlerine ve faraza Hülegü'nün etrafında bulunan birçok hıristiyan papaslara ait bilgimizin en büyük kısmını onlardan alıyoruz. Bundan başka Büyük-Ermenistan haberleri[57] Kafkasya ve Küçük-Asya'daki vakalara ve ezcümle onların fatihlikle vergi tahsildarlığındaki tavr ve hareketlerine dair birçok tafsilâtı ihtiva etmektedir.

Büyük - Ermenistan kaynakları, "*Hülegü iyi bir hükümdardı ve Hıristiyanları severdi*„ [58] gibi hareket noktasını hıristiyanlık teşkil eden düşünceler itibariyle Küçük - Ermenistan kaynakları ile müşterektir ; bunda dinî durumun, genel hükümlerinin temelini teşkil ettiği görülmektedir. Buna mukabil Küçük-Ermenistan yazarları[59], içinde yaşadıkları bagımlı fakat özel bir devletin tarihini esas tutmuşlar, Moğolları da bu devletin hâmisi ve yardımcısı olarak değerlendirmişler ve böylece diğerlerinden ayrılmışlardır. Suriye hudut bölgesinde ve Küçük-Asya'da geçen vakaların aydınlanması hususuna yaradıkları halde İç-İran durumu hakkında pek az haber verirler. Küçük-Ermeni hükümdarı Haytonus[60]'un lâtincesi ile eski fransızcası elimize geçen bir tarafa meyilli eserinin maksad ve değerini başka bir yerde münakaşa edeceğiz[61].

Çok istifadeli Gürci'ce yazılmış bir kronik olan "*K'art'lis chovreba*„[62] Küçük-Ermenistan eserleri gibi, Millî Tarih cereyanını ön safa alırsa da tabiatiyle Moğol'larla çok meşgul olur ve bu noktada raporlarının zenginliği ve bilhassa siyasî ehemmiyeti bakımından ermeni yazarların üstüne çıkar (14).

[55] Ermeniceye tasarruf edemediğimden ancak —bütün yazarlar için mevcut— tercümelerden istifade edebildim. Ermeni yazısı hak. Altunian bazı malûmat veriyor : 93 - 103.

[56] Ms. Zyriak / Dulaurier 253 - 255 ve Pelliot. *Papes* 225 v. dd. - krş. *Moğollarda din münasebetleri : Hıristiyanlık*».

[57] Kit. cet' No. 51 - 56, 60, 64, 70.

[58] Malachias 32 v. d.

[59] Kit cet. 57 - 59 , 61 - 63, 65 - 67.

[60] Kit. cet. 65.

[61] Krş. Aş. «*Din faslı : garpla münasebet*»

[62] Kit cet, 74 ve 75.

Müellifini, itaat altına alınan bütün milletler arasında en çok Gürcü'leri beğendiğini[63] B ā t ū'ya söyletecek kadar sıkı olan (hele daha sonraları) Gürcü — Moğol münasebeti dolayısıyle bu eser Moğol'ların siyasî faaliyetlerinin esasını takdire müsait dikkate değer bir tarafsızlıkla[64] fatihlere, bakmaktadır. Gürcistan devletinin İlhanlı'larla Altınordu arasındaki iki yüzlü vaziyeti, bu eserin anlattıklarından açıkça meydana çıkmaktadır. Bunda, tarihler daima tam değildir ve bilhassa 1240 ile 1255 arasında büyük bir karışıklık mevcuttur[65].

"*Gizli Tarih*„ adı verilen eser (Üan-ṭşᶜau pi-şi=Mongyol-un niyuca tobciyan)[66] Moğol kaynaklarından, bilhassa şark ahvalinden, Moğol'ların âdetlerinden ve C i n g i z H ā n devletinin meydana gelişinden bahseder. Bunların İran için verdikleri haberler ehemmiyetsizdir. Geç meydana gelmiş olmalarından dolayı aynı şey "A l t a n T o b c i„ (Altın düğme)[67] ve S a g a n g S e c e n'in[68] "E r d e n i y i n T o b c i„ (adalet düğmesi) için de muteberdir. Kezalik Cağatayca-Özbekce yazılmış olan "A b ü' l - ġ ā z ī B a h ā d ü r Ḫ ā n„ ın[69] eseri bu zamana ait özel bir haberi pek vermemektedir.

Bizans yazarları[70], Küçük-Asya hâdiselerinin ve pratik bakımdan Rûm—Sultanlarının Moğol'larla münasebetlerini hikâyeden de öteye geçiyorlar. Bunlar münasebet düştükçe yabancıların İlhan devletine ait hükümleri için de enteresan dayanak noktaları vermektedirler.

Bunların Moğol nüfuz sahası dışında meydana gelmesi bu eserleri Arapça eserlerle birleştirmektedir. Yalnız B a r H e b r a e u s'un Arapça anlatması[71] bu hususta esaslı bir

[63] Kᶜartᶜlis Chovreba I 356.

[64] Krş. D z a v a c h a o v (kit. cet. No. 76) 1484

[65] Krş. aş. «*Hülegü*», not 2 ve 22

[66] Kit cet. 79 ve 82.-Krş. V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroj* 6-8 ve B a r t h o l d *Turk.* 42 v. d.

[67] Kit. cet. 85.

[68] Kit. cet. 87-90.

[69] Kit. cet. 103.

[70] Kit. cet. 105-108; krş. N. 238 de.

[71] Arapça A b ū'l-F a r a c (kit. cet. No, 119).-Krş. B a u m s t a r k 319.

istisna teşkil eder. Bu, Süryanice yazılmış olan eserin tercümesi olmayıp müslüman okurlar için işlenmiştir (15). Bunun için buraya yerli Hıristiyanlara ait pek çok haber konmamıştır ki, bu hal bilhassa Süryanî aslının esas değerini gösterir. Bundan dolayı bu eserin kıymeti bizim için mahdut kalıyor. İkinci istisnayı ise o nispette enteresan olan İbn-al-Fūṭī'nin[72] eseri teşkil ediyor. Eser Elcezire tarihinin 1300 senesine kadar olan kısmını gözden geçiriyor ve devletin bir ili (Gau) hakkında, monoğrafi oluşu bakımından, hususî bir mevki işgal ediyor. Bu kitap tek başına memleketin eyalet idaresi, ve genel olarak da, Moğol'lar devrindeki illerin hayatı hakkında esaslı bir fikir verebilmektedir. İbn-al-Fūṭī Hıristiyanlarla Yahudilerin hayatları için de çok büyük bir değer arzetmekte, Yahudiler hakkında, başka yerde tesadüf edilmiyen tafsilâtı içine almaktadır. İbn-al-Fūṭī Yahudilerin aşırı faizciliğinden ve bu yüzden çıkan karışıklıklardan bahsetmekle beraber[73], yine de, daha sonra vezir olan Saᶜd-üd devle'nin bu il (Gau) deki icraatından bahsederken, onun hakkında diğer eserlerden daha müsait davranıyor.

Moğol nüfuz ve sahası dışında vücuda gelen diğer Arap eserleri edebî iddialarda bulunan eserlerle kroniklerdir. Birinci nevi eserler arasında bilhassa ehemmiyetli olan İbn al-Asır[74] gelir. Bu eserin sonu 1231 senesine kadar Moğol tarihinin başlarını kavrar[75]. İbn al-Asīr eserinde o zamanların korkunç tahriplerini doğrudan doğruya verir. Bu tahrip manzarası *an-Nasavī tarihi*[76] tarafından mükemmelen tamamlanmaktadır. Eser Ḫvārizmşāh'ın kahraman ve siyasî basiretten mahrum oğlu Celāl üd-Dīn Mengüberdi namına hazırlanmış olup bilhassa bunun için Moğol'lardan çok bahsetmektedir. Hele Moğol harekât sahasının güney-doğuya ait, İbn al-Asīr' in de

[72] Kit. cet. 120. — isim hak. Krş. *Litterae Orientales* 1937, cz. 3. 2. No. 8561. - Brockelmann, *Edebiyat tarihi*'nde adı yok.

[73] Krş. İbn al-Fūṭī 451 : Saᶜd al-Devle krş. aş. «*Din : Yahudilik*» Elcezire ili'nin durumunu yükseltmiştir, ki bu diğer asırdaşların ifadelerine uymuyor. (krş. aş. «*Argun : Saᶜd-üd Devle*»)

[74] Kit. cet. 110.

[75] Moğollar hak. kısım Tiesenhausen / de var, (Kit. cet. 116) Rusca trc. olarak.

[76] Kit. cet. 109.

artık elde edemediği, haberlere burada rastlıyoruz (16).

An-Nasavī bu suretle Cūzcānī (*Cauzacānī*) nin *Ṭabaḳāt-i Nāṣerī*'sine geçerken bu eser Moğollara zıd temayüllerinden dolayı, İran diliyle yazılmasına rağmen, bu çeşit eserler arasındadır [77]. Bu eser genel olarak yeni haberler vermemekle beraber Moğol yıkıcılığı hakkında İbn al-Aṣīr ile an-Nasavī'nin verdiği korkunç sözlerin doğruluğunu gösterir. Bir çok sathî teferruata burada yer vermek değmez [78].

Arap kroniklerinin ekserisi Mısır'lıların kaleminden [79], yani İran Moğol'larının devamlı düşmanlarından çıkmıştır. Bundan dolayı da bizim için özel ehemmiyettedir. Her şeyden önce Suriye seferleri için, şimdiye kadar adı geçen eserlerle karşılaştırılmalıdır. Bütün bu seferler en sonunda İlhanlı'lara hiç de müsait gitmediğinden Mısır'lılar kazandıkları zaferleri, tabiatiyle bu hükümdarların uğradıkları bozgunları, Moğol hükümdarlarının emirleri altında yaşıyan yazarlardan daha açıkça yazabilmişlerdi. Mısır'lıların verdikleri rakamları ihtiyatla karşılamak şüphesiz doğru olmakla beraber bunların sözlerini de mutlaka dikkate almak lâzımgelir. Bunların İlhan devletinin iç gelişmesi hakkında bu arada verdikleri haberler umumiyetle ehemmiyetsizdir. Yalnız Mısır'lılar bazan bir hükümdar v.s. nin sarhoş olma veya zehirlenme yüzünden ölmesi gibi hususlarda daha doğru haber vermekte, veya hiç değilse İran'da yazılması mümkün olmıyan ve ancak ağızdan ağıza dolaşan ihtimalleri bildirmektedir [80]. Bütün kronik yazarları burada sıraya koymaktan, bunlardan birçoklarının eserleri basılmadıkları için vazgeçiyoruz. Bambaşka bir maksatla tertip edilmiş olan Baron von Tiesenhausen Woldemar [81]'ın eserine gelince, bu ciltler çok defa kelimesi kelimesine -hiç değilse yabancı memleketlere ait fasıllarında - birbirlerine bağlı bulunduğundan, bu bakımdan basılmaları çok defa zahmete değmeyen

[77] Kit. cet. 14 Raverty trc. için krş. Barthold, *Turk.* 60 v.d.

[78] Krş. aş. «*kaynaklar*» not 95

[79] Bunun için krş. Brockelmann (kit. cet. 243) II. 35-42, 44-45 ve ayrıca IV. 33-39, 42-44.

[80] Krş. ms. Mufaḍḍal III. 93 v. d. ve aş. «*Ġāzān*» not 76 hükümdarların zehirlenmesi hak. haber için krş. başlıca Mez, 353.

[81] Kit. cet. 116.

bir iş telâkki edilmiştir (17).

Burada yalnız kıbti olduğu için haberleri [82] pek az dikkati çeken al-Mufaḍḍal [83] ile Ansiklopedisinin tarihî kısmı her halde henüz basılmamış olan an-Nüveyrī [84] ve al-Maḳrīzī tarihi [85] kayda şayandır. Abü'l-Fidā burada özel bir mevkі kazanmaktadır [86]. Zira Suriye'de Ḥamāt hükümdarı olduğu için Moğol'larla doğrudan doğruya temas etmiş ve hakikaten onlar hakkında, hiçbir kayda tâbi olmadan, mufassal malûmat vermiştir. Buna rağmen onun bu ülke hakkında verdiği tarih doğru değildir [87].

Coğrafyacılarda hususî bir mevki işgal ediyorlar. Arap dilinde arz tavsifleri hemen daima türlü zamanların birçok haberlerini karmakarışık verdiklerinden ve bu haberlerin ise asıllarını ve ne zaman ortaya çıktıklarını yakından bildirmediklerinden bunları, bilhassa, ihtiyatla karşılamak gerekir. Bu hal, her halde al-ʿUmarī [88] den ziyade al-Ḳazvīnī [89] için muteberdir. Al-ʿUmarī başlıca burada bahis mevzuu olan memleketlere ait haberleri, hâdiseleri gözleriyle gören şahitlere atfen vermektedir. Yazar meselâ Gīlān ve Küçük-Asya hakkında pek kıymetli malûmat verir; buna mukabil İran'ın diğer kısımları için verdiği malûmat o kadar açık değildir.

Seyyah İbn Baṭṭūṭa [90] her şeyden önce kültür tarihi bakımından büyük bir ehemmiyete malik olmakla beraber, her halde sık sık hata ve iltibaslarla yüklü olmak üzere muasır

[82] Kit. cet. 115.

[83] Böylece hıristiyan dostu olan Ḫān Arğūn'un ölümü münasebetiyle « Son derece imansız » olduğunu ve «*Tanrının dünyayı onun dinsizliğinden ve zulmünden kurtarmak istediği*»ni kaydediyor (Mufaḍḍal II. 550) ki, Müslümanların noktai nazarına muhalif olduğu meydanda.

[84] Brockelmann II 139 v. d. ve IV. 173. v. d.

[85] Kit. cet. 113. ve 114. Buna ait fasılda W. Popper, neşr. de, Abū'l-Maḥāsin Yūsuf ibn Tağrībirdī basılmadığından (Krş. Brockelmann IV. 39) ve elimde el yaz. da bulunmadığından bu yazardan (15. yüzyıl) faydalanamadım.

[86] Kit. cet. 112.

[87] Böylece Kubilay'ın ölm. nü 1289-90 yılına çeviriyor (v 92).

[88] Kit. cet. 127.

[89] Kit, cet. 124-126.

[90] Kit. cet. 123.

tarihten bazı fasılları ihtiva etmektedir. İbn Baṭṭūṭa münasebet düştükçe, bazı hükümdarların nüfuz sahaları hakkında da malûmat verir (18).

İbn Baṭṭuṭa bu hususta hemen hiç malûmat vermiyen diğer müverrihlerden ayrılmakta ve bu itibarla da İran'ın taksimatı ve idaresi hakkında malûmat veren iki yazarla birleşmektedir: Ḥamdullāh Mustavfī [91] ve al-Ḳalḳaşandī [92]. İbn Baṭṭūṭa ile Mustavfī Abū Saᶜīd'in ölümü ile parçalanan (1335) tek İran-Moğol devletinin son zamanını tetkik ediyorlar [93]. Al-Ḳalḳaşandī ise apaçık söylememekle beraber ihtimal aynı şeyi yapıyor. Buna rağmen il taksimatının, geniş ölçüde tabiî sınırların mevcudiyeti dolayısiyle, ve atalet icabı, değişmediği şüphesizdir.

Mustavfī vergi gelirinin düşmesi hakkında da (Ḫorâsân hariç) mühim malûmat veriyor, bu malûmatın Moğol devletinin son zamanlarına ait olması lâzımgeliyor ; çünkü eser - müellifin ancak 1340'da yazmış olmasına rağmen - sonradan toplanan paraların tek bir yere akmasından artık hiç bahsedilemiyeceği faraziyesine dayanmaktadır [94].

Bazı kaynaklarda az çok mevcut müteaddit sehiv ve hatalardan kasden bahsetmiyoruz. Bunlar ehemmiyetsiz malûmat [95] teşkil ettiğinden, haberlerimizin mevsukiyeti

[91] Kit. cet. 32, krş, Barthold, *Turk.* 507.

[92] Kit. cet. 134 ve 135. Kalḳaşandī'nin sözleri ekseriyetle al-ᶜUmarī (73 v-76 v) ye dayanır ki, onun başlıca kaytlarını tamamen ihtiva eder. Buna mukabil il taksimatına ait olan kısımlar da al-ᶜUmarī'ninkinden daha tamamdır.

[93] Krş. Barthold, *Ani* 143.

[94] Bk. «*Ġāzān ve Ziraat: Ġāzān'ın tedbirleri*» en sonda.

[95] Bazı dikkate şayan misaller: Gūzcānī 411 v. d., Möngke'nin islâm dinini kabul ettiğini iddia ediyor (krş. aş. «*Moğolların bunlarla münasebetleri*»): Haytonus 294 Ḳubilay'in hıristiyan olduğunu söyliyor, Orbelian'a göre Bāydū aslında hıristiyan imiş, sonradan etrafındakiler onu müslümanlığa zorlamışlar (burada belki Aḥmed veya Ölceytü ile bir karıştırma var). Bilhassa akrabalık münasebetleri hak. ifadeler çok karışıktır: Orbelian/Brosset 230 Möngke'yi Göyük'un oğlu diye zikrediyor; Kᶜartᶜlis chovreba I 379 ya göre Kubilay ile Hülegü Möngke'nin oğulları imiş, Zarkūb 73 Bāydū'dan Geyḫātū'nun oğlu diye bahseder.

dolayısiyle kolayca bertaraf edilebildikleri gibi herhalde müverrihlere de ne derece güvenilebileceğini gösterirler ama temayül ve maksadlarına asla delil teşkil etmezler (19).

Çin kaynaklarının [96] İlhanlılar tarihi için pek az ehemmiyetli malûmat taşıdığı—hiç olmazsa ben öyle buluyorum [97]—görülüyor. İran-Moğol hükümdarlarının diğer Şube — devletler gibi uzun müddet Çin'de (imparator ailesi prensleri olarak) ıkta edilmiş araziye sahip olduklarını, rastgeldiğimiz kayıtlardan çıkarıyoruz. Bunların evlenme işlerinden ve bu doğru insanların elde ettikleri hasılatın İlhanlı'lara teslim edildiğinden Vaşşāf da bahsetmektedir [98].

Garp seyahatnameleri ayrı bir grup teşkil eder; büyük Hânlarla İran ahvali için bilhassa Johann von Plano Carpini ile Wilhelm von Rubruck [99] özel bir mevki işgal etmektedirler. Kültür tarihi bakımından edindiğimiz bilgilerin en büyük kısmını bu iki esere borçluyuz; İlhanlılar devleti için böyle haberlere sahip olmadığımıza da esefleniriz. Şark yazarlarının cılız haberleri ve diğer haberlerle karşılaştırdığımız zaman, bu iki eserin mükemmeliyeti her defasında meydana çıkmaktadır; biz bu eserimizde bunlardan ayrı ayrı yerlerde münakaşalı bir şekilde faydalanacağız.

[96] Asırdaş Çin kaynakları ile Çinliler ve Japonların Çin'de Moğolların ve moğol sülâlesinin tarihi mesaileri hakkında (1930 tarihine kadar) mufassal malûmat Wataru Ya'nai (kit. cet. 144) da bulunur. Başlıca krş. Paul Pelliot, Journal Asiatique 1920 I, s. 130-133.

[97] Prof. Gustav Haloun (Cambridge ve daha önce Göttingen de) in lütfen verdiği malûmata göre not 1 de zikredilen liste, İlhanlılar tarihi hakkında hususî hiç bir malûmat arzetmiyor. Elime geçen tercümeler de (Hyazinth. kit, cet. 139. Krause, kit. cet. 140, Bretschneider, kit. cet. 145) esaslı hiç bir malûmat vermiyorlar. (O kadar ki Çin bilginlerinin tashih edeyim diye kasden bozdukları Hyazinth de aynen bulunan bu bozuk yer adları esasa halel vermiyor). Fakat Pelliot/Blochet'nin, bilhassa İran v. s. Kaynakları tamamlamak için bir araya getirdikleri malzeme çok az verimli olup benim yukarda çıkardığım sonuca hak verdirecek gibi görünür.

[98] Waşşāf/Bombay 505 v. d. Krş. aş. *«Devlet hukuku: Hükümdar»*

[99] Krş. kit. cet. 169-192. Ricoldu (Kit. cet. 198) ile Marco Polo (Kit. cet. 215 - 230) nun raporları onların yanında pek geri kalır. Bu keyfiyet karşısında Marco Polo da eski frns. aslı yerine kolay olduğu için dolayısile Lemke trc. sinden (Tabiî Yule ve Pauthier yi daima karşılaştırmak suretiyle) faydalandım.

Buna mukabil Avrupa kroniklerinden ve daha başka eserlerden edeceğimiz istifade nispeten küçük olup bunlar yalnız Moğol'ların Silezya, Polonya ve Macaristan'a 1241'de istilâları ve 1245'de Lyon konsili münasebetiyle (Rus Piskoposu Petro'nun[100] sözleri) bazı malûmattan ibaret kalıyor. Beauvais'li Vincent'da Azzelin'in Bāycū[101] nezdindeki faaliyetinden ve seyahatnamesinden pek az malûmat bulduğumuz gibi diğer bazı haberleri de Fransa kıralı Louis IX. un haltercümesinden, Henri de Joinville'den[102] ve Guillaume de Nangis[103]'den elde etmekteyiz. Rus tarihleri[104] ile Jehuda David Eisenstein tarafından toplanan İbranice seyahat raporlarından da, İran için, hemen hiç istifade edilmemektedir (20)[105].

---

[100] Krş. aş. *«Batı kaynakları cet.»*, not 1

[101] Krş. aş. *«Ögedey»* ortada.

[102] Kit. cet. 159.

[103] Kit. cet. 161.

[104] Kit Cet. 157.

[105] Kit Cet. 158. Yalnız Parisli Jakob'un (s. 141) raporunda birkaç cılız not vardır.

SİYASAL TARİH

Cingiz Hān

Onüçüncü yüzyılın başında müslüman şark karmakarışık bir manzara gösteriyordu. Salâhattin (3 Mart 1193)-'in ölümünden hemen sonra Eyyûblılar devleti -ki aslında bu zatın eseri idi- parçalanmıştı. Halefleri kendi aralarında, ve Küçük-Asya'nın hükümdarları olan Rum-Selçuk sultanları ile sürekli mücadelelere girişmiş bulunuyorlardı. Her ne kadar Haçlılar şarkta esaslı arazi kazancı sağlayamamışlarsa da, bunların kurduğu devletler ve daima yenilenen taarruzlarla memleketin parçalanması ve yerli hükümdarlarla bir üçüncüye karşı ittifakın süratle yer değiştirmesi daha büyük bir mikyasda, oluyordu. Bundan başka 1204 tarihinde garplılar (Lâtinler) İstanbul'u ellerine geçirmişler, ve Şarkî-Roma devleti o zamana kadarki nüfuz sahasının sadece bazı kısımlarında tutunabilmişti. Bu arada Gürcistan yakın şarkta nisbeten ehemmiyetli, Küçük-Ermenistan ise oldukça az ehemmiyyette bir kudret göstermekte idi.

Şarka doğru daha ileri gidildiği zaman Abbasî halifesi an-Nāṣir li-dīn Allāh (1180-1225), Peygamberin halefleri tarafından teşkil edilen devlete son defa olarak az çok saygı kazandırmışlarsa da, bu devletin zayıf olan varisleri ülkelerini civarda bulunan hükümdarlara karşı hakkiyle müdafaa edecek vaziyette bulunmamakta idiler. Zira şarkta da halife devletine karşı, gittikçe daha genişleyen ve daha büyük bir ehemmiyet kazanan Ḫᵛārizmşāh Moḥammed II., Tekeş Oğulları devleti tehlikeli bir düşman olarak ortaya çıkmıştı. Bu devleti gözönünde bulundurmak politik ve askerî ihtiyat icablarındandı. Bizzat Moḥammed, filhakika, devletinin şark hududunda Kara Ḫitay'a' Guri'lere ve diğer nüfuz sahiplerine karşı askerî harekât ile meşgul bulunuyordu. Mamafih o zamanki şartlar altında bu savaşların birdenbir ekesilerek (22) Moḥammed II.'nin bütün kuvvetiyle an-Nāṣir'in üzerine atılmıyacağını kim temin edebilirdi?.

Tam o sırada (1217-18) halife sarayına gelen bir haberde kurultayca bütün Moğol'ların başbuğu mevkiine yükseltilen ve o zamandanberi Cingiz Ḫān unvanını taşıyan hükümdar Timuçin'in emri altında, bütün kabile ve devletleri bir araya toplıyan ve böylece ehemmiyetli bir kudret teşkil eden bir kavimden bahsedilmekte idi. Bu olaylarla, yaşadığı zaman arasında epey bir fark bulunan İran'lı müverrih Mīrḫᵛānd, daha evvel gelen müverrihlerin de ihtimal verdikleri gibi, halifenin uğradığı müşkül karşısında bilhassa Moğol hükümdarına müracaatla müziç komşularına karşı yardım istediğini ve fakat hükümdarın bu talebi kabulde acele etmediğini iddia ediyordu[1]. Bu halifenin o zamana kadar müslümanların uğradıkları en büyük felâkette hiç olmazsa cürüm ortağı olup olmadığının bugün artık kesince tayini pek mümkün olmasa gerektir. Böyle bir hareket, mevcut bazı şüphelere rağmen, bilhassa an-Nāṣir'in siyasette çok faal oluşu karşısında - hele bu uzaktaki hükümdarın hakikî kuvveti ve böyle bir talebin vereceği sonuç hakkında hiç kimsenin bir fikri bulunmaması dolayısiyle - imkânsız görülemez. Mīrḫᵛānd bu niyazkâr müracaatı olupbitti saydığı için zamanında hiç kimse onun yanlış olduğu zannına kapılmamıştır; zira bu hususta kastî bir uydurmanın 15 inci yüzyıl için varid görülmesi müşküldür.

Cingiz Ḫān şimalî Çin'lilerin Kin (Altan-Ḫāne, Türkçesi Altın-Ḫāne) devletini mağlup ettikten başka Uygur'ların İdikut'ını Kara-Ḫitay Gürḫān'ını (bu unvan iyice izah edilmemiştir) ve diğer hükümdarları kendine tâbi kılmıştır[2]. Cingiz bu işleri yaptıktan sonra Moğol Nayman'ların kaçak reisi Hıristiyan Güçlük'ün de tamamiyle ortadan kal-

[1] Mīrḫᵛand V. 25. -Barthold'un *Turk.* 399 v. d. ve E I 1, 896 Ḫᵛarizmşāh sefaret heyeti ile beraber (Bahā' al-Dīn Rāzi idaresinde; Cūzcānī, İngl. II. 270 v. d. 963 v. d.) an-Nāṣir'in de Cingiz Ḫān'a böyle bir heyet göndermiş olmasının neden dolayı imkânsız görüldüğünü anlıyamadım; krş. Taeschner E I, III 930 ve aynı, *Ordensrittertum* (S. 163, not 2) S. 403.

[2] Cüveynī I 32-39, 48 v. d.; Reşīd al Dīn / Berezin d. 54-64; Barthold, *Turk.* 395 v. dd.

dırılması için bir müddet vakit kazanmak (23) üzere [3] ordularını mutlak surette istirahat ettirmek istemiş olabilir. Ḫᵛarizmşāh'a karşı sulh emellerinden gayri bir dava peşinde olmadığı hususunda Cingiz Ḫān'ın vermiş olduğu teminat, bu şartlar altında, o an için şüphesiz ki doğrudur.

O aralık vukubulan bir hâdise, her iki devlet arasında o zamana kadar neticesiz kalmış olan çarpışmalarla hiç bir alâkası bulunmadan [4] — alışkanlığa uygun olarak [5] — Mohammed II. 'ye karşı Moğol hükümdarını harekete getirdi. Sir—derya (Yaxart) üzerindeki Ozrar kalesi komutanı Cingiz Ḫān tarafından gönderilmiş olan tacirleri yakalattı; aralarında Ḫᵛarzim'li tacirler de bulunuyordu. Komutan bu yakalananları sorguya çektikten sonra mallarına el koyup tacirleri ortadan kaldırması için Ḫᵛarizmşāh'dan talimat istedi. Moḥammed generalinin bu münasebetsiz talebine baş eğecek kadar hayasızdı [6]. Filhakika Cingiz Ḫān Ḫᵛarizmşāh'ı - istiyerek veya istemiyerek - "oğlum„ hitabiyle [7], kızdırmıştı. Çünkü bu tabir o zamanın dilince bir tâbilik mânasını ifade etmekte idi [8]. Bu tacirlerden ancak biri idam edilmekten kurtularak kendisinin ve arkadaşlarının akibetleri hakkında, Moğol sarayında, malûmat verdi [9]. Ḫᵛarizmşāh'ın bu cinayeti işlemesi mal hırsından ziyade, komşunun silâh ve harp teçhizatı sağlamasının önünü almak için mutlaka büyük ölçüde ticarî münasebetleri kesmek arzusundan ilerigelmiş olsa ge-

[3] Cüveynī I 44-52; Nasavī 7-11, 34 v.d., İbn al-Asīr XII 237 v. d.; Abū'l-Farac 400 v. d. (oradaki tarih 1213-14 = 610 H. ise çok evveldir). - Cingiz Ḫān'ın seferleri Barthold'de mufassal olarak vardır, *Turk.* 399-458 bu esere topyekûn bir defa işaret edilmiştir.

[4] Barthold E I, I 895.

[5] Krş. aş. «*Harbetme usulü*»

[6] Cüveynī I 58-62; İbn al-Asīr XII 236; Bar Habraeus 414; Mustavfī I 496 v. d, 573. - Bu ve bundan sonraki hadiseler, Barthold, Istorija Turkestana 26-37.

[7] Nasavī 33; Mırḫᵛand V 24. - Krş. b. i. ayr. Vladimirtsov, *Obsc. stroj* 61.

[8] Bunun hak. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 88, not 9 s. 91 de.

[9] Cüveynī I 61 de böyle; İbn al-Asīr XII 236 hepsini öldürttürüyor, fakat s. 237 de Moğollara geri dönenlerin bir kaçından bahsediyor.

rektir. Bundan dolayı Ḫ^{v}arizmli casuslar (24) Moğol'ların silâhlarını kendileri yaptıklarına işaret etmişlerdir [10].

Moḥammed Moğol'ların kendi tahmininden çok daha kudretli olduklarını habercilerden öğrenince derhal silâhlanmağa gayret gösterdi. Sir—derya (Yaxart) yı geçmek, harbi nehrin öte tarafında kabul edip etmemek şıkları görüşülerek sonunda düşmanı memleket içine çekmek ve ancak dağ eteğinde, yani oldukça uzak mesafede tutmak kararı verildi. İbn al-Aṣīr ile an-Nasavī [11] Ḫ^{v}arizmşāh'ın daha önce düşman memleketine yaptığı bu hücumdan ve Moğol askerleriyle kuvvetli bir çarpışmasından bahsediyor ki, bu teşebbüsten Cüveynī'nin haberi olmadığı gibi bu, her halde ciddi bir netice de vermiş değildir. Bu ancak Cingiz-Ḫān'ın, o zamana kadar bir taarruzdan kaçınmasının açık bir delilidir.

Fakat Moḥammed tüm-yetkili delegeleri öldürtüp de Cingiz Ḫān'ın yüzüne karşı alaylı imalarda bulununca [12] artık Cingiz'in durması imkânı kalmamıştı. Olayların sırf bu yolda gelişmesinden, hele bu sırada Moğol'ların ileriye atılmış olmalarından, ve nihayet Cingiz Ḫān'ın bu işte az çok manevî bir baskı altında kalmasından şüphe edilemez. Bununla beraber Moğol'ların Orta—Asya'daki durumlariyle her zaman kanaat ettikleri ve hâdiseler bu yolda cereyan etmeden güney-batıya doğru salgın etmiyecekleri düşüncesi de hakikate uygun değildir. Zaten daha önceki veya daha sonraki bütün Türkistan fatihlerinin İran yaylasına ve bu yaylayı elinde tutana karşı taarruzlara geçmiş olmaları da, bu düşüncenin yerinde olmadığını gösteren bir delildir. Bundan başka da Moğol'ların ve dolayısiyle Moğol hükümdarlarının cihangir olmaları mukadder bulunduğu ve binaenaleyh kendilerine devamlı bir mücadelenin terettüp ettiği hususunda, ilk onbeş yirmi sene, onlarda yer alan başlıca kanaatin de bunu açıkça teyit ettiği görülüyor. "Mukadderatın bu fermanı„ na Cingiz Ḫān'ın da

[10] Ibn al-Aṣīr XII 236.

[11] Ayn. eser. 237 v. d.

[12] Ibn al-Aṣīr XII 238; Mustavfī I 497. - Harp vakaları için krş. Ohsson I 207-352; Howorth I 73-94; Ivanin 47-81 (bir tane hülâsa cetveli); Chara-Davan 109-134; Vladimirtsov, *Cingiz-Ḫān* 123-138; Ekbāl I 15-88; ᶜAzzāvī 93-128. - Çin kitabiyatının bu seferler hak. verdikleri malûmat bilgimizi artıracak kadar mufassal değildir.

bizzat inandığı muhakkaktır; yalnız onun (25), nihayet daha küçük teşebbüslerle de tatmin edilecek olan, tabaasını—sırf yağma ve çapulculuk dışında—kendisinin ve haleflerinin idaresinde muazzam hareketlere teşvik etmiş olmak için, bu tabaa arasında cihangirlik fikrini besleyip büyütmek istemesi de pek tabiîdir.

Hükümdarın fütuhat yapmak kararı dışında, o zamanlar, Moğolların gerçekten besledikleri bir yayılma arzusundan bu suretle bahsedilebilir, mamafi Moğol kavimlerinin bu arzuları, Şube-devletlerin kat'î olarak kurulması üzerine, bunların hemen hemen sınırlandırılmış olan geopolitik sahada yaşamalariyle ortadan kalkmıştır. Bu hal Altınordu'da veya Maveraünnehir'de olduğu kadar Çin'de veya Hulegü katında da vakidir. Şimdi Cingiz Ḫān'dan gelen veya bizzat Moğollar tarafından atanan birçok hükümdarlar bulunduğu için "Gökte bir Allah, yerde bir hükümdar„ sözünün telkin kuvveti hafifleyecekti.

Bütün bu hallere ilâve olarak yenilmez düşmanlardan (Mısır!) başka bunların kültürleri ile ve ulu dinlerle temasa gelinmesi de önemli olup, bu yüzden fatihlerin, kendi milletlerinin yüksek ve kutsal bir ödevini yerine getirmek için gönderildikleri hakkındaki imanlarının ortadan kalkmasını mucip olmuştu. Diğer taraftan siyasî durumun tesir yapması ve dinin değişmesi—zaten başka türlü de olamazdı—bir nesil zarfında Moğol halkının siyasal düşüncesini baştan başa değiştirdi. Zira Mogol ırkında dünya fatihliği arzusunun bu mahiyetiyle yer bulmuş olması imkânsızdır. Cingiz Ḫān'ın—daha sonra da Tîmūr'un—bu husustaki şahsî müessirliği pek meydanda bulunuyor.

Cingiz Ḫān savaş açtı; bir kısım askerini Cucī idaresinde cenuba doğru [13] bir ikinci kısım askerini de diğer iki oğlu Ögedey ve Cagatay idaresi altında Otrar'a [14] karşı gönderdi (26) ve 1219 güzünde bu aralık zaptedilen

[13] Cüveynī I 66. - O zamanki vukuat için krş. ayr. Barthold (Joseph Markwart): *Wehrot und Arang*, nşr. Hans Heinrich Schaeder, Leiden 1938, s. 46* v.d.

[14] Cüveynī I 64 v. d.; Cūzcānī 337—339; Reşīd üd-Dīn/Berezin d 66—68; Bar Hebraeus 428; Abū'l-Farac 402; Mīrḫvānd/

Kāşġar ve Belāsāġūn şehirleri üzerinden Boḫārā'ya karşı savaşa soktu. Ordusunun takriben 150 veya 200 bin kişi olması muhtemeldir[15]. Boḫārā ise kendini pek kısa bir müddet koruyabildiğinden 10 şubat 1220 (salı 4 Ẕī'l-ḥicce 616 H.) tarihinde Moğol hükümdarının eline düştü. Kale yalnız on iki gün dayanabilmişti[16]. Şehir halkından eli silâh tutanlar götürüldü, gelemiyenlerin haklarından gelindi[17]. Bu suretle savaşan ordunun gerilerinde karışıklıkların önüne geçilmiş oluyordu[18]. 17 mart 1220 tarihinde daha şarkta bulunan ve Boḫārā gibi büyük bir kısmı ahşap olan ve Ḫvarizmşāh'ın artık bir daha tahkim etmek imkânını bulamadığı[19]. Samarḳand[20] şehri de düştü. Moḥammed'in oraya bırakmış olduğu[21] efrat bu şartlar altında daha uzun bir kuşatmaya dayanamadı. Filhakika Cingiz Ḫān Otrar'ın düşmesinden sonra ordusunu takviye edebilmişti[22]. Ḫvarizmşāh'ın Oxus-'un (Amu-derya) cenubunda Moğol'lara karşı kazandığı ufak zaferden sonra muhasaradan kurtarmağı umduğu istihkâmlar bu suretle düşmüş oluyordu.

Moğol'lar bu çabuk başarılarını türlü âmillere borçlu idiler. Ancak pek az evvel bu genişliğiyle kurulmuş olan Moḥammed'in devleti dahilinde, bizzat İbn al-Aṣīr'ın belirttiği gibi[23], hakikî bir Ḫvarizm devleti zihniyeti henüz doğmuş değildi.

Jaubert 114. tacirleri idam ettirmiş olan komutan merhametsizce öldürüldü.

[15] Barthold böyle takdir ediyor, *Turkestan* 404.

[16] Cüveynī I 75—83; Reşīd üd-Dīn/Berezin d 78—84; Abū'l-Farac 407 v. d. — şehrin düşmesi Cūzcānī'ye göre 16. şubat — krş. Barthold'daki teşrihat, Turk. 409 v. d.

[17] Cüzcānī 339 v. d.; Abū'l-Fidā IV 276—278; Bar Hebraeus 437 v. d.

[18] Fitnenin nereden çıktığının bilindiğini Cüveynī söylüyor, I 92.

[19] Nasavī 35 v. d.

[20] Ibn al-Aṣīr XII 240 (moḥarrem 617 H.) Cüveynī I 96 ile Reşīd üd-Dīn/Berezin d. 85—90 tarih olarak rabīᶜ I 618 H. (25. IV. 24. V. 1221) harekâtın bütün cereyanına bakılırsa pek geç. — Krş. Barthold, *Turkestan* 411—414.

[21] Ibn al-Aṣīr XII 238, Cüveynī I 91, Abū'l-Farac 408 v. d.; Mirḫvand, /Jaubert 112.

[22] Cuveynī I 92—95; Bar Hebraeus 444 v. d.

[23] Ibn al-Aṣīr XII 235.

Bundan başka Ḫᵛārizmşāh, haddinden fazla vergi tarh etmek suretiyle memleketi soyuyor ve güvenliği sağlamak için askerini bütün memleket içine dağıtmak zorunda bulunuyordu. Bazı müfrezeler (27) Moğol ordusunun baskısına dayanamayacak kadar zayıftı[24]; bahsus ki Moḥammed'in ücretli askerleri, Türk olduklarından, yine büyük bir kısmı Türk olan düşman ordularına geçiyorlar ve böylelikle kuvvetine inanılabilir olan asker kıtalarının dayanma kabiliyetlerini ve mukavemet ruhunu çökertiyorlardı[25]. Bütün bunlara rağmen Ḫᵛārizmşāh'ın o zamana kadarki azminin birdenbire ve tamamiyle kırılmasiyle, sonradan oğlu Celāl-üd-Dīn'in de başarıyla devam ettiremediği savaşı kabul etmeksizin süratle kaçması güç anlaşılır bir keyfiyettir. Mamafih Cingiz Hān onunla generalleri arasına fesat ekmeğe muvaffak olduğundan lüzumu olan iş birliği müşkül bir hal almış bulunuyordu[26].

Bu esnada Cūcī Seğnāḳ ve diğer şehirler bir bir alınarak hepsinde de Moğol idaresi kuruldu (nisan - mayıs 1219[27]). Ulāḳ Noyon ve Süktür (Sūktūr) idaresinde bulunan bir müfreze de Banāket (Fanāket) i ve Tīmūr Melek idaresinde kahramanca bir dayanmadan sonra Ḫocend şehrini aldı. Moğol'lar, şehri kuşatan ordunun eksiklerini doldurmak için civar halkı bir araya topladılar. Bunlar bizzat kendi kalelerinin düşmesi için çalışmağa mecbur oldular[28]. Horāsān bu aralık Merv ve Ṭūs ile ve daha diğer şehirleriyle salgıncılar tarafından alındı[29]. Ḫᵛārizm kalesi ise cesaretle müdafaa da bulunduktan sonra düştü[30].

Moğol orduları, Hᵛārizm devletinin büyük doğu kısımla-

[24] Nasavī 35—37.

[25] Krş. aş. *«Suriye vali ve komutanları»*

[26] Nasavī 37 v. d.

[27] Tam: 18. IV. — 16. V. 1219 = Şafer 616 H. — Cüveynī I 66—70; Cūzcānī 344 u. d., 357—372; Bar Hebraeus 428.

[28] Cüveynī I 70—74.; Reşīd üd-Dīn / Berezin d. 72—78; Abū'l-Farac 402 v. d.

[29] Ibn al-Asīr XII 255 v. dd.; Abū'l-Farac 410 v. d.

[30] Ibn al-Asīr XII 257 v. d.; Nasavī 48—54, 92—94; Reşīd üd-Din/Berezin d. 105—111; Bar Hebraeus 445 v. d.; Abū'l-Farac 410.

rmı elde ettikten sonra şimdi artık birbirlerinden ayrı olarak çalışmalarını devam ettirdiler. Ezcümle Cingiz Hān Hᵛarizmşāh'ı sahadan büsbütün çıkarmayı esas hedef tutuyordu. Hᵛarizmşāh'ın hiçbir ciddî mukavemet göstermemesine ve hatta daha ileriye giderek kendisine düşman olan annesi Türkān Ḫātūn'dan ve karılarından[31] ayrı olarak şehirden şehire kaçıp durmasına[32] rağmen ne de olsa onun civarda bulunuşu kendi kıtası için manevî destek hizmetini görmekte idi. Bunun için Moğol'ların hükümdarı (28) muktedir generallerinden Sübötey (Sübütey, Moğolca yazılışı Sübü(g)eteyi, Farscası Sobotāy)ve Cebe'yi, durup dinlenmeden kaçmakta olan Moḥammed'in takibine memur etti. Moḥammed'in rüyasında islâmiyetin sonunu (şu halde ilk olarak kendi memleketinin sonunu) gördüğünü Cüveynī bildiriyor[33] ki, bununla Sultan Ḫᵛarizm'i saran dehşeti izah etmek istemiştir. Moğol generalleri Moḥammed'in çekilip gitmesinden bir az sonra Belḫ ve Ṭūs üzerinden Nişāpūr'a yürüdüler[34]. Muhafızlar uzunca bir zaman müdafaada bulundu; 18 nisan 1220 (12 şafer 617 H.) tarihinde kat'î savaş başladı; bu savaş için büyük bir Moğol kuvveti toplanmıştı[35], üç gün sonra da şehir galiplerin eline düştü[36]. Moḥammed'in bu aralık sığındığı Hamadān şehri de, o gittikten sonra kendiliğinden Cebe'ye teslim oldu[37]. Sübötey aynı zamanda Ḳazvīn'i de aldı[38]. Moḥammed ise bu esnada Hazar denizinde bulunan bir adaya kaçmıştı. Bu kaçıştan ilkin Moğol'ların haberi olmadığı görülüyor[39], zira bunu bilselerdi, hükümdarı mutlaka kovalayacaklardı. Moḥammed

[31] Nasavī 38—42.

[32] Ayn. eser. 42—47.

[33] Cüveynī I 133.

[34] Ayn. eser. I 113, 134; Cūzcānī 341—Krş. Barthold, *Turk.* 422 v. d.

[35] Cüveynī I 137 v. d.

[36] Ayn. eser. 140 v. d.

[37] Ayn. eser. 115.

[38] İbn al-Aṡīr XII 244.

[39] Cūzcānī hâdiselerin cereyan tarzını iyi bilmediğini apaçık söylüyor. Moḥammed II. nin ölümü de halkın çoğunca uzun zaman meçhul kalmış (Krş. Barthold E I de ve aynı yazar, *Turk.* 424—426).

burda çok kısa bir zamanda öldü [40].

Bu aralık Moğollar batıya doğru yollarına devam ettiler. Cebe Māzandarān'a girdi ve kenti tahrip etti. Cebe'nin ordusunu buraya sevketmesi Hᵛarizm hükümdarının harem dairesini ele geçirmek içindi [41]. Rey şehri de kendiliğinden teslim oldu; buna rağmen ahalisinden büyük bir kısım, daha başka teşebbüsler için emir beklemek mecburiyetinde kaldı [42]. Bu aralık çok soğuk ve karlı bir kış, daha sonraki harp hareketlerine engel oldu. Moğollar Muğan çölünde (29) kışlık barınaklarında bulundukları sırada Hamadān'da güvensizlik baş gösterdi; bu arada Moğol valisi öldürüldü [43]. Bu sebepten Cebe bahar gelince Erak-i Acem'e son derece tahribkâr bir hücum yaptı.

Moğollar daha kış geçmeden Āzerbaycan ve Kafkasya'ya girdiler. Gence (Elisavetpol') düşünce Gürcüstan'a yürümek için esaslı hiçbir engel kalmamış oldu. Büyük komutan (Atabegi) Yohann (Ivan) ve kıral Lasha Georg IV. Gag civarında hissedilir bir dayak yedi [44]; kıral çok geçmeden öldü. Yürüyüş Tiflis üzerinden Ermenistan'a doğru devam etti (ocak 1221) [45]. 30 mart 1221 (4 şafer 618 H.) tarihinde Merāğe fatihlerin eline düştü. Şimalî Beynennehreyn tehlikeye giriyordu [46]. Halife Mısır ve küçük Eyyublularla müzakereye girişmekle beraber, bizzat savunma tedbirleri almağa da koyuldu; Dakūka'da bulunan

[40] İbn al-Asīr XII 242; Nasavi 47; Reşīd üd-Dīn/Berezin d. 90—101; Abū'l-Fidā IV 282, 296; Bar Hebraeus 446 v. d.; Müstavfi I 497 v. d. - tarihi hak. Krş. Barthold, *Turk.* 426.

[41] İbn al-Asīr XII 243; Güveynī I 114 v.d.; Cūzcānī 341 (krş. b. i. için ingl. trc. II. 987, not 3, s. 987—991).

[42] İbn al-Asīr XII. 244; Cuveynī I. 115; Reşıd üd-Din/Berezin d. 134 v.d.

[43] İbn al-Asīr XII. 248 v.d.; Cüveynī I 116; Reşīd üd-Din/Berezin d. 135.

[44] Kᶜartᶜlis chovreba I. 346 v.d.; Allen 111; İbn al-Asīr XII. 251; Reşīd üd-Dīn / Berezin d. 136—138; Zyriak 197—202; Vartan 278 v.d.; Malachias 6 v.d.; Rémusat, *Mémoirese*; 401 v. dd.

[45] Tam: 28. XII. 1220—26. I. 1221 = Zi'l-ka'de 617 H.

[46] İbn al-Asīr XII. 246 v.d.

zayıf ordusu şüphesiz filen savaşlara karışmadı [47] ise de moğollar da başka bir yoldan ilerlediler ve Müminlerin hükümdarının küçük ordusu da böylece hâdisesiz dağıldı.

Fatihler ise Erdebīl'in düşmesinden sonra Tebrīz önlerine yürüdüler. Tebrīz hükümdarı Özbeg ibn Pahlavān arzularına uyduğundan şehire şimdilik dokunulmadı [48]. Buna mukabil, Moğol elçisinin öldürüldüğü Baylaḳān yerle bir edildi (ekim-kasım 1221) [49].

Şimdi ortalıkta bir dereceye kadar sükûn vardı; bununla beraber Moğol'ların faaliyet hevesleri asla bozulmamıştı. Üç gün sonra fatihlere teslim olan Şemāḫī [50] (Rusca Şemacha) üzerinden 1222-23 yılında Alan'lara karşı harekete geçtiler. Kıpçak isteplerinde yaşıyanlar (30), müşterek Türk aslından [51] olduklarına dair yapılan telkinlere uyarak müttefiklerini bıraktıklarından fatihler her kabileyi ayrı ayrı ve kolayca yok edebildiler. Sudaḳ'ın fethini 16 haziran 1223 [52] te Kalka meydan savaşı takip etti. Bu savaşta birbirleriyle ittifak edemiyen Rus hükümdarlarının nüfuzları kırıldı. Volga-bulgarlarının memleketleri de yakup yıkılmıştı [53]; salgıncılar bu defa bu kadarını yeter buldular ve yine Cingiz Ḫān'ın ordusuna döndüler.

Cingiz 1220 güzünde Termez'i, 1221'de Belh'i, Ṭāleḳān'ı ve diğer bazı şehirleri zaptetmiş ve ondan sonra cenuba dönerek Indus'a kadar gitmişti. İran, gerçekte Moğol egemenlik sahasında olmadığı halde, bir harabe halinde idi. 1224 te Rey şehrine, Sā-

[47] Ayn. esr. 248.

[48] Abū'l-Fidā IV 320. Bu vakalarla Özbeg hak. krş. Minorsky E. I. IV 1151—1153.

[49] Tam: 19. X.— 17. XI. 1221=ramażān 618 H.

[50] İbn al-Aṡīr XII. 252; Reşid üd-Dīn /Berezin d. 138 v.d.

[51] Krs. aş. «*Dil ve milliyet*» faslı, sonda

[52] İbn al Aṡīr XII. 253; Reşīd üd-Dın / Berezin d. 139 v.d.; buna nazaran 620 H. = 4. II. 1223—24 I. 1224. Troickaja letopis: (*Polnoe Sobranie russkich letopisej* I. 216—219)a göre 16. VI. 1223. *Pervaja Novgorodskaja letopis*'de de günü kati olarak bildirilmeksizin (*Polnoe sobranie* III. 99 v. dd.) ve ayrı *Ipatievskaja letopis*'e (ayn. esr. II. 163—165). *Lavrentievskaja letopis*'e göre (ayn. esr. I. 189) 31 Mayıs.— Ayr. krş. Abūl-Fidā IV. 300.

[53] İbn al-Aṡīr XII. 254; Abū'l-Fidā IV. 298 v.d.

ve'ye, Ḳom ve Kāşān [54] a tekrar tekrar yapılan akınlar, salt yağmayı hedef tutan hareketlerdi. Moğolların hadsiz hesapsız zararlara soktuğu hükümdarlar hezimetlerinden hiçbir suretle ibret almıyorlardı. Eyyubîlar devletinin mirasçıları olan Şube-devletlerin hükümdarları Kafkas'taki nüfuz sahipleri ve nihayet Rus grandükleri, sanki ortalık sütlimanmış gibi, aralarındaki kavgaları devam ettirdiler.

Yalnız Ḫ^varizmşāh'ın oğlu ve hükümdarlıkta varisi — şayet böyle bir verasetten bahsedilebilirse — olan Celāl üd-Dīn, devletini yıkanlara karşı azimli bir savaşa girişti. Babası öldükten sonra Ḫ^varizm ordusundan arta kalan büyük kısımlar ona katılmıştı. Moḥammed II. onun hatırı için tahtının mirasından mahrum kıldığı [55] biraderi Kutb üd-Dīn ile Kermān'da (31) bozuştu [56], Nīşāpūr üzerinden Ġaznīn'e yürüdü [57], Halbuki kardeşi Ġiyāṣ üd-Dīn Pīrşāh Eṣfahān civarında ve Fārs'da, Rükn üd-Dīn ise ʿIraḳ'da savaşıyordu [58]. Herāt'ın Moğollar tarafından fethi üzerine Ġazne'den atılmış olan Celāl üd-Dīn [59] başlangıçta ikinci komutanlarını yenmiş olduğu [60] Cingiz Ḫān'a karşı İndus meydan savaşını kaybetti. Moğol hükümdarının hayretini mucip olacak şekilde, nehri yüzerek, [61] canını kurtardı. Celāl üd-Dīn uzunca bir zaman türlü savaşlar yaparak kuzey-batı Hindistan'da eğlendikten ve dağılan ordusunun küçük bir kısmını, etrafına topladıktan sonra memleketi ter-

[54] İbn al-Aṣīr XII. 272 v.d.

[55] Nasavī 55. Celāl üd-Dīn için krş. Ohsson III 2—66; Howorth I. 126—131.

[56] Nasavī 56 v.d., 59—61.

[57] Ayn. esr. 63—65.

[58] Ayn. esr. 73—76; Ibn al-Aṣīr XII 273 v. d.

[59] Nasavī 81—83; Ibn al-Aṣīr XII 257 v. d.; Abū'l-Fidā 298; *Ta'rīḫ-i Sīstān* 394.

[60] Ibn al-Aṣīr XII 258; Cūzcānī 347 v. d.; Reşīd üd-Dīn/Berezin d 111—124; Bar Hebraeus 447; Abū'l Farac 412 v.d.

[61] 1222-23 (619 H.). — Nasavī 83—86; Ibn al-Aṣīr XII 259; Cūzcānī 349; Reşīd üd-Dīn/Berezin d 124—128; Bar Hebraeus 448; Abū'l-Fidā IV 298; Mustavfī I 500. — Krş. Barthold. *Turk.* 446.

ketmek zorunda [62] kaldı ve evvelce Ḳara-Ḫıṭay'ın bir memuru ve sonra biraderi G i y ā s̱ ü d - D ī n'in vekili (Statthalter) olan B o r ā ḳ ile maraza çıkardığı [63] Kermān üzerinden ʿErāḳ'a yürüyerek burasını zaptetti [64], buradan da Ḫūzestān [65] ve Azerbāycān [66] dan geçerek Gürcistan'a vardı; kazandığı bir zaferden sonra [67] Tebrīz üzerine yürüdü [68], Errān'ı aldıktan sonra [69] Gürcistan'a ikinci bir hücumda bulundu ve Tiflis'i aldı [70]. Burada uzunca bir zaman kaldı [71], etrafına taraftarlar topladı [72]. 1227 tarihinde Eraḳ'a döndü [73]. Eşfahān'da (32) bir Moğol müfrezesiyle çarpıştı [74], kardeşi G i y ā s̱ ü d - D ī n ile buluştu. Ġ i y ā s̱ ü d - D ī n bu aralık Māzandarān'dan ve Kermān üzerinden geçerek ʿE r ā ḳ 'a varmış, etrafına taraftarlar toplamış [75] ve onların yardımiyle de R e y, H a m a d ā n ve Eṣfahān şehirlerini zaptetmiş bulunuyordu. Her iki kardeş de Fārs'a bir sefer yaptılar ve sonra da tekrar birbirleriyle anlaşmazlığa düştüler. Ġ i y ā s̱ ü d - D ī n kanlı bir kavgadan sonra aldığı yerlerden bir kısmını elinden çıkarmak zorunda kaldığından buralarda bulunan A t a b e g bir az rahat nefes almış oluyordu [76]. C e l ā l ü d - D ī n kendi hayatına yapılacak bir kasıt plânından haberdar olunca kar-

[62] 1224 - 25 = 621 H. - N a s a v ī 90 — 92, 94 — 98.

[63] Ayn. esr. 95; M u s t a v f ī I 498.

[64] N a s a v ī 97 v.d.

[65] Ayn. esr. 109; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 277 v.d.

[66] N a s a v ī 110 v.d.; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 280 v.d.

[67] N a s a v ī 112—114; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 265 v.d., 269 v.d. 284.

[68] N a s a v ī 114—117; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 281 v.d.

[69] N a s a v ī 117 v.d.

[70] N a s a v ī 121 v.d.; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 294 v.d.; K'art'lis c̣ h o v r e b a I 349—353; Z y r i a k 203—207; V a r t a n 280 v.d.; O r b e l i a n' Brosset 225 v.d.; M u s t a v f ī I. 501. Onun bu zamana ait sikkeleri için krş. F r ä h n. *Neue Samml. kl. Abh. die muh. Numismatik betreffend*, Leipzig 1844 s. 25—31.

[71] N a s a v ī 123—126.

[72] Ayn. esr. 128—130; Z y r i a k 208 v.d.

[73] 624 H=22. XII. 1226—12. XII. 1227.

[74] N a s a v ī 135 v. dd.; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 311 v.d.

[75] N a s a v ī 134—140; İ b n a l - A s̱ ī r XII. 297, 309 v.d.; A b ū 'l F i d ā IV. 318, 348; C ü v e y n ī II. 201 v. d.

[76] E b ū 'l - F i d ā IV. 322—324; T a ' r ī ḫ - i S ī s t ā n 395. Krş. aş. «*Şube-Devletler: Fārs*» fas.

deşini ortadan kaldırttı[77]. Üçüncü kardeşi Rükn üd-Dīn bu sırada vefat etmişti. Moğollar Fīrūzkūh kalesini, beş altı ay süren bir kuşatmadan sonra hücumla alırken şehit düştü[78].

Celāl üd-Dīn tekrar kuzey-batıya döndü. Muhtelif elçi heyetleri göndermiş olmasına rağmen[79], ora hükümdarı ile bir türlü anlaşamadı. Bunlar Ḫᵛarizm hükümdarının yasavsız çetelerinden, şimdi onunla işbirliği edemeyecek kadar çekmiş bulunuyorlardı. Bu suretle Celāl üd-Dīn birçok çarpışmalardan sonra[80] 1227-28 kışını tek başına Āẕerbāycān'da geçirdi[81]; maksadı oradan yeniden Gürcistan'ı tahrip etmek[82] ve nihayet Herat'ı zaptetmekti[83]. Fakat Celāl üd-Dīn Şam hükümdarı ve Rum-Selçuk Sultanı al-Melik al-Eşref ile savaşlara girişirken[84] — bu savaşlar nihayet bir uzlaşma ile bitiyordu[85] — Moğollar Azarbāycān'a kadar (33) ilerlediler[86]. Celāl üd-Dīn Şirkebūt'da yenildiğinden[87] kuzeye kaçmağa mecbur oldu[88] ve orada Ġence'yi zaptetti[89]. Burada Moğolların elinden kurtulmağa çalışa çalışa Amida'ya vardı ve oradan da Eṣfahān'a yürümek istedi[90]. Bununla beraber, onu kovalayanlar bu aralık hemen de ona yetişmiş bulunuyor-

[77] Abū'l-Fidā II 203 — 207.

[78] Ayn. esr. 208 — 210

[79] Nasavī 145 — 154.

[80] Nasavī 156 — 169.

[81] Ayn. esr. 170 v. d.; İbn al-Asīr XII 301.

[82] Nasavī 176 — 178; İbn al-Asīr XII 306 v. d.; Kʿartʿlis cḫovreba I 356 — 358.

[83] Nasavī 180 — 204; İbn al-Asīr XII 318; Abū'l-Farac 428—430; Abū'l-Fidā IV 364, 366; Makrīzī/Blochet 365; Mustavfī I 501 v. d.

[84] Nasavī 205 — 207; İbn al-Asīr XII 313 v. dd., 319; İbn Ḫallikān/Wüstenfeld, cz. IX, s. 34 v. dd. (=trc. III 489); İbn Bībī III 400 — 408; Mustavfī I 502.

[85] Nasavī 208 v. d.

[86] Ayn. esr. 220 v. d.; İbn al-Asīr XII 324—330; Abū'l Fidā IV 368.

[87] Nasavī 222 v. d.

[88] Ayn. esr. 224 — 226.

[89] Ayn. esr. 235 — 239.

[90] Ayn. esr. 242 v. d.; Cūzcānī 387 v. d.; Abū'l-Farac 430 v. d.; Bar Hebraeus, *Kirchengeschichte* III 405.

lardı. Sığınmağa mecbur olduğu dağlarda[91] haydut bir kürt tarafından 1231 tarihinde hançerlenerek hayatı, şanına yakışmayan bir ölümle bitti[92]. Tek başına öldüğü için bir çok yalancılar ortaya çıkarak kendilerini Celāl üd-Dīn diye satmak istediler ki, bunlardan bir tanesi birçok yıllar sonra Amu-derya (Oxus) nehri kenarında asılmıştı[93].

Celāl üd-Dīn'in fatih Moğollara karşı yaptığı savaş tarzı, mevcut şartlara göre, biricik mümkün olanı idi. Düşmanın üstün kuvvetlerini iyice kullanamıyacağı dağlık arazide ve sırf küçük savaşlarla ona zayiat—hem de hissedilir zayiat—verdirmekten başka yapılacak bir şey yoktu. Maamafih sert ve asker huyu onun siyasal akıl ve tedbirini elinden almış olduğundan, hükümdarlar arasında bir ittifak yapup Moğolların diğer düşmanlarından korunmasını bilemedi. O bu hükümdarlara, Moğollara olduğu gibi, tecavüz etmekle, müşterek hareket icrası için—şayet gerçekten küçülmüş olan bu küçük hükümdarların birbirleriyle kavga etmeleri, birbirlerini kıskanmaları esasen müşterek harekete imkân veriyorsa — hiçbir ümit kaygusu bırakmamış oluyordu. İşte Celāl üd-Dīn'in kahramanca savaşması böylece sonuçsuz kaldı; ordusu Küçük-Asya ve Suriye'ye ayak basarak orada, uzunca bir zaman memleket için tehlikeli bir belâ teşkil etti.

1224 tarihinde Cingiz tekrar şarka dönmüştü; Ḥorāsān'dan başka, müthiş bir tahribe uğramış olan İran da (34) ḳendi kaderine terkedildi[94]. Vaktiyle Boraḳ Ḥāceb komutan Ġiyās̱ üd-Dīn'e Kermān'da bir saltanat temin etmişti ki, bu devlet de Moğol egemenliği altında—diğer birçok yerli devletler gibi—tutunmuştu[95].

Cingiz Hān Moğolistan'a avdetinden sonra artık

[91] Nasavī 244; Reşīd üd-Dīn / Berezin d 129—132; Bar Hebraeus 463.

[92] Nasavī 245 v. d.; Kᶜartᶜlis cẖovreba I 358 v. d.; Zyriak 210; Vartan 282; Bar Hebraeus 463; Abū'l-Farac 431; Abū'l-Fidā IV 368.

[93] Zamanı hak. Krş. Bartbold E. I. I 1117 (Atā Melik Cüveynī de); krş. Abū'l-Farac 432.

[94] Cūzcānī 373 v. d.; Bar Hebraeus 455; Abū'l-Farac 427; Mīrḫᵛand / Jaubert 166 v. d.

[95] Cüveynī II 211—218.; Kr. aş. «*Şube-Devletler: Kermān*» fas.

bir daha batı Asya işlerine müdahale etmedi ve sanıldığına göre 18 ağustos 1227 tarihinde orada öldü[96]. Bu suretle Moğol teşebbüs ve hareketlerinde vaki sükûnet, Tuluy (Tūlī)'in naipliği altında onun tarafından tayin edilen halefi, üçüncü oğlu Ögedey'in yeniden seçilmesine kadar devam etti.

---

[96] Cüveynī I 144 ve Abū'l-Farac 427: 4. ramażān 624 H.; Reşīd üd-Dīn/Berezin d 149 yalnız ramażān ayını zikrediyor. Defin s. 177 ye göre 14 ramażān = 6 eylül. — krş. Bar Hebraeus 455 v.d.; Makrīzī/Blochet 365; Mīrhᵛand/Jaubert 166 ve Cordier, Polo, *Notes* 57.

Ögedey

Cingiz'in oğulları babalarının veraset hakkına ait kararlarına tâbi kaldıklarından seçim için [1] Kurultay'ın sükûn içinde toplanması mümkün olmuştur. Ögedey (Ūkatāy) kırk günlük bir tereddütten sonra en büyük idare makamını kabule karar verdi. Büyük-Ḫān (Ḳağan Farsça ekseri Ḳā'ān) adını takındı [2]. Seçimden sonra büyük bir tören yapıldı [3].

Yeni hükümdar sükûn hali geçirmekte olan harp hareketlerini yeniden canlandırmağa teşebbüs etti. Kendisi bizzat doğuya, kuzey Çin'e yürürken [4] 1229 tarihinde Curmāġūn'u, müteaddit Emîrlerle birlikte Celāl-üd-Dīn'e karşı gönderdi. Bu Emîrler hükümdarlarının ölümünden sonra Ḫᵛarizm ordusunu, batıya ve güney-batıya sıkıştırmağa muvaffak oldular [5]. Aynı zamanda Rusya'ya karşı da harekete girişildi (35) [6]. İkinci kurultay bu hareketin 1234/35 (632 H.) bilhassa zarurî ve müstacel olduğuna işaret ediyordu. Cūcī'nin ikinci oğlu Bātū ve sonradan Büyük-Ḫān olan Möngke bu vazifenin icrasına memur edildiler [7]. Bu hareketin neticesinde Ruslar iki buçuk asırlık bir zaman için Tatar boyunduruğu altında kaldılar. Bu aralık Ögedey uzun bir seferden sonra Kin (Altan Ḫān) [8] devletini tahrip ederken, Moğol, ser-

[1] Cüveynī I. 143 (burada çok başlı yılan ile ok demetine ait maruf hikâyeler vardır); Mailla IX 129.

[2] Unvan için krş. aş. *«Hükümdar unvanları»* başta.

[3] Cüveynī I. 144—150; Hyazinth 148—151; Bar Hebraeus 458 v.d.; Abū'l-Farac 428 v.d.

[4] Bunun hak. Krş. Mailla IX. 141 v.d.; Cüveynī I. 150—154; Reşīd üd-Dīn/Blochet II. 17—27; Cūzcānī 380 v.dd.; Mustavfī I. 574.

[5] Krş. yk. 41.

[6] Cüveynī I 149 v.d.; Cūzcānī 380; Bar Hebraeus 459 v.d.; Abū'l Farac 428.

[7] Cüveynī I. 156 v.d.; Mailla IX 212. Bunun hak. krş. Pelliot, *Comans* 165 v.d. (Çin kaynaklarına göre).

[8] Mailla IX 133—232; Bar Hebraeus 463 v.d.; Abū'l-Farac 432--434; krş. Ohsson II. 17—86; Howorth I. 118—126; Hammer I 51 v.d.; Eḳbāl I. 135—151; ᶜAzzāvī 134—140.

darı Ṭā'ir de Afġānestān'a giriyor ve bu sırada hattâ Lahāvur (Lahor) u bile işgal ediyordu [9].

Bātū'nun ileri hareketi birdenbire önemli ve kesin bir sonuç sağlarken Cūrmāġūn da Celāl-üd-Dīn'in ölümünden sonra Kafkasya'da nispeten daha yavaş yol alıyordu. Bu hareketin gecikmesinin sebebleri onun savaştığı devletlerin çok ve Kafkas arazisinin sarp oluşu idi. Moğol egemenliğine karşı daima isyan eden Gürcü'lerin cenkseverlikleri de ayrıca çok ehemmiyetli bir âmildi. Nitekim Gürcü'ler aynı isyanı Celāl-üd-Dīn'e karşı her zaman yapmışlardı.

Nihayet Cūrmāġūn 1232 tarihinde Gürcistan'a girmeğe ve ona tâbi olan Ermenistan'ı zaptetmeğe muvaffak oldu [10]. Takriben 1233'de Ġence de düştü [11]; tüm harap olan bu şehir ancak dört sene sonra tekrar yeniden inşa edildi. Gürcistan kıraliçesi Rusudan bir kaleye sığınmak mecburiyetinde kalmıştı [12]. Moğollar artık (36) ihtiyarları ve papasları bile sakınmayan korkunç yakup yıkmalarla dağları aştılar [13]. Her ne kadar Rum-Selçukları ve Mısırlı al-Melik al-Kāmil yukarı Elcezīre için mücadelelerine devam ettiler, ve bu sahalara Büyük-Ḫān'ın bir emriyle, başlangıç safhasından ileri gidemiyen 1237 ve 1238 Moğol istilâları olduysa da, zaman

[9] Cūzcānī 391—394.

[10] Vartan 282—284; Orbelian/Brosset 227; Mḫithar/Brosset 106.; bu ve müteakibi kısaca Ohsson'da III. 67—102. Gürcistanın o zamanki genişliği bak. krş. ms. Cameean/Klaproth 7 ve (1318 için evvelkisine nazaran çok esaslı bir değişiklik vaki olmaksızın) kʿartʿlis cḫovreba I. 448 yukarıya vaḫuşt (Herethien, Kachethien, Karthalinien, Meschien, Tao, Schawschetien, Klardschethen ve Armenien (Somhetʿi).

[11] Zyriak 213 v.d.; Bar Hebraeus 463, 466. Krş. Ohsson III. 75 (1235 tarihinin bildirilmesile); Howorth I 132 v.d., III. 1—87.

[12] Zyriak 233; Malachias 9—12; *Monumenta Germ. Hist. epp. saec.* XIII, I, 251 v. d. —ayn. esr. 178 v. d., 181 v. d. Moğol istilâsı hak. Rusudan'ın papaya mektubu.

[13] Kʾartʿlis cḫovreba I 359—361; Allen 112 v.d.; Zyriak 220—223. Aynı yazar s. 223—227 şüphesiz dikkate şayan olarak tek hadise teşkil eden Kafkasya'daki bu Moğol tecavüzü hak. malûmat veriyor.

zaman ciddi tehlikeler geçiren halifeye yardım için ihtiyat tedbiri almaya Mısır'lıları sevkedemedi[14].

Bu zamanlar Kafkasya'nın mukadderatı, Tiflis ve diğer şehirlerin 1238'de düşmelerinden sonra da, henüz kat'ileş miş değildi. Meşhur bir cengâver olan Gürcistan hükümdarı Avag Mḫargrdzeli ancak uzunca süren bir muhasaradan sonra teslim oldu. Hükümdar bir müddet firar halinde gizlenmişken, Moğollara hulûs çakup ordularında hizmet etmeyi uygun buldu[15]. 1239'da mukataacılardan Vahram'da aynı misali takip etti[16]. Bu aralık Ani ve Kars tahrip edilmişse de nihayet kıraliçe Rusudan bir uzlaşmaya hazır olduğunu birdirdiğinden, sükûnet yeniden kuruldu[17].

Çok geçmeden Cūrmāġūn sakatlandığından[18] eşi muvakkaten hükümet işlerini eline aldı. Rusya'ya boyun eğdirdikten sonra, İran ahvalinin karışık olması dolayısiyle, Kafkas'ta fethedilen yerlerin egemenliğini sağlamış olan Bātū da bu işlere karıştı. Büyükler Kafkas arazisini aralarında bölüştüler[19]. Bunun üzerine Ögedey, güvenliği yeniden kurmak üzere Baycu'yu yeni vali olarak gönderdi. Baycu ocak-şubat 1241'de Kafkasya'ya girdi[20] ve Hülegü'nün gelmesine değin (37) resmî vazifesini yaptı. Mamafih altı sene sonra

[14] Bar Hebraeus 469 v. d., 472 v. d.; Abū'l-Farac 438; Ibn al-Fūṭī 98, 109—114; Makrīzī / Blochet 418, 421 v. d.

[15] Kᶜartᶜlis cḫovreba I 360—362; Zyriak 236—240, 244 v.d.; krş. Rémusat, Mémoires a 406 (Marino Sanuto'ya göre III, kısım X, fas. IX, s. 210).

[16] Zyriak 221 v. d.; Abū'l-Farac 439.

[17] Kᶜartᶜlis cḫovreba I 364; Zyriak 246 v. dd.; Orbelian/Brosset 237.

[18] Zyriak 235—248.

[19] Kᶜartᶜlis cḫovreba I 362.

[20] İsmin şekli hak. Krş. Pelliot, *Papes* b 305 v. d.; Zyriak 426; Bar Hebraeus 483; Abū'l-Farac 449 v. d. - Curmāġūn'un Baycu ile birlikte Hülegü'nün gelmesine kadar vazifede kaldıklarına dair Kᶜartᶜlis cḫovreba'nın verdiği haber I 379, st. 17 tabii yanlıştır. Esasen bu eserin bu on senelik devreye ait verdiği haberler biraz karışıktır.

Elcigidey[21] (selâhiyeti iyice çizilmemiş olduğu halde) ona yardımcı verildi (vardığı tarih 17 temmuz 1247)[22]. Bu zat aynı zamanda Halep ve Musul'a kadar ilerlemek emrini almış bulunuyordu[23].

İran işleri o zamanlar oldukça karışıktı. Ögedey fatihlerin az çok nüfuzları altında bulunan Horāsān'la diğer bazı ülkeleri vali Cintīmūr (Ġintīmūr)'un emri altına vermişti[24]. Ḳara-Ḫıtay halkından ve aslen Urgenc'de[25] Basḳaḳ[26] olan bu valinin faaliyeti hiçbir suretle talihli olmadı. O, hem 1232/33 tarihinde askerî komutan atanmış olan general Ṭā'ir Bahādūr Cağatāy'ın veziri Ḳaraca(r)[27] ve hem de bu ülkelerde yüksek bir memur bulunan[28] Külbolod (Kolbülād) ile kavgaya tutuştu. Ögedey onu bir müddet için valilikten azletmek zorunda kaldı. Halis bir Moğol olan Nūsāl kaymakam yapıldı ise de, temize çıkmış olan Cintīmūr'un avdetinden sonra görevi salt askerlik işlerine bağlı kaldı[29]. Fakat çok geçmeden dönen vali, vaktiyle hamallık etmiş olan Şeref üd-Dīn Ḫᵛarizmī'ye bir teftiş vazifesinin verildiğine şahit oluyordu.

Cintīmūr'un ölümü ile (1235/36) vaziyet asla kolaylaşmadı. Halefinin tayininde uzun ve devamlı kavgalar çıktı. Halbuki Şeref üd-Dīn ile evvelce Cintīmūr maiyetine verilen vezirler bazı ülkelerin idaresi (ve sömürülmesi) ni aralarında bölüştüler[30]. Kısa bir aradan sonra (38) Nūsāl'ın idare başında

[21] Bu isim hak. krş. Pelliot, *Papes* b 312 v. d. ve 312, not 2 ve yine Pelliot, *Papes* b 313, 315. Pelliot Elcigidey'in böyle kesin bir emir aldığına dair hiç bir şey söylemiyor. Zyriak 458 onu yanlış olarak Bayçu'nun «Halefi» göstermektedir.

[22] Aszelin de böyle (kit. cet. 202); Vartan 287.

[23] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 247 v. d.; Zyriak 458; Abū'l-Farac 449.

[24] Cüveynī II 218; Mustavfī I 575.

[25] Krş. aş. «*Tribut*» faslı.

[26] Cüveynī II 227 v. d.

[27] Ayn. esr. 218—222.

[28] Ayn. esr. II 223; Reşīd üd-Dīn II 40.

[29] Reşīd üd-Dīn II 56 v. d.

[30] Cuveynī II 223 v. d., 233, 239; Reşīd üd-Dīn II 40. krş. aş. «*İranın idaresi*» başta.

bulunduğu sırada Körgöz (Kürgüz)'a valilik verildi, yeni vali Ṭūs şehrinde yerleşti [31]. Bu zat evvelce bir müddet Bātū'nun ordusunda çalışmıştı [32]. Bununla da nüfuz kavgası bitmiş olmadı. Cintimūr'un oğlu Edgü Tīmūr babasının memuriyetine geçmek için hak iddia etti. Nihayet çok uzun süren bu mücadeleler sonunda Ögedey işi, orduda atamış olduğu Körgöz'den yana halletmeğe muvaffak oldu [33]. Onun bulunmadığı zamanlar meşhur tarihçinin babası olan Mohammed Cüveynī idareyi eline alıyordu [34]. Körgöz dönüşünde Edgü Tīmūr taraftarlarını da ortadan kaldırmağa çalıştı [35] (aralık 1239) [36] ve bu yüzden halkın büyük bir kısmının gazabını yeniden kendi üzerine çekmiş oldu. Daha sonra Cūrmāğūn ile de kavgalar oldu. Bütün bunlar az zaman sonra, Ögedey'in ölümünden az önce (11 aralık 1241 = 5 cemāẕī II. 639 H.) [37] sancaklarının idaresini Noyon'a [38] ve şehirlerin idaresini Emîrlere tevdi ederek [39] bu suretle, devam edip giden kavgalara rağmen hiç olmasza işlerin selâmetle görülmesini sağlamaya çalıştı [40].

---

[31] Cüveynī II 238: Mustavfī I 575.

[32] Cüveynī II 227.

[33] Ayn. esr. II 231—233.

[34] Reşīd üd-Dīn II 40.

[35] Cüveynī II 235 v. d.

[36] Tam ; 29. XI. 1239—28. XII. 1239 = cemāẕī I 637 H.

[37] Cuveynī I 158; Mailla IX 233 v. d. ; Hyazinth 288—290; Cūzcānī 395 ; Mustavfī I 575. Pelliot, *Papes* c 55 bu tarihi sadece akla yakın görüyor.

[38] Krş. aş. *«Askeri teşkilât»* fas.

[39] Krş. aş. *«Il idaresi»* fas. Memuriyetin adı «Şihna» idi.

[40] Cüveynī II 238.

Göyük ve Möngke

Umumiyetle cömert ve hayırsever bir zat olarak tasvir edilen [1], fakat azimkârlık ve devlet adamlığı bakımından babası Cingiz Ḫān'la kat'iyen boy ölçüşemiyen Ögedey'in ölmesinden sonra dul karısı Töregene (Tūrākīnā) [2] bir sıra hükümdarların (39) muvafakati ile [3] fakat Cingiz Ḫān'ın ve Ögedey'in tecrübeli nazırı Je-lü ṭṣʿu-tsʿai [4] ın muhalefetine rağmen idarî işleri, yeni hükümdarı nasbedecek olan Kurultayın toplanmasına kadar üzerine aldı. Prensip bakımından bir kadının saltanatına karşı Moğollarca hiç bir düşünce varid değildi [5]. Bununla beraber Tūrākīnā'nın itibarına dil uzatmaktan geri kalmadılar. Möge (Mūkā) Ḫātun — ki Ögedey'in ikinci diğer bir dul karısı idi — da taraftar edinmeye çalışarak ölen Büyük-Ḫān'ın yine vezirlerinden olan Cinḳāy'ı da kazandı. Tūrākīna ise bütün devletin şark yarısının valisi ve kuvvetli bir idare adamı olan Mahmut Yalavac'a müracaat etti ise de onunla bozuşmakta gecikmedi. Naib kıraliçenin aleyhinde kat'i plânları bile düşünen Çinḳāy naib kadının oğullarından biri olan Kütān nezdine sığındı. Kūtān kendisini teslim etmek istemedi [6].

Töregene Fāṭeme adlı bir kadının günden güne nüfuzu altına girmekte idi. Bu hilekâr kadın vaktiyle şehirde kölelik etmişti. Şimdi bu kadının şiddetle menfuru olan Yalavaç da bu kadından kaçmak zorunda kaldı [7]. Fakat onun yerine dev-

[1] Onun hayatına ait bir çok menkibeler koleksiyonu ki ekseriya bu Temayı temel olarak almıştır: Cüveynī I 158—191; Buna nazaran Reşīd üd-Dīn'de II 60—85 ve Mīrḫᵛānd'da V 46—51. — İsmine dair krş. Pelliot, *Papes* c. 55 ve 55, not 1.

[2] İsmi için krş. Pelliot, *Papes* c. 193, not 1.

[3] Cüveynī I 196; Hyazinth 290; Bar Hebraeus 480; Abu'l-Farac 448; Mustavfī I 578. [4] Hyazinth 286 v. d.

[5] Krş. aş. *«Siyasî haklara ait hususlar: Hükümdarın seçimi»* fas.

[6] Cuveynī I 197 v. d. — «Yalavaç» kelimesi için krş. Alexandr Nikolaeviç: Neskol'ko Popravok jarlyku Timur Kutluga *(Tīmūr Kutluğ'un Yarlığ'ına ait bazı tashihler)* (Izvestija Russkoj Akademii Nauk, 6. seri, cd. XII [1918], S. 1109—1124), S. 1114.

[7] Reşīd üd-Dīn II 232 v. d.; Cüveynī I 200 v. d.

letin şark yarısına vali olan ʿAbd ür-Raḥmān Nāmī hiç bir hürmet ve itibar kazanamadığı için Töregene'nin naibliği biter bitmez yerine yine Yalavaç geldi [8].

Devletin garp kısmındaki Körgöz azledildi. Moğolların keyfî hareketlerini tahdit hususunda bütun gayretini sarfetmiş ve naibin cinayetlerini firenliyebilmiş olan bu zat, bu yüzden çok düşman peyda etmişti. Karakorum'a getirilerek Külbolod tarafından idam edildi (1243-44=641 H.) [9] bidayette Basḳaḳlıkla Körgöz'ün yanına verilmiş olan [10] Arġūn'ün seçilmesi ile garp kısmının idaresi başına çok mümtaz bir memur (40) geçmiş oluyordu. Onun faaliyeti sade Yalavac'ın şarktaki faliyeti ile kıyaslanabilir.

Oyratlardan olan Arġūn okuyup yazma bildiğinden daha genç yaşlarında hükümdarın itibarına mazhar olmuş ve kendisine hayatının baş görevini teşkil edecek olan bu sorumlu makam verildiği zaman arkasında az çok idarî bir meslek bırakmış bulunuyordu. Bidayette faaliyetine merkez olan Tebrīz'i seçti ve buradan esaslı bir nizam kurmağa çalıştı [11]. Bununlaberaber Şeref üd-Dīn'in kendisine işlerinde ağır bir engel teşkil ettiği anlaşıldı. Körgöz onu hapsetmişti. Fakat Körgöz-'ün azli üzerine hüriyetini yeniden kazanmış ve eskisi gibi zalimce faaliyetine dönmüştü. Arġūn kendisini ondan bir türlü koruyamadığı için o, 1245 [12] de Tebrīz ve Kazvīn'e yaptığı seyahatten dönüşünde Ṭūs şehrinde ölünce sevinmişti [13]. Yeni vali memurlarının tam güvenini ancak şimdi kazanmış, bir çok seyahatler yaparak emirlerini her yerde kabul ettirmiş ve zulme uğramış olan memlekete bir kaç senelik huzur ve rahat temin etmişti. Vergi cibayeti işinde Kafkasya'yı da idare etti [14]. İktidarı ve kudreti ona o derece itibar sağlamıştı ki, sonra

[8] Reşīd üd-Dīn II 248; Mīrḫᵛand V 52 v. d.

[9] Cüveynī II 239-243; Reşīd üd-Dīn II 57—60.

[10] Reşīd üd-Dīn II 235, 258; Kʿartʿlis cẖovreba I 380; Mustavfī I 575; Mīrḫᵛand V 44.

[11] Cüveynī II 244.

[12] Tam: 31. I.-I. III. 1245 = ramazan 642 H.

[13] Cüveynī II 263—280.

[14] Cüveynī II 247 v. d.

gelen Büyük-Ḥān'ların da güvenini kazanarak vazifelerini hiç bir engele uğramadan yapabildi [15].

Fatma'nın işlere müdahalesi ve durmadan yayılan karışıklık üzerine Cingiz Ḥān'ın kardeşi Ückin (ückīn) bu ara baş makamı elde etmeğe çalışmışsa da nihayet bu teşebbüsünden vaz geçmişti [16]. Bunu Töregene'nin oğlu Göyük memleketindeki yurtasından dönerek anasının sarayında görünmüş ve nihayet 1246 ilk baharında kurultay toplanmıştı. Kurultay'da bir çok prensipler, bu arada Bātū'nun ve Cağatay'ın oğulları-Göyük'ün kardeşi Kūtān ve Tuluy'un dul karısı ve daha sonra Büyük-Ḥān olan Möngke'nin ve kardeşlerinin annesi Seyurḥoḥataytay (41) hep kurultayda hazır bulundular. Bunlardan başka devletin bir çok büyükleri ve vasal hükümdarlar, bu meyanda Rum-Sultanı Gürcistan'ın iki kıralı Davit IV ve V, halifenin elçisi ve ayrıca misyoner Johann von Plano Garpini de vardı [17]. Ögedey tarafından halef gösterilen torunu Siremön (Sīrāmūn) henüz pek genç olduğundan Kūtān ile [18] Göyük arasında kısa dir tereddütten sonra sonuncusu büyük törenle tahta çıkarıldı [19]. Bu töreni mutat eğlence [20] takip etti ve Göyük devlet hazinesinin [21] büyük bir kısmını dağıttı. İlk resmî faaliyeti Cağatay ülkesindeki ahvalin tanzimi oldu. Burada Jīsū Möngke hükümdarlığa yükseltildi [22]. Töregene'nin vazifelerinden çıkarmış olduğu Cinḳay ve Yalavāç gibi memurlar tekrar yerlerine tayin edildiler. Bir kaç ay sonra da Töregene öldü-

[15] Cüveynī II 245 v. d.; Mīrḫᵛand V 56.—O bulunmadığı esnada Göyük'un seçiminde Boğa ile Cüveynī'nin babası onun vekili idiler: Cüveynī II 245.

[16] Reşīd üd Dīn II 236; Cüveynī I 199 (orada Ūtkin deniliyor).

[17] Cüveynī I 203—205.

[18] Cūzcānī 399 Kutan'ı kardeşlerin en büyüğü diye gösterdiği halde sonraki kaynaklar Göyük'un en büyükleri olduğunu söylerler.- Bunun hak. Krş. İngilizce Tre. II 1148, not 6.

[19] Mailla IX 242; Hyazinth 298; Cūzcānī 399; Bar Hebraeus 481; Abu'l-Farac 481.

[20] Krş. aş. « *Devlet hukukuna ait münasebetler: Hükümdar* » fas.

[21] Bar Hebraeus 480.

[22] Cüveynī I 211: krş. Barthold, *Vorl.* 184.

ğünden[23] nihayet Fatma'ya karşı harekete geçilebildi; o, büyücülükle suçlanarak suda boğduruldu [24]. Bunu, taraftarlarının idamı takip etti. Bu arada bir çok masumlar da müfterilerin narına yandı [25].

Kendisi Hıristiyan olmamakla beraber [26] Hıristiyanlarla dost olan Göyük'ün [27] sürüp giden hastalığı hükümdarlık faaliyetine büyük mani teşkil etti. Buna rağmen babasının harp siyasetini devam ettirmeğe çalıştı. Sübüdey'i Çin'e, Elcigidey'i[28] garbe gönderdi [29]. Dinî durumu ve (42) Nasturi aslından olan veziri Cīnķāy'ın [30] faaliyeti yüzünden müslüman tebaası tarafından sevilmiyordu; bunda karakterinin sert oluşunun da tesiri bulunduğu söylenmekteydi [31]. Buna mukabil adedi pek çok olan hıristiyan tabaası nezdinde o nisbette büyük bir itibara mazhardı. Onun hükûmeti idare ediş tarzı hakkında hakiki bir fikir verilemez; çünkü çok geçmeden Bātū ile aralarında bir harp tehlikeşi başgösterdiği bir sırada, galiba 1248 nisanında, Ḫünsengir de öldü [32] ve Bātū ile harp ihtimali ancak onun ölümü ile kalkmış oldu [33].

[23] Cüveynī I 200 v. d.; Reşīd-üd-Dīn II 237 v. d. - krş. Pelliot, *Papes*' deki etraflı izahat c. 57.—Abu'l-Farac'de (451) 647 H. senesi (1249 - 50) pek sonradır (Bar Hebraeus deki 481 doğrudur). Töregene Mustavfī'ye nazaran (I 578) 30 ağustos 1245 (4. rabīᶜ I 643 H.) de öldü. Bunda sene öne alınmış, tarih ise doğru olabilir.

[24] Cüveynī I 201; Bar Hebraeus 481.

[25] Cüveynī I 202; Reşīd üd Dīn II 238 v. d.

[26] Krş. aş. *«İlhanlarda din hususları», «Moğolların dinlerle münasebetleri: Hıristiyanlık»* fas.

[27] Krş. Ohsson II 195—208; Hammer I 56—58; Howorth I 160 — 173.

[28] Krş. Yk. s 46

[29] Reşīd üd-Dīn II 247 v. d.

[30] Cüveynī I 213; Reşīd üd-Dīn II 248.

[31] Reşīd üd-Dīn II 253 v. d.

[32] Cüveynī I 216; Hyazinth 301; Bar Hebraeus 481 v. d.; Abū'l-Farac'a göre (451) 3 ağustos 1248 (9. rabīᶜ II 646 H.) Göyük'ün öldüğü günde; bununla beraber bu tarih pek sonraya konulmuştur. Krş. Blochet, *La Mort du Khagan Goyouk* (Kit. cet. 308) ve Pelliot, *Papes* c. 58. v. d.

[33] Reşīd üd Dīn II 250; Ķalķaşandī IV 309; krş. Blochet, *Introduction* 172 v. d.

Kafkasya'da Moğol hareketleri B a y c u[34] yüzünden yeniden canlanmıştı. 1242 de garp istikametinde Rum-Selçuklarına karşı bir ileri hareket başladı. Buna karşı 1236-37 (634 H.)'de ölen hükümdar ʿA l ā ü d - D ī n K e y ḳ o b a d I. 1232-33 de Ö g e d e y 'in nezdine gitmeyi evvelce reddetmiş[35] ve bundan başka görünen tehlikeyi hiç nazara almaksızın Küçük-Asya ve kuzey Suriye'deki savaşlara kendini vermişti. Moğollar Erzurum'u[36] aldılar ve 1244'de[37] onları acı sözlerle tahrik edip duran[38] Rum-Sultanı G ı y a ṣ ü d - D ī n II. K e y H o s r e v 'i Konya (Ikonion) dan az ilerideki Kösedağ'da mağlup ettiler[39]. Az evvel Trablus'da Mayandros'da aktedilen bir ittifaka istinaden[40] meydan savaşına iştirak eden Şarkî-Roma askerleri, müşrik olduğu iddiası ile onun emrine girmekten imtina etmiş (43) ve savaşa pek de karışmamıştı. Zaten Sultanın bir akrabasının ihaneti yüzünden daha ziyade kuvvet bulan[41] Moğol zaferinin bu şartlar altında tahakkuk etmemesine imkân yoktu. Buna Sivas (Sebaste), Malatya (Melitene) Kayseri (Qaysariye, Kaysareya) ve diğer şehirlerin[42] zaptı takip etti. Bu suretle Selçuklu'ların nüfuzları tamamiyle kırıldı, sultan ise kudretsiz, cizye'ye bağlı bir vasal mevkiine düştü[43].

Küçük-Ermenistan kıralı H e t h u m I. (1227 - 1270) Eski düşmanları mağlup olur olmaz daha 1244 senesinde Mo-

[34] Krş. yk. s. 45.

[35] B a r H e b r a e u s 473; A b ū ' l - F a r a c 435.

[36] İ b n B ī b ī IV 234 v. d.; Z y r i a k 426—428; M a l a c h i a s 14; V a r t a n 287 v.d.; B a r H e b r a e u s 475; N a n g i s, *Chr.* 34. Krş. H a m m e r I 110—113.

[37] Z y r i a k'a göre, 1243.

[38] İ b n B ī b ī IV 238 v.dd.; Z y r i a k 429.

[39] Selçuk ordusunun komutanı K ʿ a r t ʿ l i s c h o v r e b a 1362 ye göre Abazalardan D a r d a n i (veya: D a r d i n i) Şarvaşidze idi: muharebede öldü. İ b n B ī b ī IV 238 v. dd.; Z y r i a k 426; M a l a c h i a s 15; M ḫ i t h a r / Brosset 107; Bar H e b r a e u s 475 v. d.; A b ū ' l - F a r a c 440 v.d., R e ş ī d ü d - D ī n / Quatremère I 220—224; A b u ' l - F ī d ā IV 472; M a k r ī z ī / Blochet 483 v.d.; M a t t h a e u s P a r i s i e n s i s VI (Add.) 114.

[40] A k r o p o l i t e s 75.

[41] Aynı eser 146 v.d. (Krş. M e l i a r a k e s 458); G r e g o r a s, I, 59.

[42] İ b n B ī b ī IV 241 v. d.

[43] Krş. aynı eser 243 v. dd.

ğolların emrine girerek cizye vermeği kabul etti [44]. Kardeşi Sinibald (Smpad) 1246 da Büyük-Hân "Göyük„ ün huzuruna gelerek iyi karşılandı [45]. Küçük -Ermenistan Kıralı vaziyetin müsaitliğini pek iyi anlayarak aynı zamanda kendi düşmanları olan kudretli fatihlere katılmaktan çekinmedi. Moğollarla ittifaka bu derece sadakatle bağlı kalan hemen hiç bir vasal gelmemiştır. Çünkü bunda her iki devletin geniş ve esaslı menfaat birlikleri vardı. Yeni efendilere karşı bağlılığını göstermek fırsatı daha başlangıçta zuhur etti : kıral Rum Sultanının Ermenistan sarayına kaçan ailesini onlara teslim etmişti [46]. Kıralın, bu hususa ait istekleri yerine getirmekten pek memnun kalmadığını anlamak kolaydır. Zira komşuları öc almakta gecikmediler; daha 1245 tarihinde Kilikya'ya bir Selçuk istilâsı vuku bulmuştu [47].

Kafkas ve Küçük-Asya ülkelerine boyun eğdirilmesi aynı zamanda Elcezîre ile Bağdat üzerine yapılacak bir taarruzda yanların emniyete alınması demekti. Baycu 1245 tarihinde (44) bu taarruza başladı. Amida (Diyar Bakr, Diyarbakır), Edessa ve Nisibis [48] fethedildi. Hıristiyan Antakya hükümdarı Bohemund V. (ölm. 1251) de şimdi Moğol baş komutanının emirlerini hemen yapmak zorunda kalarak fatihlere pes etti [49]. Maamafih Baycu Kafkasya'da yeni karışıklıkların çıkması yüzünden hücumunu daha ileri götüremedi [50].

Rusudan bu aralık Tiflis'e dönmüş bu yüzden [51] Gür-

[44] Zyriak 432; Malachias 18 v.d.; Vahram Rabun 18; Nangis 35; Beauvais'li Vincent 1282, 1295 (Simon Biradere göre). Mamafi Moğolların Küçük-Asya hakimiyeti tam olmamıştır. Dağlık kısımların her yerinde oldukça müstakil Türk kabileleri kalmıştır. Krş ᶜUmarī /Taeschner 49 v.d.

[45] Zyriak 452 v.d.; Röhricht, *Regesta* 304 v.d., Nc. 1155.

[46] Aynı eser 432; Smpad, *Hist. Arm.* I 649; İbn Bıbī IV 241 v.d.; Bar Hebraeus 476.

[47] Ibn Bībī IV 249 v. d.; Bar Hebraeus 479; Joinville 78, 80; Beauvais'li Vincent 1282.

[48] Abū'l-Farac 446 v. d.; İbn al-Fūṭī 199 v. d.: Abū'l-Fidā IV 482.

[49] Bar Hebraeus 478 v. d.; Abūl'-Farac 446 v. d.; Krş. Rémusat, *Mémoires* a 416.

[50] Zyriak 437 v. d.

[51] Kᶜartᶜlis chovreba I 366.

cistan halkının istiklâl arzularını yeniden tahrik etmişti. İyice tesbit edilemiyen bir tarihte Gürcistan ve Moğolistan ordu grupları [52] arasında çarpışmalar oldu. Bunun üzerine Rusudan resmen azledildi ve pek az sonra da, rivayete göre, oğlunun Bātū ordusu tarafından rehine tutulması üzerine kederinden öldü (1244 ve 1248 tarihleri arasında) [53]. Bu ölümü haber alan Bātū oğlunu Büyük Ḫān Göyük'e göndermiş o da bu çocuğu David IV (1249—1259) unvaniyle, amcaoğlu ve Rusudan'ın kardeşi ve selefi olan (Lasa) Georg'un [54] gayri meşru çocuğu David V (1249—1269) ile birlikte müşterek (takriben 1247/48 tarihinde) hükümdar yaparak memleketine göndermişti [55]. Rusudan'ın teşebbüsü üzerine damadı Rum-Sultanı Giyâs̱ üd-Dīn, David V'i, tesadüfen veya kasden idamı için verilen iki emri ifa etmiyerek [56], uzunca bir zaman (gûya yedi sene) bir çukur içinde esir tutmuştur. Bundan maada Gürcistan hükümdarlarının yeni baştan hazırladıkları fesadın (45) —Gürcistan kaynakları bu fesadın vücudünü kabul etmiyorlar— meydana çıkarılması lâzım geldi; ancak ondan sonra Gürcistan'da sükun ve asayiş bir derecye kadar avdet etmiş oldu [57].

Büyük-Ḫānlar'la garbin ilk defa taması da Göyük zamanında vukubuldu. Bu temas garp tarafından bir zaman için sadece ahvalin araştırılmasına ve —şayet mümkünse— Ön-Asya Müslümanlarına karşı müşterek bir hareketi mümkün gösterebilecek bir misyonun tahakkukuna hizmet edecekti. Böyle bir ittifakın vukubulmadığı aşikârdır; hiç değilse

[52] Kʿartʿlis chovreba (I 372—376) Hülegü'nün Haşīşilerle yedi seneden fazla süren mücadelesi vesilesiyle bundan bahsetmektedir. Bunların Bayçu tarafından itaat altına alınmaları bahse konu olduğuna göre şüphesiz pek sonradır.

[53] Kʿartʿlis chovreba I 371.- Ölm. bak. krş. trc. (Brosset, *Hist. de la Géorgie*) I, 1, 528, not. 6 ve Allen 113 v. d.

[54] Krş. yk. s. 37.

[55] Kʿartʿlis chovreba I 377—381. — buradaki 1257 senesi pek geçtir, krş. trc. (Brosset, *Hist.*) I, 1, 543, not 1.

[56] Kʿartʿlis chovreba I 366—369. eser burada, mesele çok daha önce hâdis olduğu halde daima Möngke den bahsediyor. Orbelian / Brosset 237 Rusudan'ın David V. i hapsettiğini söylüyor.

[57] Kʿartʿlis chovreba I 374 v. d.

müşterek askerî hareketler yapılmamıştır. Kültür alışverişleri yanında karşılıklı münasebetlerin, bilhassa Moğol hükümdarının dinî durumları üzerine her halde pek de tesirsiz kalmadığı muhakkaktır. Burada din politikası ile ilgili bir kaç söz söylemek lâzımgeliyor [58].

Göyük'ün ölümü üzerine hükümdarın dul karısı Oğul Gaymış [59] yeniden naib oldu [60]. Bātū Seyurḫoḫataytay (Soyurġaḳtani) gibi [61] şimdilik gürültü çıkarmayarak taziyette bulunmuşsa da bu halden memnun kalmıştı [62]. Bunun için süratle kurultayı toplamaya çalışarak kurultayın Ögedey ile Göyük orduları (Horde) yanında ve Emil (İmîl) denilen yerde toplanmasını teklif etti. Oğul Gaymış tam o aralık ölmüş olan kocasının ordusunda (Horde) kaldı, Bātū ise müstakbel seçim mahalline yakın olmak için Alakmak'da bulunuyordu [63].

Burada 1250 senesinde bir ön-kurultay toplandı [64]. Bu kurultayda Altınordu hükümdarının, "Ḫānedanın en yaşlısı„ [65] sıfatiyle kendisine verilmek istenen baş makamı reddetmesi üzerine Bātū'nun israriyle Seyurhoḫataytay'ın oğlu Möngke (Mongka, Māngū) hükümdar ilân edildi [66], Ezcümle Oğul Gaymış oğlu dolayısiyle ve bazı prensler—hiç birisi bir namzed üzerinde birleşmemişti — bu intihaba muhalefet ettiler. (46) Bununla beraber naiblik yine şimdilik Göyük'ün dul karısında kaldı; asıl idare ise Cīnḳay'ın uhdesine verildi [67]. Kat'î bir seçim yapmak üzere gelecek yaz toplanılarak hükümdarlık için kesin bir karar verilecekti.

Seçim hakkına malik olanlar azar azar geldiklerinden ve

58 Krş aş. «*İlhanların batı ile münasebetleri*» başta.

59 Hyazinth 301 v. d.; kadın olduğu halde Oğul adını taşımasının sebebi açık değildir.

60 Abū'l-Farac 451.

61 Pelliot, *Papes* c. 61 de böyle,

62 Cüveynī I 217.

63 Bar Hebraeus 487; Krş. Pelliot, *Papes* c. 61, 61, not 2, 68 t.

64 Krş. Pelliot, *Papes* c. 61 ve 61 not 3.

65 Cüveynī I 217—220; Abū'l-Farac 452, 457.

66 Büyük biraderi Orda henüz yaşamasına rağmen o, umumiyetle ailenin en büyüğü sayılıyordu.

67 Cüveynī I 220.

aralarında gerçek bir birlik kurulamadığından bu kurultay ilkbahardan yazın ta ortalarına kadar toplantı halinde kaldı. Ancak 1 temmuz 1251 tarihinde Köde'e Aral'da [68] mutat törenle [69] seçim yapıldı. Möngke nihayet bu seçimden Büyük-Ḥān olarak çıktı [70]. Oğul Ġaymış entrikalar çevirdiği için yeni Ḥān tarafından muhakeme edilerek idama mahkûm oldu [71].

Büyük-Ḥān'a karşı fesat tertibinde gecikilmedi. Hedef, 1246 da atlatılmış olan prens Şiremön'u tahta çıkarmaktı. Fesat bir tesadüf yüzünden meydana çıktı [72]. Möngke fesada iştirak edenleri tevkif ve idam ettirdi; yalnız [73] hükümdar ailesine intisabı dolayısiyle Şiremön sadece sürüldü. Geleceği de emniyet altına almak isteyen hükümdar, seçimde hazır bulunmadıklarından dolayı haklarında şüphe uyananlara karşı harekete geçerek, onlardan hesap sordu [74].

Memleketin batı kısmında ötedenberi Arġūn vali bulunuyordu. Göyük Şeref üd-Dīn'in ölümünden sonra ona yeni iş arkadaşı verdi [75]. Fakat bu iş arkadaşları bir çok defalar (47) kendilerine güvenilemiyeceğini isbat ettiler ve bundan başka müstakillen hareketle yüksek idareci süsü takınmak suretiyle küstahlıkta bulunduklarından Möngke Bolod (Māngū Būlād) bunları ağustos-eylül 1249 [76] tarihinde zorla vazifelerinden uzak-

[68] Pelliot' ya göre böyle, *Papes* c 62, not 3 Köte'ü Aral yerine = Hâlî ada. Ohsson II 253, not 1 de Hyazinth'deki yanlış adlara göre hatalı.

[69] Krş. aş. «*Hükümdarların seçilmesi*» (başta) fas.

[70] 9. Rabīʿ II 649 H. (Barthold I A de I 711 hata olarak 30 hazirana çevirilmiştir). Cüveynī III 6—15 (ayn. esr. s. 13, satır 7—17 mevcut Prenslerin bir listesi. Keza Abū'l-Farac 457); Hyazinth 306; Mailla IX 255; Bar Hebraeus 488; Zyriak 457.

[71] Hyazinth 310; Üan-Şī, kap. 3, s. 3; Gaubil 112; krş. Blochet, *Intr.* 175; Barthold I A, I 711.

[72] Cüveynī III 17—20; Cūzcānī 410 v. d.; Mailla IX 247 v. d.; Hyazinth 307; Bar Hebraeus 488; Abu'l-Farac 458.- Haber Cingiz Ḥān'a karşı bir fesadı pek andırmaktadır, krş. Pelliot *Papes* c. 63 (Üan-Şī'ya göre 124, 6 a).

[73] Bu isim, çok muhtemel ki, Salomon'un Moğollar tarafından tahrif edilmiş şeklidir.

[74] Cüveynī III 20—25; Cūzcānī 411 v. d.

[75] Cüveynī II 250, 260.

[76] Tam: 12. VIII. -10. IX. 1249 = cemāẕī I 647 H.

laştırdı. Bu arada Arğūn aldığı emre uyarak Elcigidey ile anlaştı [77].

Arğūn vaziyetin daha açıkça kavranması için evvelce Çintimur'un yaptığı gibi, emri altında bulunan ülkelerin idaresini ikiye böldü [78]. O zamana kadarki keyfî vergi sistemini kaldırarak sabit bir hayvan vergisi (kobçur) ihdas etmek suretiyle vergi usulünü tanzim etti (1253) [79]. Arğūn 1251 de seyahata çıkarak yeni seçilen Möngke Ḫān'ın nezdine geldi (ağustos-eylûl 1251), [80] ve 14 mart 1252 tarihinde (1 moḥarrem 650 H.) raporunu takdim etti [81]. 24 aralık 1252 = 20 ramazan 650 H. tarihinde avdet için [82] müsaade alarak eylûl 1253 [83] de tekrar Horasan'a vasıl oldu.

Möngke devlet içinde yeni baştan lüzum gördüğü [84] bu yeni teşkilâtta önemleri ikinci derecede olan prenslere tahsisat vermek ve yeni memurlar tayin etmekle kalmıyarak [85] Moğol emlâkini o suretle tahsis etti ki, bu tertip Cingiz Ḫān'ın mirasından doğan Moğol Şube - devletlerinin yok olmalarına kadar devam etti.

---

[77] Cüveynī II 247—250.

[78] Ayn. esr. 255 ; Krş. aş. *«İran ve mülhaklarının idaresi»* fas.

[79] Cüveynī II 253—256 ; Krş. aş. *«Vergi : Büyük moğol devleti zamanı»* fas.

[80] Tam : 21. VIII. — 18. IX. 1251 = cemāzī II 649 H.

[81] Reşīd üd-Dīn II 340 v. d.

[82] Ayn. esr, 309.

[83] Tam: 27. VIII.— 25. IX. 1253=receb 651 H. — Cüveynī de II 252 yazmaların zamana ait ifadeleri şafer ile receb 649 H. arasında değişmektedir. (650 H. yerine mi acaba!). — Arğūn'un bu saraydaki ikameti için bildirilen zamanlar umumiyetle hatadan salim görülmektedir.

[84] Krş. Cüveynī II 259 ve ayn. esr. I 30 v. d.

[85] Cüveynī III 28 v. d. ; Abū'l-Faraç 459. — Beynennehreyn'de Cağatay, Göyük'ten büsbütün başka bir siyaset güttü: Reşīd üd-Dīn II 185 v. d.; krş. Barthold, *Vorl.* 184.

Hülegü

Möngke-Hān tahta oturur oturmaz küçük biraderi Kubilay'ı 70.000 olduğu söylenilen bir kuvvetle Çin'e[1] gönderirken diğer kardeşi (48) Hülegü'ye de, Ön-Asya'ya boyun eğdirmek üzere garbe yürümek emrini verdi; fethedilen ülkeler Büyük-Hān'ın nüfuzu altında olmak şartıyla Hülegü'nün hâkimiyetine girecekti[2]. Möngke Hān Kubilay ile Hülegü'nün fütuhat seferine çıkmaları için Büyük-Han'ın verdiği emirleri tasdik ve teyit eden kurultay (1256) dan döndükten sonra doğrudan doğruya emrindeki 600.000 kişilik ordu ile[3] şarke yürüdü; hedefi, oralarda hareket icra etmekte olan kardeşine Çin'in istilasında yardım etmekti[4].

Moğollar bütün gayretlerine rağmen Asya'nın garbinde şimdiye kadar kesin sonuçlu başarılar elde edememişlerdi; on senedenberi de Moğol nüfuzu buralarda hemen hiç yayılmamış gibiydi. Ahval o kadar karışıktı ki, Büyük-Hān'ın sarayı daima yardım haykırışları ile çınlamakta ve yakarışlar arasında her şeyden evvel Haşhaşlılar ile Bağdat halifesinin ortadan kaldırılması — çünkü bu olmadığı takdirde Müslümanların gerçekten itaate alınması ve denize doğru fütuhat yolunun açılması mümkün olamıyacağı iddia ediliyordu — bulunmakta idi[5].

Hülegü için bir ordu kurmak üzere Moğol savaş kuvvetinin beşte birinin hazırlanması emredildi[6]. Şube-devlet hükümdarları — ki aralarında Bātū da vardı — bu hareket için ayrılan orduların bir kısmına kumanda ediyorlardı.

[1] Reşīd üd-Dīn II 274 de böyle.

[2] Yalnız Kᶜartᶜlis chovreba I 379 Kubilay'ın ilkin batı için Hülegü'nün ise doğu için seçildiğini söylüyorsa da yanlıştır. — krş. Cūzcānī 423; Bar Hebraeus 509.

[3] Bar Hebraeus 489'da böyle; Mīrhᵛand V 59

[4] Mailla IX 260; Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 128; Mīrhᵛand V 59.

[5] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 118, 120.

[6] Krş. aş. «*Askerî tesisler*» fas.

Bu suretle mayıs 1253 [7] tarihinde ileri hareket başladı [8]. Ketboğa komutasında bulunan pişdar kuvvet 24 ağustos 1252 (cemâzî I. 650 H. ortası) de ileri gönderilmiş bulunuyordu [9]. Sefer bidayette pek yavaş gitti; çünkü türlü bayramlar yapıldığı gibi vassal hükümdarlar, ezcümle Küçük-Ermenistan kıralı Hethum I. ile kardeşi devlet mareşalı Sinibald (Smpad) [10] ve (49) birçok elçi ve valiler huzura kabul edildiler [11]. Ancak eylül 1255 [12] tarihinde Hülegü Semerkand'a vardı [13].

Bu andan itibaren harekât hızlandı: Hülegü mülkleri masun kalmak kaydiyle, Semerkand Emîrinin, emrine girmelerini istedi [14]. Bunun üzerine her iki Rum-Sultanı ᶜİzz ed-Dīn ve Rükn ed-Dīn, Fārs hükümdarı Saᶜd I. Herāt hükümdarı ve Erâḳ, Âzerbāycān, Errān ve Şirvan'dan birçok Emîrler göründüler [15]. Bu itaat talebi hattâ Moğollar için tehlikeli olan Haşhaşlılar [16] —ki vaktiyle bunların seferini Göyük 1246 tarihinde Han seçildiği sırada reddetmişti—a kadar da uzatıldı [17]. Düşkün, aynı zamanda herhangi dinî bir hedef gütmekten aciz küçük bir siyasal kurul temsil etmekte olan Haşhaşlıların o zamanki Şeyhleri Rükn ed-Dīn Ḫūrşāh (Ḫorşāh) müzakereleri reddededursun, bir kısım Haşhaşlılar Hülegü, tarafına geçtiler [18]. Bu yüzden Ḫürşāh 24 temmuz 1256=29 cemâzî II. 654 tarihinde kalesinde muhasara edildiğini gördü [19]. Yeni müzakerelerde pek gecikilmedi; bununla beraber şartlar koşabileceğini sanan Ḫūrşāh kalesinin toprakla bir edilmesine muvafakat etmeden önce Moğolların askerî kudretinin ağır

[7] tam: 1. — 30 V. 1253 = rabiᶜ I 651 H. — Hülegü'nün seferleri için Krş. Ohsson IV 134—203; Hammer I 79—102; Howorth III 88 —101; Ekbal I 170—179; ᶜAzzāvi 150—189; Müller II 229—235.

[8] Mīrḫvand V 70; Abū'l-Farac 460. [9] Cüveynī III 29.

[10] Malachia s 24; Vartan 289; Orbelian / Brosset 230—232; Bar Hebraeus 490.

[11] Cüveynî II 259; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 152; Mhithar/Brosset 107 [12] Tam. 5. IX. — 3. X. 1255 = şaᶜbān 653 H.

[13] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 148, 150; Abū'l-Farac 462.

[14] Mīrḫvand V 70. [15] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 150.

[16] Krş. Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 244 v. d.

[17] Mīrḫvand V 53.

[18] Jourdain 128; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 174 v. d. - Haşişîlerin yok olması hak. Krş. Strothmann 18—24.

[19] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 182.

bastığını bir kere daha görecekti [20]. Şeyh, teslim olduktan sonra, daha hâla mukavemet etmekte olan iki kalenin silâhlarını bırakmalarını emretti ise de müdafiler Şeyhlerinin bu emrini dinlemediler; kaleler de ancak yeni savaşlar sonucunda düştü ve en sonunda da başkale olan Âlamût, aç bırakılmak suretiyle, teslim oldu [21]. H ü r ş ā h (50) o zamana kadar az çok müsamaha görmekte ve hattâ asil bir Moğol kıziyle evli bulunmakta idi. Artık yaşamak hakkını kaybetti, Büyük - Hān'ın huzuruna çıkarıldıktan sonra öldürüldü [22]; mensupları da Kazvīn'de aynı akibete uğramakta gecikmediler [23]. Bu suretle müslüman âleminin de elbirliğiyle alkışladıkları nadir Moğol askerî hareketlerinden biri yapılmış oluyordu [24]. Haşhaşlılık âfeti henüz tamamiyle kökünden kazılmış olmamakla beraber bu hareket Ön - Asya için gerçekten bir kurtuluş manasına geliyordu.

Şimdi Elcezīre yolu açılmıştı. Bağdat'ta 1242 denberi mutlak bir acz içinde bulunan a l - M u s t a ş ı m b i l l ā h halife bulunuyordu. Halife'liğin sukutu meselesini tetkik ederken diğer müslüman yazarlar gibi son derece çekingen bir eda takınmış olan V a ş ş ā f bile müminlerin halifesine, kayıtsızlığı ve icraatsızlığından dolayı çıkışmaktan kendini alamamıştır [25]. H ü l e g ü, boyun eğmesi talebiyle Hamadân'dan halifeye mutat mektubu göndererek, kendileriyle müzakerelerde bulunmayı arzu ettiği dört şahsın ismini de buna ekledi [26]. Halifeler 1232 senesindenberi fatihlerin bu yoldaki isteklerini kabulden daima kaçınmış oldukları gibi [27] bu istekler o zamana kadar

[20] Ayn. esr. 184—206.

[21] Ayn. esr. Buna göre pazar günü 1. zi'lka'de 654 H. = 20. XI. 1256 fakat bu tarih cuma idi. Öyle ise daha doğrusu 18.XI. dir. — Ne Reşīd üd-Dīn 'de ne de diğer tarihçilerde hafta günlerinin aylara uymadığı tamamiyle bilinen bir keyfiyettir. Hafta günlerine, bütün hallerde kesin olmamakla beraber, güvenilebilir.

[22] R e ş ī d ü d - D ī n ,/Quatremère I 212—214; C ü z c ā n ī 412—418; B a r H e b r a e u s 495 v. d.; A b ū ' l - F a r a c 463—465; M u s t a v f ī I 580; M ī r ḫ ᵛ a n d V 71; K ᶜ a r t ᶜ l i s c h o v r e b a I 371 v. d. (Haşîşîlerle savaşın 7 sene devam ettiği hakkında burada verilen haber tabiatiyle yanlıştır).

[23] R e ş ī d ü d - D ī n / Quatremère I 216—218.

[24] Bunu W a ş ş â f / Hammer da bildiriyor I 57 v. d.

[25] Ayn. esr. 53—55 [26]. Ayn. esr. 61 de de böyle.

[27] Krş. J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wyngaert 59 v. d.

hiçbir netice de vermemişti. Halife, karşısında beliren tehlikeyi görmedi ve Moğol hükümdarınca arzu edilmiyen bir şahsı gönderdiği için hükümdarın öfkesini kurcaladı. Al Musta^cşım'ın etrafı yalnız son derece beceriksiz müşavirlerle değil, aynı zamanda hainlerle de çevrili bulunuyordu. Vezir İbn al-'Alḳami gizlice Hülegü ile temas etti; maamafi Hülegü onun tavsiyelerine iyice riayet etmemişti [28]. Askerî mahfile de kayıtsız şartsız güven olamazdı [29].

İlkin halife, Hülegü'nün yüce hükümdarlığını tasdik ederek onun namına hutbe okutmak istediyse (51) de [30] sonradan etrafına uyarak fikrinden caydı [31] ve bir yeni tatar göndererek şimdiye kadar Bağdat'a karşı girişilen harekâtın muvaffakıyetsizliklerine Hülegü'nün dikkatini çekti. [32]. Bunun üzerine Moğol hükümdarı ileri hareketi kesin olarak kararlaştırıp 1257 nisan sonunda (rabī^c II başı 655 H.) Tebriz'e döndü. Başlangıçta Moğol piştar kolu hezimete uğratıldı [33] ise de halife ordusunun Fetḥ ed-Dīn idaresindeki kısmı küllisi daha büyük bir Moğol askerî kuvveti tarafından yok edilmekte gecikmedi; yalnız baş komutanlardan biri olan küçük Devātdār pek az kimse ile kaçup hayatını kurtarabilmişti [34].

Bağdat etrafındaki son mücadele nisbeten çabuk bitti. Elli günlük bir kuşatmadan sonra al-Musta^cşım'ın veziri şehrin tesliminden sakınılamıyacağını halifeye anlatmıştı. Ordusu yok olmuştu. Diğer müslüman hükümdarlar da, kısa görüşlü oldukları için, Müminlerin en yüksek makamına yardıma koşmayı ihmal etmiş bulunuyorlardı. 1258 şubat 10=4 ṣafer 656 H. [35] tarihinde bir pazar günü Abbasî'lerin başşehri Hülegü'nün eline geçti. Hülegü fıkahanın, Ali evlatlarının (Seyitlerin) [36]

[28] Waṣṣâf / Hammer I 59 v. dd.

[29] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 252. 254.

[30] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 240 da böyle.

[31] Ayn. esr. 242.

[32] Ayy. esr. 250.

[33] Waṣṣāf / Hammer I 65.

[34] Ayn. esr. 65 v. d.

[35] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 298.; Hammer tarihi lüzumsuz yere değiştiriyor (Waṣṣāf alm. trc. s. 70).

[36] Şiî Nāṣır üd-Dın Ṭūsī'nın Bağdat'ın fethine iştiraki hak. krş. Strothmann 24 v dd.

ve nihayet silâh altında bulunmıyanların hayatlarını korumayı vadetti [37]. Bu vade tamamiyle riayet edilmedi. Şehir ise yağma edildi [38]; 10 gün sonra 20 şubat 1258'de halife de hazinelerini ortaya çıkarmak zorunda bırakıldıktan sonra, idam edildi. Ne suretle öldüğü hakkında verilen haberler çok farklıdır [39]. Hanedanı mensuplarının çoğu (52) da kederlerini halifa ile paylaştılar. Yalnız pek azı Mısır'a kaçmağa muvaffak olmuştu. Bunlardan bazılarının halife hanedanına intisapları pek ulu orta kabul edilemez. Nil sahillerinde uydurma bir Abbasî halifesi Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptına kadar (1517) halifelikte bulunmuştu.

Bütün İmparatorluğun garp kısımlarının hâkimiyetinin Hülegü'ye verilmesi amelî bakımdan Arġūn'un valiliğine nihayet veriyor demekti [40]. 1256 nisanında [41] Hülegü'ye gittiği zaman [42] ona nizam va intizamı yolunda, oldukça refaha kavuşmuş bir memleket, Moğolların elinde müstakar kalmış bir ülke teslim ediyordu; öyle ki Hülegü savaşa ancak İran'da ve Beynennehreyn de mecburî olarak başlıyacaktı. Fakat Arġūn hemen vazifelerinden ayrılmış değildi. Hülegü hem o zaman, hem de 1258 eylûlünde (tam ramažan 656 H.) Mısır seferinden avdet edinceye kadar onun resmî vazifelerini tasdik etmişti [43]. 1260 tarihinden sonra da Arġūn, Hülegü'nün sarayında nüfuz sahibi bir müşavir olarak kaldı. Ancak Abaḳa hükûmeti eline aldığı zaman onu "vazifei mahsusa" ile tavzif etmiş, yani adeta muattal bırakmıştı [44]. Arġūn artık bir daha meydana çıkmadı;

[37] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 282 v. d.

[38] Aynı eser 300—306; Waṣṣaf / Hammer I 74—79; Bar Hebraeus 503—506; Abū'l Farac 471—481; Ibn al-Fūṭī 323—330; Kᶜartᶜlis chovreba I 385 v.d.; Zyriak 487—491, Malachias 28; Vartan 291; Mḫithar / Brosset 107; Pachymeres I 129; Abū'l-Fidā IV 550—554; Mustavfi 371, 580; Mirḫᵛand V 71—76. Bağdat'ın fethi hak. krş. ayr. Ohsson III 204—254; Howorth III 121—130; ᶜAzzāvī 38—41.

[39] Krş. Le Strange (kit. cet. 365). Hülegü'nün onu bizzat öldürdüğüne dair Vartan'ın verdiği haber (291) muhakak yanlıştır.

[40] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 320 de böyle.

[41] Tam: 29. III. 1256—27. IV 1256 rabīᶜ I 654 H.

[42] Cüveynī II 259,

[43] Aynı eser 259 v.d.

[44] Mīrḫᵛand V. 83.

14 mayıs 1278 = 20 zi'l-ḥicce 676 H. tarihinde Ṭūs şehrinde vefat etti [45].

Kafkasya da Hülegü'nün kat'î hâkimiyeti altına girdi [46]. Altınordu hükümdarı Berke'nin Bātū'nun bu ülkedeki vaziyeti yüzünden iddia ettiği haklar da bu suretle nihayet bulmuş oluyordu [47].

Küçük-Asya'da da ahvale yeni bir nizam verilmesi zarurî olmuştu. Hülegü 1246/47 =644 H. de ölmüş olan Sultan Giyaṣ üd-Dīn'in oğlu ikinci ʿİzz üd-Dīn Keykāvūs'un, bu zamandan itibaren biraderi dördüncü Rüknüd-Dīn Kılıc Arslan IV. ve ʿAlā'üd-Dīn Keykubād II. ile müştereken hükümdarlık etmesini kararlaştırdı; Keykâvûs II. bidayette (53) bir çok seneler tek başına hükümdar bulunuyordu [48] ʿAla üd-Dīn ortadan kaldırılmakta gecikmedi [49] ve memleket ʿİzzüd-Dīn ile Rüknüd-Dīn aralarında o yolda taksim edildi ki, evvelkisi Kaysarîye ülkesini ve şarka doğru İkonion (Konya) ile birlikte Aksarâ, Angora (Ankara) ve Antakya'yı ikincisi ise denize kadar batı kıyısını aldı. Kızılırmak arada sınır teşkil ediyordu [50]. Başlarına bir Moğol valisi getirildi. ʿİzz üd-Dīn 1261 nisan tarihinde Şarkī-Roma Kayseri Mihael'e kaçtı [51]. Mihael ʿİzz üd-Dīn'e çok iyi baktığı için

[45] Aynı eser. 112; Mustaufī I 583.

[46] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 136.

[47] Krş. aş. *«Siyasal tarih: Ġazān»* fas. ile (aslında hiç te doğru olmıyan) Ḳālkaşandī'nin, Bātū'nun Tebrīz ile İran'ın bazı kısımlarını Cingiz Ḫān'dan almış olduğu hak. ifadesi IV 309, satır 2—3 ile Velidî 18.

[48] Bar Hebraeus 479 v.d., 494 v.d.; Abū'l-Farac 463—467; Zyriak 453 isimleri bir birine karıştırmıştır.

[49] Ibn Bībī IV 292 v.d.; Ibn al-Fūṭī 341.

[50] Ibn Bībī IV 277—292; Bar Hebraeus 497 v.d.; Abū'l-Farac 486.

[51] Bunun ülkesi, Malatya'yı muhasara etmiş olan Moğollar tarafından tahrip edilmiştir, krş. Ibn Bībī IV 283—287; Bar Hebraeus 498—500. Firar için krş. Ibn Bībī IV 290 v. d.; 296 v.d.; Cūzcānī ingl. (yalnız İngilizce çıkmıştır) I 162—164, Bar Hebraeus 497; Akropolites 153 (ayrıca Meliarakes 463 v. d., 566 v. d.); Pachymeres I 130 v. d.; Gregoras I 82; Mustavfī I 484 v. d.

[52] Pachymeres I 132.—Krş. M. A. Andreeva: *Priem tatarskich Poslov pri Nikejskom dvore* (Tatar Elçilerinin Nikaia sarayında kabulü). Sbornik statej Posvjasçennych pamjati N (ikodima) P (avloviça) kondakova da çıkmıştır, Prag 1926, s. 187—200.

Hülegü'nün teveccühünü kazandı[52]. Mamafih Mihael, memleketinin serhad boylarında tahripler yaptıkları halde bile, Rum-Selçuklarına karşı harekete geçmiyecek kadar ihtiyatlı davrandı[53]. Zaten ne de olsa bunlar kendisi ile Moğollar arasında koruyucu bir duvar teşkil etmekte idiler[54]. ʿIzz ed-Dīn Bizanslıların hareketlerini uzun müddet hazmedemedi. Altınorduyu o sırada kendisinin bulunduğu (1269-70) Trakya'yı istilâ için kışkırtmağa muvaffak oldu. Bu suretle azat edildi. Altınorduya alındı ve orada 1278-79 tarihinde öldü[55].

Rükn ed-Dīn, Pervane lakabını ve aynı zamanda Moğolların rütbesini (54) taşıyan[56] veziri Muīn üd-Dīn Süleyman tarafından 1267 - 68 tarihinde öldürüldü[57]; ve yerine iki buçuk yaşındaki oğlu Giyās üd-Dīn Keyhusrev III. tahta çıktı[58] Pervane de onun namına hükûmet etti[59].

Şimdiye kadar Moğolların zaptettikleri ülkelerde idarenin tanzim ve tensiki, diğer taraftan manevî bir şerefe sahip olan halifenin düşmesi —ki bu suretle islamlığa manevî ağır bir darbe vurulmuş oluyordu— ile öyle bir zemin hazırlanmış oldu ki, Hülegü bu zemin üzerinde garba karşı taarruzunu yürütebilecekti. Bağdat'ta muvakkat bir idare kuruldu[60]. Bu idare Cūzcānī'nin haber verdiği parçalanmış hâlife ordusu bakiyesinin hücumiyle düşürülemedi[61]. Beynennehreyn'in öteki kısmı çabuk

[53] Ayn. esr. I 18-20.

[54] Ayn. esr. I 133 ; Gregoras I 100 v. dd., 137 ; krş. Wittek, *Mentesche* 9 v. d.

[55] Tiesenhausen I 81 (Baybars'ın *at-tuhfa*'sına göre), 200 (adzehebī'ye göre), 483 (Aybak'a göre) ; Pachymeres I 229-250; Abū'l - Fidā V 26, 46 ; krş. Canard 218 v. d. - Yine de krş. Paul Wittek, *La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine, Echos d'Orient XXXIII* (1934), s. 409-412 ve s. 409 da zikredilen eser.

[56] Krş. aş. *«Küçük Asya komutan ve hâkimleri»* listesi.

[57] Ibn al-Fūṭī 353, - Bunun Mustavfī'nin I 485 bildirdiği gibi Ilhan'ın emrile vukubulmuş olması tamamen muhakkak değildir. Müller II 260 Abaka'nın izninden bahsediyor.

[58] Ibn al-Fūṭī 354 ; Zambaur 144.

[59] Abū'l-Fidā IV 474, V 24.

[60] Reşid üd-Din / Quatremère I 308.

[61] Cūzcānı 432 v, d. — Bu haberin doğru olup olmadığını veya Kuzey Hindistan'a yayılan bir şayiadan ibaret bulunup bulunmadığını söylemek güçtür. — Krş. aş. *« İlhanlıların hıristiyanlık karşısında aldıkları durum.» fas.*

itaate alındı; Ilkā Noyon ile Ḳara Boġa Noyon Sünnilerin Wâsıt şehri ile Hūzestān eyaletini,büyük müşkülata uğramaksızın, işgal ettiler[62]; halbuki Şiilerin şehirleri Nâser üd-Dīn Ṭusī'nin himmetiyle kendiliğinden teslim oldu[63]. Arbela (İrbīl) nisbeten kısa bir kuşatmadan sonra kasım - aralık 1259=zilhicce 657 H. tarihinde Musul emîri Bedr ed-Dīn Lu'lu'un yardımını gören Moğol komutanı Arık Boġa'nın eline düştü. Siyasî kabiliyeti büyük olan Lu'lu' zamanın gidişini pek iyi anlamış ve Hülegü'ye vaktinde boyun eğmişti[64]. Hülegü'nün oğlu Yeşmût Meyyāfāriḳīn kalesini muhasara ederken[65] Lu'lu'un oğlu da al-Mālik aş-Ṣāliḥ istemeyerek Helāṭ üzerinden Alaṭaġ ve Diyār Bakr'a yapılan sefere katılmak zorunda kalmıştı[66] (55).

Hülegü'nün ordusu, Beynennehreyn'in şimalinde bulunan bu istihkâmların düşmesini beklemeden, Mısır ordusunun geriye atıldığı[67] Menbic meydan savaşından sonra kısmı küllisi ile Fırat nehrini geçti; Hülegü Haleb hükümdarı al-Melik an Nāṣir'ı huzuruna çağırmıştı. Emîrin bu daveti reddetmesi üzerine şehir süratle zaptedildi. Tabye daha 40 gün mukavemetten sonra teslim oldu[68]. Diğer mevkiler de süratle fatihlerin ellerine düştü; Suriye'nin kilidi olan Şam şehri de kendiliğinden kapılarını açtı[69].

[62] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 310, 314; Ibn al-Fūṭī 330 v.d.; Abū'l Fidā IV 572.

[63] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri, İslamlık»* fas.

[64] Bar Hebraeus 506; Abul-Farac 482 v. d.; Mīrḫᵛand v. 76. - O Hülegü'nün gelişinden (1254-55 = 652 H.) çok evvel kendi adına para bastırmıştı: Brit. Museum VI, LIV.

[65] Reşīd-üd-Dīn/Quatremère I 330; Bar Habraeus 508; Makrīzī/Quatremère I, 1, 83 v. d.; Abūl'-Fidā IV 562, 588; Mīrḫᵛand V 77 v. d.

[66] Cuma, 12 eyl, 1259 (22. ramażān 657 H.): Mīrḫᵛand V 77.

[67] Abu'l-Farac 486.

[68] Bar Hebraeus 510; Abul-Farac 485; Makrīzī/Quatremère I, I, 78 v. d., 85; 87; Abūl-Fidā IV 576 v. dd.; Mīrḫᵛand V 77; Ḫᵛandemīr III 33 v. d. - Buna ait garp haberleri: Röhricht, *Reġesta* 337, No. 1288.

[69] Cüzcanī 433-435; Abul-Farac 486 v. d.; İbn al-Fuṭī 339 ve d., 341-343; Maḳrīzī/Quatremère I, 1, 90-98; Abul-Fidā IV 586; Ibn Iyās I 96; Ḫᵛandemīr III 34.

Bu esnada vukua gelen bir hâdise askerî tertiplerin değişmesini zaruri kıldı: 1259 eylülünde bir Çin kalesinin muhasarası esnasında Büyük-Hān Möngke ölmüştü [70]. Bunun üzerine Ḳubilay da biraderi Arık Boğa (Erik Böge) ye karşı Büyük-Hān seçilmesini sağlamak için Çindeki askerî harekâtı şimdilik kesti [71], emelinde muvaffak da oldu [72]. Hülegü Tebriz'de bulunduğu esnada seçimin neticesini öğrendi; Ḳubilay'la dost olduğu için onun Büyük-Hān seçilmesinden memnun kaldı (56).

Bu aralık Suriye'de harp durumu tamamiyle değişmişti. Hülegü şarka seyahatinden evvel baş komutanlığı Ketboğa'ya (Kītbūḳā) bırakmış o da Memlûk'lara mektup göndererek teslim olmalarını istemişti. Generaller Sultan Ḳotuz'un nüfuzu ile bu isteği red, sefaret heyetini katlettiler [73]. Bunun üzerine Ketboğa, rivayete göre, on bin kişilik [74] bir ordu ile Filistin'e yürümüş [75] ve 3 eylül 1260 tarihinde

[70] Reşī üd-Dīn / Quatremère I 340; Reşīd üd-Dīn II 335 (orada bahsedilen 655 H. = 1257-58 senesi çok evveldir); Mailla IX 274; Hyazinth 355 v. d. (Çin takviminin 7. ayında ölmüştür); Abu'l-Farac 491; Mustavfī I 579 (Hülegü'nün 1259 ocak=muharrem 657 H. ye nakledilen Tebrīz seyahatinin zamanı da evvele alınmıştır); Hᵛandemīr III 34.-Krş. C Arendt: *Synchronistische Regententabellen zur Geschichte der chinesischen Dynastien* (Mitteilungen des Seminars Für or. Sprachen, ostasiat. Abteilung IV (1901), s. 114-170), s. 155, 158, de çıkmıştır.

[71] Üan-şï, Kap. IV s. 4 Blochet, *Introduction* 132 ye göre.

[72] Bar Hebraeus 513 v. d.; Zyriak 485 v.d.; Reşīd üd-Dīn II 374 v. dd. Mīrḫᵛand V 60; krş. Ohsson II 275-282, 314-337; Hovorth I 216 v. dd. Krş. Arthur Christopher Moule: A *table of the Emperors of the Yüan-Dynasty*, Journal of the North China Branch of the R. As. As. Şoc., c. XLV, s. 124 ve Henry Hoyle Howorth: *The factitious genealogies of the Mongol Rulers*, Journal of the R. As. Soc. 1908, s. 645-668.

[73] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 342 v. d.; Maḳrīzī / Quatremère I, 1, 101 v. d.; Krş. Ḳālkaşandī VIII 63 v. d.

[74] Bar Hebraeus 511 de böyle; Abū'l-Farac 488; Mufaḍḍal I 417 altı bin atlıdan söz açıyor ki, bunlara karşı Suriyede yalnız 1400 atlı bulunuyordu.

[75] Suriye ve Kudüs seferi için krş. Ohsson III 306-352; Hammer I 173-183, 195-206; Howorth III 161-170; Müeller II 242-244. Buna ait Avrupadan haber ler için krş. Röhricht, *Regesta* 337 v. d., No. 1290.

Aynı Calūt mevkiinde Memlûk'ların ordulariyle karşılaşmıştı. Moğollar tam bir bozguna uğradılar, ordunun en büyük kısmı telef oldu, hatta esir edilen Ketboğa'nın başı Ḳotuz'un emriyle kesildi [76]. Bu ara o zamana kadar hiç olmadık bir hâdise vukubuldu : Moğollar ilk defa apaçık bir meydan savaşında kesin bir hezimete uğramışlardı. Moğol ordusu gibi çoğu Türk olan Memlûk'lar ordusu Moğollara üstün olduğunu göstermişti. Aynı harp tekniğini bütün şümuliyle kullanan her iki ordu arasındaki kat'î çarpışmada şarktan gelen fatih millet mağlûp olmuştu. Suriye istihkâmları ne derece süratle elde edilmişse o derece süratle de elden çıktı. Muhasarada bulunan al-Bīra (şimdi Birecik) muhasaradan kurtuldu [77]. Suriye üzerinde Mısır hâkimiyeti tekrar kuruldu; vali Sencer al-Ḥalebī zaman zaman vukua gelen asayişsizliklerle de ciddi olmayan bir tehlikeye düşmüştü [78]. Moğollar tesirli hiç bir müdafaa tedbirinde bulunamadılar; yalnız (57) Moğolların teveccühüne mazhar olup zafer elde edildiği takdirde onlar tarafından Suriye valiliği vadedilmiş olan Haleb'deki al Melik an-Nāṣir'dan öc almağa muvaffak oldular. al-Melik Mısırlılarla gizlice ittifak etmiş olmakla suçlandırılarak — hangi hakka dayanıldığı malûm değil — gönderilen süvariler tarafından katledildi [79]. Diğer taraftan Kahire'deki sözde Abbasi halifesi İmam Ahmed'in, nüfuzunu yeniden tesis için Fırat'a karşı hareketi de tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi; ufacık ordusu kolayca dağıldığı gibi kendisi de ortadan kaybolup gitti [80]. Bağdat'taki [81] asayişsizliğin bununla ilgisi olup olmadığı kestirilememektedir.

[76] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 348-352: Waṣṣāf/Hammer I 92-94; Bar Hebraeus 512 v.d.; Abū'l-Farac 489; Inb al-Fūṭī 344; Maḳrīzī/Quatremère I, I, 104 v. d.; Abū'l-Fidā No. 594 v. d.; Zyriak 498; Malachias 40; Vartan 294; Gregoras I 81; Orbelian/Brosset 227; Mḫithar/Brosset 108; Mustavfī I 580; Ibn Iyas I 97; Mīrḫvand V 79 v.d.; Ḫvandemīr III 34; K'art'lis chovreba I 387-391 (Moğolların galibiyeti haberi tabii manasızdır).

[77] Abū'l-Fidā IV 598, 608; Mufaḍḍal I 471-473.

[78] Ibn Iyās I 99 v. d. [79] Abū'l-Farac 489 v. d.

[80] Maḳrīzī/Quatremère I 1, 171 v. d.; Ibn İyas I 101 v. d. - krş. B. Moritz: *Das abbasidische Chalifat in Ägypten*: Der neue Orient VI (1922) 2-3, 149-157. [81] *Krş. yk. s. 65.*

Şimalî Beynennehreyndeki savaşlar bu aralık Moğolların lehine kesin bir sonuç almıştı. Mardin'de Muzaffer üd-Dīn şehrin kahraman müdafii olan ve Hülegü'nün huzuruna çıkmağı reddeden babası al-Melik as-Sa'īd'i, altı aylık muhasarasının sonunda zehirleyerek şehri Moğollara teslim etmişti. Bu "hizmetinden„ dolayı şehrin hâkimiyeti kendisinde bırakılmış ve bu ülke böylece hanedanı için kurtarılmış oldu[82]. Daha sonraki zamanlarda bu hanedan fatihlere en çok sadakat gösterenler arasında bulunmuştur[83]. Miyyāfāriķīn ise al-Melik al-Kāmil'in idaresindeki acı akibetine kadar iki sene dayanmıştı. Kuvvetli Gürcistan ordusu[84] da Moğolların yanında bu şehrin muhasarasına istirak etmişti. Nihayet kale açlıktan teslim olunca bütün müdafiler kâmilen kılıçtan geçirildi[85]. Şimalî Beynenehreyn'de Moğollara karşı herhangi müşterek bir hareket (58) vuku bulmamıştır[86].

Bu seferin nihayet bulmasiyle İlhanlılar devleti, ufak tefek inhiraflardan sarfınazar, kat'î hudutlarına varmıştı. Haddi zatında bir İran devleti olmuş, uzun zamandanberi ilk defa bu milletin büyük bir kısmını içine almıştır ki, iraniliğin gelişmesi ve İran kültürünün ilerlemesi için azınsanmıyacak bir önem gösterir.

İlhanlılar bundan böyle kendilerini İran hükümdarlarının rolünde görmüşler, takriben İran devletinin daha evvelki

[82] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 376; Waşşāf / Hammer I 94 v. d.; Cüzcānī 435; Bar Hebraeus 511 v. d.; Ibn al-Fūṭī 340; Abū'l-Farac 488 v. d.; Mīrḫvand V 78; Ḫvandemīr III 33 v. d.; krş. Ohsson III 353-377; Hammer I 186-195; Howorth III 141-160.

[83] Krş. aş. *«İran Moğol saltanatına tabi olan ve olmıyan devletler tarihi özeti»* fas. ile *«İl idaresi»* faslı.

[84] Reşıd üd-Dīn / Quatremère I 368 Aznauri = kibarlardan bahsediyor.

[85] Ayn. esr. 370-374; Bar Hebraeus 511; Abū'l-Farac 483, 488; Cüzcānī 436-438; Zyriak 493-497; Malachias 29; Vartan 293 v. d.; Mḫithar / Brosset 108; Orbelian / Brosset 228; Mīrḫvand V 78; H. F. Amedroz: *Three arabic Mss. on the history of the city of Mayyāfāriqīn* (Journal of the R. as. Soc. 1902, s. 785-812). s. 805-808 (Ibn Şeddād'a göre).

[86] Abū'l-Farac 483.

veya daha sonraki zamanlarda çok defa işgal ettiği ve edeceği araziyi çevrelemişlerdir. Bununla, her zaman aynı kalmış olan jeo politik durum sayesinde onlara, bir millî İran hükümdarına terettüp eden aynı vazife düşmüş oluyordu: İran halkı için değilse bile kendileri için şimalden vukubulacak istilâlara karşı müdafaada bulunarak devlet arazisini korumak. Orta-Asya ve Türkistan halkı daima İran'ın şarkına taarruzlarda bulunmuşlar ve hatta şimdi de Oxus'un iki tarafında da Moğol hanlarının hâkim bulundukları bu zamanda Orta-Asyanın Şark-İran üzerine baskısı, devam edip giden bir kanun halinde tesirden hâli kalmamıştır. İlhanlıların ikinci vazifesi de şarkın müdafaası ile beraber vazifeleri Kafkas arazisinin korunması idi ki, Azerbaycan ile Errān devlet merkezini teşkil ettiği için buna bilhassa ehemmiyet veriyorlardı. Gerek kuzeyindeki, gerekse güneyinde ki arazinin müdafaasına yarayan Kafkasya kalesi etrafında, vaziyeti icabı o zaman daha evvel ve sonra olduğu gibi harp ediliyordu. İlhanlılar Kafkasya'yı ellerinde tutmakla 16-18 inci yüzyıllarda Safevîler hanedanının yaptığının aynını yapmış oluyorlardı. Rusya ise, bir çoklarında olduğu gibi, burada da 19 uncu asırda bu dağlık araziyi işgale çalışmakla — ki sonunda muvaffak oldular — sadece Altınordu'nunm irasına konmaktan başka bir şey yapmış olmadı. Bundan başka, bilhassa 14 üncü asrın başında ticarî rekabet sebepleri de vardı ki, bu sebepler yüzünden Altınordu İran'ı Karadeniz geçidinden mahrum etmeye çalışıyor ve muvaffak da oluyordu[87] (59).

İlhanh'lar, şimaldeki müdafaa vaziyetinin zıddına arazilerinin güney-batısında, biraz evvel bahsettiğimiz kuzey komşuları gibi — ki hepsi de güneye doğru ilerlemeğe çalışıyorlardı — faal fütuhat siyaseti takip ediyorlardı. Memleketin güney batısında Memlûk'ların elinde bulunan Suriye ve Filistin deniz yolunu onlara kapamıştı. Moğollara doğrudan doğruya açık bulunan Küçük-Asya ile Küçük-Ermenistan geçitleri onlar için kâfi gelmiyordu. Burada İlhanlılar bir İran devleti için tabiî olan genişleme sahasını az çok aşmışlardı. Elcezîre'nin batı

[87] Krş. aş. *«İlhanlıların batı hıristiyanlarıyla münasebetleri»* ve *«Ticaret: iç ticaret»* fas.

sınırı bir çok asırlar hakikaten bir İran büyük devletinin jeo-politik hududunu teşkil ediyordu.

İlhanlılar bunu bir dereceye kadar biliyorlardı: hedefleri sadece Suriye'nin fethi olmayıp Mısır'ı da itaatleri altına almaktı. Bu hareketleri, Moğolların müzic ve tehlikeli hasımlarından kurtulmak istemeleri gibi sırf kuvvet siyaseti olmayıp daha çok Suriye ile Filistin'in Mısır ile jeo-politik tabiî bir alâka dahilinde bulunmuş olmaları kanaatinin tecellisi idi. Başka kelimelerle izah edecek olursak bunun manası ya aynı zamanda Nil vadisine de hâkim olmak yahut Suriye kıyılarında doğrudan doğruya denize bir geçit bulmak fikrinden vazgeçmekti. Filhakika da İran veya bu memleketi ihtiva eden devletler, alelumum bir derece batıya ilerlemişlerse, daima Mısır'ı da inkıyatları altına almağa çalışmışlardır.

İlhanlı'ların siyasetlerinde kendini gösteren jeo-politik kuvvetler gibi bunların muvaffakiyetleri de daima aynı kalmıştır. Maverâünnehir'den gelen herhangi bir istilâ ile Altınordu'nun Kafkasya'ya herhangi bir taarruzu reddedilmiş, büyük bir İran devletinin tabii hudutlarını teşkil eden arazi üzerinden aşarak güney batıya yapılan bütün hücumlar püskürtülmüştür. Dış siyasetinin hiç değişmiyen üç hadisesi ile memleketin içinde çıkan bir çok isyanlar İran-Moğollarının tarihi boyunca baştan başa kırmızı bir çizgı halinde uzanır gider.

Dikkate değer ki, dış politika sahasındaki üç rakip hiç bir zaman müşterek harekete geçmemişlerdir; aynı zamanda Mısır'ın (60) diğer düşmanları olan hıristiyan batı memleketleriyle de iş birliği yapılamamıştır. Böylece hadiseler ardarda sıralandıklarından devletin bütün kısımları üzerinde değişik ve devamlı bir dikkatle göz gezdirmek icab etmektedir. Ki, vakaların az çok kronolojik bir sıra içinde anlatılması müşkülleşmiş, iç ve dış hadiselerin hep aynı şekilde ceryanı bu hadiseleri takip edenleri fazlaca sıkmıştır. Bunun böyle olmasının başlıca kabahati ise, insaflı olmak istersek, biraz önce anlattığımız esas keyfiyetlerin daimî tekerrürüne yükletilmelidir.

Ḥımṣ'a karşı Neticesiz kalmış olan bir hareket istisna edilecek olursa — burada Mısırlı'lar 10 aralık 1260 tarihinde

(5 muharrem 659 H.) yeniden muzaffer olmuşlardı [88].—Moğollar Suriye'ye Hülegü zamanında yeni bir seferde bulunmamışlardır. Buna Orta-Asya'nın değişen durumu müsaade etmemişti. Filhakika Möngke'nin ölümü üzerine Kubilay büyük-Hānlığı elde edebilmişse de, onun ve Hülegü'nün kardeşi olan Möngke'nin kendine halef yapmağı apaçık tasarladığı Arık Boğa henüz kozunu kaybetmiş saymıyordu [89]. Kubilay etrafına daha çok taraftar topladığından uzunca mücadelelerden sonra kardeşine boyun eğdirmeğe muvaffak oldu. Bu savaş şarkta Kubilay'ın geniş mikyasta tuttuğu Çin kültürünün, Arık Boğa ile taraftarlarının uğrunda savaştıkları göçebe hayatın prensiplerine karşı aynı zamanda bir zaferi demekti ki, haddi zatında hadisenin kendisinin fevkinde olarak Şarkî-Asya için neticeleri çok büyük olan bir önem kazanmıştır.

Altınordu ile İlhan — Hülegü'ye kendini İran'ın ve tevabiinin şube-hükümdarı gibi gösteriyordu [90] — bu kavgada tarafsız kalmadılar. Kubilay'a karşı Hülegü sıkı bir dostluk besliyordu. Bu dostluk sayesinde İlhan devletinin menfaatleri için Büyük-Hān'ın gösterdiği hayırsever alâka uzun zaman yankılarını yaşattı. Altınordu hükümdarı Berke, Arık Boğa'ya bağlı kaldı [91]. Çok muhtemeldir ki, onu Arık Boğa'ya bağlayan (61) göçebe hayat olup Hülegü ile Kubilay ise çok eski kültür memleketlerinin hâkimleri sıfatiyle bu kültür hayatı yüzünden birbirlerine yaklaşmış oluyorlardı.

İran şarktaki savaşlara en çok bu nisbette bulaşmışken devletin şark kısmında başkaca meşgul bulunulduğu için Maverâünnehirin — bununla sadece Âli-Cagatay devleti kastedilmektedir — istilâsı tehlikesi mevcut değildi. Buna mukabil Altınordu ile İlhanlılar arasında uzun zamandanberi tehlike

[88] Abū'l-Farac 492; Makrīzī/Quatremère I, 1, 131 v. d.; Abū'l Fidā IV 612.

[89] Krş. aş. *«Hükümdarların seçimi; seçim toplantıları»* fas.

[90] Krş. aş. *«Hükümdarların ünvanı»* fas.

[91] Abū'l-Farac 491; Tiesenhausen I 132, not 1 = an-Nuveyrī; Mufaddal I 378, not 1. «Erik Böge» yazılı olan Berke'nin sikkeleri de buna şahitlik eder, krş. Christian Martin von Frähn: *Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschis oder der Gold. Horde*, St. Petersburg und Leipzig 1832, S. 2, No. 3; Frähn; *Rec.* S. 196.

arzeden mücadele bütün kuvvetiyle patlak vermişti. Moğollara hâkim olmak hususundaki zıddiyet mücadelenin sadece en son sebebini teşkil ediyordu. O zamana kadar Bātū ile Arġūn arasında hiç değilse tamamı bölünmemiş olan Kafkasya'nın hâkimiyeti, Hülegü'nün ileri hareketi üzerine artık kesin olarak Güney-Moğol devletine geçiyordu [92]. Mamafih bu yeni taksimde Möngke'nin arzusunun yapılması gerektiğinden, eğer Hülegü, diğer Şube-hükümdarlar gibi Büyük-Ḫānın emri mucibince Ḫān'ın batıdaki faaliyetlerine ve Bağdat'ın fethine iştirak etmiş [93] olan Berke'nin ordu kısımlarına karşı çok nankörce davranmamış olsaydı, bu harbin önü alınmış olacaktı. Kanlı çarpışmalar oldu. Müslüman Berke halifeye karşı harekete geçilmesinden memnun olmadığından [94] zaten gergin olan vaziyet daha da gerginleşti. Nihayet Berke'nin askerleri artık hayatlarını emniyette hissetmedikleri için kendileri gibi müslüman olan Mısır'a iltica ettiler [95]. ayrıca Hülegü'nün yüksek kumandanlarından küçük Davātdār'ın oğlu Sālār (Serdār) Celal üd-Dīn'de (62) bu misale uyduğundan İlhanlıların ordusu iyice zayıflamış oldu [96].

1261 senesinden beri Kafkasya'da Derbend civarında Kur ve Terek kıyılarında çoğu kara kışta müthiş bir soğuk altında yapılmakta olan savaşlar senelerce sürdü. Bu savaşların neticesini Berke de Hülegü de göremediler [97]. Bu

[92] Krş. yk. S. 64.

[93] Mirḫvand V 80 v. d.

[94] Krş. Kalkaşandī IV 309.

[95] Tiesenhausen I 78 (Baybars, *at-tuhfa*); 141 (an-Nuveyrī), 176 (al-Mufaḍḍal) = Mufaḍḍal I 442-444; Tiesenhausen I 418 (al-Makrīzī) = Makrīzī/Quatremère I, 1. 184 ve çok kere Tiesenhausen'da.

[96] Krş. yk. s. 62 - Ibn al-Fūṭī 352; Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 402 v. d.; ʿUmarī/Istanbul, cz. 11; krş. Ohsson III 375 v. d. - Davātdār evvelce vergi için soygunculuk nevinden hareketlerde bulunarak kendini lekelemiştir. Ibn al-Fūṭī 351.

[97] Mufaḍḍal I 436, 444—446, 487 v. d.; Makrīzī/Quatremère I, 1, 180; Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 392—400; Waṣṣāf/Hammer I 96—99; Reşīd üd-Dīn II 139; Tiesenhausen I 71 (Ibn Vāṣif) ve çok defa; Zyriak 504—506; Malachias 32 v. d.; Vartan 310; K'art'lis chovreba I 394—399; Mirḫvand V 80, 85; Mustavfī I 580; Ḫvandemīr III 35; Krş. Vernadskij 79; Canard

savaşın asıl saldırganları Altınordu hükümdarları idi. Bunlar gerçekten başarı kazanamadıkları gibi muhtelif zamanlarda muzaffer olmalarına rağmen isteklerini de kabul ettiremediler. Burada mühim bir keyfiyet te o zamandanberi Altınordunun Mısır'la sıkı münasebeti olup bu meyanda Berke'nin islam olması da arzu edilen çıkış noktasını teşkil ediyordu. Bu yüzden aynı zamanda Mısır'ın taarruzu tehlikesi de daima mevcut bulunuyordu ki, Hülegü zamanında baş göstermeyen bu tehlike, Fırat hududunda çok uyanık bir dikkati ve azamî bir hazırlığı gerektirmekte idi. Çok yaşlı ölen babası Bedr ed-Dīn Lu lu'un[98] yerine 1261 yazında geçen — diğer iki kardeşi miras olark başka erazi parçaları almışlardı[99] — Musullu al-Melik aṣ-Ṣāliḥ İsmaʿīl'in tam bu zamanlarda Kuzey Elcezîre'de Mısır'lılarla birleşerek Moğollara karşı isyan etmesi de bu hale ekleniyordu. Bu ise çok tehlikeli olduğundan kuvvetli bir müfrezenin derhal gönderilmesini gerektirdi. Bu müfreze temmuz / ağustos 1262 tarihinde[100] (63) Musul'u almağa muvaffak oldu. Al-Melik aṣ Ṣāliḥ büyük işkencelerle idam[101], Mosul ise doğrudan doğruya Moğol devletine ilhak edildi.

Gürcistanda da henüz asayiş kurulamamıştı. Bilhassa kuzey Elcezire'de pek ezici bir hal almış olan büyük vergilerle askerî mükellefiyet yüzünden David V. Moğollara karşı isyanı kararlaştırmıştı. Arğun bu isyanı iki defasında da bastırmağa muvaffak oldu. Moğollar memleketi işgalleri altında tutmadık-

---

214. - Derbend'e Türkler daha o zamanlar Demir Kapu derlerdi. ʿUmarî/ İstanbul 63 r.

[98] Reşīd üd-Dīn / Quatremère'e göre I 380 : 96 yaşında (hicri ay) Abū'l-Farac'a göre 486 20 tem. 1261 de öldü ; krş. Zambaur 226. İbn al-Fūṭī 337 sadece şaʿbān 658 H. (=1.-29. VII. 1261) diyor.

[99] Elcezīre ülkesinde, Musul havalisinde (bugün de bu adla çağrılır), Abū'l-Farac 492—496.

[100] Tam : 20. VII.-18. VIII. 1262 = ramażān 660 H. - İsmail'in bir sikkesi Woldemar, Baron v. Tiesenhausen'da: *Mélanges de numismatique orientale* (Revue numismatique belge XXXI. 1875 s. 189-214, 329—379), s. 356 v. d., No. 131.

[101] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, 380 - 388; İbn al-Fūṭī 345-349, Maḳrīzī / Quatremère I, 1, 180 v. d., ; Mustavfī I 505, İbn İyās I 103, ; Mirḫᵛand V 79 v. d. ; Ḫᵛandemīr III 35.

ları halde David V. harabe haline gelmiş olan bu havaliyi yine terketmek mecburiyetinde kaldı. Daha evvel Abhasistan'a çekilmiş ve orada Berke [102] ile temasa geçmiş bulunan David IV.'in yanına kaçtı. Bir müddet sonra David V. ile Moğollar arasında bir mukavele aktedildi; bununla Gürcistan hükümdarlarının memleketine dönmesi mümkün oluyordu. Maamafih David oğlu Demetrius'u İlhanlıların sarayına rehine göndermek zorunda kalmıştı [103]. Buna rağmen çıkmakta gecikmiyen yeni münazaa sebepleri yüzünden David V. Mısır ile irtibat [104] tesis etti ise de Moğol hâkimiyetinden sıyrılamadı. Sıyrılmak şöyle dursun bilâkis kısa zamana kadar memleketinde hâlâ az çok bir ıkta hakkına malik olan Altınordu ile savaşlara katılmaya, memleketinin aynı zamanda Selçuk istilâsiyle tahrip edilmesine rağmen, yardımcı Gürcistan kuvvetlerinin kumandanı sıfatiyle mecbur oldu [105].

Böyle tehlikeli bir durumda kalmış olan Hülegü de elinde tuttuğu ülkelerin idaresini tanzime mecburiyet görmüştü. 1263 de kurduğu Kurultay [106] emirlerini tasvip ettiği gibi en yüksek idare adamının nasbını da tasdik etti [107]. Tarihçi Cüveyni'nin kardeşi olan Şems ed-Din Mohammed Cüveyni(64)—ki çok mümtaz ve muktedir bir şahsiyetti—o zamanbaşvezir tayin edildi [108].

Birçok harpler hengamesinde İç - İran'ın asla sağlanamamış olan durumunda Hülegü hiç olmazsa Küçük - Asya'da (ve Ḫorâsân'da) sükûn tesis etmiş olmaktan şüphesiz memnundu. Trabzon'un kavgacı hükümdarı Manuel I. (1238-1263)—ki Rum - Selçuk'larının inkiyat etmelerindenberi Moğol'ların sınır komşuları idi—1253 tarihinde, pek az ciddî temasta bulunulmuş olmasına rağmen, Ḳara Ḳorum'a Möngke'ye

[102] Kᶜartᶜlis chovreba Berke'den bahsedecek yerde hep Batū'dan bahsediyor.

[103] Ayn. esr. I 390-393, 383 v. d.; Cüveynī II 261 v. d.; Mḫithar/Brosset 108; Allen 116 v. d.

[104] Makrīzī I, 2, 18 v. d., 50 v. d.

[105] Kᶜartᶜlis chovreba I 394-400.

[106] Krş. Vartan 300.

[107] Daha fazla tafsilât için krş. aş. *«İlhanlar devri: Başvezir»* fas.

[108] Krş. aş. *«İlhanlar devri: Başvezir»* fas.

Abaḳa

Hülegü'nün ölümü üzerine babasının ordusuna ilk gelen, ortanca oğlu Yeşmut oldu; babasının yerine geçmeyi umuyordu. Bununla beraber Emirler babasının kendi yerine koy mak istediği en büyük oğlu Abaḳa (1234 de Moğolistan'da doğmuştu) dan yana karar verdiler. Naşer üd-Dın Ṭūsī 'nin bir muhtırasında Meziyetlerini döküp saydığı Abaḳa 9 mart 1265=19 cemaẓī-ı 663 H. de başkente vardı. Haziran: temmuz 1265 [1] de tahta çıktı; kadınlara ve büyüklere mutad para ve hediyeler dağıtıldı [2]. Şems ed-Dīn Cüveynī birinci vezir kalıyor, azim ve iradesiyle işleri çeviriyordu [3].

Abaḳa iş başına geçtiği zaman durumu pek gıbtaya değer bulmadı; bununla beraber hükümdar işinin ehli olduğunu gösterdi: Dört taraftan memleketi tehdit etmekte olan düşmanların uyandırdığı tehlikeleri basiretle bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Michael VIII.'in şahsında bir müttefik buldu, evvelce babası Hülegü'ye eş olarak düşünülmüş olan Michael'in kızı Meryem'i nikâhına aldı[4]. Onu Tebriz'e getiren[5] Prinkips'in riyasetindeki sefaret heyetinin bazı anlaşmalar yapmış(67) olduğu görülüyordı; bu anlaşmalar, o zamanlar Altınordu ile münasebetleri bozulmuş —Rum-Selçuk sultanı ʿİzz ed-Dīn'in daveti üzerine [6] (1269-70) Altın Ordu kıtaları Bizans'a hemen girmişti— olan Bizans kayserinin menfaatine uygun gelmekte idi. Bu müşterek husumet kayın baba ile damadı birbirine sıkıca

[1] Tam: 17.VI.-16.VII.1265=Ramażān 663 H. - Ibn al-Fūṭī 353 de gösterilen tarihin (babasının ölümünden hemen sonra) hakikate uymadığı aşikârdır.

[2] Ibn al-Fūṭī 353; Mīrḫᵛand V 82 v. d.; Malaehias 40. - Abaḳa hak. krş. Ohsson III 413-549; Hammer I 245-319; Howorth III 218-254; Eḳbāl I 200-221.

[3] Ḫᵛandemīr III 37; Krş. aş. *«İlk vekiller listesi»*. fas.

[4] Krş. aş. *«Hükümdar hanedanı: Evlenme politikası»* fas. - çok defa Despina (=Δέσποινα Hātūn adını takınırdı) (Δέσποινα byzans kayserinin karısının resmi ünvanı idi). Chapman'ın söyledikleri (s. 148) doğru değildir.

[5] Pachymeres I 174. - Krş. Dölger 1, 3, No. 1932, s. 47 ve yk. s. 64, 65 ve 65 de not, 112.

[6] Krş. yk. s. 65. - Pachymeres I 229-240; Tiesenhausen I 133 (an-Nuveyrī ye göre) Maḳrīzī / Quatremère 1, 2, 57 v. d.

bağladığından neticede 1267-68 tarihinde bir İlhanlılar sefaret heyeti İstanbul'a gönderildi [7]. Şarkî-Roma ile olan bu dostluğun, sıkıntıda bulunad A b a ḳ a için, sadece hafif bir teselliden ibaret kaldığına hiç şüphe yoktur.

Altın Ordu'nun taarruzu — ki B e r k e'nin ölümünden sonra büyük nüfuz sahibi olan şube-hükümdar N o ğ a y da bu taarruza iştirak etmişti [8] — püskürtülebildi; birçok senelerdenberi ilk defa Derbend'de tekrar sükûnet hüküm sürmeğe başladı [9]. Bereket versin ki İlhanlıların iki cephede birden bütün kuvvetleriyle savaşmak zorunda kaldıkları bir sırada harp burada sona ermiş bulunuyordu.

1268 senesi yazının sonlarına doğru [10] Vali M a ḥ m ū d Y a l a v ā ç [11]ın oğlu M e s ʿ ū t B e g Maverâünnehir hükümdarı [12] B o r ā ḳ tarafından A b a ḳ a'ya gönderildi; M e ʿ s ū t B e g, A b a ḳ a'nın metbuiyetini kabule B o r ā ḳ'ın hazır bulunduğunu bildirmeğe memurdu [13]. Saraya kabul edildiği sırada M e s ʿ u t B e g C ü v e y n ī'ye hakaret etmişti; bununla beraber iyi haber getirdiği için dostca karşılandığı gibi tekrar selâmetle gitmesine de izin verildi.

M e s' ū t B e g İlhanlıların sarayını terk eder etmez B o r ā ḳ 'ın Oxus üzerinden taarruza geçtiği haberi geldi. M e s ʿ ū t'un getirdiği haberin bir hileden ibaret olduğu şimdi anlaşılmıştı; maksat A b a ḳ a'nın dikkatini Maverâünnehir'den çekmekti. Filhakika M e s ʿ u t etrafı kollamak üzere İran'da kalmıştı. Hükümdarın askerleri süratle arkasından sökün ettiler; maamafih Maverâünnehir'li (68) elçi ricatini mükemmelen hazırlamış olduğu için dört gün süren çılgınca bir at yarışı sonucunda Oxus'ı geçerek kendisini kovalıyanların elinden kaçıp kurtuldu [14].

[7] Krş. D ö l g e r I, 3, No. 1952, s. 52.

[8] R e ş ī d ü d - D ī n'de, M i r ḫ ᵛ a n d ve W a ṣ ṣ ā f yanlış olarak B ū ḳ ā y diyorlar.

[9] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 214 v v. d.; K ʿ a r t ʿ l i s c h o v r e b a I 400 v. d.; Z y r i a k 508; Z e m e ī b 452 v. d.; T i e s e n h a u s e n I 274 (İ b n K e s ī r'e göre).

[10] Tam: 22.IX.1267=666 H. sonundan önce.

[11] Krş. yk. s. 49

[12] Krş. B a r t h o l d, *Vorl.* 185.

[13] W a ṣ ṣ ā f / H a m m e r I 138.

[14] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 215 r; K ʿ a r t ʿ l i s c h o v r e b a I 520 v. d.; 582.

elçi göndermişti [109]. Trabzon hiç değilse Hülegü'nün ölümüne kadar Moğollara bir derece tabi bulunuyor, az da olsa onlara yardımcı kuvvet gönderiyordu [110]. 1261 tarihinde Bizanslı Michael VIII. de (1261-1282) — ki tam o sıralarda İstanbul'da Lâtin hâkimiyetine son veriyordu — bu misale uydu. O zamana kadar Nikaia'da yeter endişeleri bulunan Şarkî - Roma hükümdarları da Moğollara karşı mümkün olduğu kadar çekingen duruyorlardı. Şimdi ise bütün Küçük - Asya ve Kafkasya, yani bütün komşu ülkeler Hülegü'nün elinde toplandığından bu hükümdar ile her ne suretle olursa olsun müzakereye girişmekten artık kaçınılamazdı. Michael sulh yoluyla uzlaşmayı bütün diğer imkânların hepsinden üstün tutarak 1260 sonbaharında Nikaia'da bir muahede imzaladı ki, bu muahede Küçük-Asya Türklerine yani bilhassa Rum-Selçuk'larına karşı Hülegü'yü serbest bırakıyordu [111]. 1261 sonbaharında İlhana bir Şarkî - Roma sefaret heyeti gitti, ki bu heyet reisinin İstanbul'da Pantokrator manastırı başpapazı (Archimandrit) Prinkips (sonradan Antakya patriği Theodosios Villehardouin) olması muhtemeldir [112]. Bu heyetin İlhan ile sıkı bir mukavele yaptığı meydanda ise de bu mukavele gizli tutulmuştu; çünkü Bizans Altınordu ve Mısır ile eskisi gibi samimî (65) münasebet kurmuş bulunnyordu [113]. Bu devletler ise Kayserin başlıca düşmanla-

[109] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 247; Dölger I, 3, No. 1816, s. 24.

[110] Fallmerayer 118 v. d., 121-124, 128 v. d., 134 v. d., 153-155; Miller, *Trapezunt* 26, 31 v. d.

[111] Pachymeres I 132 v. d.; Krş. Dölger 1, 3, No. 1887 s. 36. Krş. yk. s. 64.

[112] Pachymeres I 174, Bar Hebraeus 515. Pachymeres bu sefaret heyeti ile 1265 sefaret heyetini (aş. bk.) karıştırıyor ki her ikisinin de başında prinkips'in elçi bulunmasıyla kolayca izah edilebilir. Krş. Dölger 1, 3, No. 1900 s. 40.

[113] Krş. Pachymeres I 174 v. d.; Gregoras I 101 ve ayrıca Dölger I. 3, No. 1902-1904, 1919, 1930, 1932, 1933, 1937, 1938 v. s. Makrizî/Quatremère I, 2, 18, v.d. 50 v. d.; Röhricht, *Jerusalem* 915.- Krş. Canard, *Poliak*, Uspenskij'in çalışmaları (Kit. eet 418, 420, 422).

riyle uzlaşmış olmasını elbette pek hoş görmezlerdi [114]. Bu tehlikeli duruma rağmen VIII. Michael politikasında sebat ederek, bu devletlerle, Rum-Sultanı İzz ed-Dīn [115]i kurtarmak için Altın Ordunun giriştiği sefer yüzünden muvakkatten bozulmuş olan, dostluğu yeniden kurmayı ve kızı Meryem'i Hülegü [116] ile birleştirerek İlhanlılarla da münasebetlerini perkiştirmeyi büyük bir maharetle başarmıştı.

Bu bağlanma sırf sar'alı olan Hülegü'nün ölümü yüzünden gerçekleşemedi. Hülegü 48 yaşında [117] olduğu halde uzun bir eğlenceden sonra yıkanırken üşüdüğünden [118] 8 şubat 1265 = 19 rabīᶜ 663 H. tarihinde ölmüştür. Hülegü, etrafını sarmış olan düşmanlardan devletini tamamiyle kurtaramadan, onu içten takviye için 1263 de başladığı icraatı tamamlamayı mümkün kılacak uzunca bir sulha kavuşamadan ölmüştü.

Hülegü harp kudretine olduğu kadar muntazam bir idarenin gerektirdiği basirete de tamamiyle sahip bulunuyordu. O, bu meziyetlerinden başka bilhassa az çok ilmî faaliyetlerden de faydalanmaya meyil göstererek, bilginlere yaşama imkânları hazırlamış, bu yüzden Merâge'deki meşhur rasathaneyi inşa ettirmiştir [119]. İslâmlığa olan mutlak kini mevcut şartlarla da (66) siyaseten kuvvetlenmiş, Hıristiyanlarla anlaşmak için az çok zemin hazırlamıştır [120]. Onu, bu hareketinde karısı doḳuz-Ḫātūn—ki ondan biraz sonra 17 haziran 1265 (1 ramazān 663 H.) tarihinde ölmüştü [121] — kuvvetle desteklemiştir. İlhan devletinin bu kurucusu ile faaliyet bakımından yalnız torununun çocuğu Ġāzān kıyaslanabilir.

[114] Muahede hakikate yakındır, zira Michael VIII. sarayında İlhan'ın elçisi ile Altınordu elçisinin birbirlerine rastlamalarına ehemmiyetle mani olmaya çalışıyordu. Dölger 1, 3, No. 1901, s. 40. [115] Yk. bk. 65.

[116] aş. bk. *«Hükümdar hânedanı : evlenme politikası»* fas.

[117] Güneş senesi: Mırḫᵛand V 82 de kesin olarak böyle.

[118] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 406-416; Waṣṣāf / Hammer I 101 v. d.; Ibn al-Fūṭī 353; Mufaḍḍal I 581; Maḳrīzī / Quatremère I, 2, 22 (yanlış tarih ile!); Abū'l-Fidā V 14; Zyriak 507 v. d.; Vartan 305; Orbelian / Brosset 234; Kᶜartᶜlis chovreba I 400; Mīrḫᵛand V 81 v. d. (zamanı bildirmek suretile: Rabīᶜ I 663 H. = 22.XII.1264 - 20.I.1265, ki bu yanlıştır; belki rabīᶜ II denilecekti); Ḫᵛandemīr III 35. [119] Krş. aş. *«İlimler»* fas. başta.

[120] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri : Hıristiyanlık»* fas.

[121] Reşīd üd-Dio / Quatremère I 420 v. d.; Vartan 309; Orbelian / Brosset 235.

Filhakika Borāḳ Ögedey[15] ülkesinin azimkâr hükümdarı olan Ḳaydū ile münakaşalı müzakerelerden sonra zengin Ḫorâsân'a göz dikmek suretiyle bütün Türkistan zimamdarlarının eski siyasetini yeniden ele almağı kararlaştırdı. Hasmını bu suretle meşgul görmekten memnun olan Ḳaydū ile anlaşan Borāḳ Oxus üzerinden ileriye yürümeğe karar verdi ve bu teşebbüsü için de Ḳaydū ordusundan bir kısmını emrine amede buldu. Maamafih bu kıtalar harbin en kesin anında Borāḳ'ı bırakmak için emir almıştı[16]. Borāḳ, kendi emniyetini temin etmek için Abaḳa'nın, devletinin şarkına sefer etmesini men etmek ümidiyle, İlhanlılar hizmetinde bulunup Gürcistan'da çadır kurmuş olan kardeşi Nikūdār'ı[17] Abaḳa'ya karşı ayaklanmaya tahrik etti. Nikūdār her ne kadar Borāḳ'ı teşebbüsünden vaz geçirtmeğe çalıştı ise de[18] onu dinlemeyen Borāḳ hükümdarına isyan etti.

Mamafih bu isyan teşebbüsü Nikūdār'ın kastettiğinden büsbütün başka bir yol aldı. Başlangıçta bir iki başarı sağladı ise de sonra Gūrmāġūn'ın oğlu Şiremön onu tekrar Kafkasya'da sıkıştırmağa muvaffak olunca, IV. Nikūdār David nezdine, Abḫaze'ye kaçtı ve orada kaldı. Fakat nihayet Moğol askerlerinin eline düştü ve ancak Ḫorâsân hadiselerinin hallinden sonra serbest bırakıldı[19]. Mecburen kaldığı Beynennehreyn'de öldü[20]. Kaçmağa muvaffak olan ordusunun bir kısmı uzunca bir zaman meş'um bir rol oynadı[21]. (Nikūdāreyān) (69).

Bu şartlar altında Borāḳ'ın Ḫorāsān'ı istilâsı da muvaffakiyetsizliğe uğradı. Borāḳ Bedaḫşān ülkesi ile Şabūrġān, Ṭāleḳān, Mervcik, Merv-i Şāhecān'ı işgal etmiş Nişāpūr'a kadar ilerlemişti[22]. Buradan Ḳutluġ Tīmūr'un

[15] Krş. Barthold, *Vorl.* 185.

[16] Reşīd üd-Dīn / Viyana 215 v - 220 r; Mīrḫ^vand V 88.

[17] Mīrḫ^vand V 87. - adının «doğru olarak» Tekūdār olmasına (Barthold'un İ A., I 4 de düşündüğü gibi) her zaman mutlaka güvenmek gerekmez, krş. yk. s. 79 not. 8.

[18] Mīrḫ^vand V 87.

[19] Waṣṣāf / Hammer I 143 v. d.; K^cart^clis chovreba I 404 - 406; Musta^vfī I 582; Mīrḫ^vand V 87.

[20] K^cart^clis chovreba I 408 v. d.

[21] Krş. aş. *«Askerī tesisler»* fas.

[22] Mīrḫ^vand v 88 e göre Borāḳ ramażān 668 H.=22.IV.—21V.

aracılığı ile Herat'lı Şems ed-Dīn Kurt[23] ile münasebet kurmuştu. Şems ed-Dīn ise görünürde onunla temas tesis etmekten kendini alamamışsa da Herāt'a döndükten sonra hadiselerin sonunu takip edebilmekten de memnun kalmıştı[24].

Abaḳa'nın şarka gönderdiği bir ordu bozguna uğradığından [25] Borāḳ'ın, Nikūdār'ı isyana sevkettiği zaman ilhanlılar aleyhine hesapladığı tehlikeli vaziyet şimdi az kalsın ortaya çıkıyordu. Fakat bu tehlikeli vaziyet bertaraf olupta Abaḳa 27 nisan 1270 (4 ramazan 668 H.) tarihindeki bozgun haberini aldığı zaman, derhal Ḫorāsān'a yürümeğe imkân buldu[26]. Tam İlhan'ın Herāt'da 3 casus yakaladığı sırada Altın Ordu'nun yeniden Derbend üzerinden taarruza geçtiği haberi İlhan'ın çadırında duyuldu. Ziyadesiyle heyecana düşen Abaḳa derhal garba gitmek mecburiyetinde olduğunu ilân etti. Casuslardan ikisini idam ettikten, İfşada bulunduğu için üçüncüsünü salıverdikten sonra hemen Borāḳ üzerine yürüdü. Karışıklıktan faydalanan Borāḳ ertesi günü taarruz etti. Fakat garba doğru yola çıktığını sandığı Abaḳa'nın, ona karşı kıtasının başında harekete geçtiğini görünce ziyadesiyle şaşırdı ve her şeyin onu aldatmak için önceden tasarlanmış olduğunu ancak o zaman anlıyabildi. Buna rağmen cesaretle dayandı; çünkü işin kendisi için çok tehlikeli olduğunu biliyordu. Her iki taraftan birçok şöhretli askerler ölmüştü; hatta bir defasında Borāḳ az kalsın galip bile geliyordu. Mamafih Abaḳa dayandığından Borāḳ akşam olunca harp meydanını ve Ḫorāsān'da fethettiği yerleri terketti[27]. Boḫārā'ya ricatle orada çok geçmeden Ḳaydū'nun hilesine kurban gitti[28] (70).

1270 de Nīşāpūr'a gelmişti. Bununla beraber taarruz daha 666 H. tarihinde Abaḳa nezdinde malûm olduğundan belki bu zamanı da evvele almak icabeder.- krş. Waṣṣāf / Hammer I 142; Ibn al-Fūṭī 357.

[23] Krş. aş. «*Şube - devlet : Herāt*» fas.

[24] Mīrḫvand V 88 v. d.

[25] Waṣṣāf / Hammer I 143.

[26] Mīrḫvand V 90.

[27] Reşīd üd-Dīn / Viyana 219 r - 220 v, Waṣṣāf / Hammer I 147—151; Mufaḍḍal I 521—523; Mustavfī I 582; Mīrḫvand V 91 v. d.; Ḫvandemīr III 38.

[28] Krş. Barthold, *Vorl.* 185.

İlhanlıların askerleri bu muvaffakiyetle kanaat etmediler. Āmūyē hudut istihkâmının aynı isimdeki nehirde (Oxus=Amū-derya) ki ordu kumandanı Türkmen A ḳ b e g, B o r ā ḳ oğullarının yeni bir taarruzundan korkuyordu; Boḫārā'ya taarruz ederek 22 ocak 1273=1 receb 671 H. tarihinde Emîr Y e s ū d ā r'ın yardımiyle burasını kısa bir savaştan sonra işgal etti[29]. Fakat bu muvaffakiyet çok kısa sürdü. Daha 28 ocak (7 receb) de İlhanlıların askerleri C ā p ā y idaresindeki Maverâünnehir kıtalarının baskısı üzerine şehri yağma ettikten sonra boşaltmağa mecbur oldu[30]. Fitne ocağı olan Maverâünnehir'in, İran tarihinde pek sık ahvalden olan askerle işgali teşebbüsü bir defa daha boşa çıktı; burada da İlhanlılar devleti millî İran devlet teşkillerinin taliini paylaşmış oluyordu. Harekâtın bu neticeyi vermesi azimkâr A ḳ b e g'e ağır gelmişti; Şarkî-Ḫorāsānda gürültü çıkarmağa teşebbüs ettiyse de 1276 da yakalanarak idam edildi[31].

Herāt'lı Ş e m s e d-D ī n K u r t ta aynı akibete uğradı. B o r ā ḳ'ın istila esnasındaki şüpheli tavrından dolayı A b a ḳ a ondan hesap sordu. Vezir C ü v e y n ī'nin nasihati üzerine K u r t davete icabet ettiyse de cezaen nakledildiği Altın Ordu karşısında Kafkas sınırındaki garnizonada memleketini bir daha görmeden 1278 ocak/şubatta öldü[32]. Ş e m s e d - D ī n yalnız Kurtiler devletinin asıl banisi olmakla kalmıyarak bütün haleflerine örnek olmuştu. Onun, Moğollardan ayrılmak için daima çalışmasında isyankâr ve harbcu azim ve iradesinin veyahut gururlu istiklâlinin biricik âmil olmaması ve belki kendisi ile haleflerinin bu hareketlerinde Kurtiler ailesinin bütün küçük hükümdarlarında kendini gösteren Millî - İran şuurunun da dahli bulunması muhtemel olarak dikkate alınabilir. Böylece A b a ḳ a'nın, Ş e m s e d - D ī n'i sürmekle (71) onun en tehlikeli ve devamli bir isyan ocağı olan memleketini mahv ve harab etmeğe çalışması şüphesiz maksatsız değildir.

[29] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 222 r; M ī r ḫ ᵛ a n d V 93.

[30] Waṣṣāf / Hammer I 154.

[31] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 222 r ve v; Waṣṣaf / Hammer I 154—157 (A ḳ b e g'in idamı bak. haber olmaksızın); M ī r ḫ ᵛ a n d V 93.

[32] Tam; 16.1—13. II. 1278 = Şavval; 676 H.; R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 223 v.

Doğuda bu hareketler olup biterken, İlhan devletinin güney batı hududu da katiyen sakin bulunmuyordu; harp hareketlerinin yükseliş noktalarının bir düşmeyişi, bereket versin Abaḳa'nın lehine idi. İlhan devletinin yeni ortaya çıkan devletle de öteden beri mücadele eden üç devlet tarafından sarılması keyfiyeti halâ devam ediyordu. Kısa bir istirahatten sonra Suriye'deki Memlûkler Hülegü'nün ölümünden sonra tekrar taarruzlarına başladılar. 1265/66 tarihinde komutanları Samm al-Mevt "öldürücü zehir„ kuzeye ilerlemiş [33] olduğu gibi müteakıben de Golyat (Aynı Cālūt) kaynağındaki savaşdan sonra vakit geçirmeden Muzaffer Ḳotuz'u hançerlemek suretiyle hükûmeti zaptetmiş olan Sultan al-Melik aẓ-Ẓāhir Baybars'—ki mükemmel bir asker ve azimli bir naip (Regent) ti—Moğollara bağlılığını cezalandırmak istediği Küçük - Ermenistan kırallığına girdi. Küçük - Ermenistan ordusu ezildi, bir prens öldü, esir edilen veliaht Leo [34] ancak uzun müzakerelerden sonra Memlûk generali Sonḳor al-aşkar ile mübadele edildi.

Bu, Mısır'lıların biricik zaferi değildi. 17 mayıs 1268 de şehiri ile devletini memluklere bırakmağa ve Trablus'a çekilmeğe mecbur olan Antakya kıralı VI. Bohemund orada 1274 de öldü. Bunun neticesinde Batı-Moğol iş birliğinden doğma bir teşebbüs husule geldi ki, bu ilk ciddi olanıydı. Mamafih fırtınalar yüzünden Aragonya hükümdarı [35] I. Yakup 'un 1269 senesi için tasarladığı karaya asker çıkarma teşebbüsü akim kaldı. Doğuda durumun gerginliği yüzünden Moğollar bu aralık mühim bir askerî kuvvet toplayamadıklarından Marᶜaş (Maraş)üzerinden(72)generalᶜAlâʾüd-Dīn vezīrī'nin Ḥarrān'a aynızamanda yaptığı hareketler tesirsiz kaldı.Askerî ahvalin bozuk

[33] Bar Hebraeus 522 — 523; Malachias 43; Vartan 311 v.d.; Vahram Rabun 19; Maḳrīzī / Quatremère, 1, 2, 33—36, 41, 54 v.d.; Ibn İyas 104,

[34] Vahram Rabun 20—23; Mḫithar / Brosset 108; Maḳrīzī / Quatremère II, 100.

[35] Ibn al-Fūṭī 355 Maḳrīzī /; Quatremère 1, 2, 76 v.d.—Bu muvaffak olmayan sefere ait tafsilât için krş. Reinhold Röhricht: *Die Kreuzfahrt des Königs Jakob I. von Katalonien (1269)*, Mitt. d. Inst. f. Öst. Gesch. XI (1890), s. 372—395. de. - Ingiltere kıralı da Kudüs'e karşı o zamanlar bir sefer hazırlığında bulunmuştu: Turner 45—47.

luğu, eylül, 1269 veya 1270 de kıralları V. David'in ölmüş olduğu Gürcistan'a 1272 de yeni bir kıral tayin etmeğe İlhanı sevketti. Bu yeni kıral uzun müddet rehine olarak İlhan sarayında bulunmuş, müteveffa kıralın oğlu II. Demetrius'du[36]. Sadun Menkaberdeli(=Mengü-berdi) (ölümü 1282) kırala vasi tayin edildi[37]. Küçük-Ermenistan'nın 1270 tarihinde ölen kıralı I. Hethum[38]'un halefi olarak oğlu III. Leo'nun—ki Mısır'daki esaretinden ancak az önce dönmüştü—kırallığı da kolaylıkla tasdik edildi.

1272 senesinde Abaḳa, aynı zamanda Ḫorāsān'da olduğu gibi, Suriye'de de tehlikeli olan durumu taarruzla önlemeye çalıştı isede ordusu 11 aralık 1272 (=18 cemazī 1 671 H. pazartesi idi) bir pazar günü Fırat kenarında ar-Rahba'da bozuldu, ordu kumandanı Çınḳār maktul düştü. Bu suretle Fırat üzerindeki al-Bīra kalesi de muhasaradan kurtuldu[39]. Doğuda ve batıda tabiî ve jeo-politik hudutları aşan taaruzlar aynı muvaffakiyetsizliklere uğruyordu. Hadiselerin eşitliği burada da temamiyle aşikârdı.

1275 de Mısır'lılar yeniden harekete geçtiler. Rum-Sultanı'nın baş veziri ve aynı zamanda kayın babası "Pervāne„ Mu'ın üd-Dīn Süleymān[40]—ki 1251/52 (649 H.) denberi Sinop, Samsun ve Canik'de hüküm sürüyordu—Moğol valisi Acāy ve onun halefi Boğa ile bozuşmuştu. Binaenaleyh Mısır kaynaklarının kesin olarak söyledikleri ve İran kaynaklarının da hiç olmazsa ihtimal verdikleri gibi, evvelce yaptığı bu neviden bir teşebbüsünün akim kalmasına rağmen[41]

[36] Krş. yk. s.75.

[37] K'art'lis chovreba I 409 v.d.; krş. ayrıca tercümesi I, 1, 584, not 3; Allen 118.

[38] Maḳrīzī / Qurtremère I, 2, 100. buna göre Hethum 21 moḥarrem (belki 669 H.) = 9. eyl 1270 de ölmüştür.

[39] Abū'l-Fidā V 30 Maḳrīzī / Quatremère II, 1, 101—111: Ibn İyās I 108; Waṣṣāf / Hammer I 176—178.

[40] Maḳrīzī / Quatremère I, 2, 141, not 175 (An-Nuveyrī ye göre); Kᶜartᶜlis chovreba I 411, satır 9; Krş. Strothmann 34.

[41] Mufaḍḍal II 391 v.d. — Bu senenin harp hareketleri hak. Hastane şefi Hugo Reval'in İngiltere kıralı I. Eduard'a 30 eyl. 1275 de yazdığı mektuba bk.: Kohler und Langlois 46 v.d.: 53—55; Röhricht, *Reg.* 364, No. 1403. — onun Abaḳa ile mektuplaşması hak. karş. Röhricht, *Reg.* 359, No. 1379; 364, No. 1401. — Antakya hak. Röhricht, *Jerusalem.* 940—943.

Baybars ile irtibat tesis etti. Filhakika bir hareket icrası için Baybars'la (73) anlaştılar. 10 mart 1275 (11 ramazan 663) Küçük - Ermenistan'ın başşehri Sis'i işgal etti. Rum - Selçuk mahfillerinin ricası üzerine Baybars Küçük - Asya'ya da girdi; bu aralık buradaki bir çok Moğollar halkın öfkesine kurban olmuşlardı. Kayseri işgal edilerek bilhassa Moğol dostu telakki edilen pek çok Hıristiyan boğazlandı [42]. Baybars 23 nisan 1277=12 zi'lka'de 675 H. tarihinde Moğolların bir mukavemet hareketini Ablastīn civarında [43] parçaladı [44]. Kazandığı zafere rağmen Baybars bu hücumunda acele etmişti; şimdi Moğol ordusu yaklaştığı zaman Baybars hayatının ilk ciddi bozgununu görüyordu. Daha ricat esnasında 1 tem. 1277 (28 muharrem 676 H. perşembe günü) de öldü [45]. Küçük-Asya'yı işgal ederek Moğolları batıdan ve denizden tecrit etmek teşebbüsü bu suretle suya düştü : 1260 hududu kesin olarak kuruldu.

Moğolların, bilhassa kısmen Baybars'ın ileri hareketini selamlayan Küçük-Asya müslümanlarından aldığı öc müthiş oldu. Aynı zamanda Pervāne'nin de son saati çalmış bulunuyordu. Moğollar onun, şüpheli olmaktan ziyade açık olan hareket tarzını iyice anlamışlardı. Tebrīz'e götürüldü, orada yargılanarak (2 ağustos 1277=1 rebī' 676 H.) de idam edildi [46]. Oğlu gene de babasının memleketine varis oluyordu [47].

[42] Krş. aş. «*Moğolların dinlerle münasebetleri: Hıristiyanlık*» fas.

[43] Bu isim için krş. Müller II 261, not 1.

[44] Ibn al-Fūṭī 389; Mufaḍḍal I 424 v.d.; Waṣṣāf / Hammer I 179.

[45] Ibn Bībī IV 314 — 326; Bar Hebraeus 528 v.d., 532—537, Abū'l-Farac 498 — 502; Ibn al-Fūṭī 392; Mufaḍḍal II 395—440; Ib İyas I 109 — 112; Waṣṣāf / Hammer I 174 — 179; Reşīd üd-Dīn / Viyana 222 v — 223 v; Mustavfi I 583; Mīrḫᵛand V 94 v.d.; Hᵛandemir III 39. — Baybars'ın Ḳaysārīye'nin işgalinden sonra yazdığı zafername. Bk. Ḳalḳaşandī XIV 139—164; ʿUmarī / Teaschner 3 — 19. — Bunlarla ve Mısırlılarla yapılan sonraki savaşlar hak. karş. Müller II 261 v.d.

[46] Reşīd üd-Dīn / Viyana 223 r; Ibn al-Fūṭī 395; Abū'l Fidā V 38 v.d.; Kʿartʿlis chovreba I 411, sa. 23 — 25; *Seid Locmani ex libro Turcico. qui Oghuzname inscribitur*, excerpta, nşr. v. Jakob Joh. With. Lagus, Helsingfors 1854, s. 13 v.d. (Türk.) s. 13 v.d. (trc.)

[47] Zambaur 147 — hepsi icin krş. Ibn Bībī IV 316 v.dd.

Suriye'de sükûn sadece kısa bir zaman sürdü; oranın Mısır'lı komutanı Sonkor al-aşkar Suriye'ye muvaffakiyetli akın zamanının geldiğine hükmeden İlhan ile gizli (74) bir ittifak yaptı. 1275—1277 haksızlığının öcünü almak için memnuniyetle birleşen Moğollarla Küçük-Ermenistanlılar ileri harekete başladılar. Antakya hükümdarı (Titularherrscher) VII. Bohemund 'un kumandasındaki Haçlılar devletlerinin askerleri onlara iltihak etti. Ordu komutanı Abaka'nın kardeşi Möngke Temur (Māngü Tīmūr) idi. Tīmūr Fārs devletinin varisi olan Ebeş ile nişanlanarak bu devleti İlhanlılara miras getirmişti[48]. İleri hareket 30 ekim 1281 tarihinde[49] Himş yakınındaki Merc eş şefer (Marc al-aşfar) da bütün evvelki teşebbüsler gibi aynı akibete uğradı[50]. Yalnız Moğollar, firarlarına yardım ederek en emin çöl yolunu gösteren Hafāca arap kabilesi sayesinde tam bir bozgundan kurtuldular[51]. Memleketine dönen Möngke Temür kısa bir zamanda kahrından öldü (nisan 1282)[52].

Batıda bu hadiseler olmakta iken devletin doğusu da aynile devamlı hareketler içinde bulunuyordu; Moğollar bu yüzden batıda sadece yarı kuvvetleriyle çarpışmak zorunda idiler. 1278/79 (677 H.) kışında asi prens Nikūdār'ın geri kalan kıtaları—ki

[48] Krş. aş. *«Şube devlet: Fārs»* fas.

[49] Mufaddal II 491 ve Abū'l-Fidā da V 56; 14 recep 680 H., fakat bu bir çarşanba idi; Abū'l-Farac 505 de: I. ekim in sonunda. — Hammer'in verdiği I mayıs tarihi tamamile yanlıştır. Waṣṣāf / Hammer I 183 deki 18 recep tarihi de şüphelidir.

[50] Bar Hebraeus 543 v.d.; Abū'l-Farac 503 — 505; Ibn al-Fūṭī 415; Makrīzī / Quatremère I, 2, 123 v.d. 140, 145; Mufaddal II 483 v.d., 490 — 493; Ibn İyas I 115 Waṣṣaf / Hammer I 181 — 183; Mḫithar / Brosset 109; K^cart^clis chovreba I 416 — 418 (krş. Vladimirtsov 1495 v.dd.). — Mas Latrie I 466. — Bu hadise hak. Hospital şefi tek gözlü (le Lorgne) Nikolaus 'in İngiltere Kıralı I. Eduard'a yazdığı 25 eylül (1281 ?) ve 5 mart 1282 tarihli mektubunda Kohler und Langlois 49, 58 v.d., 59 — 61; Röhricht, *Reg.* 375 No. 1442; 377, No. 1445, 1446.

[51] Makrīzī / Quatremère II, 1, 33—41; Mufaddal II 494—496.

[52] Abū'l-Fidā V 60 ya göre pazar günü 26 nisan 1282 = 16. moharrem 681 H. de ölmüştü., Mufaddal ise II 498 onun biraderinden önce öldüğünü, zamanını söylemeden iddia ediyor ki, kardeşi I nisan 1282 de ölmüştü. Kesin malûmat olmadan; Mustavfī I 584; Makrīzī II, 1, 42.

bunlara Nikūdārayān[53] derlerdi—ile bunlarla birleşmiş olan Fārs 'taki Ḳ'a r ā u n ā s harekete geçerek Şīraz havalisine kadar uzandılar. Küçük-Asya'dan daha henüz Tebrīz'e gelmemiş olan A b a- ḳ a (75) tekrar doğuya dönmek mecburiyetinde kalmıştı. 3 hazi ran 1279 (21 moḥarrem 678 H.)[54] tarihinde Ḫorasan'a döndü; aynı senenin 14 temmuzunda (3 rabīᶜ I H.) oğlu A r ğ u n'u Nikūdārī'lere karşı Fārs'a gönderdi. Bu memlekette fitne çıkması Moğolların hiç hoşlarına gitmiyordu; çünkü Moğollar, pek sıcak olan güney İran memleketlerine şimdiye kadar sefer yapmaktan çekinmiş olduklarından bu havali oldukça geniş ve ciddi bir istiklâlden faydalanıyordu. A b a ḳ a Herāt önünde temmuz / ağustos 1279 tarihinde[55] K a r ā u n ā s ümerasını itaate mecbur etti[56] Nikūdārī'ler Şīrāz'da oturan Basḳaḳ'lar (vergi tahsildarları) tarafından dışarı atıldılar[57].

Bütün bu karışıklıklara rağmen A b a ḳ a ' nın iç idarede yaptığı değişiklikler devletin mühim işlerine fevkalâde zararlı oldu. Evelce C ü v e y n ī kardeşlerin yanında hizmette bulunmuş olan M e c d ü l-M ü l k Y e z d ī Moşref ül-Memālik (Devlet müfettişi)—ki bu unvana yalnız bir kere daha tesadüf edilmiştir—unvaniyle vezirlik payesine yükselmeğe muvaffak olmuştu[58]. A b a ḳ a resmî evrak ve senedat üzerinde M e c d ü l-M ü l k Y e z d ī'nin mührünün sola ve C ü v e y n ī'ninkinin ise sağa konmasını emretmişti. Bu gibi hallerde her zaman âdet olduğu gibi bu defa da her iki vezir şiddetli kavgalara tutuştular. Asıl işi fitilleyen M e c d ü l-M ü l k idi; zira Ş e m s e d - D ī n C ü v e y n ī'nin, iktidarı dolayısiyle onu gölgede bırakmasından korkmakta idi. Ona karşı açıktan bir şey yapamadığı için daima iftiralara baş vuruyor, Onu Mısır'lıları memlekete, bilhassa Küçük - Asya'ya celbetmekle itham ediyordu. Kardeşi ᶜA l ā ᵓ ü d - D ī n C ü v e y n ī ' yi de Beynennehreyn

[53] Krş. yk. s. 80.

[54] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 224 v de 677 H. yerine bence 678 H. okunmalıdır.

[55] Tam: 12. VII-10. VIII. 1279=rabīᶜ I 678 H.

[56] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 224 v.

[57] Krş. aş. «*Şube-devlet: Fārs*» fas.

[58] W a ṣ ṣ ā f / Bombay 95.-Vezir S a ᶜ d ü d - D e v l e (krş. aş. «*Siyasal tarih: A r ğ ū n*» f a s. bir müddet beynennehreyn'de divanın kontroluna memurdu (M o ş r e f) İ b n a l - F ū ṭ ī 455.

'deki valilik mıntakasını müstakil bir hükümdarlık haline getirmeğe çalışmakla suçluyordu. Sonre da Şems üd-Dīn'in, sertlikle fakat adaletle kudretli bir idare kurmuş olan Esfahan'daki oğlu Bedr ed-Dīn'e de her türlü kanunsuz hareketler atf ve isnat ediyordu[59]. Abaḳa(76) bu iftiralar üzerine Şems ed-Dīn Cüveynī'yi sorguya çekerek sadakatsizliğinden dolayı çıkıştı. Cüveynī kendisini merdce müdafaa etti, malî işlerde her nekadar kendini düşünmüş de olsa, ihtilas vukuunu reddettiğinden[60] Abaḳa masumiyetine kanaat getirdiği her iki kardeşi de yerlerinde bıraktı.

Mecd ül-Mülk bu neticeden hoşnut olmadı; çünkü şikâyetin şimdi kendi aleyhine dönmesinden korktuğu gibi hele Beynennehreyn de hiç kimse, bir tek şikâyet için dahi ᶜAlā' üd-Dīn'e karşı ortaya çıkmamıştı. Fakat nihayet onun fasılasız devam eden baskıları neticesinde bu iki mükemmel memuru tevkif ettirmeğe muvaffak oldu[61]. Maamafih kendini ifratla içkiye vermiş olan[62] Abaḳa, muhakeme kat'ī bir neticeye varmadan kardeşinin 1 nisan 1282 = 20 zilhicce 680 H.) tarihinde Suriye'de uğradığı bozgunun tesiri altında ve sarhoşluk hezeyanı içinde Hemedān da öldü[63].

---

[59] Krş. Waṣṣāf/Hammer I 121—130 ve aş. «*ᶜErāḳ-i Acem valileri*» fas.

[60] Ibn al-Fūṭī 398 v. d., 412 v. d.-Krş. aş. «*İlhanlar devri: Vergi memurları.*» fas.

[61] Ibn al-Fūṭī 415 v. d.

[62] Krş. aş. «*Gida*» fas.

[63] Reşīd üd-Dīn / Viyana 224 V—226 r; Vaṣṣāf / Hammer I 184—214; Bar Hebraeus 547 v. d.; Abū'l-Farac 505; Abū'l-Fidā V 62; Kᶜartᶜlis chovreba I 418; Mustavfī I 584 (yanlış tarih!); Mīrḫvand V 95—97; Ḫvandemīr III 39; İran'da—tabiî manasız olarak—dolaşan rivayete göre Hiristiyanlarla dost olmasından dolayı zehirlenmiş imiş; bu rivayet Cüveynī'ye atf edilmektedir (Mufaḍḍal II 498; Rémusat, *Mémoires* b 352). Mamafih ölümünün sebebine ait hiç bir şüphe mevcut değildir.

Aḥmed ve Arġūn

Abaḳa ansızın öldüğünden veraset işi halledilememişti; buna devlet ricalinin karar vermesi gerekiyordu. Seçim Hülegü'nün yedinci oğlu Tekūdār üzerinde toplandı[1]. İlhanlılar'ın politik durumu müsait olmamakta devam ettiğinden yeni hükümdarın vaziyete hâkim olması lazımdı. Her şeyden evvel Mısır Memlûkleriyle olan münasebetin aydınlanması gerekiyordu (77).

Tekūdār yakın şarktaki siyasal tezadlara en geniş mikyasta tesir edecek bir harekette bulundu, islâmlığı kabul ile Ahmed adını aldı. İran Moğol hükümdarlarının devlete taalluk eden düşüncelerinde siyaset her şeye üstün tutulduğundan bu harekette dinî amillerin ikinci plânda kalmış olması gerekiyor. Aḥmed başlıca politika yüzünden müslüman olmuştu. İlhanlılar şimdiye kadar Mısır nüfuzunun kaldırılmasına veyahut da sadece tahdit edilmesine muvaffak olamamışlardı. Yeni hükümdar durumu savaşla düzeltecek yerde bir uzlaşmaya baş vurdu. Dış siyasetin bu yeni akışını takib etmek üzere Aḥmed 1282 eylülü başında Kahire'ye bir heyet göndererek Sultan Ḳılāvūn (Ḳala'ūn)'a müslüman olduğunu ve sulh maksadı gözettiğini bildirdi[2]. Bu haber Mısır'da oldukça soğuk karşılandı. Mısır sefaret heyeti marifetiyle gelen cevapta sultan İran hükümdarını, Moḥammed Nebī'nin akidesini kabul ettiğinden dolayı selâmlıyordu[3]. Mesele bu kadarla kaldı.

[1] Reşīd üd-Dīn / Viyana 227 r ve v; Orbelian / Brosset 237 v. d.; Abū'l-Fidā V 62.—İsminin böyle olduğu aşikâr olup Nikūdār değildir; krş. Xuan Taxua 8251 Çincede Tʿai-Ku Tʿa-ər şekli ile Kʿartʿlis chovreba, trc., I, 1, 576, not 1. — Ahmed hak. krş. Ohsson III 550 — 616; Hammer I 320 — 359; Howorth III 285 — 311; Eḳbāl I 221 — 230.

[2] Mektup, metni Maḳrīzī / Quatremère de II, 1, 160—162 bir fransız yazmasına göre ve Waṣṣāf / Bombay 113—118 ve yine Waṣṣāf / Hammer I 231—234; muhteviyatı bak. malûmat Ḳalḳaşandī de VII 237; —krş. Abū'l-Farac 505—507; İbn al-Fūṭī 424; Mufaḍḍal II 500—510; Maḳrīzī / Quatremère II, 1, 52 v. d., 159; Abū'l-Fidā V 62.

[3] 3 Aralık 1282 (1. ramazan 681 H.) tarihli cevap; metin Ḳalḳaşandī VII 237—242; Waṣṣāf/Hammer I 234—238; Maḳrīzī/Quatremère II, 1, 162—165; Mufaḍḍal II 511—514; Abū'l-Farac 510—518; krş. yine Maḳrīzī/Quatremère II, 1, 68 v. d; bundan başka Ḳalḳaşandī de mektup VIII 65—68.

Fırat hududunda bundan böyle sükün hüküm süreceği haberi Nil'de şüphesiz hoş karşılandı; fakat bir ittifak akti asla düşünülmedi. Tam tersine A ḥ m e d 'in sefaret heyeti, İran hükümdarının ölümüne kadar salıverilmedi. Bununla beraber İlhan yeni durumundan şaşmadı. Mısır'ın aldığı vaziyetten dolayı Suriye'ye bir hareket icrası hakkında kurultayın teklifini kısaca reddetti[4]. A ḥ m e d 'in dış politikası Memlûk sultanlarının soğuk vaziyetleri yüzünden böylece suya düştü. Sultanlar evvelce Altın Ordu hükümdarı B e r k e 'nin islâm oluşunu (78), münasebet tesisi için hoş bir imkân gibi selâmlamışlardı; lâkin Suriye hududundaki sükunun, bir islâm hükümdar hanedanına karşı dahi uzun süremiyeceğini biliyorlardı.

Hükümdarın din değiştirmesi iç siyasette de fayda etmedi. Moğolların büyük bir kısmı henüz islâmlığı reddediyorlar ve bu dine olan nefretlerini A ḥ m e d 'in[5] şahsına da teşmil ediyorlardı. Bu fırkanın tabii reisi A b a ḳ a 'nın oğlu A r ġ ū n 'du. A r ġ ū n amcasının tahta seçilmesinden dolayı kendini atlatılmış hissediyor ve dileğinde sebat ederek bundan politik bir kazanç çıkarmasını biliyordu. A ḥ m e d 'in onunla savaşması bütün hükümdarlık zamanını karарttığı gibi, hiç olmazsa Mısır'la bu memleketin iç ihtilâflara karışmasını önlemiş olan müzakereler dışında—belki de bunda başka sebepler de vardı—dış politikaya ait herhangi bir harekette bulunmasına mani oldu. İç siyasetin güdümünde müslüman Ş e m s e d - D ī n C ü v e y n ī—ki bu dindaşını hapisten kurtararak eski makamına iade etmişti—ona sadakatle yardım etti[6]. Ş e m s e d - D ī n 'ın düşmanı M e c d ü l - M ü l k A r ġ ū n 'la gizlice münasebette bulunmakla itham edilerek 13 ağustos 1282 tarihinde (8 cemāẕī 681 H. gecesi ki, bir cuma günü idi) idam edildi[7].

Bidayette A r ġ u n 'la bir silahlı anlaşmazlık pek yakın gibi görünüyordu. Prens Beynennehreyn'e nüfuz etmiş olup 6 mayıs 1282 (26 moḥharrem 681 H.) tarihinde amcasının hükümdar-

[4] M u f a ḍ ḍ a l II 501 v.d.

[5] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri»* fas.

[6] W a ṣ ṣ ā f / Hammer I 219—221; I b n a l - F ū ṭ ī 419; M ī r ḫ ᵛ a n d V 98.

[7] M u s t a v f ī ye göre böyle I 584; R e ş ī d ü d - D ī n de verilen tarih hafta gününe uymuyor. — I b n a l - F ū ṭ ī 417, 419.

lığını resmen kabule[8] kendini mecbur görmiyerek orada ona karşı savaşmaktaydı. Keyfi hareketlerinden ve bir çok memurları kendi tarafına çekmesinden dolayı işler o kadar karıştı ki, bundan son derece müteessir olan ʿAlāʾüd-Dīn Cüveynī 5 mart 1283 = 4 zi'l-hicce 681 H. tarihinde nüzul isabetiyle öldü[9]. Arġūn karışıklık çıktığından dolayı Māzendarān'a dönmek mecburiyetinde olduğu için mesele hallolunamayıp sürüncemede kaldı. (79) Orada Ḫorasan'da kendine boşuna taraftar toplamaya çalıştı[10].

Maamafih Aḥmed bir türlü rahata varamayacaktı. Küçük-Asya'da Konġoratay (Ḳūnġūratāy) isyan etti. Prens tahtı elde etmek maksadiyle oraya gönderilmişti. Onun bu arada Arġūn'la irtibat tesis etmesi ve Reşīd üd-Dīn'in iddiası gibi[11] hedeflerine (içlerinden birine hükümdarlık temini) varmağa çalışmaları muhakkak değil belki pek az muhtemeldi. Ḳonġoratay Aḥmed'in zor durumundan kendi maksadları için faydalanmak istiyordu. Fakat bunda muvaffak olamadı; 13 ocak 1284 = 22 şavvāl 682 H.'de yakalanarak az sonra idam edildi[12]. Aḥmed'in adamlarına cezalar tatbik etmesi, Arġun'a karşı dostluk duyguları besliyen Emīrlerin tevkifi ve görünürde kendi yaşayış tarzı ile devlet işlerini ihmal etmesi[13] hakikatte ise güttüğü din siyaseti yüzünden Moğol büyüklerinin bir çoğu devletin doğusuna, Arġūn'a sığındılar. İslâm düşmanlığının ahvalin gelişmesinde baş amil olduğu hususuna müslüman yazarların eserlerinde gereken değeri vermemeleri onların bunu ortaya koymak istememelerinden ileri geliyordu.

[8] Reşīd üd-Dīn / Viyana 228 r; Waṣṣāf / Hammer I 239—242.

[9] Ibn al-Fūṭī 423; Mīrḫᵛand V 100 (681 H. yerine 671 H. batalıdır).

[10] Reşīd üd-Dīn / Viyana 229 r ve v; Waṣṣāf / Hammer I 246—252; Ibn al-Fūṭī 424.

[11] Reşid üd-Din / Viyana 228 r onun dostluğundan ve 230 r de onun muvafakatinden bahsediyor.—O belki bu suretle efendisinin babası olan Ġāzān'ın namzedi olduğunu ortaya koymak istemişti.

[12] Reşīd üd-Dīn / Viyana 230 r; Waṣṣāf / Hammer I 254—256; Mīrḫᵛand V 100.

[13] Reşīd üd-Dīn / Viyana 230 r de böyle ve Waṣṣāf / Hammer I 269 v. d.

Arġūn'un, Ḳonġoratay'ın ayaklanması dolayısiyle pek çok taraftar kazanması, saltanatı temin için kat'î bir mücadeleye girişmek hususunda onu kızıştırıyordu. 19 nisan 1284 (1 şafer 683 H.) tarihinde batıya doğru hareket etti. Aḥmed ona karşı generali Alīnāḳ'ı gönderdi; Arġūn 4 ve 8 mayıs 1284 (16 ve 20 şafer 683 H.) tarihinde Rey yakınında Habūşān civarında savaşa tutuştu. Nihayet Aḥmed'in askerleri muzaffer oldular; Arġun Firūzkūh[14] (80)'a çekilmek zorunda kaldı[15]. Orada Ḳaraunās'ın askerleri ona iltihak ettiler; bunlar Habūşān'da istemiyerek Aḥmed'e yardım etmişlerdi. Emîr Boġa da onunla iş birliği etti[16]. Uzlaşma müzakereleri boşa çıktı. Moğol büyükleri hoşnutsuzluklarından dolayı yeniden Aḥmed'e karşı isyan ettiler. Üstelik prens Hūlācū tahta sahip olmak iddiasında bulundu. Aḥmed evvela Esfahān'a çekildi ve sonra annesinin ordusuna (Horde) gitti. Orada Ḳaraunās askerlerinin hücumuna uğradı. Bunu Vaṣṣāf bile "gayri insanî„ olarak tavsif eder. Orada tutularak Arġūn'un huzuruna getirildi. Arġūn Aḥmed'i Ḳonġoratay'ın oğullarına teslim etti, onlar da 16-17 ağustos 1284 gecesinde (2 cemāẓī II. 683 H.) Mosallamī de onu idam ettiler[17]. En son Arġūn'la birlikte çalışan, fakat tamamen allâkça hareket etmiş olan Alīnāḳ da bu zamanda ölmüştür[18].

[14] Waṣṣāf / Hammer'e göre I 267 Kelāt'a çekildi.

[15] Reşid üd-Dīn/Viyana 230 v. d.; Vaṣṣāf/Hammer I 257-269.

[16] Reşīd üd-Dīn / Viyana 230 v - 231 v; Waṣṣāf / Hammer I 271 v. d.; Abu'l-Farac 519 v. d.; Abu'l-Fidā V. 66 v. d.

[17] Reşīd üd-Dīn / Viyana 233 r ve v; Waṣṣāf / Hammer I 273—279; Bar Hebraeus 552 v. d.; Abū'l-Farac 520; Ibn al-Fūṭī 435 v. d.; Orbelian / Brosset 238; Kᶜartᶜlis chovreba I 419; v. d. Mustavfī 584 v. d.; Mīrḫᵛand V 101 v. d.; Ḫᵛandemīr III 41 v. d.; — Bu hadiselerle bilhassa Arġūn'un esir edilmesi, onun Ahmed tarafından korunması, ilk hezimetinden sonra maceralı firarı—ki Marco Polo / Pauthier 730—750; Abaḳa dan Ġāzān'a kadar olan zaman içinde bahsediyor—bak. ki haberlerin kısmen efsane halinde şişirilmiş olduğu aşikârdır. Mamafih İran kaynaklarının, Ahmed'in evvelce Arġūn'u affetiğini—şayet bu vaki ise—sükût ile geçiştirerek Arġūn'un hareket tarzını olduğundan daha az sert göstermeleri ve belki de bu maksatla bu hadiseleri çekingenlikle anlatmaları dikkate şayandır.

[18] Waṣṣāf / Hammer I 239. Ahmed saltanata başlar başlamaz Alināḳ'ın Arġūn ile uyuştuğunu iddia etmektedir. Bu, hakikate yakın

Arğūn'un böylece tahta çıkması tabiî bir keyfiyet oldu, çünkü tahtı silah kuvvetiyle kazandıktan başka irsen de hak iddia edebiliyordu. Şekle uydurmak için 11 ağustos 1284 (27 cemazī I 683 H.) de seçim (81) yapıldı [19]. Arğūn ilk olarak bir çok Emîrlerin sıkı sıkıya bağlandıkları Hūlācū ile kozunu pay edecekti. Yeni İlhan bunun için bir kurultay topladı. Kurultay prensin isteği hakkında kesin bir karar verecekti. Hūlācū bidayette görünmek istemiyerek Beynennehreyn'e seyahat etti. Arkasından gönderilmiş olan Emîr Ḳarāunās onu başka türlü harekete kandırabildi. Kurultaya gelen, Hūlācū Arğūn tarafından dostca karşılandı, bütün haklarından vazgeçmesi mukabilinde taraftarlariyle birlikte eyaletin başında bırakıldı [20].

Uzlaşıcı bir emir çıkarmış olan Arğun'un ölçülü hareketi üzerine vaziyet pek cabuk sakinleşti. Aḥmed'in korkup kaçmış olan memurlarından büyük bir kısmını Arğun cezalandırmadı [21]. Hindistan'a kaçmayı tasarlamış ve Eṣfahān üzerinden Kum'a kadar gelmiş olan [22] Şems ed-Dīn Cüveynīde cezalandırılmayanlar arasında idi. Cüveynī 22 eylül 1284 (10 receb 683 H.) Arğun'un sadık yardımcısı Boğa'nın yanına geldi [23]. Eskiden beri onunla dost olan Boğa hükümdardan onun için

---

değildir. Waṣṣāf / Hammer'e göre I 272 o daha Arğūn'un seferi esnasında idam edilmiştir. Krş. yine Reşīd üd-Dīn / Viyana 232 v v. d. ile Mīrḫᵛand V 103.

[19] Tarihi, Reşīd üd-Dīn /Viyana 235 r'e nazaran; — diğer iddialar birbirlerinden kuvvetle ayrılıyor, fakat belki de bu sert devrim arasındaki muhtelif vakalara taalluk etmektedirler: Mīrḫᵛand V 103: 21 ağust. 1284 (7. cemāzī II 683 H.), (683 yerine sehiv olarak 603); Bar Hebraeus 553: I cemāzī I 683 H., ki onun 22 temmuzun aynı olduğunu söylüyor (hakikatte ise 16 tem.); Abū'l-Farac 520: Çarşamba, 11 cemāzī I 683 H. (26 tem. 1284); bildirilmeden: Mḫithar / Brosset 190— Arğūn Çince de: A-lu-xun deye çağrılıyor, krş. Xuan Ta-xua 8231, — Arğūn için bk: Ohsson IV 2-81; Hammer I 359—396; Howorth III 312—356; Eḳbāl 230—245.

[20] Reşīd üd-Dīn / Viyana bu vakalara dair tam ve sarih malûmat vermiyor, krş. yk. s. 91 not. 11 ve s. 92 not. 18; Waṣṣāf / Hammer I 281—285; Bar Hebraeus 554; Mīrḫᵛand V 103.

[21] Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 v.

[22] Waṣṣāf / Hammer I 287 v.d.; Mīrḫᵛand V 103; Ḫᵛandemir III 43.

[23] Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 v.

şefaat diledi. Arğun 26 eylül (14 receb) de onu affederek Boğa (Buḳāy)'nın yanına vezir nasbetti. En büyük otorite olan vezirliği ikiye bölen teşebbüsü bu defa da boşa çıktı. Dedikodular yüzünden Boğa eski dostu ile bozuştuğundan İlhan Cüveynī'yi mahkemeye sevketmeğe mecbur oldu. Ondan 2000 tûmân istendiyse de Cüveynī imkânsızlıktan bahisle (82) bunu reddetti. Maamafih daha sonra Geyḫātū zamanında onun varidatının senevi 360 tûmana baliğ olduğu tesbit edilmiştir; halbuki o çok daha az bir paradan bahsetmişti[24]. Cüveynī malî işler için yazı ile hesap vermek istedi[25]. Her şeye rağmen mahkeme (Yarğu)[26] liyakatli veziri ölüme mahkûm etti; 16 ekim 1284 (4 şaᶜbān 683 H.) tarihinde bir pazartesi günü oğullariyle birlikte idam edildi. Samimi dostlarından bazıları da aynı akibete uğradılar[27].

Onun idam edilmesiyle iç politikada hızlı bir düşüş başladı ve bu bütün resmî hayat alanlarında kendini hissettirdi. Çok defa idare başına geçen liyakatsız insanlar önce yüksek ve parlak memurları cellada teslim etmeğe muvaffak oluyorlar, fakat sonunda da bu keyfî hareketlerinin cezasını ölümle çekiyorlardı.

Boğa'nın akibeti de taayyün etmekte gecikmedi. Fārs'da ismen Atabegüm Ebeş namına icra edilen Moğol hâkimiyetinden kurtulmak için yapılan faaliyetler kendini göstermeğe başlamıştı. Ebeş'in de bu faaliyetlerden uzak bulunmadığı aşikârdı[27]. Sükuneti tesis için Boğa Şīrāz'a gönderildiği gibi Ebeş de gözaltına alındı. Boğa'nın Şīrāzdaki icraatı geniş mahfillerin memnuniyetsizliğini mucip olduğundan bir çok Emîrler İlhan'a şikayet ettiler. Arğun Boğa'nın Fārs'da aldığı tedbirleri tetkik ettirdi. Hesaba çekilmekten korkan Boğa hükümdara karşı açıktan açıka kendini felâkete götürecek olan bir isyana kalktı. Kaçup yakalandıktan sonra kurtuldu ise de

[24] Waṣṣāf / Bombay 56.

[25] Reşīd üd-Dīn / Viyana 236r; Waṣṣāf / Hammer I 289 — 291; Mīrḫᵛand V 104.

[26] Reşīd üd-Dīn / Viyana 236 v; Waṣṣāf / Hammer I 292 — 294; Abuʾl-Farac 521 v.d.; Ibn al-Fūṭī 437 — 439; Mustaᵛfī I 586; Mīrḫᵛand V 104; Ḫᵛandemīr III 44.

[27] Krş. aş. *«Şube-devlet: Fārs»* fas.

nihayet Arğun'un casusları tarafından saklandığı yerden bulunarak hükümdarın huzuruna çıkarıldı ve sonra da cellada teslim edildi (aralık 1289). Serveti askerlerin yağmalarına (83) terkedildi[28]. Cüveynī gibi onun da tarafdarlarından pek çokları aynı akibete uğradılar [29].

Fārs'tan başka diğer memleketlerde de sükûnetsizliğin çoğalması Arğun'un devletin iç inkişaflarına müdahalesine yol açtı. Rum'da ya Arğūn veya Aḥmed genç sultan III. Giyāṣ üd-Dīn Key-Ḫusrev'in[30] idamına (1282/83 veya daha sonra) müsaade etti. Altın Ordu'ya kaçan II. ᶜİzz ed-Dīn Keykāvūs[31] 'un oğlu II. Giyaṣ üd-Dīn Mes'ūt[32] ona halef oldu. Bu hükümdar gittikçe yükselen Türk tavaif-i - mülûkuna (Einzelstaat) karşı ciddî bir nüfuz icrasına muktedir olamadı. Nihayet takriben 1304 / 05 tarihinde ki ölümüne[33] kadar hâkimiyeti çok defa arızaya uğradı.

1289 da Gürcistanda da yine böyle bir saltanat değişikliği oldu. Memleketine karşı açılacak bir ceza seferini önlemek isteyen II. Demetrius muhakkak öleceğini evvelden anladığı halde Argūn'un ordusuna (Horde) iltica etti ve filhakika da 1289 martında idam edildi. Gürcistan'da ihtiyar ettiği bu hareketden dolayı "Tᶜavdadebuli„— yani başı koparılmış—lakabını aldı. IV. David'in oğlu II. Vaḫtang (1289—1292)[34] kendisine halef oldu. Küçük — Ermenistan'da da o sıralarda III. Leo'yu (1270-1289) II. Hethum takip ediyordu[35].

[28] Reşīd üd-Dīn / Viyana 238 v.d.; Waṣṣāf / Bombay 229 v.d. 233; Kᶜartᶜlis chovreba I 421 (burada tarih veriliyor); Mīrḫᵛand v 106 v.d.

[29] Reşīd üd-Dīn / Viyana 239 r; Mīrḫᵛand V 107; Ḫᵛandemīr III 44.

[30] Krş. yk. s. 65.

[31] Krş. yk. s. 77 ve 78.

[32] Bar Hebraeus 555; Abū'l-Fidā V 68; İbn Bībı IV 334/337.

[33] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 165 kendi sözlerine nazaran onun 1318/19 (718 H.) tarihinde öldüğünü haber aldığını iddia ediyor. fakat krş. Zambaur 143 ile Müller II 260 ve 260 da, not 2.

[34] Kᶜartᶜlis chovreba I 422—425; Allen 119. Ne zaman idam edildiği hak. krş. galiba 23 mart 1289 sabahı güneş tutulması zamanı.

[35] Mḫithar / Brosset 109.

Moğol devleti içinde Arğūn zamanında keyfî idare alıp yürümüştü. Bağdat'lı bir yahudi olan Sa'd üd-Devle pek şüpheli bir şahsiyet olarak tanınıyordu. Mesleğini icra da hükümdarın teveccühünü kazanmış olan bu yahudi hekim kendi memleketinin bozuk ahvalini diline vird ettiğinden hükümdar onu teftiş maksadiyle oraya göndermişti. Sa'd üd-Devle Bağdat'ta bulunduğu her iki seferde de vergi hasılatını yükseltecekti[36]. (84) Filhakika türlü zulümlerle halktan yüksek miktarda para sızdırmağa muvaffak oldu; kendisine müteşekkir bulunan Arğūn onu 1287 88 tarihinde Maliye nazırı ve baş vezir tayin etti[37]. Sa'd üd-Devle'nin mutedil hareketleriyle umumî efkârın sevgisini kazanmak gayreti pek kısa sürdü[38]. Mutaassıp bir budist ve müslüman düşmanı olan Arğun'un da muvafakatiyle bir kaç ay geçmeden müslümanlara karşı şiddetle hareket ettiği gibi, aynı zamanda akraba ve dostlarını ölçüsüzce kayırma siyasetine koyuldu[39]. Halk Sa'd üd-Devle'ye karşı hareket edebilmek için hiç bir vasıtaya malik bulunmuyordu: zira Arğūn hayatının son senelerinde dış dünya ile irtibatını kesmişti ve buda papaslariyla, Ḳubilay'ın sarayındaki mümessili Bolod (Pūlād)'dan başka[40] yalnız Sa'dü üd-Devle'yi huzuruna kabul ediyordu. Hindistan'dan gelen bir jogi (jûğî)—kaynaklar böyle diyorlar—nin telkinine kapılan Arğūn hayatını uzatmak için bir takım tedavi usullerine kalkıştığından çok geçmeden hastalandı; sağlık durumu günden güne bozuldu, Sa d üd-Devle türlü iane ve ihsanlarla halk oyunu temine çalıştıysa da muvaffak olamadı[41]. Arğūn ölüm döşeğinde çırpınırken Sa'd üd-Devle'nin düşmanları onu

[36] Reşid üd-Dīn/Viyana 237 v — 238 v, 239 r ve v; Waṣṣāf/Bombay 235—237; Ibn al-Fūṭī 450 v. d., 454; Mustavfī I 587; Mīrḫvand V 104; Fischel 98—100.

[37] Waṣṣāf/Bombay 239 v. d.; Ibn al-Fūṭī 450; Fischel 100—105.

[38] Reşīd üd-Dīn/Viyana 239 v; Mīrḫvand V 105; Ḫvandemīr III 45.

[39] Waṣṣāf/Bombay 241 v. d. Mīrḫvand V 105. Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri: Yahudilik»* fas.

[40] Bk. *«İlhanların büyük-hanlarla münasebetleri»* fas.

[41] Reşīd üd-Dīn/Viyana 240 v v. d. — Sa'd üd-Devle'nin resmî faaliyetinin senesi hak. bk. Fischel 108- 111, pek sathî olarak.

yakalayıp idam etmeğe muvaffak oldular [42]. Çok geçmeden 9 mart 1291 (6 rabī' I 690 H.) tarihinde Arğūn öldü. Bütün memlekette yahudi düşmanlığı başladı. Şîrâz'da yahudiler kundakcılıkla itham edildi; bu yüzden bu havalide onların kovalanması bilhassa sert oldu [43]. (85) Tabiatın istidatsız yaratmadığı muhakkak olmakla beraber dünyadan yüz çevirmiş ve idarî kabiliyete asla malik bulunmamış olan bir hükümdarın hayatı böylece sona erdi.

Dış politika bakımından Arğūn'un zamanı nisbeten sakin geçti. O, dağlarda yaşayan kürdlere karşı 16 nisan 1286 [44] tarihinde bir salı günü açtığı seferle bunların hırsızlıklarını bir az olsun azalttı [45]; Lurestân'da ahvale yeniden düzen verildi [46]. Ḳaydu tarafından Horâsân'a karşı yapılan muhtelif istila hareketleri ile prens Cūşkāb'ın isyanı, çoğu emir Tağāçār'ın idaresi altında pek büyük kuvvet sarfına lüzum kalmadan tenkil edildi [45]. Altınordunun biri takriben 1286'da Arğūn'un Mûğān çölündeki kışlık ordugâhında bulunduğu sırada [47], diğeri mart 1290'da [48] vukubulan iki tecavüzü devletin emniyetini tehdit etmekten uzaktı. O zamanlar birbirlerine düşman olan Cenevizlilerle Venediklilerin bu savaşan kuvvetlere dayanmaları dikkate lâyıktır. Kırımda'ki Kaffa'da Altınordu ile bir takım zorluklara düşmüş olan Cenevizliler Arğūn'a, Venedikliler de aynı vaziyet

[42] Gürcü haberlerine nazaran en nihayet bir Noyon tarafından boğulmuştur. Reşīd üd-Dīn / Viyana 241 r; Waṣṣāf / Bombay 245; Ibn al-Fūṭī 464; Maḳrīzī/Quatremère II, 1, 140; K'artlis chovreba I 426; Mīrhᵛand V 108; Fischel 111-117.

[43] Reşīd üd-Dīn / Viyana 241 v; Waṣṣāf / Bombay 246 v. d.; Abū'l-Fidā V 100; Mustavfī I 588 v. d.; Mīrhᵛand V 108; Hᵛandemīr III 46.

[44] Bahsedilen 20 safer 685 H. tarihi Çarşanba idi; bunun için hesabın tahvilinde 19 gün kabul edilmiştir (mümasil hallerde daima böyle idi).

[45] Reşīd üd-Dīn / Viyana 236 v.

[46] Ayn. esr. 237 r ve v, 239 r; Hᵛandemīr III 45.

[47] Reşīd üd-Dīn / Viyana 237 r ve v.

[48] Arğūn'a 26. mart.1290 (13 rabī' I 689 H.) tarihinde bildirilmiştir: Reşīd üd-Dīn / Viyana 240 r.

karşısında Kıpçak Hanına[49] dayanmakta idiler. İlhan devleti, daima aynı kalan dış düşmanlarının en ufak bir tecavüz hevesleri olmadan o zamanki iç idarenin fena güdümü yüzünden, parçalanmaya değilse bile, en kötü tehlikelere maruz bulunuyordu.

---

[49] Buna ait tafsilât için krş. Bratianu 261 v. d. ile aynı yazar: *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa*.., Bükreş 1927, s. 271 v. d.; No. 298 : *Der Genuese* Vivaldo Lavaggio *als Kommandant einer von* Arġūn *bewaffneten Galeere* = Arġūn tarafından silahlandırılan bir Kadırganın komutanı olarak Cineviz'li Vivaldo Lavaggio. Krş. ayn. esr. s. 286 v. d.; No. 316 *(Reise eines Falkners nach Tābriz)*.

Geyḫātū ve Bāydū

Arġūn'un uzun zaman hasta yatmasına rağmen ne o ne de başkaları veraset meselesini kurcalamadıklarından durum böylece 1282 senesindekinin aynı kalmıştır. Kararı yine devlet ricali verecekti; bu rical ise müteveffanın oğlunu değil kardeşini seçtiler. Seçimde uzun zaman tereddüt (86) edildiği şüphesizdir. Evvelâ Arġūn'un kardeşi Geyḫātū'yu seçmeyi düşünmüşlerdi[1]. Geyḫātū Küçük-Asya'da vali bulunuyordu. Orada israfa kaçan cömertliği ile kendisine pek çok taraftar bulmuştu[2]. Tahtı seçilen zata gönderilen haberci daha hareket eder etmez büyükler kararlarından dolayı pişman olmuşlardı, ne çareki artık haberci uzaklaşmış bulunuyordu[3]; Geyḫātū da daveti koşarak kabul etti. Diğerleri ile beraber seçimde adı geçen prens Bāydū[4] seçimi kabul edip etmemekte tereddüt etti. Böylece artık verilen ilk karar birdaha bozulamadı. Geyḫātū pazar günü 22 temmuz 1291 tarihinde[5] Ḫelāṭ'da hükümeti ele aldı[6]. Kendisine düşmanlık besliyen emirlere karşı daha o zamandan harekete geçti; çekindiği rakibi Bāydū'yu daha iyi gözetliyebilmek için sarayına çağırdı[7]. Tibet lamaları tarafından kendisine verilen Rin-cʿen rdo-rje (çok kıymetli inci = Īrīncīn Tūrcī denilmektedir)[8] lâkabını sikkeler üzerine bastırmış olan Geyḫātū hükümdarlık evsafından tamamiyle mahrum ayyaş, oğlancı ve sefih olduğu gibi son

[1] Bu ad hak. bk. Jahn 312, not 1 (Wladyslaw Kotwicz'e göre).

[2] Bar Hebraeus 577 v.d.; Reşīd üd-Dīn / Viyana 242 v.d.; Mīrḫᵛand V 108; krş. Orbelian / Brosset 259; Ḫᵛandemīr III 47.— Geyḫātū için krş. Ohsson IV 82—114; Hammer I 396—410; Howorth III 357—377; Eķbāl I 245—252.

[3] Waṣṣāf / Bombay 259.

[4] Reşīd üd-Dīn / Viyana 241 v.

[5] 24 Recep 690 H. pazartesiye düşüyordu.

[6] Reşīd üd-Dīn / Viyana 243 v.

[7] Bar Hebraeus 577; Waṣṣāf / Bombay 260 v.d.; Mīrḫᵛand V 109.

[8] Bunu önce Eugène Burnouf farketmiştir; krş. Jahn 331, not 4: Brit. Katalog VI, XLVI v.d.; Sauley 124; krş. aş. *«İlhanlılar arasında din münasebetleri»* faslı.

derece müsrif ve her halde İran-İlhanlarının en kabiliyetsiz bir uzvu bulunuyordu. Onun zamanında öyle şeyler oldu ki, eğer İran-Moğol devletini büsbütün başka bir inkişaf yoluna getirmekle kalmıyarak en yüksek kademelere ulaştıran bir şahsiyet, yani Ġāzān hemen onun arkasından İlhan tahtına çıkmamış olsaydı, bu şartlar altında, belki de devlet yok olup giderdi.

Alatağ'da nisan/mayıs 1292[9] tarihinde — bu tarihte Emir Akboğa orduya emîrülümerā[10] nasbedilmişti — hastalanan Ceyḫātū, (87) iyileşmesi şerefine mutantan bir eğlence tertip ettiği gibi, akıl ve hayale sığmayacak hediyeler dağıtarak devlet hazinesini israf etti[11]. Bu israf, Moğol servetinin başlıca kaynağı olan sürüler — Arğun'un vefatındanberi umumî bir hayvan hastalığından (jul)[12] — kırıldığı için devlet kasasının doldurulması gerektiği[13] bir zamanda vukubuluyordu. Bundan başka Mısır'lıların o aralık hücuma kalkmaları da büyücek miktarda paraya ihtiyaç gösterliyordu. Memlûk askerleri 28 haziran 1292 (11 recep 691 H.) tarihinde Kalʿat ar-Rūm istihkâmını işgal ettilerse de geri atıldılar[14]. Aynı sene II. Demetrius'un oğlu olan VI. David Kürdistan kırallığında II. Vahtang'a halef oldu[15].

Ceyḫātū'nun selefleri zamanında zaten büyük ölçüde kendini göstermiş olan para sıkıntısı bu hükümdar zamanında korkunç neticeler veren bir tedbirin alınmasına sebeb oldu. Son derece kabiliyetsiz bir adam olan Sadr ed-Dīn Aḥmed İbn Abd ur-Razzaḳ Hāledī veya Zencānī[16] Ceyḫātū'nun kayın babası ile münasebet tesis ederek 18 kasım 1292 (6 zil-hecce 691 H.) tarihinde baş vezirlik ve maliye vezirliği payesini kazan-

[9] Tam: 20. IV.—19. V. 1292 cemāzī I 691 H.

[10] Krş. aş. *«Askerî tesisler, ordu»* faslı.

[11] Waṣṣāf / Bombay 264 v.d.

[12] Krş. Jahn 311, not 2.

[13] Krş. Jahn 311.

[14] Reşīd üd-Dīn / Viyana 244 r ve v; Bar Hebraeus 579 v.d.; Ibn al-Fūṭī 474; Ibn İyas I 125.

[15] Kʿartʿlis cḫovreba I 427 v.d.

[16] Hayatı bak. krş. Jahn 317—320.

mağa muvaffak olmuştu. Çinlileri örnek tutarak çıkarttığı kâğıt paraları — buna çince (tṣ'au) Çao (yazılışı Çāw) adını vermişti — 1294 tarihinde Tebrīz'de ve devletin diğer bir çok şehirlerinde bastırdı. Aynı zamanda madenî paranın geçmesini yasak etti ki, neticesi pek meş'um oldu. Ticaret ve sanayi atıl kaldı, herkes gıdasını kırlarda arayıp bulmak zaruretiyle karşılaştığından şehirler boşaldı, memleketin baştan başa harap olup batması tehlikesi baş gösterdi. Bundan dolayı maden para yasağı çok geçmeden gevşetildiği gibi iki ay sonra da büsbütün geri alındı[17]. Devlet hazinesi eriyip gitmişti. Kâğıt para çıkarmakla, (88) devlet gelirini hesaba katmaksızın umumî tedavül vasıtası temini umulmuştu; bu yeni icadın iyice bilinmemesi, devletin malî icraatına karşı güvenin ortadan kalkmış bulunması, düşünülenin tam tersini hasıl etmişti.

İlhan'ın malî işlerdeki bu kabiliyetsizliğine politik kabiliyetsizliği de katıldı. Bu kabiliyetsizlik ona çok düşman kazandırdı ki, bunların arasında kendisi için tehlikeli olabilecekler de vardı. Hükümdar olduğu zaman selefinin oğlu olan yeğeni Ġāzān onu ziyaret etmek istemiş, fakat huzura kabul edilmemişti[18]. Sonra da 1291 de hükümdarlığı düşünülmüş olan prens Bāydū'yı da sarhoşluğu esnasında sofrada tahkir etmişti; ne kendisinin itizarda bulunması ve ne de Kubilay'ın tavassutu, tahkir edilenin, önceden Vasıt'dan hareketle Geyḫātū'nun emrindeki arab fitnecilerini imha ettikten sonra[19] Bağdād ve Daḳāḳā'da bir takım gayrı memnunları etrafına toplamasına mani olamadı. Bundan başka Geyḫātū tarafından habsedilip de kaçmağa muvaffak olan birkaç Emîri de kabul etti[20]. Geyḫātū yaptığı yeni tevkiflerle de isyanın önünü alamadı. Tevkif edilenlerin hayatlarını kurtarmak için tavassut eden Emîr Tağāçār müzakere kapıları açmayı boşu boşuna teklif ediyordu. Bāydu Bağdād'dan çıkarak Tebrīz'e doğru yürüyüşe

[17] Reşid üd-Dīn / Viyana 245r ve v; Waṣṣāf / Bombay 272—275; Ibn al-Fūṭī 477, Orbelian / Brosset 259; Mīrḫvand V 110; Hvandemīr III 48.—Mufassal malûmat Jahn da; krş. aş. *«İlhanlılar devri, para»* faslı.

[18] Reşīd üd-Dīn / Viyana 244 v. 252 r ve v.

[19] Ibn al-Fūṭī 476.

[20] Orbelian / Brosset 260.

başladı; Hamadan havalisinde İlhan'ın askerleriyle karşılaştı. Geyḫātū'da 21 mart 1295 (3 cemazī I 694 H.) de süratle karşı çıktı. Emîrler Bāydū tarafına geçtiklerinden, İlhan, evvelce valiliğinde gösterdiği cömertliğin kendisine temin ettiği bazı taraftarlarının bulunduğu küçük-Asya'ya kaçmağı düşündü. Bāydū ile gizli ittifak halinde bulunan Emîr Tağāçār'ın tavsiyesi üzerine aldanarak Tebrīz'e, karargâhına (Ordu) döndü ve orada mahbus tuttuğu Emîrleri salıverdi; şimdi artık her türlü tazyik vasıtasından mahrum bulunuyordu. Maceralı bir kaçışdan sonra yakalandı; Bāydū'nun emri ile idam edildi (perşenbe 24 mart 1295=6 cemāzi I 694 H.)[21]. (89)

Bāydū[22] galipliğin verdiği hakka dayanarak hükümdarlığı ele aldı[23]; ordunun Emîrülümerâlığına Tağāçār'ı tayin etti. Çıkardığı bir emirde yeni hükümdar, Geyḫātū'nun düşmesini tamamiyle haklı göstermeğe çalıştıktan sonra[24], idam edilen hükümdarın tarafını tutmuş olan Emîrlerin başlarını kestirdi.

Selefinin yaptığı hatalardan kaçınmağı vadeden Bāydū buna rağmen[25] daha başlangıçta tahtının azimli bir hasmiyle karşılaştı: Ġāzān sonradan kendisine vezir nasbettiği Nevrūz ile birleşmiş, onun tesir ve nüfuziyle islâmlığı kabul etmişti. Her ikisi de Horāsān'da asker topladıktan sonra[26] müştereken Rey üzerine yürüdüler. Bāydū ile veziri Camal ed-Dīn Destgerdānī para teklif etmek veya devletinin bir kısmını kendisine bırakmak, yahut da kendisine vezir yapmak vadi ile Nevrūz'u kazanmak için beyhude uğraştı[27].

[21] Reşīd üd-Dīn / Viyana 245 v v.d. (Burada Bāydū'nun ayaklanması muvaffak olmamış bir teşebbüs gibi gösterilmekte ve onun bilfiil hükümdarlığından bahsedilmemektedir); Bar Hebraeus 581—587; Abū'l-Fidā V 122. Ibn al-Fūṭī 481; Mustavfī I 590 v.d. Mīrḫᵛand V 111 v.d.; Ḫᵛandemīr III 48 v.d.

[22] Sikkeler üzerinde «Badu»: Brit. Katalog VI, XLVI.

[23] Orbelian / Brosset 260.—Bāydū hak. krş. Ohsson IV 115—142; Howorth III 377—392; Ekbal I 252—258.

[24] Waṣṣāf / Bombay 284; Mīrḫᵛand V 112; Ḫᵛandemīr III 49.

[25] Mīrḫᵛand V 112.

[26] *Tarīḫ-i Sīstān* 407, 410 v.d. (Sīstān'la olan münasebetler).

[27] Bar Hebraeus 591; Kᶜartᶜlis chovreba I 429 v.d.

Geyḫātū'nun öcünü almak iddiasıyla ortaya çıkmış olan Ġāzān, Geyḫātū'nun öldürülmesine yardım etmiş olan bütün Emirlerin teslimini şart olarak ileri sürdü[28]. İlhan'ın Ġāzān ile buluşması da vaziyetteki gerginliğin izalesine yardım etmedi[29]. Bunun üzerine Geyḫātū'nun eski veziri Ṣadr üd-Dīn Zencānī ile Emīr Taġāçār Ġāzān'a kaçtılar. O da ordusunu Nevrūz'u ile Ḳutluġşāh'ın idaresinde yeni bir taarruza sevketti[30]. Ekim/kasım 1295[31] de orduları Elcezire'ye girdi ve aynı zamanda Ġāzān, Bāydū'nun idam ettirdiği arazi sahiplerinin miraslarından mahrum bırakılmış olan varislerine mallarının tekrar verilmesini emretti. Ġāzān'ın islâm olması ve Taġāçār'ın Bāydū'ya ihanet etmesi yüzünden o esnada ruh hâletinin değişmesi de işi tamamladı. (90) İlhan Âzerbâycân'a doğru kaçmak zorunda kaldı, takip edenler tarafından Nahcovān (Rusçası Nachiçevan) da yakalanarak 5 ekim 1295 (23 zilḳaᶜde 694 H. salı)[32] da idam edildi. Geyḫātū'nun ölümünde suçu olan bir çok Emīr ve bu arada Emīr Tūladay — ki Kafkasya'da karışıklık çıkarmış ve Gürcistan kıralı VI. David'i teslim etmişti — hükümdarın uğradığı akibete uğradılar. Bu aralık Ġāzān Tebrīz'i zabtederek, kasım 1295 (29 zi'l-hecce 694 H.) de tahta çıkıyordu[33].

---

[28] Mīrḫᵛand V 113.

[29] Bar Hebraeus 588—590; Abu'l-Fidā V 112, 114; Mīrḫᵛand V 114

[30] Mīrḫᵛand V 114 v.d. — Ḳutluġşāh, Ḳutluġ-Boġa da derler, Orbalian / Brosset 261, not 1'e *göre aslen ermeni prensi* olup Mamikonean sülâlesinin canibî soyundan gelmiştir.

[31] Tam: 12. IX—11.X.1295=zī'l-ḳaᶜde 694 H.

[32] Bar Hebraeus'de (596) 6 ekim olarak zikrediliyor.

[33] Reşīd üd-Dīn / Viyana 255 v 257—258 v, 260 r; Waṣṣāf / Bombay 324; Bar Hebraeus 591—597; Ibn al-Fūṭī 483; Orbelian / Brosset 261; Kᶜartᶜlis chovreba I 430; Abū'l-Fidā V 122 v.d.; Mustavfī I 591; Mīrḫᵛand V 115; Ḫᵛandemīr III 50 v.d.—Krş. aş. « *Horāsān valileri listesi* »

Ġāzān

Arġūn'un ölümündenberi İlhanlı'lar devleti içinde devam edip giden iç savaşlar devresi, Ġāzān'ın devletin başına geçmesiyle nihayet buldu. Bu devre ancak dört sene devam ettiği halde tesir itibariyle devlet için son derece felâketli olabilirdi. Yeni hükümdarın iç politika bakımından hedefini, asayişin yeniden tesisi ve bu suretle son senelerde memleket içinde açılmış olan yaraların kapatılması teşkil etti. Bu hedef geniş bir merkeziyet usuliyle birleştirildi (meselâ serbest para basmak hakkının kaldırılması). Ġāzān idaresinin başlangıcı, aynı zamanda, daha o zamana kadar lafzı murat kalmalarıyla beraber sikkeler üzerinde, yazılı vesikalarda vs. yerlerde adları yazılı bulunan Büyük-Ḫanların hegemonyasından geniş bir ayrılış da ifade ediyordu. Bu gelişmeye hem Ġāzān'ın islâm oluşu, hem de 1294 yılında Ḳubilay'ın ölümü sebep olmuştu. Ḳubilay'dan sonra gelen şahsiyetler Büyük-Ḫanlığın kendilerine hukukan bahşedeceği mevkia hakikaten tasarruf edebilmekten uzak bulunuyorlardı. Her şeyde alabildiğine gelişen yeni nizam, şimdiye kadar Büyük-Ḫan'ın isminin geçtiği[1] yerlerdeki formüllerin değiştirilmesinde (91) islâm ve mogol takvimleriyle birlikte ve hatta bu ikinci takvimin yerine yeni bir takvimin, İlhânî'ler takviminin kabulünde kendini gösteriyordu[2]. Bu tedbirin oldukça nümayişkâr oluşu böylece daha iyi anlaşılıyor[3].

Seleflerinin ihmal ettikleri bütün bu şeyleri şimdi Ġāzān,[4] kuvvetlerini azimle toplamak ve gayretli vezirlerinin de yardım-

[1] Bu hususta kitabın sonlarındaki maddelerden bahseden kısma bk.

[2] Krş. aş. « *Ġāzān ve ziraat* » faslının sonu.

[3] Krş. Blochet, *Introduction* 232.

[4] Sikkelerde Ġāzān: krş. Brit. Katalog VI, XLXI. — Çinliler Xo-t-san diyorlardı (Krş. Üan-şî 107, 9a; Tʿau Tsuñ-i'nin Tso Kən-lu su 1366 I, 126—13 a; Xuañ Ta-xua 8251) Ġāzān'ı heman babası Argun'dan sonra tahta çıkartmakta Geyhātū ile Bāydū'yu atlatmaktadır (krş. yk. s. 99 v.d.; o zamanları Ḳubilay'ın ara bulma için çalışmaları hak. Çin kaynaklarında ne dereceye kadar malûmat mevcuttur, bunu bilmiyorum.—

larını sağlamak suretiyle telâfi etmeğe uğraştı. Onun, önüne engeller çıktıkça üzerine almış olduğu vazifeleri başarmak için, zulüm etmekten geri kalmadığı aşikârdır. Aldığı tedbirlerin bazılarını, hükümdar olduğu zamanki fevkalâde ahvale ve zemin ve zamana uygun olma keyfiyetine atfetmek lâzım gelir. Fakat infaz ettirdiği bütün idamların bu yüzden mazur görülmesi—çok defa korkaklığından ölüm cezası vermekten sarfınazar etmiş olan Geyhātū zamanındaki faaliyetin zıddına olarak—şüphelidir [5].

Mesuliyet duygusuna sahip olan İlhan, her şeyden önce devlet maliyesinin ıslahı işi ile uğraşmağa mecbur oldu. Ġāzān bu malî sahada sikke ve ölçülerin ıslahı, vergi kaynaklarının beslenmesi, vergi işlerinin yeniden tanzim ve tensiki, mali yüklerin yeni baştan tetkiki suretiyle esaslı bir değişiklik yapmağa çalıştı. Orduyu silâhlandırmak için, tamamiyle çürümüş olan usûl yerine, yeni bir esas ortaya koydu. Ordu ücretlerinin dereceleri ve tediye tarzları yeniden tanzim edildi. Birçok ekilmemiş arazinin askerî iktaᶜ şeklinde tevzii de ziraat mahsulünün artmasına medar oldu; herkes ekip işliyebileceği kadar toprak alacaktı. Halkı hayasızca sıkıştıran vergi tahsildarlarının çılgınlık ve fenalıkları (92) bertaraf edildi. Posta ve seyahat işleri yeniden teşkilâtlandırıldı; her tarafta faaliyette bulunan çetecilerin yakalarına yapışıldı ve bu suretle, muvakkat te olsa, sükûn tesis edildi. Umumî hayatın hiçbir şubesi yoktu ki, onun çıkardığı kanunların hükmüne tâbi olmasın; her yerde tertip edilmiş olan hâtıra cetvelleri de bunu göstermektedir [6]; bundan başka din değiştirmenin gerektirdiği değişiklikler de ayrıca mevcuttu. Onun bütün saltanat devresi sonsuz mücadeleler (birçok seferleriyle beraber) le doludur. Saltanatının kısa sürmesi yüzünden ıslah işlerinden birçoklarının geri kalmış olması tabiidir.

Bu yüzden onun faaliyetini bir facia gölgelendirmektedir; Bu memleketin, Ġāzān gibi mükemmel bir hükümdarın kuv-

---

Ġāzān zamanı politik tarihi bak. Krş. Ohsson IV 143—369; Hammer II 1 - 147; Howorth III 393 - 486; Eḳbāl I 259—307.

[5] Jahn 313 bu tedbirleri zarurî addediyor; ben bu fikre pek uyamam.

[6] Waṣṣāf/ Bombay 388.

vetli elleriyle mükemmelen sevk ve idareden mahrum kalmış olması şahsı için ve ondan da ziyade kendi memleketi için bir faciadır. Halefi Ölceytü, iyi niyetine ve kendisinin de arzusuna rağmen, dâhi kardeşinin izlerine ayak uyduracak kadar azimli bir iradeye sahip olamadı. Onu takip eden Abū Sa^cīd zati bir çocuktu; ondan sonra da — Ġāzān'ın ölümünden 31 sene sonra — devletin tanzim ve tensiki işi mutlak olarak ortadan kalktı. Ġāzān'ın saltanatı da İlhan'lılar devletini yıkılmaktan kurtaramamıştı.

Ġāzān daha işe başlar başlamaz İlhanlıların her zaman çözmeye çalıştıkları — ki bunun çözülmesi büyük kudret ve takatlere lüzum gösteriyordu — dış politika işleriyle karşılaştı. Mamafih, dış politika işlerini kesin bir neticeye ulaştırmak hususunda bu hükümdar da selef ve halefleri gibi muvaffak olamadı. Maverâ-ün-nehir hükümdarı Duvā —ki Borāḳ oğullarındandı— Horāsān'dan Māzenderān'a kadar nüfuz ederek devletin öz topraklarını tehdit ediyordu. Müdafaa tedbirleri bilhassa (Emir-ül-ümerā) Nevrūz eliyle ittihaz ediliyordu. Maruf vali Arġun'un oğullarından olup[7] şimdiye kadar Sīstān'da ordu komutanı ve idare memurluğu etmiş olan Nevrūz, faaliyetlerinde dikkate değer bir azim ve irade göstermiş ve birçok defalar kanlı çatışmalara karışmıştı. (93) Boġa'nın idam edilmesinden sonra 1288/89 da hükûmet merkezine karşı isyan etti. Mamafih 1294/95 tarihinde Ġāzān ile anlaşarak ittifakına girdi[8]. Ġazān daha ziyade onun teşvikiyle islâmlığı kabul etmişti[9].

Devletin malī durumu fena olduğundan Nevrūz Tebriz şehrinin zengin halkından istikrazda bulunmak zorunda kalmıştı[10]. Aynı zamanda, Vali Oyrat'lı Arġūn ile garbe gelmiş ve oğlu Nevrūz'un devlet hizmetine girmesi üzerine, muhtemel olarak, komutanlarından mahrum kalmış ve Toḳāy Gurġān'ın sevk ve idaresinde Erzurum havalisini yakıp yıkmış olan Oyrat çetelerini de cezalandırmak lâzımgelmişti. Bu işi Emîr

[7] Ayn. esr. 313; Mırḫvand V 103.—Vali Arġūn krş. yk. s. 50. hak.

[8] Waṣṣāf / Bombay 313 - 316.

[9] Krş, bu hususa ait haber: ayn. esr. 325; Mīrḫvand V 116; Ḫvandemīr III 50.

[10] Mīrḫvand V 115.

M ū l ā y başarmıştır[11]. Bu aralık İran tarihinde kötü şöhretleri olan ve daha o zamanlar kendilerine arasıra Türkmen denilen Maverāün-nehir'liler, âdetlerine uygun olarak teşkilâtlı bir ordunun yaklaşması karşısında kendi vatanlarına kaçmıya teşebbüs ettiklerinden N e v r ū z Herāt'a kadar ilerlemişti. Fakat bu defa bunlara yetişildi; zikredilen şehir yakınında, bir daha unutamıyacakları bir ders almalarına muvaffakiyet elverdi; böylece Horāsān bir müddet için olsun bu havaliyi tehdit eden devamlı ve umumî bir belâdan kurtulmuş oluyordu[12].

N e v r ū z 'un yokluğundan istifade eden bir kaç Emîr, onun islâmları himaye etmesi üzerine isyan etmişlerdi. Bunlar Budizm'e, kısmen de Hiristiyanlığa sadık kalmak istediklerinden, muhakkak ki, müşterek islâm düşmanlığında birleşmiş ve bunun zarûrî neticesi olarak da N e v r ū r z 'u baş hasımları telâkki etmişlerdi. Başlarında A b a ḳ a 'nın yeğeni E m ī r S ū k ā ile Ṭ ā y c ū (Tâbcū ve bu benzeri şekillerde de yazılmaktadır) bulunan bu fırka, tabiatiyle N e v r ū z 'u ortadan kaldırmağa çalıştı. Bu ikisinden hangisinin Ġ ā z ā n 'ın yerine tahta namzed seçileceği iyice anlaşılamamıstı; çünkü R e ş ī d - - ü d - D ī n ile M ī r ḫ v a n d'ın [13] ifadeleri bu hususta birbirlerine uymamaktadır. R e ş ī d - ü d - D ī n 'in (94) maslahat icabı tesir altında kalmış olması muhtemel olup fesatçıların ancak sonradan içlerine aldıkları Ṭ ā y c ū'nun fesat plânını N e v r ū z'a bildirmiş olduğunu söyleyen M ī r ḫ v a n d 'ın ifadesinin daha doğru olması lâzımgelir. Herhalde Emir-ül-ümerâ, fesatlan haberdar bulunduğundan fesatçıları kasdın vukubulacağı gece tevkif ettirdi[14]. Bunlar — tabii T ū y c ā hariç — idam edildiler[15]. Yalnız S ū k ā kaçmağa muvaffak oldu ise de tesadüfen ele geçmekle arkadaşlarının taliini paylaşmaktan kurtulamadı[16].

[11] R e ş ı d ü d - D ı n / Viyana 260 v.

[12] W a ṣ ṣ ā f / Bombay 327 v. d.; M i r ḫ v a n d V 115; Ḫ v a n d e - m ī r III 51.

[13] R e ş ī d ü d - D ı n / Viyana 260 V S ū k ā'yı taht namzedi olarak gösterdiği halde M i r h v a n d V 116 T ā y c ū ile müzakerelerden bahsediyor.

[14] O r b e l i a n / Brosset 263 bunların prens A s l a n 'ın reisliğinde toplandıklarını söylüyor ki, başka biçbir yerde bundan bahis yoktur.

[15] M ı r ḫ v a n d V 116,

[16] R e ş ī d ü d - D ı n / Viyana 260 V; Ḫ v a n d e m ī r III 51.

Maamafih Nevrūz da artık bir daha uzun bir zaman hükümdarın lütuf ve teveccühüne mazhar olamıyacaktı. Ġāzān'ın mutemedlerinden olan Nūrīn Aġa'nın Emīr-ül-ümerā' ile arası açık idi. Bundan başka Nevrūz kendisine karşı hazırlanan suikasd yüzünden daha birçok Emîrlerle de bozuşmuştu. Bu gurubun teşebbüslerine rağmen Ġāzān yeniden ora ahvalinin sağlamca düzenlenmesi için Nevrūz'u Horāsān'a gönderdi. Bu aralık müteaddit isyanları yüzünden sonradan idam edilmiş olan [17] Lurestān Atabeği Efrāsiyāb'a karşı İlhan'ın açmış olduğu sefer esnasında tevkif edilen bir habercinin, müzakere açmak üzere Nevrūz tarafından Mısır'lılara gönderildiği iddia ediliyordu. Reşīd-üd-Dīn bunu şüpheli görüyor; iç İran - Moğol ahvaline ait eseri için emrine resmî belgeler verilmiş olması lâzımgelen Orbelian[18] ile Suriye meliki Ḥamālı Abū'l-Fidā [19] bunun hakikat olduğunu söylüyorlar. Abū'l-Fidā'nın bu hususta Mısır kaynaklarına dayanıp dayanmadığı keyfiyeti halledilmemiş kalacaktır. Daha uzak bir mesafeden yürüttüğü hükümlerinde hiçbir kayda tabi olmayan Mirḫvand ise, belki de arşivlere dayanarak Nevrūz'un hasımlarının Bāydū'nun düşmesinden evvelki eski münasebetlere başvurduklarını ve Nevrūz'un biraderi Ḥāccı Bek'in sarhoşlukla söylediği sözlerin davanın esasını teşkil ettiğini kaydediyor. Bütün bunların Nevrūz'un düşmanlarının(95)iftiraları eseri olduğu kabul edilmektedir. Filhakika nufuz ve iktidara malik bulunan Nevrūz'un, daha iyi bir mevki temini için dış düşmanlariyle el altından karanlık işlere giriştiğini kabul etmek pek müşküldür. Her ne hal ise Ġāzān Nevrūz'u geri çağırdı. Nevrūz emre itaat etmedi; bu itaatsizliğini kötü vicdanına bir delil gibi görmek doğru değildir. Birçok masum kimselerin bu gibi hallerde ölüme gittikleri vaki idi. Bu gibi vakaları hatırlayan Nevrūz'un ihtiyatlı bulunmuş olması mümkündür.

Onun davete icabet etmemesi yüzünden erkek kardeşlerinden üçü—ki Ḥāccı Bek de bunlar arasında idi—ile oğullarından ikisi idam edildiler. Bunun üzerine Nevrūz Ġāzān'ın biraderi

[17] Krş. aş. *«Büyük Lurestan»* faslı.

[18] Orbelian / Brosset 262.

[19] Abū'l-Fidā V 142.

Harbende (sonradan Ölceytü)nin takibi karşısında Herat'lı Faḫr üd-Dīn Kurt'a kaçtı; bidayette onu muhafaza eden Faḫr üd-Dīn uzunca bir mücadeleden sonra teslime mecbur oldu. İlhanlıların baş komutanı ve Nevrūz'un eski silâh arkadaşı olan Ḳutluġ şāh, hükümdarın huzuruna çıkması için Nevrūz'un ricasını kabul etmiyerek başını kendi eliyle kesti[20] 10 eylül 1297 (22 zilḳa ade 696 H.)[21].

Nevrūz'un ölümünü başkalarının idamları takip etti. Bidayette Nevrūz'a katıldıkları halde sonradan teslim olan bir çok Emîrler de bu arada öldürüldü. Mīrḫᵛand'a göre Ġāzān'a dil uzatmış olan[22] prens Tāycu'nun da 14 ekim 1297 (24 zil-hecce 696 H.) tarihinde başı kesildi[23]. Hakikatte ise bu idam prensin vaktiyle sui-kast teşebbüsü esnasındaki hareketiyle Nevrūz ile dostluğunun meydana çıkmasının neticesidir. 22 mayıs 1298 (19 reçep 697 H.) tarihinde de en nihayet tekrar itibarını kazanmış olan kâğıt para kahramanı Sadr üd-Dīn Zencānī tutularak hemen idam edildi[24]. O zamanlar yükselmeğe başlamış olup (vezirliğe nasb tarihi tamamiyle bilinmiyor) düşmanlarının aralarını açmak için uğraştıkları[25] (96) Resıd üd-Din Fażl Ollah ile dostluğu da onu mukadder akibetinden kurtaramadı.

Bu iç karışıklıkları, valilerin isyanlariyle birleşmiş olan dış savaşlar takip ettiğinden sonraları dış ve iç savaşlar karışık bir hal aldı. Bu savaşların, birbirleri ile ilgisi olmadığı gibi, muayyen politik bir yön takip ettikleri de söylenemez. Küçük Ermenistan'ın merkezi olan Sīs şehrine Mısır-

[20] Reşıd üd-Dīn / Viyana 262 v —265 r; Waṣṣaf / Bombay 341—343; Abū'l-Fidā V 142; İbn al-Fūṭī 492, 493 v. d.; Kᶜartᶜlis chovreba I 430 v. d.; Mustavfı I 591 v. d.; Mırḫᵛand V 117 v. d.; Ḫᵛandemir III 52.

[21] Waṣṣāf / Bombay 343, da böyle; Mîrḫᵛand V 118 ve Ḫᵛandemīr III 52, 13. ağust. 1297=22 şavvāl 696 H.

[22] Mīrḫᵛand V 119.

[23] Krş. Waṣṣāf / Bombay 345; Ḫᵛandemīr III 52.

[24] Reşīd üd-Dīn / Viyana 263 v (o burada bir boşluk bulunduğunu gösteriyor; öyle ki, onun sonu hülâsadan anlaşılmaktadır); Ibn al-Fūṭī 495; Mīrḫᵛand V 120; Ḫᵛandemīr III 53. — Mustavfī I 593 onun öldüğü günü 24 mayıs (22 recep) olarak bildiriyor.

[25] Hiç olmazsa Reşīd üd-Dīn / Viyana 263 de böyle.

lılar'ın 1298 tarihinde [26] hücum etmelerini müteakip Küçük-Asya valisi Sülāmış—ki orada kıtaatın Emīr-ül-ümera'sı bulunuyordu—Emīr Taştemür ile müştereken Küçük-Asya'da komuta etmekte olan iki generali idam ettikten sonra Ġāzān'a karşı ayaklanmıştı. Çok karlı bir kış bu isyanın çabuk duyulmasına engel olduğundan Ġāzān ancak 15 şubat 1299 (12 cemāzī I 698 H.) tarihinde General Ḳutluğşāh'ı gönderebildi. Ḳutluğ 27 nisan 1299 (24 recep 698 H.) tarihinde Mısırlılar'ın himayesine mazhar olan ve memlûk Sultanı tarafından kendisine Küçük-Asya ıkta edilen [27] Sülāmīş'ı Erzincan Akşehir'inde mağlûp ve esir ettikten sonra birçok taraftarlariyle birlikte idam ettirdi [28]. Aynı zamanda Ġāzān tarafına geçip de tekrar Memlûk ordusuna dönmek isteyen bir takım Mısır ümeraşından büyük bir kısmı da yakalanarak kılınçtan geçirilmiştir [29].

Sülāmış cenuba teveccüh ettiği sırada ittifak arayan Gürcistan kıralı VI. David de şimale, Altınordu Hanedanına baş vurmuştu. Mtᶜiuletᶜi'ye kaçarak kaleye kapandı. Küçük-Asya'dan henüz gelmiş olan Ḳutluğşāh şimdi Kafkasya'ya dönmek mecburiyetinde idi. VI. David in (97) biraderi V. Georg'ı (şimdilik (1299—1301) müşterek naip (Mitregent) tayin etti [30]. (Eylül—ekim 1299) [31].

Aşağı yukarı aynı zamanlarda Ḫarbende biraderinin emri üzerine Beynennehreyn'e kadar ilerleyip de Ḳohestān'dan Herat'a doğru kendilerine silâh kuvvetiyle yol açmış olan Nikūdāreyān'ın bakiyelerine karşı [32] çıkmağa mecbur olmuştu.

[26] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 61—64.

[27] O ayrı zamanda Küçük-Asya'daki Türk hükümdarlarının baş mukataacısı (Oberlehensherr) olmak istiyordu.— ᶜUmarī / Taeschner 24—27'deki Belehnungs — Taqlid'e bk.; Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 132—141. — Krş. Mufaḍḍal II 622—628; Mustavfī I 594.

[28] Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v — 267 r; ᶜUmarī / Taeschner'de 15—17 al-Halebī'ye bk. Buna göre Sülāmīş ilk bozgunundan sonra Mısır toprağına kaçmış, orada bir ordu toplamış ve ancak ikinci hezimetten sonra yakalanmıştır.

[29] Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v.

[30] Kᶜartᶜlis chovreba I 430 — 433; Reşīd üd-Dīn / Viyana 263 r; Orbelian / Brosset 263 v. d.

[31] Tam : 30. VIII.— 27. IX. 1299 (Zi'l-hecce 698 H.). Reşīd üd-Dīn / Viyana 267 r; Mīrḫvand V 119. [32] Kr. yk. s. 80.

Ḫarbende bunların teslim edilmesini oranın hükümdarı Faḫr üd-Dīn Kurt'dan talebetti. Faḫr üd-Dīn meseleyi geriye atmak istediğinden kumandanların da Herāt'a gelmesini beklemesini ve hepsinin birden kuşatılmasını bildirdi. Kurt Hanedanına güveni olmayan Ġāzān'ın biraderi buna aldanmayarak dördüncü günü kaleyi hücumla zabtetti. Fahr-üd-Dīn kendine bir yol açtı ve yakın bir şatoda karar kıldı. Şehir Şeyhülislâmın tavassutu ile yağmadan kurtulmak üzere fidye verdi. Nikūdāreyān'ın yok edilmesi esas hedefine varılmış olduğundan Ḫarbende askerleriyle çekilip gidebilirdi. Bu suretle Fahr üd-Dīn de geri dönmek imkânını bulmuş oluyordu; istihkâmları takviye için zamandan istifade etti [33]. Şarkta Moğol devletinin durumu bu şartlar altında da degişmedi.

Bu harekât esnasında, takriben, eylül 1299 [34] tarihinde Saᶜd üd-Dīn üs-Sāmī (Savecī) [35] vezir ve maliye nazırı (Ṣāḥeb (-i) Dīvān) nasbedildi; iktidarı Reşīd üd-Dīn ile paylaştı [36]. Ġāzān'ın savaşları bununla asıl şimdi başlıyordu. Ġāzān, islâmlığı kabul ettiğini bildirirken ricasına rağmen, Mısır hükümdarı al-Melik an-Nāṣir'ın 1298 de yalnız Küçük-Ermenistan'ı tahrip ettikten başka asıl Moğol arazisine de tecavüz ettiğini 1299 da haber almıştı. Çapulcu sürüleri Raʾsal-ᶜAyn ile Mārdīn'e gelmiş ve her iki şehri de,—Mārdīn'i bir harp hilesi ile—[37] (98)elde etmişti. Küçük-Asya daki gürültüler yatışır yatışmaz Ġāzān 22 kasım 1299 (26 ṣafer 699 H.) tarihinde Mısır'a karşı hareket edilmesini emretti. Diyâr Bakır'da bir çok emîrler Ġāzān'ı tazim ile karşılıyarak emrine askeri kıtalar verdiler; bilhassa Gürcistan askerleri ehemmiyetli idi. Moğol hükümdarı Fırat'ı geçti, Haleb'i işgal etti, bir Mısır müfrezesini 23 aralık 1299 (28 rabīᶜ I. 699 H.) tarihinde Macmaᶜal-Mūruc (sonradan Vādī al-Ḫaz-

[33] Mīrḫᵛand V 119; Ḫᵛandemīr III 52.
[34] Tamamı tamamına: 27 eyl. 1299 dan önce(698 H. sonu).
[35] Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 r.
[36] Waṣṣāf / Bombay 348; Mīrḫᵛand V 120.
[37] Reşī üd-Dīn / Viyana 267 r; Ibn al-Fūṭī 500, 502; Mīrḫᵛand V 120; Mufaḍḍal II 608 in iddiası veçhile Suriye emirlerinin ihtidasının bu teşebbüsde esaslı hissesi bulunduğu keyfiyeti pek az inanılmağa değer.

nedār) mevkiinde geriye attı. Ḥımṣ'da Mısır kuvvetlerine ehemmiyet vermeksizin senenin sonunda Şam kapılarına dayandı; şehir 30 aralık 1299 (5 rabî II. 699 H.) da isteğiyle teslim oldu.

Ġāzān Şam'da kendini hükümdar ilân ettirdikten sonra o zaman Mısır valisi olup Moğollara geçmiş olan Ḳıpçaḳ'ı kumandan nasbetti [38] Ḳutluġşāh başkomutanlığı alıyordu; bazı hafif müfrezeler cenuba kadar ilerlediler. Buna rağmen elde edileni muhafaza etmenin imkânsızlığı, Ḳıpçaḳ'ın bağımsızlığını ilân ederek yeniden Mısır tarafına geçmesiyle kendini gösterdi. Kāḥire'den hareket eden Mısır'lılar 29 ekim 1300 (13 şafer 700 H.) tarihinde Şam'ı işgal ettiler. Ġāzān ikinci teşebbüsünde Haleb'ten ileriye gidemedi ve 1301 ocakda, Şaizar'a kadar münferid moğol ilerlemesine rağmen, Suriye fütuhatının hepsi de fena hava şartları yüzünden (bilhassa Mısır müverrihlerinin kaydettikleri gibi) tekrar elden çıktı. Ġāzān 22 ocak 1301 senesi (11 cemāzī I. 700 H.) tarihinde ordusiyle avdetinde Fırat'ı geçerek Mārdīn hükümdarı Necm üd-Dīn'in yanına vardı; tekrar fethedilen şehir bu harekâtın biricik devamlı kazancını teşkil etti [39]. (99).

Bu gibi hadisat ile karşılaşan Ġāzān hiç olmazsa şimdilik Mısır'lılarla uzlaşma yolunu aramak zorunda kaldı. Bu maksadla Kahire'ye kadı Kamāl-üd-Dīn ibn Yunus Mouṣelī reisliğinde bir elçiler heyeti gönderildi [40]. Heyet Çarşanba günü 20 eylûl 1301 (15 muḥarrem 701 H.) tarihinde Mısır elçiler heyetini teşkil eden Şems üd-Dīn Muhammed, Hatip ᶜİmād üd-Dīn ᶜAlī İbn ᶜAbd al-ᶜAzīz İbn Abd ar-Rahmān İbn ᶜAbdal-ᶜAlī Sakkarī ve Emîr Ḥusām üd-Dīn Özdemir al-Mūcīrī refakatinde

[38] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 156 v. d. ve 156, note; Ibn al-Fūṭi 502 v. d.

[39] Mufaḍḍal II 631—671, III 17—38; Maḳrīzī / Quatrmère II, 2, 141—177; Ibn al-Fūṭī 503 v. d.; Abu'l-Fidā V 162—168, 172; Ibn-İyās I 139—143; Reşīd üd-Dīn / Viyana 267—270 r; Vaṣṣaf / Bombay 350—356, 371—382; Mīrḫᵛand V 120—122; Ḫᵛandemīr III 53.

[40] Mektubun metni: Maḳrīzī / Quatramère II, 2, 289—294; Kalḳaşandī VIII 69—71. Meali hak. ayn. eser. VII 242 v. d.

tekrar Ġāzān'ın nezdine döndü[41]. Her ne kadar kat'i anlaşma vukubulmadıysa da bu heyet batıda bir dereceye kadar muvakkat bir sükûn temin etmişti. Ġāzān ise birçok eğlenceler[42] ve bir de hatim töreni tertip etti[43], yeniden evlendi[44], binalar inşa ettirdi[45] ve bilhassa kanunnamelerini tamamlamaya çalıştı.

Bununla beraber harp faaliyeti büsbütün durmuş değildi. Altınordu Hanı Toḳtaġa takriben 1301 de Derbend geçidinden bir istilâ teşebbüsünde bulundu; oldukça kolaylıkla bertaraf edilen bu teşebbüs bir takım Lezgi Emîrler'inin Ġāzān'a tabi olmalarını da temin etti[46]. 21 ocak 1303 (cemāẕī II'in birinci günü 702 H.)de Toḳtaġa'nın emriyle gelen 325 kişilik bir heyet göründü. Heyet namına söz söyliyen ʿĪsā Gūrgān bütün Kafkas ülkesinin terk ve teslimini Ġāzān'dan istedi. Bu isteği, Hülegü'nün ortaya çıkmasına kadar Altınordu hükümdarlarının bu ülkede bir nevi hâkimiyet[47] tesis etmiş olmalarına dayanıyordu[48]. Bu istekle Ġāzān'ın karşısına çıkmasının sebebi hükümdarın Suriye'de ve devletin şarkında sıkışık durumda olması ve hele Gürcistan kıralı VI. David'in takındığı tavırdı. David'in, küçük kardeşi V. Corc'un sırf lafzî olarak saltanata iştirakine rağmen (100) Toqtaġa ile münasebeterini devam ettirmiş olması, büyük biraderi III. Vaẖtang'ı hakikî bir murakıp olarak ona vermeğe Moğolları sevketlmişti. Ḳutluġşāh Vaẖtang'ı Tiflis'e getirerek kendi memleketinde onun tanınmasını temin etti[49]. VI. David yine Ġāzān'ın ordusuna (Hord) gitmeğe yanaşmadı; bu seyahatin

[41] Mısır'ın cevabı krş. Ḳalḳaşandī VII 243—250; Maḳrīzī / Quatremère II, 295—306; krş. ayn. eser. 182 v. d., 188; Abū'l Fida V 174 v. d.; Mufaḍḍal III 40—55, 64—77.

[42] Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 r.

[43] Ayn. eser.; Waṣṣāf / Bombay 357 v. d.

[44] Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 r.

[45] Waṣṣāf / Bombay 382 v. dd.

[46] Reşīd üd-Dīn / Viyana 270 v.

[47] Krş. yk. s. 64.

[48] Reşid üd-Dīn / Viyana 272 v (getirdikleri haberlerden burada hiç bahis yoktur); Waṣṣāf / Bombay 400 v. d.; Mīrẖᵛand V 123.

[49] Kʿartʿlis chovreba I 433—436.

ona yaramaması muhtemel görülüyordu. Böylece memleketini Moğolların ceza akınlarına maruz bıraktı ki, bu akınlara Türk ve Selçuk istilaları da inzimam etti. Bunları hiç değilse kısmen bertaraf etmek Kumandan Bek'a ile oğlu Sergius (Sargis)[50]a nasip oldu; Altınordu askerleri ona hareketlerinde yardım ettiler[51].

Ġāzān askerî durumun tehlikeli olmasına rağmen istifini bozmadı, Toḳtaġa'nın gönderdiği heyeti, azalarının çokluğu ile alay ederek, reddetti. İstek ancak Ölceytü zamanında yenilendi; askerî fütuhat teşebbüsü de, Ġāzān'ın Eran'da vaktiyle yaptırdığı istihkâmlar yüzünden suya düştü[52].

Hükümdar bundan böyle 1302 ağustos nihayetinde (Moḫarrem'in başı 702 H.) bir defa seyahat etmiş olduğu[53] Beynennehreyn'de kendini dinî faaliyetlere verdi. Mısır[54] ve Altınordu[55] ile sıkı münasebetler tesis etmiş olan hükümdarın bitaraflığını bildirmek üzere gelen Şarkî-Roma İmparatoru II. Andronikos'un (1282-1328) gönderdiği heyeti de kabul etti[56]. Ġāzān'ın Beynennehreyn'deki başlıca işi Mısır'a yeni bir sefer hazırlamak oldu; çünkü bu aralık, 1299 da kardeşi II. Hethum'u esir ederek gözüne mil çekdirmiş olan Küçük-Ermenistan Kıralı Sımpat, hem Moğollara, hem de Memlûklere bir müddetdenberi vermekte olduğu cizyeyi ödemekten imtinâ etmiş bulunduğundan, Memlûk orduları Sis şehrine bir taarruzda bulunmuştu.[57] Ġāzān Nāser üd-dīn Tebrīzı ile Ḳuṭbüd-Dīn Mouşeli'nın idaresi altında Kahire'ye bir heyet gönderdi; bu heyetin vazifesi, şayet Memlûkların sultanı (101)baş eğmezse, vaktiyle II. Ḫᵛarizm-şāh Moḫammed'in başına gelen akibetin[58] aynına uğrayacağını bildirerek tehdit

[50] Ayn. esr. 436—441.
[51] Ayn. esr. 441 v. d.
[52] Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 r.
[53] Ayn. esr.
[54] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 177. — Bu elçilik mensupları kapatılan kiliselerin tekrar açılmasını rica ettiler.
[55] Pachymeres II 262—268.
[56] Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 r.
[57] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 190.
[58] Mīrḫᵛand V 122 v. d.

etmekti. Al-Melik an-Nāşir, Moğolların Suriye'deki hizmetlerini nazara alarak sadece red cevabı vermekle beraber bu cevabın bir Mısır Heyeti ile gönderileceğini bildirdi [59]. Bu Heyetin huzura kabul edildiği gün Ġāzān Horāsān'da mücadelelerin nihayet bulduğunu haber alarak (21 ocak 1303=1 cemāẕī II 702 H. Altınordu sefaret Heyetinin de kabuledildiği) [60] hareket emrini verdi. Fırat geçildikten sonra Ġāzān ar-Raḥba [61] da Ḳutluġşāh ile Çoban'ı bekledi; bu iki general ilk Suriye hareketlerinde fevkalâde temayüz etmişlerdi [62]. Ḳutluġşāh Emîr Mūlāy [63] ile kıral III. Vahtang'ın kumandası altında kuvvetli bir gürcü kıtasını da beraber getirdi [64] bu ordu ona Diyarbakır'da iltihak etmişti. 1303 senesi ilkbaharında Moğol askerî kuvveti Ḳutluġşāh'ın komutası altında Kerbelā'dan geçerek Suriye'ye girdi [65].

Moğollar tam Ḥimş'ı muhasara ettikleri sırada bir Mısır ordusunun yaklaşmakta olduğunu öğrendiler. Ordu komutanları muharebeyi kabul etmek kararını verdiklerinden Şam yakınlarına kadar geldiler. Memlûk askerlerinin büyük sayıda olduğunu düşünen ordu komutanlığı geri çekilip çekilmemekte mütereddit davrandı. Çoban çekilmenin tehlikeli olduğuna işaret etti ve cumartesi 20 nisan 1303=2 ramazan 702 H. tarihinde Şahḳab civarında muharebeye girdi. Oldukça uzun süren muharebede bu defa da Ġāzān orduları müthiş bir bozguna uğradı. Ḳutluġşāh ile Çoban ordunun geride kalan pek cüz'i kısmı ile birlikte kaçıp kurtuldular; takip eden Mısırlılar inadla peşlerine düştüler [66]. Suriye kesin olarak kayb,

59 Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 v, Mīrḫ ᵛand V 123.

60 Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 v, 273 r.-Krş. aş. «Elçiler fsl.».

61 Ayn. esr.

62 Mīrḫᵛand V 121.

63 Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 v.

64 Kʿartʿlis chovreba I 441.

65 Mirḫᵛand V 123.

66 Maḳrīzī / Quatremère II, 2. 197—204; Abūl-Fidā V 180—190; Mufaḍḍal III 85, 92 v. d.; Ibn İyās I 144—146. - Reşīd üd-Dīn / Viyana 273 v burada pek kısa olması dikkate şayandır; Waṣṣāf / Bombay 409—413 yazar 411 v. d. da Moğollardan 10.000 maktul ve 20.000 esir bulunduğundan bahseder; Mīrḫᵛand V 124; Kʿartlis chovreba I 442.

Sis yeniden yağma edildi ; biraderi II. Konstantin'i (102) ve onun esir ettiği kıral Sımpad'ı memleketinden çıkararak tekrar hükûmeti eline almış olan küçük - Ermenistan kıralı II. Hethum da Mısır'a tekrar cizye ödemeye başladı[67].

Ġāzān, ordusunun tekrar Moğol topraklarına dönmesinden sonra, 19 eylül 1303=6 şafer 703 H. tarihinde Ūcān'da bir kurultayı toplantıya çağırdı. Bu kurultayda kaybedilen Mısır seferinin stratejisi hakkında müzakereler oldu. Çoban kendisine lâyikı veçhile yardımda bulunulmadığını ileri sürdü; Ḳutluġşāh ise nefsini müdafaa etti; Çoban'ı acele hareket etmiş olmakla suçladı. Toplantı ciddî bir sonuca varmadan birkaç Emīrin Ġāzān tarafından tecziyesi ile dağıldı[68]. Ġāzān'ın güney-batıda yaptığı hareketler muvaffak olmadığından pek iyi bildiğimiz hadiseler yeniden tekrarlandı.

Garpte müteaddit harplerle meşgul olması yüzünden — Vaṣṣāf'ın da tebarüz ettirdiği gibi[69] — Ġāzān'ın oldukça ihmal ettiği memleketin doğusunda Moğol hâkimiyeti birçok sarsıntılara maruz kalmıştı. Nevrūz'un idamından hemen sonra, evvelce Nevruz'un mağlûp ettiği Maveraünnehir'li Duwā'nın oğlu Ḳutluġ Ḥoço, rivayete nazaran, 50 bin kişi ile Ġāznin de yerleşerek o havaliyi ve Sīstān ile Belḫ'in bir kısım arazisini zabtetmeğe muvaffak olmuştu. Buradan kalkıp Hindistan'a saldırdı; bu saldırış ona zengin ganimet ve sanıldığına göre] de başka hareketlerde bulunmak için para temin ettiğinden, 1298-99 tarihinde 10 bin kişi ile Fārs'a girdi ve orada bulunan Temūr Boġā (Timūr Būḳā) emrindeki Moğol garnizonunu ricate ve Şīrāz şehrini teslim olmağa icbar etti[70]. Düşman 25 şubat 1300=3 II. cemāzī 699 H. tarihinde şehre girdi. Maveraünnehr'liler bundan öteye ta Kāzrūn'a kadar ilerliyerek halkın mal ve mülklerini tahrip ettiler[71]. Şimdilik Mısır'lılara karşı savaş yüzünden yalnız küçük yardımcı müfrezeler gönderildi[72]; ancak batıdaki hareketler nihayete erdikten sonra Ġāzān'ın erkek kardeşi

[67] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 228, 254 v. d., 279.
[68] Waṣṣāf / Bombay 414.
[69] Ayn. esr. 417.
[70] Ayn. esr. 348 v. d.
[71] Ayn. esr, 367 - 371.
[72] Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 v.

Harbende sıkışık durumda olan Fars'a yardımda bulundu ve Emir Ḳodāḳ ile Sewinc'in askerlerinin (103) yardımiyle Şabūrġān'a girerek orada Ḳutluġ Ḫoço'yı mağlup ve ricate mecbur etti [73].

Ġāzān 1303/04 senesinde Beynennehreyn'de kışlarken hastalandı ve sıhhati gittikçe fenalaştı. Hükümdarlığa yükselmek isteyen Prens Alāfrenk isyanının husule getirdiği heycan da hastalığa inzimam etti. Bereket versin ki Vezir Sa'd üt-Dīn'in dillere destan olan azimkârlığı ve sedakatı sayesinde [74] Prens çabuk yakalanabildi. Suç arkadaşları asıldılarsa da bizzat prens gençliği ve hanedana intisabı dolayısiyle korundu [75].

Ġazān gerek bu muvaffakiyetin ve gerekse bir şehzadenin doğuşunun verdiği sevinçle bir eğlence tertip ettise de bu aralık eşlerinden biri öldüğünden sonsuz yeis ve iztıraba düştü; ümerayı huzuruna çağırarak kardeşi Harbende'yi kendisinin yerine geçirmelerini tavsiye etti. Aynı zamanda ümeraya, şimdiye kadarki kanunî tedbirlerin muhafaza edilmesi ricasında bulundu. Ne Sâve ve Rey şehirlerine yaptığı seyahat, ne de hava değişmesi hastalığının seyrini durdurabildi. 17 mayıs 1304 Pazar günü (11 şavvâl 703 H.) ancak 30 yaşında olduğu halde Rey'de öldü [76].

İran Moğol Devleti bu hükümdar öldüğü zaman iç ve dış politika bakımından en yüksek noktasına varmış bulunuyordu. Suriye'de fütuhat tecrübeleri, ar-Raḥbe'ye yapılan ehemmiyetsiz hücumlardan sarfınazar edilirse (1312) bir daha yapılmadı. Bu, faal bir dış siyaset takibinden vazgeçilmek demekti. Kü-

73 Waṣṣaf / Bombay 417 v. d.

74 Reşīd üd-Dīn / Viyana 275 v.

75 Aynı esr. 274 r — 275 v; Ḫᵛandemir III 53 v. d.

76 Mufaḍḍal III 93 v. d iddiasınca Ġāzān karısı Būlġān Ḫātūn tarafından zehirlenmiştir. Mısır haberlerine göre İran'ın son üç Moğol hükümdarlarının (1335 den önce) hepsi de zehirlenmiş oldukları için bu habere karşı da bilhassa ihtiyatlı bulunmak gerek. — Reşīd üd-Dīn / Viyana 276 r ve v; Ḳaşānī II r; Waṣṣaf / Bombay 456 — 459; Mustavfī I 594; Abū'l-Fidā V 190; Pachymeres II 456; Mīrḫᵛand V. 126. — yanlış tarihli olanlar: Maḳrızı / Quatremère II, 233 (13. şavvāl) Mufaḍḍal III 93 (keza); Ḫaᵛandemīr III 54 (15. şavval).

çük-Asya üzerindeki Moğol hâkimiyeti de orada bulunan küçük Türk devletlerinin devamlı taarruzlarına maruz bulunmakta idi [77]. Gürcistan ile (104) İran'ın cenup kısımları, Fars ve Kerman yavaş yavaş bagımsızlığa kavuştular. Yalnız ötedenberi Moğol olan öz topraklar üzerinde Moğol hâkimiyeti yirmi otuz sene daha devam etti.

---

[77] Temürtaş (Tīmūrṭāş)ın fethi hak. krş. aş. *«Abū Sa'īd»* fasl.

Ölceytü

Ölceytü Horāsān'da Ġāzān'ın sağlık durumu hakkında sabırsızlıkla haber bekliyordu. Bu maksatla Saraya bizzat haberciler koymuştu. Bunlar Ġāzān öldüğü zaman ona haber vereceklerdi [1]. Filhakika, resmî ilândan evvel Ġāzān'ın ölümü haberini aldı ve bu sayede zarurî ve müstacel telâkki ettiği bazı kararları Emîrleri ile müşavere ederek tatbik edebildi. Evvelâ 30 mayıs 1304 (24 şavval 703 H.) tarihinde prens Alāfrenk'i idam ettirdi [2]. Şahsında ayrı bir rakip gördüğü prens Horḳodāḳ aleyhine de hareket etti [3]. Yeni hükümdara hiçbir fenalık yapmamış olan Prens bu hareket karşısında şaşırmıştı. Bununla beraber Ölceytü'nün Emîri ile mücadeleden sonra firar ettise de yakalanarak idam edildi. Bütün mensupları bir tek kızı müstesna, aynı âkibeti paylaştılar [4].

Ölceytü, (doğumu 24 mart 1282) sağanak halinde yağan kuvvetli yağmur yüzünden, ancak pek yavaş ilerliyerek [5] garbe seyahate çıktı. 9 temmuz 1304 (5 ẕilhecce 703 H.) de Ūcān'a vardı ve 19 temmuz (15 ẕilhecce) da tahta çıktı [6]. Mutat tören gecikmedi. Her yerden koşup gelen elçiler törene iştirak etti; içlerinde yalnız Herāt hâkimi Faḫr üd-Dīn eksikti. Ḳutluġşāh başkumandan nasbedildi [7]; Ḳuṭb üd-Dīn Şāh Cehān ebn Seyurġatmış ile yerli ha-

[1] Ḳāşānī 7 v. v.d., 14 r; Ḥāfeẓ-i Abrū 1 v. — Sikkeler üzerindeki (Ulcitu) adı hak. Krş. Brit. Kat. VI. XLVI.

[2] Waṣṣāf / Bombay 462—464; Ḳāşānı 15 r.

[3] Krş. aş. «Valiler listesi».

[4] Waṣṣāf / Bombay 464—466; Ḥāfeẓ-i Abrū 2 r; Mīrḫᵛand V 126.

[5] Ḳāşānī 16 r ve v; Ḥāfez-i Abrū 2 v. — krş. Ohsson IV 478—598; Hammer II 178—241; Howorth III 534—584.

[6] Ḳāşānī 16 v; Waṣṣāf / Bombay 467 v. d.; Mīrḫᵛand V 126. — tarihsiz olarak Ḥāfeẓ-i Abrū'da 2 v; Pachymeres II 459. — Abū 'l-Fīdā da V 190 (23. ẕilhecce 703 H. = 27 tem. 1304) ki tarihin yanlış olduğu aşikârdır.

[7] Ḳāşānī 6 r, 20 r; birincide 6 r—7 r e kadar diğer emirler.

nedanı sona eren Kermân memleketi (105) doğrudan doğruya Moğol idaresine verildi [8].

İç idarede de vezir S a ᶜd ü d - D ī n ve onunla beraber R e ş ī d ü d - D ī n yerlerinde bırakılmak suretiyle durum muhafaza edildi [9]. Bu çifte vezir idaresi daha sekiz sene devam edecekti [10].

Ö l c ë y t ü bir elçiler heyeti göndererek Mısır ile irtibat kurdu ve çok geçmeden Memlûkların büyük elçisi Ḥ ü s a m - ü d - D ī n M u c ī r ī ve İ b n S a k k a r ī'nin tazimlerini kabul etti [11]. Han İran - Moğol devletinin kibar esirlerinin teslimini isteyerek [12] bu arada Mısır'lılarla münasebetlerinde boş tehditler — Suriye'deki askeri muvaffakıyetsizliklerle taban tabana zıd olarak — bermutat savruldu [13]: "han Mısır ticaretine zarurî olan serbestiyi bahşedecekti; eğer Mısır'lılar bunun kıymetini bilmezlerse o zaman her ikisi arasındaki neticeyi kat'î olarak kılıç halledecekti„. Memlûkler ise — aynı zamanda elçi İ f t i - ḫ a r a d - D ī n 'i [14] göndermelerine rağmen — Küçük - Ermenistan'a hücum etmekten geri kalmadı (1305/06 = 705 H.) Sis [15] şehri şimdi yağma edildikten sonra kıral II. Hethum da, üçüncü defa — bu sefer kesin olarak — yeğeni IV. Leon'nun lehine tahttan feragat etti [16].

Küçük-Ermenistan bu hükümdar ile haleflerinin zamanında Moğol hâkimiyetinden hemen tamamiyle ayrılmıştı; çünkü 1307/08 (707 H.) senesinde Küçük-Asya müslümanları B ū l ā r ğ ī ' - nın emir ve kumandasında olarak bu memlekete müstevli ol-

[8] K ā ş ā n ī 30 r ve v.; Z a m b a u r 237. — aş. bk. *«Kerman»* fasl.

[9] K ā ş ā n ī 20 r; W a ṣ ṣ ā f / Bombay 470 v. d.; M ı r h ᵛ a n d V 130—132.

[10] Bk. aş. *«İlhanlılar devri, birinci vezir»* fasl.

[11] W a ṣ ṣ ā f / Bombay 472; M u f a ḍ ḍ a l III 104 v.d.—bk. aş. *«Elçilik»* fasl.

[12] 1303 seferlerinden sonra tutsaklar muhtelif Mısır garnizonlarına teker teker dağıtılmıştı: W a ṣ ṣ ā f / Bombay 413.

[13] Ayn. esr. s. 472.

[14] Ö l c e y t ü nezdine varış: cumartesi 31 temmuz 1305 (8 moḥarrem 705 H.): K ā ş ā n ī 34 r.

[15] A b ū ᵓ l - F i d ā V 196; M u f a ḍ ḍ a l III 110 v.d.; ᶜU m a r ī / Taeschner 28.

[16] T o u r n e b i z e (yıl 1905) 401.

du [17]. IV. Leo'nun, yine dikkate şayan olarak Mısır sultanı al-Melik an-Nāṣir'dan yardım ricasında bulunması üzerine Būlārğī o kadar öfkelendi ki, (106) huzuruna girdiği sırada kıralı kendi eliyle öldürdü [18]. Kaçıp kurtulan uşaklardan biri cinayeti Ermeni istihkâm kumandanlarına haber verdiğinden bunlar da derhal Moğol kalelerine hücum ettiler; komutanların Küçük-Asya'nın metbuu sıfatiyle Moğol'ları da cinayette ortak tutmuş olmaları muhtemeldir. Būlārğī'nin Küçük-Ermenistan'a taarruzu — memleket buna karşı hazırlıklı bulunduğundan — akim kaldı; mütearrızlar Ḳaisâriye (Kayseri)ye çekilmek zorunda kaldılar. Ölceytü Būlārğī'nin kendi keyfine yaptığı hareketin zararını bilmiş olmalı ki, hemen derhal prens Erencen'i Küçük-Asya'ya gönderdi; Būlārğī'yi azl ile tedbirlerini hükümsüz bıraktı [19]. Küçük-Ermenistan'ın inkişafına bunun hiç bir tesir yapmadığı aşikârdır.

Kasım - aralık 1305 tarihinde [20] Büyük-Han'ın sefirleri, Ölceytü'nün varisliğini tasdik etmek ve Maveraünnehir durumunun [21] düzeltileceğini bildirmek için geldiler, Maveraünnehir'den de elçiler gelmiş bulunuyordu [22]. Büyük Elçinin şerefine büyük bir eğlence tertip edildi [23]; Ölceytü iç Moğol durumunun düzeltilmesini o kadar mühim görüyordu ki, hususî bir sefaret heyeti vasıtasiyle Fransız kıralı IV. Philipp (1285-1314) ile İngiltere kıralı I. Edward (1272-1307)'a tebligatta bulundu [24]. 1306 tarihinde Han Bizans imparatoru II. Andronikos'un [25] hemşiresi Meryem ile evlendiğinden, kuzey-batıdaki eski münasebetler yeniden kurulmuş oldu. Bu sıhriyet neticesinde,

[17] Ḳāşānī 53 r—54 r.
[18] Ayn. esr. 54 v v. d.
[19] Ayn. esr. 55 r ve v.
[20] Tam: 19. XI. — 18. XII. 1305 = cemâzi I 705 H. — Ḳāşānī 34 v.ye göre: 19 eyl. 1304 (17 ṣafer 704 H.).
[21] Waṣṣāf / Bombay 449 — 456. — Krş. Barthold, *Vorl* 200 ve aş. *«Hükümdar»* fasl.
[22] Ḳāşānī 21 v - 27 v (orada maverâünnehir'deki müzakereler ile ve bölgelerin o zamanki sınırlanmaları hak. mufassal malûmat: Mīrḫvānd V 127.
[23] Waṣṣāf / Bombay 474 — 477; Ḳāşānī 28 r.
[24] Bk. aş. *«Moğolların dinlerle münasebeti»* fasl.
[25] Bk. aş. *«Hükümdar, evlenme siyaseti»* fasl. (acaba önce 1302 de Ġāzān için tasarlanan kadın mı?) — Hammer II 216.

müşterek düşmanları olan küçük Türk devletlerine karşı — şüphesiz zayıf olduğu için tesirsiz kalan — askeri yardımda bile bulundu [26]. (107)

Yine saltanatının başında Ölceytü 1037 senesinde yeni Başkent Soltānīye'nin inşasiyle meşgul oldu ki, bu şehir devletin inkırazına kadar merkez olarak kalmıştır [27].

Kendi harp şöhretini arttırmak ve Ḫorāsan ile olan irtibatı kolaylaştırıp hızlandırmak maksadiyle Ölceytü seleflerinin hiçbirinin şimdiye kadar teşebbüs etmediği bir harekete girişti: Hükümdar ümerasiyle istişare ederek Bīlān'a taarruzda bulundu. Eski âdet mucibince [28] Ölceytü orada bulunan on iki küçük Prensten kendisine tabi olmalarını ve sarayında görünmelerini istedi. Dībāc emre itaat ettiyse de hemen pişmanlık göstermekte gecikmiyerek gizlice yine kaçtı. Bunun için ordunun tekrar harekete geçmesi lâzımgeldi. Vaziyeti keşf için gönderilen ümera bu memleketin kolayca fethedilebileceğini ve muvasala bakımından da kıymeti bulunduğunu bildirdiler.

Emīr Çoban, Ḳutluġşāh, Doġan (Tuġan), ile Mo'men'in ve bizzat Ölceytü'nün emir ve kumandasında olarak dört istikametten ileri hareket başladı. Bundan başka oradaki büyük Bekᶜa'nın kumandasında bir Gürcü askeri kuvveti, ayrıca da Gori'den bir Osset müfrezesi harekâta iştirak ediyordu [29]. Hükümdarın komuta ettiği müfreze — ki lāhīcānda toplanmıştı — de Gürcistan kıralı III. Vaḫtang da bulunuyordu.

Çoban ile Ḳutiuġşāh yerli beylerden bir kaçını itaate almışlardı. Ḳutluġşah, Halḫal hükümdarının ihtarlarına rağmen oğlunun israriyle memleketin içine girdiği için Reşt civarında şiddetli bir savaşta mağluben şehit düştü. Ölceytü ancak bir az sonra mayıs-haziran 1307 tarihinde [30] taarruza geçti. Burada da bazı Prensler dize geldilerse de Moğol

[26] Pachymeres II 588.

[27] Ḳaşanı 31 v—32 v; Waṣṣāf / Bombay 477 v. d.; Ḥafez-i Abrū 3 r ve v: Mīrḫᵛand V 127; Hᵛandemır III 66 — bk. aş. *«İlhanlılar: oturdukları yer»* fasl.

[28] Bk. aş. *«Harp etme usulü»* fasl.

[29] Ḥāfez-i Abrū 3 v v. d.; Kᶜartᶜlis chovreba I 442, sa. 31 v. 443, sa. 3; Mırḫᵛand V 131.

[30] Tam: 14. V.-12. VI. 1307 = zi'l-ḳaᶜde 706 H.-krş. Ḳāşanı 45. r ve v: burada ileri hareketin ayrı ayrı tarihleri vardır.

ordusunun bir sürü taşkınlıklarından ötürü bu beyler müdafaa ve mukavemet için bir araya toplandılar ve şiddetli bir mücadele sonucunda Moğolları çekilmeğe mecbur ettiler. Buna mukabil Ölceytü'nün, Ḳutluġşāh'ın ölümünün öcünü almak üzere gönderdiği bir Fûmen müfrezesi (108) Reşt ve Tūlīm'ı işgal etti. Orduları hiç bir yerde tutunamadıysa da Han Gīlan'ı fethedilmiş saydı [31] amelī bakımdan ise tabiatiyle aynı durum eskisi gibi devam etti [32].

Ölceytü aynı zamanda Dâneşmend Bahādūr'ı Herat hâkimi Faḫr ed-Dīn'e karşı gönderdi. Daneşmend, Ölceytü'nün Horasan'da bulunduğu esnada Faḫr-ed-Dīn'in takındığı hilekârca tavırdan ve bir de cülus törenine elçi göndermediğinden dolayı onu tecziye edecek ve hem de orada asayişin muhafazasına çalışacaktı [33]. Daneşmend Nīşāpūr'da bulunduğu sırada Faḫr ed-Dīn hazırlanan seferden haber aldı, ve Herat muhasara edilmeden önce bazı hazırlıklar yapmak imkânını da buldu. Faḫ red-Dīn ancak on on iki günlük bir muhasaradan sonra gerçekten müzakerelere yanaşmağı kabul etti. Herat hükümdarı Nīkūdareyan'ın [34] salıverilmelerini mahzurlu görüyordu, bununla beraber nihayet Dāneşmend'i şehre sokmağa ve bir Moğol garnizonunu kabul etmeğe muvafakat etti. Fakat Faḫr ed-Dīn'in en mühim müşavirlerinden biri olan Camal ed-Dīn Sam(ī) Ölceytü'ye baş eğmek istemediğinden Daneşmend, şehrin Herat hakiminin idaresinde bırakılması için Büyük Han tarafından bir yarlıġ çıkarılmasını temin hususunda uzun bir tereddütden sonra karar verebildi. Kale içinde Sâm'ın bir kabul töreninde Daneşmend'in arkadaşları bazı silâhlılar keşfettiler; bunun üzerine yapılan kavgada Emīr (Yıldūz) Moğol Emīrülümerasını katletti. Karısı tahkir ve istihzaya hedef tutuldu, kendisinin fesat çıkarmak için elile getirdiği askerler şehirde kuşatılarak kılıçtan geçirildi, şehir önün-

[31] Ḳaşānı 38 r. 42 r 49-49 v; Ḥafeẓ-i Abrū 3 v-6 v, buna göre kısaltılmış olarak Mirḫᵛand da V 131 v. d.; Ḫᵛandemir III 67.—Mufaḍḍal III 134—137.-Kᶜartᶜlis chovreba I 443—445 tamamile manaya uygun olarak kayb edilen bir seferden bahsetmektedir.

[32] Bk. aş. «*Gīlān*» fasl.

[33] Ḳāşānī 33 r ve v.

[34] Bk. yk.s. 80.

de ordu kuran kıtalar çekilmeğe mecbur edildi. Sam'ın hareketini tamamiyle tasvip eden Faḫr ed-Dīn böylece, muvakkat de olsa, bir az nefes almıştı [35].

Ölceytü maktulün oğlu Būcāi'yi öç alması için şarka gönderdi. Erkek kardeşi Doğan (Tūğān)la birleşen Būcai Faḫr ed-Dīn'i meydana çıkarmaya zorladı. Faḫred-Dīn (109) Daneşmend'in ölümünde suçu olmadığını katiyyen temin ettikten sonra elyevm Herāt halkı üzerinde nüfuzu olmadığını, binaenaleyh Sām'a da hükmünü geçiremiyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Būcai 5 şubat 1307 = 1 şaʿbān 706 tarihinde muhasaraya başladı. Sām'ın 1700 kişisi arasında, evvelce müteaddit kanlı çarpışmalarda bulunduğu Belūç'lılar da vardı. Bu aralık Faḫr ed-Dīn eceliyle öldü. Herāt'ta ise âdi okçu neferliğinden Faḫr ed-Dīn'in mahremiyetine kadar yükselmiş olan Yām Aḫmad; Sām'ı öldürüp şehri kurtarmağa karar verdi ise de tasavvuru ifşa edildiğinden Yām fesat arkadaşlariyle birlikte idam edildi [36]. Bu aralık Düldāi idaresinde bir yardımcı ordu Būcāi ile çatıştı. Bu, ötekisine kalelerin fethi şerefini bırakmak istemediğinden, teslim olduğu takdirde affedeceğini babasının katili olan Sām'a bildirerek onunla bu yolda mukavele yaptı. Halkın tazyiki karşısında Sām şehri haziran 1307 tarihinde [37] boşaltmaya karar verdi. Būcāi istihkâm ve setleri yıktırdı. Sām ilk günlerde az kalsın sarhoşluk yüzünden Būcāi'yi öldürecekti; fakat dostları şehrin akibetine işaret ile onu bundan menetmeye muvaffak oldular. Binaenaleyh Sām tevkif edilerek Maverāünnehr'e gönderilirken hempaları da Ölceytü'nün emriyle idam edildiler. Mamafih Sām da uzun müddet hayatta kalamıyacaktı. Zincire vurulduğu halde Herāt'a getirilerek orada başı kesildi [38]. Bütün Ḫorāsān müteaddit seferler neticesinde Moğol hâkimiyetine sıkıca bağlandı [39] ve böylece yalnız şarkta değil, alelumum bütün devlet dahilinde bir huzur ve sükun devresi açılmış oldu.

[35] Ḥāfeẓ-i Abrū 7 r-9 r, 9v-13 r; Mirḫᵛand V 132—135.

[36] Hāfeẓ-i Abrū ve Mirḫᵛand da tafsilât vardır.

[37] Hāfeẓ-i Abrū da pazartesi 22 ẕil'hacce 706 H., mamafi buna uyan 23 haziran 1207 cumaya rastlar.

[38] Ḥafeẓ-i Abrū 13r-14r; Mufaḍḍal III 212 v.d.; Mırḫᵛand V 135 — 138.

[39] Hāfeẓ-i Abrū 14 r; Mustavfī I 598.

Ölcëytü 1308 tarihinde Büyük-Ḫana mukabeleten elçiler gönderdi. Bunlar dört sene Çin'de kalarak [40] — avdette Türkistan'da sonradan tevkif edilen — mukabil elçilerin izamını (110) temin ettiler [41]. Bundan başka Ölcëytü vergi siyasetini devam ettirdi ki, bunun hakkında müteaddit muhtıralar hazırlanmıştır [42]. Başkaca da kendini dinî meselelere vermiş olan hükümdar'ın dinî ilgisi 1310 senesinde onu şiiliğe götürmüştür [43].

Bundan biraz sonra vezir Saʿd üt-Dīn (Sāveci) ile diğer vezir Reşīd üd-Dīn arasında Tāc üd-Dīnʿ Alī Şāh'ın Mart 1311 tarihinde [44] vezir ve naib nasbedilmesi dolayısile ihtilaf çıkması üzerine Reşīd üd-Dīn uzunca bir zaman vazifesi başında görünmemiştir. Nihayet Ölcëytü bunun sebebini sorup öğrendikten sonra 20 şubat 1312 salı günü Reşīd üd-Dīn'i dinlemiş ve kendisine atfolunan büyük ihtilaslardan dolayı [45] Saʿd üt-Dīn'i idam ettirmiştir. Bunun üzerine Reşīd üd-Dīn devletin idaresini, bidayette beraber çalışıp sonradan araları açılmış olan Tāc üd-Dīn ʿAlī Şāh ile bölüşmüştür [46].

Būlārġī'nın [47] tedibindenberi Mısır hududunda sükûn hüküm sürmekteydi. Bundan, yalnız Altınordu [48] ve Bizans [49] değil, aynı

[40] Waṣṣāf/ Bombay 506 v. d.

[41] Ḳāşānī 136 r.

[42] Waṣṣāf/ Bombay 507 v. d.; bk. aş. *«gümrük işleri»* fasl.

[43] Bk. aş. *«İlhanlıların din münasebetleri»* fasl.

[44] Ḳāşānī 82 v.

[45] Ḳāşānī 83 — 86. 10 şavvāl 711 H.'ye raslayan 19 şubat 1312 pazartesi idi. Ḳāşānī'nin söylediği gibi ne salı ne de Ḥāfeẓ-i Abrū'nun yazdığı gibi Cumartesi idi.

[46] Ḳāşānī 82 r — 88 v; Waṣṣāf/ Bombay 537 — 542; Ḥāfeẓ-i Abrū 14 v. v. d.; Mufaḍḍal III 214 v. d. - bk. aş. *«İlhanlar zamanı: birinci vezir»* fasl.

[47] Bk. yk. s. 120-121

[48] Mufaḍḍal III 210 v. d., 234 (Burada Kırım'a giden bir Mısır Elçiler heyetinin «Frank» lar tarafından esareti hakkında malûmat da vardır).

[49] Ayn. esr. III 195. - Şarkî-Ruma imparatoru ehli «Ahl ad-dimma» olarak Hiristiyanlar için de iyi bir durum teminini (acaba bilhassa ortodoks melkitler için mi?) ve kiliselerin yeniden açılmasını istiyorlardı. - Diğer bir 1313 heyeti için krş. ayn. esr. 227.

zamanda Küçük-Ermenistan[50] ve Gürcistan[51] da, şimdiye kadar olduğu gibi elçiler göndererek kendilerini alabildiği kadar geniş bir emniyet altında bulundurmak hususunda faydalanmışlardır. Küçük-Ermenistan'ın Moğolların tabiiyyetinden adeta sıyrılmış (111) olmasına mukabil[52] Gürcistan henüz onlara tabi bulunuyordu. Orada III. Vaḫtang (1307 veya 1308) ile VI. David (1310) öldükleri zaman[53] David'in oğlu VI. Corc, genç (Mcire) kıral nasbedildi[54].

Kafkasya'da sükûn ve asayişin sıkı surette tesisi hususî bir ehemmiyeti haiz bulunuyordu; zira Altınordu Hanları İran Moğollarının bu dağ silsilesini ellerinde bulundurmalarını hiç bir zaman kabul etmek istemiyorlardı. Vakıa Toḳtağa Ölceytü'ye, daha saltanatının başında, bir heyet göndererek sulh istemiş ise de[55] 2 ağustos 1308 (13 şafer 708) de Altınordu kıtalarının harekâtı dolayısiyle Çoban'ın Gürcistan içinden geçerek Derbend'e gönderilmesi zarureti hasıl olmuştu[56]. Çoban'ın Kur kenarında aldığı tedbirler Toḳtağa'yı yeni bir elçilik heyeti göndermeye sevketti. Bu heyet 30 mayıs 1310 = 29 zilḥecce 709 H.'de Solṭānīye'ye vardı[57]. Bu sırada Özbeg Saray'da babasının yerine geçer geçmez onun Kafkasya üzerindeki iddialarını yenilemek üzere Ölceytü nezdine yeni bir elçiler heyeti gönderdi[58]. Solṭānīye'den tabiatiyle red cevabı verildi. Özbeg isteğini zorla kabul ettiremeyeceğinden, Ölceytü ise bu işte baş eğmeyi hiç düşünmediğinden Altınordu Hanı talebinin Ölceytü katında yaptığı fena tesiri silmeyi lü-

[50] Ayn. esr. 96-98.- kıral Būlārġī'nın hücumu ile Mısır'a vermekte olduğu haracı ödeyemez halel geldiğinden şikâyet ediyor: Ḳāşānı 54 v.

[51] Mufaḍḍal III 195.

[52] Bk. yk. s. 120

[53] Kᶜartᶜlis chovreba I 445 ve terc., I, 1, 639 ve not. 3.

[54] Kᶜartᶜlis chovreba I 446.

[55] Bunların reisleri Nūhadai (?) idi. Ḳāşānī 29 r.

[56] Oradan avdet 7 kasım 1308 (22 cemazı I 708 H.): Ḳāşānī 56 r-57 r.

[57] Ayn. esr. 59 v.

[58] Derbend'e varış 13 ekim 1312 (10. cemazi II 712 H.; böyle okunacağı aşikâr); Ölceytü'nün kabul töreni Pazar günü, 8 nisan 1313 (10. Zil-ḥecce 712 H.): Ḳāşānī 97 r ve v.

zumlu gördü; özür dilemek için gönderilen heyet 11 mayıs 1314 = 25 Moḥarrem 714 cumartesi günü Ölcēytü'nün yanına vardı. Heyet aradaki münasebeti bir dereceye kadar düzeltmeğe gayret gösterdi [59]. Her iki devletin münasebetleri henüz tabiatiyle normal olmaktan uzak bulunuyordu; bununla beraber o zamandanberi Altınordu'nun diplomasi yoluyla Kafkasya'ya yeniden temellük iddiasında bulunmadığı aşikârdır. (112)

1312 senesinde Ölceytü Memlükler devletine karşı bir taarruzda bulundu. Bir çok ümera ve bunlar arasında Şām'ın eski valisi Şems üd-Dīn Kara Sonḳor [60] Ölceytü tarafına geçmişlerdi; bunların Ölceytü'ye iltihakı hükümdarın Musul üzerinden Fırat'taki ar-Raḥba [61] 'ya yürümesine sebep oldu. Bu mevki kuşatıldı, ateşe tutuldu ve nihayet 10-11 cumartesi ve pazar şubat 1313 = 12-13 Şavval 712 H. günlerinde işgal edildi [62]. Mamafih Ölceytü, bir uzlaşmayı imza ettikten sonra — al-Mufaḍḍal'ın, yani bir Mısır'lının haber verdiği gibi, — iaşe zorlukları ve sârî hastalıklar yüzünden tekrar çekilmeye mecbur oldu [63]. Mısırlı'ların mukabil darbeleri çok gecikti [64].

59 Ayn. esr. 109 v.-Heyet 11 haziran 1314 (26. şafer 714 H.) Salı günü kabul edilmiştir.

60 Ḳaşanī tarafından Aksonḳor olarak da adlandırılmıştır. 102 r ve 110 r. 1. tem. 1314 (17. rebiʿ I 714 H.) hançerlenmiş ise de iyileşmiştir: Ḳāşānī 110 r.- 1316 senesinde Ölceytü'nün ölümünden az önce yeniden Mısırlı asker kaçakları (başta ʿIsa ibn Muḥanna) İran'a gelmişlerdi: Ḳāşānī 130 r.

61 Ḳāşānī 91 r, 94 r ve v; Ḥāfeẓ-i Abrū 14 v; Mufaḍḍal III 210 v. d.; Mīrḫvand V 138; Ibn Iyas I 149.

62 Ḳaşānī'de 95 v böyle; O başka tarihler de veriyor: 28 aralık 1312 (27. şaʿbān 712 H.) Ordunun Hābūr (Ḳāşanı 95 r) havalisine varış tarihi ve perşenbe 4 ocak 1313 (5 ramaẓān 712 H.) da muhasaranın başlangıç tarihidir (ayn. esr.) Arbela civarında Avil kalesinin fethi, mi? krş. Ḳāşānī 74 r ve v, 77 r — 78 v.

63 Waṣṣāf/Bombay 610; Ḥāfeẓ-i Abrū 15 v; Mustavfī I 597 v. d.; Abū'l-Fidā v 266 v. d.; Mufaḍḍal III 222—227; Ḫvandemir III 67.—Waṣṣāf rücatin ramazān 713 H. de (1314 ocak ayının ortası) vuku bulmuş olduğunu söylüyor ki, diğer İran ve Mısır kaynaklarına uymuyor. Fakat ayrıca tarih hususunda pek güvenilir olan Ḳāşānī'nin kaydettiği tarih, yani 27 şavval 712 H. Perşenbe'ye uymamaktadır; çünki 25 şubat 1313 tarihi pazara rastlamaktadır.—zaten Ḳāşānī sıcak mevsimin başlamasından bahsetmektedir.

64 Ḳāşānī 98 r.

Bu seferden sonra Küçük - Asya'da tekrar karışıklıklar çıktı : Rum-Selçuk sultanlarının[65] günden güne azalan nüfuzları ve Küçük-Asya Türklerinin istiklâl kazanmaları karşısında Karamanlarla "Türkmenler„ 1314 de isyan etmişlerdi. Bu isyanda Konya ve Malatya muvakkaten kaybolmuş ve Çoban, isyanı ancak Gürcilerin yardımiyle — Mısırlıların (113) müdahalesine[66] karşı — bastırabilmişti[67]. Küçük Devletler ise bilhassa dağlık arazide sağlamca yerleşemediklerinden[68] Moğolların başına hergün biraz daha iş çıkarıyorlardı; Ġāzān'ın bir zamanlar bilhassa bu Karamanlıları, en muannid düşmanı olarak gösterdiği rivayet edilir[69].

Fakat bu halin, Moğol hükümdarının Memlüklere karşı biricik teşebbüsünü kesmesinin tek sebebini teşkil etmemesi pek muhtemeldir. Maveräünnehir hükümdarı Köpek (Kepek) ile Yasāvur ("Mīsūr„ şeklinde yazılıyor)[70] Mısırlı'larla münasebete girişmişler, oradan sancak almışlar[71] ve ocak 1314=713 ramażānı sonunda muvaffakiyetsizliğe uğrayan bir ileri hareketinden sonra Oxsus üzerinden geçmişlerdi[72]. Devletin şark kısmında bulunan Būcāi o esnada Horāsān'a seyahat etmiş olan Bedahşān Şahı[73] ile birleşerek uzun bir araştırmadan

65 Krş. Abū'l-Fidā 68 v.

66 Kāşānī 112 v.—113 v.—O zamanlar küçük Ermenistan Mısırlı'lar tarafından yeniden tahrip edilmiştir. (Memleketi haraç vermemesinden dolayı cezalandırmak için. bk. s. 111, not 10). Ölceytü Çoban'ı oraya göndermişti ki Çoban ekim 1315 sonunda (recep sonu 715 H.) oradan geri dönmüştü.

67 Bunun haberi salı günü 2 temmuz 1314 (18. rabīᶜ I 714 H.) de saraya ulaşmıştır: Kāşānı 110 r; 111 r — 112 r. — Abūᶜl-Fidā V 288; Kᶜartᶜlis chovreba I 447. — krş. E I, III 218.

68 ᶜUmari / Taeschner 30.

69 Bk. yk. s. 127

70 Waşşāf «Yisūr» şeklinde yazıyor.

71 Kāşānī 139 r; Mufaḍḍal III 125 v.d. — Maveräünnehir deki kavgalar Kāşānī 98 r ve daha mufassal olarak 130 v — 136 v. de tarif ediyor.

72 Kāşāni 101 v.d. — Horāsān'dan Ölçeytü katına düşmanın girdiği haberi ile gelen habercilerin 13 şubat 1314 (26. şavvāl 713 H.) çarşanba günü muvasalatı: Kāşānı 108 v.

73 Ḥāfaẓ-i Abrū'ya gore 16 r: iki hükümdar, Giyāṣ üd-Dīn ve ᶜAlīşāh.

sonra bir Maverāünnehir müfrezesine çatmıştı. Ordu kısmı küllisinin yakında bulunması ve aynı zamanda Fārs[74] da karışıklıklar çıkması yüzünden mücadeleyi kesmek lâzımgeldi. Būcāy geri çekilerek diğer Moğol Emirilümerası Yasāvul ile birleştikten sonra Morġāb'da Köpek'in Karşısına çıktı. Būcāy sadık hassa efradı ile birlikte öldü; Yasāvul rivayete nazaran, yalnız yedi arkadaşiyle kaçıp kurtulabildi. Maamafih Maverāünnehir'liler zaferlerinden (114) katiyen faydalanmadılar; Köpek salıverdiği esirlere, hatta yol harçlığı bile verdi[75].

Ölceytü böylece tehlikelerin en büyüğünden kurtulmuş olan askerleriyle birlikte savaşa girmeden acele şarka geçti[76]. Yasāvul ise Tus'a gelmiş, ora valisini (Malek), kendisine müşkülât çıkardığı için idam ettirmişti. Ölceytü ordusu buradan mukabil taarruza girişti, Köpek'i Horāsān'dan uzaklaştırdı ve onu Oksus üzerinden Boḫarā'ya[77] kadar firar zorunda bıraktı. Ölceytü bunun üzerine şark hudut mıntıkasında ortalığa yeni bir nizam verdi[78].

Ölceytü, hükûmetin itibarını sağlamak için geleneğe uyarak[79] oğlu Abū Sa'īd'i Ḫorāsan'a vali yaptı. Emir Sevinç (Saneç, Seyunec) ona vasî (Atabeg) verildi.[80] Hᵛarezm ile Mazenderān'da Kaydū sülâlesinden Baba Oğul'un yaptığı tahribattan ötürü Öleytü 1315 / 16 (715 H.) tarihinde

[74] Ḳāşānī 102 r v. dd.

[75] Ḥāfeẓ-i Abrū 16 r — 17 v; buna göre Mīrḫᵛand v 139 v.d.; Hᵛandemīr III 68. — Mustavfi I 599.

[76] 18 şubat 1314 (2 Zīʾl-Ḳaʿde 713 H.) pazartesi Soltānīye'den hareket: Ḳāsānī 108 v.

[77] Waṣṣāf / Bombay 610-612 de böyle; Mufaḍḍal III 228 v.d.— Boḫārā'ya taarruz 19.IX. — 18.X.1316 (recep 716 H.) tarihinde oldu.

[78] Waṣṣāf / Bombay 612. — Ḳāşānī 108 v — 109 v her defasında mufassal izahat vermeden, sade Ölceytü'ye bu hadiseler hakkında gelen haberleri veriyor.

[79] Krş. aş. «*Gavların idaresi*».

[80] Waṣṣāf/ Bombay 614 de ve Ḥāfeẓ-i Abrū 18 r ve v. gene tafsilât tamamiyle birbirini tutmuyor: evvelkisine göre O arkadan gönderilmiş, ikincisine göre ise hemen onunla birlikte gönderilmiştir. Ḳāşānī 117 r onun emrine verilen büyük bir ordudan bahsediyor; krş. gene Mīrḫᵛand V 140 v. d.

Altınordu Hanı ile münazaaya girişti. İran hükümdarı, Hanı, Baba Oğul ile anlaşmış olmakla itham etmekte idi[81].

Şarkın emniyeti, mesut bir tâli eseri olarak oldukça kolaylıkla teessüs etti. Muvaffak olamamış olan seferin hemen akabinde Yasāvur ile Köpek arasında kavga çıkmıştı; Köpek ötekini Ölceytü ile gizlice anlaşmış olmakla suçluyordu[82]. Yasāvur şahsî emniyetini (115) teminat altına almaya lüzum görerek Oksus'dan geçti. Şabūrgan havalisinde İran hükümdarı ile temas tesis etti (şubat/mart 1315). Özbeg'in ittifaka girdiği[83], al-Melik an-Nâşır'ın de bu ittifakı tasvip ettiği yolunda aldadılan Ölceytü Yasāvur'un dehaletini dostça karşılayarak Köpek'in taarruzuna karşı yardımını esirgemedi. Bādgīs havalisi ona kışlak olarak verildi[84].

İç idarede ise bu aralık Reşīd-üd-Dīn ile Tac-üd-Dīnᶜ Alīşāh—ki ayrıca Emīr Tūķmāķ (Doqmaq) ile şiddetli münazaa halinde bulunuyordu[85]— arasında öyle büyük bir ihtilaf çıkmıştı ki, resmî selâhiyet alanlarının mutlaka birbirinden ayrılması lâzımgelmekte idi. Bununla beraber Ölceytü istişare hususunda muhtaç bulunduğu bu iki vezirden birini fedaya bir türlü karar veremiyordu[86].

Ölceytü sürüp gidecek olen bu kavgayı halle muvaffak olamamıştı, Mısır'ı istilâ için Küçük-Asya'ya göndermiş olduğu askerleri de Malatya şehrinin yağma edilmesini önleyememişlerdi[87]. Türlü muvaffakıyetsizliklerle sıhhati de bozulmustu; bir av esnasında hastalandı. Oğlu Abū Saᶜīd'i Ḫorāsān'dan

[81] Ķāşānī 114 r—116 r.

[82] Ķāşānī 126 v, 136 v—142 v ve Barthold, *Vorl* 201 v. d.

[83] Ķāşānī 139 r.

[84] Vaşşaf/ Bombay 613—615; Ḥāfeẓ-i Abrū 18 v-19 v; Ķāşānī 142 v-144 v; Mīrḫvand V 141 v. d.

[85] Ķāşānī 116 v-116 Mükerrer v. (yazmanın sayfaları numaralanırken 116 dan sonraki sayfa unutulmuş olduğundan burada 116 mükerrer olarak işaretlenmiştir).

[86] Ḥāfez-i Abrū 19 v. d.; Mustavfī I 597 v. d. - krş. aş. «*İlhanlar zamanı, birinci vezir*».

[87] Mufaḍḍal III 242—246.

çağırttı. Oğlunun onu artık bir daha hayatta görmemesi [88] mukadderdi. Ölceytü 14 aralık 1316 = 27 ramażān 716 tarihinde ancak 36 yaşında olduğu halde, Mısır haberlerine göre zehirlenerek, öldü [89] (116).

---

[88] Ḳāşānī 145 v ve Abü'l-Fidā V 312. da böyle-Waṣṣāf / Bombay 615—618 ve Ḥāfeẓ-i Abrū 20 v v. d. nakz-ı-siyam günününe ulaştıran (716 H.) geceden bahsediyor ki, 16./17. Aralık ayı olsa gerek.— Mufaḍḍal III 261 daha başka değişik ifadede bulunuyor.

[89] Krş. gene Mustavfī I 599; Kʾartʾlis c̣ẖovreba I, 447; Mīrẖwand V 142.

Abū Sa'īt

Ölceytü'nün on iki yaşındaki küçük oğlu babasının öldüğünü öğrendiği zaman Māzenderān'da bulunuyordu. Vasisi Sevinç doğru ona koştu; her ikisi de Ray'den çıktılar. Soltānīye'ye geldiler. Bu aralık Ölceytü'nün dul eşi Ḳutluğşāh Ḫātūn ile Çoban'dan Soltānīye'de vazivet hakkında malûmat alınmıştı. Çoban her ikisini de karşıladı. Sıranın kendisine geldiğini sanan Sevinç'in canı sıkılmasına rağmen O nüfuzunu geçirmeğe muvaffak olmuştu; 1317 nisan ortalarında (717 şafer'in ilk günlerinde = 15 nisan'dan başlıyarak) Abū Sa'īd, ecdadının tahtına oturdu[1]; Çoban Emirilümera nasbedildi. Filhakika ilk seneler devlet nüfuzu onun elinde toplanmıştı[2].

Daima gürültü çıkarmak sevdasında olan Maverāünnehir'liler, bir defa daha karışıklık çıkarmak hususunda, saltanat tebeddülünden istifade ettiler. Şarkta büyük emlâk edinmiş olan Moğol kumandanı Yasāvul'un, şehit Būcāy'ın oğlu Abū Yezid'e, Sevinç'in delâletiyle Ḫorāsān'da babasının ordu kumandanlığına tevarüs etmesini sağlıyan bir yarlığ temin etmesinden dolayı canı sıkılmıştı. Yasāvul reislerini bir araya topladı; onlara Yezīd'in genç ve tecrübesiz olduğunu söyleyerek amucası

[1] Sikkeler üzerinde Moğolca Busaida (Brit. Kat. VI, XLVI).—Wassaf/ Bombay 618-620; Abū'l-Fida V 312 v. d.; Ḥāfeż-i Abrū 21 r-22 r; buna nazaran kısaltılmış olarak Mirḫvand'de V 142 v. d.; Ḫvandemīr III 68. - Ohsson IV 599—717; Hammer II 252-312; Howorth III 585-633; Eḳbāl I 325 — 349. — Ölceytü'nün ölümünden sonra Çoban'ın altın ordu hanı Özbeg'e haberci göndererek İlhanlı'lar devletini ona teslim etmek istediği ve fakat Özbeg'in etrafında bulunanların nasihatleri üzerine nihayet bunu reddettiği hakkında İbn Duḳmāḳ'ın (Tiesenhausen I 317 v. d.) ve ona dayanarak Aybāk'ın (ayn. esr. s. 487) verdikleri haber pek inanılacak gibi değildir. Gizli kalması imkânı olmayan böyle bir hareketi yapsaydı Çoban'ın derhal yargılanacağı aşikârdı. Abū Sa'īd 2 haziran 1305 (8. Zi'l-ka'de 704 H.) de (Mustavfī I 595 ye göre 29 mayıs'da) doğmuştur.

[2] Tiesenhausen I 372 (İbn Hallikān); İbn Baṭṭūṭa II 33; krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, XXXVI.

Doğan (Tūğān)ı ordu kumandanlığına ve vali (hâkem) liğe tavsiye etti. Yasāvul aynı zamanda Ölceytü tarafına geçmiş olan Maverāünnehir kumandanı Yasāvur'u ortadan kaldırmak için bir ziyafete davet etti. (117) Maamafih sui kasdi mahremi Bektüb'dan öğrenen Yasāvur bizzat kendisi Yasāvul'a baskın yapmak teşebbüsünde bulunduysa da Herāt'a kaçan Yasāvul orada Gıyāṣ-üd-Dīn Kurt tarafından az çok bir yardım gördü. Buradan Nīşāpūr istikametinde atla yola çıktığı zaman Mubārekşāh Bucāy'ın kumandasında bir devriye tarafından 23 şubat = 10 zī'l-ḥeccē 716 H. tarihinde yakalanmış ve Herāt'ta iki günlük mesafede Karasu kenarında bir ok ile öldürülmüştür. Bektüb Yasāvur'un Yasāvul tarafından tehdit edildiğini sarayda anlatarak onun hareketini haklı bir müdafaa-i nefis şeklinde göstermiştir [3].

Halbuki, Ölceytü ile aktedilmiş bir saldırmazlık paktının mevcudiyeti söylendiği halde, Yasāvür ile Abū Sa'īd arasında, mücadele başladı [4]. Yasāvur'un Maverāünnehir'li askerleriyle Nīkūdārīlerin, Gūrīlerin binlık teşkilâtının reisine [5] karşı yapmış olduğu baskın Hanın lehine bir hareket olarak tasavvur edilmişti. Fakat çok geçmeden Yasāvur Sīstān'da birkaç kalenin muhasarasına teşebbüs etti [6]. Orada bir müddet oğlu Cūki' nezdinde ikamet ettikten sonra Māzendarān'a girdi. Horāsān'da bulunan Moğol Emiri Esen Ḳutluğ çok şüpheli bir vaziyet takındığı cihetle, gizli anlaşmalardan şüphelenilerek geriye çağırıldı [7]. Ancak yeni kumandan Hüseyin İbn Emīr Akboğa yeni askerī kuvvetlerle müdafaa için şarka gitti.

Bu kıtalar söylendiğine göre yirmi bin kişilik bir kuvvet teşkil eden ve Altınordu hanı Özbeğ ile Kur kenarında ve Derbend havalisinde savaşan (1319 ilkbahar) bir ordudan

[3] Waṣṣāf/ Bombay 621 v. d.; Ḥāfeẓ-i Abrū 22 v - 24 r Mīrḫvand v 143.

[4] Muahede yalnız Ḥāfeẓ-i Abrūda 25 r - 26 v.

[5] Bk. yk. s. 80.

[6] Mīrḫvand V 145 v. d.

[7] Mustavfī I 601 v.d; Abū'lfidā V. 314; Ḥāfeẓ-i Abrū 28 r - 29 r, r, 30 r.

ayrılmıştı. Ordu bu ayrılan kuvvetle zayıflayınca vaziyeti tehlikeye düşmüş ve bidayette Gürcistan'daki kuvvetlere kumanda ettikten sonra Hüseyin ile birlikte şarka azimet etmiş olan Çoban[8] da garbe geriye dönmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu dönüşten maksat Kafkas cephesinde tekrar kumandayı ele almaktı. Burada Özbeğ'i püskürtmeğe muvaffak oldu[9]. (118)

Bu aralık şarkta Sīstānın hâkimi Nāṣer üd-Dīn ile Herātlı Giyāṣ üd-Dīn Kurt, Yasāvur'un boyun eğme teklifini reddetmişlerdi. Yasāvur'u Bektūb'un taarruzu ile de tuttuğu yoldan çevirmek mümkün olamadı. Māzenderān halkı da Yasāvur'a karşı geldiğinden[10] tek başına kalan Yasāvur Māzenderān'dan vazgeçmeğe mecbur kalarak daha şarka çekildi[11] Önce çok seri ilerlemiş olan askerleri hazinesini Nīşāpūr'a getiremediler; o ise meşhed'e firar etti. Orada halka karşı pek haşin davrandı, yüksek vergi tarh ederek gazablarını tahrik etti. Giyāṣ üd-Dīn Kurt Çoban ile birleşmiş ve garpten yardım gelinceye kadar sabır ve tahammül göstermesi için ondan talimat almıştı.

Kurt'un Abū Saʿīd ordularına yardım etmek üzere bir müfrezeyi bādġīs'e gönderdiği haberi üzerine Yasāvur Herāt'a Mubārekşāh Būcāy kumandasında kuvvetli bir ordu yolladı. Bu ordu şehri muhasara etti. Bektūb ile müzakereler hedefe ulaştırmadığı için Yasāvur'un 13 mayıs 1319 = 22 rabî I 719 H. tarihinde bizzat idare ettiği muhasaraya—Yasāvur Moğol kıtalarının yaklaşması ile muhasaradan vazgeçüp çaresiz Germsīr'e ricat edinceye kadar — daha bir ay devam edildi[12]. Giyāṣ üd-Dīn onu Hüseyin ile birlikte bir az daha takip ettikten sonra Herāt'a döndü[13].

Hemen bunun üzerine Yasāvur'un Maverāünnehir'li rakibı Köpek, Yasāvur'un yurduna dönmesine mani olmak için

[8] Ḥāez-i Abrū 27 r.

[9] Waṣṣāf/ Bombay 635-638; Ḥāfez-i Abrū 27v; Mīrḫvand V 144; Ḫvāndemīr III 71.

[10] Ḥafez-i Abrū 32 r.

[11] Aynı eser. 30 r-32 r; Mīrḫvand V 145-147.

[12] Ḥāfezi Abrū 35 v v.d.

[13] Aynı eser. 36 r-39 r; kısaltılmış: Mīrḫvand V 148 v.d.

dört Emir kumandasında kırk bin kişilik bir ordu [14] gönderdi. Bu küvvetler düşmanı kovalamak için Hüseyin ile birlestiler ve evvelâ bizzat düşmana saldırdılar. Yasāvur'un askerleri ricate mecbur, kendisi ise yakalanıp Köpek'in emriyle idama mahkûm edildi [15]. Bütün ordu mebzul ganimetle memleketine döndü (119).

İç idare hususunda Reşid üd-Dīn ile Tāc üd-Dīn ʿAlīşāh arasındaki münazaa bu aralık kittikçe şiddetlenmişti. ʿAlīşāh ile taraftarları onun rakibini mutlaka felâkete götürmek istiyorlardı. Çoban ile Sevinç'in Reşīd üd-Dīn'e yardım etmeleri üzerine ʿAlīşāh'ın dostları durmadan yeni ithamlara başvurdular ve en sonunda da onu Ölceytü'nün ölümüne sebep olmakla itham ettiler. Nehayet Reşīd üd-Dīn aleyhine bir dava ikamesine muvaffak oldular: ölüme mahkûm olan Reşī üd-Dīn 17 temmuz 1318 = 1 cemāzī I 719 H. de idam edildi [16]. İran Moğollarının en mühim devlet adamlarından ve memleketin en büyük yazarlarından birinin ömrü bu suretle sona ermiş oluyordu.

ʿAlīşāh tek başına vezir kalmak hususundaki emelinde muvaffak olmuştu. Vakıa onun yanında Emīr Çoban da bulunuyordıysa da Çoban'ın selâhiyet ve nüfuzu her şeyden önce askerī hususlara âitti. Filhakika onun aleyhine de gizli entirikalar çevirdi. Çoban Kafkas cephesinde Özbeg'in hucümunu reddettiği sırada birçok ümerayı ve ezcümle Ḳurmīşī ibn Alīnāḳ'ı şiddetle cezalandırmış, hattâ bir kaçını da, Özbeg orduları karşısında ricat ettikleri için [17], idam ettirmişti. Bundan dolayı bazı askerī mahfillerde ona karşı hoşnutsuzluk başgösterdi. Çoban Gürcistan'da hareketlerde bulunurken onu ortadan kaldırmak için, az önce ismini andığımız Ḳūrmişī'nin ve Nāṣer üd-Dīn Ḳaraṭoġīş'ın ele başılığı altında toplanmış olan [18] bu Emirler fırsatı müsait gördüler;

[14] Ḥāfeẓ-i Abrū ile Mīrḫᵛand' da böyle.

[15] Ḥāfeẓ-i Abrū 39r ve v; ona göre Mīrḫᵛānd V 150; Ḫᵛandemīr III 70.

[16] Ḥāfeẓ-i Abrū 24r ve v; Mustavfī I 603 v.d.; Mīrḫᵛand V 144; Ḫᵛandmīr III 68 v.d.

[17] Ḥāfeẓ-i Abrū 27 v; Mīrḫᵛand V. 145.

[18] Waṣṣāf/Bombay 638 v.d.

Bununla beraber Ç o b a n geri dönebilmişti, evine baskın yaptılarsa da bulup yakalıyamadılar. Ç o b a n oğlu Ḥ a s a n ile kaçmağa muvaffak oldu. Naḥcovān üzerinden T e b r ī z 'e vardı. Orada ʿA l ī ş ā h onun için A b ū S a ʿī d 'e şefaatte bulunacağını vadetti. Her ne kadar emirlerden bazıları bu esnada Ç o b a n 'ın takip ve idamına müsaade eden hükümdarın bir yarlığını temin etmişlerse de ʿA l ī ş ā h 'ın şefaat etmesi üzerine hükümdar Ç o b a n 'ı affetti, o da Solṭanīye'ye dönmeğe muvaffak oldu [19] (120).

Ç o b a n 'ın tekrar işinde bırakılmasından münfail olan Emirler bizzat Abū S a ʿī d 'e karşı silaha sarıldılar; bu işin idaresini Emir E r e n c e n deruhte etmişti. Abū S a ʿī d, onun kızı ve Ö l c e y t ü 'nün dul karısı Ḳ u t l u ğ ş ā h vasıtasiyle bir uzlaşma teminine çalıştıysa da, E r e n c e n hükümdarın bu halini zaafına verdiğinden, büsbütün mücadeleye sarıldı. A b ū S a ʿī d 'in şahsî müdahalesi ile meydan savaşı A b ū S a ʿī d 'in lehine bitti; Ç o b a n ve diğer birtakım ümera A b ū S a ʿī d 'in yanı başında temayüz edenler arasında idiler. Âsî ele başılarından bir haylısı maktul düştü, diğerleri de esir edildikten sonra öldürüldüler [20].

Bunu takiben 1321 de [21] Gürcistan'da karışıklık çıktı. Burada emirlerden prens Ġ ā z ā n O ğ l a n i b n T o ğ r ı l c a 'yı hükümdar ilân etmişti. Hükümdar B o l o d Ḳ a y a 'yı oraya gönderdi. O da her ikisinin müdafaada bulundukları kaleyi iki üç günlük bir muhasaradan sonra aldı. Ġ ā z ā n O ğ l a n ölümden kurtuldu ise de Emīr idam edildi [22].

İsyan silsilesi bununla bitmiş değildi. 1321/22 = 721 H. tarihinde Ç o b a n 'ın Küçük - Asya'da vali bulunan oğlu T ī m ū r t ā ş isyan etmiş, S ū l ā m ī ş 'ı [23] örnek tutarak Mısır'la

[19] M u s t a v f ī I 604 v.d.; W a ṣ ṣ ā f / Bombay 638 — 640; Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 32 v — 34 r; buna göre M ī r ḫ ᵛ a n d V 146 v.d.

[20] W a ṣ ṣ ā f / Bombay 640 — 645 (onun İran hadiselerine ait haberi bununla kesiliyor); Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 34 r — 35 v. 39 v; M ī r ḫ ᵛ a n d V 147 v.d., 150; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 71.

[21] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 'ye göre 39 v: kışın sonu 720 H. = 30 ocak 1321 'e kadar; M ī r ḫ ᵛ a n d 'a göre (V 150): 721 H. başı = 31 ocak 1321 'denberi.

[22] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 39 v v.d.; M ī r ḫ ᵛ a n d V 150.

[23] Krş. yk. s. 110.

irtibat kurmağa çalışmıştı. Tīmūrtâş Rum-Selçuk hanedanının, 1307de II. Mesʿūd'u takip eden[24] Giyaṣ-üd-Dīn Mesud III. ile inkıraz bulması (1317) üzerine Küçük-Asya'dan bazı yeni kısımları doğrudan doğruya Moğol hâkimiyeti altına koymuş ve böylece İran-Moğol saltanatının en son haddini temin ettikten[25] başka üstündeki Moğol hegemonyasını her gün bir az daha atarak gittikçe Mısır'a dayanmakta olan[26] Küçük-Ermenistan'ı da tahrip etmişti[27] (121).

Küçük-Asya'daki Türk hükümdarları[28]. Tīmūrtāş'ın hareketine karşı Çoban'a, ve bu bir işe yaramayınca da Abū Sāʿīd'e müracaat ettiler. Abū Sāʿīd bunların şikâyetlerine kulak asmadı; çünkü aksi takdirde kendi öz memleketinin büyümesine karşı vaziyet almış olacaktı. Ancak Tīmūrtāş isyan ettikten sonra babası Çoban, oğluna karşı harekete geçmesine müsaade edilmesini rica etti[29]. Etrafındakilerin savaşmasını menettikleri, bu âsi oğul, boyun eğmeğe mecbur kaldı. Çoban oğlunu hükümdarın huzuruna çıkardı. Onu affeden hükümdar tekrar Tīmūrtāş'ın küçük-Asya'ya dönmesine müsaade etti[30]. Buna mukabil bir defa daha bir Mısır istilâsına karşı mücadele durumunda olan Küçük-Ermenistan'a, Tīmūrtāş'ın takip ettiği politikanın zıddına olarak, yardım ett[31]. Belki de böyle hareket etmekle bu devleti tekrar İran

[24] Oradaki son hükümdarlar için bk. Mustavfī I 485 v.d. ve Zambaur 143, bir de Seid Locmani..../ Lagus (s. 74, not 5), türk. s. 14 v.d., tercü. s. 16 v.d.

[25] Moğol devlet arazisinin takribi sınırı Zonguldak'tan başlıyarak Bolu, Eskişehir, Kütahya, Afyon Kara Hisar, Beyşehir, Lârende (Laranda) üzerinden Mersin'e uzanır: krş Velidī 18.

[26] Bk. yk. s. 126.

[27] Tournebize, Arm. (1905) 405 v.d.

[28] Türk devletlerinin tedricen nüfuz etmesi hakkında en son genel olarak krş. Paul Wittek: *Das Fürstentum Mentesche* (İst. neşriyatı II), İstanbul 1934, s. 16 v. dd.

[29] Bu hususta ʿUmarī/ Taeschner 51 in ifadesi tashihe muhtaçtır. Türkler - ki ʿUmarī burada verdiği haberleri onlara borçludur - Abū-Saʿīd'in, kendi şikayetleri üzerine Çoban'ı Tīmūrtāş'a karşı göndermiş olduğunu sanmışlardır.

[30] Mustavfī I 606; Abuʿl-Fidā V 348; Ḥāfeẓ-i Abrū 40 r ve v; Mīrḫᵛand V 150 v. d.; Hᵛandemīr III 71.

[31] Tournebize, *Arm.* (1905) 406.

hükümdarlarına daha sıkı bağlamayı ve Küçük-Asya'nın Mısır'la irtibatını müşkülleştirmeyi umuyordu.

Bu yardımcı kıtaların Memlüklerle çatışması ciddî olmasa gerektir; zira daha 1322 tarihinde al-Melik-an-Nāṣir Altınordu hanı Özbeg'in İran'a karşı müşterek hareket talebini reddetmişti [32]. Demek ki Moğol'lar ile Memlük'ler arasındaki durum kısa bir zamanda sulh ve sükûnda bu derece karar kılmış bulunuyordu.

İlk seneler nisbeten sakin geçti. 1324 başında (724 H. başı) İran-Moğol devletinin kuruluşundanberi birinci vezir ilk defa tabii bir ölümle ölüyordu [33]: Abū Saʿīd, Tāc-üd-dīn ʿAlīşāh'ı ölmezden az evvel ziyaret etmişti [34]. Büyüğü ʿEnāyet-üd-Dīn Moḥammad tesmiye olunan [35] her iki oğlu (122) birden Halef nasbolundular ise de bunlar bu hususta az liyakat gösterdiklerinden Rokn-üd-Dīn Ṣāin (Nâṣer veya Noṣret-üd-dīn ʿĀdel adını taşırdı) tayin edildi [36]; bu zat bilhassa yapı işlerinde temayüz etti [37].

1325 senesinde Özbeg'in yeni bir taarruzu evvelkiler gibi püskürtüldü [38].

Vezaret tebeddülü sükûnet içinde geçerken memleket Çoban'la alâkalı karışıklıklarla sarsılmakta idi. Gürültü şu süretle başladı: Abū Saʿīd Çoban'dan, kızı Bağdād Ḫātūn'u kendisine eş olarak istemişti. Halbuki Ḫātūn, Emīr Ḥasan ebn Hüseyin ebn Aḳboğa — ki 1318-1319 da şarkta savaşan generalin oğlu idi — ile evli idi. Çoban müşkül duruma düştü; birçok müzakereler yapıldı ve en sonra da avda görüşüldü ise de hiçbir netice elde edilemedi [39].

[32] Tiesenhausen I 321 (Ibn Duḳmāḳ).

[33] Bunu Ḥāfeẓ-i Abrū 41 r ve Ḫᵛandemīr III 72 sarih olarak tebarüz ettiriyor.

[34] Mustavfī I 606; Abū'l-Fidā V 358—360. - bk. aş. *«İlhanlar zamanı — birinci vezirler»* fasl.

[35] Mustavfī I 606 - gencinin adı bilinmiyor.

[36] Ḥāfeẓ-i Abrūda 41 r: ve Nāṣer, 46 r: Noṣret, keza Mustavfī I 606. — Mīrḫᵛand V 153.

[37] Ḥāfeẓ-i Abrū 41 r.

[38] Ayn. eser. 41 v; Mustavfī I 607.

[39] Ḥāfeẓ-i Abrū 41 v v.d.; Mirḫᵛand V 151; Ḫᵛandemīr III 72.

Ç o b a n aleyhindeki teşebbüslerinde o ana kadar muvaffak olmıyan hasımları bu ihtilâftan faydalanarak hükümdarı Ç o b a n'a karşı kışkırtmağa başladılar. Bırçok isnatlar arasında onun miras işlerinde gayri meşrû para yaptığını söyledikten başka resmî makamların hemen hepisinin ailesi mensupları tarafından işgal edildiğini de ileri sürdüler. Ç o b a n emniyetini temin için A b ū S a ʿ ī d'den Ḫorāsān'a bir sefer için müsaade ricasında bulundu ve fırsattan istifade ile kendisine düşman olan birçok ümerayı da maiyetinde götürdü; bu suretle hem artık sarayda kalıp onun aleyhinde iftirada bulunamıyacaklar, hem de Ç o b a n onları doğrudan doğruya nezareti altına almış olacaktı. Sefer Herât'a kadar uzadı; Ç o b a n Maverāünnehir hükümdarı T e r m e ş i r ī n'in Gaznīn ile Ḳandahār' dan Ḫorāsān'a bir istilâ hazırlığında bulunduğunu haber aldı. Hükümdarın yanında bu defa da Altınordu'dan bazı kıtalar bulunuyordu. Ç o b a n'ın büyük oğlu düşmanı dövdü ve Gaznīn şehrini işgal ettikten sonra (1326 = 726 H.) Herāt'a döndü[40]. (123)

Bu zamana kadar hiç bir aksi hadise olmamış, Ç o b a n'ın mevkii de sarsılmamıştı. İşlerin başka bir ceryan alması ise sırf oğlu D e m a ş ḳ ḫ o c a yüzünden oldu. D e m a ş ḳ hükümdarın müstefreşelerinden olan Ḳ o t o ḳ t ā y Ḫ ā t ū n ile münasebet kurmuş ve zaman zaman hareme girip çıkmakta bulunmuştu[41]. Mağrurca hareketleri yüzünden zati sevilmemekte olan D e m a ş ḳ ḫ o c a'nın haremde bulunduğu, bir gün, A b ū S ʿa ī d'e ihbar edildi. A b ū S ʿ ā ī d ḫ o c a'nın derhal öldürülmesini emredince nevmidane mukavemetine rağmen D e m a ş ḳ'ın idam emri 24 ağustos 1327 de yerine getirildi. Aynı zamanda Ç o b a n'ın bütün akrabalarının da nerede tutulurlarsa hemen orada idamları da emredildi. T ī m ū r t ā ş ile biraderi Küçük-Asya'daki M a ḥ m ū d'a karşı müfrezeler çıkarıldı; Ḳazvīn'de de ayrıca kıt'alar toplandı[42].

[40] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 42 v - 43 v, ; M ī r ḫ ᵛ o n d v 152. krş. gene B a r t h o l d E İ de I 110.

[41] Krş. gene İ b n B a ṭ ṭ ū ṭ a II 117—119 ve Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 663.

[42] M u s t a v f ī I 608: A b ū 'l - F i d ā V 368—370; ʿU m a r i/ stanbul 71 r; Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 43 v - 44 v; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 73.

Demaşk Hoca'nın düşüşü aynı zamanda Vezir Nāşer üd-Dīn'nin de — haddi zatında mesele ile bir ilişiği olmadığı halde [43] — düşmesini mucip oldu. Onun yerine maslûp Reşīd üd-Dīn'in [44] oğullarından Ġiyāṣ üd-Dīn Moḥammed Reşīd geçti. Bu adam bu makamı ʿAlā üd-Dīn Moḥammed ile birlikte ilk sekiz ayda idare etti [45].

Bu aralık Ḫorāsān'daki ümera başşehirde cereyan etmekte olan hadiseleri Çoban'a bildirdiler, Lâzımgelen tedbirlerin alınmasında Çoban'ı serbest bıraktılar. Çoban oğlu ve mahmileriyle müşavere etti, bazıları ona firar tavsiyesinde bulundular; diğer bazıları da Abū Saʿīd'e karşı çıkmak için Maverāünnehir'in yardımını umuyorlardı. Hattâ Büyük-Ḫan ile irtibat kurmağa bile çalışıldı [46]. Çoban ise küçük-Asya'ya yürümeğe karar veriyordu; orada oğlu Tīmūrtāş'tan ve az evvel sefirini gönderdiği Mısır'dan yardım ummakta idi [47]. Yolda Şeyḫ Rokn üd-Dīn Semnānī'den tavassut etmesini rica ettise de şeyḫin şefaati neticesiz kalmağa mahkûmdu. Bunun üzerine yine birçok ümera, Ḫorāsān'da Meşhed'de (124) sadık kalacaklarına yemin ettikleri halde Çoban'ı terkederek Abū Saʿīd'e iltihak ettiler, Abū Saʿīd de onları açık kolla karşıladı [48].

Çoban bir yarma imkânı göremeyince bidayette Türkistan'a, sonra da Herāt'a dönmek istedi, oğlu Ḥasan ise Ḫᵛarizm'e gitti. Muhtelif ikazlara ve Ġīyāṣ üd-Dīn Kurt'un hilekârlığının birtakım misallerle ortaya konulmasına rağmen Çoban Hindistan'a, Çin veya Küçük-Asya'ya firarı red ederek Herāt'a gitti. Bura hâkimi onu kabul etmekle beraber Abū Saʿīd'in emri ile tevkif etmekle de kalmıyarak öldürülmesine de muvafakat etti. Çoban, kendisine idam hükmü bildirilince perişan oldu; Ġīyāṣ üd-Dīn'den, defnine ait [49] bazı arzu ve kararlarının icrasına delâlet etmesini

[43] Bk. aş. s. *«ilk nazırlar listesi»*

[44] Mustavī I 610 v. d.; Ḥāfez-i Abrū 45 r, 46 r; Mīrḫᵛand V 153.

[45] Krş. *«ilk nazırlar listesi»*

[46] Krş. *«İlhanların Büyük-Han'la münasebeti»* faslı.

[47] Abū'l-Fidā V 364.

[48] Ḥāfez-i Abrū 45 v. 46 v.

[49] Bk. aş. *«defin âdetleri»* faslı.

diledi. Çoban'ın ekim / kasım 1327'de başı kesildi [50]. Hükmün yerine getirilmesi üzerine Gıyāṣ üd-Dīn saraya gitti [51].

Çoban'ın düşmesiyle dokuz oğlundan bazılarının da akibetleri taayyün etti. En büyükleri Ḥasan evvelce Ḫvarizm civarındaki savaşta ölmüştü; Tīmūrtāş Küçük-Asya'da bir kaleye kapanmış, Mısır sultaniyle müzakerede bulunuyordu. Sultan onu kabul edeceğini söyleyince Tīmūrtāş da Mısır sarayına gitti ise de maiyetine karşı çok cömerdce davranışı al-Melik an-Nāṣir'ın hoşuna gitmedi; Sultan onu kendisine rakip gördüğü için hapsetti. Abū Saʿīd'in ricası üzerine Tīmūrtāş 1328 ağustos=şavvāl 728 H. de Memlükler eliyle idam edildi. Aynı zamanda Mısır elçisi Seyf ed-Dīn Arūc'un (1327 ortası=727 sonu ve 728 H. başı) [52] izamına mukabele için Temūr Boġa'ya kesik başın gönderildiği rivayeti edilmektedir. Nihayet Maḥmūt da Gürcistan'da adamları tarafından tevkif edilerek Tebrīz'e gönderilmiş, orada idam edilmiştir [53].

Gürcistan'a gelince; vaktiyle V. Corc (parlak) (1318-1346) — ki VI. Corc'ten sonra 1318'de müstakilen [54] ve yeniden tahta çıkmıştı — zamanında (125) müstakil olmuştu. V. Corc IV. David'in evlâdları zamanındaki İmeretien [55] ve Abhasya'yı tekrar devlete bağlamıştı [56]. Gürcistan sade haricen 1350 tarihine kadar Moğollara tabi göründü ki, bu tabiiyet bilhassa sikkeler üzerindeki yazılarda kendini göstermekte idi [57].

Tīmūrtāş'ın Küçük-Asya'da kazandığı fütuhat da tekrar elden çıktı [58]; Ṭamṭāḥ lâkabını taşıyan Şeref üd-Dīn Maḥmūt İncū — ki o zamana kadar Moğol hükümdarı

[50] Her halde Moharrem'den az önce (728 H.), 17. kasım 1327'de başlamış.

[51] Mustavfī I 607 — 609; Abū l-Fidā V 358, 360; Ḥāfez-i Abrū 47 r — 48 v; Mirḫvand V 154 v. d.; Ḫvandemīr III 73 v. d.

[52] Abūʾl-Fidā V 378.

[53] Mustavfī I 609; Abūʾl-Fidā V 382; Ḥāfez-i Abrū 48 v — 50 v; Mīrḫvand V 156.

[54] Krş. yk. s. 110 ve 113.

[55] Krş. yk. s. 74-75.

[56] Kʿartʿlis ċhevreba I 447 — 449 (Vaḫuşt'a göre).

[57] Frähn, Il — Chan. Nr. 207, s. 533 (Arpa için).

[58] ʿUmarī / Taeschner 527.

namına Fars'da hükûmet ediyordu — da 1325 tarihinde istiklâlini ilân etti [59]. İlhanlılar saltanatı görünürde inhilale doğru gidiyordu.

Emīr Çoban'ın sukutiyle Abū Saʿīd'in biricik ve gerçek kazancı şu oldu: şimdi nihayet Abū Saʿīd Emīr Ḥasan'ı sıkıştırarak Bağdād Ḥātūn'un boşanmasını ve şer'î müddetin (ʿEddät) hitamında onunla evlenmeyi temin edebilmişti [60].

Bununla beraber yeni fitneler başgösterdi. Toğāy Nārī(n) Emīr Çoban'ın oldukça yakın dostlarından olduğu halde Çoban'ın düşmesi üzerine derhal ondan elini çekmişti. Ḥorāsan'a vali nasbedildiği zaman bu mevki onu tatmin etmiyor, aynı zamanda Emirilümerālıkta Çoban'a halef olmayı umuyordu. Ḥorāsān'da onunla Herāt hâkimi Gıyāṣ üd-Din Kurt ve oğlu arasında Nīşāpūr'un istilâsı ve yağması işinde ihtilâf çıktı [61]. Nārīn Toğāy, galiba arzusunu hükümdara zorla kabul ettirebilmek için Ḥorāsān'dan takviye kuvvetleri istedi; gösterdiği bahane muhtemel bir Maverāünnnehir istilasına karşı koymaktı. Maamafih askerlerin muvasalatı üzerine de son adımı atmak cesaretini gösteremedi. Bilâkis saraya gidip mümkün olan bütün tavassut teşebbüslerine dayanarak Abū Saʿīd'in bir defa daha kendisine inayet etmesini rica etti. Hatta Abū Saʿīd'in dayısı ʿAlī Pādeşāh bile onun için şefaatte bulundu. Nihayet arzı hizmet eden (126) Hᵛaca, Nārīn Toğāy'ın tevkifini temin etti. Toğāy kaçtıysa da birkaç gün sonra takibine gönderilen emir Luʾluʾün eline düştü. Aç kalan Toğāy'ın Rey civarında yiyecek aramak üzere gönderdiği hizmetkârı yakalanınca Toğāy'ın saklandığı yeri haber verdi. Nārīn Toğāy 29 temmuz 1329=1 şavvāl 729 H. da idam edildi. Onun için şafaatte bulunmuş olan ʿAlī Pādeşāh ile Nārīn Toğāy'dan

[59] Bk. aş. gelecek fasıldaki «*Fars*»; Zambaur s. 255.

[60] Abūʾl-Fidā V 370; İbn Baṭṭūṭa II 122; Ḥāfeẓ-i Abrū 50 v.d.; Mīrḫᵛand V 155—157. — bk. aş. «*evlilik hakkı*» faslının sonu.

[61] Quatremère'in, Nārin Toğāy'ın Giyāṣ üd-Dīn Kurt ile olan münazaasını Giyāṣ üd-Dīn Reşīd (Vezir) ile birleştirmiş olduğu besbellidir. (Reşīd üd-dīn/Quatremère I XLVII — IL).

sonra Ḫorāsān'a gönderilmiş olan Ṭāş tīmūr hükümdarın gözünden düştüler [62].

Abū Saʿīd'in son senelerinde bilhassa kayde değer hadiseler olmamıştır. Fārs'da İncū'ye karşı meydan okumak isteyen [63] Ainā̱k 'Mosāfer aleyhine aynı şehirde isyan ile itham edilen bir kaç Emīr kalebendlikle cezalandırıldığı gibi Bağdād Ḫātūn'la temaslarını devam ettirdiği söylenen Ḥasan ibn Hüseyinde aynı cezaya çarptırıldı. Maamafih bunun masumiyeti anlaşılmakta gecikmediğinden salıverilerek Abu Saʿid'in emri altında bulunan Küçük-Asya'ya emīr nasb edildi.

1335 senesinde Özbeg yeniden Derbend'e taaruz etti. Bu suretle ateşlenen harbin ortasında Abū Saʿīd oldukça ani bir surette 30 kasım 1335 = 13 rabıʿ II 736 H. [64]. tarihinde, rivayete göre yeğeni Delşād Ḫātūn'a teveccüh gösterdiğinden dolayı Bağdād Ḫātūn tarafından zehirlenerek, öldürüldü [65]. Abū Saʿīd'in ölümiyle yalnız Hülegü ahfadının hükümdarlık etmekte olan silsilesi münkariz olmakla kalmadı; Moğol hanedanının hâkimiyeti de amelī bakımdan nihayet bulmuş oldu.

---

[62] Mustavfī I 611 v. d.: Ḥāfeẓ-i Abrū 51 r ve v; Mīrḫᵛand V 157 v. d.; Ḫᵛandemīr III 75.

[63] Krş. aşa. gelecek fasılda: *«Fars»*.

[64] Ḥāfeẓ-i Abrū'da böyle 51 v — 52 v ve Ḫᵛandemīr III 76. Mīrḫᵛand V 158 v. d. ya göre o 3 aralık 1335 (16 rabīʿ II 736 H.) de ölmüştür.

[65] İbn Baṭṭūṭa II 123; Ḫᵛandemīr III 76. — krş. aş. *«velilik hakkı»*.

İran Moğol devletinin parçalanması

Abū Saʿīdi'n ölümünden sonra İran'ın politik tarihi sadece bazı hükümdar namzedleri ile muvaffakiyetlerinin tarihinden ibaret kalmaktadır; bütün memleket ayrı mukadderata tabi ayrı ülkelere ayrılmış bulunuyordu[1] (127).

Altınordunun taarruzu neticesinde Kafkas hudut arazisinin maruz bulunduğu tehlike karşısında 1335 aralık da Emīrler, Giyāṣ üd-Dīn Reşīdī'nin nüfuzu altında al-Arıḳ Boġa'nın[2] torununun torunu olan Arpa Ḥān'ın hükümdarlığa seçilmesinde çabucak anlaştılar. Yeni hükümdar kısa bir zamanda Özbeg'in taarruzunu püskürtmeğe muvaffak oldu. Buna rağmen hükümdar Ebū Saʿīd'in hapsettiği Emīrlere[3], huzuruna çıktıkları esnada haşin muamele ettiğinden kendisine karsı düşmanlık günden güne çoğaldı. İhtilâfta Arıḳ Boğ a'dan kalma eski düşmanlığı arttırdı[4]. Emīrlerin birçoğu, Abū Saʿīd'in gebe olan dul eşi Delşād Ḫātūn oğlan doğurduğu takdirde onun hükümdarlığını tasdik edeceklerini bildirdiklerinden Arpa'nın hükümdarlığı sağlam bir mesnede dayanır görünmüyordu. Filhakika bu ümera bir naiplik şûrası teşkil ederek büyük bir nüfuz kazanabilirdi.

[1] Krş. İbn Baṭṭūṭa II 124 v. d.

[2] Bk. yk, s. 27.

[3] Bk. yk. s. 143.

[4] Ḥafez-i Abrū 53 r—54 r; Mīrḫᵛand V 159 v. d.; Ḫᵛandemīr III 78. — Krş. Reşīdüd-Dīn/ Quatremère İL-Lİ; Howorth III 635 v. dd. — Çin kaynaklarında Arpa: A — Po—li ma-xan-mu: xuan Ta-xua 8252 — 1335 / 36 (736 H.) senesine ait olarak onun Tebriz ve Tiflis'den sikkeleri vardır: Frähn, *Il - Chan* Nr. 208, s. 534; Markov 589. [Hükümdarların ayrı ayrı nufuz sahalarının genişliği hakk. takribī bir fikir edinilebilmesi için elde para basımevlerine ait malûmat mevcuttur. Şu nokta kaydedilmeğe değer: İlhanlı'lar zamanına ait basım mahallerinin nerede olduğu bilinmediği gibi umumiyetle de sikkelerde okunamamaktadır]. Krş. gene: Albert Houtum—Schindler: *The coınage of the decline of the Mongols in Persia, Numismatic Çhronicle* de *1880*, *s.* 320 — 331.

Bundan başka Abū Saᶜīd'in dayısı ᶜAlī Pādeşāh nufuzlu bir mevki elde etmek istiyordu. Bu maksadla, Arpa'ya düşman olan muhtelif emirlerle müzakereler yaparak kukla bir hükümdar seçmek teşebbüsünde bulundu; bu, Bāydū torunlarından Mūsā Ḥān ebn ᶜAlī idi[5].

Her iki fırka da meseleyi harben tesviyeye karar vererek hazırlıklara koyuldu. 8 mayıs 1336 tarihinde[6] çarpışma oldu. (128) Arpa kazanır göründüğü bir sırada emirlerden bazıları ᶜAlī tarafına geçtiklerinden ve bir kısımı da kaçtığından, safları karışan Arpa'da artık tutunamadı; Abū Saᶜid'den kendisine başlıca miras kalan müşaviri Giyās̱ üd-Dīn Moḥammed de esir edildi ve ᶜAlī Pādeşāh'ın muhalefetine rağmen emirler zorla onu idam ettirdiler[7]. Arpa da kaçamadı; onun da başı kesildi. Pek kısa bir zaman sonra Delşād Ḥātūn dünyaya bir kız çocuk getirdiğinden Abū Saᶜīd sülalesinin devamına artık imkân kalmadı.

ᶜAlī Pādeşāh'ın keyfî idaresi üzerine emirler ona karşı isyana başladılar ve onun bir vakitler başariyle kullanmış olduğu çareye başvurdular, Oyrat emiri Ḥāccī Toğay, Diyar Bakr'da Küçük-Asya emirlerinden[9] olup Abū Saᶜīd'in[8] sonradan karısı olan Bağdād Ḥātūn'un ilk kocası Emir Ḥasan İbn Hoseyn'i, Abaḳa'nın biraderi MöngkeTemür[10] ün torununun torunu Prens Moḥammed İbn Yūl Ḳutluğ'ı Tebrīz'den çağırarak sultan ilân ettirmeğe sevketti[11]. Bazı uzlaşma teşebbüslerine

[5] Ḥāfeẓ-i Abrū 54 v; Mīrḫᵛand V 160; Ḫᵛandemīr III 78. - Çin kaynaklarında: Mei-şan: Xuan Ta-xua 8252. - Tebrīz sikkeleri krş. Markov 589; *Berliner Münzkabinett*.

[6] Mīrḫᵛand V 160 (« ramażān'ın sonuncu üçte birinde çarşanba günü »). - Ḥāfeẓ-i Abrū tarih olarak ramażān'ı gösteriyorsa da bildirildiği gibi Çarşanba olmayup Perşenbe idi. - Ḫᵛandemīr III 78 de 23 ramażān = 5 mayıs olduğu bildiriliyor.

[7] Gerek Ḥāfeẓ-i Abrū 55 r ve gerekse Mīrḫᵛand V 160 idâmın 21 ramażān = 3 mayısda vukubulduğunu bildirmektedirler. Ya bu tarih veyahut meydan savaşı tarihi yanlıştır. - Ḫᵛandemīr (III 78) 3 şavval = 15 mayısdan bahsediyor. O aceba bu tarihlerile sadece keyfî bir muvazene denemesinde mi bulunuyor, bunu söyleyecek durumda değilim.

[8] Bk. yk. s. 142 [9] Bk. yk. s. 143 [10] Bk. yk. s. 86

[11] Ḥāfeẓ-i Abrū 55 v-56 r; Mīrḫᵛand V 161. Onun çince adı Ma-xan-mu; Xuan Ta-xua 8252. - ona ait sikkeler 1336/37 (737 H.)

rağmen etrafı davayı silâhla halle ʿAlī Pādeşāh'ı icbar ettiler: savaşla elde edilen bir devletin savaşla müdafaa edilmesi lâzımdı. Kat'ī meydan muharebesi 24 temmuz 1336 (14 ẕil-hecce 736 H.) da Ḳarrāde'de Alatāğ yenişehirinde (Nov-şahr) vukubuldu. (Büzürk) veya (İlkānī) tesmiye edilen Emir Ḥasan, ʿAlī Pādeşāh ile, harbe karışmamak hususunda, anlaştılar(129). Başlangıçta Mūsā galebe çaldıysa da sonunda zafer Moḥammed'e nasip oldu; ʿAlī Pādeşāh muhasara edilerek maiyetiyle birlikte kılıçtan geçirildi. Mūsā Bağdād'a kaçtı, Moḥammed ise Tebrīz'de yerleşti [12].

Ḥasan Büzürk tam şimal-i garbi İran'ın idaresini eline almıştı ki Ḫorāsān'da bir mücadele ile karşılaştı. Oraya seyahat eden Prens ʿAlī Caʿfer, Cingīz Hān'ın biraderi Ütkīn [13] neslinden gelen prens Toğay Tīmūr ebn Sūdāy'ın hükümdar ilân edilmesi için [14] Emir ʿAlī Ḳūşcī oğlu Şeyḫ ʿAlī'yi tahrik etti. Toğay Tīmūr mart 1337 [15] de Soltaniye'ye kadar ilerledi; bu arada Mūsā lehine harekete geçen Oyrat ordusunun bir hücumunu zahmetsizce püskürttü. Toğay Tīmūr'un askerleri mukabeleten içinde Mūsā'nın ordu kumandanı Esen Ḳutluğ'ın tımarı bulunan "Nou - Hamadān„ şehrini yağma ettiler; buna rağmen Mūsā ile Toğay Timūr çok geçmeden "Ḥasan Büzürk„ ile "Moḥammed„e karşı bir uzlaşma imzaladılar; Merāğe'da vuku-

ve 1337/38 (738 H.) senelerinde Tebriz Hamadān, Şīrāz, Kabīr-Şayḫ (?) Ḳara Ağaç (Küçük-Asya da mı ?), Bardaʾa, Ani, Erzerum, Āmol, Corcān, Bağdad, Būzār, Kelīvān, Tiflis, Sivas, Mossul, Āve ve Şākān dan mevcuttur. (*Brit. Kat.* VI, Nr. 281-288, s. 94-96 ve X, Nr. 279 ecc, 280 v. d., s. 115; Frähn, *Il-Chan.* Nr 211, s. 535 (ve dahi Nr. 209 ?, s, 534) bir de Frähn, *Op. post.* I, s. 103, Nr. 10 a; Markov 589 v. d.; *Berliner Münzkabinett*).

[12] Ḥāfeẓ-i Abrū 55 v-56 r; Mīrḫᵛand V 161; Ḫᵛandemīr III 79.

[13] Bk. yk. s. 51 - Zambaur 256 onu Cucī'nin torunlarından olarak tesmiye eder (BK. yk. s.33).

[14] Onun sikkeleri 1337/38 - 1340/41 senelerine ait olarak (738 H. -741 H.) Kāşān. Ḳazvīn, Abivard, Bağdad, Basra, Āmol, Nişāpūr, Samsun, Isfırayn, Sabzavār, Bazār, Hiṣn, Kayfā, Zaydān, Kīz (?) ve Cācerm den (Brit. Kat. VI, Nr. 290-299, s. 98-101; Markov 590 v. d.). - Chin.: Tʿa-xan-tʿai-mu: Xuan Ta-xua 8252.

[15] Tam: 6. III. - 3. IV. 1337 = şaʿbān 737 H.

bulan kat'î savaşın tam ortasında (takriben 26 mayıs 1337 (zī'l-ḳa'de ortası 737 H.) Toğay Tīmūr harp meydanını terkettiğinden Mūsā firara mecburiyet gördü. Mūsā Oyrat emirleri ile birlikte bir kalede muhasara edilerek esir ve 10 temmuz 1337 (ʿĪd al - aḍhā = 10 zī'l-hecce 737 H.) de idam edildi. Toğay Tīmūr; Ḥasan Büzürk ile daha bir iki harp yaptıktan sonra Besṭām'a çekildi; orada etrafına topladığı taraftarlariyle birlikte Ḫorāsān üzerine yürüdü. Belli başlı yardımcılarından olan Şeyḫ ʿAlī de 10 temmuz 1337 de idam edildi. Mūsā'nın ordu kumandanı Esen Ḳutluğ kendi isteğiyle Ḥasan Büzürk'e tabaiyet ettiğinden bidayette affedildiyse de sonradan kışlak'da 1337/38 (738 H.) tarihinde başı kesildi[16].

Hemen bunun ardından Ḥasan Büzürk için yeni bir tehlike daha başgösteriyordu. Çoban'ın idam edilen oğlu (130) Tīmūrtāş'ın[17], Ḥasan Büzürk'ten tefrik edilsin diye Küçük Ḥasan tesmiye edilen veya büyük babasına izafetle "Çobanī„ denilen oğlu—ki şimdiye kadar küçük-Asya'da gizlenmiş ve 5 temmuz 1336 tarihinde bir cuma günü ortaya çıkarak Trabzon'a bir baskın teşebbüsünde bulunmuştu[18] — kendisini çok benzediği babası Tīmūrtāş diye göstermesi için kölelerinden Türk Ḳarāçār'ı kullanmıştı. Çoban'ın oğlu Tīmūrtāş'a göya Mısır'da esaretten kaçmış süsü verilecek ve şimdiye kadar ortaya çıkmamış olacaktı. Ḥasan Büzürk etrafına nisbeten çok taraftar toplamış olan uydurma Tīmūrtāş'a karşı harp açtı. 16 temmuz 1338 = 27 zī'l-hecce 738 H. tarihinde[19] her iki ordu yeniden Alatāğ yenişehirinde karşılaştı. Erkekce bir mücadeleden sonra Sultan Moḥammed'in taraftarları düşmanlarının hilesine kapılarak çekildi. Yakalanan Moḥammed idam edildi. Bunun üzerine Ḳüçük-Ḥasan'ın

[16] Ḥāfez-i Abrū 57 r - 58 r; Mīrḫᵛand V. 162: Ḫᵛandemīr III 79.

[17] Bk. yk. s. 136

[18] Michael Panaretos (Fallmerayer), *Orig. - Frag.* II 17.

[19] Ḥāfez-i Abrū 58 r böyle. - Mīrḫᵛand ve Ḫᵛandemīr 20. zī'l-hecce = 9 temmuz'dan bahsediyorlar - Bayanī'nin tercümesi 125, 17 zī'l-hecce tarihini veriyor, fakat bunu hatalı olarak 8 temmuz 1337 (!) ile bir tutuyor.

askerleri Tebrīz'i işgal ederek oradan Soltaniye şehrini korkunç bir şekilde Oyratlara tahrip ettirdiler. Maamafih uydurma Tīmūrtāş'ın aslı meydana çıktı; pek az askeri olduğunu farketmeyen Küçük-Ḥasan Ḥasan Büzürk kuvvetleri önünde Bağdād istikametinde kaçtı, sonra Gürcistan'a geçti, Oyratlar da şarka, ordugâhlarına gittiler, Büyük-Ḥasan ise Solṭaniyē'ye girdi [20].

Küçük-Ḥasan bu muvaffakiyetsizliklerinden üzgündü. Abū Sa īd'in hemşiresi olup vaktiyle 6 eylül 1319 da büyük babası Çoban ve ondan sonra da Arpa ile evlenmiş olan [21] Sātī Beg'i — ki şimdi Emir Seyūrġān (Sūrġān) ile sıkı münasebette bulunuyordu — kendi (yani Sātī Beg'i) hükümdarlığını ilân etmeğe teşvik etti [22]. Her ne kadar Büyük-Ḥasan zaman zaman Solṭaniye'den Ḳazvīn'e çekilmek mecburiyetinde kalıyor ve o zaman Küçük-Ḥasan kısa bir müddet başşehire sahip bulunuyorduysa da, kıştan evvel (131) Ḥasan-Büzürk'e karşı kat'i harekâtta bulunmak artık mümkün olmadı. Bu aralık Emir Ḥaccī Toġay Diyār Bakr mıntakasını işgal etti; geri dönen Oyratlar Bağdād'a ve Beynennehreyn'e girdiler, Küçük-Asya ve Kürdestān Ḫūzestān ile birlikte ayrı hükümdar hanedanlarının eline geçti. Büyük-Ḥasan o derece sıkışık bir duruma girdi ki, Toġay Tīmūr'u Ḫorāsān'dan çıkarmaktan başka çare göremedi [23].

Toġay Tīmūr buna tevfikan şubat-mart 1339 [24] da Māzandarān'dan Rayy şehrine ve daha ilerlere gitti; fakat hareket hususunda Büyük Ḥasan'dan talimat almadı. Onun ümitsiz durumunu anlıyan emīrleri ondan yüz çevirdiler. Hatta

[20] Ḥāfeẓ-i Abrū 58r - 59r; Mīrḫᵛand V 162 v.d.; Ḫᵛandemīr III 79.

[21] Mustavfi I 606; krş. aş. z. valiler listesi

[22] Çince: Madam K'o-pai-K'o deniliyor (Xuan Ta-xua 8252). - ona ait sikkeler 1338/39 (739 H.) ve 1340/41 (741 H.) Bağdat, Tebrîz, Erzerum (Arzen) Tiflis, Helāṭ, Bardaᶜa Soltāniyye, Bāzar, Mārdīn, Hamadān, Kāşān, Arbok, Hiṣn (Kayfā), Turkān'dan (*Berliner Münzkabinett; Brit. Kat.* VI, Nr. 301-318, s. 103-106; Frähn, *Il-Chan.* Nr. 217, s. 538; Frähn, *Op. post.* I, s. 104 Nr. 10 c, d; Markov 591 v.d.).

[23] Ḥāfeẓ-i Abrū 59r; Mīrḫᵛand V 163; Ḫᵛandemīr III 79 v. d.

[24] Tam: 12. II -12. III. 1339 = receb 739 H.

ortaya Toġay Tīmūr ile Sātī Beg'in evlenmeleri meselesi çıktı ise de, müzakere bir teşebbüs mahiyetinde kaldı. Maamafih Büyük-Ḥasan daha haziran - temmuz 1339[25] tarihinde muvakkaten Ḫorāsān'a dönmeden evvel Toġay Tīmūr durumunun tehlikeli olduğunu kendisine bildirdi[26].

Ḥasan-Büzürk bu suretle çok kötü vaziyete düşmüş oluyordu. Umutsuzluğu içinde Alāfrenk[27] in oğullarından olan Cehān Tīmūr (aslında ʿEzz od-Dīn)i hükümdar ilân ederek[28], Beynennehreyn'e girdi ve oradan Bağdâd'ı fethedebildi ve kısmen de Diyār Bakr'la Kürdistân'ın bazı kısımlarını ve Hūzestān'ı işgal etti[29].

Küçük-Ḥasan da mevkiini kuvvetlendirmek istiyordu; bu maksadla Sātī Beg'i hükümdarlıktan azlederek yerine Abaḳa'nın biraderi Yaşmūt'un torununun çocuğu olan prens Soleyman'ı (haziran / temmuz 1339[30] tarihinde) (132) geçirdi ve Sātī Beg'i onunla evlenmek zorunda bıraktı. 1340 nisan ta-

[25] Tam: 10. VI. - 8. VII. 1339 = ẕī'l-ḥecce 739 H.

[26] Ḥāfeẓ-i Abrū 59 V - 60 v; Mirhᵛand V 163 v. d.: Hᵛandemīr III 80.

[27] Krş. yk. s. 117

[28] Cehān Tīmūr'un sikkeleri 1339/40 (740 H.) senelerine ait olup Erzincān'dan ve Helāṭ'dan gelmiştir (*Brit. Kat.* VI, Nr. 300 a ve b, s. 102; Markove'da 592 yer gösterilmiyor). *Cehān Tīmūr* sikkelerinden birinin Berlin sikke kolleksiyonunda Fārs'daki «Arracān serisi altında gösterilmesi» Erzincān'ın yanlış okunmaaından doğmuştur.

[29] Ḥāfeẓ-i Abrū 60 v; Mīrhᵛand V 164; Ḫᵛandemīr III 80.

[30] Tam: 8 temmuz 1339 dan önce = 739 H. sonu — Çince: Suli-men (Xuan Ta-xua 8525). 1339/40 (740 H.) ve 1343/44 (744 H.) arasında bir çok yerlerden gelen sikkeler: Tebrîz, Tiflis, Kāşān, Marāge, Şirvān, Yezd, Kermān, Nūbandacān, Sāve, Bāyburt, Tāvus, Hiṣn (Kayfā), Nahcovān, Sencār, Helaṭ, Kehīr Şayh, Soltānīyye, Hamadān, Erzerum, Bardaʿa, Ani, Bākū, Bārān, Kīk ve Erzincan. - Buna göre küçük-Asya'dan Erzurum (1345/46 = 746 H.), Ḳonya (?) 1347/48 - 748 H.) = 748 H. ve Sivas (1350/51 = 751 H.) (Markov 592 v. d.; *Brit. Kat.* VI, Nr. 319-342 s. 107-114 ve X, Nr. 324 b- 337 s,-s. 116-119; Frähn, *Il-Chan.* Nr. 219, 221, s. 538 v. d.; Frähn. *Op. post.* I, s. 104, Nr. 12 a; Frähn, Rec. s. 646, Nr. 11 a. Frähn' *Il- Chan.* Nr. 224, s. 539 ile Frähn, *Rec. Nr.* 11, s. 183 deki 1344/45 (745 H.) sene sine ait Soltanıyyeden çıkan sikkeler, bizzat Frähn'in kaydettiği gibi. pek şüphelidir. - yukarıda zikredilen bazılarının seneleri yoktur.

rihinde [31] idare merkezini Ūcān'a nakil ile Bağdâd'dan hareket ederek Āzarbaycān'a doğru ilerleyen Büyük-Ḥasan'ın bir taarruzunu 1340 haziran sonunda (ẕi'l-hecce 740 sonu) tardetti. Büyük-Ḥasan Cehān Tīmūr ile birlikte Bağdâd'a döne dursun, Küçük-Ḥasan da Tebrîz'e girdi ve oradan Emir Seyūrġān'ı ʿEraq'ı ʿAcam'a ve amca oğlu Pīr Ḥoseyn'i de Fārs'a gönderdi [32].

1341 ilk baharında (741 H.) Büyük-Ḥasan Āzarbāycān'a yeniden taarruz ediyordu. Tam o sıralarda yani mayıs/haziran 1341 [33] de küçük-Ḥasan'ın torunlarından Yagi Bāsti [34] hâmisi Söleyman'ın Ūcāndaki ordu (Horde) sunu, yeğeninin tehdidine uğrayacağını sanarak, terketti. Firarı esnasında gasbedilmiş 6 bin atı beraberine alarak tesadüfen Büyük-Ḥasan'ın yakınından geçti. Büyük-Ḥasan ise kafile ve atların kaldırdığı toz fırtınasından dolayı büyük bir düşman ordusunun harekette bulunduğunu sanarak, kendisinin elinde oyuncak olan kukla hükümdarı Cehān Tīmūr'u tahtından indirdiği Beynennehreyn'e alelacele ricat etti. Filhakika Yāġi Küçük-Ḥasan'ın biraderi ve kendisinin yeğeni Melek Eşref (133) ile birlikte Büyük-Ḥasan'a kaçmak istemişti. Büyük Ḥasan vaziyet anlaşılınca adaşına karşı birleşmiş olduğu müttefikini hoş karşıladı [35]. Eşref evvelce ʿIraq'ı ʿAcam'i tehdit elmiş olan Toğay Tīmūr'un ordusunu yendi; Toğay'ın biraderi savaşta maktul düştü, kendisi ise—bu sefer kat'i olarak—Horāsān'a döndü ve orada hükûmet başında kaldı; en sonunda 1351-52 (752 H.) Horāsān'da 1336-37 (737 H.) tarihinde yerleşmiş olan Sarbedārī'lerin [36]

[31] Tam: 31.III-28.IV. 1340 = şavval 740 H.

[32] Küçük Ḥasan'ın kardeşi Eşref, Mīrḫvand'a V 164 göre, birlikte Fārs'a, Ḫvandemīr'e göre III 80 Eraḳ-i-Acam'a gönderilmiştir.

[33] Tam: 18: mayıs-16 haziran 1341 = ẕi'l-hecce 741 H.

[34] Ḫvandemīr'e göre (III 80) Çoban'ın oğlu; Babası öldüğü zaman hayatta olduğu aşikâr olan oğullarından biri (Bk. yk, s. 140).

[35] Ḥāfeẓ-i Abrū/ Bayanī 132-137; Mīrḫvand V 164; Ḫvandemīr III 80 v. d.

[36] Krş. Müller II 263 ve Zambaur 256.

Şii çapulcu orduları ile savaşta Āstarābād'da şehit düştü. Ülkesinde ona oğlu L o ḳ m ā n (1388'e kadar = 790 H.) halef oldu[37].

K ü ç ü k - Ḥ a s a n bu esnada B ü y ü k - Ḥ a s a n'ın yukarıda anlattığımız hadise yüzünden muvaffakiyetsizliğe uğrayan ileri hareketine misliyle mukabele olmak üzere Diyār Bakr ile Mārdīn'e ve Muş'a yürüyerek müthiş tahribat ika ettiği gibi Ç o b a n z a d e Ḥ a s a n'ın[38] oğlu olan Amcazadesi Ḥ ā c c ī B e ğ i de Bağdâd'a gönderdi. Nihayet Beynennehreyn'de kat'i olarak yerleşmiş olan B ü y ü k - Ḥ a s a n hem Ḥ a c c ī B e ğ 'i hem de S o l e y m ā n 'ı hezimete uğrattı, ki buna K ü ç ü k - Ḥ a s a n yeni çapul hareketleri ve Erzerum'a tahmil ettiği tekâlif ile cevap verdi[39]. 1336 da Mısır Sultanına boyun eğdikten sonra 1341 de mutlak olarak istiklâliyetini kazanmış olan ve Sivas'ta oturan Vali E r e t n a 'yı tekrar devlet nüfuzuna münkad kılmak hususundaki K ü ç ü k - Ḥ a s a n 'ın teşebbüsü muvaffak olmadı. E r e t n a müstakil kaldı; öldüğü zaman 1352-53 (753 H.) memleketini oğluna bıraktı[40].

Fakat K ü ç ü k - Ḥ a s a n 'ın günleri artık sayılıydı. 15 aralık 1343 = 27 receb 744 H. tarihinde bir zevcesi ʿE z z ē t M a l e k tarafından katledildi; buna sebeb Ḥ a s a n 'ın ʿE z z e t M a l e k'in gayri meşru münasebetlerde bulunduğu Emīr Y a ʿ ḳ u b Ş ā h'ı Küçük - Asya'da uğradığı bir hezimetten dolayı hapsetmesi olmuştu. (134) Katil bundan üç gün sonra vukua gelmişti; ʿE z z e t M a l e k ile yardımcılarının yardımcıları tamamiyle idam edildi[41].

K ü ç ü k - Ḥ a s a n ölmeden evvel B ü y ü k-Ḥ a s a n, amcası y ā ğ ī ve kardeşi E ş r e f arasına mutavassıtlar marifetiyle nifak tohumu ekmesini bilmişti. Her ikisi de firara mecbur kalmışlar, Solṭânīye civarında bir askeri karargâha baskın yaparak mebzul ganimet almışlar, Eṣfahān'ı zabtetmişler, şehire büyük harp

[37] M ī r ḫ ᵛ a n d V 178; Z a m b a u r 256.

[38] Krş. yk. s. 140.

[39] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū / B a y a n ī 132 - 134; M ī r ḫ ᵛ a n d V 164; Ḫ ᵛ ā n d e m ī r III 80.

[40] Ibn Ḫ a l d ū n V 560 v. dd.; krş. aş. « *Küçük-Asya valileri* » listesi.- E r e t n a ve evlatlarının sikkeleri için krş. M a r k o v 621.

[41] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū / Bayani 140; M ī r ḫ ᵛ a n d V 165; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 81.

tekâlifi tarh etmişler ve nihayet Küçük-Ḥasan'ın öldüğünü duydukları zaman da hükümdarlık kurucusunun oğlu olan Şeyh Camāl üd-Dīn Abū İsḥaḳ İncū'nin[42] vaktiyle hükmettiği Şîrâz'ın muhasarasına başlamışlardı. Ḳarabāğ'a giderek orada Ḥāccī Hamza ile Çoban Aḳtāci'yi ismen vezir nasbettiği halde bu husustaki sözünü Emîr Yaḳub Şāh'a geçiremiyen Sultan Soleymān, bu esnada onlardan yardım ricasında bulunuyordu. Yāğī ile Eşref Solṭānīye'ye hareket ettiler; oraya 1344 yeni yılında (Nevrūz; acaba 21 III. mü ?)[43] varır varmaz Tebrîz'e gittiler. Küçük-Ḥasan'ın küçük-Asya'da hapsettiği Emir Seyūrğān orada karşılarına çıktı ve onlardan samimî muamele gördü. Sultan Soleymān'ın Diyār Bakr'a kaçmayı tercih etmesine mukabil veziri Ḥāccī Hamza ve diğerleri Eşref'in yanında kaldılar.

Soleymān tarafından uzun zaman Eşref aleyhine kışkırtılan Yāğī ile Seyūrğan nihayet onun aleyhine birleştiler; ahalinin kendine müsait olmayan hissiyatından çekinen Eşref kaçmağa mecbur kalarak hükümdarlığa kendi namzedi olan ve âdil lakabını takınan Nūşervān (Nûşîrvān)'ı ortaya koydu[44]. Eşref 1344 de Errân ile Azarbāycān'ın tamamını fethetti (135); Yāğī onunla bir yerde buluşup uzlaşmağa teşebbüs ettiyse de esrarengiz bir şekilde katledildi. Seyūrğān Diyār Bakr civarında Büyük-Ḥasan-

[42] Bk. bunu takip eden fasla *Fārs* sonu.

[43] Ḥāfez-i Abrū daki «Norūz» tabiri bence İranlıların ilk baharına ait olup islâm senesinin başlangıcına (1. moḥarram 745 H. = 15 mayıs 1344) ait değildir.

[44] Ona ait sikkeler 1344/45 (745 H.) ile 1353 (754 H.) arasında, ayrıca bir tanesi de nereden geldiği bildirilmeksizin 1355 (756 H.) tarihinde mevcuttur; bu sikkeler Ani, Bardaʿa Nahcovān, Gence, Şīrvan, Van, Baylaḳān, Tebrīz, Mağz, Bāzār, Ḳara - Agaç, Ḳazvīn, Yeni - Bāzār. Bayburt, Erivan, Tiflis, Alagir, Salmās, Şārī. Ardabīl, Marağe, Tūsān, Soltaniyye, Urūmī, Ḳadzāce (?), Şāberan (?) Goştaşpī, Bakū dan çıkmıştır. Hele son senelerin sikkeleri devletin Şimal-i garbî deki memleketlerden çıkmış bulunuyor. Krş. *Berliner Münzkabinett* : Markov 593-597; *Brit, Kat.* VI, Nr. 343-349, s. 115-117 ve X, Nr. 342-342 t, s. 120; Frähn, Il-*Chan*. Nr. 231, 237, 239, 243, s. 541-543; Frähn, *Op. post.* I, s. 104, Nr. 12 a, c. (Berlin Sikkeler koleksiyonunda Sorūr (Jaḳūt'a göre Ḳohestān'da) maddesi altında sıralanmış olan sikkelerin ne derecede doğru olduğuna dair bir şey söylemek pek güçtür).

'dan müthiş bir darbe yedi. Bundan sonra Eşref zulmüne serbest ceryan verdi; Tebriz'in sefaletini arttıran Tâun pek çok insanın canına mal olmuştu. Buna rağmen Eşref ilk baharda (1347 = 748 H.) Beynennehreyn'e sefere çıktı; Bağdâd-'ın muhasarası neticesiz kaldı. Eşfahān üzerine yapılan hücum[51] (1350/51 (751 H.) de pek muvaffakıyetli geçmedi; şehir Emir Necm od-Dīn ile Emir Ḫoca Maḥmūt taraflarından o derece büyük bir cesaret ve fedakârlıkla müdafaa edildi ki, iki hafta süren bir muhasaradan sonra Nūşervān'ın adı Ḫuṭbe'de okunmak şartiyle bir muahede imzasıyla kanaat mecburiyetinde kaldı. Bunun ne dereceye kadar ameli bir kıymeti olduğunu "hükümdar„ Nūşervān'ın, çok geçmeden ve akibeti ne olduğu hiç bilinmeden tarih sahnesinden kaybolması pek iyi gösterir. 1353 (ve belki de 1355)[45] denberi sikkelerde artık onun ismine rastlanmıyor. Selefi Soleymān da hiç bir yankı bırakmadan sessizce sahneden çekilmişti[46].

Artık İran-Moğolları saltanatı mutlak olarak sona yaklaşıyordu. Bu hususta son sebep vaktiyle Čingiz Ḫān'ın durmadan ikaz ettiği şey, yani Moğollar arasında kavga oldu[47]. 1356 = 757 H. senesinde yani Büyük-Ḥasan'ın Bağdâd'da bulunduğu ve yerine oğlu Uveys'in geçtiği[48] aynı sene de Altınordu Hanı Cānī (136) Beg (Cambek)[49] Celāl ed-Dīn Maḥ-

[45] Krş. nota 43.

[46] Krş, yk. s. 149 nota 30. - Heyeti umumiyesi için krş. Ḥāfẓ-i Abrü Bayanı 140 - 150; Mīrhᵛ and V 165 - 168; Ḫᵛandemīr III, 81.

[47] Krş. Yk. s. 42 - 43

[48] Ḥāfeẓ-i Abrū / Bayani 153 v. d.: Ḫᵛndemīr III 81. - Halefleri, İlhânîler hak. Krş. (Şecere cetveli ile s. 319): Clément Huart; *Mémoire sur la fin de la dynastie des Ilékaniens*: *Journal Asiatique*, de, 7. Serie, c. VIII (VII. - XII, 1876), s. 316 - 362; başkaca Alexsĕj Konstantinoviç Markov: *Catalog Dzelairidskich monet Sobranie vostocnych monet Imperatorskago Ermitaża*) (*Katalog gela'iridischer Münzen*; *Sammlung morgenländischer Münzen der Kais. Eremitage)*, St. Petersburg 1897, s. III-XLVIII. Nufuz sabası 1360 dan sonra zaman zaman bütün garbî İranı kaplamış olan bu hükümdar hanedanının (1350 den başlar) sikkeleri hemen takip ediyor. (Krş. s. LXXII deki harita).

[49] Krş. Barthold, *Vorlesungen* 173. - Cānibeg sikkesi (Tebriz den çıkmış) 1356=757 H. için krş. Frähn, *Dschutschi* (s. 61, nota.

mūt Kur ırmağını geçerek Erdebıl üzerine yürüdü. Aile ve hazinesini Tebriz civarında Marand'da emniyet altına alan Eşref Ucān'ı işgale karar verdi. Oraya varmadan evvel tevakkuf ettiği bir tepede Cānī Beg'in askerleri tarafından kuşatıldı ise de kendi askerleri tam zamanında emniyetlerini sağladılar, kendisi ise Āẕarbāycān'da Ḫoy'a kaçtı. Āẕarbāycān hükümdarı Altın ordu Hanına hemen malûmat vermeyi ihmal etmedi; Cānī Beg ve aynı zamanda etrafındakilerin zoriyle katledildi. Senelerce fena muamele ettiği halk onun ölümünden memnun oldu. Cesedi teşhir edildi.

Bunun üzerine Cānī Beg fethedilen ülkenin valiliğini, yurduna avdet edebilmek üzere, oğlu Berdī (Birdi) Beg Moḥammed'e verdi. Çok geçmeden hastalanan Cānī Beg 1357 = 758 H. de ölünce Berdī Beg babasının yerine geçmek üzere saraya döndü. Yerine Emīr Āḫıcuḳ (Aḫicik)i bıraktı. O da ʿEmād üd-Dīn Maḥmūd Kermānī ile Abū Bakr ebn ʿAlī Gīylānī'yi vezir nasbettikten sonra bütün Āẕarbāycān'ı kolaylıkla ele geçirdi. Cānī Beg ile Berdī Beg İran-Moğalları saltanatının son bakıyelerini de tahrip etmişlerdir. Bunlar Altınordu'ya döndükleri zaman İran'da bir harabe bırakmışlardı[50]. (137)

4 gibi), s. 13, Nr. 102; Frähn, Rec. s. 247 v. d., Nr. 71 v. d. (Tarih yanlış!); Markov 459. Ayni eser, 859. Cānī Beg'in Bağdad (?!) dan bir sikkesi 1357 = 758 H.

[50] Ḥāfeẓ'i Abrū/Beyani 154-156; Mīrḫᵛand V 168 v. d.; Ḫᵛandemīr III 81. - Ahicik hak. dahi krş. Kalḳaşandī VII 261 ve Björkman 128. - *Polnoe sobranie russkich lėtopisej*'de de bu sefer hak. kısa bir haber vardır, c. IV (2. bsk., St. Petersburg 1915-1925) s. 287; ayrıca ay. esr. VIII 10 (Voskr. lėt.), X 229 (Nikon. lėt.) XVI 87 (Lėt. Avraamki), XX, 1, 187 (L'vovskaja lėt).

İRAN-MOĞOL HÂKİMİYETİ ALTINDA VEYA YANINDA YAŞAYAN DEVLETLERİN TARİHİ HAKKINDA ÖZET

İşbu özetten maksat; zaten tetkik edilmiş olan mevzuu hususî bir araştırmaya tâbi tutmaktan (bunun içindir ki matbu olmıyan hususî eserlere müracaat edilmemiştir) ziyade Moğolların politika ve kültür sahalarına ait izahatta bulunurken şöylece söylenilen şeylerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için Moğolların daimî temas halinde bulundukları ülkelerin mukadderatlarının seyrini kısaca bildirmektir. İran'ın dışındaki devletlerin, bilhassa Rum-Selçukların; Gürcistan'ın ve Küçük-Asya'nın tarihlerini, — büyük bir kısmının zaten mevcut olduğunu düşünerek bizi mevzuumuzdan pek uzaklara götürecekleri için, — tetkikimizin dışında bıraktık. Maamafih mevzuumuzun anlaşılması için bunlara ait izahat yerinde verilmiş bulunuyor. Bundan başka Altınordu ve Maverâünnehir gibi diğer Moğol saltanatları hakkında bir hülâsaya da tabiatiyle bu kitapta yer verilmemiştir.

Moğol hâkimiyeti altında bulunan birçok küçücük devletler hakkında hükümdarlarının isimlerinden fazla birşey bilmiyoruz; devlet olmak bakımından hemen hemen hiçbir rol oynamamış olan bu devletler Şīrvān [1], Māzandarān [2], (138) Mardīn [3] ve

[1] Krş. Zambaur 182.

[2] Krş. ayni eser. 188 ve Rabino, *Māzandarān* (kit. cet. Nr. 250) 455-468: buna göre: Kutluğşāh 1264/65 de oradaki hükümdarın itaatsizliği dolayısiyle Mazandarān'a gönderilmiş. Hükümdar Fahr od-Doule Şahrâkim ebn Namāndār (1235/36 veya 1237/38) nihayet boyun eğiyor (s. 455 v.d.) - Hükümdar Nāṣer od-Doule Şahreyar ebn Şāh Kayḫosrou (1317/18-1825) Gîlanlılara Ölceytu ile savaşta (s. 457 de) devlet idaresine başlamadan mı (?) yardım etmişti. - hükümdar Celāl od-Doule Eskandar ebn Zeyār (1333/34-1359/60) İran - Moğolları devletinin parçalanması esnasında Ḳazvīn yakınında Samnān civarındaki araziyi (Semnân da dahil) ve Ray ile diğer yerleri zaptetmişti, O Serbedārîler ile savaşmıştı (s, 459 v.d.). Ṭabaristan tarihi için krş. Bernhard Dorn: *Die Geschichte Tabarestans bei Chondemir*, *Mélanges de l'Ac. Imp. des sciences de St. Petersbourg*, *6. Seri*, c. VIII (1855) s. 1-138 (*Mongolenzeit* : s. 31-33, 38 v.d.).

[3] Krs. Zambaur 228. - buna ait babası al-Malik as-Sa'īdi

Yezd[4] dir. Bu ülkelerin hâkimleri başka yerde telhis edildiğinden bunlara ait bir listenin buraya konmasından, basit bir tekrarlamadan başka bir değeri olmayacağı için, vazgeçtik.

Fārs

Moğollar İran'ı istilâ ettikleri zaman Fārs[5] Salgur'lar sülâlesinden[6] Muzaffer üd-Dīn Abū Şocāᶜ Saᶜd I. ebn Zengī ebn Mevdūd—ki 1194 de biraderi Takle[7] yi takip etmiş ve kendini ismen Ḫvarizm-Şāh'lara tabi telâkki etmişti—faaliyeti esnasında kuvvetce önem kazanmıştı. Bütün Fārs, ayrıca Kerman'ın bazı kısımlaıı ve Sīrcān evvelâ onun zamanında cizye verir olmuştu. I. Saᶜd, Ḫvarizm-Şāh'ın oğlu Giyaṣ üd-Dīn ile mücadelesinde (1217-18 = 614 H.) tabiatiyle (139) mağlûp bulunuyordu. O bir kalede tutunabilmiş, memleketin başlıca kısımlarını Şiraz ile beraber terketmişti[8]. Giyāṣ üd-Dīn biraderi

öldürdükten sonra şehri Moğollara teslim etmiş olan ortokilerden al-Malik al-Muẓaffer Ḳara Arslan (1260; bk. yk. s. 69) derhal Mısır'a kaçmak istedi ise de bu maksatla Hülegü tarafındna Mardin de tutulan bir general marifetiyle bundan menedildi ve ona aynı zamanda Niṣībīn ile al-Hābūr sancağı verildi (Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 378; Mufaḍḍal I 483; Mīrḫvand V 78). Şams ad-Dīn Muḥammed ıbn at-Taitī onun veziri idi (Mufaḍḍal II 526 ve Nuveyrī ayn. esr). O, zambaur da denildiği gibi 691 H. de değil, fakat Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 378 de yazıldığı gibi yani 1295/96 (695 H.) de ölmüştür.- Nacm ad-Dīn Gazī II., ki, al-Malik al-Manṣur lakabını taşır, (bk. aş. Diyār Bakr ve Diyār Rabī'a valileri listesi) 1302 de Ġāzān'dan hükümdarlık alâmetleri ile birlikte Diyar Bakr ve Rabī'a valiliklerini aldı. (Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 378; Reşīd üd-Dīn Viyana 273 r; krş. dahi Ibn al-Fūṭī 499). - 1312 de Mardin'de Moğolların bir valisi (Hākem) i ve komşu Helāṭ'da da bir Nāᵓeb bulunuyordu. (Mufaḍḍal III 210 v. d.; Mīrḫvand V 138).

[4] Krş. Zambaur 231; *Ta'rīh-i Sīstān* 406; Eḳbāl I 401-403 ve bir de valiler listesi: ᶜEraḳ-ı Acam.

[5] Krş. Hammer I 69 v. d., 239-244; Eḳbāl I 379-400.

[6] Krş. Dahi *Isl. ans.* IV 112.

[7] Zambaur'a göre 232 I. Saᶜd 1194 (590 H.) ile 1202/3 (599 H.) arasında amcası Toğryl ebn Sonḳor ebn Moudūd ile savaş halinde bulunuyordu.

[8] Ibn al-Aṣīr XII 273; Abū'l-Fidā IV 322; Mustavfī I 499.

Celāl üd-Dīn ile kavgaya tutuşup da Celāl üd-Dīn I. Sa^cd ile ittifak ettiği ve ayrıca kızını aldığı zaman, yani en erken 1224-25 = 621 H. tarihinde, vaziyet değişti. Giyāṣ üd-Dīn Eşfahān'la beraber mülkünün büyük bir kısmını Celāl üd-Dīn'in metbuluğu altında bulunan Atabeg'e terke mecbur kaldı[9]. Sa^cd o zamanlar isyan eden oğlu Abū Bakr'i itaate mecbur kılabilmişti; âsi hapsedildi[10].

Vezirlikte Ḫōca ^cOmayd üd-Dīn Abū Naşr As^cad al-Fāresī'den yardım gören I. Sa^cd mayıs / haziran 1226[11] tarihinde ölümünün yaklaştığını hissedince oğlu Abū Bakr'i mahbesinden çıkararak kendine halef tayin etti. Bu Muẓaffer üd-Dīn Ḳutluġ Ḫān Abū Bakr Sa^cd I. ebn Zengī ebn Mevdūd'un hâkimiyeti Fārs için parlak bir devir teşkil etti. Moğolların günden güne artan tehditleri karşısında Abū Bakr biraderi Tahamtan[12]'ı Ögedey'in yanına göndererek kendi rızasiyle onu metbu tanıdı. Abū Bakr böylelikle memleketini kudretli fâtihlerle savaşmaktan kurtarmış ve her türlü harâbîye karşı korumuştu. Abū Bakr cizye vermeğe ve Moğol kumandanını (Şiḥne) memleketine kabul etmeğe mecbur kaldıysa da bu kumandan halk ile temas etmedi[13]. Celāl üd-Dīn'in Hindistan'dan geri çekilişi vesilesiyle bu kumandanın takındığı tavru hareketten doğan[13] müşküller de sürekli olmadı.

Abu Bakr'in saltanatı[14] her bakımdan parlaktır, Bilginlerle sanatkârları tahtının etrafına topladığı gibi, (140) bizzat kendisi

[9] Abū'l Fidā IV 324; Mustavfī I 499, 501.

[10] Zarkūb 52-54.

[11] Cemāzī aylarından birinde 623 H. (= 30.IV. - 27.VI.1226) de Bayzā da ölmüştü. - gene bk. Cūzcānī engl. I 177 v. d. Nasavī 19 v. d. ye göre o daha evvel takriben 1220 de ölmüş imiş ki bence hatalı olsa gerek. Krş. Waşşāf/Bombay 155; Mustavfī I 507 (buna göre ancak 1230/31 =628 H. da ölmüş).

[12] Cüveynī I 189 da da böyle; Cūzcānī engl. I 180; Mirh-vand/Morley 35. Waşşaf/Bombay 156 ya göre Abū Bakr'ın yeğeni idi.

[13] Krş. yk. s. 39-40

[14] Krş. Reşīd üd-Dīn /Blochet II 54.

de ulum-u fünun ile uğraşdı [15]. Geniş ölçüde inşaat işleri (camiler, medreseler vs.) ile de uğraştıktan başka hem Moğollara vermkle mükellef bulunduğu cizyenin toplanmasını hem de ordunun kurulmasını kolaylaştıran bir takım vergi kanunları neşretti [16]. Emlâk ve akar şartlarının tanzimine ait teşebbüs de bu icraatın yanında yer almaktadır. Bir dereceye kadar Emlāk şartlarının tanzimine ait olup Ġāzān'ın faaliyetini andıran [17] bu icraatın tekrar hükümsüz bırakılması icabetmişti. Bütün bu memleket işlerinde çok şöhret sahibi bulunan vezir Moġreb üd-Dīn Mofāḫer Masʿūt ile yine vezir Emir Faḫr üd-Dīn Abū Bakr ona yardım etmişlerdir [18]. Tam o sıralarda memlekete gelmiş olân Camāl üd-Dīn Abū Bakr ol-Meṣrī [19] Baş kadı olmuştu. Bu müşavirlere geniş teşkilâtlı memurlar kadrosu yardım etmekte olup Atabeg her gün bunların raporlarını dinlerdi [20].

Harpte kazandığı muvaffakiyetler de ona şöhret temin etmişti. I. Saʿd, Prens Salġūr Şāh Ḳarāndāş Ḫān ebn Saʿd'in isyan teşebbüsü istisna edilirse — bu Salġūr Şaḫ sarhoş olduğu halde arkadaşlariyle sarayında tevkif ve hapsedilmiş ve nihayet zehirlenerek öldürülmüştür. — [21] Moğol arazisine tecavüzden sakınmak suretiyle Askerî kuvvetlerini devletin haricen büyümesinde kullanmıştı.

Birçok yerden yapılan tavsiyeler üzerine [22], Atabeg evvelâ Basra körfezinde bulunan Ḳays adasına karşı harekete geçti; Ada rivayete göre 1229 da Hormûz hükümdarı tarafından Atabeg namına fethedilmiş olup şimdi ise 12 kasım 1230 = 4 moḥarrem 628 H. de onun elinden alıyordu [23]. O bu Adayı işgal etmekle başlıca kendisi için istinad noktası teşkil eden Hindistan'la ticareti eline almış ve bu suretle zengin gümrük ve vergi kay-

[15] Şair Mosleb üd-Dīn Saʿdī (1184 de Şîrâz da doğmuş, 11 aralık 1291 de aynı yerde ölmüş). Krş. Waṣṣāf/Bombay 157-160; Mustavfī I 507.

[16] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 262.

[17] Bunun için bk. yk. s. 105 ve aş. «*gāzān ve ziraat*» faslı.

[18] Mustavfī I 507; Zarkūb 59.

[19] Waṣṣāf/Bombay 158. -acaba Faḫr üd-Dīn Abū Bakr ile aynı mı ?!

[20] Aynı eser. 157 v. d. [21] Aynı eser. 165-169.

[22] Aynı eser. 176.

[23] Bk. aş. «*Fārs denizindeki sıra adalar*» faslı.

nakları temin etmiş oluyordu. Ada (141) hâkimiyeti altına girmiş ve ismi Huṭbe'de okunmuştur[24].

İkinci teşebbüs hukukan halife al-Mustaᶜṣim'a ait bulunan Bahreyn adalarına (Omâl de) çevrilmiş bulunuyordu. Emîr Moḥammed ebn Moḥammed ebn Abī Māced zamanında 8 ağustos 1236 cuma günü —ki 2 ẕī'l-hecce 633 H. gününe tekabül eden 7 ağustos perşenbe idi— yapılan taarruz burada o zamana kadar aralarında nifak hayatı yaşadıkları halde şimdi kendilerini müdafaa edebilecek bir kuvvet bulan yerli araplarla uzun zaman devam eden mücadelelerin başlangıcını teşkil etmektedir. Ancak 1244 (641 H.) ilk baharında Ḳaṭīf adasının ortasında bulunan Tārūt şehri fethedilmiş ve şeyh Abū ᶜĀṣim ibn Sirḫān idam edilmiştir. Bununla beraber kat'î netice şimdi de alınmış bulunmuyordu. Her sene yeni harpler oldu; arapların iç meselelerine geniş ölçüde karışmamak şartiyle sulh yapmak teşebbüsü de akim kalmıştır. Ancak 1256/57 (654 H.) tarihinde Abū Bakr'in tensibiyle Adalar üzerinde hâkimiyet meselesi ᶜAṣfūr İbn Rāşid İbn ᶜUmayr ile Mānīᶜ İbn ᶜAlī ibn Mācid İbn ᶜUmayr lehine halledilmiştir[25].

Hülegü İran'ın idaresini eline aldıktan sonra Atabeg oğlu Saᶜd'i, tâzimlerini bildirmek üzere oraya gönderdi. Bu suretle o zamana kadarki durum muhafaza edilmiş oldu[26]. Abū Bakr, Saᶜd'in avdetinden evvel nisan/mayıs 1260 tarihinde vefat etti[27].

Fārs'da Salġurların parlak hâkimiyet devri bu değerli hükümdarın ölümüyle sönüyordu. Müteakip seneler pek çok savaşlarla yüklüdür; nihayet 1284 tarihinde memleket doğrudan doğruya Moğollar idaresine geçmiştir.

[24] Waṣṣāf / Bombay 176-178; Cūzcānī engl. I 180.

[25] Waṣṣāf / Bombay 179.

[26] Mirḫᵛand / Morley 36.

[27] Tam: 14. IV-13. V. 1260 = cemāẕī I 658 H. - nisbet kabul etmiyecek en önemli malûmat, bilindiği gibi kendisi de Farslı olan Waṣṣāf dadır. Bombay 155-179. - bundan başka Zarkūb 55-61; Mīrḫᵛand / Morley 33-38.

Abū Bakr'in ölümünü Bağdat'da iken[28] Hülegü'-nün muhitinde[29] haber almış olan II. Saʿd sikkeler üzerine ismini yazdıracak bir zamanı ancak bulduktan ve 18 günlük[30] bir hükümdarlıktan sonra, hatta memlekete dönmeden öldü. (142) Genç amcası I. Moḥammed Yezd hükümdarı ʿAlāʾ üd-Doule'nin hemşiresi olan annesi Tūrkān Ḫātūn'un vasiliği altında Ażod od-Doule unvaniyle hükümdar ilan edildi[31]. Bu kadının yeni vezirlerinden Neẓām od-Dīn Abū Bakr'in idaresi zamanında memleket süratle o zamanki iktisadî yüksekliğinden düştü. Hazine israf ve yağma edilerek türlü sui istimallere maruz kaldı. Genç hükümdar; Hülegü'nün saltanatını tasdiken gönderdiği yarlığın gelmesinden bir az sonra 2 sene 7 ay hükûmet sürmesini müteakip ekim / kasım 1262 tarihinde öldü[32]. Turkān Ḫātūn bunun üzerine büyüklerle müşavereden sonra o esnada Bağdâd'da bulunan fakat devlet adamı meziyetlerinden tamamiyle mahrum ve iyş-ü nuş ile meluf cesur bir bahadır olan II. Moḥammed Şāh ebn Salgūr'u hükümdar nasbetmişti. Bu zat her ne kadar Turkān Ḫātūn'un kızı Salġom ile evlenmiş ise de kaynanasına karşı her hususta saygısız davrandığından, nüfuzunu kaybetmemek isteyen Ḫātūn onu hareminde esir tutmuş ve 18 temmuz 1263 (10 ramażān 661 H.) de Moğol sarayına götürmüştü[33]. O zamanlar Memlûk sultanı Baybars'la yapılan siyasî temas — ki bundan yalnız Mısır kaynakları bahsediyorlar — katiyyen neticesiz kalmıştır[34].

Halef olarak biraderi Salcūḳ (Selcük) seçildi. Salcūḳ o zamana kadar Eṣṭaḫr civarında bir kalede esir tutulmakta idi. Turkān Ḫātūn'la evlendi, bidayette kendisini kurtaran

[28] Mīrḫvānd / Morley 37 de böyle.

[29] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 554; Mīrḫvānd V 76.

[30] *Isl. Ans.* IV 112 de hatalı olarak 12 günlük. - Zarkūb 61 de 18 günlük s. 62 de 17 günlük olduğu bildirilmektedir.

[31] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 555.

[32] Waṣṣāf / Bombay 181 v. d.; kısaltılmış: Zarkūb 61 v. d.; Mīrḫvānd / Morley 38 v. d.

[33] Waṣṣāf / Bombay 183 v. d.; Mustvfī I 508; Zarkūb 62 v. d.; Mīrḫvānd / Morley 40-42.

[34] Maḳrizī / Quatremère I. 1, 190, 238.

Emirlere karşı mültefit davrandıysa da saygısız mizaci onların kendisinden nefret etmelerini mucip olduğu gibi karısının da hoşnutsuzluğunu celbetti. Emirler Şīrāz'daki Moğol memurlarına müracaat ederek Salcūḳ'un Moğollar aleyhine hareket tasavvurunda bulunduğunu hikâye ettiler. Memurlar harekete geçecekleri yerde firar ettiler. Salcūḳ o zaman onları takip ile içlerinden Oġulbeġ'i öldürmek deliliğinde bulundu [35]. (143) Bu harekete kızan İlhan, tamamiyle kendi ordusunda (Horde) bulunan Salcūḳ'un biraderi II. Moḥammed'i, mâsum olduğu muhakkak olduğu halde, öç almak maksadiyle — halbuki onu az sonra salıverecekti — idam ettirdi.

Hülegü asayişin yeniden tesisi için Altācū ve Tīmür (Temür) ün idaresinde bir orduyu Şīrāz'a gönderdi [36]. Salçūḳ ileri hareketi esnasında Eşfahān, Lur, Kermān ve Yezd'den inkıyada davet edildi; ancak o zaman affedilmesini bekliyebilirdi. Atabeg buna muvafakat etmediğinden çok geçmeden Şīrāz'ı bırakmak mecburiyetinde kaldı. Şīrāz halkının yakarışı üzerine Altācū onların hayatlarını bağışladı, Atabeg bir Moğol Şaḥne'sinin katlini müteakip Horşīf üzerinden Kāzrūn'a kaçtı. Burada cesaretle döğüştükten sonra bir camide yakalanarak katledildi. Atabeg yedi ay saltanat sürmüştür. Sadık hizmetkârlarından biri Mısır'a kaçtı. Diğer arkadaşları da Atabeğ'in mukadderatını bölüştüler [37].

Salçūḳ'un isyaniyle Fārs topraklarının talii belli olmuş oluyur: eyalet Moğol idaresine verildi [38]. Fakat bu henüz doğrudan doğruya ilhak değildi. Turkān Ḥātūn ile Şuli ve Türkmen emirleriyle anlaştıktan sonra II. Saʿd'in kızı Ebeş — ki Salġom'la beraber hanedânın hayatta kalan tek uzvu

[35] Reşīd üd-Dīn / Blochet II. 555 v. d. Buna ait hiç bir haber vermiyor; moğol memurlarının hareketlerini pek şerefli bulmamış olması muhtemeldir, bil'âkis Turkān Ḥātūn'un öldürülüp her iki kızının hapsedildiğini anlatıyor. Mamafi Turkān Ḥātūn Waṣṣāf ile Zerkūb'a göre Ebeş'in nasbında da müessir olmuştu.

[36] Ve dahi Mīrḫᵛand / Morley 45.

[37] Waṣṣāf / Bombay 184 - 189; Zarkūb 63 v. d.; Mīrḫᵛand/ Morley 42 - 49.

[38] Waṣṣāf / Bombay 190.

idi — ismen Atabeg nasbedildi [39]. Namına sikke basıldı ve ismi hutbede okundu. Fakat Ebeş henüz çocuk denecek bir yaşta olduğundan Moğollar mutlak hâkimiyetlerine daha şimdiden başlamış oldular. Ebeş, kendisi öldükten sonra memleketin İlhan devletine kesin olarak ilhak edilmesini temin için 1272 tarihinde [40] Abaḳa'nın biraderi Möngke Temür (Māngū Tīmūr Oğul) ile evlendirildi [41]: O 1284 de işlerin tedvirine iştirak ettirilecekti. Fakat tam bu sırada Şīrāz'da çıkan [42] karışıklıklardan istifade edilerek kabahatin bir kısmı—hiç de haksız olmayarak—Ebeş'e yükletildi, (144) kendisi bertaraf edilmek istendi, hapis ve tevkif edildi. Ebeş ancak 22 yaşında olduğu halde 1286-87 = 685 H. tarihinde ölmüştür [43].

Ebeş'in azliyle Salğūrların Fārs'daki hâkimiyetleri lafzan dahi nihayet buldu; memleket bir Moğol eyaleti halinde bir çok basḳaḳların [44] idaresine verildi [45]. Fakat onların elinde nisbeten kısa bir zaman kaldı.

Daha 1325 tarihinde Şirāz'da al-Melik al Fāḍil Camāl üd-Dīn Abū İsḥāḳ ebn Moḥammed Şāh istiklâlini ilân etti. Bu zat babası Moḥammed [46] Şah gibi orada Moğolların habis ruhuna malik idarecisi olup [47] bu yüzden Īncū lakabını almıştı. Bidayette yanında vali olarak Çoban'ın oğlu Pīr Ḥüseyn [48] bulunuyor idiyse de bu zat bir kaç zaman sonra Īncū tarafından uzaklaştırıldı [49]. Abū Saʿīd'in Şīrāz'a vali

[39] Waṣṣāf / Bombay 190; Zarkūb 64, Mīrḫᵛand V 83 (ve oradaki derkenar).
[40] Mustavfī I 509 a göre takriba 1266.
[41] Waṣṣāf / Bombay 197 ye göre böyle.
[42] Bk. yk. s. 94.
[43] Waṣṣāf / Bombay 220-222; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 555-557; Zarkūb 68-71. —yalnız nasbı Mīrḫᵛand / Morley 49 da, — Krş. Hammer I 272-274.
[44] Krş. aş. «*Haraç*» faslı.
[45] Krş. Valiler listesi aş. «*Fārs valileri*».
[46] Ḥāfeẓ-i Abrū'ya göre: Maḥmūd.
[47] Hassa arazisine (*Domen*) Moğolca da *İncū* derler, bk. aş. «*Hassa emvali ve timar*» faslı.
[48] Bk. yk. s. 150.
[49] Ibn Baṭṭūṭa (II 68) ya göre Abū Sa'īd'in ölümünden sonra (1335).

gönderdiği halefi Moslem Aynak(=hükümdarın mahremi)Mosāfer emirlerle müşkülata uğradığından[50] burada tutunamadı[51]. Abū Sa'īd'in ölümünden az evvel Īncū bütün Fārs ve Eşfahān arazisinin bir kısmını boyunduruğu altına alabilmişti[52]. Fakat Mozafferī'lerden Yezd hükümdarı Mozaffer Şāh ebn Mohammed Şāh Mozaffer—ki Īncū onu bir kalede kuşatmıştı—ile o derece uyuştu ki, arazisini, Īncū metbu tanınmak şartiyle geriye aldı[53]. Maamafih 18 ocak 1336 = 15 receb 736 H. tarihinde Īncū Arpa Hān'ın emriyle katledildi[54] ise de bu Fārs devletinin Moğollarla münasebetine hiç bir tesir yapmadı; Īncū ahfadı hükûmet sürmekte devam ettiler. Küçük Hasan'ın kardeşi Melek Eşref bizzat Hasan tarafından 1340 da Fārs'a gönderildiysede bu bir değişiklik yapmadı. (145) Orada Eşref'in faaliyeti hakkında hiç bir şey bilmiyoruz[55]. Fārs olduğu gibi müstakil kaldı.

Şabānkāre

1227/28 (624 H.) tarihinde Şabānkāre[56] de Banū Fażlūye neslinden Mozaffer üd-Dīn Mohammed ebn ül-Mobārez ebn Hasanüye hüküm sürüyordu. Pek akıllı ve azimkâr bir hükümdardı. Devletini Hormūz arazisini kara toprak hududlarına ve Fārs ülkesinin içine kadar[57] götürmüş, fakat bu yüzden Fārs hükümdarı Abū Bakr ile çatışmış idi[58]. Atabeg başşehri alamamış olmakla beraber Şabānkāre arazisinin ağaç-

[50] Krş. yk. s. 143.

[51] Onun hak. krş. Mīrhvand V 158 v.d.; Hāfez-i Abrū 52 r; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, L.

[52] Hāfez-i Abrū 56 v. - Krş. H. C. Kay: A *gold coin of Abū Ishāk ibn Maḥmūd Shāh Inchū; Num. Chronicle* de (1875) s. 216-230.

[53] Ibn Battūta II 68-70.

[54] Zambaur 255. - Krş. dahi K. V. Zettersteen *Isl. Ans.*, III 862.

[55] Mīrhvand V 164 de böyle. - Hvandemīr'e III 80 göre Pīr Hüseyn ki Şāh Mahmūd Çobānī'nin ikinci oğlu idi. Oraya gönderilmişti - Krş. yk. s. 150.

[56] Şabānkāre halkı Şulī aşireti halkına en çok benzer; krş. 'Umarī / Quatremère 332-334.

[57] Wassāf/ Bombay 423 ve bu eserin sonundaki hartaya bk.

[58] Bk. yk. s. 158

larını kesmek, hasadları yakmak suretiyle ağır zararlara uğratmıştı.

Hülegü'nün seferleri esnasında da Moḥammed onunla münazaalara girişmiş ve bunun neticesinde İlhan Tekūnce'nin idaresinde olarak cenuba bir ordu göndermişti. Başşehir 17 ocak 1260 = 1 safer 658 H. de kuşatılmış, Moḥammed gözüne isabet eden bir okla öldükten sonra şehir teslim olmak zorunda kalmıştı[59]. Öldürülen Moḥammed'in biraderi[60] Ḳuṭb üd-Dīn — ki Moğol Şihne'leri ona yardım etmişlerdi — ona halef olmuş fakat daha 5 kasım 1261 = 10 zī'l-hecce (659 H.) tarihinde kendi, kardeşleri tarafından katledilmiştir. Onu takip eden hükümdar Gıyās üd-Dīn Moḥammed ebn Muẓaffer üd-Dīn'in oğlu Neẓām üd-Dīn Ḥasanūye (Ḥasanvayh) de 1264 şubat tarihinde [61] Kāzrūn meydan muharebesinde ölmüştü ki, aynı muharebe Fārs beyi Salçūḳ Şāh'ın da hâkimiyetine Moğollar eliyle nihayet veriyor [62] ve şehit Salçuḳ Şah'ın bir kızını Moğolların tazyikiyle alan Neżām üd-Dīn'in biraderi Noṣret üd-Dīn İbrāhīm (veraset iddiasından dolayı mı?) 1266 ocak-şubat tarihinde [63] azlediliyordu [64] (146).

Halbuki biraderi Celāl-üd-Dīn Ṭayyebşāh 16 ağustos 1282 (10 cemāzī I. 681 H.) tarihinde idam edilinceye kadar tam 17 sene saltanat sürdü. Ancak biraderi Baha' üd-Dīn Esmā'il 1289/90 = 688 H.) tarihinde ilk defa olarak eceliyle ölmüştü. Bunun üzerine Gıyaṣ üd-Dīn ebn Celāl üd-Dīn ile III. Neẓām üd-Dīn ebn Bahā'üd-Dīn'in amca oğulları 1313/14 = 713 H. [65] tarihine kadar müştereken saltanat kurdular ve menşei bilinmiyen Melek Erdeşīr saltanatta kısa bir zaman için onları takip etti. Artık şubat/mart [66]

[59] Waṣṣāf/ Bombay. 423 v. d.

[60] Zambaur'da: oğul.

[61] Tam: 31. I. 1264 - 28.II.1264 = rabī' II 662 H.

[62] Bk. yk. s. 161

[63] Tam: 9. I - 6. II. 1266 = rabī' II 664 H.

[64] Waṣṣāf/ Bombay 423-425.

[65] Ayn. esr. 425. - 1295 de Ḳıpçaḳ Oğul adında bir Şabānkāre Ḥākem'i vardı (Mīrḫvand V 112), başkaca her hangi bir Ḥākem'in varlığından bahsedilmiyor.

[66] Tam: 17. II. 18. III. 1314=zīl-ḳa'de 713 H.

1314 tarihinde Şabānkāre Moẓafferī'lerin müessesesi olan Mobārezü d-Dīn Moḥammed'in eline düşmüştü; Mobārez üd-Dīn 1318/19 = 718 H. de Yezd'i 1340 [67] temmuz'da Kermān'ı işgal ediyor ve cenubī İran'da Moğolların nüfuzunu yıkıyordu [68].

Fārs Denizindeki Dizi Adalar: Hormūz ve Ḳays

Moğollar Fārs denizindeki adalara hemen hiç bir zaman ayak basmadıklarından ve buralarda kurulan saltanatlar, Moğollar zamanında tasalluttan oldukça uzak kaldıklarından hususī kültürlerini inkişaf ettirmişlerdir. Bunlar arasında Hormūz [69] devletinin baş mevkii işgal ettiği muhakkaktır. Bu devlet aynı zamanda komşu kara topraklarına da sahip bulunuyordu ki mevkiini her şeyden evvel Hindistan ticaretinden edindiği kazanca borçludur.

Moğollar İran'a girdikleri zaman burada Tūrān Şāh neslinden [70] sekizinci Hükümdar Cehān Şāh [71] bulunuyordu. (147) Bu zat cenubu şarkîye doğru nüfuz eden kıtalara karşı (Hint hududunda Celāl üd-Dīn ile) [72] yapılan mücadelede şehit düştü ve o zamana kadar onunla kavgalı bulunan amcası Mīr Şehāb üd-Dīn [73] — ki Moğollara karşı harekâtında

[67] Tam: 27. VI.-26. VII. 1340 = moḥarrem 741 H.

[68] Krş. Mustavfī I 613 v. dd. ve Zambaur 254. - Zambaur'in 233 ifadesile Waṣṣāf'ınki arasında mühim farklar vardır. Malûmat Waṣṣāf'a göre verilmiştir (keza Barthold, *Musul'manskija Dinastii* 298). krş. Zambaur 233, nota 5.

[69] Zambaur 260 daki hükümdarlar listesi pek eksiktir.

[70] Teixeira II 6: Torunxa («Turunşāh» ın çözümü için Gray, Pyrard II v. dd. krş. Teixeira/Sinclair 153, nota 1, bana Ṭūrān-Şāh adının sık sık geçmesinden ötürü muhtemel görünüyor); krş. *Zeitschr. d. Dtsch Morgenl: ges., Jg.* 90 (1937), s. 379. - Teixeira' ya göre verilen malûmatta tarih olarak islâm takvimi esas tutulmuştur; çünki bilindiği üzere Teixeira İran takvimine dayanmaktadır. Hıristiyan takvimine çevrilmesi çok defa tam ve doğru değildir.

[71] Ortasındaki «x»in yanlış olması muhtemel olan *Xáxanxá* yerine.

[72] Bk. yk. s. 39.

[73] Teixeira II 7: *Mirxabadin Molongh.* - Teixeira/Sinclair 157, nota 2. de «*tio*» kelimesinin amca değil «*Hısım*» olarak tercüme edilmesi gerektiğini söylüyor. Tam ve doğru malûmat olmadığı için mesele kesin olarak anlaşılmıyor.

gene de ona yardım etmişti — Onun yerine geçti. Mīr Şehāb üd-Dīn Moğolları sürmeye muvaffak oldu. Kızını daha sonra (1229) Ḳays adasında hükümdar olan[74] yeğeni Seyf üd-Din[75] ile evlendirmiştir.

Şehāb üd-Dīn'den sonra veziri Reʿīs Şahreyār[76] onun yerine geçti; bu da Seyf üd-Dīn'e karşı savaşta öldü. Bu zat Ḳays adası sakinleri ve belki de Fārs'lılar (1230) tarafından kovulunca babalarının mirasına el koydu. Sulh içinde hükümdarlık ederek — muhakkak Fārs Atabeglerine lafzan ve gevşekce tabi olarak — memleketini yeğeni II. Şehāb üd-Dīn Maḥmūt ebn ʾĪsā[77]'ya bıraktı. Bunu da 1243 de yine sulh içinde geçen bir saltanattan sonra yeğeni " Sobrino „ Emîr Rükn ed-Dīn Maḥmūd ebn Ḥāmed[78] takip etti. Memleket bu hükümdar zamanında pek ziyade parladı; muhtelif zaferler kazanan hükümdar Zafār ülkesini[79] fethetti. Vaṣṣaf'ın ifadesine nazaran 1277 - 78 (676 H.) tarihinde boğularak öldü[80].

Hükümdarların bir Panorama hızıyla keşmekeş içinde geçen zamanlarında adanın siyasî önemi çok düştü. Rükn ed-Dīn'in oğlu Emīr Seyf üd-Din Noṣret[81] daha tahta ayağını basar basmaz annesiyle birlikte iki kardeşi tarafından tahttan uzaklaştırıldı. Kermān hükümdarının sayesinde tekrar tahtına geçen Seyf üd-Dīn asî biraderlerinden birini idama muvaffak olduysa da diğeri olan Ḳuṭb üd-Dīn Tahamtan[82] tarafından yeniden tebʿîd edildi. Tahamtan zulüm ve şiddete kapılıp başlıca yardımcılariyle devlete ait işlerde bozuştuğundan, (148) tekrar halk tarafından davet edilen Noṣret 1290 (689 H.) tarihinde diğer iki biraderi tarafından katledildi[83].

[74] Sayfadin Aben Azar.
[75] *Teixeira* II 7; krş. yk. s. 158 v.d.
[76] Ayn. esr. 7 v. d: *Rex Xarear.*
[77] Ayn. esr. 8: *Xabadin Mamud,* Içà.
[78] Ayn. esr. 8: Roknadin Mahmud, Hamed. - Waṣṣāf/Bombay 296: Maḥmūd Ḳilhāti.
[79] Maskat'ın cenup kıyısında Dufār olması muhtemel.
[80] Teixeira II 7-9; Waṣṣāf/ Bombay 296.
[81] Waṣṣāf/ Bombay'da 296: Nosrāt Borcāy.
[82] Mirkodbadin Tahamtan; Marco Polo'da da zikrediliyor.
[83] Teixeira II 9 v.d.; Waṣṣāf/Bombay 296 onun türlü faaliyetlerinden bahsetmiyor. - O Ḳāşāni ye göre (104r) Fārs'lı Salcuḳ

II. Rükn ed-Dīn Mesᶜūt[84] saltanatta onun vârisi oldu. Bu hükümdar zulümkârlığı dolayısiyle halk tarafından iyi karşılanmadı ve 1293 (692 H.) tarihinde Noṣret'in kölesi ve mutemedi aynı zamanda Arabistan'a tabi "Kalayat„ valisi Emīr Bahāʾüd-Dīn Ayāz[85] tarafından kovuldu. Filvaki Rükn ed-Dīn kovulduktan az sonra biraderlerinden ikisinin gayretleriyle önce muvaffakiyyetli bir tahta dönüş teşebüsünde bulunduysa da Ayāz kendini bu şekilde nasbetmiş olan[86] Kermān hükümdarı Celāl üd-Dīn Seyūrġatmış'ın yardımiyle tekrar tahttan kovuldu. Maamafih II. Rükn ed-Dīn senevî 12.000 altın dînar[87] mukabilinde Kīş adasını Ayāz'a bıraktı. Bu vaziyet çok sürmedi. Ayāz Hormūz'e döndü Ḫuṭbe ve sikkeleri Fārs valisi Melek Moẓaffer Faḫr ed-Dīn Aḥmed (ebn) Ebrāhīm aṭ-Ṭayyebī namına okutup bastırdı. Moğollar 1295/96 da ona karşı çıktılarsa da 8 temmuz 1296 (6 ramażān 695 H.) de maiyetteki kumandanlardan birinin yüz döndürmesi üzerine hezimete uğradılar. Yine Hindistan'da yapılan Moğol fütuhat teşebbüsleri de Dihli hâkimi ʿAlā üd-Dīn Moḥammed Ḫālcī tarafından püskürtüldü[88]. Moğollar ertesi sene de tecavüzlerini tekrarladılar; II. Rükn ed-Dīn harekâtı bizzat idare etmek istedi. Ayāz'ın Moğollara birçok defalar elçi göndermesine rağmen iş yine muhasaraya bindi ise de neticede uzlaşıldı (149); bu uzlaşmaya göre o yine saltanatta kalıyordu, fakat çok geçmeden tekrar Moᶜaẓẓam (böyle!) Faḫr ed-

Şāh'la ölümünden sonra (bk, yk, s. 161) Ḳays'i feth etmiş ise de bu suretle Şūnca ḳ (Sevinç?) in—ki Fārs valisi idi—(bk. aş. «*Fārs Hākem'leri*» listesi) kendi aleyhine tedbir almasına sebep olmuştu.

[84] Teixeira 10 yalnız: «*Masaud*» - Marco Polo'nun şüphesiz «*Ruomedan Ahomet*» i Texeira / Sinclair 160, nota 1, kendisinin kabul etmiş olduğu Mes'ūd'un başka adlarının Waṣṣāf ve Ḳāşānī'de mevcut oludğunu gözden kaçırmıştır.

[85] Teixeira II 10: Bahadin Ayaz Seyfin; Ḳāşānī 104 v. - Hammer II 50 deki haber oldukça karışıktır.

[86] Bk. aş. «*Kermān*», - Hormūz üzerine Kermān'ın muvakkat (mahdut bir genişlikte?) hâkimiyeti bu suretle aşikârdır. Her halde Marco Polo / Lemke 101 ve Hamd Ollāh I 139 bundan bahsetmektedirler.

[87] Kāşānī 104 v; Waṣṣāf / Bombay 296 v. d. - bk. aş. s. 168.

[88] Ḳaşānı 120 r - 126 v; Mufaḍḍal III 50-54.

Dīn ile temasta bulundu.[89] II. Rükn ed-Dīn uzun seneler sonra Sīrcān'da öldü[90].

Müteaddit taarruzlar neticesinde Ayāz'da baştanberi bulunduğu Hormüz şehrini bırakarak Keşm adasına[91] yerleşmeyi tercih etti. Portekiz kaynaklarının ekseriya Melek-i Ḳays[92] adını verdikleri Ḳays hükümdarından bir mollanın delâletiyle Germ adasiyle[93] diğerlerini daha satın aldı. Ḳays hükümdarları 1230[94] Fārs istilâsından sonra kendilerini toparlamışlar, Fārs denizinin birçok adalarını zabtetmişler, Bahreyn adalarına da[95] nüfuzlarını yaymışlardı[96]. Ayāz Germ'de yine Hormūz adını verdiği yeni bir şehir kurdu ve bu şehirden Basra'ya kadar Hindistan'la ticaret eden bütün Fārs denizini kontrolu altına aldı[97]. Ayāz 1311-12 (711 H.) senesine kadar saltanat sürdü ve Arabistan yarımadasının büyük kısımlarına ve İran kara kıtasının bir kısmına hükmetti ve ondan sonra bir rivayete göre öldü, diğer bir rivayete göre ise istifa ederek[98] yine eskisi gibi Kalayat valiliğine geçti ve bu vazifede sonradan öldü.

II. Rükn ed-Dīn'in bir oğlu Hormüz'e hükümdar oldu. Gıyāṣ üd-Dīn Kurdān-Şāh ismindeki bu hükümdar[99] bütün barış gayretlerine rağmen kendini Ḳays hükümdarı

[89] Ḳāşānī 105 v-107 r; Waṣṣāf/Bombay 297-300. - Teixeira II 10. v. d. yalnız kısaca Mesᶜūd'un iki biraderinin hareketlerinden bahsediyor ki bunlar asılmışlardır. Krş. Marco Polo/Yule I 120, nota 6, 125, II 316 v. d.

[90] Aynı eser: Syrion=Kermān'ın başkentinin değişik adı (Teixeira/Sinclair 160, nota 2).

[91] Portekizce Queixom- Teixeira II 11 ye göre de Broet.

[92] Barros II, 1, 108 v, dd.: Malec Cāez Couto, Buch X, 2. 381 v. dd. *Maleccaez.*

[93] Portekizce *Gerun.* - ve Ṭavīle.

[94] Bk. yk. s. 158.

[95] Bk. yk. s. 159.

[96] Teixeira II 12 v. d.; Barros II, 1, 109-112; Couto, *Buch* X, s. 382.

[97] Bk. ayrıca Ḳazvīnī II 161. - Barros II, 1, 112 v. d.

[98] Teixeira II 19.

[99] Amir Ayzadin Gordonxā-Ḳāşānī (107v) deki 1316/17 (716 H.) senesi muhakkak yanlıştır.

N a ʿ ī m[100] ile bir savaşa tutuşmuş buldu. N a ʿ ī m Hint ticaretinin tehlikeye girmesinden dolayı Şīrāz'da vali bulunan M e l e k ʿ E z z o d - D ī n[101] ile birleşti. Biri 1313 ve diğer 1314/15 (714 H.) olmak üzere Hormūz üzerine iki hücum yaptı. Bu ikinci hücumda başkentin dört ay süren boşuna muhasarasından sonra (150) gûya sulh müzakerelerine başlamak üzere K u r d ā n - Ş ā h'ı nezdine celb ile esir etmeğe muvaffak oldu.[102]

Eşi, bundan sonra yeğeni G i y ā s̱ ü d - D ī n D ī n a r (?)[103]ı hükümdar nasbetti. K u r d ā n - Ş ā h beş ay sonra bir tesadüf eseri olarak tekrar hürriyetini elde ettiği zaman G i y ā s̱ ü d - D ī n K u r d ā n Ş ā h mukavemete teşebbüs etti. K u r d ā n - Ş ā h bidayette kıtaya firar ettiyse de sonradan G i y ā s̱ ü d - D ī n'i M a k r ā n'a sürmeğe muvaffak oldu. Ondan sonra ölümüne kadar 1316/17 (716 H.) Hormūz'de kaldı[104]. En büyük oğlu M o b ā r e z ü d - D ī n B a h r ā m Ş ā h[105] hükümdarlıkta onu takip etti. B a h r ā m kıtada tanınmış olan biraderi Ş ā h Ḳ u ṭ b ü d - D ī n[106]'i esir etmeğe muvaffak oldu. Bununla beraber bizzat kendisinin vazifesinden affettiği Amiral ve damadı Ş e h ā b ü d - D ī n Y ū s u f[107] tarafından 1318/19 (718 H.) de tahtından indirilerek sonradan Ḳ ü ṭ b ü d - D ī n'in başına geldiği gibi o aralık Makrān'dan dönmüş olan G i y ā s̱ ü d-D ī n'in tavsiyesi üzerine idam edildi[108].

Bu aralık Kalayat'da ikamet etmiş olan Ḳ u ṭ b ü d - D ī n bir çok seneler sonra Hormūz'e döndü, Y ū s u f'u esir ederek taraftarları ile birlikte idam etti. On sene sonra muhtelif baskınların intikamını almak için Ḳays'e bir taarruz yaptı ve bu müddet zarfında N a ʿ im'i takip eden hükümdar Melek G i y ā s̱

100 Neim.

101 M a l e k - A y z a d i n.

102 T e i x e i r a II 20-22; Ḳ ā ş ā n ī 107 r ve v.

103 M a l e k G u a y a c a d i n (Guayaçadin yerine) Dinār.

104 Ḳ ā ş ā n ī 108 r; T e i k e i r a II 22 v. d. (O buna göre 1317/18 =717 H. de öldü).

105 A m i r M o b a r e z a d i n B a b a r o n X ā.

106 X ā K o d b a d i n.

107 M i r X a b a d i n.

108 T e i x e i r a II 23-25. - Ḳ ā ş ā n ī 108 r ve v. (Burada isimler T e i x e i r a'dan daha noksandır).

ü d - D ī n [109]'i esir aldı, Baḥreyn adalarını eline geçirdi, orada kuvvetli bir garnizon bıraktıktan sonra Hormüz'e döndü, Bütün Fārs denizini hükmü altına alan devletine daha diğer bir çok adalar da ilhak edilmiş bulunuyordu. 1344 - 45 (745 H.) tarihinde, şimdiye kadar kendisiyle birlik ve düzen içinde yaşamış olduğu biraderi N e ẓ ā m ü d - D ī n [110]'i, saltanatı elde etmek için yapılan bir teşebbüsten — Ḳ u ṭ b ü d - D ī n 'in kıtada avda bulunduğu esnada — dolayı Kalayat'a sürmek mecburiyetinde kaldı; N e ẓ ā m ü d - D ī n orada bir kaç sene sonra öldü [111]. Oğulları C e h ā n B e g [112] ve Ş ā d ī [113] babalarının ikazlarına rağmen (151) o ölmeden evvel ve hatta amcaları onlara Baḥreyn adalarını, hâkimiyet mıntakası olarak bahşettikten sonra bile müteaddid isyanlara teşebbüs ettiler. Daima tekerrür eden hezimetlerden ve biraderi ile kavgaların başlamasından sonra C e h a n B e g nihayet Ş ī r ā z havalisine kaçarak orada dostlarından birinin yanında kaldı. Ḳ u ṭ b ü d - D ī n 1346 (747 H.) tarihinde kıtadayken öldü [114].

Oğlu Ṭ ū r ā n Ş ā h [115] ona halef oldu. Bunun valisi M a ḥ m ū t Ö m e r [116]'in Ḳays adasında bulunan Ş ā d ī tarafından gözlerine mil çekildiğinden Ş ā d ī Ṭ ū r ā n - Ş a h 'ın intikamından kurtulmak için kıtaya geçti. Ve oradan atladığı Baḥreyn adalarında çok geçmeden öldü. Yerine T ū r ā n - Ş ā h tarafından oğlu geçirildi; amcası Fārs hükümdarı C e ḥ ā n B e g yeğenine bir baskın yaptığı esnada bir kaç emir'in fitnesine kurban gitti. T ū r ā n - Ş ā h nihayet Baḥreyn adalarında sükûnu tekrar tesis ettikten sonra 1377-78 (779 H.) tarihine kadar Hormüz adasında sakin yaşadı ve bu tarihte orada öldü [117].

[109] M a l e k G u a y a ç a d i o.

[110] N a z o m a d i n.

[111] I b n B a ṭ ṭ ū ṭ a (III 184)'ya göre Ḳ u ṭ b ü d - D ī n tarafından zehirlenmiştir.

[112] X a m b é.

[113] X a d i.

[114] T e i x e i r a II 25 v. d, 33-39.

[115] T u r o n Xà. - T e i x e i r a'nın dayandığı eserin yazarı.

[116] M a m u d H o m e r,

[117] T e i x e i r a II 39-43. B a r r o s II, 1, 112-114'ün verdiği malûmat pek az olup bazan da T e i x e i r a'nınki ile tenakuz teşkil eder. T e i x e i r a' nın haberleri W a ṣ ṣ ā f'ınkilerle geniş ölçüde uyuştuğu için çok daha güvenilir görünmektedir.

Kermān

Moğolların şarkī İran'ı istilâları dolayısiyle vukua geien karışıklıklar esnasında Ḳara Ḫitay[118] Gūrḫān'ının eski emiri Borāḳ Ḥaceb 1222 (619 H.) senesinde Kermān arazisini almağa muvaffak oldu[119]. Hindistan'dan geçerken Kermān'a uğrayan ve Borāḳ Ḥāceb'den kızını kendisine eş olarak alan[120] Celāl üd-Dīn'nin emrine girmesi çok sürmedi. Onun çekilip gitmesinden biraz sonra Cengiz Ḫān'a tabiiyetini bildirince ondan Ḳutluğ Ḫān unvanını aldı[121]. Kezalik anlaştığı Halife an-Nāṣir de ona Ḳutluġ Sulṭan adını bahşetti[122]. Onun 1229-30 (627 H.) de katlettiği—ki bilâhare kadı karariyle galibin hakkı olan mirası kendisine verilmişti[123]— Giyaṣ üd-Din Pīrşāh Celāl üd-Dīn'in kardeşi ile Yezd beg'i ʿAlā üd-Doule'nin bir hücumunu (152) püskürtmeğe muvaffak oldu[124]. Sīstān'ı Moğollara munkad kılmak ve aynı zamanda nüfuzunu sağlamak için[125] Ögedey'in emriyle bu araziye bir sefer yaptı. Fatihlere tabi olduğunun bir delili olmak üzere oğlunu onların sarayında bırakan Borāḳ Ḥāceb bu suretle Moğollar nezdinde itibar bulmuştu.

Borāḳ 5 eylül 1235 (20 zī'l-hecce 632H.)'de öldüğü zaman bidayette yeğeni ve damadı Ḳuṭb üd-Dīn Moḥammed ebn Ṭāinkū hükūmeti zabtettiyse de Moğolların tayin ettiği Borāḳ'ın oğlu Rükn ed-Dīn Mübarek Ḫōca (yahut Ḥuccet ül-Ḥaḳḳ)nın karşısında ricat etti. Büyük-Ḫān'ın bir yarlığı ile babasının unvanı olan Ḳutluġ Sulṭān unvanı Rükn ed-Dīn'e tasdikan tevcih edildi. Bu karardan memnun olmayan Ḳüṭb üd-Dīn şarka "Molāzem-i vezīr„ olarak

118 Bk. yk. s. 39

119 Cüveynī II 211 v. d.; Waṣṣāf/Bombay 285 v. d.; Mustavfī I 527 v. d.- Krş. Ohsson IV 90-93; Hammer I 66; J. H. Kramers *Is Ansikl.* I, II 1107, 1110; Eḳbāl I 403-410.

120 Bk. yk. s. 40.

121 Mustavfī I 528.

122 Waṣṣāf/Bombay 2 87.

123 Aynı Eser. - bk. yk. s. 40.

124 Aynı eser.

125 Aynı eser. Cüveynī II 214.

Mahmūt Yalavāc[126] nezdine nakledildi. Daha Göyük'ün seçiminde hizmetlerinden dolayı amca oğlunun yerine tayini düşünüldüyse de Çīnkāy onun şimdilik eski mevkiinde bırakılmasını[127] temine muvaffak oldu. Ancak o Möngke sayesinde Kermān hükümdarlığına nasbedildi. Onun yerine getirilen valinin[128] emrine, vergi tahsilini kontrol etmek üzere bir kaç baskak[129] verildi. Rükn ed-Dīn nihayet memleketten kaçmağa mecbur kalmış olup Lur[130] Atabeg'ine ve halifeye müracaat ettiyse de ikisi de onu reddettiler. O da hakkını elde etmek ümidiyle Möngke'ye gitti (Kasım 1253)[131]. Maamafih Büyük-Hān derdini dinledikten sonra onu keza orduda isbatı vücut eden Kuṭb üd-Dīn'e teslim etti. O da Rükn ed-Dīn'i idam etti. Üç sene sonra da (eylül/ekim 1257)[132], Kuṭb üd-Dīn ölüm yolunda onu takip ediyordu (153)[133].

Dul karısı Kutluğ Türkān Hātūn —ki aslında Borāk Hāceb'in zevcelerinden olup Kuṭb üd-Dīn Möngke tarafından hükümdar nasbedilişinden dört ay sonra onunla evlenmişti — ona halef oldu. Bu kadın lafzan, oğlu Haccāc'ın naipliğini yapıyordu. Fakat Haccāc büyüdüğü zaman onunla kavga ettiğinden 1267-68 (666 H.) de[134] Sīstān'a ve bir sene sonra da Hindistan'dan Dihli'ye firar etmek zorunda kaldı ve on sene ikametten sonra Hind'lilerin yardımiyle buradan Kermān'ı zorla almağa kalkıştı. Turkān ise 1282-83 (681 H.) tarihine kadar hükümdarlık etti. Ondan sonra Kuṭb üd-Dīn'in oğlu Celāl üd-Dīn Suyūrğatmış ile kavga neticesinde

126 Krş. yk. s. 49.

127 Krş. yk. s. 49.

128 Krş. Marco Polo/Lemke 93 ve aş. *«Kermān Hākemleri»* listesi.

129 Krş. aş. *«Haraç»* faslı.

130 Krş. aş. *« Büyük-lurestan »* fas.

131 Tam: 25 X. - 23. XI. 1253 = ramażān 651 H.

132 Tam. 12.IX. - 11.X.1257 (ramażān 655 H.).

133 Cüveynī II 214-218; Waṣṣāf/Bombay 289 v. d.; Mustavfī I 529 v. d.

134 Zambaur 237; 1261-62 (660 H.).- *Taʾrīh-i Sīstān* 405. (Bundan anlaşıldığına göre Zambaur'in tarihi muhakkak ki yanlıştır; çünkü *Taʾrīh-i Sīstān* hemen bir ay sonra Abaka'nın Sīstān'a seferinden bahsetmektedir.

(Horde) orduya gitti. Burada kızı Şafvet üd-Dīn Pādeşāh Hātūn'un kocası olması dolyısıyla damadı olan İlhan Abaḳa'yı[135] artık hayatta bulamamıştı. Münazaalı meselelerin tesviyesinden evvel kendisi de haziran-temmuz 1282[136] tarihinde Tebrīz'de öldü [137].

Bundan sonra Suyürġatmış Faḫr ul-Mülk Maḥmūd ebn Şems ed-Dīn Moḥammed Şāh Zouzanī-[138] 'nın vezirliği ile huzur içinde hükümdarlık ettiği gibi, Sīstān[139] ve Hormūz'e[140] sefer açmak imkânlarını da buldu. Abaḳa'nın vefatı üzerine, karısı Pādeşāh Hātūn ile evlenmiş olan[141] damadı Geyḫātū, Pādeşāh Ḫātūn'a hürmeten onu tahtından indirdi ve Kermān'ın idaresini ismen zevcesine bıraktı. Ḫātūn kardeşini 21 ağustos 1294 (27 ramażān 693 H.) de idam ettirdi. Askerlerine karşı uzun zaman kendini müdafaa ettiği Bāydū zamanında kendisine de haziran/temmuz 1295 de[142] aynı akibet reva görülmüştü[143]. Hükümdarlık (154) Ġāzān Hān tarafından Emīr Moẓaffer üd-Dīn Moḥammed Şāh ebn Haccāc[144]a tevcih edildi (2 aralık 1299 = 7 rabīᶜI 699 H.). Kendisine Faḫr ed-Dīn Haravī Vezir olarak yardım et mekte idi. Hükümdar her şeyden evvel metrûk arazinin yeniden iskânı işi ile meşgul olmuş, fakat biraderi Maḥmūt Şāh'ın sevk ve idaresindeki prenslerin isyanına mani olamamıştı; bunlar Moẓaffer üd-Dīn Ġāzān Hān'ın sarayında bulunduğu sırada Kermān şehrini zabtetmişlerdi. Şehir Fārs ve

[135] Krş. aş. *«Hükümdarların siyasî hukuk münasebetleri»* faslı.

[136] Tam. 9.VI.-8.VII. 1282=rabīᶜ I 681 H.

[137] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 402; Reşīd üd-Dīn/Viyana 214 v; Waṣṣāf/Bombay 291; Mustavfī I 530 v. d.

[138] Sonradan Pādeşāh Hātūn emrile öldürülmüştür.

[139] *Ta'rīh-i Sīstān* 407.

[140] krş. yk. s. 163

[141] Waṣṣāf/Bombay 291; krş. aşa. *«Hükümdarların siyasî hukuk münasebetleri»* faslı. krş. Adolf Erman: *Die Münzen der Pādichşah Chatun* (Ilchan Keyḫātū'nun karısı) Zeitschr. f. Numismatik VII (1880), s. 136-138.

[142] Tam: 16. VI.-14. VII. 1295=şaᶜbān 694 H.-Mustavfī'de 694 H. sonu=10. XI. 1295 den evvel.

[143] Waṣṣāf/Bombay 292-295; Mustavfi I 531-533.

[144] Waṣṣāf/Bombay'da: Moḥammed Şāh Sulṭānı

Irak emirlerinin uzun süren muhasaralarından sonra tekrar zabtedilmiş ve orada katledilen Faḫr ed-Dīn Haravī yerine Sadr üd-Dīn Abharī Ḥākem ve belki de vezir nasbedilmişti [145].

Mozaffer üd-Dīn henüz otuzuna basmadığı halde 7 ocak 1302 (6 Cemāzī I 701 H.) [146] tarihinde öldü; yerine tayin olunan halefi Ḥasan Şāh da bir ay sonra ölüm yolunda kardeşini takip ediyordu. Ġāzān ailenin son filizi olan Ḳutb üd-Dīn Şāh (Şāhenşāh Cehān) ebn Suyurġatmış'ı — ki her ikisinin de amca oğulları idi — hükümdar nasbetti (5 mart 1303= 15 receb 702 H.); Bu hükümdarın Kermān'a girişi 19. V. - 16. VI. 1303 = şavvāl 702 H. dir. Mamafih bunun iki buçuk sene süren kötü idaresi yüzünden, Ölceytü onu tahtından indirmek zorunda kaldı; Bunun üzerine Kermān doğrudan doğruya Moğollara ilhak edildi [147]. Ḳuṭb üd-Dīn daha sonra Şīrāz'da ölmüştür [148].

Herāt

Kurt devleti ilk defa İran'ın Moğollara baş egmesinden sonra Gūrīler devletinin enkazı üzerinde kuruldu. Herāt şehir ve arazisi, 1221-22 (618H.) tarihinde Tūlūy ve sonra Elcigidey kumandalarında fatihler tarafından tahripedilmiş [149] olup ancak 1236 da Ogedey'in emriyle yeniden tesis edildi [150] Rükn ed-Dīn Abū Bakr ebn Tāc üd-Dīn ʿOsmān Marġānī'nin oğlu [151] Şems ed-Dīn (155)—ki Kur soyundan [152] olup Gūrī'lerin

145 Krş. aşa. Liste. : « *Kermān Hākemleri* » .

146 Mustaᵛfī ye göre: 1303/04 (703 H.).

147 Krş. yk. s. 119 v. d.

148 Waṣṣāf / Bombay 427-435; Mustaᵛfī I 533-541.

149 Krş. yk. s. 39 - Bunun için dahi Eḳbāl 366-379.

150 Cūzcānī 350-357; Seyfī 170-175. - Krş. Ohsson III 117 v. d. - *Sīstān devletinin tarihi* h. Krş. Cūzcānī engl. I 200-202 ve bir de acemce 388 v. d. (1228=625 H.) - Krş. aş. «*Şehirlerin inşası*» faslı.

151 Ḫᵛandemīr'in iddiası gibi yeğeni değil.

152 Barbier de Meynard kurt adını kullanıyor ki bu kullanış umûmîdir. Browne, *Lit. Hist.* III 173, nota 1 eski yazmalarda Kūrt diye (u) nun çekilerek vokalize edildiğini teyid ediyor. Bugün mahallinde mutat olan talaffuz şekli. Nikolaj Vladimiroviç Chanykov'a nazaran: *Kart* dır.

sarayında muteber bir devlet adamının biraderi ve bir Gurī prensesi ile evlidir [153]—babasının vefatından sonra ve Gurī devletinin inkırazını müteakip (1236-1244) bu şehirde [154] şimdiye kadar bu devlete ait arazinin İndus'a kadar idaresini deruhte etti. Saltanatını emniyete almak için Moğolların sadık müttefikleri görünerek onlarla birlikte 1246 tarihinde Multān'ı tahrip etti. Bu ülke yüz bin altın dinar fidye vermişti. Lahāvur (Lahor) [155] üzerine yürüyüş devam ettiği sırada Moğollar şüphelenerek Şems ed-Dīn'i tevkif ettilerse de kısa bir zaman sonra tekrar salıverdiler [156].

Bunun üzerine uzunca zaman Hindistan'da kaldı ve Möngke'nin cülus şenliklerinde bu hükümdarın katına vardı. Kendisini dostca kabul eden hükümdar çıkardığı bir yarlığ ile Herāt, Sabzavār, Gūr, Sīstān ve Balḫ dahil olmak üzere ta İndus'a kadar hâkimiyetini tasdik ediyordu [157]. O zamandanberi Kurtiler son derece kurnaz bir siyaset takip ederek kendi memleketleri üzerindeki moğol hâkimiyetini asgarî bir hadde indirmeğe ve bir dereceye kadar bizzat kendileri bu sahada hâkim rolü oynamağa muvaffak oldular. Kaynaklarda doğrudan doğruya bu hususa ait kayıt ve işaretlere tesadüf edilmemekle beraber Kurtilerin Moğollara karşı savaşlarındaki millî sebepleri mümkün mertebe hesaba katmaya mecburuz [158].

Şems ed-Dīn Herāt'a dönuşünde vali Arġūn'un nezdinde isbatı vücut etti. Bir ikisi müstesna, bütün emirler bizzat idare merkezinde ona hürmette bulundular; buna karşı gelenler ise idam edildiler. Bunun üzerine hükümdar fütuhat plânlarına döndü: 1254 - 55 (652 H.) de Afgânistan'da bir çok(156) Germsir'de de bir tek kaleyi zabtetti. Fakat daha 1258 (656 H.) da Şems ed-Dīn'i bazı emirlere fena muamele ettiğinden dolayı Moğollara şikâyet ettiler. Sīs-

[153] O halde Gurī hükümdarlarının torunlarından değil (krş. bunun için Zambaur 256, nota 4).

[154] Seyfī 175. - Krş. T. W. Haig, Isl. ans. de I, II 830 v. d.

[155] Krş. Yk. s. 43.

[156] Zamcī b 440-444.

[157] Aynı eser. 445. - *Ta'rīh-i Sīstān* 398 v. d. - memleket Moğollara 1238/39 (636 H.) de boyun eğmişti: aynı eser 397.

[158] Krş. yk. s. 82

tān'daki valisi Mes'üt bu prenslerle birlik olduğu için bir kaleye sığınmağa mecbur oldu. Şems ed-Dīn moğol ele başılarını hileli tekliflerle yanına çekerek katlettiği halde fatihler kaleyi alamadılar. Kendisine karşı hareket eden emirlere meydan okumak için Möngke'yi kendi efendisi ilân ettikten sonra alelacele Hülegü'ye gitti. Vakıa yolda tevkif edilerek esir sıfatiyle sevkedildiyse de buna rağmen Hülegü kendisine af ile muamele ettiği gibi, şahsına da hürmet etti; maamafih Sīstān hâkimiyetini 1261 (659 H.) tarihinde Naṣer üd-Dīn'e verdi[159]. I. Şems ed-Dīn dönüşte yeni fütühat için sefere çıkıyordu[160].

Abaḳa,[161] yanı başında Berke'ye karşı harpte temayüz eden Kurtīler aleyhine Möngke'nin yarlığını[162] yeniledi (1266/67 = 665 H.). Fakat on sene sonra Maverāünnehir hükümdarı Borāḳ'la[163] vukubulan mücadelede şüpheli vaziyeti dolayısiyle Beynennehreyn'e çağırılmış, oradan[164] Bākū (ceza garnizonu)'ye tebdil edilmiş ve sonra tekrar Tebrīz'e alınmış ve mart 1278'de[165] zehirlenmiştir. Cenaze alayı gizlice Cām'da vukubulmuştur[166].

Herāt hükümdarı Şems ed-Dīn'in bulunmayışından faydalanarak orada, karışıklıklar çıktığı için şehrin harap olmasından korkulmuştu. Tesadüfen oraya seyahat etmiş olan bir emir tarafından dikkati çeken Abaḳa mağzul hükümdarın oğlu II. Rükn ed-Dīn'i Şems ed-Dīn Sagīr unvaniyle hükümdar nasbetmeğe mecbur oldu. Memleketin bütün (157)

159 *Taʾrīh-i Sīstān* 399 v. d. - Müteakip senelerde aradaki muhtelif savaşlar için krş. aynı eser 401 v. d. (Sīstān'da Moğolların savaşlarına dair haberler (aynı eser 403 v. dd.) den faydalanmak güçtür; çünkü *Taʾrīh-i Sīstān*'ın sonunda artık tarih verilmiyor).

160 Krş. dahi Waṣṣāf - Hammer I, 164, 168 v. d.

161 Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v; Mīrḫvand V 83.

162 Cüveynī II 255; Reşīd üd-Dīn / Blochet II, 558; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, 148; Reşīd üd-Dīn / Viyana 223 v; Waṣṣāf / Hammer I, 163-170; Zamcī b 445.

163 Krş. Mīrḫvānd V 89 ve yk, s. 82.

164 Krş. aş. «*Askeri tesisler*» faslı ortaları

165 Tam : 25. II - 25. III. 1278 = şavvāl 676 H.

166 Reşīd üd-Dīn / Viyana 224 r ; Zamcī b 444 - 454. - Az-Zamcī Abaḳa'nın sanki suçsuz I. Şems üd-Dīn'e karşı yalnız kışkırtıldığı şeklinde gösteriyor; krş. yk. s. 82.

büyükleri onun emrine girdiler; Ḳandahār şehri de silâh kuvvetiyle itaate mecbur edildi (1280/81 = 680H.)[167]. Maamafih bazı kentler istiklâllerini koruyabilmişlerdir[168]. Bundan sonra (1283/84 = 682 H.) de II. Şems ed-Dīn idareyi oğlu ʿAlāʾüd-Dīn'e bırakarak Herāt'tan takriben 200 kilometre cenub şarkide bulunan Ḫayşar kalesine çekildi. Şems ed-Dīn her ne kadar orada âsî bir moğol generalini Arġūn'a teslim etmişse de bu generalin taraftarları onu Ḫānın nezdinde kötülemeye muvaffak olduklarından o da oğlu ʿAlāʾüd-Dīn'i yanına Hayşar'a çağırmış ve bir daha da kaleyi terketmemiştir[169].

Bunun üzerine Herāt'da Nīkūdārīler idaresinde — bunlar Sīstān'da da bulunuyorlardı —[170] büyük karışıklıklar zuhur ettiğinden Ġāzān Nevrūz ile birlikte bu bozukluğu düzeltmeğe mecbur olmuştu. II. Şems ed-Dīn şehirden uzak kalmakta devam ettiğinden[171] Nevrūz, yedi sene esaretten sonra babasının yanına kaçmış olan Şems ed-Dīn'in en büyük oğlu Faḫr ed-Dīn'i hükümdar tayin etti; II. Şems ed-Dīn bu oğluna fenalık etmiyeceğine dair söz verdi. Faḫr ed-Dīn müteaddit vesilelerle ve Maverāünnehir'liler ile savaşmakla[172] Nevrūz'a olan şükran hissini isbat edebilmişse de onun tuzağına düşerek tevkif edilmiş, fakat Herāt'a kaçmağa muvaffak olmustu. Lâkin Nevrūz onun yanına kaçınca Ġāzān Nevrūz'un idamını istemiş o da uzun bir tereddütten sonra bu emre uymaya karar vererek böylece hükümdar katındaki mevkiini tekrar iyileştirmiştir[173]. Bunun şükranı olmak üzere kendi eyaleti için yeni bir "Menşūr„ almış ve eyaleti Ḳohestān ile tevsi edilmiştir[174].

Buna rağmen Faḫr ed-Dīn, Nikūdārī'lerle olan münasebetleri yüzünden Moğollarla savaşa katılmıştır. Hükümdar Gūri'lerin dağlık memleketine iltica etmiş, Herāt da mühim miktar fidye vererek Ölceytü tarafından muhasara edil-

[167] Ḫᵛandemīr'e göre 1278/79 (677 H.).

[168] Bk. krş. *Tarih-i Sīstān* 412 v. d.; İbn Baṭṭūṭa III 75.

[169] Zamcī b 455 — 457.

[170] *Tarīh-i Sīstān* 408; krş. yk. s. 80 ve aş. *«askerî tesisler»* faslı'nın ortası. [171] Zamcī b 456 v. d. [172] Ayn. esr. c 473 — 475.

[173] Ayn. esr. c 476 v. d, — krş. yk. s. 109

[174] Mīrḫᵛand V 118.

mekten kurtulmuştu [175]. Bu suretle Fahr ed Dîn 1299/1300 (699 H.) tarihinde tekrar geri dönerek şehrin istihkâmlarını takviye edebilmiştir. (158) Sonraki seneler—nisbeten çabuk bastırılan Esfezār isyanı bir tarafa bırakılacak olursa(1301/02=701H.)—sâkin geçtiğinden Fahr ed-Dīn hayır müesseseleri kurmağa [176] ve şiir sanatının inkişafına kendini verebilmeğe muvaffak olmuştur[177].

1304 de Ölceytü'nün cülus şenliklerine iştirâkten imtina ettiğinden Ölceytü ona karşı Dāneşmend Bahādūr'u göndermeğe lüzum görmüştü. Tam o zaman da babası Şems ed-Dīn Mohammed Hayşar kalesinde öldü (1305 / 06 = 705 H.). Herāt önlerinde uzun savaş oluyor[178], bu savaşlar esnasında da 18 şubat 1308 (24 şaʿbān 707 H.) tarihinde Fahr ed-Dīn ölüyordu [179].

O ölünce biraderi ʿAlā'üd-Dīn hazineleri zabtetti. Maamafih Moğollarla anlaşmazlığı bertaraf ettikten sonra Ölceytü'nün nezdine gitmiş olan biraderi Giyāṣ üd-Dīn'in İndus'a kadar (Cenubu Şarkî) Horāsān üzerine hâkim olmak için bir yarlığ elde etmesini temin etti [180]. O da 1310/11 (710 H.) de hükümdar nezdinde kötülenmiş olduğu için sarayda kendini temize çıkarmak zorunda kalmıştı [181]. Şikâyetçileriyle karşılaştırabilmek için sarayda tutulmuş olduğundan Dāneşmend Bahādūr'un iki oğlu onun Herāt'da bulunmasından faydalanarak karışıklıklar çıkarmağa muvaffak olmuşlardı. Bu esnada Giyāṣ üd-Dīn'in biraderi ʿAlā üd-Dīn öldü (1314-15=714 H.) [182].

Ancak ertesi sene (1315-16 = 715 H.) Giyāṣ üd-Dīn dostlarından bir çoklarının vezir Reşīd üd-Dīn ile vezir ʿAlīşāh [183] nezdlerinde müteaddit defa şefaat etmeleri üzerine — bu vezirler onun masumiyetine kanidiler —

[175] Zamcī c 477 v. d. — krş. yk. s. 116 — 117

[176] Kumar oyununun yasak edilmesi de bu arada bulunuyordu.

[177] Seyfi Haravī de onun yanında yaşıyordu, onun hayatı hak. krş. Zamcī c 479. [178] Krş. yk. s. 124.

[179] Casimir Barbier de Meynard hatalı olarak «Mart'ta» diyor. - Zamcī c 479 — 487.

[180] Zamcī c 488. — Bu hareket tarzı rus hükümdarlarının hareketlerini ne kadar hatırlatıyor!

[181] Hareketi 5 ağustos 1311 (19. rabīʿI. 711 H.): Zamcī c 490.

[182] Ayn. esr. 491 v. d. [183] Krş. yk. s. 125.

salıverilmiş ve Ölceytü'ye karşı sadakat yemini ettikten sonra eyaleti için isdar edilen yeni bir yarlığ ile Herāt'a dönmüştü [184]. Orada o zamana kadar baş kadı olan ᶜAli Noṣret'in yerine Hayṣar'lı Naṣr üd-Dīn'i tayin etmişti [185]. Maveraünnehir hükümdarı Yasavur Yasāvul'un ricatinden sonra Horāsān'ı istilâ ettiği zaman [186] (159) Giyāṣ üd-Dīn böylece —bereket versin— kendi memleketinde bulunuyordu. Giyās üd-Dīn Ölceytü'ye sadakat yemininde sonuna kadar sebat ettiğinden Herāt'ın Yasāvur tarafından muhasarasına tahammül mecburiyetinde kaldı. Maamafih Moğol ordusu onu bu vaziyetten kurtarmış, o da çok geçmeden düşmanının ölümünü görmüştü [187].

Giyās üd-Dīn bundan sonraki senelerde de birçok defalar seferler yapmışsa da hic birinde memleketi tehlikeye düşmemiştir. Sevilmiyen bir valinin isyanı o valinin hezimet ve idamiyle neticelendi [188]. Bundan başka Giyāṣ üd-Dīn'in teşebbüsleri neticesinde arazisi (bilhassa 1320/21 = 720 H. de) büyümüştür. Nihayet vaziyeti o derece sükûna ulaşmıştır ki, en sonunda haziran 1326 da [189] Mekke'yi ziyaret edüp hacı olabilmişti. Bu arada Abū Saᶜīd'i ziyaret ederek—evvelce 1317 de bir tanesini elde etmiş olduğu halde—yeniden bir yarlığ almıştı [190]. O makamından ayrıldığı zaman yerine oğlu Şems ed-Dīn'i naib bırakmıştı. Şems ed-Dīn Horāsān valisi Nārīn Toğay'ın devleti başında olmayan babasına karşı müşterek hareket teklifini reddederek bu suretle Nārīn'in Herāt müstakil eyaletine karşı süi kastta bulunmasının önüne geçti [191]. avdetinden bir az sonra Giyāṣ üd-Dīn ölmüş (1328/29 = 729 H.) ve yerini III. Şems ed-Dīn Moḥammed unvaniyle oğlu almıştır [192]. Yumuşak bir hükümdar olan Şems ed-Dīn kendini durmadan içkiye verdiğinden

[184] Zamcī c 492; Mīrhᵛand V 140.
[185] Zamcī c 491, nota 1. [186] Krş. yk. s. 134 v. d.
[187] Zamcī c 492—499. krş. yk. s. 135.
[188] Zamcī c 500 v. d. - İbn Baṭṭūṭa III 48—50 deki malûmata tamamiyle güvenilemez.
[189] Tam: 3. VI.—2. VII. 1326 = receb 726 H.
[190] ᶜUmarī / İstanbul 71 v; Mīrḫᵛand v 157.
[191] Ayn. esr. [192] Zamcī c 501—505; ᶜUmarī / İstanbul 71 r.

dolayı daha ancak on ay hükûmet sürdükten sonra[193] (1329/30) hayata veda etmiştir (730 H.). Biraderi Ḥafeẓ'in hükümeti —Ḥāfeẓ Gūrī'lerin çıkardıkları gürültülerle mücadele etmişti— daha uzun sürmedi. Bu da 1231/32 = 732 H. tarihinde öldü[194].

Biraderi Moᶜezz ud-Dīn Ḥüseyn — ki 1337 de Termez beyi ᶜAlā ul-Mulk'in isyanını bastırmak zorunda kalmıştı[195].— Abū Saᶜīd'in ölümünden sonra istiklâlini ilân etmek nasibine mazhar oldu[196]. Uzun hükûmeti zamanında bilhassa Serbedārī'lerle mücadele etmek mecburiyetinde (160) kalmış ve onları yenmeğe[160] Maverāünnehir hükümdarlarının nüfuzlarından, sonunda kurtulmağa muvaffak olmuştur. 1369/70 = 771 H. tarihinde Tīmūr'un bir elçisini tam huzura kabul edeceği sırada ölmüştür[197]. Oğlu II. Giyās üd-Dīn Pīr ᶜAlī zamanında devleti 1389=791 H. tarihinde Tīmūr tarafından tahrip edilmiştir.

Büyük - Lūrestān

Lūrestān[198], Fārs'ın zıddına, Moğolların İran'ı istîlâlarının daha ilk senelerinde harp yüzünden o derece zarara uğramıştı ki [199], Hülegü ile beraber Bağdad önlerinde bulunan biraderi Takle'yı 1259 = 657 H. tarihinde tahrip etmiş olan Lūrestān Atabeğ'i[200] Şems ed-Dīn Alp Arġūn ibn Hezārasp memleketinin bünyesinde açılan yaraları iyi etmek için pek çok uğraşmıştı. 1274/75 — 673 H. tarihinde Abaḳa'nın reşmen tasdik ettiği oğlu I. Yusufşāh ona saltanatta halef oldu[201]. Yūsufşāh'ın çok azimkâr bir hükümdar olduğu belli idi; memleketin yükselmesi için bilhassa gayretle çalıştı. Sonradan yerine geçen oğlu bu sayede Moğollar aleyhine — babasının bunu henüz düşünmediği muhakkaktır — bir

193 Diğer bir yazmaya göre yalnız iki aylık.
194 Zamcīe 505 v. d.
195 İbn Baṭṭūṭa III 48, 51. (Krş. yk. nota. 1.).
196 Zamcīe 509; İbn Baṭṭūṭa II 124 v. d., III 64.
197 Zamcīe 506—514.
198 Krş. Hammer I 70—72; 161—163; Zambaur 234; Eḳbal I 442—448. 199 Mirḫvand/Morley 61-63.
200 «Bu ünvan Lur hükümdarlarının hepsinde müşterektir». İbn Baṭṭūṭa II 30 v. d. — ᶜUmarī/Quatremère 330 krallardan bahsediyor.
201 Waṣṣāf/Bombay 249; Mustavfi I 541 v. d.

siyaset takibine imkân bulmuştu. O Arğūn'la Aḥmed arasındaki mücadelede ikincinin tarafını tutmuşsa da 1284 de tahta çıktıktan sonra Arğūn'a tâzimlerini bildirmeğe mecbur olmuş[202] ve zorluk çıkarılmadan kolayca memleketine gitmekte serbest bırakılmıştır[203].

Onu 1288 : 687 H. de oğlu I. Afrāsyab takip etti. Devletini büyütmek plânları yüzünden Moğollarla arasının açılması onun için felâket olmuştur. Başlıca mesaisini Kūh-i Gilūye sancağı ile daha bir kaç şehir üzerinde toplamış olup bu şehirleri Fārs'dan ayırıp kendi devletine katmak istiyordu[203] ve bu suretle malî vazıyetini iyileştirmeyi ummakta idi. Bidayette İlhan'ın bir yarlığı sayesinde bu araziyi sulhan koparmağa muvaffak olmuşsa da Fars'daki Moğol idaresi malî ve askerî sebeplerle (bir Lūr istīlāsı tehlikesi) terk ve ferağ aleyhine (161) hareket etmiş olduğundan karar da geri alınmıştı. Bunun üzerine Afrāsyāb zorla hedefine erişmek teşebbüsüne girişti. Bu araziyi işgal ederek amca oğlu Ḳızıl'ın idaresine verdikten sonra, aralarındaki kısa ihtilâfın hallini müteakip, idam ettirmiş olduğu birinin âilesi efradının teslimini şehirden talep etmek üzere Ḳızıl'ı Iṣfahān'a gönderdi. Kale, sonunda teslim olunca Ḳızıl Salġūrşah'ı vali tayin etti. I. Afrāsyāb Ḳızıl'ın teklif ettiği daha bazı fütuhatı reddettiyse de Moğollar harekete geçerek Celāl ud-Dīn, Tāc üd-Dīn Lalāpe ve Ḳızıl'ın biraderi Melek Noṣret kumandasında Lūrī'leri kanlı bir savaşta hezimete uğrattı. Yūsufşāh evvelce bir defa Moğollar tarafından tecziye edilecekken sonra affa mazhar olmuştu; buna rağmen şimdi Yezd havalisinde yine müteaddit kötü hareketlerde, ayrıca da Moğollara karşı fena muamelede ve buna benzer bazı hallerde bulunmuştu[204]. Bu sebebten İlhan yine Tul(a)day kumandasında bir ordu göndermişti. Bu ordu yaklaşırken Salġūrşāh tarafından nasbedilen Lūrestān valisi Eṣfahān'ı terketti. Aynı zamanda Şīrāz Bas'ḳaḳları da[204] Şulī emirleriyle[205] Lūrī'lere karşı yürüdüler. Yezd fethedildi. Afrasyāb da gizlendiği bir dağ kalesinde yakalandı.

[202] Krş. yk. s. 99. [203] ve dahi krş. Kazvīnī II 308.

[204] Waṣṣāf/Bombay 267.

[205] Lur ve Şulī'ler hak. krş. dahi Marco Polo/Yule I 85.

Bu kabahatlerine rağmen Afrāsyāb, diğer esirler gibi tahliye edilerek [206] hükümdarlıkta bırakıldı [207] ve bu Geyḫātū tarafından da tasdik edildi. Ancak Ġāzān Eşfahān "Şiḥne„ si Bāydu'nun katli üzerine Emīr Hüdūķān'ın tazyiki ile harekete geçerek onu tahtından indirdi. (27/26 ekim 1296 = ẕī'l-hecce 695 H.) tarihinde idam edildi [208].

Moğolların muti bendeleri haline gelen Lūrestān her sene hediyelerle [209] müteaddit (162) defalar *Moğolları ziyaret eden* [210] halefleri zamanında artık askeri bir rol oynamaktan çıkmış bulunuyordu. Bu sayede memleketin içinde daha huzurlu bir hayat gelişti; Moğollara karşı zıd hareketlerde bulunmaktan tamamen sakınıldı. Afrāsyāb biraderi ve halefi Noṣret üd-Dīn Aḥmed vergi varidatının üçte birini dinî tesislere [211], üçte birini orduya (ve devletin diğer ihtiyaçlarına) ve nihayet üçte birini de kendi ailesine ve hizmetkârlarına [212] bağlamıştı. Nā'eb 'Emād üd-Dīn Pehlevān'ın oğlu Ķoṭb üd-Dīn'i ve öldükten sonra da kendi oğlu Rükn ed-Dīn Yusufşāh'ı saltanata varis nasbetti. Rükn ed-Dīn 1332/33 = 733 H. tarihinde II. Yūsufşāh unvaniyle idareyi eline aldı ve saltanatı yumuşaklıkla idare etti [213]. 43 yaşında (Kamerî sene) Şuştar'da öldü (1339/40 = 740 H.) ve orada defnedildi. Oğlu II. Moẓaf-

[206] Waṣṣāf / Bombay 250—256; Mustavfī I 543; Mīrḫvānd / Morley 64 v. d.

[207] Waṣṣāf/Bombay 267; Mustavfī I 545.

[208] Reşīd üd-Dīn / Viyana 262 v; Mustavfī I 546; Mīrḫvānd/Morley 66 v. d.

[209] Yalnız büyük Lūrestan'ın vergi tahsilâtı her sene bir milyonu geçtiği halde (Ḥamd Ollāh I 70). Büyük ve küçük Lūrestān (1335 civarında) Moğollara her defasında ancak 91.000 Dīnar harac verirdi.

[210] İbn Baṭṭūṭa II 31.

[211] Zâviye'ler yani münzevilerle Ahī'ler (*Ehli Futūva*) ve medreseler için. —*Futūva* hak. Krş. en son Franz Taeschner: *Islamisches Ordensrittertum zur Zeit der Kreuzzüge: Die Welt als Geschichte* dergisinde sene 1938, cüz 5, s. 382-401 ve orada adı geçen eser.

[212] Mustavfī I 546; İbn Baṭṭūṭa II 31. — ayn. eser. 35 esnaf ve genç adamlara ve teşkilâtına ait malûmat. . .

[213] İbn Baṭṭūṭa (II 30 v. d.) hep Afrāsiyab (II.) Ebn Aḥmed (bk. aş.)'den bahsetmekte olduğuna göre bu hükümdara herhalde tesadüf etmiş olmalıdır.

ferüd-Dīn Afrāsyāb[214] onun yerine geçti. Bu hükümdar zamanında Moğollarla münasebet kesilmişti. Bu da 1355 = 756 H. de öldü[215].

Küçük - Lūrestān

1242/43 tarihinde Bedr ed-Dīn Mas'ūd ibn Bedr Ḫorramābād'da biraderi 'Ezz ed-Dīn Gerşāsf (Gerşasp) dan sonra tahta çıktığı zaman halife hükümdarlığını tanımadığından Mas'ūd Moğollara müracaata mecbur oldu. Moğollar onun emrine bir ordu verdiklerinden hasmına karşı koyabilmek imkânını buldu. Bağdâd'ın alınmasından sonra Mas'ūd ganimetten muayyen bir hisse aldı; çok geçmeden de 1260 = 658 H. tarihinde öldü[216].

Mes'ūt ölünce oğulları Celāl üd-Dīn Bedr ile Nāşer üd-Dīn 'Omar (163) arasında saltanat kavgaları zuhur etti ki, iki sene sonra Hülegü'nün teşebbüsü üzerine Abaḳa saltanatı onların amca oğulları olan Tāc üd-Dīn Şāh ibn Ḫalīl'e tevcih etmek suretiyle bu kavgalara bir nihayet vermiş oluyordu. Şayanı kayıt mühim bir hadise zuhur etmeden Tac üd-Dīn tam onyedi sene saltanat sürdü; (1278/79 = 677 H.) tarihinde tahttan indirilerek idam edildi. Bunun üzerine memleket Mes'ūd'un iki oğlu Bedr ed-Dīn Mes'ūd Felek üd-Dīn Ḥasan ve 'Ezz ed-Dīn Ḥüseyn arasında o suretle taksim edildi ki, birincisi Dalār'ı ve Ḥüseyn de Āncū'yı aldı. Bunların Nehāvend'den Şuştar'a ve Eşfahān'dan arabların bulunduğu iskân bölgelerine kadar uzanan devleti 17 bin kişilik bir ordu çıkarabiliyordu. Ḥüseyn bidayette işleri çok iyi idare ettiyse de sonradan zulüm ve itisafa meylettiğinden Geyḫātū (1292/93 = 692 H.) tarihinde iki kardeşin ikisini de azlederek devleti Tac üd-Dīn'in oğlu Cemāl üd-dīn Ḫeżr'a tevcih etti. Her ne kadar ona gösterilen mukavemetin kırılması için bir moğol ordusunun yardımını temin ettiysede saltanatı çok kısa sürdü. 1293/94 (693 H.) de kendi ordusu mensupları tarafından katledildi[217]. Saltanatta varisi Ḥüsām üd-Dīn 'Omar hasım-

[214] Mirḫvand/Morley 67—69. [215] Krş. Zambaur 234.
[216] Mustavfī I 553 v. d.; krş. Ekbāl I 448—452.
[217] Mustavfī 554 v. d.

lariyle mücadeleyi uzlaşma yoliyla yatıştırdıysa da buna rağmen yine aynı senede Ṣamṣām üd-Dīn Maḥmūt lehine tahttan feragat etti. Onun Ḫeżr ile ailesinin katlinde methaldar bulunduğunu Emīr Şehāb ed-Dīn Elyās'ın ihbar etmesi üzerine öğrenen ve bu fiilin hesabını soran Ġ'āzān onu (1295/96 = 695 H.) tarihinde idam ettirdi[218].

ᶜEzz ed-Dīn Aḥmed ibn Moḥammed ebn ᶜEzz ed-Dīn Hüseyn Felek ud-Dīn Ḥasan'ın oğlu Bedr ed-Dīn Mesᶜüd'un vasiliği altında Ṣamṣām'ın yerine geçti. Her ikisinin zamanında memleket Öłceytü'nün emri üzerine aralarında o suretle taksim edildi ki, Bedr ed-Dīn Dalār'ı, Ezz ed-Dīn de Āncū'yı aldı. Bu suretle zaafa uğrayan Küçük-Lūrestān Moğolların arzularına ram olmak mevkiine düştü. ᶜEzz ed-Dīn'den sonra yerine 1316/17 = 716 H. da dul eşi Devlet Ḫātūn geçti. Fakat Ḫātūn saltanatı derhal biraderi ᶜEzz ed-Dīn'e terkettiğinden Ḫorramābād'da yeni bir hükümdar sülalesi tahta çıkmış oldu[219]. ᶜEzz ed-Dīn Devleti 1329/30=730 H. tarihinde oğlu Şocāᶜud-Dīn Moḥammed'e bıraktı ki o de takriben 1368/69 (770 H.) tarihine kadar hükümdarlık ettikten sonra İran Moğolları saltanatının inkırazına bu suretle şahid oldu[220](164).

Gīlān

Gīlān İran'da gerçekten müstakil kalmış olan yegâne eyalet olup[221] Moğollar burada hâkimiyetlerini temsilen — sadece lafzan bile olsa — bir vali (aşağı yukarı Fārs'da olduğu gibi)[222] bulundurmuş değildir[223]. Bunun sebebi bilhassa bu eyalet ikliminin Moğolların tahammül edemeyecekleri kadar ıslak ve sıcak olmasıdır. Yüksek dağ silsileleriyle İran yaylasından ayrılmış olmasının da bunda dahli vardır. Nitekim Māzandārān da fatihler tarafından sırf askerî bir geçit sahası olarak kullanılmıştır.

218 Ayn. eser. 555 v. d.
219 Ayn. esr. 556 v. d.
220 Krş. Zambaur 235.
221 Mamafi Kurt Emirleri de geniş istiklâlden faydalanmışlardır.
222 Krş. yk. s. 157
223 ᶜUmarī / Quatremère 297 v. d.; Ḥamd Ollāh I 162.

A b a ḳ a zamanında 1275 civarında Ş i r e m ö n B a h ā d ū r kumandasında gönderilen moğol ve gürcü kıtalarının akim kalan hücümları dışında[224] bu memleketi fethetmek için yalnız 1307 de Ö l c e y t ü tarafından bir tek teşebbüş yapılmıştır. Ö l c e y t ü ilk muvaffakiyetlerden sonra hezimete uğrayarak eyaleti tahliye etmek zorunda kalmıştı[225]. Buna rağmen memleket için pek zararlı olması tabii olan bu nevi teşebbüsleri ilk zamanlarda önlemek için Gīlān her sene iki bin dînar ödemeğe hazır olduğunu bildirmiş[226] ve bunda en az Ö l c e y t ü 'nün ölümüne kadar sebat etmiştir[227].

Gīlān o zamanlar 12 ufak hükümdarlığa ayrımlış — bunlar hakkında muhtelif ifadeler de bulunulmuştur[228]. Fakat bunlardan, mukavele ile birbirlerine merbut bulunan dördü en nüfuzlularını teşkil ediyorlardı — olup bunlar diğerleri üzerinde bir nevi hâmilik yapıyorlardı[229]. Bunların isimleri şunlardı: (165)

Memleketin ortasında dağ silselesine yakın olan F ū m a n; şayanı dikkattir ki Lāhīcān beyleri (Fürstentum) buna bağlı idi[230]; halbuki daha çok Reşt'e bağlı olması tahmin edilebilirdi. Burada bulunan hükümdar -- ki Gīlān'da Şafii mezhebinin taraftarı idi — Moğollarla sıkı ticaret münasebetlerinde bulunuyordu[231].

T ū l ī m; bura hükümdarı, evvelkisi gibi, takriben 1000 askere malikti; Moğollara karşı kazanılan 1307 zaferi bilhassa onun

[224] Kʿa r tʿl i s / c h̬ o v r e b a I 414 orta — aşada. — 1307 seferi ile karıştırılmış olması mümkündür. (Krş. aş. nota. 225).

[225] Krş. yk. s. 123 v.d. — *güya H ü l e g ü tarafından yapılan sefer* (ʿU m a r ī/ Quatremère 296) şüphesiz bir karıştırma eseridir ; çünkü bu seferde serdar olarak adı geçen Ḳ u t l u g ş ā h 1307 seferinde en mühim generaldi; fakat burada daha önceki sefere işaret edilmiş olması da (krş. yk. nota 224) mümkündür.

[226] Ḥ a m d O l l ā h I 162. [227] Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 6 v.

[228] ʿU m a r ī / Quatremère ve M ı r h̬ ᵛ a n d V 131 de böyle. — krş R a b i n o (Kit. Lis. No. 250) bu eser 1306/7 senesi ile başlar.

[229] ʿU m a r ī/Quatremère 293 v. d.; Ḳ a z w ī n ī II 236.—Kʿa r tʿ l i s c h̬ o v r e b a I 443, Z. 6—7 de Reşt den başka diğer isimler de vardır.

[230] Ḥ a m d / O l l ā h I 162 bilakıs bilhassa Gīlān'ın ikinci idare merkezi olarak Fūman ile birlikte Lāhīcān dan da bahsetmektedir.

[231] ʿU m a r ī /Quatremère 298.

sayesinde olmuştu; saliki en çok olan ḥanbelī mezhebindendi ve oradaki hükümdarların hepsinden daha nüfuzlu idi [232].

Gaskar; hâkiminin Tūlūm'lılarla aktettiği ittifaka rağmen oldukça zayıftı [233].

Reşt ise bu baş prensliklerin sonuncusu oldu [234].

Bu Hükema yalnız eyaletlerin küçüklüğüyle mütenasip küçük bir saraya sahip bulunuyorlar, fakat hükümdarlık alâmeti olan tabl ve raḳabe (atın başına konan ziynet) de eksik bulunmuyordu. Varidatlarını ekseriyetle ayniyat teşkil ediyordu. Bunların sarayları bu havali için karakteristik olan ahşap evlerden ibarettir. Ordu kuvvetleri zaruret halinde takriben yirmi bin kişiye baliğ olurdu [235]. Ahalisi, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, ekseriyet itibariyle ḥanbelī idiler [236] (166).

[232] Ayn. esr. 299. [233] Ayn. esr. [234] Ayn. esr. 300.
[235] Ayn. esr. 295 v. d. [236] Ayn. esr. 296 v. d.; Ḳāşānī 39 v.

MOĞOLLARDA DİN MÜNASEBETLERİ

Moğol Dini

Cingiz Hān'ın yükselişinden 1295 de islâmiyeti kabuline, ve o zamana kadar cedlerinin telâkkilerine bağlı kalmış olan son Moğolların da Şâmânilikten yüz çevirdikleri āna degin, Moğol dini hakkındaki bildiklerimizi kısaca gözden geçireceğiz. Binaenaleyh mevzuu bahis husus, münhasıran Moğolların İran için ehemmiyet kazandıkları zamandaki moğol dinî akideleridir. Daha evvele ait zamanlardaki Moğollarla — bunlar için herşeyden önce Çin kaynaklarına başvurmak gerekir — İran dışındaki Moğolları dinî bakımdan tetkike tabi tutmak bu kitabın çerçevesi dışındadır. Bundan başka çok uzun zamandanberi Türk tefekkürünün kuvvetli tesiri altında kalmış olan moğol dininin daha sonraki zamanlara ait mukayeseli tetkikinden de sarfınazar edilmiştir. Bu iş için de etnoloji ve din tarihi bakımından çok geniş malzemeye müracaat icabedecekti. Bunlardan, 13 üncü asra ait haberlerde sathice temas edilen şeyler hakkında daha kat'î malûmat edinmekliğimiz mümkündü; maamafih böyle bir tetkik kitabımızın hudutlarını aşmış olurdu.

Moğol devleti meydana çıktığı zaman Moğollar, sabit doğmalarla pek az teayyün etmiş bir sistem dahilinde şamanî idiler. Dinleri başlıca bazı nevi âyinlerin icrasından, sihirden ve üfürükçülükten (Beschwörung) ibaretti. Bazı habercilerin Moğolları mutlak surette dinsiz telâkki etmeleri [1] veyahut da (167) Rus tarihlerinin izah ettikleri gibi bu kavmin dininin kendilerince bilinmiş olması [2] bundan ileri gelmektedir. Bu ifadeden ayrıca Moğollarda bir dinin mevcudiyeti kendilerince anlaşılamadığı

[1] Zyriak 249 v. d.; Albericus Trium Fontium, Wilhelm von Rubruck / Risch XIII, nota 1. — Mogolların yüksek kuvvetlere karşı olan iç durumlarını gösterecek elimizde moğol Şamancılığı hak. dinî eser olmadığından burada sadece dış âdetlerin tasviri ile yetinmek mecburiyetindeyiz. Umumiyetle Moğolların dine karşı zihniyetleri pek bilinmemektedir.

[2] *Polnoe sobranie russkich letopisej* I 189 (*Lavrentievskaja Letopiş*); Ayn. esr. 216 (*Troiçkaja Letopiş*); Ayn-esr. III 39 (*Pervaja Novgorodskaja Letopiş*) v. s.

manası da çıkar ki, çok gelişmiş olan dünya dinleri ile kıyaslanınca Moğol dinî sisteminin doğmatik olmayışı bakımından, bu hal, hiç de hayreti mucib değildir.

Gerçekte ise doğma bir dereceye kadar mevcuttu. Moğollar yalnız bir tek tanrıya inanırlardı [3]; Mamafih bu inanışla beraber — mütekabil münasebetleri apaçık sınırlandırmaksızın — bazan tâlî ilahları da mevcut telâkki ederlerdi [4]. Moğollar gökle yerin yaratılışını Allah'ın eseri olarak görürlerdi; saadet ve felâketin ondan geldiği mülahazasında idiler [5]. Öldükten sonra öbür dünyada, buradakine geniş olçüde benzeyen bir hayat beklerlerdi [6].

Moğollar yer yüzü hâkimiyetinin kendilerine tanrı tarafından bahşedildiği fikrinde idiler; hanlar ise Allah'ın bu iradesini gerçekleştirmekle mükelleftiler. Bu yüzden mühür ve vesikalarda şu: "*Mengü tengri küçündür*„ yani "Ebedî tanrının gücü ile„ [7] formülünü kullanırlar ve: "*gökte bir tanrı olduğu gibi yer yüzünün de bir sahibi vardır*„ sözünü bu esasa istinad ettirirlerdi. (168) Bu söz Moğol fütuhatının ilk on senesinde büyük ideal tesiri yapmıştı [8].

İbâdet şekilleri de basitti [9]. Güneşi, — bilhassa doğan

[3] Wilhelm v. Rubruck / Wyngaert 298; Mathhaeus Parisiensis VI (Add) 112 v.d.; I. Lyon Konsiliede Rus Piskoposu Peter (Bk. aş. *«İlhanlıların hıristiyan garp ile irtibatları»* faslı.) *Annales de Burton* da 273; Bar Hebraeus 412; Makrīzī / Blochet 331; Haytonus 337; Kᶜartᶜlis chovrebal 343, sa. 15—17; 344, sa. 4—6 — krş. Howorth IVb 90—106 (umumî olarak: daha sonraki zaman için bir çok mülâhazalarla).

[4] Ricoldus 117; krş. Moğolların arabalarındaki bir çok put resimleri: Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 300; krş. umumî olarak Banzarov 26—30.

[5] Johnn vo Plano Carpini / Wyngaert 36; Üan-tṣᶜau pi-ṣï / *Palladius* 16; krş. Gomboev 652 v. .; Blochet, *Introduction* 182, nota 1.

[6] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 41

[7] Krş. aş. *« İlhanların Büyük - Hān'la münasebetleri »* Kᶜartᶜlis chovreba] 344, satır 4-6.

[8] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 294 (krş. Rubruck/Risch 268, not 8); Ricoldus 115; Blochet, *Introduction* 185.—Bk. yk. S. 33

[9] Bir hükümdarın seçilmesi ve tahta çıkması münasebetile yapılan dinî âdetler hak. krş. aş. *« Seçim ve biat »* faslı.

güneşi —[10] ve bunun yanında ayı[11] muhtelif cevvî hadiseleri— ki bu arada bir ejderhanın tasavvur edilmesi hususî bir rol oynamakta idi;[12] — takdis ederlerdi. Moğolların cenuba teveccüh etmesi güneşe tapmakla alâkalı idi[13]. Güneşin ve ayın tutulmasında davul çalınır, bununla şeytanî kuvvetler ürkütülmek istenirdi. Toprak da müşterek ana sıfatiyle takdis edilirdi[14].

Güneşe karşı tâzim; cenub istikametinde üç defa diz çökmekle olur, bu hareket esnasında orta parmak el ayası üstüne konur, dil de şaplatılırdı[15]. Tanrıya içki takdim edilir[16]; bu takdim merasiminde muhtelif vesilelerle muayyen formüller altında dolu kadeh havaya fırlatılırdı[17]. Mukavele akdinde yemin, (anda) kan içmek suretiyle olurdu ki, kanın içine rast gele bir altın parçası konurdu[18]. Birbirine and ile bağlı iki kimseye veya akrabalara tecavüz vukuunda (169) öc alma mükellefiyeti vardı ki, Cingiz Hān zamanında bu âdet gittikçe kaybolmaktaydı[19].

Zihinlerde tasavvur edilen tanrıdan başka mantardan sanem[20] ler de vardı ki, bunlara, sürülerin çoğalma kabiliyetini arttırmak için meme şeklinde kurban[21] ve ayrıca da içki takdim edilir ve bu esnada bu sanemlerin ağızlarına kısmen yağ ve

[10] Ibn al-Aṯīr XII 235; Mīrḫᵛānd / Jaubert 107; Kᶜartᶜlis chovreba I 361, sat. 5—6; Lyon da Rus Piskoposu Peter, *Annales de Burton* 273. —krş. Banzarov 6—13.

[11] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 41.

[12] Banzarov 15 v. d.

[13] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 38 v. d.; Üan-ṭşᶜau pi-şï / Palladius 83, 203.

[14] Banzarov 16 v. dd.—Etugen=toprak Jtoga Johann von Plano Carpini/Wyngaert 41 de ve Natigay, Marco Polo/Lemke 177 v. d. da

[15] Kᶜartᶜlis chovreba I 343, sat. 15—17.

[16] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 38 v. d.; Marco Polo / Lemke 177 v. d.

[17] Ḳazvını, Erdkunde, Schlözer de 31 v. d.

[18] Kᶜartᶜlis chovreba I 393, sat. 29, 416, sat. 23—24. — maveräünnehir'de Boraḳ için de tasdik edilmektedir (bk. yk. s. 79) — krş. Ohsson III 249; Hammer II. 28.

[19] Bunun hak. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroj* 55 v. d., 61.

[20] Malachias 4.— resim, krş. Marco Polo / Yule I 258.

[21] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 16. v. d.

yenilmek istenen yemekler sürülürdü [22]. Cingiz Hān, bilhassa Kanunlarına daha büyük bir itibar temin etmek maksadiyle [23] sonradan kahramanlaştırılmıştır [24].

Totemizm hakkında hemen hiç bir şey bilinmiyor[25]. Şâman'lar (Ḳam) rahip-müşavir sıfatını taşırlardı [26]. Bunlar başlıca yalnız umumen batıl akideler beslerler ve büyücülükle meşgul olurlardı [27]. Şayet başkaları Afsunculukla meşgul olacak olurlarsa tahtı'a edilir ve Moğollar bu sanattan korktukları için [28] bu yüzden en müşkül âkibetlere maruz kalırlardı. Töregene'nin [29] mahremi olan Fātıma'nın ağzından işkence sehpasında bu yolda itiraflar almışlar (1246) ve bunun üzerine onu suda boğmuşlardı [30]. Şâman'lar, içinde put bulunan arabanın sevk ve idaresini de ayrıca deruhte ederlerdi [31]; bunlar resmî bayramları kutlarlardı ki, Wilhelm von Rubruck'ın zamanında 9 mayısta kutlanan büyük bayram buna misal teşkil eder. (Bunun daima zamanı değişen ilk bahar bayramı olması muhtemeldir). Bu bayramda beyaz kısraklar (hükümdarın at sütü ihtiyacı için) takdis edilir, kımız (tahammür etmiş at sütü) [32] (170) dağıtılır ve yeni hazırlanan bu içkiden ilk defa tadılır [33]. Bundan başka her ayın birinci günü bu putların karşısında daha küçük bir bayram yapılırdı [34].

Şaman'lar bu yortunun zamanını da hesap ederek büyük Hanın çadırı yakınında, her zaman için ruhanî bir âyin

[22] Aynı eser 37; Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 232 bunların cetlerin resimleri olduğunu yanlış olarak izah ediyor.

[23] Krş. aş. *«Hukuk»* faslı.

[24] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 37 v. d.— krş. Banzarov 30—33; Vladimirtsov, *Obsc, stroj* 145.

[25] Vladimirtsov, *Obsc. stroj* 53.

[26] Krş. Banzarov 34—46; Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, 199, nota 51.

[27] Johann von Plano Carpini / Wyngaert, 41.

[28] Reşid üd-Dın /Viyana 228 v; krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 359, not. 158 (s. 359 v. d. ve 428 v. d.).

[29] Krş. yk. s. 49, 51—52.

[30] Cüveynī, I 201 v. d.; Bar Hebraeus 481.

[31] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 300.

[32] Krş. aş. *«gıda»* faslı.

[33] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 302.

[34] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 36 v. d.

hazırlamak üzere tevakkuf ederlerdi[35]. Bunların baş papası (Bigi)[36] Cingiz kanunlarına göre beyaz libaslara bürünmüş oldukları halde beyaz bir ata binmek ve resmî toplantılarda baş mevkii işgal etmek mecburiyetinde idiler[37].

Şaman'lar bilhassa istikbali keşf husususda büyük bir rol oynarlardı. Bunlar ordu (Horde) nun yerleştiği mevkii tayin ederler[38] kâhinlik ederek geleceği evvelden haber verirlerdi. Bu arada koyun kemiği ile yapılan kehanet vardı ki, bunda üç koyunun köprücük kemikleri ateşe atılırdı. Uzunluğuna sıçrayış başlanan işin müsait olduğuna, arzanî sıçrayış (veya bazı parçaların ateşten dışarı fırlaması) ise gayri müsait bir netice doğuracağına alâmetti[39]. Abaḳa bile bu kâhinliği 1269/70 de tatbik etmişti[40]. Bunlardan yumurta ile[41] balıkla[42] ve atla kehanet vardı. Atla olanı kişnemeye dayanırdı (I. Dareios da olduğu gibi)[43]. Bununla bilhassa harp plânlarının çıkıp çıkmıyacağına bakarlardı; bundan başka yeni doğan çoçuğun talii de bu suretle keşfedilirdi[44].

Moğollar yağmur taşına sahip bulunduklarına da inanırlardı[45]; onlarca bu taşla istenildiği zaman yağmur yağdırılır ve bilhassa (171) harpte mükemmel hizmetler görülürdü. Şimali Çin'de 1230 temmuzunda Moğol ordusunun düşmüs olduğu teh-

[35] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 232, 258.

[36] Bunun hak. krş. Barthold, *Turkestan* 391.

[37] Ūan-tṣʿaupi-ṣi / Palladius 122 v. d., 228 v. d., Reşīd-üd-Dīn / Berezin a 148.

[38] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 36 v. d.

[39] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 261, v. d.; Hunlar tarafından kullanılan bu orak hak. krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 267, nota 89, s. 268; Mufaḍḍal I 522, nota 3.

[40] Mufaḍḍal I 522.

[41] Ḳazvīnī, Erdkunde, Schlözer'de 32.

[42] Wilhelm von ubruck / Wyngaert 305 de tarif ediliyor.

[43] Ayn. esr. 305; krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 41.

[44] Wilhelm von Rubruk / Wyngaert 302.

[45] «Jāi» (Jade).—Bunu Çinliler evvelden biliyorlardı (Barthold / *Stübe* 54 Abū Dulef'e göre) ve 1269 da maveraünnehir'deki Borāḳ ordusu tarafından kullanılmıştı (Waṣṣāf / Hammer I 146). Bunun için krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 429—440; Marco Polo / Yule I 309, nota 8; Marco Polo / Lemke 201.

likeli vaziyetten kurtulmasını bu taşın kullanılmasına atfetmişlerdi[46]. Bunun, hastaları iyi etmek için de kullanılmış olması muhtemeldir[47].

Bu âyini âdetler yanında dinî ahkâm mevcut olduğu gibi, dinî temellere dayanan batıl fikirler de vardı ki, asıl Moğolistan'da resmî hayatın bazı müesseselerinde de tatbik edilirdi. İran'da ise bunların tesirleri artık görülmüyor.

Yavru kuşların yakalanıp öldürülmesi, iki kemiğin birbirlerine sürtülerek ufalanması, atlara dizgin ile vurulması, oka kamçı ile dokunulması ve bunların üzerinde durmak[48] gibi umumî yasaklardan mâda öyle ahkâm vardı ki, bu hükümler, bizim doğrudan doğruya da öğrendiğimiz gibi[49], ruhlardan korkulduğunu göstermektedir. Güneş veya ay tutulduğu zaman trampet çalınması[50] ve her hangi bir işe girişirken bedri tam veya yeni hilâlin beklenmesi gibi şeyler bu korkuyu gösteren delillerdir[51]. Eşiğe çarpmak korkusu[52] gidilen aynı yoldan geriye dönülmesi (Möngke'nin yaptığı gibi) mutlak olarak eski ordugâhların kurulduğu yerlerin — bir ocak yeri görüldüğü müddetçe — tekrar ziyaret edilmesi[53] bu gibi zihniyetlerle alakalı bulunmaktadır. Bunlardan bir haylısı halis büyü ve sihre itikattan ileri geliyordu. Artık bugün bunu herhangi bir surette tefrik etmek (burada tabiatiyle bugünkü zaman ile mukayese yapmaktan sarfınazar edilmek lâzımdır) mümkün değildir.

Taharete ait hükümler de bununla sıkı sıkıya alâkalıdır.

[46] Cüveynî I 152 ve 152 nota 3; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 22 (Zeyl, s.25, s.22 ye nota 1); Bar Hebraeus 464; Mīrhᵛand V 44. —Bunun için krş. dahi Nau 247 v. d.

[47] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 267 (ayrıca Rubruck / Risch 221, nota 8).

[48] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 40.

[49] Bar Hebraeus 412.

[50] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 300.

[51] Johann von Plano Carpini / Wyngaert, 41.

[52] Bu emrin çiğnenmesi (kasıtsız!) Wilhelm von Rubruck'un adamlarından birinin az kalsın hayatına mal oluyordu: Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 261 v. d., 265. — Kubilay'ın sarayında da bu emir muteberdi; Marco Polo / Lemke 248.

[53] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 289.

İşemek, sümkürmek[54] veya çamaşır yıkamak suretiyle[55] suyun pisletilmesi (172), ateşe bıçakla dokunulması[56] bir sahandan bıçakla yemek alınması[57] yasaktı. Böyle hareketlerde bulunmakla fırtına ve gök gürültüsü husule geleceğine itikat edilirdi[58]. Suyun pislenmesinin yasak olması aynı sıhhî sebeblere de hizmet ediyordu; bundan başka yazın şehrin temizlenmesi için su çukurlarına Karakorum'un suları sevkedilirdi[59]. Maahaza müslümanlar yıkanma yasağı yüzünden çok sıkıntıya düşüyorlardı; çünkü bunlar dinî ahkâma uygun abdest alamıyorlardı. Bundan dolayı Ögedey bu hususta müsamahalı davranmak lüzumunu hissettiği gibi, bilhassa emirlerinde sert ve şedit olan Cağatāy'a bu emirlerin mutaassıbane şerh ve tatbikini menediyordu[60].

Hayvanların yenilmesi hususunda umumî mahiyette hiç bir yasak mevcut değildi[61].

Buna mukabil yıldırım isabet eden eşya; bundan sonra yıldırım çarpan evlerden çıkan kimseler, yıldırım isabet eden sürü iki taş arasından geçirilmek, veya taşınmak suretiyle[62] temizlenirlerdi. Bu leke ile lekelenmiş olan insan ve eşya Büyük Hān'ın ordusundan (Horde) uzakta tutulurdu[63]. Aynı şey ölenlerin arkada bıraktıkları eşya için de muteberdi. Papanın murahhası Andreas von Longjumeau arkadaşlariyle beraber iki defa iki ateş arasından geçmek mecburiyetinde kalmıştı. Birinci ateş kendisini ve beraberinde getirdiği hediyeleri temizliyor, ikinci ateşi de, bu heyeti kabul eden Göyuk'in bu sırada ölmesinden dolayı yakmak lâzımgeli-

[54] Mīrhᵛand V 43; Ḥᵛandemīr / Defrémery a 62; Banzarov 18 — 22.

[55] Cüveynī I 161 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 61.

[56] Banzarov 22—26.

[57] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 40.

[58] Krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 436 v. dd.

[59] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 279.

[60] Cūzcānī 381 v. d.; krş. dahi aş. «*Moğollarda din münasebetleri — İslâm*» faslı.

[61] Bu hittabi müslümanların bilhassa dikkatine çarpmıştı. Ibn Al Atīr XII 235; Mīrḫᵛand / Jaubert 108.

[62] Cüveynī I 162; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 42, 44 v. d. — Ölceytü de 1309 da eski Moğolların dinî kanunlarının bu tatbikini müdrik bulunuyorlardı. Ḳāşānī 66 v.

[63] Johann von Plano Garpini / Wyngaert 44.

yordu[64]. Yine Abaka'ya gönderilen Mısır elçilik heyeti de 1270/71 de (173) bu suretle tathir edilmişti[65]. Wilhelm von Rubruck hediye getirmediği için bu "temizlenme„ den affedilmişti[66].

Moğollar rüyalara da büyük kıymet verirler[67]. "9„ rakamını da kutsal tutarlardı[68].

Hastalık ve ölüm

Moğolların hastalıktan korunmak ve hastalığı iyi etmek için itiyat edindikleri şeylerin bu temizlenme tedbirleri ile sıkı alâkası vardı.

Şayet bir kimse hastalanırsa o zaman Şaman'lar tarafından bu hastalığın tabiî bir hastalık mı, yoksa bir cin çarpması neticesi mi husul bulduğu tesbit edilir[69], tedavisi de ona göre yapılırdı. Hastalığın bu ikinci sebepten meydana geldiği anlaşılınc aruhları silâhla defetmek çaresine başvurulur ve bu maksadla hasta yatağının her iki tarafına yalın kılıçlar asılırdı[70]. Hastalıklı çocukların yatağının baş ucuna ihtiyar bir kadın eliyle bir put takılırdı[71]. Takriben 50 kadar süvari kibar bir hastanın çadırı etrafında dolaşarak cinlerin tard ve defi için mızrak sallarlardı[72]. Hastanın çadırı, etrafına mızraklar dikilmek suretiyle belli edilirdi ki maksad yabancıları çadırdan uzak tutmaktı. Eğer hasta ölüm halinde ise hemen bütün akrabası onu terkederdi; çünkü ölenin yanında bulunanlar dokuz ay müddetle bir kibarın ordusuna (Horde) ayak basmazlardı.[73]

Hastalıklara karşı bir kere önleyici ilâçlar vardı. Nitekim Johann von Plano Carpini'nin fikrince odun noksanından ileri gelen tezek yakmanın romatizma ağrılarına karşı şifa kuvvetini

[64] Ayn. eser. 41.
[65] Tiesenhausen I 354 (Ibn al-Furāt'a göre).
[66] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 301.
[67] Kr. Cüveynī I 186; Mīrhᵛand / Jaubert 171.
[68] Banzarov 12 v. d.; Haytonus 289 v. d.; Marco Polo / Yule I 392, not 2 deki liste; Hammer, *Goldene Horde* 208.
[69] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 302.
[70] Ayn eser. 267; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 37.
[71] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 37.
[72] Kazvīnī, *Erdkunde* Schlözer'de 31.
[73] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 42.

hâiz olduğu da kabul edilirdi[74]. Bu önleyici vasıtalarla bizzat hastalanmağa karşı kullanılan vasıtalar (174) — meselâ üzerinde siyah bir taş (yağmur taşı mı ?) bulunan toprak dolu bir kap — tesir etmeyince de dosdoğru başka dinlerin mümessillerine gidilirdi. Möngke'nin Şamanî karısının —muztar kalınca— bir hıristiyan papası davet etmesi buna misaldir. Papas üç defa put önünde diz çökmesini hastâdan istemiş[75] ve ona, ravend tozu ile karışık takdisli su içirmişti[76]. Maamafih papas, Şaman'ların kendisini yeniden çağırmaları üzerine ikinci bir yardımı reddedecek kadar[77] dirayet göstermiş ve kadını akıbeti ile baş başa bırakmıştı ki kadın çok geçmeden ölmüştü[78]. İnsan mizacı başka şifa metodlariyle şifa öğütlerini ağırca hastalandığı zamanki kadar pek az ahvalde hoş görmeğe meyil gösterir ve bu gibi vakalar da pek sık vukua gelmiştir[79].

Adi tedaviden başka bir hastalığın dua ve temenni ile başkasına geçebileceği tasavvuru da rol oynamakta idi. Nitekim Ögedey ağır hastalanınca ona sıkı sıkıya bağlı olan kardeşi Tuluy böyle duada bulunmuş[80] ve hakikaten hastalık kendisine intikal etmişti. Onun çok geçmeden ölmesini ise afsunun tuttuğuna hamletmişlerdi[81]. Yabancıların büyülenerek hasta edilmeleri de bununla alâkalıdır. Bundan yukarda bahsedilmişti.

Defin Âdetleri

Moğollar bir çok hediyelerle birlikte, çömelmiş vaziyette gömülürdü. Mezarlarına bir sahan et ile bir desti dolusu kımız korlardı. Fakir halk da hiç değilse bolca et konulmasına çalışırdı. Zenginler mezara altın, gümüş, esvab ve kumaş koymayı münasip görürler, mezarın üzerine de tahnit edilmiş bir at dikerlerdi.

74 Gomboev 651.
75 Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 263.
76 Ayn. eser. 265 v. d.
77 Ayn. eser. 286. 78 Aynı eser. 289.
79 Daha sonraya ait hekimlik bak. krş. aş. «*İlim ve fen*» faslı
80 İbadet ve mufassal malumat için Reşīd üd-Dīn / «Blochet II 220 v. d.
81 Krş Üan-ţş ʿau pi-şï / Palladius 154 ; Mirḫvand V 154.

Rütbe sahibleri kölelerini de beraber mezara götürürlerdi. Bunlar Johann von Plano Carpini'nin ifadesine göre, üç defa iğreti gömülme azabına uğratıldıktan sonra, şayet boğulup ölmemişlerse hayatlarını kurtarabilirlerdi (175). Hükümdarlar hususî bir imtiyaz olarak cariyeleri ile birlikte mezara gömülürlerdi [82]. Hülegü de öyle gömülmüştür [83]. Maamafih bu âdet o zamandanberi İran'da artık görülmüyor.

Mezar başında tertip edilen bir ziyafette yenilen etlerin kemikleri üç günlük bir törenden sonra ölenin şerefine yakılırdı [84]. Dullar, hiç olmazsa hükümdarların arkada bıraktıkları kimseler, taziyet makamında, hediyeler alırlardı. Seyurḫoḥataytay 1248 tarihinde Göyük'ün dul karısı Oğul Ġaymış[85]'a bir başlık (Boğtāḳ)[86] hediye etmişti [87]. Yas için hususî elbiseler giyilirdi [88]. Adamın biri öldüğü zaman karıları dört hafta yas tutmuşlardı [89].

Hükümdarların mezarlarını gizli tutmağa gayret edilirdi [90]; bu, muhakkak ki, ölünün soyulmaması, mezardaki kıymetli eşyanın alınmaması içindi. Bu sebepten muhtelif zamanlarda mezarcılar ve hatta bittesadüf bir hükümdarın cenaze alayına istemediği halde rastlıyanlar esrarın faş olmaması için öldürülürdü [91]. Hükümdar aileleri için hususî mezarlıklar vardı; Cingiz Ḫān da böyle bir mezarlıkta, söylendiğine göre Moğol âdeti mucibince istediği yere gömülmüştü [92]. Bu Mevkiin nerede

[82] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 42 — 44; Ricoldus 117; Vaşşāf / Hammer I 101; Mirhᵛand V 82.

[83] Barthold, *Isl. ans.* II 353.

[84] Cüveynī I 146; Haenisch 34 v.d.; Bar Hebraeus 458.

[85] Krş. her ikisi için yk. s. 56

[86] Krş. aş. «*Elbise*» faslı.

[87] Cüveynī I 217.

[88] Mīrḫᵛand V 97 (Abaḳa'nın ölümünden sonra), 125 Ġāzān'ın ölümünden sonra).

[89] Marco Polo / Lemke 104 (Yalnız Çine ait?).

[90] Üan-ṭşᶜau Pi-şï / Palladius, not, 619 s. 251 — 253 de, Çin kaynaklarına göre.

[91] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 229 (Göyük için). — Krş. oradaki cetvel.

[92] Reşīd üd-Dīn / Berezin d 149; Mīrhᵛand / Jaubert 174.

olduğu filhakika iyice bilinmemektedir[93]. Burada diğer aile efradı, çok defa kendi arzuları üzerine, defnedilmiştir[94].

İlhanlar muhtelif yerlere gömülmüşlerdi. Hülegü'nün —ve sonra da (176) Abaḳa'nın —Urmiye gölünde[95] dağlık Telā adasında (Şāhū civarında Dehkargān)[96] gömülmüş oldukları görülmektedir. Aḥmed'in de idam edildikten sonra (1284) Ḳara Kıpçağay mevkiinde defnedildiği söyleniyor[97]. Hep eski âdete sadık kalınmış, defin yeri bildirilmemiştir; gömme töreni bitinceye kadar seyahat yasak edilmişti[98]. Arġūn'un mezarına tam üç gün yemek taşınmıştır[99].

Dine bağlı olan eski moğol an'anesini ilk defa kıran, Müslümanlığı kabul ettikten sonra, Ġāzān olmuştur[100]. O, Tebrîz'de kendisine gayetle muhteşem bir türbe yaptırmış olup 1304 tarihinde oraya gömülmüştür[101]. Ölceytü ile zevcesi[102] sık sık mezarını ziyaret etmişlerdir[103], Ġāzān'ın sevgili zevcesi Bulġān Hātūn da[104] burada medfundur. Son Fārs Atabegi Ābeş'in (vefatı 1286)[105] istirahatgâhı Tebriz'dedir.

[93] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 42. — krş. *Chinese Social .... Review* (kit. 306) de

[94] Göyük (Pelliot'daki Çin kaynaklarına göre, *Papes* c 60); Möngke (Reşıd üd-Dīn / Blochet II 336 v. d.) Arıḳ Boġa (Ayn. esr. 561). ve 561 deki not. d

[95] Ibn al-Fūṭī 353; Mufaḍḍal I 487 (buna göre 1282/83=681 H. d- düştü.

[96] Reşıd üd-Dīn/Quatremère I 416.

[97] Vaṣṣāf/Hammer I 279.

[98] Krş. aş. *«Seyahatler»* faslı.

[99] Vaṣṣāf / Bombay 245.

[100] Reşīd üd-Dīn/Viyana 288 v. de de böyle

[101] Reşîd üd-Dīn / Viyana 276 v, 289 r; Ḳāşāni 11 r; Mufaḍḍal III 94 (ve 91, not 3 s. 95 de); Ibn Iyās I 146; Mīrhvand V 125; Hvandemır III 65. — Bu mezar hak. krş.: André Godard: *Les monuments de Marāgha*, Paris 1934, s. 12 — 15. (Publication de la société des étude iraniennes, Nr. 9.

[102] Ḳāşānī 50 r.

[103] Ayn. esr. 21 r, 28 v, 31 r, 56 v.

[104] Reşīd üd-Dīn / Viyana 275 v; Vaṣṣāf / Bombay 222 — Ḳāşāni'ye (60 r ve V) göre 5 Ocak 1310 (2 şaʿbān 709 H.) da ölmuştur; fakat perşembe değil pazartesi günü. Belki de 709 altına konmasına rağmen: (708 H.) kastedilmiştir. 2 şaʿbān 708 H. = 15 Ocak 1309 Çarşamba idi.

[105] Krş. yk. s. 162

Ġāzān zamanında hemşiresi Ölcey Hātūn müşterek babaları Arġun'un Secās dağı üzerindeki mezarını halkın ziyaretine açmıştı [106]. Bu hükümdarın halefleri Ölceytü ve Abū Saʿīd — her ikisi de, Sultâniye'de gömülmüştür — [107] in mezarları harabe halinde hâlâ mevcuttur.

Müslüman hükümdarlardan birisinin Mekke'ye defnedilmesini isteyip istemediğini bilmiyoruz. Emirülümera Çoban (1327) idamından evvel [108] böyle bir arzuda bulunmuş ise de nazarı dikkate alınmamıştır [109] (177).

[106] Vaṣṣāf / Bombay 245; Ḥamd Ollah I 55.

[107] Ölceytū: Ḥamd Ollāh I 55; Mufaḍḍal III 261; Mīrḫvand V 142. — Abū Saʿīd: Ḥāfeẓ-i Abrū 53 r; Mīrḫvand V 159. — krş. Godard (yk. not 7 de olduğu gibi), s. 16 ve orada adı geçen eser.

[108] Krş. yk. s. 141

[109] Mīrḫvand V 155 v. d.

İLHANLAR ARASINDAKİ DİNÎ MÜNASEBETLER

Cingiz Ḫān [1] ile Ögedey başka dinlere rağbet etmiyen halis Şamanîlerdendiler; bununla beraber Cingiz Hān diğer dinlere alâka göstermekte, onların mahiyetlerine dair ya doğrudan doğruya [2] veya münazaralar tertibiyle malûmat edinmekte idi [3]; Cingiz'in dinsiz olduğu iddia edilirse de, doğru değildir [4].

Göyük, Möngke'nin yaptığı gibi, başlıca dinî müşavirlerini —Hıristiyan papaslarla beraber— aralarından tayin ettiği Şamanîleri zahirde tercih etmiş görünmekte ise de [5], hıristiyanlığa karşı geniş ölçüde temayül gösterdiğinden halis Şamanî addedilemez. Möngke dine karşı oldukça lâkayıt görünmekle biraderlerinin başka dine geçişlerini, hiç değilse kolaylaştırmıştır. Ḳubilay'ın bûdîliği kabul etmesi ve biraderi (178) Hülegü'nün en az aynı dine meyil göstermesi — onun gerçek budîst olması oldukça kat'idir— anından itibaren Şamanlık artık resmî bir rol oynamamıştı. Bununla beraber eski dinî telâkkilerin Moğollar üzerindeki tesiri bununla tamamen ortadan kalkmış değildi. Hülegü

[1] Üan-ţş ʿau pi-şï / Palladius 122 v. d. — Budîlik İran'a sırf İlhanlılarla ve türlü moğol aileleri ile ilgili olarak girüp orada yerli bir din teşkil etmediğinden hükümdarın bu din ile olan münasebtine dair söylenebilecek olanlar bu kısımda hulâsa edilmiştir ki. Bunu burada bilhassa sarahatle tebarüz ettiriyoruz. Bu bölüm tarzını ihtiyar etmemizin bir sebebi de İran'da budîlik hakkında pek az malûmat mevcut olmasıdır.

[2] Meselâ oradaki budilik hak. Çin papazları tarafından. krş. Waley 5 v d.

[3] Bar Hebraeus 412 v. d. — Huth II 128 v. d. da tibete ait rapor, şüphesiz haksız olarak onun — ve torununun (*«Godan»* Göyük'ün kardeşi ve halefi olup onu (s. 31) 1232/33 de öldürtmüştür) — Būdiliğin yayılması için doğrudan doğruya emir vermiş olduğunu iddia ediyor.

[4] Mesela Mīrḫᵛand / Langlès 221.

[5] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 43. — Möngke ve bilhassa Ḳubilay'ın; Huth II 136 da iddia edilen budîlikle alakası muhakkak doğrudur.

zamanında daha hâlâ büyü ve sihir oldukça bir ehemmiyete mâlik bulunuyor ve Şaman'lara şimalî Çin budî papaslariyle — şüphesiz nizasız olmamakla beraber — bölüştükleri bir nüfuz sahası temin ediyordu[6]. Onun zamanında saray Şamanının idam edildiği vakiydi — çünkü altınordu hanedanının (B e r k e) sahirleriyle ittifak etmişti — ki H ü l e g ü da kendi adamları vasıtasiyle o sahirlerle galebe çalmak istemişti[7]. A b a k̡ a 1278-80 tarihinde B o r a k̡'ın üfürükcüsünü (sāḥir) kendisine iltica ettiği zaman sevinçle kabul etmişti[8]. A r ğ ü n zamanında bûdîlik bilhassa şiddetli faaliyet gösterdiğinden Şaman da İran Moğollarının vicdanlarından uzaklaşıyordu.

Aradaki kat'î devre ise H ü l e g ü'nün bûdiliğe dönmesidir ki, aşağı yukarı İlhan devletinin kuruluşu ile aynı zamana düşmektedir. İran'da Moğollar idaresinde bûdîliğin durumu bu devrenin en karanlık fasıllarından birini teşkil eder; bu karanlığın sebebi ise kaynaklardır. İçlerinde yine en fazla semere veren Hıristiyan ermeni eserlerinin de, hükümdarların dini etraflıca tetkik edildiği zaman, bu hükümdarların hiristiyanlığa karşı durumlarının, ekseriya siyasî endişelerden doğduğunu anlamaları lâzım gelirdi: bu öyle bir keyfiyet idi ki, onların ümitlerinden mühim bir kısmını alıp götürecekti. Bûdiliğin, bilhassa islâm memleketlerde, senelerce süren hâkimiyeti, müslüman muharrirler için o derece azaplı olmuştur[9] ki, bu mevzuu etraflıca konuşmağa dilleri varmamıştır. Bûdîlerin zamanını (179) sadece tali bir ehemmiyette gösteren sonraki gelişmeler karşısında ise, aynı muharrirler, bu devreyi tasvir etmeyi ehemmiyetsiz telâkki etmiş olsalar gerektir. Bir çok ehemmiyetli hakikatleri bize öğretmesi pek muhtemel olan budist kaynaklar mevcut olmadığı için muhtelif budist ceryan ve mezheblerin faaliyetlerini hatta tasavvur bile edemeyiz. Bunun için budizm

[6] Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlık»* faslı. —K̡ara K̡orum'da (1235) ki bûdî mabedi hak. Krş. W a l e y 28, G ö y ü k tarafından 1247 de bir Budî ruhânî reisinin nasbı için: ayn. esr. 29, M ö n g k e zamanında Budîler ile Taoistler arasında tartışma hak. ayn. esr. 29, 31. v. d. Umumiyetle bu meseleler hakk. W a l e y'in gös. yer. deki mukaddemesi görülmelidir.

[7] M u f a ḍ ḍ a l I 445 v. d.

[8] R e ş ī d ü d - D ī n / Quatremère I 267, not 89, s. 268. de.

[9] Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — İslâmiyet»* faslı.

hakkında ancak çok umumî hükümlerde bulunabiliyoruz; her halde o zamana kadar tamamiyle yabancı olan bir dini İran'a getiren hükümdarların dinî noktayı nazarları türlü müşkülâtın zuhuruna vesile vermiştir ki [10] bundan ayrı bir fasılda bahsedilecektir.

Kaynakların bu durumu neticesindedir ki, Hülegü ile Abaḳa'nın [11] resmen budist olup olmadıkları [12], budist olanlarla, bilhassa rahiplerin bunları budist talakki edip emedikleri [13] veyahut da geniş ölçüde olmakla beraber sadece bûdîlik an'anelerine istinad ederek bu dini — Büyük-Hān'a olan saygılarından — azimkârane korumak isteyip istemedikleri iyice bilinememektedir. Bu iki hükümdar bûdî papaslarla ve bilhassa Tibet lamalariyle pek fazla temas etmekte, mabed yaptırmakta [14], bu mabetleri zengin hazinelerle beslemekte [15] ve benzeri hareketlerde bulunmakta idiler. Memleketin her tarafında bûdî mabedleri âdeta saçılmış denecek kadar çoktu; biz bunların varlığını ekseriya tahribata uğramaları (1295/96) yüzünden öğreniyoruz [16]; bir çoklarında müteaddid budî papasların oturdukları aşikârdır. Bunların hükümdarlar üzerindeki nüfuzları ise daima pek büyük olmuştur [17]. Bu papaslar en ziyade Arġūn zamanında nüfuz kazanmışlardı; Arġūn en sonunda iki nazırdan başka yalnız budî papasları (180) huzuruna kabul ediyordu [18]. Ar-

[10] Böylece yeni itaate alınan bölgeler halkı bir çok defalar «Dinlerini tanımadıkları» adamlara yemin etmekten kaçındılar. Krş. Bar. Hebraeus 510 v. d.

[11] Reşīd üd-Din/ Viyana 257 v v. d.

[12] Zyriak 507 ve Vartan 306 Hülegü'yu budî telâkki ediyorlardı. — Blochet onun şiddetle şamaniliğe meclup olduğunu sanıyor (Blochet, *Monnaies* 53); mamafi budizme karşı hiç değilse kuvvetli bir ilgi beslemekte idi.

[13] Her halde bunlar artık hâlis Şamanî değillerdi («Heiden»: *Strothmann* 119 da böyle). — krş. dahi Mufaḍḍal I 372, not 3.

[14] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 400; Zyriak 507; Mīrḫᵛand V 81.

[15] Mīrḫᵛand V 115.

[16] Krş. aş. s. 207

[17] Zyriak 507 ile Vartan 306 bunu Hülegü hak. bilhassa tebarüz ettiriyorlar.

[18] Krş. yk. s. 204; bundan başka: Reşīd üd-Din/ Quatremère I 184, not 51, s. 194 de.

ğün'u Tedavi ederken ölümüne sebep olan[19] "Hintli Jogi„ 'nin mahiyeti her halde temamiyle bilinememektedir.

O zamanlar bütün hükümdar hanedanı uzuvlarının ve bilhassa kıralın bir çok kadınlarının budî olmadıkları meydandadır. Hıristiyanlığın umumiyyetle Moğollar için büyük bir ehemmiyet arzettiğine bakılırsa bu saray mensuplarından pek çoklarının bilâkis hıristiyan Nastûrî oldukları görülür[20]. Seyurhohataytay[21], Möngke'nin annesi ve kendi erkek kardeşleri, Möngke'nin eşlerinden bir çoğu[22], Hülegü'nün eşi Dokuz Hātūn[23] ve şüphesiz daha bir çokları bu dine mensuptular. Maria (ki Despina Hātūn, yani Despoina) — ki bizans hükümdarı Michael'in gayri meşru çocuğu ve Abaka'nın karısı idi[24] — tabiatiyle rum kilisesine mensup bulunuyordu[25]. Abaka'nın diğer bir karısı Koday Hātūn — ki moğol neslinden olup 1279 da Merāğe'de haçı suya attırarak takdis âyini yaptırmıştı[26] — da Nasturî kilisesine bağlı idi. Bu vaziyet 1295 den sonra da uzunca bir zaman devam etmiştir[27].

Bu kadınlar İsa dinine sarılmakla kalmadılar: çoçuklarını da vaftiz ettirdiler; nitekim daha sonra gelen ilhanlardan ikisi gençliklerinde — her ikisinin adı da Nikolaus idi — hıristiyan olmuşlardı. Bunlardan biri Ahmed — ki vaftiz edildiği

[19] Krş. yk. s. 96.

[20] Bunun hak. krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlar»* faslı.

[21] Cüveynī III 4; Bar Hebraeus 465; Abū'l-Faraç 434; Mīrhᵛand V 54.—Vartan 302, Hülegü'nün kendisine onun hıristiyan olduğunu bildirdiğini hikâye etmektedir.

[22] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 259—264.

[23] Krş. yk. s. 77

[24] Krş. yk. s. 78

[25] Pachymeres I 174 v. d.; Dölger I. 3, Nr. 1900, s. 40 ve Nr. 1932, s. 47; Bar Hebraeus 521 v. d., 593; Bar Hebraeus, *Kirch.* G. III 461; Abu'l-Farac 497; Vartan 309; Zyriak 508. — Drouin 514. Abaka'nın da hiristiyan olduğunu iddia ediyor ki yanlıştır.

[26] Bar Hebraeus 539 v. d. — krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri»* Merāğe'nin hıristiyan merkezi olduğu hak. krş. V. Minorsky, *İsl. ans.* III 288 v. d.

[27] Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlık»* faslı.

kat'î değildir [28] — digeri Ölceytü [29] (181) idi. Annesi Orgo Ḫātūn Nasturî Katolikosu III. J(h) ab-alāhā'yı ziyaretinde küçük Ölceytü'yü sık sık yanına alırdı [30].

Moğolların büyükleri de aynı vaziyette idiler: hıristiyanlıkla budizm diğer bütün dinlerin üstünde olup müslümanların adedi henüz pek zayıf bulunuyordu. Maamafih moğol ve türk cinsinden olan bazı mühim devlet ricali [31] vaktiyle müslüman olmuşlardı ki, bunlar arasında, hanedandan bazı prensler (meselâ Altınordu Hanı Berke gibi) [32], vali Körgöz [33] ve kumandan Kühüdey [34] vardı; bu sonuncusu 1261 tarihinde Mardin hâkimi [35] ile sulh akti münasebetiyle müslüman olmuştu [36]. Büyük kitlenin müslüman olmadığını gösteren bir diğer husus da hıristiyan yardımcı milletlerden [37] kurulan müfreze ile beraber ekseriya bir de "müslüman„ ordusunun "Moğol„ orduları refakatine verilmesidir ki [38], eğer Moğolların mühim bir kısmı müslüman olsaydı, bu tezadın manası olmazdı.

Moğolların belki de büyükce kısmı zahiren olsun bûdî idiler. Kibarlar için bu dine intisap âdeta usuldendi; bunu bir misal ile canlandırmak lâzımgelirse, Mısır hizmetine memluklükle girdiği zaman müslüman olan Songōr elasker'in, Suriye'de firara mecbur olduktan sonra [39] İran'da tekrar müş-

[28] Abū'l-Fidā V 62 ve Haytonus 312 den nakledilmiştir.

[29] Taşʿītā 88; *Golubovich* II 73, III 96—99 (Nr. 9). — krş. Papa Nikolaus IV, 21 ağustos 1291 tarihile Arġūn'a yazdığı mektuba bk.: Wadding V 255; Mosheim, *Anhang* Nr. s. 99- 101, keza onun eşine yazdığı 15 ağustos 1291 tarihli mektup: Wadding V 256; Raynoldus XIV, 1291, Nr. 36, s. 443; Röhricht, *Regesta* 394, Nr. 1516; Mosheim, *Anhang* Nr. 37, s. 101 v. d.

[30] Taşʿītā 148; Haytonus 330—332. — krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlık»* faslı.

[31] Şayet isimden hükmedilebilirse.

[32] Krş. Cüveynî I 18; Reşid üd-Din/Blochet II 262.

[33] Cüveyni (II 241)'ye göre idamından az önce müslüman olmuştu.

[34] İsim hak. krş. Mufaḍḍal I 416. not.

[35] Krş. yk. s. 69.

[36] Mufaḍḍal I 416.— Mufaḍḍal II. 404 de zikredilen kavgaların bir budî ile iki müslüman oğlu arasında geçtiği görülmektedir.

[37] Krş. Mufaḍḍal I 523—524 not 1.

[38] 1266 da altın ordu ile Kur ırmağındaki savaşlarda böyle: Mirḫvand V 85 ve 1270 Ḫorāsān da: ayn. esr. 90.

[39] Krş. yk. s. 86.

rikliğe (yani budiliğe) (182) dönmesi üzerine [40] bir şeyh tarafından kendisi hakkında izhar edilen teessürü gösterebiliriz. Ayni keyfiyet; an'asıl hıristiyan olan Tekūdār'ın, 1282 senesinin ağustosunda [41] tahta çıkmasını müteakip, bilâhare cülus haberini bildirmek üzere [42] Şam tarikiyle [43] Mısıra elçi gönderilen şeyh ʿAbd ur-Raḥman'ın nüfuzu altında müslüman olup Aḥmed ismini aldığı zaman [44] Moğol emirlerinin takındıkları tavurdan da bütün vuzuhiyle meydana çıkar. O diğer dinlere karşı sert davranmakla beraber [45] — mühtedi sıfatiyle — büdiliğe karşı hareketle mâbetlerini tahrip etmişti [46]. Maamafih bilâhare Ġāzān'ın yaptığı gibi [47] budî papasları İran'dan dışarı atmamıştır [48].

Halbuki Moğol asilleri buna karşı isyan ettiler, bu hal budî (ve umumiyetle islâmlık düşmanı) fırkasının, muvaffakiyyetinden hiç olmazsa ümitli olduklarını açıkça gösterdiği gibi, bu din taraftarlarının, kanaatlerinde henüz sarsılmamış olduklarını da isbat eder. Aḥmed'in bilhassa islâm olduğu için seçildiğini [49] söyleyen Vaṣṣāf'ın ifadesini tutmamız için, ançak seçmenler arasında 1282 tarihinde — belki de adetçe pek küçük olmayan — müslüman taraftarlarının mevcut olduğunu ve bunların Aḥmed'in "Peygamber'e„ temayülünden haberli bulunduklarını kabul etmemiz lâzımdır. Maamafih bunda muharririn hata etmiş olması hakikate çok daha yakındır. Nitekim Arğūn, amcasına karşı isyanda, kendi hesabına budizmin bayrağı ve islâm düşmanlığı altında mücadeleye atılmak için pek müşkülâta uğramamıştı [50]. Büyük - Hān Ḳubilay da İran'dan (183) gelen

[40] Mufaḍḍal II 480 v. d.
[41] Tam: 7. VIII. — 5. IX. 1282=cemāzī I 681 H.; Mufaḍḍal I 510 (demek bir sene sonra değil; Strothmann 103 de böyle.
[42] Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 52 v. d.; Vaṣṣāf/ Hammer I 231.
[43] Krş. yk. s. 89 — Mufaḍḍal II 526 ve 526 not Ian-Nuveyrī'ye göre.
[44] Abū'l-Fidā V 62; Ibn al-Fūṭī 432; Mufaḍḍal II 500 v. dd.; Ta'rih-i Sistān 400; Mīrḫvand V 97.
[45] Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlık»* faslı.
[46] Mırhvand V 99 [47] Krş. s. 207 v. d.
[48] Krş. Mufaḍḍal II 514, not 6.
[49] Vaṣṣāf/ Hammer I 215.
[50] Krş. Marco Polo / Lemke 521=Marco Polo / Olivieri 258.

haber üzerine[51] Aḥmed'in din değiştirmesine karşı vaziyet almış[52] dı. Onun harp tehdidi altında bırakılmış olması, — Haytonus bu yolda iddiada bulunuyor[53] — bu kaynağın[54] temayülü nazara alınır ve coğrafî vaziyet düşünülürse, varid görülemez. Belki Haytonus bu ifadesiyle bir ilhan'ın — hatta Büyük-Hān'ın muvafakatiyle de olsa — müslüman olamıyacağını göstermek istemiştir.

Hakikatte emirlerin Aḥmed'e karşı durmaları, Büyük Hān'ın tavru hareketinden daha ehemmiyetlidir. Bunlar sade Arġūn'a yardım etmekte değil[55], aynı zamanda İslâm düşmanı prens Ḳonġoratay'ın Küçük Asya'da isyanı ile de teselli buluyorlardı[56]. Nihayet Aḥmed'in saltanatı efkârı umumiyenin tazyiki altında pek çabuk yıkılmıştır. Arġūn'un saltanata başlaması bûdiliğin yeni bir zaferi ve islâm düşmanlığı devresinin başlangıcı demekti[57]. Arġūn Bûdî papasların nüfuzlarını kabule bilhassa müsait bulunuyor ve hayatının sonunda ise üç vezirinden maada yalnız " Baḫşî „ leri[58] huzuruna kabul ediyordu[59]. Bundan dolayı yahudi vezir Sa'd üd-Devle hükümdarın son zamanlarında keyfî hareket edebilmişti.

Arġūn öldükten sonra artık yeni bir devrim vukua gelmekte gecikmedi. Müslümanlar Sa'd üd-Devle'ye karşı kazandıkları muvaffakiyetten dolayı nüfuzlarını müdriktiler[60]; 1295 tarihinde Bûdi Bāydū ile müslümanlığı kabul etmiş olan Ġāzān arasında saltanat kavgası çıktığı zaman vaziyet 1284 senesine nazaran o derece değişmişti ki, artık islâmiyet dinî fırkalar arasındaki mücadeleden galib çıkıyordu.

[51] Taṣ'ītā 41.
[52] Abü'l-Fidā V 66; Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 61.
[53] Haytonus 313.
[54] Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — Hıristiyanlık»* ortalarda.
[55] Krş. dahi Vaṣṣaf / Hammer I 270.
[56] Ayn. esr. 254 v. d.; krş. yk. s., 92
[57] Mufaḍḍal I 391, II 550. — krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — İslâmlık»* faslı.
[58] Aslında Bhikṣu (Hindce = buda dininde papas). — Bunun hak. krş. Reşīd üd-Din / Quatremère I 184, not 51 (s. 184 — 199).
[59] Reşid üd-Din / Viyana 240 V; Mufaḍḍal I 372 nota 3; Mīrḫᵛand V 108.
[60] Krş. y. s. 96

Ġāzān babasının arzusu ile budî terbiyesi gördüğünden papazların nüfuzu altında (184) bu dinin tarakkisi için 1295 senesine kadar gayret göstermişti[61]. Bundan sonradır ki, Ġāzān ancak günün cereyanlarına uymak suretiyle muvaffakiyet elde edeceğini takdir etmiş ve Nevrūz'un[62] onun tarafına geçmesi için kabulünü şart koyduğu veçhile[63], müslüman olmağa (islâm adı Maḥmūt'dur) muvafakat etmişti. 16 haziran 1295 (1 şaᶜbān 694 H.)[64] tarihinde Ġāzān Fīrūzkūh'de Şeyh Ṣadr-üd-Dīn Ebrāhīm Ḥamavi'nin huzurunda islâm olmuştur[65], ki İran Moğolları saltanatında kat'î bir devridir.

Ġāzān'ın islâmiyeti kabul etmesi, zamanın bu yolda ilerlemiş olduğunu açıkça göstermektedir. Gün geçtikçe Moğollar arasında islâm Peygamberi'nin dinini kabul edenler çoğalıyor ve bu çoğalma inkişafın istikametini gösteriyordu. Bu, aynı zamanda yeni hükümdarın attığı bu adımı ve alel'umum İlhanlıların dinî hereketlerini, devlet politikası bakımından ittihaz edilmiş bir hareket olarak, kıymetlendirmemiz gerektiğini de göstermektedir. Bu sırada İran'da vaziyet de birçok cephelerden bozulmuştu. Ġāzān'ın büyük-amcası Büyük-Ḥān Ḳubilay'ın da icraatla dolu hayatı 1294 senesinde Daydu'da (Peking civarında) sona eriyordu. Halefleri, akrabalık duygusu henüz asla sönmemiş olmakla beraber, İran hükümdarları nezdinde artık hiç bir itibara sahip bulunmuyorlardı. Ġāzān'ın budilikten ayrılması üzerine de Büyük-Ḥān ile olan sıkı münasebetler kesildi. Ġāzān — bilhassa ricalinin zihniyetlerine göre — Çinden gelmesi beklenen mukavemetten korkmaksızın

[61] Reşīd üd-Dīn / Viyana 278 r. — Krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 184, not 51 s. 194 v. d. daki liste ve Blochet, *Introduction* 231.

[62] Krş. yk. s. 106 [63] Vaṣṣaf / Bombay 316.

[64] Hᵛandemīr III 50 19. haziran = 4. şaᶜbān 694 H den bahsediyor.

[65] Reşīd üd-Dīn / Viyana 258 r; Kᶜart lis ċhovreba I 419, sat. 29; Mīrhᵛand V 113. — dahi krş. Mufaḍḍal I 394 ve Tasᶜīṭā 125. — Ibn Baṭṭūṭa II 114 v. d. Ölceytü ilk müslüman olduğunu söylemekle bir çok sathî bilgilerinden birini göstermiş oluyor; Abū'l Ġāzī Bahādūr Ḥān'ın (164 v. d.) Ahmed'i atlayarak Ġāzān'ı ilk müslüman göstermesi zaman fasılasının büyüklüğü karşısında daha çok anlaşılır bir keyfiyettir.

kıymet verdiği istiklâlini ilân etti. Büyük-Hānlar, evvelce 1282 de Aḥmed'in din değiştirmesinde olduğu gibi, Ġāzān'ın ihtidasını da hoş karşılamadılar[66]. (185).

Bu misal diğer hükümdarlar için de variddir. Ḳubilay'ın[67] torunlarından olan prens Ānanda — ki Tangüt mıntakasının valisi bulunuyordu — müslüman olmuş ve bûdîliğe avdet etmesi için Ḳubilay'ın halefi ve torunu Büyük-Ḫān Temür (Timūr) tarafından vaki talebi şiddetle reddetmişti[68]. Bir müddet sonra ise Temür'de, bilhassa ordusunun büyük bir kısmının müslüman olması üzerine topladığı Kurultay'da Ānanda'nın durumunu tasvib etmek mecburiyetinde kalmıştır[69].

Ġāzān'ın tuttuğu yol, zaten alabildiğine yürümekte olan bir inkişafın seyrini, yani Moğolların İran'da henüz müslüman olmayan türklerin — şayet varsa — islâm Peygamber'in dinine iltihakını hızlandırmıştı. Şimdiye kadar hıristiyan veya budist olan Moğolların ekserisi — Şüphesiz hepsi değil —[70] artık islâm olmuşlardı[71]; Bāydū askerleri arasından on bin kişi olduğu söylenen Oyrat ordu cüzleri Ġāzān'ın zaferi duyulunca, Ar - Raḥba'da Fırat'ı geçerek[72] Memlûk ordusuna kabul edilmelerini istemişler ve orada bidayette dinlerinde sebat etmişlerdi. Bunlarla bunların nesilleri Muḥammed dinine Ancak bir hayli dalaşmadan sonra katılmışlardır[73]. Bunlarla beraber daha hâlâ hiristiyan prens[74] ve prensesler[75] mevcuttu ve şüphesiz hükümdar hanedanı efradı arasında bir hayli yıllar

[66] Blochet, *Introd.* 231.

[67] Reşīd ūd-Dīn / Blochet II 262.

[68] Ayn. es. 599 v. d. [69] Ayn. esr. 601.

[70] Krş. Nevrūz'un Mısır'a mektubu: Mırḫvand V 117. — Buna ait malûmat Orbelian / Brosset 261 ve Büyük-Han Temür'ün Reşīd ūd-Dīn / Blochet II 602 deki araştırmaları, demek ki, yanlıştır.

[71] *Bar Hebraeus 596; Mufaḍḍal II 589, III 37 not 1.*

[72] Mufaḍḍal II 289.

[73] Maḳrīzī / Quaremère II, 2, 29; Abul-Fidā V 128.

[74] Prens Erencen ana ve babasile ilk eşinin Merâge manastırının kilisesinde medfun bulunduklarını daha 1311 de anlatıyor Taṣʿīṯā 203.

[75] Krş. aş. «*Moğollarda din münasebetleri*» fas. (1295/96 da Hiristiyanların takibe uğramaları dolayısile).

Mesih'e inananlar bulunmakta idi. Bir ermeni kanyağının iddiasına göre [76] Han A r p a [77]'nın da hiristiyan olduğu keyfiyeti ise — bilhassa haberin menşeine bakılacak olursa — itimada şayan olmaktan çok uzaktır (186).

İslâm hükümdarı Ġ a z ā n'ın zaferi büdīliğin resmen tanınması keyfiyetine süratle son vermiştir. Büdī mabedleri tahrip ve yağma edilmiş, kısmen de cami haline konulmuştur [78]. Büdî papaslar ya islâmlığı kabulde veya memleketten çekilip gitmek hususunda muhayyer bırakılmışlar; papasların, A r ġ ū n 'un da bûdī olduğu hakkındaki propagandaları bu tedbirin değiştirilmesine kâfi gelmemiştir [79]. Bu emirlerin bütün şiddetiyle icra edilmediği ise besbellidir.

Bununla beraber budizm, mevkiini mücadelesiz bırakmamıştır. Bu tedbirlerin alınmasını bilhassa tavsiye etmiş olan N e v r ū z'un aleyhine bir çok Ümera fesat şebekeleri kurmuşlardı; kim bilir belki de nihayet N e v r ū z'un sukutunu intac eden bir takım şüpheler de dinî bir misillemeden ileri gelmiştir [80]. Neticede Ġ ā z ā n zamanında Budizm'in ortadan kalktığı da şüphesizdir.

Ġ ā z ā n, bu menfi faaliyeti yanında müsbet bir islâmlık politikası da gütmüştür. Sık sık camileri ziyaret eder [81], umûmī mahallerde hâfızlara hatimler yaptırır [82], Mısır'a karşı bir zafer kazandığı takdirde [83] Elcezire'deki mukaddes beldelere adaklar adar, bütün köylerde mescitler kurmağa çalışır [84],

[76] S a m u e l v o n A n i : *Doc. Hist. Crois. Doc., Nota, I* 468.
[77] Krş. yk. s. 144
[78] R e ş id ü d - D i n/ Blochet II 602.
[79] R e ş i d ü d - D ī n / Viyana 284 r.
[80] Krş. yk. s. 108 v. d.
[81] Meselâ 1296 elcezīre'de, 1297 tebriz'de : R e ş ı d ü d - D ī n / Viyana 265 r.
[82] Ayn esr. 271 r; V a ṣ ṣ ā f / Bombay 359.
[83] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 272 r; ayn. esr. 284 v, onun dindarlığı hak. hususī bir fasıl, dahi krş. ayn. esr. 286 r ve v.
[84] R e ş ī d ü d - D i n / Viyana 321 v.—Hemen her köyde bir ibadet yerinin mevcudiyeti farzedildiğinden burada bilhassa o zamana kadar budī mabetleri olarak kullanılmakta olan ibadet evlerinin tamiri ve cami haline tebdili herhalde bahis mevzuudur.

Mekke'deki[85] ve büyük şehirlerdeki fakirler[86] için bir çok vakıflar tesis ederdi. Bu vakıflar arasında camiler, medreseler, derviş tekyeleri, Seyyidler (Peygamber evladı) için meskenler, hastahaneler, kütüphaneler, her türlü umumî binalar ve ayrıca fakirler için aşevleri, yetimlerle sokakta bulunmuş çocuklar için binalar ve hatta soğuk kış aylarında kuşları (187) beslemek üzere müesseseler de vardı[87]. Şam naibinin 11 şubat 1300 (19 cemāẕī I. 699H.) tarihinde nasbı keyfiyetinin de camide vukubulması müslümanlığın resmî din olarak artık işgal ettiği mevkii göstermektedir[88].

Halbuki sikkelerle devlet mühürleri üzerindeki müslüman yazıları hiç de yeni değildi. O zamana kadarki İlhan paralarının — bu arada hıristiyan yazılarını ihtiva eden paralar mevcut olmakla beraber[89] — çoğu islâm dinine ait formülleri zaten taşıyordu[90]. Kezalik kitaplarla mektubların "Bismillah„ ile başlaması[91] hakkında Ġāzān'ın verdiği emir daha ziyade şeklî bir mahiyet arzetse gerektir; zira İran'lı müslüman yazarlar o zamana kadar bunu kullanmakta idiler. Bununla beraber 1296 tarihinde hıristiyan yazısı ile para bastırmış olan[92] Gürcistan kıralı V. David de islâm dini formüllerini tervic etmiş bulunuyordu[93].

85 Vaṣṣāf / Bombay 390.

86 Ayn. esr. 389.

87 Mufassal liste: Reşīd üd-Dīn / Viyana 289 v — 291 r.

88 Makrîzî / Quatremère II, 2. 163. — krş. yk. s. 112

89 Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri, Hıristiyanlık»* faslı.

90 Krş. *Brit. Kat.* VI, s. 6, Nr. 3 v. dd. — Bir moğol hükümdarının müslüman yazısı ile bastırdığı ilk sikkenin Musullu Bedr ed-Dīn Lu'lu' (basım tarihi ve basım yeri bildirilmeden) un bir sikkesi olduğu zannedilmektedir. Lu'lu''un bu parayı Moğolların nüfuz sahası dahilinde muhtemel olarak devletini düzenlemeden önce Töregene adına bastırdığı aşikârdır. *Türk. Kat.* III, Nr. 1, s. 4. — Devlet mührü bak. Krş. Mirhᵛand V 115; Hᵛandemīr III 51.

91 Vaṣṣāf / Bombay 325.

92 Krş. *Türk. kat.* III, Nr. 44, s. 45; Fraehn, *Il-Chan* s. 510, N. 105 · E. Jacquet: *Notice sur une médaille de Ghazan - Khan*, almancadan tercüme (Schmidt zeyl. kit. List. 98 de ki gibi) s. 347 (*Journal Asiatique*, I. Seri, cüz VIII (VII.—XII. 1831), s. 344—348).

93 Reşīd üd-Dīn / Viyana 310 r. — İslâm yazısını taşıyan paralar Tiflis'te daha önce de vardı (İslâm kaynaklarının iddialarına rağmen): Krş. Tiesenhausen, *Mélanges* (s. 63, not 5), s. 370 v. d., Nr. 165.

Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan Ġāzān, bu şartlar altında, Mısır hükümdarını (1300) islâm hak dininden sapmış olmakla suçlamakta kendini haklı görmüştür [94]. Aynı sene Şam' ın fethi (188) esnasında camilerin de tahriplere maruz kalmış olması [95] mahalli tecavüzlerden ileri gelmiş olup bu tecavüzleri, belki de vaziyetin kendi lehlerine değişmesi ümidinden henüz vazgeçmemiş olan, Hıristiyanlar yapmışlardı [96]; ve belki de Ġāzān'ın Suriye seferlerinin islâm düşmanlığından ileri geldiği hakkında garpte halâ mevcut zan bunda âmil olmuştu.

Bütün bunlara rağmen İran müslümanlığı bir birlik teşkil etmiyor ve Ġāzān'ın müslüman olmasından sonra da tefrika devam ediyordu. Ġāzān'ın o zamanlar çok yayılmış olan Hanefî mezhebini kabul etmesi [97], diğer üç mezhep akidelerine karşı Hanefiliği zururî olarak tercih etmesinden ileri geliyordu. Bununla beraber bu mezheblerin birbirinden farkı kat' iyen Sünnîlik ile Şiîlik arasındaki farklar kadar derin değildi. Maamafih bu ihtilâfa İlhanlar da katılmışlardı.

Ġāzān bile Halife ʿAlî'nin ve oğlu Hüseyn'in Beynennehreyn'de Kerbelā mevkiindeki meşhedlerini ziyaret etmek [98] ve rivayete nazaran şiî formüllerini taşıyan paralar bastırmak [99] gibi —ki bu paralardan hiçbiri bugüne kadar ele geçmemiştir [100]— şiîlere karşı iyi niyetlerinin bir çok delillerini göstermişti. Hatta Ġāzān saltanatının sonlarında şiîlerin fikir sermayeleri moğol saflarına da girmiş olup Pīr Yaḳūb Bāġestānī (1304) adında biri İran şiî müctehidliği tipik maskesi

[94] Mufaḍḍal II 641; Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 151 v. d. (not an-Nuveyrī 'ye göre).

[95] Ayn. esr. 159.

[96] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri»* faslı.

[97] Waṣṣāf / Hammer I 8; Waṣṣāf / Bombay 316.

[98] Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v; Mīrḫᵛand V 123.

[99] Reşīd üd-Dīn / Viyana 311 v. — Ġāzān 'ın Şiîlik lehine aldığı türlü dostça tedbirler için karş. Ḳāşānī 63 r.

[100] Lane Poole de böyle paraların varlığından haberdar değildir, buna rağmen Ġāzān'ın şiiliğe çelinmiş olduğu hak. tamamen asılsız olan bir iddiada bulunmuştur. (*Brit Kat.* VI, LVI). Bu ancak Ölceytü için varitti. — Sonradan Şi'a taraftarları Ġāzān 'ın kendi akidelerine karşı gösterdiği ilgiyi Ölceytü 'ye misal deye tasvir etmişlerdir : Ḳāşānī 67 r.

altında[101] ortaya çıkarak böylece prens Alāfrenk namına taraftar toplamak ümidini beslemişti[102]. Maamafih Ġāzān, dindarlık (189) kisvesine bürünmüş olmasına rağmen isyanı bastırdıktan sonra müctehidi bir kayadan aşağı attırmıştır[103].

Ġāzān'ın kardeşi ve halefi Ölçeytü selefinin gittiği yolda daha da ileri gitti. Aslen hıristiyan[104] olan Ölçeytü sonradan bûdist olmuş[105] ve nihayet Bar Hebraeus[106] zeyli sahibinin kavlince (*İran Moğolları arasında*) küçük büyük hepsinin bu dine girmeleri üzerine islâm olmuştu. Yazarın bu ibaresi vaziyetin son on sene zarfında ne kadar çok değiştiğini gösterir. Bu ihtida işinde hükümdarın genç eşinin de nüfuzunu hissettirmiş olması mümkündür[107]. Ölceytü, yeni ihtida edenlere has bir gayretle şeriatin[108] ciddi surette tatbikine büyük bir meyil göstermiş olmakla beraber, onun Reşīd üd-Dīn ile Neẓam üd-Dīn'in nüfuzu altında Ḥanefîlikten şafiîliğe[109] geçişi (1307/08=707 H.) o kadar büyük münakaşa kapıları açmıştır ki, hükümdar sonunda sünnîlikten kat'iyen yüz çevirerek takriben 1309/10 tarihinde meşhedli Tac üd-Dīn Āvecīs Āveci'in[110] ve Cemal üd-Dīn Moṭahher'in nüfuzla-

[101] Müctehid, (anlaşılan burada olduğu gibi hiç te nadir olmayarak riyakâr) bir sofuluk göstermek suretiyle büyük bir itibar kazanan ve etrafına pek çok taraftar toplayan bir adamdır.

[102] Bk. yk. s. 117.

[103] Ḫᵛandemīr III 53. — krş. yk. s. 117—118.

[104] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri, hıristiyanlık»* faslı.

[105] Bu, muhakkak «Kıble-i aṣnām Kerd» ifadesiyle Ḳāşānī 64 v. de kastedilmiştir.

[106] Bar Hebraeus 593; Tasᶜīṯā 148 v. d.

[107] Chabot (tas'īṯâ tercümesi) 148, not 1.

[108] Vaṣṣāf / Bombay 470, 521; Mīrḫᵛand V 126. — Maamafi kımız içmek tahdid edilmiş değildi (her ne kadar müteassıp müslümanlar bunu içmezlerse de, krş. s. 444): Mufaḍḍal III 104.

[109] Ḳāşānī 64 v, 65 r ve v. Bunda yeni bir evlenme de rol oynamıştı (ayn. eser. 66 r ve v). — O Şiî olmak itibariyle Şiîleri, ama yalnız onları, kadı yapmak ister ve Hanbelîlere tercih ederdi (ayn. eser. 89 r).— Hanefi mezhebi şarap, kımız v. s. içmek bakımından Şafiîlikten daha çok kabili tahammüldür.

[110] Ḳāşānī 67 r ve v; Krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XVII ve İbn Baṭṭūṭa II 57 v. d. — Bu, çarşamba günü 5 nisan 1312 (26. zī'l-kaᶜde 711 H. ki salı idi) de Bağdat civarında Dicle sahilinde idam edildi: Ḳāşānī 89 r.

rına kapılarak 12 Şiî imam lehine kazanılmıştır[111]. O zamana kadar dört halifenin isimlerini taşıyan paralar[112] bastırmış olan Ölceytü bundan sonra sikkelerine (190) on iki imamın isimlerini havi bir liste de koydurmuştur[113]. Vaktiyle budī papaslar —İran'da bunlardan son defa bahsedildiğini işitiyoruz— hükümdarı tekrar budizm lehine kazanmağa boşuna uğraşmışlardı[114]. Bu papasların 1295 tarihinde memlekette bulunup bulunmadıklarını veya oraya sonradan tekrar gelip gelmediklerini bilmiyoruz[115].

Ölceytü Şiî akidelerinin doğruluğuna fazlasıyla kanaat getirmiş olsa gerektir; aksi takdirde al-Mufaḍḍal'ın bildirdiğine göre, ölümünden az evvel, Ḥumeyḍā İbn Abī Namā al-Makkī şiîlerce hararetle desteklenmiş olan plânı— bu plân mucibince Mekke üzerine yürünerek Halife Abū Bekr'le ᶜÖmer (yalnız bu ikisi zikredilmektedir) in mezarları tahrip edilecekti[116] —ona takdim etmezdi. Eğer Ölceytü nisbeten kısa bir zaman sonra ölmemiş olsaydı işlerin aldığı bu cereyan karşısında Sünnîlerle şiîler arasında bitmez tükenmez şiddetli mücadelelerin önü alınamıyacaktı[117].

Oğlu Abū Saᶜid, mürebbî ve müşavirlerinin elinde tek-

[111] Ḥāfeẓ-i Abrū 15 r; Ḳāşānī 68 v—69 r (her ikisinde de, yanı başında patlayan bir yıldırımın dinini dğiştirmesine sebep olduğu zikrediliyor); Mufaḍḍal III 171 v. d. — Daha önce Ġāzān gibi o da Maşhad ᶜAlī de bulunmuştu: Ḳāşānī 61 r.

[112] Krş. *Berliner Museum*; *Brit Kat.* VI, Nr. 126 v. dd., s. 44 v. dd.; *Türk. Kat.* III, Nr. 73 v. dd., s. 63 v. dd.; Fraehn, *Il-Chan*, Nr. 108. s. 512. — Krş. dahi Ḳāşānī 65 r; Vaṣṣāf / Bombay 324; Mufaḍḍal III 95; Mīrhᵛand V 127; Hᵛandemīr III 55. — Lane Poole'ün *Brit. Kat.* VI, LVI deki izahları zaman bakımından aradaki farkı ortaya koymuştur.

[113] *Brit. Kat.* VI, Nr. 133 v. dd., s. 48 v. dd., Fraehn, *Il-Chan*, *Nr.* 113 v. d., s. 513.—Bu değişikliğin emri 4. I—1. II. 1310 (şa'bān 709 H.) de verilmiştir: Ḳāşānī 68 r.

[114] Ḥāfeẓ-i Abrū 15 r; Ḳāşānī 67. r.

[115] Ohsson IV 536—541 burada bir geri çağrılma keyfiyeti olduğunu kabul ediyorlarsa da kesin bir geri çağrılmanın sebebi aslında bilinmemektedir.

[116] Mufaaḍḍal III 262 v. d.— Bu haberin doğruluğu elbette ki al-Mufaḍḍal'ın üzerinde kalmaktadır. Ḳāşāni, 130 v Ölceytü'nün, Mekkenin (geri) alınması için ona yardım ettiğini kaydetmekle yetiniyor.

[117] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri, İslamlık»* fasl. sonu.

rar sofu bir sünnî olarak yetişti[118]. Onun paraları üzerinde yine dört halifenin adları görüldü[119]. Böylece Şiîlerin on iki imamının devlet üzerindeki nüfuzları kaybedilmiş oldu. İran bundan sonra da müslümanlığın muhtelif[120] (191) tefsirleri arasında sıkışıp kaldı ve nihayet 16 ıncı asrın başında Şafevî'lerin ortaya çıkmasiyle mukadderat şiiliğin lehine tecellî etti.

İslâmlık bu sırada Moğol hükümdar hanedanında da kat'î olarak yerleşmişti. O zamana kadar Hanın hıristiyan olan eşleri de artık bu dine bağlandılar. 1322 senesinde İlhan'ın bir kızı prens Ḳutluġ Hātūn hac için Mekke'ye gitti[121]. Asiller kâmilen müslüman olmuşlardı: 1304 de meydana çıkan Pīr Ya'kūb Baġestānī'nın hareketine tekabül etmek üzere 1325 de Çoban'ın oğlu Timurtaş, hükümet merkezine karşı mehdî sıfatiyle açtığı mücadelede taraftar buldu[122].

Astroloji

Moğollar bütün hareketlerinde din, mezhep ve zaman kaydına tabi olmaksızın hep yıldızlardan tefe'ül edegelmişler, bir hükümdarın tac giyme zamanının tayininde,[123] Kurul-

[118] Vaṣṣāf / Bombay 619. — Ona ait bir vakıf senedi için krş. Pelliot, *Doc. Mong.* 38.

[119] *Brit. Kat.*, VI, Nr. 171 v. dd., s. 62 v. dd.; *Türk. Kat.* III, Nr. 128 v. dd., s. 85 v. dd. — Üzerinde basıldığı tarih ve yer okunamıyan ve adı geçen ve Yalnız *ᶜAlī veli Allāh* ibaresini taşıyan sikkenin *Brit. Kat.* VI, Nr, 266, s. 87 Lane Poole'ün kabul ettiği gibi, sahiden Abū Saᶜīd'e ait olup olmadığından şüpheliyim.

[120] Abū'l-Fidā V 360 vezir ᶜAlī Şāh (bk. yk. s. 125)'ın Moğollar devrinde islâmlığın vayılmasında çok hizmeti görüldüğünü söylüyor; hangi hakka dayandığı belli değil. — O zamanki İranda Sünnîlerle Şiîler arasındaki kavgalar için karş. İbn Baṭṭūṭa II 43; Ḥamd Ollāh I 62 v. d.; Marco Polo / Lemke 86, not 2 = Marco Polo / Yule I 81, not 3. — krş. kitabın sonundaki Harta.

[121] Abū'l-Fida V 354. — Krş. Tiesenhausen I 321 = İbn Duḳmāḳ

[122] Mīrhᵛand V 150. — Krş. yk. s. 136 v. d.

[123] Ögedey: Cüveynī I 147. — Möngke: Reşid üd-Dīn / Blochet II 283; Mīrhᵛand V 55 — Abaḳa: Vaṣṣāf / Hammer I 102. — Arġūn: Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 r. — Ölceytü: Vaṣṣāf / Bombay 467; Mīrhᵛand V 126. — Abū Saᶜid: Mīrhᵛand V 143.

tayın toplanmasında, [124] harp açmakta, [125] hep yıldızlara bakarak hareket etmişlerdir. İlhan'lar ne kadar sene saltanat süreceklerini yıldızlardan öğreneceklerini sanırlardı [126]. Astrolojiden anlıyan Ġāzān [127] kendi doğum tarihinin talic zayçesini tesbit ettirmişti [128]. (192) Hülegü Merāge'deki rasat evini — bu sanatı bilhassa ilerletmek için — Nāşer üd-Dīn Ṭūsī'ye kurdurmuştu [129]. Yıldızların kudretlerine olan bu itikat Moğollarda münferid bir halde tecelli etmemekte idi. Hem şark, hem garp bu sanata baş eğmekte bulunuyordu. Bir tek misal vermiş olmak için söyliyelim ki, Bar Hebraeus kendi hesaplarına dayanarak öleceği tarihi (1286), hem de evvelden, doğru olarak keşfetmişti [130].

Halk Astrolojiden, tabiî sırf müsait taliini, öğrenmek isterdi. Kumandan Dāneşmend Bahādūr 1307 de yıldızların, mutasavver teşebbüslerinden hiçbirine uygun düşmediğini öğrendiği zaman [131] artık müneccimlerin sözlerine inanmadığını söylemişti [132]. Ḥülegü'nün 1258 de Bağdad'a yaptığı seferden evvel [133] bedbaht Ḥüsām ed-Dīn'in başına gelenler çok daha fena idi; Hüsām ed-Dīn halife aleyhine yapılan hareketin sonu felâketli olacağını, yıldızların müsait olmayan durumlarına istinaden işaret etmişti. Hülegü būdī papaslarından ve Nāşer üd-Dīn Ṭūsī'den aksi teminat alınca, Ḥüsām ed-Dīn'i idam ettirmiştir [134].

Adlanma

En eski milletlerin hepsinde olduğu gibi Moğollarda da adlanmalara dinî bir mahiyet verilmekte idi. İsim seçme, en ge-

[124] Ḳubilay 1260: Vaşşāf / Hammer I 32. — Ölceytü 19. ağustos 1304 (15. zī'lhecce 703 H.): Reşīd üd Dīn/ Quatremère. I. 25.

[125] Vaşşāf / Hammer I 60, 260; Mīrḫvand V 101, 121.

[126] Vaşşāf / Bombay 319; Mīrḫvand V 114.

[127] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 280 r.

[128] Zayicenin resmi: Vaşşāf / Bombay 358. — krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 16 ve Reşīd üd-Dīn/ Viyana 246 v.

[129] Krş. aş. *«İlimler»* fas.

[130] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 465 v. d.

[131] Krş. yk. s. 123 [132] Mīrḫvand V 134.

[133] Krş. yk, s. 62 [134] Mīrḫvand V 81.

niş manasiyle, dinî tasavurlara dayanmakta ise de, Moğollar asıl dinlerini terkedip de başka dinlere döndükleri zaman bu halin değişmesi lazım geldi. Dinî telakkilerin değişmesi ile moğol kavim adlarının arka plâna atıldığı, başka isimlerin gittikçe kuvvetlenmesinden anlaşılmaktadır; burada yalnız bundan bahsedilerek bu sahadaki Etimolojik mesaiye temas edilmiyecektir.

Bir çocuğa muayyen ad vermeği icabettiren vesileler hakkında türlü değişik ifadeler (193) mevcuttur. Möngke, doğduğu zaman adını parlak bir istikbali müjdeleyen bir tefe'ülden (*Vaticinium ex eventu*) almıştı.[135] İbn Baṭṭūṭā ise adlanmaların çok defa doğumu müteakıp eve ilk gelen eşyaya göre yapıldığını söylüyor. Göya Ġāzān eve getirilen bir kazana (Ḳazġan) izâfetle bu adı almış. Ḫarbende (Ölceytü) de göya çadıra ilk giren bir eşek sürücüsü (Ḫarbende) ne izafetle böyle tesmiye edilmişti[136]. Ayniyle Çoci (Cūcū) yani beklenmiyen misafir, adını ona annesi 13 üncü asrın başında Moğolistan'da kereitlerin hükümdari, Vang Ḫān'a yaptığı bir seyahatte doğduğu için (Cingiz Ḫān'ın oğlu olarak) takmıştı[137]. İnkiyada alınan kabile adları[138] bu hususa hizmet ettiği gibi, aşiret isimleri de, o zamana kadar o aşiretle hiç bir alâkası bulunmayan çocuklar içine, keyfi olarak, kullanılabiliyordu[139]. Baba dostları vs. nin isimlerine göre adlanmalar da olağan şeylerdendi[140].

Bu husustaki ifadelerde anlaşılmayan herhangi bir kelimenin (umumiyetle meşkûk etimolojilerde) sun'î suretle izahı vaki olup bütün milletler için de çok defa böyledir. Bilhassa "Ḫarbende„ gibi çok mübhem adlanmalar ihtiyatkârlığı davet etmektedir. Nitekim Ölceytü'nün evvelce Boğa ve Temür adlarını aldıktan sonra simdiki adiyle adlandığını

[135] Hyazinth 303 deki Çin Kayserlerinin hal tercümelerine göre böyle

[136] İbn Baṭṭūṭa II 115 — şu isimiçin krş. Ḥāfeẓ-i Abrū 3, not.

[137] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 89; Mīrḫᵛand V 42; Vladimirtsov, *Obsc. stroj.* 52.

[138] Ögedey'in beşinci oğlu Ḳay için böyle ; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 7.

[139] Reşīd üd-Dīn / Berezin a 156 ; Pelliot, Papes c 33, not 2.

[140] Hem de daha Müslümanlar zamanında: Ḳāşānī 34 r.

Ḥāfez-i Abrū bildirmektedir[141]. İbn Baṭṭūṭa'nın halkca tutulan bir tefsirinin izlerini açıkca taşıyan bu izahı bu suretle reddedilmiş oluyor. Bundan başka onun an'asıl Nikolaus (194) adiyle vaftiz edildiğini de zati biliyoruz[142]. Vakıa onun bu vaftiz adını alması bir de Moğol ismini taşımıyacağına hiç de delâlet etmez; fakat islâm kaynaklarının hem bunun hakkında, hem de tesbit edilmiş bulunan vaftiz ismi hakkında sâkit bulunması, o kaynakların Ölceytü'nün çocukluğu hakkında verdiği malûmata güvenilmiyeceğini gösterir. Belki de Ḥāfeẓ-i Abrū'nun ifadesi, Ölceytü'nün vaktiyle başka bir ad taşıdığı hakkındaki menkulatın son kırıntılarını teşkil eder.

Bizim burada da müşahede ettiğimiz veçhile, adların değiştirilmesi alel'umum Moğollar için (fakat aynı zamanda diğer bir çok milletler için) şayanı dikkattir. Bir ismin sahibine şeâmet getireceğine[143] inanılırsa, veya o ismi taşıyan maruf bir şahsiyet (pek genç) ölürse o zaman o isimin ilerde kullanılması yasak edilir[144] ve o ismi taşıyanların adları değiştirilirdi[145]. Böyle bir ismin üç nesil için tabu (ḳuruğ) olması hususundaki nazariye filiyatta elbette nazarı itibare alınmış görülmiyor. Bundan başka bu neviden (manâlı) bir kelime bazan da günlük hayatta yasak edilirdi ki, Tuluy'un ölümünden sonra ayna manasına olmak üzere moğolca "Toli„ kelimesi yerine türkçe "gözgü„ kelimesinin istimali emredilmişti[146]. Dediklerimizin aksi de vakı olmuş, Temūçīn (Cing'iz Hān), doğduğu zaman adını ölen bir moğol hükümdarının isminden almıştı[147].

Ad değiştirmenin diğer bir şekli de hükümdarların tacidarlık unvanlarıyla vezirlerin şeref için takındıkları la-

[141] Ḥafeẓ-i Abrū 2 v, krş. Ḳāşānī 12 r ve v; burada Temuçin > Cingiz Ḥān isim değişikliği mukayese için yapılmıştır. —Blochet'ye göre aslında «üçüncü» demektir.

[142] Krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri, Hıristiyanlık»* fasl.

[143] Reşid üd-Dīn / Blochet II 2 (Ögedey aslında başka bir isim taşıyordu); ayn. esr. 213 v. d. (Cingiz Ḥān'ın en küçük oğlu Tuluy aslında kardeşinden sonra Ü(t)çkīn adı ile çağrılıyordu). — krş. dahi Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 30 not 45, s. 31 de.

[144] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 7, 362.

[145] Krş. Ohssoo II 108.

[146] Vladimirtsov. Obsc. Stroj 53; Erdmann 641.

[147] Mīrhᵛnd V 11.

kablardı ki, bu Hükümdarlarda nadir olurdu: yalnız Ḫarbende İranlıların kulağına fena gelen ismini "Hodābende„ ye çevirmiş[148], hükümdar olduğu zaman ise Ölceytü (talihli) adını almıştı. Vezirlerin ise kulağa hoş gelen tantanalı lakablar almaları daha sık vaki oluyordu. 1292 de Ṣadr üd-Dīn kendine Ṣadr-i Cehān[149], biraderine de uygun olarak Ḳoṭb-i Cehān„[150](195) lakabını takmıştı. Mardin li Necmed-Dīn 1303 terihinde Diyar Bakır ve Rabī'a valisi iken[151]: "Al-melik-ül-manṣūr„ lakabını takınmıştı[152]; nihayet vezir Rükn üd-Dīn Ṣā'in 1324 de "Malek Nāṣer üd-Dīn Ādel„ lakabını aldı[153].

Abaḳa'nın Herāt hükümdarı Şems üd-Din Kurt'a genç (Küçük, Kehîn) lakabını vermesi[154] tefrik içindi. Büyük ve küçük (ihtiyar ve genç) Ḥasan lakabları da böyle idi. Bundan takriben bir asır sonra da "Uzun Ḥasan ortaya çıkıyordu[155].

Bu tarz isim değiştirmeden (vs.) başka moğol ve türk adları yerine dinî adlar takılması da büsbütün ayrı bir adlanma şeklidir. Cingiz Ḫān müteaddid isimlerin kullanılmasını hükümdarlara da katiyen yasak etmişti[156]. İlhan Abaḳa'ya gelinceye kadar bu emrin ifa edildiğini görüyoruz. Buna riayet edilmemesi ise dinî sebeplerden ileri gelmişti. Bunda budiliğe mensubiyetten ziyade islâm dinine bağlılık âmil olmuştu. İran'da yalnız Geyḫātū'nun ayrıca kendisine Tibet papasları tarafından verilen Rin-jᶜen rdo-rje adını da taşıdığını biliyoruz[157]. Daha şarkta prens Ānanda (Buda'nın sevgili müridine göre ve-

148 Mufaḍḍal III 95 (Buna not 3), 261.

149 Krş. yk. s. 100 v. d.

150 Reşīd üd-Dīn/ Viyana 244 v.

151 Krş. aş. *«Diyār Bakr Hakemleri»* listesi.

152 Reşīd üd-Dīn/ Viyana 273 r.

153 Ḥāfeẓ-i Abrū 41 r; krş. yk. s. 140—Abbasîler devrinde bu gibi ünvanların verilip alınması hakk. ksş. Mez. 29.

154 Zemcī b 455.

155 Krş. yk. s. 147.

156 Bar Hebraeus 411.

157 Krş. Brit kat. VI, s. 32, Nr. 85; Türk. Kat. III, s. 37, Nr. 35 ve s. 39; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 242 v; Tas'īṭā 89. — Bunun için bk. yk. s. 99.

rilen ad) adına rastlıyoruz [158]; Çin'de bittabi vaziyet büsbütün başka türlü idi.

İslâmlık ise bu dine girenlerin mutlaka bir islâm adı takınmalarını istiyordu (hıristiyanlık da böyle idi). Tekūdār buna göre 1282 tarihinde Aḥmed adını aldı [159]; bu müslüman adının moğol adı ile beraber, hiç değilse resmen çok geçmesi münferit bir vakıa teşkil eder. Diğer Hükümdar hanedanının dallarında da (196) vaktiyle böyle vak'alar olmuştu [160]. Ġāzān'ın: Maḥmūd, Ölceytü'nün: Moḥammed ve Arpa'nın: Moᶜezz üd-Dīn müslüman adları tutunamadı. Arpa'nın takındığı Moᶜezz üd-Dīn lakabı zaten hükümdarın tahta çıkmasını takip eden ilk cuma namazı esnasında verilmişti [161] ki aşağı yukarı onun hükümdarlık unvanı olacağı besbelli idi.

Abū Saᶜīd de (vesikalarla sikkelerde moğol dilinde: Busaid) [162] yani Alā üd-Dīn dinî lakabını almıştı [163]. Artık bir daha onun moğol adını işitmiyoruz. Ve esasen bu zamandan itibaren de moğol adları İran hükümdarlarından tamamiyle kalkmış oluyor. Bunun yerine bu arada muhtelif zamanlarda Türkçe adların kullanıldığı oluyordu: Ġāzān Ḳaz(ġ)an, Arpa Türkçe Arpa, Çoban [164] gibi moğul adları yerine dinî adlar da kaim oluyordu: Mūsā, Moḥammed.. ve tek tük İran adları: Nūşervān gibi Abū Saᶜīd'in 1317/18 [165] senelerindeki seferlerinin muvaffakiyetle neticelenmesi üzerine 1319 mayıs/haziran (rabīᶜ I. 719 H.) tarihinde aldığı [166] Bahādūr Ḫān şeref lakabının ne dereceye kadar moğolca telâkki edilmiş olduğu (bu kelimeler İran dilinde çok yayıl-

158 Reşīd üd-Dīn / Blochet II 362. 599—601.

159 Krş. yk. s. 89 v. d.

160 Meselâ Çağatay'ın torunu (Aḥmed, asıl Abaḳa): Reşīd üd-Dīn / Blochet II 159.

161 Ḥāfeẓ-i Abrū 53 r; Mīrḫᵛand V 159; Ḫᵛandemīr III 77. 162 Pelliot, Doc. Mong. 38.

163 Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r.— Bu isim, Barthold'un - Ani 138, not 2—zannı hilâfına tarihleserlerde bulunur, fakat yalnız *Ani* vergi cetvelinde yok. 164 Krş. yk. s. 132. 165 Krş. yk. s. 133.

166 Ḥāfeẓ-i Abrū 35 v; Ḫᵛandemīr III 71. — Barthold, Ani 139.

mıştır) kat'iyetle bilinememektedir [167].

İslâmlarla Türk ve İranlıların, öz kültürü, dili ve dini müruru, zamanla bu milletler tarafından yutulmuş olan Moğollar arasına nasıl kademe kademe sokulduklarını, adlanma âdetinin bu tedricî değişmesi açıkca göstermektedir (197).

[167] Krş. aşa. «*Dil — Türkçenin yayılması*» «B a h ā d ū r» kelimesi için krş. R e ş ī d ü d - D ī n/ Quatremère I 307, not 106 (s. 307 v. d.).

MOĞOLLARIN DİNLERLE MÜNASEBETLERİ

Hıristiyanlık *

Moğol hükümdarlarının, tab'alarını bir dini kabule — 1295 den sonra Hıristiyanların kısa müddet takibedilmesi müstesna — icbar için asla bir teşebbüste bulunmamaları, büyük moğol saltanatı ile onun tâbii İran ülkesinin gelişmesi hususunda bütün şumuliyle kendini hissettirmiştir. Filhakika bu tarzda hareket edilmekle bir çok mücadelelerin ve lüzumsuz kan dökülmelerin önüne geçilmiş ise de fâtihler en sonunda, içinde yaşadıkları dünya dinlerinden birini kabul mecburiyetinde kalmışlardır ki, bunun en son neticesi de moğol kavminin ortadan kalkması olmuştur. Yalnız Altınordu Hānlarının, tab'alarını teşkil eden geniş halk kitlesinin dininden gayri bir din kabul ettikleri Rusya'da Moğollar, ordularının esasını teşkil eden türklük içinde kaynaşmalarına rağmen, bugüne kadar tamamiyle münferid bir halde kalmışlardır.

Bu durumun temelini Cingiz Hān'ın yasası teşkil ediyordu. Cingiz bütün dinlere tesamüh tavsiye ediyor ve her dine mensup ruhanîleri bütün vergi mükellefiyetinden muaf tutmakla da moğol asillerine bahşedilen [1] en mühim imtiyazlardan biri bu ruhanîlere verilmiş oluyordu [2]. Cingiz Ḫān ve halefi Ögedey Şaman dinine mensup olduklarından büyük dinlere karşı içten kayıtsız bulunuyorlar (198) ve Moğollarla Türklere uyan itikadı başkalarına tevcih etmek hususunda içden bir zaruret hissetmiyorlardı. Cingiz Hān'ın her şeyden önce budîliğe karşı alâka beslemesi icabederdi; ara sıra kabul

* Moğolların Budiliğe karşı durumu için bk. s. 199 daki not 1.

[1] Mirḫvand V 61 de Ḳubilay'ın, Ḳara Ḳorum'daki papazların vergi muafiyetini yenilemesi münasebetiyle kesin olarak söyliyor.—Krş. aş. *«Siyasi haklar»* fasl. — Bu fasıl için krş. Berthold Spuler: *Die Mongolen und das Christentum* : Internationale Kirchliche Zeitschrift de XXVIII (1938), s. 156-175.

[2] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 312 v.d.; Abū'l-Farac 459; Matthaeus, Parisiensis VI (Add.) 112 v.d. — krş. Pelliot, *Papes* b 255.

edildiği gibi onun hıristiyanlığa meyili olduğunu sanmak doğru değildir[3]. İlk iki Hān'ın zihniyetlerine uygun olarak Karakorum'da iki cami ile bir hıristiyan (Nasturī) kilisesinden başka Budī mabedleri de mevcut bulunuyordu[4].

Hıristiyanlık ile Moğol dünyası arasında, Moğol devletinin ortaya çıkışından daha çok zaman evvel, temaslar vukubulmuş, Kereit'ler gibi en çok nüfuz sahibi muhtelif kabileler Cingiz Hān'ın çıkışından bir kaç asır evvel İsa'nın dinini kabule hep birden karar vermişlerdi[5]. Bu netice münhasıran Nasturī Misyonerlerinin faaliyetleri eseri olup bunlar teşkilatlandıktan pek az sonra (431 Halkedon konsilinden beri) şarkın ta içlerine kadar girmişlerdi. Maamafih bu kabileler kıristiyan olduklarından dolayı hiçbir hususī siyaset takip etmediklerinden Moğol hayatında ayrıca bir siyaset âmili gibi hesap edilememekte idiler ve bu sebebten bunların din bakımından haiz oldukları hususiyet siyaset adamı Cingiz için bir mesele olmaktan uzaktı.

Göyük zamanında hükümdarların hıristiyanlıkla münasebetleri başka şekiller arzetmeye başladı. Onun, galiba hıristiyan vezirlerinin — ki biri Ögedey'den bu vazifeyi devr aldığı Çīnķāy, diğeri Ķodaķ Nojon[6] — tesirleriyle Mesih dinine karşı kuvvetli bir temayül göstermesi[7] hükümdarın şahsen bu dini kabul etmiş olduğu gibi hatalı bir telakkiye def'atle yol açmıştır[8]. Maamafih hükümdar etrafında daima dört hıristiyan papası bulundurur[9] ve bunların yetiştirilmesine (199) çalışırdı[10]. İslâm memeketlerinden ve hatta Rusya'dan bir çok Hıristiyanların Büyük-Ḫān'ın ordusuna (Horde) akın etmelerinde şaşılacak

[3] Meselâ Abü'l-Farac 401 v.d. — krş. dahi Ohsson II 630—632; Nau 272.

[4] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 285 v. d.

[5] Krş. Pelliot, *Chrétiens* 629—631, 633—635.

[6] Cüveynī I 213; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 125; Malachius 18, 80, not 35; Mīrḫvand V 54; Nau 272; Pelliot, *Chrétiens* 628 v. d. — Krş. yk. s. 49.

[7] Cüveynī I 200 ve ayn. esr., not 8 (yanlış numaralanmış: 7); Reşīd üd-Dīn / Blochet II 249, 255 v. d.

[8] Krş. Bar Hebraeus 481 ve Pelliot, *Papes* c 32.

[9] Ve dahi Reşīd üd-Dīn / Blochet II 254.

[10] Cüveynī I 214; Mīrḫvand V 54.

bir cihet var mı [11]? şimdi şarkta pek çok zamandanberi takib ve tazyıka uğrayan dindaşlar içinde büyük ümitler uyanmağa başlamışdı, Garp'ta dikkatini yeniden şarka çevirdi [12].

Keza Nasturî bir vezire — Bolġār — ayrıca hıristiyan bir anaya, muhtelif hıristiyan zevcelere ve bir de vaftiz edilmiş bir oğula [13] sahip bulunan Möngke, karşısında öyle hazır bir zemin buldu ki, o da, şahsen bu dine karşı hiçbir bağlılık duymamakla beraber, hıristiyanlık için geniş imtiyazlar kabulüne mecbur kaldı. Dirayetli Wilhelm von Rubruck bunu pek iyi anladığından Möngke'nin, Mesih'in dinini kabul edüp diğer dinleri sırf gösteriş için serbest bıraktığı hakkındaki telakkinin — arkadaşı ermeni papası Sergius onu bu telakkiye inandırmak istiyordu — tamamiyle yanlış olduğunu yazmaktadır [14].

Möngke de bütün büyük dinlere karşı kendinden evvelkiler gibi, kayıtsız davranıyor, Şaman'lara ise her suretle daha çok alâka gösteriyordu. Hükümdarın çadırı onlara en yakın bulunuyordu. Cingiz Hān'ın diğer dinlere müsamaha emreden yasa ahkâmına ehemmiyetle dikkati çekiyor ve [15] Ruhanîleri vergiden muaf tutmak için onun bahşettiği imtiyazı tekrarlıyordu. Bundan yalnız Cingiz'in zikretmediği hahamlar müstesna tutulmuştu [16] (200).

Muhtelif dinler hükümdara karşı alâkalanmakta müşterektiler: Möngke bütün papasları kendisi için ibadete davet eder,

[11] Cüveynī I 214; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 249; Bar Hebraeus 481; Mīrḫvand V 54.

[12] Bunun hak. krş. aş. *«İlhanlar ve Hıristiyan garp»* fasl.

[13] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 263'e göre onun ilk doğan çoçuğu. — dahi krş. ayn. esr. 259 v. d., 264, 272. — Vezir hak. Pelliot, *Chrétiens* 629.

[14] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 256. — buna uygun olarak Couto V, 2, 379 v. d. da Möngke'nin hıristiyan olduğu hak. ki Marco Polo'nun fikrini reddediyor.

[15] Zyriak 462 v. d. bu emrin — hiç değilse Ermenistanda — hakikaten mer'î olduğunu kaydediyor.

[16] Güveynī III 30 v. d.; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 312 (Yahudilerin istisna edildiğini zikretmeksizin; krş. aş. *«Moğolların dinlerle münasebetleri»* fasl. sonu. Bar Hebraeus 489; Kᶜartᶜlis cḫovreba I 387, sat. 16—19; Mīrḫvand V 56; Vinzenz von Beauvais, kit. XXX, fas. XXVIII. — Vergilerin miktarı hak. Kᶜartᶜlis cḫovreba I 387, sat. 12—15 verdiği malûmatın ne derece doğru olduğunu tayin etmek müşküldür.

yemeklerini takdis ettirirdi [17]. Aynı zamanda hıristiyan zevcelerinden birinin refakatinde olduğu halde Hıristiyanların ayinlerinde hazır bulunur [18] ve sonra da Müslümanların ibadetlerine katılırdı [19]. Bundan başka M ö n g k e dinlerin mümessilleri arasında bazı münazara ve münakaşalar tertip ettirir, fakat elde edilen neticeleri hiç bir zaman tatbik sahasına koymazdı. Bu münakaşalardan birine V i l h e l m von R u b r u c k da katılmıştı [20]. M ö n g k e münakaşalardan birini şu sözlerle bitirmişti : "bir elin muhtelif parmakları olduğu gibi insanları necata ulaştırmak isteyen Allah ta onlara muhtelif yollar gösterdi ve Hıristiyanlara mukaddes kitabı gönderdi„ [21] C i n g i z H ā n [22] ile Ḳ u b i l a y da bu gibi konuşmalarda aynı benzeri neticelere varmıştı. Ḳ u b i l a y hıristiyan rahiplerle hahamları Çin bilginleri ile "diğer din mümessillerinin„ karşısına dikiyordu [23]. Budî olan Ḳ u b i l a y diğer dinlere karşı seleflerinin gösterdikleri aynı tesamühü göstermişti. Yalnız Nasturî 'İ s ā k e l e m ç i'nin tesirine kapılarak Müslümanlara karşı vakit vakit kızardı [24]. Maamafih menkulata bakılırsa o, budî eserlerle beraber İncil, ile Kur'anı ve Tevrat'ı moğolca'ya çevirtmişti [25].

Moğol hükümdar saraylarında muhtelif dinlerin yan yana yaşadıklarını, M ö n g k e zamanının emsalsiz yazarı W i l h e l m v o n R u b r u c k bize müessir bir tablo halinde gösteriyor. B ü y ü k H ā n Hıristiyanların ibadetlerine defalarca iştirak etmişti. Paskalyada pazar günü papaslar onu takdis etmek üzere sarayda görünmüşler [26], (201) ertesi günü ona mukaddes

[17] W i l h e l m v o n R u b r u c k / Wyngaert 256, 262. — gösterilen arzu üzerine bizzat V i l h e l m de kadehleri takdis etmiştir.

[18] Ayn. esr. 259.

[19] Krş. Bu fasılda *hıristiyanlık* kısmı.

[20] W i l h e l m v o n R u b r c u k/ Wyngaert 292.

[21] Ayn. esr. 298.

[22] B a r H e b r a e u s 412. — O bu konuşmaların maksadına kanaat hasıl etmişti.

[23] M i r h ̮ v a n d V 65.

[24] Bunun hak. krş. P e l l i o t, *Chrétiens* 639 v. d. ve B a r t h o l d : *Zapiski Vost. Otd. Russk. Arch. Obsc.* XXII (1914) de s. 160—170.

[25] M i r h ̮ v ā n d V 65 ; Bar H e b r a e u s 514. — H a y t o n u s 294 Ḳ u b i l a y'ın hıristiyan olduğunu söylüyor.

[26] W i l h e l m v o n R u b r u c k/ Wyngaert 278.

ekmekten getirmişler o da parçasını yediği ekmeği oğluna ve biraderi Aryk Boğa'ya uzatmış, onlar da ekmekten yemişlerdi[27]. Başka bir defasında da Nasturî papaslarının, bizzat kendi eliyle yaktığı günlükle kendini tütsülemelerine müsaade eder[28] ve su kabını eliyle vermek şerefini onlara bahşederdi. Müslümanların tahrip ettikleri bir kilise için altın haç isteyen bir ermeni papasına istediğini bizzat kendisi hediye etmişti[29]; zevcesini sıhhate kavuşturan bir papasın[30], ordugâhda askerler arasında haçla dolaşmasına, Müslümanların öfkelenmelerine rağmen, müsaade etmişti[31]. Bütün bunlar Karakorum'da pek cok hıristiyan yaşamakta olduğunu gösteriyordu: yerli Nasturî'lerle beraber Macarlar, Alan'lar, Rus'lar, Gürcü'ler, Ermeni'ler ve hatta din hususunda Nasturî'ler tarafından idare edilen bir miktar da Fransız vardı[32]. Möngke Hıristiyanların, hükümdarın huzurunda secde edecek yerde sadece eğilmelerine müsaade etmekle onlara bir imtiyaz bile vermişti[33]. Yalnız bir defa Rusya hükümdarı Michael'den moğol dinî âdetlerine uyması istenmiş, o da bundan imtinaını hayatiyle ödemişti[34].

Rubruck'lı Wilhelm'in bize kadar gelen bu tablosu bütün canlılığına rağmen sathî olup dinlerin içine kadar nüfuz etmiş değildir. Maamafih diğer dinler için aynı hak ve serbestinin mevcudiyeti tahmin edilmekte ve o zamanki ahval hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilmektedir.

Yalnız şurasını tebarüz ettirmek lâzımgelir ki, bu ictinabkâr vaziyet sadece Şaman ve Budî hükümdarlara has bulunuyordu[35]. Gerek kıral hanedanının hıristiyan kadınları, ge-

[27] Ayn. esr. 279 — etrafında pek çok hıristiyan papas bulunduğu Orbelian da (132 de) bildiriyor.

[28] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 262.

[29] Ayn. esr. 264.

[30] Wilhelm onun vaftiz edilmesi meselesini şüpheli bırakıyor: Ayn. esr. 258 v. d.

[31] Ayn. eşr., 267 v. d.

[32] Ayn. esr. 280.

[33] Johan Von Plano Carpini Wyngaert 39.

[34] Ayn. esr., 38.

[35] Hânedâne mensup budist kadınlar da aynile hareket ederlerdi, meselâ Mobārekşāh'ın eşi Ergene ile Maverāünnehir'li Algūis böyle idi (krş. Barthold, *Vorl.* 184): Vaşşāf/ Hammer I 29.

rekse sonraki müslüman hükümdarlar (202) mensup oldukları dini yükseltmek için taassub göstermişlerdir.

Yakın şarkta sıkı birlik teşkil eden hıristiyan halkla çarpışmalarda Moğol hükümdarlarınca gösterilen dinî tesamüh vazıh neticelerini vermekte gecikmedi. Uzunca bir zamanı kaplayan bu temaslar ilk defa 1242—1244 senelerinde Moğolların kafkasları istilâ ettikleri ve Küçük-Asya'ya girdikleri zaman vukubulmuştu [36]. Moğolların Rum-Selçuk'lularla devamlı düşmanlıkları neticesinde Küçük-Ermenistan kıralı I. H e t h u m onlara iltihak etmişti [37]. Buna mukabil Kafkasya Ermenileri ile Gürcü'lerinin boyun eğmeleri pek te mücadelesiz olmadı. Bunun asıl sebebi, muhakkak ki Müslümanlarla Hıristiyanlara karşı aynı sertlikle hareket eden Moğolların tavru hareketlerinin o zamanlar henüz tebellür etmemiş olmasıydı. Böylece Kafkasya'da bir çok hıristiyan esir edildi [38] ki I. H e t h u m Karakurum seyahatinde fidye vererek bunları kurtarmağa mecburiyet hissetmişti [39]. Bundan başka A r ğ ü n'un cibayetcisi K a r a B o ğ a'nın müşterek mesuliyetten tamamiyle berî olmayan [40] maiyetinin vergi tahsilinde keyfî hareketleri vukubuldu ve bu yüzden Hıristiyanlarla Müslümanlar birleşerek, mesela 1243 de Malatya'da olduğu gibi, ora piskoposunun idaresi altında Moğollara karşı mücadele ettiler [41].

G ö y ü k Hıristiyanlara dost olduğundan vaziyette değişiklik yapmağa lüzum gördü. Bir defasında Kafkasya'da faaliyette bulunan valiyi kontrol için Ä l c i g i d e y 'i oraya gönderdi [42]. Bu zat o derece Hıristiyanlardan yana davranmış olmalı ki, hiç değilse garpte onu Mesih dininde sanabilmişlerdir [43]. Fakat iş bu kadarla da kalmadı. Moğol ordusuna S i m e o n R a b b â n A t a adlı bir Suriye'li papas verdiler [44]. Bu papas

[36] Krş. yk. s. 53 v. d. [37] Krş. yk. s. 53—54.

[38] Z y r i a k 255—257; B a r H e b r a e u s 492, 510 (burada hatta Halep'te yapılan katiller bahis mevzuu idi).

[39] V a r t a n 293.

[40] Krş. yk. s. 50 v. d. — Ç a m ç e a n/ Klaproth 208.

[41] B a r H e b r a e u s 477. [42] Krş. yk. s. 47.

[43] Meselâ Kardinal O d o'nun IX. L o u i s'ye yazdığı mektup: W i l h e l m v o n R u b r u c k/ Risch 3; P e l l i o t, *Papes* c 34.

[44] Rabbân syr.: Babamız (ruhanî unvan); Ata Türk: Baba.

doktorluktaki kudreti (203) sayesinde[45] B ü y ü k - H ā n 'ın sarayında yüksek itibar kazandı. Dindaşlarının lehine Övünülecek bir tarzda müdahalede bulunarak her türlü haksızlıkları en geniş ölçüde bertaraf etti[46]. B ü y ü k - H ā n 'ın bu husustaki mutlak selâhiyetiyle aynen mücehhez olan S i m e o n oldukça müteassıb müslüman ahalisi olan Tebrīz, Naḫcovān gibi (Rusca: Nachiçevan) şehirlerde bile müslüman muhitinde çanların yerini tutan îlan tahtalarının yeniden asılmasını temin etti[47]. Ermeni katolikos III. Nerses (1235—1261/62)[48], elinde devlet tarafından verilmiş bir vesika olduğu halde, daire-i ruhaniyesine ancak şimdi gidebilmişti[49]. R a b b â n A t a işte bu suretle uzunca zaman muvaffak faaliyetine devam edebildi; sarayda sürekli itibar gördükten sonra 1265 senesi civarında Elcezire'de bir manastıra kapandı[50]. Müslüman kaynakları, onun faaliyetini hıristiyan ve Çin kaynaklarının tersine, sükûtla geçiştirmektedirler[51].

C i n g i z H ā n'ın tesamühkâr yasasının M ö n g k e tarafından yenilenmesine[52] her halde S i m e o n'un faaliyeti de yardım etmiş olacaktır; buna rağmen ara sıra taşkınlıklar da vukua geldi: 1261 de bir ermeni hükümdarı islâmiyeti kabule icbar edilemeyince, bu hareketini ölümüyle ödemişti[53]. Bu hükümdarların biraz sonra tetkik edeceğimiz umumî durumlarından başka ayrıca da Ermenilerle Gürcülerin—arasıra vaki isyan teşebbüsleri hariç — Altınordu'ya, Selçuk'lara, Mısır'lılara ve nihayet dahilde isyan çıkaranlara karşı bilhassa sadık müttefik (204) olacak kadar fikirlerini değiştirmiş olmaları da bittabi bu gibi tecavüzlerin, hükümdarlar tarafından tasvip edilmeyen münferit hareketler olduğunu, isbat etmektedir. Bunların Moğollara karşı sadakatleri, yazdıkları kitaplarda da her hususta görülür[54]; bu

[45] B a r H e r a e u s, *Kırchg.* II, 761; M a t t h a e u s P a r i s i e n s i s VI (Add). 112—115.

[46] M a l a c h i a s 12; V a r t a n 284 v. d.—Krş. ayr. R ö h r i c h t, Regesta 304, Nr. 1152.

[47] Z y r i a k 254.—Ona nazaran bu kanuna karşı durmak ölüm cezasını gerektiriyordu.

[48] Ayn. eser., 438, not 2 [49] Ayn. eser., 439 v. d.

[50] B ā r H e b r a e u s, *Kirchg.* II 761—769.

[51] Krş. ayr. P e l l i o t, *Papes* b 225—250.

[52] Krş. yk. s. 220 [53] Z y t i a k 502.

[54] K[c]a r t[c] l i s c ḫ o v r e b a her yerde; krş. dahi D z a v a c h o v 1484.

sadakat o kadar büyüktü ki, Ġ ā z ā n idaresindeki Gürcü'ler haçlarını savaşlarda da taşımak müsaadesine mazhar bulunuyorlardı [55].

İlhanların Hıristiyanlıkla münasebetleri

H ü l e g ü'nün garba yaptığı taarruz [56] kat'i muvaffakiyetler sağladığı bir zamanda, devlet teşkilâtının Hıristiyanlığa karşı durumu da esaslı bir değişiklik geçirmek mecburiyetinde kaldı. Yakın-Şarkın her tarafında müslüman halkın ortasında nisbeten büyük ve birbirlerine sıkıca bağlı bir hıristiyan cemaati bulunuyordu. Bunlar umumî hayatta oldukça ehemmiyetli bir rol oynadıklarından Moğol saltanatına karşı durumlarına siyasî bakımdan kayıtsızlık gösterilemezdi. İlhanlar politik âmiller teşkil eden bu cemaatlere karşı bir vaziyet takınmak zorunda idiler; halbuki bu hal Moğolistan'da ve Orta-Asya'da evvelce yapılanın tam tersini teşkil edecekti.

Yakın-Şark'taki hıristiyanlık artık dinî bir vahdet teskil etmekten uzaktı. V ve VI ıncı asırlarda İsa'nın şahsiyetine dair münakaşalar yapıldığındanberi küçük cemaatlerden gayri ezcümle monofizist Yakubî'ler (Jakobit - Garbî Suriyeliler) le Nastûrî'lerin (Şarkî Suriye'liler) hususî teşkilâta malik iki büyük millî kiliseleri mevcuttu [57]. Her iki kilise müslüman muhitin asırlarca süren baskısı altında münakaşalarını hiç değilse harice karşı oldukça tatil etmişler, "Suriye Rönesansı" denilen yeni bir hars ve edebî bir kültür inkişaf ettirmişlerdi. Her iki kilise de XIII üncü asırda karşılıklı hürmet ve iş birliği şeklinde tecelli eden mütekabil ziyaretlerde bulunmak gibi faaliyetlerle memnuniyeti mucip birçok misaller — bu arada ziyaret teâtileri ile B a r H e b r a e u s [58] veya diğer kilise Büyükleri öldükleri zaman gibi— (205) ortaya koymuşlardır. Bunların birbirlerine düşmanca dav-

[55] P a c h y m e r e s II 457. [56] Krş. yk. s. 60.

[57] Daha o zamanlarda da dinî cemaatler, Osmanlı - Türk tarihinden pek iyi bildiğimiz « Millet » tabiriyle ifade ediliyorlardı; (meselâ R e ş î d ü d-D î n / Blochet II 249). O zamanlar «Reᶜāyā» tabiri sadece « Tebaa » demekti.—Daha önceki asırlardan Hıristiyanların sayısı ve bilhassa durumu hak. Krş. M e z 28—55 ve kit. List. Nr. 387—395.

[58] B a r H e b r a e u s, *Kirchg.* II 471—475.

ranmaları ise asla bahis mevzuu değildi. Bundan dolayı her iki millî kilise — Nastûrî'lik, Moğollar arasında yayılmış bir mezhep oluşu bakımından baş rolü oynamakla beraber— Moğolların bunlara karşı iki ayrı muamele yapmalarına mahal bırakmıyordu. Burada din cemaatleri dahilinde doğmatik kilise hayatı bahse mevzu teşkil etmediğinden aynı zamanda İlhanların bütün hıristiyan kiliseleri ile olan münasebetlerini tetkik etmek mümkündür. Moğollara gelince; onlar bütün hıristiyan mezheplerini bir görüyorlardı ki, Göyük Fransa kıralı IX. Louis'ye gönderdiği tahriratta bunu bilhassa tebarüz ettirmişti[59].

Hülegü'nün ileri hareketi esnasında Moğollara karşı koyanlar halis islâm devletleriydi —Kafkasya zaten işgal edilmişti— ki şunlardı: Haşîşîler, Bağdat halifeleri, Şimalî Elcezire ve Şimalî Suriye'deki küçük Eyyubî şubeleri ; bunlar inkıyat altına alındıktan sonra, Müslümanlar tarafından idare edilen Mısır, İlhanlıların baş düşmanı kaldı. Memlûkler asla nihaî mağlubiyete düçar edilemedi ve bunun için Suriye ve Küçük-Asya'daki Müslümanlar, müslüman Mısır'ın yardımiyle tekrar istiklâllerini kazanmak ümidinde idiler. Bu sebepten müstevli Memlûklerin arkasından daima müslüman halkın isyanı başgösterdi.

Bu şartlar altında, Moğolların Hıristiyanlara teveccüh göstermelerinden, asırladanberi kaybetmiş oldukları hürriyetlerini bağışlayarak onları kendilerine sıkıca bend etmek istemelerinden daha tabiî ne olabilir ? Garp Hıristiyanlarının da bu ahval karşısında ve bilhassa ʿÎsevîliğin kibar Moğollar arasında yayılması muvacehesinde İlhanları da ʿÎsâ dinine çekebilmek ümidini beslemeleri aynı suretle tabiî görülmez mi ? Böylece bir tarafın ümit beslemesi, diğer tarafın da siyasî hesaplar yapması yüzünden arada husule gelen dostluk birçok seneler her iki taraf için de tatmin edici olmuştur. Bundan başka budîlik müslüman halka daima bir nevi bâriz politeizm gibi geldiğinden bu halk budî (206) İlhanları da menfur müşrikler gibi görmek mecburiyetini duymuşlardır. Nihayet böyle bir dinî politika güden İran hükümdarlarına —Memlûk Sultanlarının yakın şarkta son hıristiyan garp istinat noktalarını fethemeğe koyuldukları

[59] Golubovich II 389, Nr. 92; Batton 12.

bir sırada—Mısır'a karşı mücadele için garbin ittifakını aramak imkânını vermiştir. Hıristiyan hisarları ile şehirleri, garnizonları budî İlhanların mümessillerini bile kabul etmişler [60] ve bir çok kuryeler Avrupa ile İlhanlar ordusu arasında mekik dokumuşlardır. Bundan daha ileride bahsedeceğiz.

Hülegü Haşîşîlerin kalelerine karşı yürüdüğü zaman Küçük—Ermenistan Kıralı I. Hethum hem Büyük-Ḫān ile ittifakını yenilemek (1254/55), hem de, memleketini moğol ordularının istilâsından tabiatiyle korumak için Möngke'ye acele müracaat etti. Kıral kıymetli imtiyazlar kopardı, memleketindeki kiliselerin vergiden muaf tutulması da bu imtiyazlar arasındaydı [61]; ayni zamanda ermeni ordusunun Hülegü'ye silâhla yardım etmesini de taahhüde mecbur oluyordu. Kıralın ayrıca Bağdâd üzerine bir Moğol taarruzu fikrini temenni mahiyetinde ortaya atması ve Möngke'nin de bunu kabul etmesi (çünkü bu zaten Hülegü'nün maksadlarına uygun geliyordu) temamiyle mümkün ise de, bu haberi veren kaynağın (Haytonus) [62] büyük bir ihtiyatla telâkkisi de yerinde olur.

Hethum'un seyahatinden pek çok geçmeden Hilâfet makarrı Moğolların eline düştü (10 şubat 1258) [63]; şimdi artık Elcezire'de Suriye Hıristiyanları ile Moğollar arasında çok zamandanberi beklenilen bir ittifaka girişilebilirdi. Hıristiyanlar arasında mevcut ruh haletini, bize kadar intikal eden muhtelif hakikatler meydana koymaktadır. Daha 1256 tarihinde Nastûrî papası Mār Denḫâ'nın hasımları; onun Moğollarla (207) anlaşmış bulunduğunu, kendisinin tayini için vermeğe hazır olduğu paranın Moğollar tarafından misliyle geri alınacağını söyliyerek papasın halife tarafından katolikos [64] nasbedilmesine mani

[60] Mufaḍḍal I 372.

[61] Zyriak 467; Haytonus 297; Röhricht, *Regesta* 319 v. d., Nr. 1211; Mas Latrie I 346 v. d.

[62] Haytonus 297 v. d.; keza Dardel 11 v. d. — krş. ayr. aş. «*Moğollarda din münasebetleri — garp*» fasl.

[63] Krş. yk. s. 62.

[64] Bu adam Abbâsi Halifeleri devrinde hiç olmazsa zaman zaman devlete karşı Hıristiyanların mümessili bulunuyordu: Krş. Kremer II 174—177.

olmuşlardı[65]. Nihayet iş onun aleyhine varınca halife vezirleriyle beraber Moğol hükümdarını yumuşatır ümidiyle Katolikosu da Hülegü'ye gönderdi[66]. Şehir düştükten sonra orada bulunan Hıristiyanlar baş kilisedeki ruhanilerin himayesinde toplandılar ve Hülegü kadılarla bilginlerin, şeyhlerle seyitlerin (evlâdı ʿAlī) korunacağını vadettiği halde[67] Bağdâd'da yapılan sayısız cinayetlere rağmen orada —nezdlerine kabul ettikleri Müslümanlarla beraber— korundular[68]. Sokaklarda bazı Hıristiyanların ölmüş olmaları bittabi mümkündür. Herhalde fatih, Hıristiyanların onun şahsına ve ondan da çok esas zevcesi Sofu Nastûrilerden Doḳuz Ḫātūn'a gösterdikleri itimada hak kazanmış oldu[69].

Münci'ye inananların Moğolları kurtarıcı olarak görmemeleri, Şam cemaatinin 1260 da şehre giren Hülegü ordusunu sevinç içinde selâmlamamaları acaba mümkün müydü? şimdi bunlar haçlarını başlarının üstünde tutmuş oldukları halde şehrin içinde dolaşıyorlar, hattâ bir rivayette Müslümanların üstüne şarap dökmek cesaretini bile gösteriyorlardı[70]. Yıkılan kiliseleri yeni baştan bina etmeyi de Göyük onlara vadetmiş değil miydi[71]? İşte bu gibi vaadlerin ifasının artık zamanı gelmiş bulunuyordu.

Hıristiyanların bu tarzda hareket etmeleri, pek tabiî olarak, Müslümanların ruh haletleri üzerine tesirden hali kalamazdı. Daha 1231 eylülünde Moğolların Celāl üd-Dīn'i takiben[72] Amida (Diyār Bakır, Diyarbakır) (208) şehrine kadar ilerlemeleri münasebetiyle Müslümanlar Hıristiyanlara tecavüzlerde bulundular ki bu arada şarkın Yâkûbî reisi (Mapreyânâ)

65 Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 423 v. d.
66 Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 282.
67 Bar Hebraeus 505; İbn al-Fūṭī 339.
68 Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 238, 282.
69 Bar Hebraeus 491, 509; Abū'l-Farac 461; Malachias 33; Zyriak 491; Vartan 291.

70 Abū Şāma'nın *Kitāb ar-ravḍateyn* Zeylinden çıkarılan metin mufaḍḍal (III 37, not 1) dedir. — Oradaki iddiaya göre de muhtelif müslüman ricali o vakitler Hıristiyanların kiliselerine gitmisler imiş ki pek güvenilir bir iddia olmasa gerek.

71 Batton 12. 72 Krş. yk. s. 41 v. d.

katledildi [73]. Öldürülen halife taraftarları 1258 tarihinde Bağdad üzerine bir baskında bulundukları zaman [74], evvelâ tabiatiyle Mesih mensuplarını kestiler [75], Mısır'lılar da Şam'ı tekrar zabtedince, bütün Hıristiyanlar Memlûk orduları tarafından [76] kan denizi içinde boğulmaktan— Hülegü'den [77] aldıkları bütün imtiyazlara rağmen— kurtulamadılar. Nil vadisinde bile Müslümanların hıristiyan cemaatine karşı kinleri yeniden alevlendi, 1264/65 (663 H.) tarihinde Baybars kundakcılık ithamiyle bir çok kıptinin başlarını kestirdi [78]. Suriye, Küçük-Asya hudud şehirlerinin elden ele geçmesiyle mütekabil intikamlar âdeta günün meselesi halini aldı. Bir yandan Baybars 1277 de Moğol devletinin destekleri olan birçok Küçük-Asya Hıristiyanlarını idam ettirirken [79], diğer taraftan da Abaḳa Memlûk sultanına kollarını açan Kaysarîye'nin müslüman halkının büyük kitlesini öldürtüyordu [80].

Hülegü ıslâm memleketlerinde sade Hıristiyanlara yasak edilen çanların çalınmalarına müsaade etmekle kalmıyor [81], bilhassa karısı Doḳuz Ḫātūn'un tesis ettiği [82] kiliselerde onların ibadetlerinde bulunuyor, bir çok yüksek rütbeli ruhanîlerle dostca münasebetlerde bulunduktan maada Nastûrî Katolikosu Makkîkâ'ya 1258 tarihinde Bağdad'da tahsis ettiği kilisede kendisi ve evladları için ibadet edilmesini temin ediyor ve [83] Dicle kenarında küçük Devātdār'ın köşkünü ona mesken olarak veriyordu [84]. O bunlardan başka huzurunda yerlere ka-

[73] Bar Hebraeus. *Kirchg.* III 405.
[74] Krş. yk. s. 65 v. d. [75] Cūzcānī 433.
[76] Maḳrīzī/Quatremère I. 1, 98. [77] Ayn. esr., 108.
[78] Ibn Iyās I 104. [79] Mufaḍḍal II 431.
[80] Maḳrīzī/ Quatremère I, 2, 145; Mufaḍḍal II 436 v. d.
[81] Çamçean/ Klaproth 292. —Mısır'da 11. asrın başına kadar buna ses çıkarılmadığı şüphesizdir: Mez 53.
[82] Taşᶜîṯâ 90 v.d. —Katolikos'un nufuzu hak. krş. ᶜUmarī/Ist. 66 r.
[83] Taşᶜîṯâ 114. —1296 da bu kilise Hıristiyanların elinden alınmış ve Patriğin kemikleri çıkarılmıştır.
[84] Bunun hak. Krş. yk. s. 62—Maris, *Amri et Slibae* .... II 120 v.d.; İbn al-Fūṭī 484; Taşᶜîṯâ 33; ᶜUmarī/İst. 66 r. —O Gürcülerin Katholikosu Nikolaus'a bir altın haç hediye etmişti: Kᶜartᶜlis cẖovreba I 380.

panmıyarak sadece diz çökmeleri için Hıristiyanlara müsaadede bulunuyor, (209) ermeni Gürcü ve Süryanî papasların âyinlerini dinleyor ve şarabı takdis ettiriyordu[85].

Moğol hükümdarının Hıristiyanlara karşı bu yakın münasebeti ora kiliseleri hesabına her zaman hoş olmayan bir netice doğurdu: Hülegü Hıristiyanlara temayülü dolayısiyle âdeta onların patronu ve hâmisi gibi telekki edilmeğe başlandı. Fakat bunda, kısmen de onda samimî mezhap disiplininin maalesef noksan oluşu âmil olmuştu. Rubruck'lı Wilhelm'in şark Nasturîlerini tam bir ihmal ve teseyyüble itham etmesinden[86] ve onların meselâ elekle istikbalin keşfi gibi batıl âdetlere rapt-i kalb ettikleri görülmesinden dolayı[87], bu halı Ön-Asya şartlarına ulu orta yükletmemiz — bu şartlar uzuu zamandanberi yüksek kültürlü bir millete istinaden teessüs etmişti—caiz olmasa gerektir. Halâ batıda bugün bile bu bakımdan nelerin mümkün olduğunu düşünecek olursak, burada çok sert hükümlerde bulunmaktan çekinmemiz icabeder.

Süryanî-Mezopotamya hıristiyanlığının düşmüş olduğu başlıca hata, daha ziyade şahsî uyuşmazlıktan ve ruhanî büyüklere karşı saygı noksanından ileri gelmektedir. Manastıra girerken bir patrik kendini küçük düşüren hareketlere zorlanmış[88], İsa âyinî esnasında papaslar işi alaya vurmuşlardı[89]. Bir defasında da (1261 senesi idi) Patrik Dionys büyük Bar Şaumâ manastırının minberinde kilisenin siyâsî hasımları tarafından öldürülmüştü[90]. Bu gibi hallerde müdahaleye mecburiyet gören Hülegü araştırmalarda bulunuyor ve saygı olsun deye hükmün icrasına, bizzat Hıristiyanları memur ediyordu[91]. Nihayet hükümdarın ordusunda yapılan hırsızlık üzerine bir ermeni papası idam edildiği gibi, papasların İlhan'ın yakı-

[85] Vartan 301 v. d. — Malachias 34 de bildirilen hikâyede muhakkak mubalağa vardır!

[86] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 237.

[87] Ayn. esr. 285.—Mõngke'nin anası Seyurhohataytay da büyü ile uğraşmakta idi: Blochet, *Intr.* 165.

[88] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 419.

[89] Ayn. esr. 421.

[90] Ayn. esr., II 741.

[91] Ayn. esr., II 741.

nında iskân edilmeleri de muvakkat bir zâman için yasak edildi (210) [92].

Ruhanî ricalin kendi aralarında devamlı kıskançlıklarda bulunmaları ve seçimlerde sık sık zuhur eden ihtilâflar—ki, bunların halli için (hıristiyan olmayan) hükümdarın hakemliğine başvurulurdu — kilisenin itibarını sarsmak hususunda ayni derecede tehlikeli idi.

Bu evvelden de böyle idi. Şam sultanı 1253 de Selçuk hükümdarı ve hattâ Moğol valisi Baycū [93] ile anlaşarak Yakûbî papası Johannes (Jôḥannân) Bar Maᶜdanî (aslında Aaron) [94] nin patrikliğini tasdik etti[95] ise de, rakibi—yukarıda ismi geçen maktûl Dionys—ölmeden evvel bu hükmünü geçiremedi. 1256 tarihinde halife Bağdâd'da ihtilaflı bir Nastûrî Katolikosu seçiminde II. Makkîkâ'yı rakibi Mār Denḥâ'ya — ki sonradan (1265) onun yerine geçti [96]— tercih etmişti [97]. Bu ve benzeri haller asla nadir değildi [98]; bütün bunlarda müşterek olan cihet mansıb satımının, yani bu hususta nüfuz sahibi hükümdarın veya hükümdarların para ile elde edilmesinin, mühim bir rol oynaması olmuştur.

Bu haller Hülegü zamanında da devam etti; bu gıbi hadiselerde paradan bahsedilmemesi acaba Bar Hebraeus'un tesiri altında yaşadığı siyasî baskıdan mütevellid nazik bir saygıdan mı, yoksa Hülegü'nün hakikaten sadece devletinin siyasetini gözönünde tutarak karar vermesinden mi ileri geliyordu? bu noktayı tayin etmek müşküldür. Maamafih her iki tarafta da karşılıklı hileler azalmadan devam edip gitmekte idi. Böylece Bar Hebraeus ile diğerleri; Johannes Bar Maᶜdanî öldükten sonra (1263) da Kūplidâ Piskoposu Theodor'un patrikliğe nasbına mani olarak III. Ignaz'ın nasbını temin etmişlerdir ki, bu şahıs Hülegü'den sonra Abaḳa'nın yenilediği bir berat almış-

[92] Ayn. esr., II 755.
[93] Krş. yk. s. 46.
[94] Krş. Baumstark 307 v. d.
[95] Bar Hebraeus, *Kirchg.* II 707, 711—721.
[96] Baumstark 307. — Krş. aş. s. 238.
[97] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 423 v. d.
[98] Krş. mes. Ayn. esr., II 649, 667 v. s.

tı[99]. Akıllı reis-i-ruhanîler ayrıca mahallî hükûmete da istinat etmeğe çalışırlardı: bu cümleden olarak Johannes bar Maᶜdanî 1261 tarihinde Rum - Selçuk sultanından bütün Küçük - Asya (211) piskoposlukları ile muhtelif manastırları aldı[100]. İlhanlılar saltanatının inhitat devirlerinde Moğolların nasbettikleri bir reis-i-ruhânîliğe rakip namzedin kendi hesabına ilk sultana müracaatla kendisini onun yerine tayin ettirmesi olagan şeylerdendi[101]. Başka bir vaka daha oldu: Müslüman İlhan Aḥmed 1283 de meşru patriğin elinde kendi fermanı bulunduğu halde Yâkûbîlerin namzedi olan IV. Ignaz (Philopenes, Nimrod)[102] ın patrikliğini tasdik etmişti.

Şeref ve haysiyet düşürücü olan bu vaziyetin Hıristiyanlarca idrak edilmiş olduğunu gösterir elde hemen hiç bir malûmat yoktur. Yalnız bir defa 1268 tarihinde Bar Hebraeus, kendinden bahsederken Şarkta Yâkûbîlerin baş reis-i ruhanisi sıfatiyle kilise işlerinin hal ve tesviyesi için " Hunlar ve Barbar„ lara müracattan külliyyen sakınılması hususunda patrik III. Jgnaz'ı ikaz ettiğini iddia etmektedir; Hıristiyanlar kavgalarını kendi aralarında halletmeli idiler[103]. Bunu Moğol hâkimiyeti altında yazmak ne de olsa cesaret işidir.

Müslüman hükümdarlar son zamanlarda para ile satın alınan bu gibi kararların verilmesi ile iktifa ettikleri halde, Hülegü mevkiinin hususiyetinden kuvvet alarak kiliselerin iç idarelerine — doğmalarına değil! — müdahale etmek hususunda bir hakka sahip bulunduğunu sanıyordu; o böylece bilfarz manastırları hususî bağlardan kurtarır[104], onlara teminnâmeler dağıtır[105], manastırları, sonradan gayri kabili istinaf olmamak şartiyle kendiliğinden tebriye ederdi[106]. Gürcü Katolikos Nikolaus'un refakatine bir müfettiş tayin eden de o idi[107].

Hıristiyanlığın devlete bu yolda sıkı bağlarla bağlı bulunması çok defa yüksek siyasî makamların Hıristiyanlar tara-

[99] Ayn. esr., II 755 v. d., 759, v. d. — O 1269 da küçük-Ermenistan veliahdi Le o'nun aracılığı ile ayrıca teyit edilmiştir (ayn. esr. 765).
[100] Ayn. esr., II 743.
[101] Misaller yine ayn. esr., II 785 v. d. ile III 495 v. d., 503.
[102] Ayn. esr., II 779. [103] Ayn. esr., III 439 v. d.
[104] Krş. mes. ayn. esr. II. 733 [105] Ayn. esr., 757.
[106] Ayn. esr., 763. [107] Kᶜartᶜlis cẖovreba I 380.

fından işgal edilmesi neticesini de doğurmuşdu ki, bu şüphesiz başka yerlerde de vaki olmuştu. 1259 da Ermeni piskoposu Sergius'a Erzincan'ın idaresi verildi [108] ve 1267/68 (666 H.) tarihinde de Musul valisi (212) Mesʿūd ile [109], başmuavini Yaşmūt — ki evvelce bir Uygur papası idi — hıristiyandı [110].

İlhan'ın bu hattı hareketi karşısında yüksek memurlar, bizzat hıristiyan olmasalar bile, hıristiyanlığı islâmların tecavüzlerine karşı korudular. Takriben 1260 tarihinde hıristiyan gençleri gûya Müslümanların zorıyla islâm olmuşlardı. Şimdi yüksek bir memurun emri üzerine bunlar tekrar hıristiyan olacaklardı; fakat bu Hıristiyanlar ya kendiliklerinden (Müslüman olan Cūzcānī'nin iddiası gibi), veya müslüman muhitin intikamından korkduklarından dinlerine dönmediler; bunlar muhakkak idam edildiler. Kendisi de müslüman olan Altınordu Hanı Berke'-nin, hıristiyan cemaati basarak — sırf bu yolada — onlardan intikam almak tavsiyesinde bulunması bu tedbire karşı şikâyetin ne derece tesirsiz olduğunu ispat eder [111].

Bu, tek bir vaka da değildi: 1264/65 (663 H.) de Elcezire'nin meşhur valisi İranlı bir müslüman olan Cüveynī [112] Nastürī katolikosu Makkīkâ'ya yapılan bir taarruzu müteakip mütearrızlara karşı çok şiddetli tedbirler almış ve birçoklarını idam ettirmişti [113]. Onun bu hareketi üzerine Müslümanlar ona o derece kin bağladılar ki, 21 şubat 1270 tarihinde bir cuma günü Bağdad'da bir camide onu öldürmek için bir suikast tertip ettiler [114]. 1274 de Musul'da bir papas sırf bir kadın yüzünden müslüman olduğu için idam edilecekti. Ancak Müslümanların çıkardıkları patırdı sayesinde kurtarıla-

[108] Bar Hebraeus, *Kirchg.* II 733.

[109] Musul civarında hıristiyan bir büyük tacirin oğlu.

[110] 1264/65 (668 H.) tarihinde kısa bir zaman onun azlini temin etmiş (Ibn al-Fūṭī 367) olan başlıca hasımlarını, Abaḳa'yı 1277/78 (676 H.) de ziyaret etmeleri üzerine idam ettirmeğe muvaffak oldular. (ayn. esr. 397 v. d.).—Ibn al-Fūṭī 361; Taşʿīṯâ 40, Bar Hebraeus 525, 554.—ʿUmarī / Quatremère 321.—Onun akibeti hak. Krş. Hilgenfeld 24 v. d.

[111] Cūzcānī 448 v. d.

[112] Krş. aş. «*Moğollarda din münasebetleri—Yahudilik*» fas.

[113] Ibn al-Fūṭī 354.

[114] Ayn. esr., 366; orada kayıtlı 25, cemāẕī II 668 H. = 19. ocak 1270 tarihli Çarşamba idi!

bildi. Ahali bir defasında da bir hıristiyan mevkibine hücum ile intikam almağa teşebbüş etmişti[115]. Bunun üzerine mevkip Moğol askerleriyle korunmak üzere o derece (213) takviye edildi ki artık ahalinin ikinci bir hücumu muvaffak olamadı[116]. Merkez kumandanı belki de hıristiyandı, fakat ismi bildirilmemiştir[117].

Bütün bunlar Yakın-Şark hıristiyanlığının hayatında esaslı bir değişiklik manasına gelmekte olup, bu devrime sırf Moğol saltanatı, sırf Hülegü sebeb olmuştur. Ezcümle Hülegü öldüğü zaman (1265) dul karısı Doḳuz Ḫātūn bir âyin-i ruhanî icrası için kendini hıristiyan papaslara müracaat hakkına malik sanmıştı. Ermeniler bu talebi reddettiler; çünkü müteveffa, 1259 da kendi patrikleri marifetiyle takdis edilmiş olmasına rağmen[118] hıristiyan değildi[119]. Bilmukabele Süryanîler (Doḳuz Ḫātūn'un Nastûrî dindaşları olması muhtemel) o kadar ileri gittiler ki, velinimet ve koruyucuları budî İlhan'ın ruhunu necata erdirmek için bir âyin icra ettiler ve[120] zihniyet itibariyle ondan çok daha kayıtsız olan biraderi Möngke'den de bahsederek onun ruhuna da azizler arasında yer vermesini tanrıdan dilediler[121].

Abaḳa'nın hıristiyanlıkla münasebeti babasının zamanındaki kadar samimi değildi. Ölümünden (1282) biraz evvel dinî yortulara iştiraki — Hamadān'da paskalyelere iştirak etmesi gibi — pekaz görülürdü[122]. İstanbul'lu VIII. Michael'in gayri meşru kızı ve aynı zamanda Abaḳa'nın karısı olan Meryem[123] Doḳuz Ḫātūn'un sahip bulunduğu nüfuzla kat'iyen boy ölçüşemezdi; Doḳuz Ḫātūn o kadar nafizdi ki, ölmezden az

[115] Bar Hebraeus 528 v. d.—Vali Cüveynî'ye karşi Haşîşîlerin yaptıkları suikasta ilâveten — bu suikastta Hıristiyanların da parmağı olduğu söylenmişti — benzeri bir takım olaylar, krş. Barthold *İslâm Ansikl.* I, I 1115.

[116] Bar Hebraeus 549 v. d.—krş. dahi. Strothmann 39.—Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında Avîl kalesinde (Arbela civarında mı ?) o zamanlar kavgalar olduğunu Ḳāşānī 77 r. da bildiriyor.

[117] Acaba yk. da adı geçen Mesᶜūd mu ? bu anlaşılmıyor.— O zamanki ahval için krş. M. Streck, *İsl. Ansikl.* II 557 s. v. Irbil.

[118] Ayn. esr., 293. [119] Vartan 308.

[120] Ayn. esr., 308. [121] Taşᶜīṭâ 117.

[122] Abū'l Farac 505. [123] Krş. yk. s. 78.

evvel (ağustos 1265) yeni Nastûrî katolikos II. Denḥâ — ki ona halefi Makkîkâ tarafından namzed gösterilmiş olduğunu söylemişlerdi [124]— 'nin memuriyetini tasdik ettirmişti. Halbuki halife bu ayni Denḥâ'yı, Moğollara dost olduğu için 1256 da reddetmişti.

Abaḳa —ve daha sonra Arġûn— üzerinde "baba, oğul (214) ve ruhu Kudüs namına,, ibaresi mahkûk ve aynı zamanda haç işaretini taşıyan paralar bastırmak suretiyle bir bakıma Hülegü'den de ileri gitmişlerdi [125]. Abaḳa'nın karısı Meryem'de eskiden olduğu gibi rum ortodoks kaldı. Meryem evlendiği zaman seyyar bir kilise korosu getirmişti; Tebrīz'deki Rum kilisesini ziynetlendirmek için İstanbul'dan ressamlar celbetti ki, sonradan Bar Hebraeus bu kiliseyi Yakūbî mezhebi için kullanmıştı [126]. Şarka (Tebrīz, Tūs, Çin) Nastûrî Piskoposu tayini de eskisi gibi yapılmakta idi [127].

İlk seneler Hiristiyanlık hesabına oldukça sakin geçti; büyük sarsıntılar vukubulmadığı gibi, İlhan sarayiyle sıkı münasebetler de bu suretle suya düşmüş oldu. Zannolunduğuna göre sonradan iki hükümdarın — şüphesiz babalarının müsamahası ile — çocukken vaftiz edilmeleri böyle bir ümide hak verdirmişti [128].

1281 senesinde Nastûrî kilisesine, sarayda nüfuzunu yeniden kuvvetlendirmek için fırsat düştü. Bir kaç sene evvel Ḳubilay, Markus adında bir genç moğol papasını hacı olması

[124] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 439; Ibn al-Fūṭī 354.

[125] *Türk. kat.* III, Nr. 34. s. 33.—Arġûn zamanında da böyle paralar (yeri ve yılı olmadan) vardı: Frähn, *Recensio* s. 180, Nr. 3 ve Frähn, *Il-Chan*, s. 504, Nr 77; Blochet, *Monnaies* 59.—Güya Ahmed devrinde (yılı ve yeri kayıtlı olmadan!) basılan, aynı yazıyı taşıyan (Frähn, *Il-Chan*, s. 503, Nr. 70) para belki de ya Gürcüler tarafından veya doğrudan doğruya olmayarak Ahmed tarafından bastırılmıştır, aksi taktirde üstündeki yazıyı izah edemem.—bu gibi basılmış paralar yalnız Hıristiyanların ülkelerinden değil, Tebriz den de çıkmıştır. (Krş. mes. Blochet, *Monnaies* 59, Nr. 4).

[126] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 461 v. d.; Pachymeres I 174.—IX. Louis de 1249 tarihinde böyle bir tanesini hediye olarak ḳara ḳorum'a göndermişti.

[127] Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 443, 445, 449.—Krş. dahi Assemani, *Dissertatio* 59—119.

[128] Krş. yk. s. 202.

için hocası Bar Şaumâ refakatinde Kudüs'e göndermiş[129], Abaḳa'da seyahati için icabeden pasaportunu çıkartmıştı[130]. Bu haç seyahati siyasî şartlar yüzünden yapılamadı ise de, doğuya geri dönmek de mümkün olamadı. Her ikisi bu vaziyet karşısında bizzarure Katolikos II. Denḥâ'nın nezdinde (215) kaldılar. Katolikos 34 yaşındaki Markus'a şimdilik Kuzey Çin patrikliğini tevcih etti. Bir sene sonra Katolikos ölünce piskoposlar, devlet ricali, yazarlar, hukuk bilginleri ve doktorlar 1281 temmuzunda al-Madāʾin (Silifke-Ktesiphon) da kuzey Çin patriğini Nastûrî kilisesine katolikos tayin ettiler[131]. Bu zat(1281—1317) de III. J(h)abalāhâ adını aldı[132] ki nisbeten zayıf kültürlü olmasına, sırp ve süryani dillerini az bilmesine rağmen mevcut içinde en elverişlisi görülmüşdü; zira "ondan başka hiç kimse hükümran Moğol halkının dilini ve âdetlerini bilmiyordu[133]. Katolikos vatanını artık bir daha hiç görmedi.

Abaḳa bu yüksek mevkie geçen hemşehrisini dostca kabul ederek vazifesini hemen tasdik ettikten sonra veda esnasında elini uzattı—Moğollor buna büyük bir kıymet verirlerdi[134] –ve vazifesinde muvaffakiyetler diledi[135]. Abaḳa bu seçimde, haklı olarak, hükümran millete karşı bir cemile gördüğünden o da bu harekete uygun davranmağa müsareat gösterdi. Bu suretle Nastûri kilisesi tekrar sarayla sıkı münasebet kurmuş oluyordu ki III. J(h) abalāhâ — katolikosluğu esnasında tam yedi hükümdarın tahta çıktığını görmüştü — bu suretle dindaşlarına çok iyi hizmetler görebildi. Çok defa hükümdarın ordusunda (Horde) bulunmuş ve bir haylı meseleyi İlhanlarla görüşerek halletmişti. Daha ilk ziyareti esnasında (1281/82 kış) Abaḳa kilise için 30.000 dīnār (10.000 beyaz zûz) ayırdıysa da pek çabuk öldüğünden bu para verilemedi[136].

[129] Taşʿîṭâ 42—86; Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 451.

[130] Ayn. esr., 25.

[131] Taşʿîṭâ 28 v. d.

[132] Ayn. esr. 33 v. d.; Bar Hebraeus 578; aynı yazar, *Kirchg.* III 451 v. d.

[133] Taşʿîṯâ 33 v. d.; Bar Hebraeus, *Kirchg.* III 453.

[134] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 252.—Ayn. şey Halife sarayı için de varitti: Mez 135.

[135] Taşʿîṯâ 35 v. d.; Siouffi 92 v. d.

[136] Taşʿîṯâ 38 v. d.

Müslüman biraderi ve halefi A ḥ m e d [137] zamanında sarayda hıristiyan nüfuzu tabiatiyle kalmadı. Hükümdar bütün gayretiyle hıristiyanlığı tazyike koyuldu[138]. Bu tazyik cümlesinden olarak kiliseleri camilere çevirtti, [139] (216) hıristiyan ve yahudi doktorlara müslüman hayrât ve vakfından para verilmesini yasak etti. Hükümdar dinî durumu değiştirmek suretiyle ilk defa Memlûklerle oldukça iyi bir münasebet kurabilmiş oluyordu. Maamafih B a r H e b r a e u s'un şahitliğine nazaran onun müslümanlığı nisbeten tahammüllü olmuştu [140]. Onun bu Lehte şehadetinde hükümdar sarayında dostca misafir edilmesinin [141] — B a r H e b r a e u s onu takdis etmişti — de âmil olması şüphesiz pek mümkündür. A ḥ m e d devrinde III. J (h) a b a l ā h â güya bir fesatta parmağı olduğu için mahkemeye çekilmiş, fakat serbest bırakılmıştır [142]. Vaziyetin değişmiş olması böyle bir fesat hareketinin düşünülebileceğini açıkca gösterir.

A ḥ m e d'in saltanatı yalnız iki sene sürdü ve yerine geçen A r ġ ū n — müslüman düşmanı ve bûdî idi — mücadele esnasında, eskiden (çocukluğunda) hıristiyan olduğu için selefine itabta bulunmuş olmasına rağmen [143], Hıristiyanlara karşı babası A b a ḳ a'nın vaziyetini aldı. 1283 deki kötü durumunda [144] ona bilhassa yardımda bulunan Hıristiyanlar hakkında O r b e l i a n'ın verdiği haber, Mesih taraftarlarının onu ne derece takdir ettiklerini göstermek hususunda dikkate şayandır.

[137] Krş. yk. s. 204. [138] T a ş ʿ ī ṯ â 41.

[139] H a y t o n u s 312 v. d.; V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 225v. d.—Krş. ayr. N a u 235 v. d. (Herhalde türlü hatalarla).—Mosul'un Şarkında Ḳarakoş. (Syr. Bēṯ Kûḏîḏâ) manastırındaki Süryanı kitabede verilen tafsilât muhtemeldir ki bununla ilgilidir: Pognon 129 v. d., Nr. 74. Bunda (zamanı tayine yarıyacak tek malûmat olarak) Bar H e b r a e u s'un adı geçiyor.

[140] B a r H e b r a e u s 548; A b ū'l-F a r a c 506.—Krş. M u f a ḍ ḍ a l II 499, yazar kıpti hıristiyan olduğu için din hakkında oldukça tarafsız bir durumdadır (Krş. yk. s. 24).

[141] B a r H e b r a e u s, *Kirchg.* III 453.

[142] T a ş ʾ ī ṯ â 41, 43.

[143] B l o c h e t, *Intr.* 229 H a y t o n u s'a göre.

[144] O r b e l i a n / Brosset 238.

1285 de "Hıristiyanların, cismanî hâkimiyeti tasdik hususundaki taahhütlerine uygun olarak„ III. J(h)abalāhâ'nın bîat ettiği Arğūn ile[145] şark Hıristiyanları'nın son saadet devri başlıyordu. İlhan otağı yakınında, bir kilise inşa ettirdi; burada onun emri mucibince çan çalınacak ve âyin yapılacaktı[146]. Bu kilisenin küşat töreninde hükümdar katolikosu dostca misafir etti, kadehini ona eliyle uzatmak şerefini bahşetti[147]. Bu kilisenin piskoposluğuna şarkta J(h)abalāhâ'nın arkadaşı, Bar Şaumâ tayin edildi[148]. 1289 tarihinde, Arğūn'un elçisi Biscarellò' nun beyanatına nazaran[149] — ki bu (217) şüphesiz siyasî maksat tahtında uydurulmuş olabilir — hükümdarın paskalye yortularında hazır bulunmuş olduğu rivayet edilmiştir[150]. Her ne olursa olsuc onun durumu o kadar açıktı ki, hattâ Arğūn'un sıhhati için temennîde bulunan bir Nastûrî kasidesi meydana gelmişti[151]. Arğūn'un III. J(h)abalāhâ ile dostluğu o kadar ilerlemişti ki — hatta hıristiyan olmayan Moğollar bile onun tavassutunu rica etmişlerdi[152] — hükümdar, katolikos aleyhine kalkan bir çok piskoposları idam etmek istemiş, fakat bunlar reis-i rûhanînin şefaatı sayesinde hayatlarını kurtarabilmişlerdi[153].

Bütün bunlara rağmen Arğūn'un bu hareketinin en derin sebebi III. J(h) abalāhâ'nın hal tercümesinde denildiği gibi[154], onun dinî sahada "hıristiyan dostluğunda„ değil, belki dış siyaset meselelerinde aranmalıdır. Bundan dolayı Arğūn Hıristiyan dostluğunu — Hiristiyanların cizyeden muaf tutulmaları[155] gibi— her zaman garba bildirmiş ve bu maksatla da

[145] Taş'īṯâ 45.

[146] Çan çalınması için krş. yk. s. 231.

[147] Krş. bunun için aş. «*İlhanların Büyük Hānla münasebetleri*» fasl.

[148] Taşʿīṯâ 86 v. d.

[149] Krş. aş. «*Moğollarda din — garp*» fasl.

[150] Mosheim, *Anh.* s. 67 v. d.; Assemani, *Bibl. or.* II 256; Rémusat, *Rel.* s 431. v. d.

[151] *Cod. syr.* 345 Paris millî kütüphanesi, yaprak 163—166, Mufaḍḍal'a göre I 372, not 3.

[152] Taş'īṯâ 88. [153] Taş'īṯâ 46.

[154] Ayn. esr. 47 v. d., 8?.

[155] Eserin yalnız pek kötü bir latincesi elde bulunuyor: Raynaldus XIV. 1285, Nr. 79, s. 381; Mosheim, *Anh*, Nr. 25, s. 84 v. d. —Krş. Rémusat, *Mém.* b 356 v. d, 426 v. d.

Bar Şaumâ ile Biscarello'yı garba göndermiştir[156]. Bütün bu hesaplar onun hıristiyanlığa geçmesinin yakın olduğu ve binaenaleyh garp devletleriyle bir ittifakın imkân altına gireceği noktai nazarının yayılmasına hizmet edecekti.

Geyḫātū zamanında bu münasebet, her halde Müslümanlara karşı biraderi kadar aleyhdar bir zihniyet taşımaksızın böylece devam etti. 1292 senesinde hastalandığı zaman hıristiyan, müslüman, musevi ve budî papasları etrafına topladı[157]. Müteaddid defalar, 1291 senesi 15 ağustos'da, Meryem'in ölüm yortusunda olduğu gibi, kurban (Abendmahl) yortusunda da Doḳuz Ḫātūn tarafından vakfedilen kiliseye gitti[158] ve ertesi yaz da J(h)abalāhâ ile onun makarrı olan Merâğa'da buluştu[159]. Bu mülâkatta kendisine yeni kiliseler inşasına müsaade ile tasdik beratı (Paiza) ita etti ve zengin (218) hediyeler[160] verdi.

Ahvâlin değişerek hıristiyan ümitlerinin yıkılması 1295 senesinde anî ve tepeden inme oldu. Bāydū'nun bir defa daha Müslümanlara karşı direnmesi ona Bar Hebraeus zeyli yazarının[161] senasını kazandırdığı gibi, Marco Polo[162] ile Haytonus'da[163] onu Hıristiyan sandılar. Maamafih hükümdar, teb'asının tahrib ettiği Mār Behnām süryanî manastırındaki kilise emvalini derhal iade etti[164]. Fakat hadiseler onu geride bırakmış, Ġāzān'ın tahta çıkmasiyle beraber islâmiyet kat'iyen muzaffer olmuştu. Bundan böyle Hıristiyanlık geçen asrın müslüman hükümdarlari zamanında olduğu gibi usulen yine aynı vaziyeti aldı. Yalnız

156 Krş. aş. *«Moğollarda din münasebetleri — garp»* fasl.

157 Taşᶜīṯâ 90; Vaṣṣāf/ Bombay 263; Mīrḫᵛand V 109 — Krş. keza Reşid üd-Dīn/ Viyana 244 v.

158 Taşᶜīṯâ 91.

159 Ayn. esr. 93.

160 Ayn. esr. 91, 92, 93, 97. — Belki bu tadâdın arasında bazıları mubalağalıdır.

161 Bar Hebraeus 594 v. dd.

162 Marco Polo/ Pauthier II 749.

163 Haytonus 315. — Orbelian / Brosset 260 daki: onun aslında hıristiyan o'up da sonradan muhitinin tesiri altında mülüman olması haberi belki de bir iltibastan ileri gelmedir (krş. yk. s. 202).

164 Pognon (135—137) deki manastırdaki Süryanî kitabeye bk. Nr. 76 (ve dahi cetvel 31).

J(h)abalāhâ'nın malik olduğu itibar Hıristiyanlığın durumunu daha yirmi sene müddetle biraz olsun tahfif etti.

Ġāzān daha Bāydū ile mücadelesinde bûdî mabedleri ile Hıristiyan kiliselerinin tahribini emrettiği gibi,[165] müşaviri Nevrūz da o zamana kadar Sīstān'da gayri-müslimlere karşı herekete geçmişti[166]. Ġāzān'ın cülus gününde "Yahudi ve Hıristiyanlar tekrar "cizye„ ye tabi tutuldular[167] ve sonra da hıristiyan, yahudi ve bûdî mabetlerini yıkmak üzere bir tahrip silindiri harekete geçtiğinden, bu arada mabedlerin bir kısmı camiye çevrildi[168]. (219)

Asırlarca süren tazyikten artık kurtulmuş olan müslüman ahalinin[169] Hıristiyanlara karşı amansız takibi de tabiatiyle aynı zamanda başgösterdi. Tebrīz ve Arbela kiliseleri yıkıldı. Zünnarlarından tanınan hıristiyan halk ile sarıklarındaki sarı bezden bilinen Yahudiler[170] hemen hemen sokağa çıkmağa cesaret edemez oldular. Mamafi bu tedbirlerden bazılarının memurların irtişaları ile hafifletilmesi mümkün olabildi[171].

Bazı Hıristiyanlara yapılan şahsî işkenceler de bunlara inzimam etti. Katolikos III. J(h)abalāhâ'nın dininden vazgeçmesi için baş aşağı asıldığı rivayet edilmekteydi[72]. Buna rağmen dininde sebat ettiğinden yirmi bin dinar ödemesi istendi. Katolikos kaçtı ve gizlendi; ona yardım edenler arasında bir hıristiyan prensesi de vardı[173]. Merāğe şeh-

165 Orbelian/ Brosset 261; Mīrḫᵛand V 115.

166 Mīrḫᵛand V 113.

167 Ayn. esr. V 115; Ḫᵛandemīr III 51.—günü bildirilmediği halde: Taşᶜīṯâ III; İbn al-Fūṭī 483 v. d.

168 Reşīd üd-Dīn/ Viyana 284 r; Bar Hebraeus 595; Vaşşâf/ Bombay 324. — Bağdad'da gömülü olan katholikoslar ile yüksek ruhânî reislerinin cesetleri yerlerinden alınarak başka yerlere gömülmüştür. İbn al-Fūṭī 484.

169 Bar Hebraeus 593 v. d.

170 İbn al-Fūṭī 483 de böylece sarih. — Taşᶜīṯâ 130 sadece başındaki alâmetten bahsetmektedir.

171 Bar Hebraeus 595 v. d.

172 Taşᶜīṯâ 100 v. d.; krş. keza Kᶜartᶜlis cḫovreba I 430 orta.

173 Taşᶜīṯâ 108, 120. — onun ismi hak. Krş. Chabot 121, not 2.

ri halkı katolikosun firarından sonra 36 bin dinar kefaret ödeyecekti [174].

Karışıklık ve tecavüzler yavaş yavaş o raddeyi buldu ki, Ġ ā z ā n bu faaliyete bir nihayet vermek lüzumunu hissetti. Bu aralık J(h)a b a l ā h ā 1296 temmuz'unda hükümdarla konuşmağa muvaffak oldu: Küçük-Ermenistan kıralı III. H e t h u m da artık hayatta bulunmayan B ā y d ū yerine Ġ ā z ā n 'a bîat etti; her ikisi de dindaşları için şefaatte bulundular. Bu suretle hıristiyan kiliselerini tahrib edenlerin bundan böyle ceza görecekleri hakkında bir emir çıkartıldı; yalnız budî mabedleri bundan sonra da yakılabildi [175]. Arbela'da her iki din cemaatinin birbirleriyle çatışmasının ancak bu suretle önü alınabilmişti [176].

Ġ ā z ā n'ın katolikos'un emrine tahsis ettiği tazmīnat o kadar azdı ki (yalnız 5.000 dinar) Bağdâd, Merāğe, Tebrīz ve Hamadān [177] 'da tahrip edilen kiliselerle piskoposluk dairelerinin yeniden tamirine kat'iyen yetmedi (220). Çalınan eşyanın ise ancak cüz'i bir kısmı geriye verilebildi; çünkü eşyanın çoğu—zaten beklendiği gibi—bulunamamıştı [178]. Bilmukabele Reisi Ruhaniye ferman temininde hiç müşkülât çekilmedi [179]. Göya hükümdarın bir dinden diğerine geçmeyi umumiyetle yasak eden bir emri bulunduğu rivayeti muhakkak Hıristiyanlarca uydurulmuştur ki esassızdır [180]. İslâm camiasına geçmek üzere pek çok insanın müracaatta bulunduğu bir zamanda böyle bir emrin mevcudiyeti hemen de imkânsızdır. İhtimal ki bu o zamanlar bir çok hırisyanların dinlerinden ayrılmalarını önlemek için hıristiyan mahfillerinde işâa edilmiş ve oradan kitaplara kadar geçmiştir.

Ġ ā z ā n'ın bu babta daha başka tedbirler almasında J(h)a b a l ā h â ile II. H e t h u m'un vâkî ricalarından başka mülâhazalar da kuvvetle âmil olmuştur. Hükümdar—bilhassa N e v -

[174] T a şī ṭ â 109.
[175] Ayn. esr. 115; B a r H e b r a e u s 595; O r b e l i a n/Brosset 262.
[176] T a şī ṭ â 129. [177] Ayn. esr. 127.
[178] Ayn. esr. 120. [179] Ayn. esr. 131.
[180] Ayn. esr. 111 v. d.—krş. dahi R e ş ī d ü d - D ī n/Quatremère I 184, not 51. s. 195 de.

r ū z'un düşmesinden sonra—[181] garp ile olan münasebetlerini her şeye rağmen devam ettirebilmeye, yalnız o zamana kadarki siyasetinde yapacağı bir değişikliğin imkân vereceğini idrak etmiş bulunuyordu. Memleket dahilinde asayişin yeniden sağlanması ile isdar edilen kanunları tatbik için siddetli emirler verilmesi bu maksada hizmet etti. Bazı şahışlar 1297 tarihinde Tebrīz'de kilise eşyalarını yağma edebileceklerini sanıp o yolda hareket edince, Ġ ā z ā n bunları cezalandırdı[182]. Hükümdar Şam'ın fethinden sonra (1299/1300) cizye ödeyen Hıristiyanlarla Yahudilerin[183] taciz edilmemeleri için verdiği emirde ısrarla sebat etmişti[184]. Bir taraftan bundan, diğer tarafdansa moğol askerlerinin camilere tasallutlarından[185] dolayı yalnış bir ümide düşenlerin sade doğu Hıristiyanları olmadığı aşıkârdır. Âdil lakabını taşıyan Katalonya kıralı II. J a k o b (1291—1327) de (221) Suriye'de kazandığı muyaffakıyetlerden dolayı[186] Ġ ā z ā n'ı tebrik etmişti; kim bilir belki de Kahire'de çıkan 1301 kıbti isyanı da bununla alâkalıdır[187].

Gerçekte ise Ġ ā z ā n din siyasetini ana hatlariyle muhafaza etmekte idi. Maamafif Ġ ā z ā n 1297 de Hıristiyanlardan alınan cizyenin hafifletilmesini (kaynaklara bakılırsa hatta tamamen kaldırılmasını) emretmiş görünmektedir[188]. Ancak Ö l c e y t ü cizyeyi 1306 tarihinde tamamiyle ve yeniden tesis etmiş[189], 1308 de ise hıristiyan papaslar yeniden cizyeden muaf

[181] K ͑a r t ͑l i s c h o v r e b a I 430 v. d. Ġ ā z ā n'ın din siyasetinin inkişafı üzerine tesir icra ettiğini kabul ediyor. Zaten Ġ ā z ā n R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 279 r ve v ye göre bütün dinlerin ahkâmı hak. Malûmat edinmişti.

[182] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 266 r.

[183] O zamanlar yalnız Elcezîre'nin cenubunda bulunan Sabîrler'inde aynı zamanda zikredilmesiyle, elbette ki yalnız Kuran'a işaret edildiği tavzih edilmiş bulunuyor.

[184] M u f a ḍ ḍ a l II 664: M a ḳ r i z ī/Quatremère II, 2, 152, not. an N u v e y r ī'ye göre.

[185] Krş. yk. s. 112,

[186] S o r a n z o 333, orada tafsilât.

[187] M a ḳ r ī z ī/Quatremère II, 2, 177. Buna göre hükûmetin kareketi kıptilerin «Luks» önden ileri gelmişti.

[188] T a ş ͑ ī ṯ ā 111 krş, dahi 130.

[189] Ayn. esr. 150; M u s t a v f ī I 595.

tutulmuşlarsa[190] da manastırlara (vs.) vergi muafiyeti icabında imtiyaz olarak bahşediliyordu[191]. Hükümdar Arbela şehrinin varidatını katolikos'a terketmişti[192].

Müslümanlar Tebrīz'de bulunan bir hıristiyan kilisesinin camiye tebdiline çalışılmışrsa da Ölceytü, dayısı Erencen'in nüfuzu altında[193] bunu reddetmiş, fakat[194] buna mukabil 1307/08 de Ermenistan ile[195] Gürcüstan halkına da[196] islâm olmaları için tazyik yapılması talebini kabul etmişti. 1310 tarihinde Hıristiyanlar yeniden takibe uğradılar ki[197] Nastūrī yazarının sözlerine bakılırsa bunda Hıristiyanlar da tamamiyle suçsuz değildiler[198]. J(h)abālāhâ'da artık Ölceytü'ye sesini işittiremedi. Hükümdar onu huzuruna kabul etmiş, fakat ağız açtırmamış olduğundan katolikos şikâyetlerini (222) dinletememişti[199]. Katolikos Emīr Çoban ve diğer bazı rical ile görüşerek ancak bazı hususları ehvenleştirmeğe muvaffak olmuştu[200]. Demek ki Hıristiyanlar artık çocukken vaftiz edilen Ölceytü zamanında son ümitlerini de mezara gömüyorlardı. Zira hükümdarın 1312 de III. J(h)abalāhâ'ya geçinmesi için beş bin dinar tahsis ve Bağdâd'da bir iki köy hediye etmesi gibi hareketler[201] — şayet doğru ise — sadece bir

[190] Taşᶜiṯâ 153.

[191] Ayn. esr. 151 v. d.—Meselâ Ermenistandaki Ani manastırları Abū Sa'īdin zamanına kadar vergiden muaf tutulmakta idi: Marie Félicité Brosset: *les ruines d'Ani*, St. Petersburg 1860/61, I 12.

[192] Taşᶜiṯâ 153.

[193] O da Ölceytü'nün anası olan kızkardeşi gibi hıristiyan idi. Krş. avr. yk. s. 203.

[194] Taşᶜīṯâ 149.

[195] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 279.—Bundan başka küçük-Ermenistan'da *Būlārcī* hareketi dolayısiyle (krş. yk. s. 120 v. d.) oradaki kiliselere karşı tedbirler alınmıştı: Ḳāşānī 53 v.

[196] Kᶜartᶜlis cẖovreba. *Brosset* tercümesi, I 639; Tamarati 438.

[197] Mufassal tarif: Taşᶜiṯâ 154—201.

[198] Taşᶜīṯâ 153 v. d.

[199] Ayn. esr. 202 — Gencin yaşlıya (tab'anın hükümdara) hitabının memnuiyyeti hususundaki moğol hükmü için krş. Reşīdü d-Dīn / Berezin d 182.

[200] Taşᶜīṯâ 201—203.

[201] Ayn. esr. 204 — İhtimal ki valnız ayn. esr. 153 (yk. s. 234) de adı geçen hediyenin teyidi babis mevzuudur.

Moğol vatandaşa tevcih edilen şahsî bir jestten başka bir mana ifade etmemekte idi.

A b ū S a ʿ ī d'in saltanata başladığından biraz sonra Nastûrî Katolikosu III. J(h)a b a l ā h â 13 kasım 1317 (7 ramażān 717 H, Selçuk takvimine göre 1629) tarihinde öldü[202]. Onun ölümiyle Hıristiyanlar son şefaatcilerinden de mahrum kalıyorlardı; Hıristiyanlık daha asırlarca s i y a s î ehemmiyetinden kaybede ede düşmüştü. Moğolların orta ve önasya'ya ilk saldırışlarından beri tam yüzyıl geçmişti.

Aıtık bundan sonra Mesîhâ dini mensuplarının mukadderatı hakkında pek az şey işitiyoruz. A b ü S a ʿ ī d garbe verdiği söz hilâfına[203] Hıristiyanlaıın mabetlerini tahrip ettirmişti[204]. Avrupa İran Moğolları hükümdarları nezdinde artık bir rol oynayamıyor ve o nisbette de itibarından kaybetmiş bulunuyordu. ʿA l ī P ā d e ş ā h 1336 tarihinde A r p a Ḫ ā n'ı[205] ortadan kaldırdıktan ve M ū s ā Ḫ ā n'ı tahta oturttuktan sonra yeniden Hıristiyanları takip siyasetine girişmişti ki, bu hareket bir ermeni baş piskoposunun şefaatinden[206] ziyade hükümdarın tez zamanda ölmesinden dolayı, çabuk nihayete ermişti[207].

Nihayet İlhan devletinin yıkılması zamanı gelip çattı. Dış ülkeler içlerinde Kafkasya ve Elcezire olduğu halde istiklâllerini ilân ettiler ve yahut da hiç olmazsa kendi öz hanedanlarına tabi oldular. (223) Fakat İran'da bir çok saltanat namzedlerinin mücadelelerine sahne olan asıl memleket — İran-Āzarbāycān'ından sarfınazar — belki pek az hıristiyan gösterebilecek bir duruma geçmişti. İran'ın talii tarihin karanlıkları içinde kaybolup gitmektedir.

İlhanların Hıristiyan Garpla teması

İran - Moğol hükümdarlarının garple münasebetlerini Burada hülâsa etmemizin sebebini, bu münasebetlerin husule

[202] S i o u f f i 94. [203] K r a u s e, *Ostasien* I 374.
[204] Krş. B r o w n e, *Lit Hist.* III 58 A b ū'l-M a ḥ ā s i n İ b n T a ğ r ī b i r d ī'ye göre.
[205] Onun gûya hıristiyan olduğu hak. Krş. yk. s. 208.
[206] *Hist. Grois., Doc. Arm.* I 468 Ani'li *S a m u e l'e* göre.
[207] B a r H e b r a e u s, *Kirchg.* III. 501.

getirdiği tek ve gerçek muvaffakiyetlerin dinî sahada vukubulması teşkil eder. Bir yandan İlhanların devlet içinde yaşayan Hıristiyanlara karşı saygı göstermek lüzumunu hissetmeleri — ki bundan bir çok defa bahsettik — öbür yandan da Avrupalı Misyonerlerin buralara seyahate imkân bulup uzunca zaman İran ile Tabi - ülkelerde kalabilmeleri bu münasebetleri tesise hizmet etmiştir. Nihayet bu münasebetlere götüren bütün teşebbüsler, garp nokta-i nazarından, esas itibariyle dinî sebeplerden çıkmıştır.

Diğer taraftan müteaddit defalar Altınordu ile Maverâünnehri içine alan ve aynı zamanda Sicilya ve Katalonya'yı da ittifaklarına almaya çalışan[208] müslüman Mısır blokuna karşı birleşmeleri akla yakın olmakla beraber bu iki kuvvet politik sahada kat'iyen işbirliği yapmamışlardır. Bu itibarla bu siyasî sistemi, aşikâr muvaffakıyetlerine uygun olarak din zaviyesinden görmek zaruridir.

Garbın şarka hululü her zaman bir olmamıştır. En kesif mesaî (224) senelerini, karşılıklı temasın ancak az hissedildiği devreler takip etmiştir; öyle ki sanki garpta bır kerre hayal sukutuna uğrandıktan sonra yeniden kuvvet toplamak lâzım gelmiştir. Esasen teşebbüsler tabiatiyle onları yola koyan insanlara bağlıdır; halbuki burada faaliyette bulunan sadece garp olmuştur. İlhanlar arasında kendiliklerinden ittifak akdetmek teşebbüsüne girişenler pek nadirdir. (ezcümle A r ğ u n). İran Moğolları arasında muvaffakiyet temini için gayretle çalışılan devre 1245—1256, 1274—1282, 1285—1291 ve nihayet 1316—1340 seneleri ile sınırlanmıştır. Ehemmiyetsiz bir kaç teşebbüsten başka bilhassa Ġ ā z ā n ile Ö l c e y t ü 'nun garpla birleşme teşebbüsleri bu senelere rastlar. Bu zamanda faal şark siyasetinin belli başlı mümessilleri bilhassa dört papa — IV.

[208] Aragonya o zamanlar Sicilya yüzünden (Sizilianische Vesper 30 III. 1282) Fransa ile ihtilâf halinde bulunuyordu; Fransa ise Garbın İlhan-ile temasını teminde başlıca âmildi. Binaenaleyh Mısırda bulunan devlet ile işbirliği yapılması ihtimali tamamen imkânsız görünmekte idi. Krş. ᶜAzīz Sūryāl ᶜAtīya (Atiya Z D M G 91 (NF 16, 1937), s. * 19 ve onun geçenlerde çıkan kitabı: *Egypt and Aragon. Embassies and Diplomatic Correspondence between 1300 and 1330* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, clt. XXIII, 1938, Nr. 7).

Innozenz (1243—1254), X. Gregor (1271—1276), IV. Nikolaus (1288—1292) ve XXII. Johann (1316—1334) — ile Fransa kıralı IX. St. Louis (1226—1270) ve bir dereceye kadar da İngiltere kıralı I. Eduard (1272—1307)'dı. Bunlardan başka Alman ve Polonya'lı tarikat mensupları da Fransız, İtalyan, İspanyol ve Portekiz tarikatcileri ile birlikte bu hususa büyük hizmet etmişlerdir.

Burada bahsedilen mevzuun İran-Moğol devletinin tarihi için ehemmiyeti mahdut olup, bu mevzu müteaddit defalar, hem de mufassalan, işlendiğinden[209] burada en mühim hadiselere işaret etmek kâfi gelecektir.

1240 da müstakil bir rus devleti sisteminin yıkılması ve Moğolların 1241 tarihinde orta-Avrupa'nın kapılarını zorlamaları — Gürcü ve müslüman hükümdarların daha evvel vaki imdat taleplerine rağmen[210] ilk defa—şarktan görünen tehlikeye garbın dikkatini çekti. Bu sebebten Papa IV. Innozenz 1245 tarihinde Lion'da bir Ruhanîler meclisi topladı. Meclis işleri arasında bir taraftan Moğollara karşı koymak çarelerini düşünecek, diğer taraftan da bunları Mesihâ dinine kazandıktan sonra Müslümanların karşısına (225) çıkararak tehlikeyi kökünden halletmek için çareler araştıracaktı.

O zamana kadar Avrupa'da Şarkın bu yabancı milleti hakkında gerçek hiç bir malûmat mevcut değildi; yalnız bu kavmin bir suretle Tartarosdan çıktığı ve bundan dolayı halk iştikakınca tartar (tatar yerine) adıyle anıldığı biliniyordu. Nehayet Rus Piskoposu Peter[211] gibi mültecilerin verdikleri haberler de kâfi değildi. Moğol elçilerinin haberlerine de haklı olarak güvenilemiyordu. Fransız tarihcisi Joinville[212] bile, Moğolların kendilerini halâ Hıristiyanlara karşı hıristiyan ve Müslümanlara karşı da müslüman gibi sattıklarına işaret etmektedir. Hele Moğol Büyük Ḫānlarının bu elçilerin iddiaları

[209] Krş. kit. cet. Nr. 366—386.

[210] Rémusat, *Mém.* a 401 v. dd. — Moğolların gûya Kayser II. Friedrich ile münasebeti hak. Krş. Röhricht, *Regesta* 281, Nr. 1079.

[211] O zamanki rus piskoposları listelerinde adı bulunmayan bu adam hak. Krş. Uminski 15 ve 15 de not 4, bir de aş. alm. metin. «Abendländische Quellen» s. 479 Not. 1.

[212] Joinville 266.

gibi hıristiyan olup olmamaları keyfiyeti pek mühimdi. Avrupa için takriben bir asırdan beri vicdanları tahrik eden bir muammanın, birçok hususlarla beraber, halli de bu sualin cevabına bağlı bulunuyordu.

Zira bu zamandanberi uzak şarkta kudretli bir kıralın zuhur edeceğinden muttasıl bahsedilmekte, hıristiyan olan bu kıralın yeni bir Johanna olduğu ve onun, garbin yardımı olsun olmasın, islamın mukadderatına nehayet verdikten sonra şarkı Mesîh dini namına yeniden fethedebilecek kabiliyette olması gerektiği bildirilmekteydi[213]. Aceba Moğol kıtaları bu hükümdarın öncüleri mi idiler? Acaba Büyük-Hān Yohanna neslinden mi geliyordu? acaba Haçlılar seferlerinin hiç bir zaman elde edemediği yüksek hedef nıhayet hakikat mi oluyordu? garbın büyük bir alâka ile beklediği cevap şu oldu: Avrupa'nın düşündüğü şekilde bir Johanna hiç bir zaman mevcut olmamıştır; Moğol hükümdarı bir hak dine sahip değildir. Avrupa ise bu cevaba itibar edemezdi; çünkü hayal kırıklığı çok büyük olacaktı. Johanna hayalı garplıların kafasında daha bir kaç asır böylece yaşadı durdu (226).

Bununla beraber Moğollar Johanna resul'ün askerleri değil idiyseler ve bizzat Johanna vaktiyle zihinlerde tasavvur edildiği gibi eskiden de mevcut bulunmamış olsaydı bile, (müteaddit defalar kendisinden bahsedilen ve bir Moğol sülâlesine mensubiyeti olduğu anlaşılan[214] "Yohanna resulün evladları„ bu aranılanlar değildi) yine de bu yeni ortaya çıkan hükümdarı hıristiyanlık lehine kazanmak ve onu bir suretle Yohanna haline koymak ödevi ortada kalıyordu.

Bu her iki vazifenin—yani misyonerlik ve istihbarat—ifası için garba ve bilhassa papaya yardımcı olarak yeni ortaya çıkan Dilenci-Rahipler tarikati vardı; bunlar, başlıca allah kelamını dünyaya yaymak vazifesi ile ortaya çıkmışlardı. Bunun için IV. İnnozenz çok defa Fransa kıralı IX. St. Louis ile anlaşarak, birlikte ve arka arkaya Johann von Plano

[213] Krş. Oppert ve Zarncke'nin eserleri (kit. cet. 409, 410). — sonra Marco Polo / Yule I 231—237.

[214] Bunun hak. Krş. *Kaf. arov* 24. v. d.; Pelliot, *Chrétiens* 633—635; Gordier, *Christianisme* 56, 58 (Şecere ile s, 57); Röhricht, *Regesta* 302 v. d., Nr. 1147.

Carpini, Anselm (Aszelin), Portekiz'li Lorenz, Longjumeau'lu Andreas ve Rubruck'lu Wilhelm'i şarka, Büyük-Ḫan'a, Bātū'ya, Rusya'da veyahut küçük-Asya'nın valilerine veya bunlardan bir çoklarına gönderdi[215].

Vakıa bazıları vaftiz edildiyse de Baycu[216], Göyük (garbın istediği gibi) veya bilhassa Möngke üzerine tesir etmek denemeleri neticesiz kaldı; buna mukabil Moğollara ait malûmat toplamak için yapılan seyahatler çok ganimetli oldu; Johann von Plano Carpini ile Rubruck'lu Wilhelm halâ bugün bile Moğolların hayat ve faaliyetleri, din (227) ve âdetleri, devlet teşkilatı ve harp hususları için kıymet biçilemeyecek kadar büyük birer şahittirler; çünkü bu iki zat, hükümdarların misafirseverlikleri sayesinde uzunca zaman sarayda kalabilmişlerdi. Büyük-Ḫānlar bunların saraya hediyelerle gelmelerini, temsil ettikleri şahsiyetler hesabına mutlak bir baş eğme mahiyyetinde görmüşlerdir[217] ki, Avrupa ile işbirliği fikrini alkışlamakla beraber bunu, verdikleri cevaplarda da açıkça anlatıyorlardı[218]. IX. Louis bu yüzden münasebatı kesmeğe mecbur olmuştu[219].

215 Krş. Uminski 25—74; *Altaner* 124—138: *Vat* 125—136; Pelliot, Papes umumî; Salimbene 206 v. d.; Ohsson II 207—244, Remusat, *Mém.* a 419 v. d.d.; Golubovich I 190—213 (Nr. 55), 213—215 (Nr. 56), 229—230 (Nr. 62); Wilh. v. Rubruck / Risch 3; Batton 13 v. d. — buna ait türlü vesikalar *Eudoxiu de Hurmuzaki* de de bulunur: Documente Privitóre la istoria Românilor, cit. I, 1, Bükreş 1887, Nr. 173, s. 222 v.dd. (ekserisi Augustin Theiner'e göre: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, cilt. I, Rom 1859 ve Georg Fejér'e göre: *Codex diplomaticus Hungariae....*, Ofenpest 1827 v. dd.).

216 Aszelin 230, 232; Vinzenz von Beauvais 1300 Simon Biradere göre.

217 Pelliot, *Papes* c 35 v. d. ve 35, not 1; Rémusat, *Mém.* a 437 v. dd. — Keza Baicu kendisine ve Ögedey'e biat etmesini IV. Innozenz'den talep etti: Johann von Plano Carpini / Risch 34, 45, 47. — Krş. Keza Röhricht, *Regesta* s. 303, Nr. 1150, s. 306, Nr. 1166.

218 Joinville 74; Zyriak 258, 268, 270; Nangis, *Vita* 358-360.— Röhricht, *Regesta* 306 v. d., Nr. 1167, s. 320 v. d., Nr. 1215.

219 Krş. Wilhelm von Rubruck'un IX. Iouis hak. Altın ordu Hanı Sartāḳ'a yazdığı mektup. Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 232. Krş. ayr. da Mas Latrie I 344—346.

Bu müzakereleri yegân yegân takip etmenin yeri burası değildir. Bilindiği gibi hıristiyan olması için papanın teklifi ile karşılaşan Hülegü'nün[220] ilerlemesi üzerine şark ile garb arasındaki münasebat devresi inkıtaa uğramıştır.

Bu münasebetleri tekrar yeniden Kuran ilkin X. Gregor oldu[221]. Vakıa 1267 de Abaka Hohenstaufen'lardan Sicilya kıralı Manfred'e karşı kazandığı zaferden dolayı papaya tebrik yollayor[222] ve 1269 da Aragon fatihi (1213—1276) I. Jakob sarayına bir büyük elçi gönderiyorsa da[223], işbirliği ancak 1274 de II. Lion Konsili toplandığı zaman bahis mevzuu olmuştur. Bu konsilde moğol Sefirleri de bulundular. Bunlar derhal vaftiz edildiler ve ikinci defa (birinci defası 1267[224]) hıristiyanlığı kabul etmesi teklifi ile (228) Abaka'ya geldiler[225]. Maamafih X. Gregor'un çabuk ölmesi ve irat ettiği haç seferi mevizesinin muvaffakiyetsizliği

220 Raynaldus XIV, 1260, Nr. 29 v. d., s. 60; Mosheim, *Anhang*, Nr. 19, s. 76—68.

221 Bunun hakkında kısaca Montgomery 5—11; krş. Bréhier, *L'église et l'Orient* (kit. cet. 370).

222 Raynaldus XIV, 1267, Nr. 70, 71, s. 155; Mosheim, *Anh.*, Nr. 19, s. 70. — Rémusat'nın sandığına göre (Mém. b 339) mektup Abaka'nın emri ile *Hıristiyanlar tarafından kaleme alınmıştı.*

223 Rémusat, *Mém.* b 349.

224 Raynaldus XIV, 1267, Nr. 70 v. d., s. 155; Mosheim, *Anh.*, Nr. 19, s. 70; Röhricht, *Regesta* 254, Nr. 1354; Eubel 171 v. dd. — IV. Alexander 1260 da Hülegü'nun Suriyeye taarruzu münasebetiyle ona müracaat ederek hıristiyan olmak hususundaki niyetinden dolayı onu övmüştür: Röhricht, *Regesta* 339, Nr. 1295.

225 Raynaldus XIV, 1274, Nr. 22, 23, s. 224; Wadding IV, 1275, s. 416, v. d.; Mosheim, *Anh.*, Nr. 20, s. 74 v. d.; Lodovico Antonio Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano 1723—1751, cilt. III, kıs. I, s. 425; *Rocznik Traski u. Kleinpoln. Jahrb.* Mon. Poloniae Historica da nşr. v. August Bielowski v. diğerleri tarafından neşredilmiştir clt. II. Lamberg 1872, s. 842 ve ayn. esr. cilt. III, ayn. esr. 1878, s. 175. — Küçük-Ermenistan kıralı III. Leo'nun Abaka'nın elçisi Johann ile Jakob Vassal'e İngiltere kıralı I. Eduard'a verilmek üzere takdim ettiği itimatname — bu şahıslar aynı zamanda kendi elçileri olarak da muteberdi — (25. II. ekim 1276 ?), krş. Kohler und Langlois 48 v. d., 56 v. d. (burada hesap edilen tarihin uyup aymadığı bilinmiyor); Röhricht, *Reg.* 365, Nr. 1409. — Cevap (1277 tarihine mi ait ?): ayn. esr. 370, Nr. 1421 (Metin).

bariz bir neticenin elde edilmesine mani oldu. Onun doğrudan doğruya halefleri papalık makamında pek kısa bir zaman kaldılar; papa III. Nikolaus (1277—1280) da 1278 senesinde Asyada misyonerlik işini ve A b a ḳ a'yı tekrar hıristiyanlığa daveti [226], Fransisken ve Dominiken tarikatlerine bıraktı [227]. A h m e d elde edilen muvaffakıyetlerin kâffesini ortadan kaldırdıktan sonra bir çok Fransisken papasını idam ettirdi [228].

Şarkta hıristiyan kaleleri olan Trablus ve Akka [229] 'nın sıkışık vaziyeti, A r ġ ū n'un garb devletleriyle ittifaka hazır görünmesi ve bir de vaftiz edilmesi ümidini papaya izhar etmesi üzerine IV. N i k o l a u s dikkatini neden sonra tekrar Moğol işlerine çevirmek lüzumunu hissetti. A r ġ ū n ise 1285 de gönderdiği ilk sefaret heyetinden sonra nestûrî papası B a r Ṣ a u m â — III. J(h) a b ā l a h â'nın seyahat arkadaşı —yı ve daha sonra 1289/90 ve 1290/91 tarihlerinde Cenevizli B i s c a r e l l o (Busquarel, Monskeril) von Gisulfo (Gisulph)'yı — ki Altınordu ile iş birliği yapan [230] Venedik'e karşı Cenova'nın İlhanlarla ittifak etmesi için Moğol sarayında (229) hizmet etmekte idi— Papa [231] ile Fransız ve İngiliz kırallarına [232]

[226] R a y n a l d u s XIV 1278. Nr. 18. s. 282; W a d d i n g V 36 v. d.; M o s h e i m, *Anh.* Nr. 21, s. 72—76.

[227] G e n e r a l B o n a g r a t i a d e S a n c t o J o h a n n e (1279—1284) idaresinde: W a d d i n g V 128, G o l u b o v i c h II 477 v d.; J u l e s G a y: *Les registres de Nicolas* III, Paris 1904, Nr. 232—238; R i p o l l i, *Bullarium der Dominikaner*, I, s. 559, Nr. 8.

[228] W a d d i n g V 128; H a y t o n u s, Kap. 38; O r b e l i a n/St. Martin II 164; Heyd, *Studien* 318.

[229] I b n a l - F ū ṭ ī 470.

[230] Krş. yk. s. 70 — B i s c a r e l l o'nun Cenevizliler ile devamlı surette temas halinde bulunduğunu J a k o b de G h i s u l f o ile onun Cenova'daki ticaret evleri için malik olduğu selâhiyet gösterir (B r ă t i a n u, *Actes* s. 86. not 6 gibi) s. 242, Nr. 256 ve s. 344, Nr. 322; her ikisi de Temmuz 1289).

[231] S o r a n z o 258 v. dd., 281 v. d.; G o l u b o v i c h II 432—437; C h a b o t, *Notes* 568—574 ve 575—592; R ö h r i c h t, *Reg.* 380, Nr. 1456 (krş. ayn. esr. 387. Nr. 1485, bir de Add. 101 v. d., aynı numaralar); R y m e r, *Act.* II 429; Rémusat, Mém. b 363, 428—430, 430—432; D e s i m o n i (kit. cet. 405); S c h m i d t, Phil. - Krit nusha 3—31.

[232] Krş. R é m u s a t, *Mém.* Gös.yer.; S o r a n z o 284; P a u t h i e r. *Rel. Pol. de la Chine* 31—36; T u r n e r 48—50; M a s L a t r i e I 501 v. d. — Resim, B o n a p a r t e de cetvel XIV, s. 4—B i s c a r e l-

hitaben yazılan ve Mısır üzerine müşterek bir taarruz ümidini izhar eden mektuplarıla Avrupa'ya göndermişti. Bar Şaumâ'nın hıristiyan bir sefir olmasına çok sevinen Papa IV. Nikolaus — meseleler sefirin iştirakiyle görüşülmüş ve sefir dinî ayin (Communion) de alıkonulmuştur — Arġūn seferlerinin her şeyden evvel hıristiyanlığın kuvvetlenmesini ve Mısır'ın imhasını hedef tuttuğunu[233] İlhan'ın da Kudüs'ün zabtını müteakip hıristiyan olacağını[234] memnunlukla öğrendi. Papa Arġūn'un vadine teşekkür etmiş[235], vaftiz olmak iştediği için onu övmüş[236], fakat aynı zamanda birkaç hıristiyan prensesine de dinlerinde kalmalarını ihtar etmiştir[237]. Şarkta (230) bu müzakerelerin aldığı son neticeden bir ittifak gibi faydalanıldığı açıkça görülüyor[238].

IV. Nikolaus'un ölümü ile bu defa da münasebet kesiliyordu. Maamafih bundan böyle de bizzat Moğol sarayında Avrupa ile işbirliği fikrine sarılındı. Ġāzān ile Ölçeytü garba karşı hakikî dinlerini gizlemesini o kadar iyi bildiler ki,

l o'nun sefaret heyeti krş. Chabot, *Notes* 592—616 ve 616—629.

[233] Raynaldus XIV, 1285, Nr. 79, s. 381; Mosheim, *Anh.* Nr. 25, s. 84 v. d. · Rémusat, *Mêm.* b 356 v. d., 426 v. d.

[234] Raynaldus XIV, 1288 Nr. 36, s. 403 v.d.; Wadding. V 170 v. d.; Mosheim, *Anh.* Nr. 27, s. 89.

[235] Raynaldus und Wadding göst. yer.; Mosheim, *Anh.* Nr. 27, s. 89 (Papanın 2 nisan 1288 tarihli mektubu) — Röhricht, *Regesta* 388 v. d., Nr. 1491.

[236] Mosheim, *Anh.* Gös. yer. krş. gene Röhricht, *Regesta* 384 v. d., Nr. 1375.—15 ağustos 1289 da IV. Nikolaus, von Montecorvino'lı Johann marifetiyle İlhanı hıristiyan olmaya yeniden çağırmıştı: Raynaldus XIV., 1289, Nr. 60, s. 419; Wadding V 195 v. d; Mosheim, *Anh.* Nr. 31, s. 92—94; Röhricht, *Regesta* 394, Nr. 1517.

[237] Raynaldus XIV, 1288 Nr. 36, s. 403 v. d.; Wadding V 170 v. d.; Mosheim, *Anh.* Nr. 28, s. 89 v. d.; Golubovich II 439, krş. 440; Röhriht, *Regesta* s. 385 v. d., Nr. 1479; s. 393 v. d., Nr. 1515. — IV. Nikolaus'ın Ingiltere kıralı I. Eduard'a yaptığı tebligata bk. Röhricht, *Regesta* 390, Nr. 1497 (30 eyl. 1289 tarihli) ayr. Addit. s. 102, Nr. 1497; bundan başka ayn esr. s. 392, Nr. 1506 ve 1507 (2 ve 31 aralık 1290).

[238] Ġāzān kıral Heinrich von Kypern'a 1299 da yazdığı bir mektupta böyle; krş. Pelliot, *Papes* b 241, not 3; Keza Bar Hebraeus 578.

ya zaman zaman hıristiyan telâkki edildiler [239] veya hiç değilse hıristiyan işlerinin yardımcısı olarak hesaba katılabildiler. Bu düşünceyi besleyen başka sebebler de oldu [240]; maamafih gerek papalık makamının ve gerekse diğerlerinin "müttefiklerine„ daha iyi bir gözle bakmaları beklenirdi.

Şarkın hahikî ruh haletini öğrenmek için hâdiseleri bizzat görenlerin ifadelerinden daha iyi şahit olabilir miydi? Johann von Plano Carpini ile Rubruck'lu Wilhelm 'in eserleri zamanı geçmiş telakki olunduğundan — halbuki aradan ne kadar az zaman geçmişti! — itimad edebileceklerini sandıkları başka bir esere müracaat ettiler. Garba firar etmiş olan Küçük-Ermenistan prensi Hethum (Haytonus) vaktiyle bir eser yazmıştı: *Flos Historiarum Terrae Orientis.* O bir mütehassıs olmalıydı; vaziyet hakkında bir hüküm verilebilmek için onun ifadesine istinad edildi. Halbuki bu, garbın gayretinin azalması için bir maksadı mahsusla yazılmış bir eserdi; baştan başa kasdî yanlışlarla dolu idi. Vatanı lehine mübalağaları [241] kasdî uydurmaları yanında hiç kalıyordu. Maamafih Haytonus ifadesinde o kadar cüretli davranıyor ki, Ġāzān — evet o başkası değil! — islâm olmasını kendisine telkin edenlerin güya kafalarını kestirmiş [242]; ve yine aynı hükümdar Suriye üzerine yürümüş: "intendens ... soldanum destruere, ac sectam perfidi Mahometi, et Terram Sanctam liberam restituere Christianis„ [243].

O halde 1301/02 tarihinde takrar gönderilen Biscarello [244]'yı Romada dinlemekte şaşacak bir sey var mıydı? (231) V. Klemens (1305—1314)'ın, 1306 tarihinde bu hususta doğru bir hükme varması için Ölceytü'den hakikati öğrenmek istemesi de şaşılacak bir şey midir [245]? Ölceytü'nün elçisi

[239] *Chronique de Saint-Denys*, Philippe le Bel, Kap. 49 (Heyd, *Studien'e* göre 319 v. d.).

[240] Krş. yk. «*Ġāzān ve Ziraat*» fasl.

[241] Haytonus 309 v. d., 314. — Bundan başka ayn. esr. 297 v.d., 299, 306; Dardel 11 v. d.

[242] Haytonus 316. [243] Ayn. esr. 321.

[244] Krş. Soranzo 337; Rymer II 918 v. d.; Rémusat, *Mém.* 388; Turner 50 v. d.

[245] 1 mart 1306 tarihli mektup; Raynaldus XV, 1306, Nr. 30, s. 37; Mosheim, *Anh.* Nr. 51, s. 128—130.

Thomas İlduçi hükümdarının dinine ait yanlış bilgisini bile sakladı. Aragonlu II. Jakob bu yanlış beyanata istinaden Ġāzān'a askerî yardım teklif etti (1300 de)[246]. İngiltere kıralı II. Eduard (1307—1327) da kendisine ve Fransa kıralı IV. Philipp (1285—1314)e Ölceytü'nün yazdığı tahrirata 16 ekim tarihinde verdiği cevabda arz-ı mukaddesin müşriklerden kurtarılmasını Moğol hükümdarından talep etmekte idi[247]. Halbuki Ölceytü kendisini o derece müslüman hissetmekte idi ki, islâm esaslarına karşı mubalatsızlıklarından dolayı Mısır'lılara çıkışmağa bile cesaret etmişti[248]. Tebrīz ve Erzincān'da üç sabī kardeşi de o idam ettirmişti[249]. Birçok asırlar geçtikten sonra Couto[250] gibi bir adamın Hülegü'nün Suriye'ye yürüyüşünü (1260) yanlış olarak papa (vefatı 1254) IV. Innozenz'in müdahalesine atfetmesinin, Muasırların vaziyeti bu kadar yanlış tanımaları yanında, ne ehemmiyeti kalır[251].

İran-Moğol hükümdarlarını hıristiyanlaştırmak hususundaki teşebbüslerinin boşuna olduğunu nihayet yavaş yavaş papalar da anlamağa başladılar. Maamafih XXII. Johann 1322 de Abū Saʿīd'in hıristiyan olmasını[252] bir defa daha istemekle beraber Türklere karşı Küçük-Ermenistan kıralını müessir surette korunmasını talep etmiş[253] ve geniş halk tabakası arasında misyonerlik faaliyetine de ehemmiyet vermişti (232).

[246] Barcelonalı Peter Soliveros, Lérida tarafından mayıs 1300 de gönderilmiştir: Antonio de Capmany: *Mêmorias hi toricas .... Colección diplomática* zeyli, cilt. III, s. 28, Nr. XII.

[247] Haziran 1305 başında Ölceytü'nün Mugan çölünden gönderdiği tahrirat Rémusat, *Mém.* b 392 v. dd., 433—438 ; *Rymer* I, 4, 193; Soranzo 351 v. d.; resim: Bonaparte, Levha XIV, s. 4 v. d. Krş. bu mesele hak. Kramers, *Isl. Ansk.* I, III, 1053.

[248] Krş. yk. s. 120.

[249] Bunun hak. rapor: Bihl und Moule (Arch. Franc. Hist. a 104 v. d., krş. keza s. 90 v. d.) bir de Golubovich III. s. 182, Nr. 48 ve s. 183 v. d. Nr. 49 ve 50.

[250] Krş. kit. cet. 155.

[251] Couto V, 2, 379.

[252] 4 Temmuz 1322 tarihli tahrirat: Raynaldus XV, 1322, Nr. 41, s. 239; Mosheim, *Anh.* Nr. 61, s. 145 v. d.

[253] Raynaldus Gös. yer.; Mosheim, *Anh.* Nr. 60, s. 144 v.d.

Şimdiye kadar misyonerlik faaliyeti — umumî bir bakışla — sırf talî bir rol oynamıştı. Şarka seyahat eden papaslar pek az kimseleri vaftiz edebilmişler ve şark Hıristiyanlarının, Papanın hükümranlığını tasdik etmeleri hususundaki mesâilerinde sadece geçici bir muvaffakıyet kazanmışlardı. Küçük-Ermenistan hıristiyanlığa, milletine en uygun olan şekliyle rucu edebilmeği nihayet uzun müzakerelerden sonra 1262 de[254] temin etti. X. Gregor'un 1274 de Lion'daki birleşme teşebbüsüne de devamlı bir muvaffakıyet mukadder olmadı. Bu işe hararetle sarılan ve bu arada Pizalı tacir Jolus (Ozolus) gibi İtalyan cismanilerin yardımını sağlayan[255] IV. Nikolaus'dan beri şarkta muhtelif vâızlar faaliyette bulunuyorlardı. 1300 senesinde Dominikenlerden Montecroce'li Ricoldus Bağdat, Musul ve diğer şehirlerde bilhassa Nastûrî'lerle Yâkûbî'lere vazediyordu[256], ve 18 mayıs 1304 de Katolikos III. J(h)abalāhâ papanın takdirini kazanmıştı[257]. Bu, şüphesiz bütün Hıristiyanların tesanüt duygusunun eserі olup Bar Ṣaumâ'ya da 1289 da Roma'da aynı duygu rehber olmuştu, Güya J(h)abalāhâ'nın Ünionistlerden olduğu hakkındaki rivayet, Mosheim'ın de bildiği veçhile[258], tahriften başka bir şey değildir (233).

[254] Katholikos I. Konstantin'in Papanın mümessili ile müzakeresi hak. rapor krş.: Hist. Crois., Doc. Arm. I. 6) I 691—698.

[255] Wadding V 194 v. d.; Mosheim, *Anh.* Nr. 35 v. dd., s. 97, 105.— Heyetin reisi yukarıda adı geçen Johann von Montecorvino imiş.

[256] Daha fazla malûmat için krş. onun seyahatnâmesi (kit. cet. 198) ve Heyd, Studien 321.

[257] Raynaldus XIV, 1304, Nr. 23, s. 589; Mosheim, *Anh.* Nr. 43, s. 110- 114.—Bunun hak. Papa IV. Nikolaus'ın Tebrīz monophysist ermeni piskoposu Dionys'e (Krs. Eubel 184 v. d.) 7 nisan 1288 tarihli: Wadding V 172; Mosheim, *Anh.* Nr. 29, s. 90 v.d.; Golubovich II 439; Röhricht, *Regesta* 385, Nr. 1477, bir de Bar Ṣaumâ'nın bir arkadaşının 13 nisan 1288 de takdisi: Raynaldus XIV, 1288, Nr. 35, s. 402; Mosheim, *Anh.* Nr. 30, s. 91. III. *J(h)*abalāhâ'ya mektup: Golubovich II 438; Röhricht, *Regesta* 387 v. d., Nr. 1487; Jean-Baptiste Chabot, Revue de l'Orient Latin de II (1894), s. 630—637. Ayn. esr. 637 v. d.; I. Eduard'ın III. *J(h)*abalāhâ'ya 12. III. 1303 de gönderdiği mektup.

[258] Mosheim 92 ve Heyed, *Studien* 322.

Müteakiben XXII. Johann Avignon'dan 1318 de Moğol zimamdarlarının ve ezcümle Çoban'ın müsamahasına istinaden [259] yakın şarkta bir garb meratip silsilesi kurdu. Papa evvelâ Perugia'lı Franz'ı ondan sonra Ada'lı Wilhelm'i Sulṭānīye baş piskoposu [260] nasbetti ve onların emrine bir çok tâbî piskoposluklar (Tebrīz [261], Tiflis, Küçük-Asya'da Sivas (Sebaste), Sivastopol, Ḥorāsān'da Meşhed, Hint misyonerlikleri ve daha mâhiyeti iyice bilinmiyen başka piskoposluklar ile ayrıca 1320 de Merāgēyi'de)[262] verdi[263]. Fakat bu tayin olunan piskoposlar hakikî bir ahlâkî tasfiyeye muvaffak olamadılar [264]. Roma-Katolik Müminlerinin adedi nisbeten mahdut kaldı. Papanın 15 mayıs 1321 tarihinde Roma'ya tâbi olmasını istediği Gürcistan kıralı V. Georg da, sonunda bu talebi reddetti [265]. Rouergue'deki Séverac'lı Jordanus Catalani'nin Tebrīz'de bin, Solṭānīyē'de 5—600 mümin bulunduğundan bahsetmesi mübalağalıdır. Onun ayrıca Chaldea (İbrahim'in doğduğu yer) daki çoktan kayb olmuş olan Ur şehrinde bin Roma-Katolik hıristiyanı bulunduğunu söylemesi [266] (234) de bazı tereddütlere yol açabilir.

[259] XXII. Johann'ın buna 22. XI. 1321 tarihli teşekkürnamesi Mosheim *Anh.* Nr. 56, s. 135 v. d.

[260] Raynaldus, XV, 1318, Nr. 1, s. 168; Mosheim, *Anh.* Nr. 53, s. 132 v. d.; Eubel 191—195; Soranzo 514—519, 521 ve bir de 518, not 2 (Kit.); Antoine Isaac, Baron Silvestre de Sacy; *Mémoire sur une correspondance inédite de Tamerlan avec Charles VI* (Mém. de l'Inst. Royal de France, Ac. des Inscr. et. Belles Lettres cilt, VI, s. 470—522), s. 503—505.

[261] Bazı Hıristiyanların ona müracaat ettiği sanılıyor : krş. cemaatin XXII. Johann vasıtasiyle 23 ocak 1330 da ona müracaati Raynaldus XV, 1330, Nr. 55, s. 415 v. d.; Mosheim, *Anh.* Nr. 66. s. 152 v. d.

[262] Krş. Eubel 184—187.

[263] Krause, *Ostasien* I, 374; Vat 117—123, 148—152; Heyd, *Studien* 323 v. d. ve oradaki kitab Malûmatı. Moule: *Cathay and the Way thither* (Yule'ye ait mülâhazalar, kit. cet., Nr 171), The New China Review III (1921) s. 216—228 de.

[264] Ermeni birliğinin tahakkuku için 1330 civarında Dominikenler ve bilhassa Bologne 'lu Bartholomäus (vefatı 1333) tarafından kurulan hususî tarikat devamlı bir muvaffakıyet göstermedi (1341 uzlaşmasına rağmen) Galanus: *De conciliatione eccl. Arm. cum Romana* I, 508—531. — Krş. Heyd, *Studien* 321.

[265] Raynaldus XV, 1321, Nr. 8, s. 213; Mosheim, *Anh,*. Nr. 59, s. 141—144.

[266] Jordanus 8 v. d. — Garptaki (Latin) Hıristiyanlarının fakirlikleri hak. krş. Golubovich III. 424—452, Nr. 128.

Ayrıca (1329) da 12 Fransisken ve bir kaç Dominiken manastırı mevcut olduğu [267] söylenmektedir ki, bunun şumülü hakkında tam malûmatımız yoktur. Moğol devletinin inhilâli ile bu müesseseler devlet himayesinden mahrum kalarak harabiye doğru gitmişlerdir. Büyük Moğol İmperatorluğunun diğer parçalarında da garb tesisleri zamanın karışıklıkları arasında yok olmuştur. 1339 da Maverâünnehir'de Almalığ'da bir çok Fransiskenlerin işkence altında inleyerek can vermeleri [268], müteakip senelerde yeni teşebbüşlere mani olmamış [269], muvaffakıyetin en yüksek bulunduğu Çin'de [270] ise ortada hiç bir şey kalmamıştır. 1348/49 da çıkan Taun illeti ise Orta ve Ön Asya'daki son izleri de alıp götürmüştür [271] ki papanın mümessilleri 13. ve 14. asırlarda fasıla verdikleri eserlerine ancak pek çok asır sonra yeniden devam etmeği düşünebilmişlerdir.

İslâmiyet

Çingiz orduları Orta-Asya ve İran'ı istilâ ettikleri zaman oldukça sıkı bir kütle teşkil eden müslüman ülkelere tesadüf etmişlerdi ki, bunlar o zamana kadar islâm hükümdarların emrinde bulundukları için Moğolları kendi din ve devlet düşmanları talâkkî ediyorlardı. Müslümanların sünnî (muhtelif mezhepleriyle) ve şiî fırkalarına ayrılmaları (235) bidayette bir rol oynamadı ise

[267] Wadding VI, Nr. 12, VII 353, 359; Golubovich II 72, 262, 265—274, III 350—366, Nr. 107; Heyd, *Studien* 323; Altaner 225—229; Soranzo 503. — Bunlara verilecek hürriyet hak. Bir Venedik-İlhanlar muâhedesi takriben 1320 de aktedildi: Golubovich III 209 Nr. 68.

[268] Krş. Wyngaert'deki rapor 510—511; başka malûmat için Golubovich II 72, IV 244—248 (Nr. 17), 310 v. d. (Nr. 22).

[269] Johann von Marignola / Wyngaert 527.

[270] Krş. Bunun için: Devéria, *Notes* 399—424 (1250—1371); Eubel 171—180; Arthur Christopher Moule: *Documents relating to the mission of the Minor Friars to China in the thirteenth and fourteenth century*, Journal of the R. As. Soc. de çıkmıştır: 1914, s. 533—599; bir de ay. yazar: The Minor Friars in China ayn. esr. 1917, s. 1—36 ve 612 v. d. Maveraünnehir için krş, Soranzo 538—542.

[271] Krause, *Ostasien* I 374. — 14. asrın sonunda Azarbaycan da hâlâ 10.000 kişilik bir Fransisken cemaati bulunduğu (Mosheim, *Anh.* Nr. 66, s. 100 de böyle) kat'iyyen doğru değildir.

de, daha sonra Hülegü'den beri Şiîler başka bir istikamet tutturarak Moğollarla iş birliği yaptılar. Bundan ileride bahsedilecektir. Hemen şimdi söyliyeceklerimiz ise bu zamandan itibaren bilhassa Sünnîlere taalluk etmektedir.

Çingiz Ḫān'ın kanunları, esas itibariyle, başka dinlere bahşettiği hürriyeti Müslümanlara da tanımakta idi[272]. Muayyen bir doğmanın tercihi dinî tesamühe sahip bulunan Büyük - Ḫānlardan beklenmediği gibi, Moğolların müdahalesiyle husule gelen karşılıklı mezheb düşmanlıkları da pek nadir işitilmişti. 1220 de Rey Şâfiîlerinin arzulariyle orada bulunan Hanefîlere karşı harekete teşviken iğfal edilen Cebe[273] 'nin faaliyeti ise, Heyeti umûmiyyesiyle, bir istisna teşkil etmişti. Ordunun müdahale ve tecavüzü ise şüphesiz sık sık ve bilhassa Şiîlerin sünnî Müslümanların eline — Cebe'in Ḳom'a girişinde[274] olduğu gibi — düştükleri zaman vukubulurdu. Bu gibi hallerden sakınılmak mümkün olmamıştır.

Moğol hükümdarlarının Hıristiyanlara olduğu gibi "Peygamber„ ümmetine de müsait vaziyet almaları, ancak mürururu zamanla politik sebepler yüzünden oldu. Fatihlerin durumu bidayette vaziyete göre değişiktir. Boḫārā'daki câmiin[275] ve Semerḳand'deki papas meskenlerinin korunmasında[276] ve daha sonraları bir çok ahvalde olduğu gibi bir taraftan meydana çıkan[277] tesamühkâr hareketler yanında diğer taraftan da Müslümanlara tamamiyle taraftar görünen tedbirler vardı. Hıristiyan olan Güçlük[278]'ün islâm düşmanı müesseseleri kaldırıldı; onun emri üzerine asker tarafından işgal edilip karargâh ittihaz edilen müsluman evlerinden askerler uzaklaştırıldı[279]. Ögedey Müslümanlara tecavüz edilmemesine çok ehemmiyet veriyordu: ödeyemediği borcundan dolayı bir müslümanı zorla budî yapmak isteyen bir uygurun, (236) hükümdarın emriyle kamçılanıp boynu vurulmuş, bütün emval ve emlâki kendisine

[272] Cüveynī I 18 v. d.; Mīrḫ ᵛand/ Langlès 221.— kşr. yk. s. 210.
[273] Mīrḫ ᵛand/ Jaubert 127.
[274] Ayn. eser.
[275] Cüveynī, I 82; Abū'l-Farac 408.
[276] Abū'l-Farac 408; Barthold 413.
[277] Krş. mes. Ibn. Baṭṭūṭa III 54.
[278] Krş. yk. s. 30. [279] Cüveynī I 50.

verilen bu Müsluman ise ayrıca ehemmiyetli bir para da almıştı[280]. Bir müfsidin başına daha da fena şeyler gelmişti; bu fesadcı rüyada gördüğü Çingiz Ḫān'ın oğlu Ögedey'in, Müslümanları imhaya teşvik etmesini kendisinden istediğini iddia etmekte idi. Büyük-Ḫān hileyi maharetle sezmiş ve herifi hemen idam ettirmişti[281].

Maamafih bu gibi tedbirlerin ortadan kaldırılması, Müslümanların nefretini mucip olan başka tedbirlerle olmuştu: Boḫārā'da bir camiye atların yerleştirilmesi, yer açmak için bu camiden yazma kur'anların kaldırılması[282], Merv[283] ve diğer yerlerde[284] cami[285] ve mezarların tahrib edilmesi gibi şeyler bu tedbirler cümlesindendi. Bu gibi hareketler, ânî zaruretlerden çıkmış, âmirlerin emri veya bu emirler hilafına yapılan hareketler neticesinde vukua gelmiş olsalar bile, Müslümanlar üzerinde tesir yapmaktan hâlî kalmadığı gibi, bu hal Müslümanlarla Moğollar arasında itimadın uyanmasına ta baştan mani teşkil etti. "Düstur-u Peygamberi„ nin Yingiz Ḫān[286] huzurunda okunması da vaziyeti değiştiremedi.

Bundan başka Müslümanların türlü dinî hükümleri de moğol telakkileriyle barışamadı. Meselâ Koyunların boğazlanması yasağı ile boğulması emri verilmesi üzerine Müslümanlar koyun eti yemekten vazgeçmişlerdi[287]. Bunlar evâmiri diniyye mucebince taharet yüzünden de Moğolların telakkileriyle[288] ihtilafa düştüler; bunlar suyun bu suretle kirletilmesine karşı geliyorlardı[289] ki, ancak (237) iki tarafın fedakârlıklariyle halledilebiliyordu; tesamüh sahibi olan[290] Ögedey; aralarında kardeşi Cağatay'ın da

280 Ayn. esr. I 179; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 75 v. d.
281 Cüveynī I 181.
282 Ayn. esr. I 80; Mīrḫᵛand/ Jaubert III.
283 Cüveynī I 127.
284 Mes. Sultan Sancar'ın mezarı, Ibn al-Aṯīr XII 256.
285 Mes. bir definenin aranması yüzünden Belḫ de bir camiin kısmen yıktırılması: İbn Baṭṭūṭa III 61.
286 Mīrḫᵛand/ Jaubert 167 v. d.
287 Mīrḫᵛand V 43. 288 Krş. yk. s. 192 v. d.
289 Cüveynī I 161 v. d.; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 61; Cūzcānī 381 v. d., 397—399.
290 Şüphesiz Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 71 onu bu sebebten *Mubārek* tesmiye ediyor — kendisine hediye edilen yüzükte diğer adlarının

bulunduğu[291] mutaassıbların moğol yasağını bütün şiddetiyle tatbik etmelerine manı olmak gibi bir müşkül karşısında kalmıştı[292]. Maamafih ruhî halet o kadar bozuktu ki, Maḥmūt Tārābī (Boḫārā'daki Tārāb'dan) adlı bir cerrah cinlerle temasta olduğunu ileri sürerek dinî ve sosyal bir parola altında haylı taraftar topladı. Bu sayede Boḫārā'yı zabtedebilmiş ve bu işte bilhassa iktisaden düşkün işçilerle köylülerden yardım görmüştü; ancak adam akıllı asker göndermek suretiyle perişan edilebildi. Cerrah Maḥmūt Şehrin tekrar işgalinde Moğollar tarafından öldürüldü[293].

Hissiyatı hıristiyanlığa müsait olan[294] Göyük'ün tahta çıkması (1246) üzerine Müslümanların vaziyeti büsbütün kötüleşti. Asırlarca süren müslüman tazyikinden dolayı Hıristiyanlarla taraftarları Müslümanlara karşı pek nadir hallerde müsamahalı davranıyorlardı. Möngke'nin anası Seyurḫoḫataytay " Peygamber „ mensuplarına cami inşasına müsaade etmiş ve bilgin Şeyḫ Seyfed-Dīn Bāḫarzī'ye faaliyette bulunması için imkân hazırlamıştı[295]. Göyük ise, beklendiği veçhile, Müslümanlara karşı dost olmayan bir hareket tutturmuştu[296]; emrindeki Sünnîler onun bu hareketini pek hoş karşılamadılar[297]. Bununla beraber Müslümanların imhası için Hıristiyanların plân tertibine kadar gitmiş olmaları inanılır bir şey değildi. Mīrḫᵛand bunu kaydı ihtiyatla bildirmektedir[298] (238).

aksine olarak Muḥammed adını bıraktı: Reşīdüd-Dīn/ Blochet böyle söylüyor.

291 Krş. aş. İran ile mücavir memlektlerin idaresi hakkındaki fasıl.— Çingiz Ḫān kendi yasasının tatbiki işi ile onu ödevlendirdiğinden kendini bununla mükellef addediyordu: Cüveynī I 29; Reşīd üd-Dīn/Bilochet II 178; Bar Hebraeus 410; Abū'l-Farac 395.

292 Bunun için Cüveynī I 158—191 kendi fıkralar mecmuasında ve Cūzcānī 380—387 türlü misaller veriyorlar.

293 Cüveynī I 85—91; Mīrḫᵛand V 68; Ḫᵛandemīr/Defrémery a 64—68. — krş. Jakubovskij'nin (kit list. Nr. 338) kasdı mahsusla yazıldığı muhakkak olan yazısı.

294 Krş. yk. a. 221 v. d.

295 Mīrḫᵛand V 54. — ve krş. Barthold, Isl. Ansikl., I 814.

296 Cūzcānī 401—403, Mīrḫᵛand V 54.

297 Reşīdüd-Dīn/ Blochet II 249, 254. 273.

298 Mīrḫᵛand V 54

Möngke Müslümanlara karşı daha az müdaheleci bir tavur takınmıştı. İslâmların ibadetlerinde bulundu[299]. Buḫārā'da[300] bir câmiin inşası için para ve gayri menkuller verdi ve hatta Müslümanların mühim muâmeleleri için ʿEmād-üd-Devle[301] idaresinde bir baş makam ihdas etti. Bizzat müteassıb bir müslüman olan Cüzcānī'ye onun (hükümdarın) zihniyeti o kadar müsbet görünmüştü ki Möngke'nin "müslüman olduğu„[302] hakkındaki haberlere inanmıştı. Möngkey'i Hıristiyanların da dindaş telâkki etmeleri[303] onun ne kadar tarafsız davrandığını isbata kâfidir. Uygurların İdīḳūt'u (hükümdar), 1258 eylül'de[304] bir cuma günü Beş Balıġ'da "Peygamber„e inananları öldürtmek istediği zamam, Müslümanları koruyan Möngke buna razı olmak şöyle dursun bilâkis ibadet ederken İdīkūt'u idam ettirmişti[305]. Alamūt'un düşmesi ile başlıyan Haşîşî takibi[306] bittabi dinî bir tedbir olarak kıymetlendirilemediği gibi, Müslümanlar bile bunu memnuniyetle karşılamışlardır[307].

İlhan devletinin zuhuru İslâmların devletle olan münasebetleri üzerinde senelerce müddet kat'î olmuştur. Hülegü'nün Dînî bakımdan tehlikesini önceden gördüğü halife ile mücadele[308] ve onunla Büyük Ḫān'ın budîliğe teveccühetmesi[309] moğol yüksek tabakasını oldukça müttahit bir islâm düşmanlığı durumuna soktu ki Hülegü'nün siyaseti de bu düşmanlık esasına dayanıyordu[310]. Bir taraftan Ḳubilay koyun kesmek hakkındaki hükümleri yenilemeyi müslüman tacirlerin

[299] Cüveynī III 31. v. d.; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 314.— Seçiminde bilakis bir kaç hayvanı «Şer»'a uygun olarak boğazlattı : Mīrḫvand V 55.

[300] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 273 v. d.

[301] Cüveynī III 34 v. d.

[302] Cūzcānī 411. — krş. bunun için s. 200 v. d.— Onun sikkelerindeki islâm yazısının bir mana ifade etmemesi tabiidir.

[303] Krş, yk. s. 222.

[304] Ramażān 656 H. tam tamamına eylül 1258'e uymaktadır.

[305] Cüveynī III 25 ; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 304 v. d.; Mustavfī 577; Mīrḫvand V 56.

[306] Abūl-Farac 465.

[307] Krş. yk. s. 60.

[308] Vaṣṣāf / Hammer I 78.

[309] Krş. yk. s. 201

[310] Krş. yk. s. 228.

tavır ve hareketlerine istinat ettiredursun [311], A b a ḳ a'nın (239), sırf İslâmlara olan nefretinden vezir C ü v e y n ī'yi domuz eti yemeğe zorladığı görülür [312].

İlhanlar; bu yolda tedbirlerle, câmileri kapamak veya mal ve mülk müsaderesi gibi maddî hareketler [313] ve manevî tazyikler yapmak suretiyle [314] İranlı'lar arasında yaşayan müslümanlığı yıkmağı şüphesiz ümit edemezlerdi; bununla beraber hükümdarlar bu yoldaki siyasetleri ile muvakkat de olsa, Müslümanların Moğollara din propagandası yapmalarına mani olmuşlardır. Bütün bu gerginliğe rağmen kanlı çarpışmalar ancak İlhanların emrinde bulunan arazideki Müslümanların süratle Mısır'lı müstevlilere iltihak ettikleri zaman vukubulmuş gibi görünmektedir [315].

A b a ḳ a'nın Müslümanlara yaptığı zararları kardeşi Aḥmed bir dereceye kadar tamir etti. Zaptedilen emlâkin büyük bir kısmını iaade ettiği gibi, cami ve medreseleri [316] yeniden açtırmış, hac seferlerini korumuş [317] müslüman evkafının bir kısım varidatını vezir C ü v e y n ī'nin tavsiyesi üzerine, Mekke'de bulunan Mebânii mukaddese'ye tahsis etmiştir [318]; halbuki o zamana kadar bu varidatın büyük bir kısmı hıristiyan ve yahudi doktorların ücretlerine sarfedilmişti [319].

A r ġ ū n, müteassıp bir budî olmasına rağmen, selefinin bütün emirlerini, herhalde geri alamadığı gibi 1290 senesi ramażānında Tebrīz'de Müslümanlara vâz için dört kürsü ihdâsı suretiyle bir takım imtiyazlar vermeğe de mecbur kaldı [320].

[311] M ī r ḫ v a n d V 64. [312] V a ṣ ṣ a f / Hammer I 194.

[313] Bu keyfiyet A ḥ m e d'in sonraki emirlerinden de anlaşılıyor.

[314] Bunları Ġ ā z ā n'ın islâm olması münasebetiyle Mısır sultanına gönderdiğini mektupta kullandığı «Tazyik» kelimesinden de anlıyabiliriz; M ī r ḫ v a n d V 120.

[315] 1277 de Ḳaysārīye de böyle: krş. yk. s. 231.

[316] V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 218, 225 v.d.—Elcezire de hâlâ C ü v e y n ī (Krş. aş. «Beynennehreyn hâkimleri listesi») zamanında islâmiyet serbest olarak faaliyette bulunabiliyordu; karısı bir medrese vakfetmişti (İ b n a l-F ū ṭ ī 373), bizzat kendisi de bir camiin minaresini tamir etmişti (Ayn. esr. 371).

[317] M ī r ḫ v a n d V 99. [318] M u f a ḍ ḍ a l II 505 v. d.

[319] V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 225 v. d.; M ī r ḫ v n d V 99. — krş. yk. s. 240.

[320] R e ş ī d ü d-D ī n / Viyana 240 v.

Fakat hükümdar derûnî temayüllerine uyarak yahudi vezir (240) S a ᶜ d ü d-D e v l e[321] — ki bidayette hac seyahatlarını korumuşken[322] sonradan Müslümanlara karşı şiddetli bir düşmanlık yapmaktan geri kalmamıştı — nin nüfuziyle Müslümanlara karşı günden güne muhalif bir vaziyete sürüklendi. Akrabalarına himaye ve iltimas gösteren S a ᶜ d ü d - D e v l e işi en sonunda Müslümanları yüksek devlet memuriyetlerine[323] almamak derecelerine kadar vardırdığından halkın pek çok nefretini kazandı ve sonunda idam edildi[324]. Ne Ġ e y ḫ ā t ū, ne de B ā y d ū[325] Müslümanlara A r ġ ū n derecesinde düşman olmamışlardır. Bununla beraber sadece tesamüh de artık kâfi gelmediğinden Müslümanlara yeniden hürriyet vermeyi sancağına yazmış[326] olup bizzat kendisi Peygamber'in dinini kabuletmiş olan[327] Ġ ā z ā n için muzaffer olmak güç olmadı.

Ġ ā z ā n müslüman kadıları, dâneşmend vs. yi vergiden affetti[328] ve islâmlığa o derece dikkat ve ihtimam gösterdi ki, dokuz senelik bir saltanattan sonra İran'da dinî sahada istediği kat'î değişikliği yaptığına emin olarak rahatça ruhunu teslim etti[329]. Maamafih Ġ ā z ā n ölürken devlet ricaline yeni dinde sebat etmelerini ihtar etmişti[330].

Eğer İran Müslümanları arasında birbirinden ayrı iki esaslı zihniyet çarpışmasaydı devlet makamları ile Müslümanlar arasında bir gerginlik — Sünnîlerin dört mezhebe ayrılmasına rağmen — katiyen bahis mevzuu olmayacaktı : Bu iki

321 Krş. yk. s. 96 v. d. ve aş. s. 270

322 M ī r ḫ ᵛ a n d V 105. 323 Ayn. esr.

324 Krş. B a r H e b r a e u s 575 deki tafsilât.

325 Krş. M ī r ḫ ᵛ a n d V 112.

426 M ī r ḫ ᵛ a n d V 115.

427 Krş. yk. s. 206.

328 R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 291 v.— Vakıfların sahipleri elinde bulunduğu bak. ᶜU m a r ī/ İst. 66 r ve v. nin notu mutlak olarak Ġ ā z ā n 'dan itibaren gelen zamana aittir.

329 M ī r ḫ ᵛ a n d V 115.

330 V a ṣ ṣ ā f / Bombay 457 ; K ā ş ā n ī 9 v, 10 r. — 1292 civarında Vezir Ṣ a d r ü d-D ī n (krş. yk. s. 100 v. d.) in etrafından pek çok nüfuz sahiplerini kendi sinesine çeküp almış olan (R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 291 r ve v) Mezdek mezhebinin ne derece yayıldığını ve bu mezhebin ne gibi siyasî temayüller gösterdiğini bilmiyoruz. (krş. J a h n 317, not 2 ve J a k u b o v s k i j (kit. cet. Nr. 338. s. 102 v. d.)

ayrı zihniyet sünnîlik ve şiîlikti. Ġāzān sünnî olduğundan — Şiîler onu ne de olsa — Müslüman olarak şiîlikle mücadele eden bir yabancı din saliki gibi telâkki ettiler (241).

Bizzat kendisi birkaç fırkaya ayrılan şiîlik, o zamanlar İran'da bilhassa şīʿai isna aşer adiyle ortaya çıkmış; imam tanınan (cemaat dahilinde) evlâdı Mohammed silsilesinin bunlarla münasebatının kesilmesini mucip olmuştur[331]. Şiîlik Halifeler zamanında mücadeleye geçtiği için Beynennehreyn'de halife devletine ve onun aynı zamanda Hülegü emrindeki moğol düşmanlarına karşı durumunun Sünnîlere karşı durumundan büsbütün farklı olması zarurîydi. Bunların durumları bu noktada Hıristiyanlarınkine benziyor ve her iki din mensupları arasında bir derece irtibat mevcut bulunuyordu. Böylece bilhassa pek müşkül vaziyette bulunan Bağdad Hıristiyanları ʿAlevīlerin Nakibüleşraf'ı Raḍī ed-Dīn Tā'usī'nin evine[332] iltica etmişlerdi[333].

Şiî faaliyetleri ekseri kendilerinin mümeyyiz vasfı olarak yarı karanlıkta ceryan ettiğinden — bilhassa devletçe takibata maruz kaldıkları zaman — bunların tesir derecesini inşicamlı olarak iyice bilmemekteyiz. Bunları, daha ziyade şiî cemaatinin mümtaz mensupları sıfatıyla İlhanlar'la münasebetleri bakımından ele alacağız. Hülegü zamanında Şiîlerle hükümdar arasındaki tavassut rolünü meşhur ilim adamı Nāṣer üd-Dīn Ṭūsī îfa etti[334]. Nāṣer üd-Dīn o zamana kadar kendisini esir tutan Haşîşîlerin elçisi olarak Hülegü ile temas etmiş, ona kuvvetle tesir ederek, Şiîlerle Moğollar arasında bir ittifak teminine muvaffak olmuştur. Bu ittifak sayesinde ezcümle Elcezire'de ekser halkı şiî olan Al-Ḥilla 1259/60 tarihinde gö-

[331] Krş. Rudolf Strothmann *Isl. Ansikl.*, I, IV 376—385.

[332] Bunun hak. (ölümü 1266)—ki ancak Hülegü zamanında Abbâsiler devrindeki durumunun tersine olarak bu rütbeyi kabul etmişti.—krş. Strothmann 91—94.

[333] Bar Hebraeus 576; İbn al-Fūṭi 354.

[334] Vaṣṣāf / Hammer I 59; Ibn al-Fūṭī 327, krş. Strothmann ve aş. *«İlim ve fen»* —Moğol fütuhatından az önce Şīʿa'nın durumu hakkında Krş. ayr. Taeschner, *Ordensrittertum* (S. 163, not 2 de ki gibi), s. 404 v. dd.

nül rızasiyla Moğollara tabi olmuş [335] ve bu suretle de bilâkis şiî mabedleri (242) geniş olçüde korunmuş [336], şiî üleması H ü l e g ü tarafından himaye edilmiş [337] ve Sünnîlerin bertaraf ettiği şiî cemaat vakıfları tekrar tesis edilmiştir [338]. A b a ḳ a zamanında meşhur Merāge rasathanesini yaptırmış — bu rasathanenin şöhreti Şarkî-Roma'dan Avrupa'ya yayılmıştı [339] — olan T ū s ī bütün ömrünce şiî mezheptaşlarını himaye etmekten geri kalmamıştır.

O öldükten sonra budî veya budîliğe taraftar İlhanlar zamanında Şiîlerden pek az bahsedilmiştir. Onlara tekrar hususî bir ehemmiyet atfeden yine Ġ ā z ā n olmuştu [340]. E v l â d ı ʿA l ī,yi vergiden muaf kılan [341] o olduğu gibi, bizzat ziyaret ettiği şiî mabedlerinin tezyinatına da yardım eden yine odur [342]. Onun saltanatı zamanında general M ū l ā y'ın, ʿA l ī'nin evlâdı Ḥ ü s e y i n'in katlinde [343] (680) rolleri bulunduğundan dolayı Şam'lılara itabda bulunması da dikkate şayandır; zira general bunu h a l i s bir sünnî zamanında söylemeğe cesaret edemezdi [344].

Bundan sonra takriben 1310 tarihinde saltanata başlarken bilhassa mutaassıp bir şiî vaızını idam ettirmiş olan [345] Ö l c e y t ü bizzat bu şiî fırkasına iltihak ettiği zaman — ihtidası esna-

[335] R e ş ī d ü d - D ī n / Quatremère I 310; V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 56; I b n a l - F ū ṭ ī 330; A b ū ʾ l - F i d ā IV 551. — ve krş. S t r o t h m a n n 42—46.

[336] ʿA l ī 'nin mezarı 100 moğol tarafından korunuyordu (V a ṣ ṣ ā f/ Hammer I 118) ve C ü v e y n ī 'nin emriyle (bk. aş. *«Beynen-nehreyn hakemleri listesi»*) tekrar yapıldı: I b n a l - F ū ṭ ī 358.

[337] İ b n a l - F ū ṭ ī 330; S t r o t h m a n n 47 v. d.

[338] I b n a l - F ū ṭ ī 350, 358, 375; S t r o t h m a n n 49.

[339] Bütün bunlar hak. krş. S t r o t h m a n n.

[340] Krş. yk. s. 210.

[341] R e ş i d ü d - D ī n / Quatremère I 256, not 85, s. 257.

[342] ʿA l ī 'nin oğlu H ü s e y i n'in Elcezirede Kerbelâ'daki Meşhed-i Hüseyin (Necef) hak. da da böyle: R e ş i d ü d - D ī n/ Viyana 266 V; Ibn al- Fūṭī 493, 497; Ḥ a m d O l l ā h I 32; M ī r ḫ ᵛ a n d V 123.

[343] M u f a ḍ ḍ a l II 668.

[344] Olabildiği kadar çok kimseyi şiî yapmak için onun gösterdiği gayret neticesinde din değiştiren bir yazar onun da bu akideye taraftar olduğunu söylemiştir. krş. S t r o t h m a n n 85 ve 85 deki not 6.

[345] B r o w n e, Lit. Hist. III 50, S t r o t h m a n n 86. — krş. bu olay için V a ṣ ṣ ā f / Bombay 507 v. d.

sında verdiği aksi teminata rağmen[346] — şiî zihniyetiyle hareket ederek Sünnîleri tazyik etmeğe çalıştı. Neticede ezcümle Bagdād, Eṣfahān ve Şīrāz'da şiddetli mukavemetlere maruz kaldı ki[347], pek kısa hayatında bu mukavemeti bir daha kıramadı (243).

Ölceytü Şiîlerin hayatına idarecilik bakımından müdahele ederek vâız Seyyid Tāc üd-Dīn Abū'l-Fażl Moḥammed[348]'i Elcezire'de, Rey'de, Ḫorāsān ve İran (mütebaki kısımları)'da en yüksek bir makam olan Evladı ʿĀlī'nin Nakib ül-eşraflığına nasbetti. Tāc üd-Dīn haiz olduğu bu sıfatla yalnız Evladı ʿAlī'nin (ve bununla beraber Moḥammed evladının) bu unvana hak kazanıp kazanmadığını tetkik ve evkafını idare ettikten başka devlete karşı şiî cemaatini de (on iki imam) temsil — ki bunu bir dereceye kadar hıristiyan cemaati reisleri de yaparlardı, fakat bu münasebet, sonradan Osmanlı devletinde olduğu gibi siyasî hukuk bakımından tekemmül etmiş değildi — etti[349]. Maamafih çok geçmeden hükümdar ile Nakib ül-eşraf arasında çıkan ihtiâf bu sonucuyu idame kadar götürdü[350].

Abū Saʿīd'in 1316 da saltanata geçmesi üzerine — Abū

[346] Ḳāşānī 68 r.

[347] Ibn Baṭṭūṭa II 58—61 (zorla mezhep değiştirmek teşebbüsünde bulunulması tarihî olayı orada anlatılmakta olan hikâyeden anlaşılabilir). —Diğer tedbirler için krş. Ḳāşānī 64 r, 68 r. ayn. yazar, 68 r. 69 r ve v Ölceytü'nün bu hususta aldığı tedbirlere karş. Sünniler tarafından yazılmış hicviyeler — neşrediyor.— Reşīd üd-Dīn hükümdarın mezhep değiştirmesinden önce İran halkının (o zamanlar) çoğunun sünnî olduğu hususuna dikkatini çekmişti: Ḳāşānī 64 r.—Moğol istilâsından önce İran da şiilik hak. krş' Mez 57 v. d.

[348] Ona mezhep değiştirten bu zat değil mi(?): krş. yk. s. 211.

[349] *Naḳib* bir çok şehirlerde vardı. Bunların başında da bir şef (*Naḳib an-nuḳabā*) bulunuyordu. Krs. Strothmann 91—94.—Abbâsiler'de Peygamberin bütün akrabaları ʿAlī ailesi ile ʿAbbâsī (Moḥammed'in amcasının çocukları) için naḳīb'ler nasbetmişlerdi: Mez 145.

[350] Vezir Reşīd üd-Dīn (tarihci)'in onu şahsî düşmanlığı yüzünden öldürttüğü hak. Alevî kaynaklardan verilen haberin doğru olması (Reşīd üd-Dīn/Quatremère XXIV—XXVIII (giriş!) pek şüphelidir. Vak'a hak. tafsilât da orada; bir alevî kaynağı da Reşīd üd-Dīn'in bir şii eliyle idam edildiğini iddia ediyor: Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, XLIII.

Saʿīd tekrar sünnî olmuştu — Şiîler bir daha devletce himaye edilmemekle beraber onların idarî işlerine de artık karışılmıyordu. Bundan böyle Sünnîlerle Şiî'ler İran'da yan yana yaşadılar. Ölceytü'nün faaliyeti İran'da şiî'liğin yayılmasına ne dereceye kadar hizmet etmiştir ve yahut da bu yayılmayı ne derece mümkün kılmıştır, bilmiyoruz[351]. Ancak iki asır sonra İran'da mücadele şiîliğin lehine halledilmiştir (244).

Yahudilik

Yahudi cemaatinin mukadderatı; diğer dinlerdeki ahvalin aksine olarak — Moğollar ne Yahudilerde ne de diğer milletlerde ırk farklarından haberdar bulunmuyorlardı — Politik âmillerle değil, belki münhasıran devlete hizmet eden Yahudi ricalin yahudiliğe itibar kazandırmaları ve şöhretleri sayesinde efkârı umumiyenin yahudi cemaatine teveccühünü temin etmiş olmalarıyla taayyün ve takarrür etmiştir. İlhanlar memleketinde yahudi kesafetinin az veya çokluğu hakkında burada bir fikir edinecek vaziyette değiliz; yahudi çoğunluğunun Beynennehreyn'de yaşadıkları şüphesizdir; burada pek eskidenberi yahudi mahalleleri mevcuttu? 1247 de Musul'da Bağdad'da[352] ve şüphesiz başka birçok yerlerde sinagoklar vardı. Cemaat Moğol hücumundan sonra da kısmı küllisiyle yaşamakta idi [353]. İl-

[351] Ḥamd Ollāh'ın ifadesine göre yapılmış bir harta takriben 1335 durumunu veriyor (krş. s. 25) — Ḳohestān şiî halkı k. ʿUmarī/ İst. 74 r.

[352] Eisenstein 71 Parisli Jakob (Jaʿqôb)'un solunda Onun akibeti hak. (1258) krş. J. Mann: *Une source de l'histoire de Juifs au XIII.e siècle.* La lettre polémique de Jacob b. Élie à Pablo Christiani, Revue des études Juives 82 de (1926), s. 363—377 de (burada s. 373 v. d. Bağdad hak.) — müttehit bağdad cemaatinin devamı hak. krş. Samuel Poznanski: *Babylonische Geonim im nachgaonäischen Zeitalter*, Berlin 1914, s. 51—53 (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, cilt IV, cüz 1/2); Walter Fischel: *Neue Beiträge zur geschichte der Juden in Mittelalter*, Monatsschrift f. Gesch. und Wissenschaft d. Judentums 81 (N. F. 45; 1937) s. 416—422 de — ʿAbbâsîler zamanında Bağdad Yahudilerinin ahvalinden Mez bahseder. 28—55.

[353] Fischel 115—117.—krş. ayrı. Bağdad civarında bir yahudi cemaati hak. Ḳazvīnī'nin verdiği haber II 288.—Umumiyetle Yahudilik hak. krş. Fischel de 93 not 4 ve 121, not 3 de adı geçen eserlerle bir de listeler s. 126—136; bundan başka Walter Fischel: *Arabische Quellen*

hanlar bidayette halk arasında İslâmlara zıd ayrı bir zümre olan yahudiliğe karşı—M ö n g k e'nin Hahamları, diğer ruhanî reislere nazaran, gayri müsait vaziyette tutmasına rağmen[354]—dostluk göstermekten hâlî değillerdi[355]. Bunların halkın yüzde kaçını teşkil ettiklerini söylemek müşküldür. Rubruck'lu W i l h e l m pek çok[356], Y o r d a n u s ise pek az yahudiden bahsetmektedir[357]. İkincisi (245) İrandan bahsetmekle beraber kat'i ifadede bulunmuyor, Wilhelm ise H ü l e g ü seferinden evvel seyahate çıkmış bulunuyordu; o halde ikisinin ifadelerini mukayese etmek belki de câiz değildir.

Moğol hâkimiyeti zamanında yahudilik üzerinde —dolayısiyle — bilhassa büyük bir nüfuza sahip olmuş bir adam vardı: vezir S a'd ü d-D e v l e e l y e h ū d ī. Vezir Aslında Yahudilerin bir çoğu gibi hekimdi. Sarayda işe yaradığı müddetçe hükümdarların tahdit edici tedbirler almasına mani olmakla soy ve dindaşlarına şüphesiz hizmet etmiş, yahudiliğe karşı sıkı bağlılığını her zaman hissetmiştir. Mevki ve mansıb sahibi olduğu zaman akraba ve dindaşlarına dikkati çekecek kadar iltimas ederdi[358]. Bağdad'da vali bulunduğu sırada (1288 = 687 H.) Tiflis'ten bir yahudi kafilesi gelmişti; bunlar artık kendi zamanlarının geldiğine inandıkları için Beynennehreyn halkını o derece talan etmişlerdi ki, çok geçmeden kopan gürültü yahudi dükkânlarının yağmasiyle nihayet bulmuştu. A r ġ ū n da bunlara karşı tedbir almağa mecbur kalmıştı[359]. Buna rağmen S a'd ü d-D e v l e kendi idaresinin Yahudiler için ne derece faydalı olduğunu açıkca dindaşlarına söylemek cesaretini gösterdi[360]. İş o dereceye varmıştı ki M ī r ḫ v a n d şu yolda haykırmaktan kendini alamamıştır: "Prens G e y ḫ ā t ū Küçük-Asya'da, G ā z ā n ise Ḫorāsān'da

zur Geschichte der Babylonischen Judenheit im 13 Jh. (Monatsschirft f. Gesch. u. Wis. d. Judentums da çıkmıştır) 79 (N. F. 43; 1935), s. 302—322; Nihayet I b n a l - F ū ṭ ī 441.

[354] M u f a ḍ ḍ a l I 393 v. d.

[355] Krş. yk. s. 222.

[356] W i l h e l m v o n R u b r u c k/ Wyngaert 319.

[357] J o r d a n u s 9.

[358] R e ş ī d ü d - D ī n/ Viyana 239 v. d.; I b n a l - F ū ṭ ī 474; Ḫ v a n d e m ī r III 43.—Krş. yk. s. 96. — F i s c h e l 103—108, bilhassa s. 107; krş. bu zaman hak. ayr. Ġ a n ī m a 141—152.

[359] I b n a l - F ū ṭ ī 455. [360] Ayn. esr. 457.

olmamış olsalardı —S a ͨ d ü d - D e v l e yalnız bu ikisinin yerine yahudi koymağa cesaret edememişti! — o zaman kendisi bütün vilâyetlerin idaresini akrabalarının ellerine tevdi edecekti!„ [361]; "Cinsen Yahudi olmakla bereber onlarla münasebette bulunmıyan B a r H e b r a e u s da o zamanlar halkı saran ümitsizliği anlatmaktadır[362]. S a ͨ d ü d - D e v l e 'nin, Müslümanları en yüksek idarî makamlardan katiyen mahrum etmek suretiyle son haddine varmış olan [363] bu hareketi ona karşı o derece kin beslenmesini mucib olmuştur ki, halk yahudi aleyhdarı âyeti kerîmelere istinad ederek [364] (246) daha İlhan A r ġ ū n ölmeden 6 mart 1291 de hükümdarın etrafında bulunanları, veziri idam için icbar etmişlerdir [365].

Bununla beraber halk onun ölümü ile de hırsını yenemiyerek A r ġ ū n'u Yahudilerin zehirledikleri şayiasını da ortaya atmıştır [366]. Bu şayia haddi zatında doğru değildi; zira bir kere Yahudiler kendilerine dostluk gösteren bir hükümdarın mümkün mertebe fazla yaşamasında büyük menfaat gördükleri gibi, diğer taraftan da A r ġ ū n, bilindiği gibi, hayatını uzatmak için Budîlerin ömür uzatma kurlarına devam ediyordu; halbuki, onun erken ölümüne asıl bu tedavî sebeb olmuştur [367]. Ve nihayet müslüman ahali bu gibi hallere sebep olan bir hükümdarın ölümünden müteessir olmaya haddi zatında hiç bir sebep görmeyecekti. Bu da gösterir ki ortaya çıkarılan haber Yahudilere karşı harekete geçmek için haklı bir vesile bulmayı hedef tutmakta olup benî isrâile karşı duyulan nefret, A r ġ ū n'un bunlar tarafından öldürülmesinin muhtemel oluşundan değil, başka sebeplerden, fakat o zamanların zihniyetince böyle hareketi efkârı umumiye nazarında haklı göstermiyecek sebeblerden ileri gelmekte idi.

361 M ī r ḫ ᵛ a n d V 105. —krş. O zamanki senelerin valiler listesi.
362 B a r H e b r a e u s 580.
363 Bk. yk. s. 264
364 I b n a l - F ū ṭ ī 471.
365 Krş. yk. s. 96. — I b n. a l - F ū ṭ ī 464. — Krş. onun hak. F i s c h e l'in mufassal haberleri s. 90—114.
366 M u f a ḍ ḍ e l II 550; krş. F i s c h e l 113 v. d.
367 Krş. yk. s. 96.

Her ne hal ise bundan böyle şiddetle başlayan bir yahudi takibi ancak uzunca bir zaman sonra yatıştı[368]. Civarında ehemmiyetli yahudi köyleri bulunduğu zâhir olan Şīrāz — bu köylerden yahudi seyyah Parisli Yaʿḳōb da bahsediyor[369]—da bu karışıklıklar ile alâkalı olan bir yangını yine Yahudilerin kundakladıkları söyleniyordu. Bunun üzerine burada da bilhassa şiddetli ve uzunca süren hücumlar oldu[370] ve bu karışıklıklara Lurestan Atabeği de hararetle katıldı[371].

İkinci bir vezir de muhiti tarafından yahudi olarak kabul edilmişti. Bu şahsiyet ehemmiyetli simalardan müverrih Reşīd üd-Dīn Fażl Ollāh'dı. Filvaki ihtiyarlığında müslüman olan bu zat[372] tabipliğiyle sarayda itibar kazandı (247) (bunun için aṭ-Ṭabīb lâkabını taşır). Müfteriler onu devirmek için ona gizli musevilik isnat ettiler[373]. Sureta müslümanlığı kabul etmiş görünen insanlar nadir değildi[374]. Bu bakımdan şüpheli şahıslara deve etinden ve yoğurttan mürekkeb bir yemek tertip edilirdi; zira bunlar 34 hutbe (exodus) ile 25 ve 26 ıncı ayetler mucebince Yahudilere yasaktı[375]. Bundan başka Reşīd üd-Dīn bir çıfıt "Cehüdek„ ile münasebette bulunmak ve bilinmeyen bir yazı ile muhabere etmekle[376] itham ediliyordu. Filhakika bu çıfıt (Cehūdek), Reşīd üd-Dīn'in aleyhine yürüyen başlıca iki şahıs, Nacīb üd-Devle ile Saʿd üd-Devle (vezir) nin dul karısı — her ikisi de müslüman olan iki yahudi—tarafından para ile kandırılmıştı. Eğer bunlar bilhassa soydaşları çıfıdın (Cehüdek) Reşıd üd-Dīn'in güvenini

[368] Waṣṣāf/ Bombay 249; Mīrḫᵛand V 108. — Elcezire için, Ibn al-Fūṭī tarafından tarif edilmiş: 465 v. d.

[369] Eisenstein 71 solda.

[370] 3 mart 1291 de, yani Saʿd üd-Devle'nin ölümünden önce: Vaṣṣāf/ Bombay 245 v. d.; Mīrḫᵛand V 108.—Fischel 115—117.

[371] Vaṣṣaf/ Bombay 253. — krş. yk. s. 181.

[372] Krş. Reşīd üd-Dīn/ Viyana 278 r deki kayıtlar ve bir de onun teolojik eserlerindeki malûmat (İst. da Prof. A. Zeki Velīdī Togan'ın lütfettiği malûmata göre); bundan başka Fischel 123 v. d. ve aynı yazar *«Über Reşīd ud- Daulas Jüdischen Ursprung»*, Monatsschrift f. Gesch. u. Wiss. d. Judentums da çıkmış Jg. 81 (N. F. 45; 1937), s. 147—153.

[373] Ḳāşānī 82 v. [374] Ḳāşānī 34 v.

[375] Ayn. esr. 34 v. [376] Ayn. esr. 87 r-88 v.

kazanacağına inanmasalardı onu tuzağa düşürmek için bir yahudiyi alet olarak kullanmayacaklardı. Ve nihayet "gizli bir yazı vasıtasiyle muhaberede„ bulunmak ithamı ile de aşikâr olarak ibraniceyi kastetmiş ve bu suretle efkârı umumiyeye inanılır bir haber vermiş oluyorlardı. Halk da nihayet veziri yahudi bilecekti; zira aksi takdirde nasıl olurda İbranice'ye vakıf olurdu? filhakika o öldükten sonra kellesi yahudi başı deye sokaklarda dolaştırıldı[377] ve ayrıca onun Tebrīz'de kurduğu "Rob^{c}-i Reşidī„ mahallesinin büyük bir kısmı da tahrip edildi. Ve yüz sene sonra Tīmūr'un muhakkak çılgın oğlu Mīrānşāh onun cenazesini yahudi mezarlığına naklettirdi[378]. İbn Baṭṭuṭa[379] da onun yahudi (248) olduğunu söylüyordu; Ḳāşānī ise kendisinin telif ettiği tarihi yahudicesine kendine mal ettiği için açıktan açığa çıkışıyordu[380].

Onun soyuna ait bu sözlere inanılmak lâzım gelip gelmiyeceği çok defalar bir mesele olarak ortaya atılmıştır. onu yahudi telâkki eden birçok kaynaklardan ve bu haberin doğruluğuna delâlet eden bazı hususlardan sarfınazar etsek bile, Reşīd-üd-Dīn'in Yahudilerden bahsedildiği zaman söylenmesi tabiî olan bir takım nahoş şeyleri tarihinde sükûtla geçiştirmiş olduğu göze çarpıyor[381]. Reşīd üd-Dīn, yahudilikle alâkasını büsbütün kesmiş olan Bar Hebraeus'un aksine olarak, Möngke'nin neşrettiği ferman ile Hahamların vergiden zarar gördükleri hakkında[382] hiç malûmat vermedikten maada vezir Sa^{c}düd-Devle'nin yahudiliğinden de kastan bahsetmiyor. Mübtedilerin hiç bir zaman fark edemiyecekleri — çünkü yalnız, onun tarihini okuyanlar bu vaka'lardan hiç birisini

377 Reşīd üd-Dīn/Quatremère I. XLIII'e nazaran Maḳrīzī: *Kitāb-as-sulūk.*

378 Bu konu ile ilgili bütün kaynaklar Reşīd üd-Dīn / Quatremère de ön sözde ve Blochet, *Intr.* da (kit. cetv. 287).

379 İbn Baṭṭūṭa II 116.—hem de Al-Muvaffaḳ .... Fahr as-Saḳa^{c}ī; *Tālī Kitāb Vafeyāt al-a^{c}yān,* neş. E. G. Browne (*İbn Ḫallikān* zeyli), s. 330 onun yahudi aslından olduğunu kabul ediyor.

380 As-Saḳa^{c}ī, Blochet de, *Intr.* 30 not 1: Ḳāşānī 37 v. — Bunun hak. Fischel deki icmal 118—125.

381 Mes. Reşīd üd-Dīn / Viyana 318 r ve v onların hileli silah ticareti hak.

382 Krş. yk. s. 223 ve bütün mesele hak. yk. s. 13, not 16.

öğrenemeyeceklerdir — bu gizli delilller, yukarıda bahsedilen hakikatlerle beraber, Reşīd üd-Dīn'i yahudi telâkki etmekliğim için bana kâfi görünüyor. Reşīd üd-Dīn hiç değilse efkârı umumiye karşısında yahudilik lehinde açıktan açığa müdahalede bulunmamıştır: Ölceytü 1310 da onun vezirliği zamanında yahudi peygamberi Ḏū'l-Kifl'in Kûfe'nin şimalindeki mezarına elkoyarak Müslüman idaresine vermişti [383].

Maamafih Reşīd üd-Dīn'in kanlı ölümü ile Yahudiler siyasî hayattan devamlı olarak uzaklaştırılmış olmadılar. Çocukluğunda müslüman olan oğlu Ġiyş üd-Dīn Moḥammed[384] sonradan (babasını idam ettirmiş olan Abu Saʿīd zamanında) vezir olan tek yahudi değildi; bundan başka olgun yaşta ihtida etmiş olup *Sadīd üd-Devle* lakabını tasıyan Manṣūr ebn abī'l Hārūn da, Abū Saʿīd saltanatının sonunda büyük bir nufuza sahip olmuştu. O zamanlar Bağdad Yahudileri arasında ihtida hareketleri oldukça kuvvetli idi [385] (249).

[383] Ḥamd Ollāh I 32 v. d.

[384] Krş. aş. «*İlk nazırlar listesi sonu*»

[385] Krş. Walter Fischel: *Beiträge zur Gesch. der Juden Baghdads im islamischen Mittelalter*, Monatsscrift f. Gesch. u. Wiss. d. Judentums 81 de çıktı (N. F. 45; 1937), s. 418—422.

HÜKÜMDARLARIN SİYASÎ HUKUK BAKIMINDAN VAZİYETLERİ

İlhanlar sülâlesi

1935 tarihine kadar İran'da, yalnız başına, irsiyet hakkına sahip hükümdar sülâlesini Hülegü'nün nesli — hem de bütün uzuvları ile teşkil ediyordu. Diğer küçük devletlerde olduğu gibi[1] ülke, aile mirası olarak (*ulus, irgen* veya *nutuġ*) bu hânedana aitti. Hattâ hükümdarlar bile bu mirası başkalarına tevcih etmek kudretine malik değillerdi. Bu sebepten müslüman İlhan Aḥmed 1282 de hânedanın bütün prenslerini kökünden yok etmek için bir plân düşünmek mecburiyetinde kalmıştı[2]; çünkü o istiyordu ki, müslüman dininin emniyetini temin için ya budî veya hıristiyan olan bu hānedan prensleri kendi öldükten sonra saltanatta onu takib etmesinler. Aḥmet bu plânını tatbik edemedi. Aslına bakılacak olursa, prens idamları fevkalâde birşey değildi[3] ve âsî Alāfrenk, 1304'de ilkin hayatının kurtarılmasını, bir prens olmasından ziyade, gençliğine ve babasının hizmetlerine borçlu idi[4]. Çünkü aleyhine kıyam ettiği Ġāzān 1296 tarihinde Emir isyanını bastırdıktan sonra prenslerden beşini idam etmekte tereddüt etmemişti[5].

Prensesler bu nüfuzlu ricale eş olarak da verilebiliyordu. Nitekim bu hal arasıra Türkiye'de (250) de vaki oluyordu. Kudret sahibi olan Çoban 1319 tarihinde Abū Saᶜīd'in kız

[1] Cüveynī I 30 v. d.; Vladimirtsov, *Obşc. Stroj* 98 v. d. —Şarkta (Ḥaini) Hülegü'nün ahfadı Çin hükümranlığı altında küçük hükümdarlar olarak takriben 1500 tarihine kadar tutunmuşlardır. (Cambridge de Prof. Haloun'un lütfen verdiği malûmat).

[2] Vaṣṣāf/ Hammer I 270; Taşᶜīṯâ 44.

[3] Böri, daha önce Möngke tarafından kendisine teslim edilen Cagatāy'ın torunu Būrī—ki kendini ona eşit tutmaktaydı— yi idam ettirdi: Üan-ţşᶜau pı şī, Bretschneider de, *Med. Res.* I 333; Wilhelm v. Rubruck/ Risch 143 v. d.

[4] Krş. yk. s. 117.

[5] Ḫvandemīr III 51. — krş. yk. s. 108

kardeşi Sātī Beg — sonradan hükümdar olmuştur — i almıştı[6]. Bu kadın ocak 1335 de hükümranlığını takviye etmek isteyen[7] Arpa Ḫān'ın karısı olmuştu. Onu hükümdar seçmek için[8] Abū Saʿīd'in devlet ricaline kendisini tavsiye etmesini hiçbir zaman kâfi görmüyordu. Cingiz Ḫān neslinden gelmekle beraber doğrudan doğruya Hülegü'den gelmediği için onun meşruiyetindeki bu eksiklikten duyduğu endişe, Hülegü neslinden gelen bir prensi sırf yanında sakladığı şüphesiyle Emir Maḥmūt Şāh Īncū'yi idam ettirmesi ile de apaçık görülür[9]. Böyle bir namzedin kendisini tahtından indirüp yerine geçebilmesini çok büyük bir tehlike gibi görmekte idi. Nitekim Ḥasan (Büzürk) büyücek bir maiyyet temini için Abū Saʿīd'in dul karısı ve bu sıfatla hânedana mensub olan Delşad Ḫātūn ile 1336 da evlenmiş[10] ve nihayet 1338 de münasip erkek namzed olmadığı için Abū Saʿīd'in kız kardeşi Sātī Beg tahta çıkmıştı[11]. Ondan sonra da saltanatın tamamen parçalanmasına degin gelen gölge hükümdarlar Cingiz Ḫān'ın tâli dalından veya hiç olmazsa biraderi Utkīn (Üçkin)[12] den gelmişlerdi.

Hükümdarlar; kadınların seçilmesinde, ne islâmiyetten evvel ne de sonra, muayyen hiç bir hükme tâbi değillerdi[13]. Zevcelerle odalıkların adedi oldukça büyük bir yekûna varıyordu. Cingiz Ḫān'ın beş karısı ve bir sürü kızları vardı; bu kızlardan bir kaçı daima ona refakat ederlerdi[14]. Ögedey tahta

[6] Ayn. esr. 71; diğer haller krş. Ḳāşānī 29 r, 30 r, 102 r. — krş. yk. s. 148.

[7] Ḫvandemīr 77.

[8] Ḥāfeẓ-i Abrū 53 r; Mīrḫvand V 160; Ḫvandemīr III 77.

[9] Ḫvandemīr III 77. — krş. dahi Ibn Ḫaldūn V 552.

[10] Ḥāfeẓ-i Abrū 56 V; Ibn Baṭṭūṭa II 123; Ḳalḳaşandı VII 292 (Mısır Kaleminden onlara yazılmış tahrirat da oradadır).

[11] Krş. yk. s. 148 ve aş. *«Kadının hukukî ve içtimāî mevkii»*. fas.

[12] Krş. Ḥāfeẓ-i Abrū 56 v. d.: Ṭoġay Tīmūr Ūtkīn'in neslindendi. — Cingiz Ḫān ile ailesi devletin idarecileri sıfatiyle (*Altan Uruk*) teşkil etmekte idiler: Vladimirtsov, *Chingiz Khan* 147.

[13] Krş. aş. *«Hukuk»* fas.

[14] Üan-tşʿau pi-şī 273; Bretschneider, *Med. Res.* I 43 v. d.; Cüveynī I 24; Mīrḫvand V 18.

çıktığı zaman (251) kendisine 40 bâkire göndermişlerdi[15]; top yekûn pek çok karısı ve 60 odalığı vardı[16].

Yalnız Moğol yüksek asaletine mensup kadınlar, hiç değilse islâmlığın kabulüne kadar, nisbeten küfüv olan asıl zevcelik (*Ḫatun, begi*) için mevzuubahis olabiliyorlardı. Kibarzâdeliğe ve böyle bir intisaba Moğollar çok ehemmiyet verirlerdi[17]. Cingiz Ḫān daha çocukken gelin aramak için Oyrat prensleri nezdine seyahat etmiş ve sonra da eşini aynı prens ailesin'den seçmişti[18]. Baş kadının sırf Oyrat ve Nayman asillerinden olmasını da usul ittihaz etmişti[19]. Filiyatta bunlara bir de hıristiyan Kereit kabilesi de katılmıştı ki, Mōngke ile biraderlerinin anası olan Seyurḫoḫataytay 1252 tarihinde resmen ve kat'îyen hükümdarın validesi unvanını almıştı[20]; onula Hülegü'nün eşi Doḳuz Ḫātūn bu kabiledendiler. Daha sonra İlhanlar müteaddit defalar Çin'de büyük - Ḫānlar sülâlesinden prenseslerle evlenmişlerdi; bu sülâleye mensup olan prenses Būlġān, kocası Arġūn'a, alacağı yeni eşini, yine Çin Moğol hânedanına mensup prenseslerden seçmesini ölürken vasiyet etmiş, rivayete nazaran Arġūn da eşinin bu ricasını kabul etmişti[21]; Marco-Polo 1294/95 tarihinde İran hükümdarı için ayrılıp da sonra Ġāzān'a eş verilen bir prenses ile birlikte İran'a seyahat etmişti.

15 Cüveynī I 149; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 16; Bar Hebraeus 459; Abū'l-Farac 428; Mīrḫʷnd V 53.

16 Reşīd üd-Dīn/Blochet II 3. — Hükümdarın aile münasebetleri hak. Reşīd üd-Dīn'de her faslın başında malûmat vardır. bundan başka Ölceytü hak: Ḳāşānī Sr ve v.

17 Krş. bunun için Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 77 v. d. münferit şahitlerile, Üan-tş'au pi-şï/Palladius 30, 168, 178.

18 Haeniseh 49 ve 32 (metin); krş. dahi Cüveynī II 242.— İlk zamanlarda Moğol hükümdarlarının evlenmelerine dair krş. Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 47 v. d., 74.

19 Cüveynī II 242. — Krş. dahi Marco Polo/ Yule I 358; Marco Polo/ Pauthier 259 v. d.—Buna uygun olarak Hülegü Garba açtığı seferde baş hatunlarından birini (rehine olarak) Mōngke' nin yanında bıraktı: Abū'l Farac 461.— Tamamiyle benzeri hükümler islâmlığın ilk yüzyıllarında Halifeler katında da cariydi: krş. Kremer II 119.

20 Cüveynī III 29; Gaubil 109.

21 Marco Polo / Lemke 59—61. Yule I 31, 33.

Hükümdarın en çok tercih ettiği baş-kadının çocuğu mevkice diğerlerine üstün tutulur [22] (252) ve bilhassa devlet varisliği mevzuubahis olurdu. Başka birleşmelerden doğan çocukların yabancı hânedan kızlarıyla izdivaçlarından hasıl olanlar — bu sonuncularla evlenmek nadir olmamakla beraber — hususî bir rol oynamamışlardı; Abaḳa'nın Bizans Kayserinin kızı Meryem [23] ile evlenmesi bu yüzden olmuştu. Bu nevi bağlanmalar ekseriya her hangi bir evlenmeye müncer olmadan daima sözde kalmıştır. 1215 de şimalî Çin imparatorunun *Kin* (Altan Ḫān) hânedanından biri ile kızını evlendirmek istemesi Cingiz Ḫān'ın taarruzlarına maruz kalmamak içindi [24]; Şarkî-Roma Kayseri II. Andronikos kararlaştırılan ittifakı bir yunan prensesi ile evlenerek takviye etmesini Ġāzān'a teklif etmişti [25]. Abū Saʿīd ise Al-Melik an-Nāṣır 'ın kızı ile evlenerek Mısır ile sulhu sağlamak istiyordu [26].

İlhan prenslerinin ülkelerini doğrudan doğruya İlhanların hâkimiyeti altına sokmak maksadiyle bazı küçük-hükümdar (Teil-fürst) ların saltanat varisi kızları ile evlenmek istemeleri bazı İran gölge hükümdarlarının Hülēgü neslinden bir prenses ile — yani bir nevi miras yoluyla — evlenerek itibarlarını arttırmaları [27] hususuna bir cihetten uyuyordu. Evlenme tarikiyle mirasa hak kazanmak ise Moğol noktai nazarına tamamiyle uygundu. Bu

[22] Cüveyni I 29 da böyle; Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 50: Reşīd üd Dīn / Berezin b 75. — Marco Polo / Lemke 176 v. d. ile Ricoldus 115 un farzettikleri gibi imtiyazlı mevkide bulunanın daima ilk alınan kadın olması her zaman doğru değildir. Burada keyfî hareket — eşit kadınlar arasında — muhakkak büyük rol oynuyor. — fakat krş. Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 48, 53; ayn. esr. 51 v. d. (Baş Hatundan olan oğulların diğer kadınların çocuklarına karşı durumları hak.) Bunun için ayn. zam. Nikolaj Ivanoviç Veselovskij: *Chan iz temnikov Zolotoj Ordy* (Altun Ordunun on binlerinden bir Han, (Zapiski Rossijsk. Akad. Nauk, St. Petersburg (1916-) 1922, 8 seri, cilt. XIII, Abh. 6 de), s. 3.

[23] Krş. yk. s. 78.

[24] Reşīd üd-Dīn / Berezin d. 35 v. d., Mīrḫvand V 18.

[25] Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 r; Pachymeres II 402.

[26] Abu'l-Fidā V 382 v. d. — fakat Mısır sultanı kızlarının çok küçük olduklarını bildirdi.

[27] Bu Maveraünnehir'de de vukubuldu: Algūi 1260 da Mobārekşāb'ın annesini evlenmiye zorlamak istemişti: Vaṣṣāf / Hammer I 28.

telâkkiye tevfikan Abaķa'nın biraderi Möngke-Temür (Mängū Tīmūr) 1272 de (253) Fārs Atabeğin'i Ebeş'le evlenmişti [28]; filhakika Fārs 1284 tarihinde Moğollara geçti.

Maamafih moğol hükümdarları ile bağımlı hükümdar kızlarının evlenmeleri de vakıydi. Kermān hâkimi Borāķ Ḥāceb'in kızı Cağatāy'ın karısı Sevinç Ḫātūn [29], Kermān beğ'i Ķoṭb ud-Dīn'in kızı, Abaķa'nın ve Geyḫātū'nın karısı Pādeşāh Ḫātūn [30] ve nihayet Gürcistan kıralı II. Demetrius'un Arġūn'un bir oğluyla [31] zorla evlendirilen kızı buna birer misal teşkil ederler.

Bir İran hükümdarının — tahtını kaybettikten sonra da olsa — nediminin kızları ile evlenmesi keyfiyetine Abū Saᶜīd' de rastlıyoruz. Bu hükümdar Çoban'ın kızı Bağdād Ḫātūn ile ve onun yeğeni Delşād Ḫātūn'la evlenmişti [32].

Muhtelif devlet kısımlarına (Reichsteile) mensup hükümdar hânedanı uzuvlarının arasında bidayette bu hânedan mensuplarının—başka tâbi ülkelerde de hizmet etmelerine imkân vermekte olan—birleşmelerinden İran hesabına oldukça erkenden vazgeçilmiştir. Altın ordu ile harp çıkması ve Maverâünnehir'de nizaların başgöstermesi buna imkân bırakmamıştır. Abaķa, ora hükümdarı Borāķ'ın, kendi hizmetinde bulunan biraderi Nikūdār'dan (1268) Maverâünnehir istilâsında o derece şüphelenmişti ki, Nikūdār Gürcistan'a çekilerek İlhan ile savaşa tutuşmağa mecbur kaldı [33]. Halbuki onun, İlhan ile hiç kavga etmeden İran hizmetinde bulunan son Maverâünnehir prensi olması muhtemeldir. Çin ile birleşmek, mesafenin uzaklığı dolayısiyle, hemen hemen imkânsızdı. Buna mukabil ora hükümdar hânedanı ile asıl Moğolistan hükümdarları — ki bunlar bir dereceye kadar Büyük-Ḫānların filī hâkimiyetleri altında yaşıyorlardı — arasında uzun zaman kuvvetli münasebetler devam etmiştir [34] (254).

[28] Krş. yk. s. 162.

[29] Mustavfī I 529. — Krş. yk. s. 173.

[30] Ayn. eser. 530, 532; Vaṣṣāf/ Bombay 291. — Onun Geyhātū ile de evli olduğu sikkelerle sabittir: Türk. Kat. III 40.

[31] Kᶜartᶜlischovreba I 413 orta-aş.

[32] Krş. yk. s. 143. [33] Vaṣṣāf / Hammer I 143.

[34] Krş. ez cümle. Üan-ṣī 1312, 1315, 1332, Bretschneider de not 179.

Hükümdar seçimi

Hükümdarlık Büyük Moğol İmparatorluğunda ve İlhan devletinde irsen intikal eder, mutat üzere saltanatta babayı oğlu istihlâf ederdi. Eşit annelerden olan oğulların hepsi de ayni haklara malik bulunurlardı. Bu müsaviliğin ortaya çıkardığı müşküller, hükümdar oğullarından başka o hükümdarın ölmüş olan en yaşlı oğlunun oğlu yani torunu bulunduğu zaman bir kat daha artardı. Cingiz Ḫān, en büyük evlâdı Çūcī'nin oğlu Bātū'nun haklarını tanıdığından bu torunlar — Cingiz örnek alınarak — oğullarla hukukan müsavî tutulmuş ve birçok defalar amcalarına tercihan hükümdar nasbedilmişlerdir. Bu cümleden olarak Cingiz Ḫān Cağatay ile anlaşarak Maverâünnehir'de Ḳara Hülegü'yi, amcası kara Oğul'u atlattıktan sonra tercihen nasbetmiş [35], Ögedey de torunu Şirēmön'ün kendi yerine geçmesini istediğinden [36]; 1294 de Çin'de Ḳubilay'dan sonra torunu Temür (Tīmūr) geçmişti [37].

Saltanat varisliği için sabit ahkâm mevcut değildi; yalnız bu yolda kaçamaklar vardı; meselâ Aḥmed 1282 tarihinde yeğeni Arġūn'a karşı, hükümdarın en yaşlı (herhalde hayatta olanlar kastediliyor) oğlunun (burada Hülegü) diğerlerinden ziyade hakka malik bulunduğu yolunda kaçamaklı bir tefsirde bulunmuştu [38]. Bu söz bilhassa Aḥmed için manasızdı. Fakat bir derece hususî hakka sahip bulunan [39] en küçük oğlunun miras hukukuna istinat eden [40] Möngke de bu hususta haklı değildi. Möngke bu suretle Cingiz'in en küçük evladı ve

[35] Cüveynī I 210.

[36] Cüveynī I 206; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 134; Mailla IX 247.— önceden varis olarak tayin edilen Prensler Ögedey'den evvel ölmüşlerdir: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 174, 240.— Şıremön Göyük'ün seçiminde 1246 da bulunmamış (Reşīd üd-Dīn / Blochet II 243.) ve o zaman kendi namzetliğinden vaz geçmişti.

[37] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 589 v. d. — Buna mukabil 1246 da Göyük Cagatay'ın torunu Ḳara Hülegü'yü Maverâünnehir'de azl etmişti; çünki büyük babasının bir oğlu hâlâ yaşıyordu: Ḫvandemīr / Defrémery a 71. Mamafi bu telakki tutunamadı.

[38] Mısır sultanı Ḳılāvūn'un hal tercümesi Maḳrīzī/ Quatremère de II, I. 159.

[39] Krş. aş. *«Miras Hukuku»* fas.

[40] Krş. yk. s. 56 v. d.

kendi babası Toli (Ṭuluy)'nin iddialarını esaslandırmak istiyordu; halbuki kendisi babasının en büyük oğlu idi. (255)

Cingiz Ḫān neslinden (Altan Uruğ) hükümdar tayini için iki imkân vardı: Selef tarafından bizzat nasb ile (şayet selefin vefatında bu tanınırsa) veya seçme suretiyle. Cingiz Ḫān 1227 de üçüncü oğlu Ögedey'i (prens Köbegün olarak) kendine halef tayin etti[41] ve kardeşlerinin birlikte hareket etmeleri lüzumuna işaret ederek bu tayinin onlarca tasdikini istedi[42]. 1263 de Hülegü en büyük oğlu Abaḳa'yı kendine varis nasbetti.[43] Ġāzān ise saltanata geçmesi için kardeşi Ölceytü'yü seçmişti[44]. Umumca tanınan bu son üç hükümdar zamanında durum, hesaba katılacak başka namzetler bulunmadığı için, vazıhtı.

Neticenin zaten evvelden sabit bulunduğu bu ahval dahilinde yine bir kurultay toplandı[45]; bu suretle hükümdar intihabının derpiş ettiği siyasî hukuka zahiren riayet edilmiş olacakti[46]. Kararın

[41] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 218; Abū'l-Farac 395, 427; Mīrḫvand/Jaubert 172 v.d.; Mīrḫvand V 43; Haytonus, 289; Huth II 28 v.d. (Tibet kaynakları); Viladimirtsov, *Obşç. stroj 99*—Zyriak 211 yanlış olarak Ögedey'den Cingiz Ḫān'ın en k çük oğlu diye bahsediyor.

[42] Mahut ok hikâyesi Cüveynī'de vardır: III 27.

[43] Ḫvandemīr III 37. — 1264 devlet Şurası bu karara muttali olmuştur (Malachias (40)'ın iddia ettiği gibi Abaḳa'yı seçmedi; Hülegü'nün hayatında bu seçim manasızdı.).

[44] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 276 v; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 10; Vaşşāf / Bombay 467; Ḳāşānī 8r, 10r; Mufaḍḍal III 93; Mīrḫvand V 125; Ḫvandemīr III 54. — Ölceytü oğlu Abū Saᶜīd'i de kesin olarak tayin etmişti: Ḳāşānī 145 v.

[45] 1229: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 15 v. d. (İştirâk edenler listesi); Abū'l-Farac 428; Johann von Plano Carpini/Wyngaert 69.— 1246: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 242 v.d. (İştirak edenler listesi); Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 118 (keza); Abū'l-Farac) 448 (keza); Mīrḫvand V 53 (keza); hazır bulunan rical çadırlarının sayısı 2000'e varıyordu: Reşīd üd-Dīn/Blochet II 253.— 1251: Cüveynī III 8; Abū'l-Farac 457.— 1265: Reşīd üd-Dīn/ Viyana 214 r; Kᶜartᶜlis chovreba I 400, sat. 9; Mufaḍḍal I 487.

[46] Daha Cingiz Ḫān'dan önce müşterek Han kabilesinden seçilmişti: Haenisch 49.— Cingiz Ḫān'ın hükümdarlığı da 1206 devlet şûrasında hiç değilse şeklen halk tarafından tanındı: Üan-tsᶜau pi-şï 61 v.d.; Mīrḫvānd V 14, 16; Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 80 v. d.

evvel emirde mansup olupta sonra yine yeniden seçilen zat tarafından (256) reddi — tabiî ciddiye alınması tecviz edilmeksizin— usuldendi[47]. Mevrus hakka malik kabile reisleri ile itibar mevkiine yükselmiş devlet ricali seçilme hakkına malik idiler. Seçime hakikaten iştirak etmek için — bu hakkı haiz olanların siyasî hakklarına ait kat'î bir hüküm olmaksızın — her defa şahsî itibar mikyas tutulurdu. Seçime kadınlar da iştirak ederlerdi; 1282[48], 1284[49], 1295[50] ve 1335[51] de olduğu gibi. Maamafih bunların fikirlerine pek o kadar ehemmiyet verilmemiş olsa gerek. Seçimde Moğolların büyük bir kısmı ile diğer tab'a ve yabancı devlet elçileri ve tâbi hükümdarlar seyirci olarak bulunurlardı[52].

Kurultay önceden tesbit edilen namzede her zaman bağlı kalmadı; binâenaleyh yeni devlet reisini serbestce seçerdi. Ölen A b a ḳ a'nın kendine halef olarak seçtiği[53] oğlu A r ġ ü n hayatında bırakılmış yerine 1282 senesinde A b a ḳ a'nın biraderi A ḥ m e d seçilmişti[54]. Bunda belki dinî sebebler rol oynamıştır[55]. M ö n g k e A r ı k B o ġ a'yı kendine halef yapmayı sarahaten düşünmesine rağmen[56] 1259 da Ḳ u b i l a y kendini Büyük Ḫânlığa seçtirmeğe muvaffak olmuştu. O zamanlar yapılan uzunca bir

[47] Sarih olarak böyle : R e ş ī d ü d-D ī n / Blochet II 244 ; B a r H e b r a e u s 481.— krş. Ö g e d e y'in 1229'daki durumu : M ī r ḫ v ā n d V 54.

[48] R e ş ī d ü d-D ī n / Viyana 228 r.

[49] M ī r ḫ v a n d V 102.

[50] Ayn. esr. 112. [51] Ayn. esr. 159.

[52] B e n e d i k t v o n P o l e n / Wyngaert 139'da bu iştirak edenler sayısının 3000 gösterilmesi muhakkak mübalağalıdır.

[53] I b n A l-F ū ṭ ī 416.

[54] Tahta çıkış pazar günü, 21 haziran 1282 = 13 rabī' I 681 H. R e ş ī d ü d-D ī n / Viyana 227 v v. d. ; V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 217 ; B a r H e b r a e u s 548 ; A b ū'l-F a r a c 505 v. d. ; M ī r ḫ v a n d V 97 v. d. ; Ḫ v a n d e m ī r III 37.

[55] Krş. yk. s. 204 v. d.

[56] M ö n g k e 'nin Çin seferine çıkmadan önce devlet mühürünü ona vermesi bilhassa buna delalet eder, M u f a ḍ ḍ a l I 378, not 1 ve annesi S e y u r ḫ o ḫ a t a y t a y'i onun için kullanması : V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 20.— Krş. dahi R e ş ī d ü d-D ī n / Blochet II 319, 350 ; B a r H e b r a e u s 514 ; Z y r i a k 487; M ī r ḫ v a n d V 60.

savaş Kubilay'ın lehine neticelenmişti[57]. Kurultayda da Hülegü öldükten sonra (1265) onun esaslarına riayet edüp etmemek hususunda ta baştan beri bir neticeye varamamıştı. Daha Abaka muvasalat etmeden evvel Keza saltanata talip olan kardeşi Yaşmūt ortaya çıktı. Nihayet Kurultay Nāşer üd-Dīn Ṭūsī'nin nüfuziyle Abaka'yı, babasının tevcih ettiği makamında[58] tanıdı (257).

Arġūn'un 1291'de ölümünden sonra durum çok müşkülleşti; — belki 21 yaşında olduğu için fazla genç görünmüş olan, müteveffanın oğlu Ġāzān'ın üzerinden atlayarak (başka imkânlar açık kaldığı müddetce, bk. Abū Saʿīd) — üç talip en yüksek mevkie göz dikmiş bulunuyordu. O zamanlar namzedlerin seçim mahalline gelişindeki süratin kararda bilhassa tesiri vardı. Geyḫātū'nun, aslında seçilmesi artık kati'yen düşünülmediği bir sırada, ortada görünmesi üzerine seçiciler onun lehinde karar kıldılar[59].

Bu gibi ahvalde Büyükler kararlarının keyfî ve tesadüf olduğunu hissettirmemek için seçilmelerinin sebebini efkârı umumiyeye bildirmekle kendilerini mükellef görüyorlardı. O zaman — akıl vesaire[60] gibi — mutat ifadelerin dışına çıkılarak, meselâ seçilen zatın Cingiz yasası hakkında bilhassa derin bilgi sahibi olduğu bildirilirdi[61]. Gerçekte ise bu gibi izahların bir kıymeti yoktu. Vaktiyle 1252 senesinde, Möngke'nin seçilip Ögedey evladlarının seçim dışında bırakılmasını haklı göstermek için, bu gibi hikâyeler mahsus ortaya atılmıştı. Bundan Möngke'nin akıllı olmadığı manası çıkarılmamakla beraber seçimin bu gibi mufassal ideolojik sebeplerle delillendirilmesi, müşkil şartlar karşısında, başlıca âmil teşkil ediyordu. Hânedanın en büyüğü olduğu için üzerinde ittifak edilen[62] Bā-

[57] Krş. yk. s. 67.

[58] Bar Hebraeus 521; Mīrḫvand V 82.

[59] Reşid üd-Dīn/ Viyana 241 v; Vaşşāf/ Bombay 259; Bar Hebraeus 577; Mufaḍḍal II 550; Mīrḫvand V 108; Ḫvandemīr III 46. Krş. yk. s. 99.

[60] Abaka da 1265: Bar Hebraeus 514.

[61] Bu Çin'de türlü şekillerde olurdu: Ohsson II 506 v. d.— 1294 için (Temür) krş. Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 589 v. d. — Yasa hak. krş. aş. *«Hukuk»* fas.

[62] Bunun hak. krş. s. 56.

tū seçimi kabul etmeyerek[63] Möngke'nin seçilmesini istedi[64]. Bu (258) bir olup bitti teşkil ediyordu; zira Möngke evvelce bir mülakat esnasında Töregene'nin de Ögedey'in verdiği kararı oğlu Göyük lehine bozmuş olduğunu söylemişti ki, bunun manası mirasın bundan böyle "Moğol yasasınca„ en genç evlâda (Cingiz Ḫān'ın!) geçmesi demekti[65]. Möngke'ye karşı yapılan suikast[66] bu neticenin umumca kabul edilmemiş olduğunu meydana çıkarmış ve bu durumda seçim neticesini örf ve âdete bağlamak suretiyle hak kazanılmak düşünülmüştü. 1260 da Ögedey'in torunu Ḳāydū veraset hakkını tanıttırmak için yine Ḳubilay'a karşı silâha sarıldı[67]; ancak bundan sonra en geç dalın veraseti kat'i olarak tanınmış oluyordu.

Bir prensin meşru surette seçilen bir hükümdara karşı isyanı siyasî hukukca derpiş edilen şekillerin dışında bulunuyordu. Babası ölünce Büyükler tarafından atlatılan bir hükümdar oğlunun böyle isyan yoluyle saltanatı elde etmesi keyfiyeti iki defa vaki olmuştu. Bu gibi hallerde Büyüklerin hareket tarzları bir değildi. Arġūn 22 temmuz 1284 (7 cemāẕī 1. 683 H.) resmî bir seçimle tanındı[68]. Ġāzān ise keza seçilmiş olan Baydū'ya karşı muzaffer olduktan sonra[69] hemen Arġūn'a bi'at etmişti[70].

[63] Müteakıp sayfaya da bk.

[64] Bātū daha seçiminden önce Möngke'den yana konuştu (1251): Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 277 v. d.; Mīrḫᵛand V 54 v. d. — Şiremön (Abū'l-Farac 456 v. d.) ile Oġul Gaymış ona ve onun hükmüne tamamen uydular: ayn. esr. 457. — Krş. Cüveynī III 8; Tiesenhausen I 223 alʿUmarī'ye göre. — Bātū'nun Berke vasıtasiyle vaki tavsiyesi üzerine seçim gayrı memnunlar hazır olmadan yapıldı. Bunlar o derece gayrı memnunlardan idiler ki, seçim neticesine karşı mücadele etmek hakkını kendilerinde görmüşlerdi: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 278—283; Zyriak 457 v. d.; Mīrḫᵛand V 55. — Burada miras hukuku için Krş. Wilhelm Barthold, *İsl. Ansik.* I 710 da.

[65] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 276 v. d.; Mīrḫᵛand V 54 v. d.

[66] Krş. yk. s. 57. [67] Vaṣṣāf/ Hammer I 133.

[68] Mīrḫᵛand'a göre V. 102 v. d.: 20 ağustos — Vaṣṣāf/ Hammer I 280; Abū'l-Farac 520.

[69] Vaṣṣāf / Bombay 282 v. d.; Bar Hebraeus 587 v. d.; Mīrḫᵛand V 112.

[70] Ḫᵛandemir III 51.

Büyük-Moğol devletinde baş idare makamı çok defalar — Moğol âdetince —[71] kadınlara da (niyabetle) tevcih edilmiştir. Bu husus için ölmüş bir hükümdarın, çocukları veraset iddia edebilen dul karıları (baş kadın) mevzuubahis olurdu. Bātū — ihtiyarlık dolayısiyle — saltanattan feragat ettikten sonra[72], bu makam 1241—1246 tarihinde Ögedey'in dul karısı Töregene tarafından işgal edilmişti[73]. Müşavir olarak (259) yanında oğlu Göyük bulundu[74]. Cingiz Ḫān'ın biraderi Ūtkīn namzedliğini geri aldığı zaman[75] Göyük büyük-Ḫānlıkta babasını takip etmişti. Göyük'ün dul karısı Oğul Ġaymış pek müşkül bir durumda idi; çünkü Bātū onun kocasına kızgındı ve kendi başına tedbirler alıyordu[76]. Maamafih Prensler Meclisi kadının faaliyetini sarahatle tasvip etmiş ve vezir Çinḳāy'ı yanına müşavir vermişti[77]. Buna rağmen artık zamanı geldiğini sanan hükümdar Şiremön de hususî bir nâib nasbetti[78]. Bu karışıklıkların alınmasını zarurî kıldığı tedbirler neticesinde Oğul Ġaymış'ın hareket tarzı o derece gürültüyü mucip oldu ki, Möngke nihayet Oğul Gaymış'ı idam ettirdi[79].

Kadınların eyalet idarelerinin başına niyabetle geçirilmesi saltanat tahtına oturan kadınların vaziyetine uyuyordu. Kafkas valisi Gürmāġun hastalanınca işleri bir müddet karısı çevirmişti[80].

Büyük İmparatorluğun ayrı ayrı devletlere bölünmesinden sonra kadınların bu faaliyetleri bir hayli kısalmış olmakla beraber büsbütün de kaldırılmış değildi. Maverâünnehir'de Ḳara Hülegü öldükten sonra[81] dul karısı Ergene niyabete geçti ve 1300 de Büyük-Ḫān Temür hastalanınca bir vezir ile

[71] Mīrḫᵛand da V 52 böyle.
[72] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 134.
[73] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 232; Mustavfī I 578.—1252 Kurultayı onun meşru varisi olan çocukların anası mevkiinde bulunduğuna işaret ediyor; Abū'l Farac 448.
[74] Cüveynī I 203 v. d.
[75] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 236 v. d.
[76] Cüveynī I 217. [77] Ayn. esr. 218 v. d.
[78] Ayn. esr. III 7. [79] Krş. yk. s. 57.
[80] Zyriak 243, 439; Malachias 11.
[81] Mustavfī I 577; Ḫᵛandemīr/ Defrémery a 72.

birlikte onun ölümüne kadar [82] işleri karısı tedvir etti. İran'da bir kadının idareyi tekrar eline alması ancak bir karışıklık vukubulması üzerine olmuştu. Müteaddit taht kavgaları esnasında 1338de Abū Saʿīd'in hemşiresi (ve nihayet) Arpa'nın dul karısı Sātı Beg — zâhir nesebi dolayısiyle olacak— herkesten evvel meşru varis görüldüğü için [83] tahta çıkarılmıştı; maamafih tahtta uzun zaman kalamadı. Vaziyetin müşkülâtı erkeğe lüzum gösteriyordu. 1336 da, besbelli bu sebebten olacak, Abū Saʿīd'in sonradan doğan kızının varislik hakkı tanınmadı; çünkü onun saltanatı tam mânasiyle sözde kalacak, vezirlerin keyfî hareketlerine yol açılmış olacaktı. Halbuki vezirlerden bir çoğu erkek evlâda karşı veraset hukukunun münakaşasını mümkün görmüyorlardı (260) [84].

Seçim ve bîat

Büyük Moğol devleti dahilinde hükümdar seçimlerine dair canlı tafsilâtı Johann von Plano Carpini'de buluyoruz. Bu müellif 1246 de Göyük'ün intihabında bulunmuştur ki, bunu şark kaynakları da, şüphesiz isim zikretmeksizin, bildirmektedir [85].

Asıl seçim bir otağ içinde yapılırdı; bu otağ iki bin kişiden başka hükümdarları, Prensleri, seçim hakkına sahip ümerâyı ve yüksek makam işgal eden zevâtı alırdı. Bütün seçimlerde bu otağdan bahsedilmekteydi. Seçiciler merasim esnasında dört gün en kıymetli kumaştan dikilmiş renk renk elbiseler giyerlerdi [86].

Otağ iki kapılı idi; biri hükümdar için açık bulundurulur, halka tahsis edilen ikincisi ise bekçiler tarafından emniyet altında tutulurdu. Memnu sahayı aşmak cezayı müstelzimdi. Moğol halkı müzakerelerin neticesini dışarıda beklerdi. Elçiler çadırın içinde misafir edilirdi. Johann'ın temin ettiğine göre

[82] Mīrḫᵛand V 67.
[83] Krş. yk. s. 148. ve s. 275.
[84] Ḥāfez-i Abrū 54 r. - Krş. yk. s. 144.
[85] Krş. yk. s. 57.
[86] Benedikt von Polen / Wyngaert 139 bu elbiselerin kumaş ve renkleri hak. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 117 den başka türlü malûmat vermektedir.

1246 seçimi evvelden taayyün etmiş bulunuyordu. Vakıa seçimler gizli yapılmakta idi ise de Göyük'e karşı ayrıca hürmet ve tâzimde bulunulması — çadırdan çıktığı zaman taganni ve teşyi edilmesi ve asâsının önden taşınması — onun, en kuvvetli namzed olduğunu gösteriyordu [87].

Seçim töreni çok defa hep aynı şekilde icra edilmiş olsa gerektir; çünkü hemen seçimi takip eden merasim hiç değişmemekte idi. Maamafih sonraki seçim toplantıları hakkında bu derece tafsilât elde edilememiştir.

Seçim toplantıları, büyük Moğol devleti zamanında Moğol hükümdar ailesinin en eski vatanında Köge Nağur (mâvi göl [88]) veya daha garpte Onon ve Kerulen sahilleri üzerinde [89] yapılırdı. Bātū meclisin Volga kenarında bir yerde toplanmasını rica ettiği halde [90] Möngke burada (261) seçilmişti. Asıl Moğolistan Arık Boğa'nın nüfuz bölgesine ait olduğundan Ḳubilay sonradan Kᶜay-Pin-fu'da seçildi [91].

İlhan devletinde seçim meclislerinin toplanması için muayyen bir yer yoktu; Büyükler ya ölüm döşeğinde yatan hükümdarın başucunda toplanırlar, yahut da Tebrīz başkentinde veya—eğer hükümdar tahtı cebren eline geçirmişse — muzaffer olduğu yerde toplanırlardı.

Seçim'den sonra hemen yeni hükümdara bīat edilirdi ki Şamanî olan Moğollarda bu, dinî bir bayramdı. Bu gibi bayramlar İlhan devletinde de mer'î kalmıştı. Bīat için sabit bir tören vardı — bu kaynaklarımızın sık sık yaptıkları kayıtlardan anlaşılır — Rical hükümdara, mutat şekilde, arzı tebaiyyet ederek bīat ederdi [92].

[87] Ayn. esr. 117 v. d.; Vinzenz von Beauvais XXXI, Kap. 32.

[88] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 241.; Reşīd üd-Dın /Quatremère I 114; Mīrḫvand V 55 (Göyük için). — krş. dahi Altan Tobçi 148; Hyazinth 299.

[89] Ögedey nezdinde 1229 da: Hyazinth 149 v. d.; Altan Tobçi 148. — 1251 Möngke de: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 136; Hyazinth 305; Altan Tobçi 148.

[90] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 225, 274.

[91] Ayn. esr. 391, 391, deki not b.

[92] 1229: Mīrḫvand V 43; Hyazinth 149.—1246: Bar Hebraeus 481; Mīrḫvand V 53. — 1251: Bar Hebraeus 488;

Saltanat varisi taayyün ettikten sonra toplanan rical serpuşlarını çıkarırlar, kemerlerini çözerek, omuzlarının üstüne koyarlardı. Sırmalı bîat çadırında (Johann von Plano Carpini'nin tesmiyesi veçhile "*Orda aurea*") [93] vukubulan bu törende seçilen zatı kendilerine hükümdar olarak kabul ederler [94] ve ondan sonra hükümdarın yanında bulunan en yakın akrabası —meselâ Ögedey'in seçiminde biraderi Cagatay'la amcası Ūtkīn bulunmuştu [95] — elinden tutarak dört semti işaret etmek üzere [96] üstünde dört şilte bulunan tahta [97] oturturlardı. Elinden tutup götürmek (262) eski Türk (ve belki de Moğol) âdeti olup Sibirya'nın Türk kavimleri arasında bu güne kadar berdevam olmuş [98] ve osmanlı elçilerine ait merasimde de ehemmiyetli, fakat çok defa yanlış anlaşılan bir rol oynamıştı [99]. Bu suretle tebcil edilen [100] zat böylece desteklenecek ve yürümesi kolaylaştırılacaktı.

Yeni seçilen zat tahtta bulunduğu halde devletin büyük-

Abū'l-Farac 457; Mīrḫᵛand V 55.—1259: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 391.

[93] Bu çadır seçim yerinden üç dört saat mesafede olup altın kaplamalar ve altın çivilerle bezenmiş sütunlar üzerine dayanmakta idi; Tavan ve üst duvar kubbeyi teşkil ediyordu: Johann von Plano Carpini / Wyngaert 119.

[94] Bu sahne hak. mufassal tarifat Vinzens v. Beauvais'de vardır: 296 v. d. (Simon biradere göre).

[95] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 16 ve Abū'l Ġāzī 137 ye göre Ögedey'in kardeşi Tuluy.

[96] Krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 120 v. d. ile 139 v. d.—Cingiz Ḫān'ın tahtı dokuz ayaklı idi: Mīrḫᵛand V 16.

[97] Cüveynī I 147; Bar Hebraeus 459.

[98] Krş. Wilhelm Radloff: *Die Sprache der türkischen Stämme Südsibiriens und der dsungarischen Steppe*, I. böl. 2. kıs. St. Petersburg, 1868 s. 45, sat. 65 ve 66 (Sağai-Türk'lerinde).

[99] Berthold Spuler: *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad* (1739), kıs. 2 (Jahrbücher fur Kultur und Geschichte der Slaven, N. F. XI, 1935, s. 190).

[100] Bu saygı en yakın akraba için bir ödev idi. Bunun için Aḥmed 1282 de, ancak seçimden sonra göründüğünden dolayı Yeğeni Argūn'a itapta bulunmuştu. Aksi takdirde onu tahta kadar teşyi edecekti: Reşīd üd-Dīn / Viyana 228. — 1252 için krş. Cūzcānī 411.

leriyle resmî bir mülakatta bulunur[101] sonra da çok kibar bir moğol büyüğünün, ekseriya bir prensin. hoşâmedî makamında elinden kadehi alırdı. Ogedey kadehi, kendi yerine teklif ettiği[102] kardeşi Toli (Tuluy)'nin elinden almıştı. Orada bulunanların hepsi dokuz defa (başkalarınca 7 defa)[103] diz çöktüler[104]. Bu dinî merasim bittikten sonra güneşe karşı üç defa dua edildi[105]. Bunu usulen üç günlük bir bayram takip etti; hükümdar bu bayramda hazır bulunanlara ikramda bulunarak para ve mücevher dağıttı. Bu dağıtmalarda devlet hazinesinden büyük bir kısmının israf ve heba edildiği sık sık vakidi (263)[106].

İlhanlar budî ve müslüman olduktan sonra da bu merâsim dinî-Şamanî mahiyetini muhafaza etmemekle beraber, bâki kaldı. Daha 1282 de Aḥmed'in[107], 1284 de Arğūn'un[108] ve 1304 de Ölceytü'nün[109] huzurunda (ve keza 1294 de Çin'de[110]) otağda tahtın karşısında[111] beyaz kebe üstüne yükselmek, başını aç-

[101] Bu arada (gûya) mutat meseleleri Vinzenz Von Beauvais bildirmektedir : 1296 v. d.

[102] Krş. yk. s. 43

[103] Bar Hebraeus 459'da böyle. — aynı şeyi Vaṣṣāf/ Hammer I 33 1259 için ve aynı yazar 102 v. d. Abaḳa için söylüyor. — 9 sayısı Moğollarca mukaddes olduğundan buna uyan malûmat hakikate daha yakındır.

[104] Krş. Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 182.

[105] 1229: Cüveynī I 147 v. d.; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 16 v. d.: Bar Hebraeus 459; Abu'l-Farac 428. — 1246: Cüveynī I 207; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 245; Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 119; Bar Hebraeus 481. — 1. temmuz 1251 (Möngke'nin I. seçimi): Cüveynī III 14; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 278; Abu'l-Farac 458; Mīrḫᵛand V 55. — 1252 (Möngke'nin Kat'ī seçimi): Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 283 — 1259 (Ḳubilay): Vaṣṣāf / Hammer I 35. Dinî âdetler için krş. yk. s. 80.

[106] Not 8 de adı geçenden başka ayr.: Güveynī III 17 ve bilh. Johann von Plano Carpini/Wyngaert 119.

[107] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 228 r.

[108] Ayn. esr. 235 r.

[109] Ḥāfeẓ-i Abrū 2 v; Ḳāşānī 17 v. — Abū Saᶜīd'in Sol-tāniye'ye 1316 da girişinde yüz defa diz çökülmesi şüphesiz mübalağalıdır: Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r; Vaṣṣāf / Bombay 468, 475.

[110] Mīrḫᵛand V 65.

[111] Haytonus 285 hükümdar seçiminde 2 defa hazır bulunduğunu iddia ediyor.

mak, kemerini çıkarmak ve diz çökmek gibi adetlerin yapıldığını görüyoruz. Hükümdarın tahtı — kadınların da katıldığı bayramlarda hükumdarın üstünde oturduğu taht [112] —Tebrīzde saklandı; fakat ihtiyaç halinde —mesela 1295 de Bāydū için olduğu gibi— başka bir yere de nakledilebilmişti[113]. Zikıymet taşlarla bezenmiş olup cüluslarda kullanılan hususî serpuşların da (*Kulāh-ı muraṣṣaʿ*) verasetle intikal ettiği meydandadır [114].

Omuza takılan kemeri çıkarmak suretiyle yapılan bīʿat Moğollar zamanında Moğol-İran Şube-hükümdarlarında da cariydi. 1230 da Lurestān'ın büyükleri yeni Atabeg'leri Abū Bekr'e bu suretle bīʿat etmişlerdi [115].

Umumî bayramların dinî bir hüviyet taşımadıkları zahir olduğundan bu bayramlar İlhan'larca eski tarzda kutlanmıştır. Möngke[116] zamanında olduğu gibi Ġāzān zamanında da meselâ doğum günlerinde [117] veya yeni binaların açılşında resmen törenler[118] tertip edilirdi. Bu törenlerde de bīʿat törenlerine benzer şekilde sarfiyat yapılmıştır: Möngke bir defasında dört günlük törende (264) hazır bulunanlara yeni hilʿatler dağıtmış [119], Ġāzān da bu maksad için bir gün içinde sırma bir çadırla sırma bir taht yaptırtmıştı [120].

İlhan'ların Büyük - Ḫan'la münasebetleri

Möngke; İran ile garbî Asya memleketlerine boyun eğdirip Moğol devletine katmasını Hülegü'ye emretmişti. Hülegü bu ülkeler üzerinde hâkimiyet kuracak, orada büyük Hān'ın bir nevi mümessili (Daruġaçin = Dārūġā)

[112] 1282: Vaṣṣāf/Hammer I 218 v. d.; 1284: Reşīd üd-Dīn/Viyana 235 r; 1295 (Bāydū): Mīrḫᵛand V 112; 1304: Mīrḫᵛand V 126, 143.

[113] Bar Hebraeus 588.

[114] Ḥāfeẓ-i Abrū 53 r böyle bir serpuştan aşikâre bahsetmektedir.

[115] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 36.

[116] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 305-307.

[117] Reşīd üd-Dīn / Viyana 275 v.

[118] Waṣṣāf / Bombay 542.

[119] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 305 v. d. — Bu bayram hak. krş. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 285 v. d.

[120] Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 r.

sayılacak ve onu metbu tanıyacaktı[121]. Hülegü'nün ikinci oğlu Cümkūr, Möngke'nin yanında rehine olarak kaldı[122]. Hülegü'nun aldığı ganimetin beşte ikisinin Büyük-Ḫān'a teslimi mecburiyeti onun unvan ve sikkelerinde yer bulan — bu sikkelerde evvelâ biraderi Möngke'nin ismi vardır.[123]— vaziyete uygun düşüyordu[124].

Fethedilen memleketin Hülegü'ye irsen intikal ettirilmesiyle Büyük-Ḫān, kanūnen meşru saltanat veraseti tertibine riayete icbar edilmiş oluyordu. Onun müdahalesi yalnız münazaalı hallerde mümkündü. Bununla beraber Hükümdarların — 1295 veya daha doğrusu Ḳubilay'ın ölümü olan 1294 tarihine kadar — Büyük-Ḫānlar tarafından tanınmaları lâzımgelmekte idi. Abaḳa Çin'den haber gelinceye kadar resmen tahta çıkmaktan kat'iyen çekinmiş, ancak oradan gelen elçinin muvasalatını müteakip bir çarşamba gününde 29 Kasım 1270 (10 rabīᶜ II. 669 H.) tarihinde resmī bir devlet toplantısında tahta[125] (265). — Daha evvel yalnız alelade bir sandalya üzerine — oturmuştu[126]. Elçilik heyeti bol hediyelere gark edildiği gibi, o zamanki Fārs valisi olan Angyānū onlarla birlikte Büyük Ḫān'ın katına gönderilmişti[127].

Daha 1282 de Ḳubilay İran'da çıkan kavgalara karşı vaziyet almak mecburiyetinde kalmıştı. Şüphesiz sözüne pek az

[121] Krş. Frähn, *Il-Chan.* 483.—Bīᶜat alâmeti alna vurmaktı (mörgükü); Rusların çelobite'lerine uygundu: Vladimirtsov, *Obşç. str.* 101, 106.

[122] Reşīd üd Dīn / Quatremère I 98.— Krş. yk. s. 59.

[123] Brit. Kat. VI, s. 8 v, d. ve s. 10, bundan başka s. LIV v. d.; Türk. Kat. III, Nr. 7 s. 8 ve Nr. 9 v. dd., s. 13 v, dd.; Berliner Museum. — ünvan için krş. s. 270.

[124] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 318; Mufaḍḍal I 445.

[125] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 214 r ve v; Vaṣṣāf/ Hammer I 102; Haytonus 305; Mīrḫᵛand/ V 82.

[126] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 221 V; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 433; Mīrḫᵛand V 92. — Blochet, *Intr.* 228, not 3 ve 4 ve 229, not 1. ye göre bu haberler Mogolcadan tercüme edilmiştir; çünki buradaki *peder-i nīkū* Mogolcadaki *sain eçige*'ye uymaktadır.

[127] Vaṣṣāf/ Bombay 195. — Vaṣṣāf'ın kaydettiğine göre bu gibi sefaret heyetleri sevilmeyen ricalin, uzunca zaman için saraydan muhtelif defalar uzaklaştırılmalarına yarıyordu.

güvenilmekte olan Haytonus[128]'a göre Arġūn islâm olduğu için Aḥmed'i Büyük-Ḫān'a şikâyet etmiş onu "babasının yolundan ayrılmakla„ suçlandırmıştı. Ḳubilay'ın garba göndermiş olduğu Moğol cinsinden olan Nasturī katolikos'u III. J(h)a balāhâ'nın da[129] Çin'de Aḥmed aleyhinde (tahriren) ifadede bulunduğu sanılmaktadır. Hiç değilse hal tercümesinde Bar Ṣaumâ ile beraber onun böyle bir hareketinden şikâyette bulunulduğu bildirilmektedir[130]. Ḳubilay'ın müslüman Aḥmed'i silahla mukabelede bulunmakla tehdit ettiğini[131] söyleyen Haytonus'a inanmak şüphesiz caiz değildir. Mamafih Ḳubilay yeğeninin dinini değiştirmesinden dolayı öfkelenmiş olabilir.

Arġūn 23 şubat 1286 (27 ẕī'lḥecçe 684 H.) tarihinde gönderilen bir heyet vasıtasiyle resmen tanınmış ve onun üzerine 7 nisan 1286 (10 ṣafer 685 H.) tarihinde cülus töreni yapılmıştır[132]. Vaktiyle İran sarayına Büyük-Ḫān'ın mümessili sıfatiyle gönderilen Tṣʿen-sian ("Şansölye; Çīnk-sāng„) Bolod (Bolad-Pūlāt) Eran'da Sarāy-i - Manṣūriye'de ikamet ederek 26 nisan 1313 (28 ẕīlḥecce 712 H.) tarihine, yani vefatına kadar garpte (266) kalmıştır[133]. Yanında daima birkaç memur bulunurdu. Blochet[134] onun —güya Büyük-Ḫān namına— Ġāzān ve Ölceytü'nün hükümdarlıklarını tanıdığını sanıyor; çünkü bu hükümdarı doğrudan doğruya tanımak için Çin'den bir heyet gönderildiği bildirilmektedir. Bana kalırsa bu iki İlhan, Temür tarafından tanınmalarına artık bir kıymet vermemişlerdir; onların derhal tahta çıkmaları ve sair hareketleri bu telakkimde tamamen haklı olduğumu gösteriyor. Çin ile münasebetleri de bu yüzden asla kesilmedi. Bolod'un

[128] Haytonus 313. [129] Krş. yk. s. 237 v. d.
[130] Taşʿītâ 41 v. d. [131] Haytonus 313.
[132] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 236 v; Haytonus 314. — Mührün üstünde mahkûk Çince yazı Blochet, *Intr.* 231'e göre şöyledir : «*devleti elinde tutan ve yabancı ülkelerdeki uluslara hâkim olan hükümdarın mühürü*» krş. dahi Pelliot, *Doc.* 38.
[133] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 236 v; Ḳāşāni 98 r (Errān da Murġzār da öldü).—krş. dahi Ohsson IV 13 ve Blochet, *Intr.* 230. — oğlu zaten garpta kaldı ve orada perşembe, 3 ocak 1314 (15 ramażān 713 H.) de Yasāvul'un bir kızı ile evlendi (Krş. yk. s. 133): Ḳāşānī 102 r.
[134] Blochet, *Intr.* 231.

İlhanların cüluslarında Büyük-Hān'ı temsil etmelerinin şüpheli oluşunun bir delili de, bence, Geyḫātū'nun, tahta çıkmak için (29haziran 1292 = 12 receb 691 H.) Alaṭāğ'da [135] Bolod' un hazır olmasına rağmen Çin'den tanınmasına ait tahriratın gönderilmesini beklemiş olmasıdır [136].

Ġāzān tahta çıkınca vaziyet değişti. 1294 senesinde Ġāzān'ın amcası Büyük-Hān Ḳubilay ölmüş ve onunla beraber büyük Moğol devleti fikri de mezara gömülmüştü. Her ne kadar ora hükümdarlarlı — İran hükümdarları gibi— bermutat Çin İmperatorluğu ailesinin uzuvları sayılıyor idiyseler de, Altınordu devleti Arıq Boğa ile Ḳubilay arasında çıkan mücadeleler neticesinde ta 35 sene evvel siyasî hakları hususunda istiklâlini ilân etmiş bulunuyordu. Ġāzān bundan böyle sikkelerinin üzerine şu; "*Tengri Kücündür*„ [137] ibaresini—ki aşağı yukarı garb hükümdarlarının "*Allahın inayetiyle*„ sine muadildir ve onun yerine de halefleri büyük-Ḫanların hegemonyalarına işaretle *Ḳāān-ul-aʿẓam*„ ibaresini koymuşlardır—koydurdu. Ġāzān da Kararında müstakil olduğunu, dinini değiştirmekle göstermiş oluyordu.

Buna rağmen Daidu sarayiyle münasebet dostca olmakta devam etti. Ḳubilay'ın pek mühim olmayan halefleri (267) de taleblerini geçirtebilecek durumda olmasalar gerekti. Temür Ġāzān'ı "*Garp memleketlerinin sulh âmili hükümdarı*„ [138] olarak nasbediyor, Ölceytü de Çin'den yeni resmî bir mühür alıyordu ki, ez cümle fransa kıralı IV. Philipp'e 1306 tarihinde gönderdiği mektubu onunla mühürliyordu [139]. Bu mektubda Büyük-Ḫān ile Maverâünnehir hükümdarları (Cağatay) arasında, barış yapıldığından bahsediliyor ve bu barış "senelerce süren savaşlardan sonra (Arıq Boğa-'dan beri) Moğol devletinin bir akdi olarak„ kutlanıyordu [140].

135 Reşid üd-Dīn/ Viyana 244 v ; Bar Hebraeus 578.

136 Vaṣṣāf / Bombay 260.

137 Brit. Ka. VI, XLVIII v. d. ; Jacquet, *Notice* (yk. s. 209 not 92 gibi) 344. — Krş. dahi yk. s. 188.

138 Üan-şï, kap. 16. s. 1. ve kap. 108, 7 /Blochet 231 ve 231 de not 1.

139 Krş. yk. s. 255 — Şüphesiz varisliği kat'iyyen resmen nasb ile veya doğrudan doğruya tasdikla mukayyet değildi.

140 Büyük-Ḫān Elçilerinin bu tebligat ile 19 eylül 1304 de Tebriz de

Görülüyor ki, İran'ın istiklâlini ilân etmesi, münasebetlerin kesilmesine sebeb olmamıştı[141]. Bilâkis Büyük-Hān Ayur Balı batra (vefatı 1320) 1312 tarihinde Ölceytü'ye cülûsunu bildiriyor[142] ve ona 1314 tarihinde zevce olarak bir prenses gönderiyordu; mamafih prenses yolda esir edildi[143].

İran hükümdarları da dostane münasebetlerin devamında alâkalı olduklarını göstermişlerdir. 1298 de Ġāzān Moʿaẓẓam Faḫr-ed-Dīn Aḥmed ile Toġa (Tūḳāy)'yı Çin'e gönderdi. Bunlar hediye ve alış veriş için 10 tümen para getirdiler. Temür bunları Daidu'da iyi kabul etti, dört sene Çin'de kaldılar. Onlara orada İlhanların, imperatorluğun ipek imalâthânesindeki hisseleri verildi ki, bu hisseler Hülegü'nün 1253 seferindenberi verilmemişti. Faḫr ed-Dīn'in dönüş seyahati deniz yolundan Çinlilerin (268) cunklariyle (haziran/temmuz 1305=704 H. sonu) yapıldı[144]. Ölceytü 1305 ve 1312 de Çin'e Elçiler gönderdi; bunlardan ilki, resmi mühürü ona getiren heyete mukabele olmak üzere gitmişti[145]. Abū Saʿīd'e bir mühür gönderildiğine dair kaynaklarda hiç bir kayda rastlamıyoruz. Filhakika bu hükümdar daha eylül 1320 de babasının mührünü kullanıyordu[146]. Bu samimi münasebetlerden dolayı

kabulü: Vaṣṣāf / Bombay 476 v. d. — Mektup hak. Kljukin (kit. cet. 97).

[141] Eğer Altun-Ordu ile İran arasındaki savaşlar bu «Topyekûn sulhta» nazarı itibara alınmıyorsa bu, Altın-Ordu'nun artık tereddütsüz olarak Büyük Moğol devleti sabasında sayılması için bir delil gibi telâkki edilebilir. Belki o zamanlar, arasıra pek kısa süreli çarpışmalara önem verilmiyordu.

[142] Ajacy Çīnk-sāng (Tṣʿan-sian) ve Devletşāh; Bağdad'a şubat 1312 de varışı: Üan-ṣī 1312 Bretschneider de, Not 178.

[143] Blochet, *Intr.* 235; Elçiler hey'etinin 8 ekim 1314 de (28 cemāzi II 714 H. beyan edildiği gibi salı değil çarşamba idi) Ḳāşānī 110 r ve v. — evlenme münasebeti hak. krş. yk. s. 276.

[144] Vaṣṣāf / Bombay 505—507. — Üan-ṣī 1304 (Bretschneider, not 178) de adı geçen Ġāzān sefaret heyeti ile her halde bu kast edilmiş olsa gerek. — Moğol Şube-hükümdarlarının o zamanlar Çin'de tahsisatları (apange: arpalık ?) vardı! Üan-ṣī 1236 (Bretschneider, not 176 v. d.

[145] Varış cumartesi 19 eylül 1304 (17 safer 704 H.): Ḳāşānī 21 v; Vaṣṣāf / Bombay 476 v. d.

[146] Pelliot, *Doc. Teh.* 44.

Ölceytü ile Abū Saᶜīd'e (1331) Büyük-Ḥān tarafından Kuan-pᶜin hükümdarlığı tevcih edildi[147]. Buna göre bir Avrupalının eserinde[148] Çin noktayı nazarından Abū Saᶜid halâ Büyük-Ḥān'ın tımarcıları (lehensträger) olarak kaydedilebilmektedir. Bu kitabın verdiği tafsilata bakılırsa İran hükümdarları her sene deve, doğan (Gerfalken), kıymetli taşlar vs.yi Daidu'ya göndermişlerdir. Bu zihniyete uygun olarak Büyük-Ḥān'da 1316 da Çoban'ı (ismen) *Emirilümera* nasbetmiş[149] Çoban da o düştükten sonra Çin Kayserini Ḥorāsān'dan bu meseleye müdaheleye boşuna teşvik edip durmuştur[150]. İran Şube-devletinin parçalanmasından sonra bile Daidu'da memleketin inkişafına ne kadar alâka gösterildiğini — Çin kitaplarında tafsilâtı mevcut bulunan son hükûmetcikler de dahil olmak üzere — bu devir hakkında mevcut birçok beyanat göstermektedir[151]. Çinliler de İran hükümdarlarının — Daidu'nun herhangi bir, velevki ismen olsun, nasb (tanıma) hakkı olmaksızın — tamamen uydurma olan tımar tabiiyeti (Lehensuntertänigkait) mevhumesine sarılmakta sonuna kadar devam etmişlerdir.

Hükümdar unvanları

Büyük Moğol devletinin ilk hükümdarı Temüçin'in 1206 da — Moğol haberlerine göre Allah tarafından ilhama (269) mazhar bir zatın delâletiyle[152] — almış olduğu Cingiz Ḥān unvanı yalnız ona münhasır kaldı. Bu unvan şarkta "Büyük-Ḥān„ manasına alınmıştı[153]; Paul Pelliot bunu, dengiz (deniz) kelimesinin damak sessizi (Palatal) haline getirilmiş olması — Tibetcedeki Dalay-Lama (rahib-il umman) ya uyarak[154] — şeklinde tefsir ediyor. Bu kelime henüz temamiyle tavazzuh etmiş değildir.

[147] Blochet, Intr. 237; Üan-şï 107, 9a Ölceytü hak.; krş. Bretschneider II 10.

[148] Jacquet, Estat de la Chine (kit. cet. Nr. 165). Krş. Yule, Cathay III 89.

[149] Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r. - Krş. Blochet, *Intr.* 236, not 1.

[150] Blochet, Intr. 236. [151] Krş. Xuan Ta-xua 8251 v. d.

[152] Abū'l-Farac 395; Mīrḫᵛand / Langlès 201—204; Mīrḫᵛand / V 17.

[153] Reşīd üd-Dīn / Berezin d II v. d.; Mīrḫᵛand V 17.

[154] Pelliot, *Papes* a 24.—Reşīd üd-Dīn 'in izahı için bk. Reşīd üd-Dīn / Berezin b. 212; krş. dahi Dordzi Banzarov:

Cingiz'in halefleri için kullanılan unvan Kağan (telâffuzda çoktan *Ḳāʾān* olmuş ve İran dilinde buna uyularak *Ḳāʾān* yazılmıştır)[155] dır ki, *hanların üstünde* manasına alınmıştır. Ögedey eserlerde (kendi ismi olmadan)[156] hep bu unvanla zikredilmekte ve bu, bundan böyle de Büyük-Ḫān'ların unvanları olarak kalmaktadır. Bu kandan olan prens adlarına Cingiz'in ikinci neslinden itibaren oğul ilâve edilmiştir[157].

İran Şube-hükümdarlarının sikkeleri üzerinde Büyük-Ḫān daima *Ḳāʾān* adını ekseriya da "*al-aʿẓam*„[158] lakabı ile beraber taşımaktadir. 1295 senesine kadar sikkelerde bu unvanlar bulunuyor ve bu suretle hükümranlık hakları resmen tasdik edilmiş oluyordı[159]. Buna mukabil İran Şubesi Hükümdarlarının isimleri bir değildir. Hülegü Möngke'nin hâkimiyeti altında sadece "*Ḫān*„, Ḳubilay zamanında "*Īlḫān-al-Moʿaẓẓam*[160]„ unvanını taşıyor ve Īlḫān kelimesi ise "memleketin Hükümdarı„ ve "sulh hükmdarı„ şeklinde tefsir ediliyordu[161] (270).

Abaḳa bidayette ismini mutlak olarak zikretmiyor ve yalnız sikke üzerine amcasının unvanını bastırıyordu: *Ḳāʾān-al-ʿādel*[162]. Daha sonra gene Īlḫān[163] adı görülüyor. Diğer

O Proişozdenii slova Çingis (Çingiz kelimesinin çıkışı hak.): Çernaya vera da (kit. ›cet. Nr. 329), s. 77—79.

155 Bu unvan hak. Krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 10, not. 10 — Bu unvanı Temücin de bidayette taşıdı: Reşīd üd-Dīn/ Blochet 318, not d; Barthold, *Turk.* 382; —krş. K. Shiratori: A study on the titles Kaghan and Khatun: Memoires of the Research Department of the Tokyo Bunko, Nr. 1 (Tokio 1926) da çıkmış.

156 Cüveynī I 147; Bar Hebraeus 459. — Bu unvan emirnâme mucibince umumiyetle-Kâtip v. s. tarafından da — kullanılacaktı: krş. Bar Hebraeus 411; Mirḫvand/ Langlès 219 v. d.

157 Ibn. Baṭṭūṭa III 39; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 189, not e.

158 Berliner Museum; Brit. Kat. VI, s. 17; Türk. Kat. III, s. 6 ve 19.

159 Krş. yk. s. 206.

160 Berl. Mus.; Brit. Kat. VI, s. 10 v. dd., s. 22 v. dd., s. 56 v. dd; Türk. Kat. III s. 13 v. dd., s. 22 v. d., s. 24 v. dd.; Drouin 507 v. dd. Unvan hak. Krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 10, not 10 (s. 14 v. dd. da). — krş. ʿUmarī/ Ist. Faṣl II, Kap. 1.

161 Krş. Frähn, *Ilchan* 479 v. d.

162 Ezcümle Brit. Kat. VI, s. 17 Nr. 39 v. dd.—«*Ḳāʾan al-ʿĀdel*» Mogolca «çeçen (seçen) Ḳān»; Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 589 ve 589 de not 1, Aḥmed zamanında da: *Ḳāʿan al aʿẓam*; Drouin 518.

163 Brit. Kşt. VI. s. 20, Nr. 51.

hükümdarlar da 1295 senesine kadar bu unvanı taşıyorlardı; G e y h ā t ū ve B a y d ū zamanlarında bu unvan Moğol yazısiyle bastırılmıştı.

Ġ ā z ā n ilk defa olarak "*Ḳā'ān*" unvanını kullandı[164] ve bu suretle elde etmeyi düşündüğü hususî mevkii ve istiklâlini ilân etti[165]. Başka sikkeler üzerinde de *Sulṭān-ul aᶜẓam* Ġ ā z ā n S u l ṭ ā n M a ḥ m ū t[166] ismini taşımakta idi. Buna bir de şu "*Mengü Tengri Küçündür*" ibaresi katıldı[167] ki, bu istiklâliyete işaretti. Ö l c e y t ü ilk olarak mutat[168] uzun şark unvanlarını aldı ki bu da sikkelerde — türlü değişiklikte — görülmektedir[169].

A b ū S aᶜ ī d bu gibi zengin unvanlardan vaz geçerek kendine sadece "a s - S u l ṭ a n o l - aᶜ ẓ a m A b ū S aᶜ ī d B a h ā d ū r Ḫ ā n"[170] unvanını verdi. B a h ā d ū r Ḫ ā n adını kendisi 1317/1318 tarihinde bizzat almıştı[171]. 1335 den sonra hükümdarcıklar kendilerine ekseriya "S u l ṭ a n" dediler[172]. Bunlar arasında ilâve lakab kullananları çok nadir oldu[173]. S u l ṭ ā n kelimesi unvan olmayıp, sadece hükümdar manasına bir tesmiyedir. Bu kelime bittabi daha Ġ ā z ā n'dan evvel, hattâ C i n g i z Ḫ ā n için[174] de kullanılmıştır. S ā t i B e g'de bundan başka bir unvan almış değildir[175] (271).

İlhanlar çok defa unvanlarını ecnebi hükümdarlara karşı kullanmazlardı[176], çünkü bunu haysiyetleriyle mütenasip görmezlerdi.

164 Ayn. esr. s. 42 v. d., Nr. 122, 123.
165 Krş. yk. s. 206. 166 Brit. Kat. VI, s. 34, Nr. 89.
167 Krş. yk. s. 188.
168 Krş. Ezcümle *Fārs Atabegi* unvanı 1230: V a ṣ ṣ ā f / Bombay 178.
169 Brit kat. VI, s. 44, Nr. 126 v. dd.; Türk. Kat. III, s. 63, Nr. 73 v. dd.; Berl. Mus. — Krş. dahi Ḳ a ṣ ā n ī 3 r v. d., 12 v.
170 Brit Kat. VI, s. 62 v. dd., Nr. 171 v. dd.
171 Krş. yk. s. 218.
172 Mes. S ü l e y m ā n: Brit. Kat. VI, s. 107, Nr. 319 v. dd., Türk. Kat. III s. 180, Nr. 327; Berl. Mus. — ve N ū ş e r v ā n: Brit, Kat. VI, s. 115, Nr. 343; Türk. Kat. III, s. 184, Nr. 360; Berl. Mus.
173 Mes. Brit. Kat. VI, s. 94, Nr. 280 ve 281.
174 Mes. M ī r ḫ ᵛ ā n d/ Jaubert 174.
175 Brit. Kat. VI, s. 103, Nr. 301; Türk Kat. III, s 165, Nr. 316 v. d. — «Hān» (Mes. A r p a Ḫ ā n) ve «Ağa» unvanları arasındaki fark hak. Krş. R e ş ī d ü d-D ī n/ Quatremère I 84, not 1 (s. 86 v. d.).
176 Krş, M u f a ḍ ḍ a l II 436 ve 436 da not 1.

Mısır [177] resmî dairelerinin mektuplarda kullandıkları şekillerin İran'da kullanılan hitap şekillerine ne dereceye kadar uymakta olduğu cidden sorulacak bir meseledir. İran'da unvanların seçilmesinde, muhakkak ki, zamanın politik icapları ve münferit Mısır'lı memurlara atfedilen [178] Mısır'a bir fayda temini rol oynamıştır.

İran'da hükümdarlığın alâmetleri—Maverâünnehir'de de böyle[179]— Γabl, ᶜalem ve harp işareti olan sancak (ki yanyana zikredildiğine bakılınca ᶜalem'den başkadır) ve çetr [180] idi. Buna hükümdar Tamġa[181] sının kullanılması ilâve ediliyor, bir de serpuşunda tuğ olan bir asa ve sancak taşıyıcı ve nihayet bir nevi saray orkestrası olan noube [182] katılıyordu. Maverâünnehir hükümdarı al-Mufaḍḍal'ın ifadesine — her halde buraya hata karışmış — göre kendi sancağı yanında Mısır'ınkini de taşımakta idi [183]. Altın Ordu'ya bir Mısır sancağı ihsan edildiğine bakılırsa [184], sıkı ittifak zamanlarında bu hiç de imkansız değildir (272).

Hükümdarlık alâmetleri — taşımak müsaadesi nadir olmak şartiyle—yalnız hükümdarlara verilmiş değildi, bunlar refa-

[177] Kalḳāşandī VII 265—280; Tiesenhausen I 226 v. d. al-ᶜUmarī'ye göre. — Başka yerde rastlanmıyan şu: «Topraklarını bir araya getiren ve kanunlarını neşreden» başlığı da kayda değer (Al-Cāmiᶜ li-ḥūdūdihā ve'n-nāẓim li-ᶜuḳūdihā): Abū Saᶜīd için: Tiesenhausen I 226.

[178] Mısır dairelerinde bunların unvanı hak. krş. Ḳalḳaşandī VII 261—265. — Vezirlerin, şeyhlerin v. s. unvanları, ayn. esr. 290—292.

[179] Mufaḍḍal I 368, not 1.

[180] *Çeter.* —Bunun hak. krş. Reşīd-üd-Dīn/ Quatremère I 206, not 57.

[181] Mīrḫᵛand V 141.— Mīrḫᵛand burada bu işaretlerle beraber «*Sā'er-e ālāt ve-adavāt pādeşāhī*» den de bahsediyorsa da yakından izahat vermiyor. Krş. Ibn/ Baṭṭūṭa II 125 v. d.; Zamcī b 453, 456; Marco Polo/ Yule I 339, not 3 (s. 341 e kadar); resim ayn. esr. 340 v. d.

[182] Krş. liste Reşīd'üd-Dīn/ Quatremère I 418, not 196 (s. 418—423).

[183] Krş. Mufaḍḍal I 368, not 1.

[184] Krş. ayn. esr. III 125, not 3 ve Tiesenhausen I 187 (al-Mufaḍḍal'a göre).

katlerinde silâhlı efrad götürürler ve kendilerine mahsuş *rikābdār* [185] ları bulunurdu.

Ordu (Horde) da Saray Memurları ve asîller

Büyük-Hān'ın ordusunda (Horde) memuriyetler daha Cingiz Hān zamanındaki mücadelelerde tesis edilmiş olup İlhanlar zamanında da geniş ölçüde devam etmiştir. Temüçin tarafından kurulan şu memuriyetler hiç değilse kısmen eski moğol ve türk geleneğine dayanır.

Üç *Bukāvul* ile *Bāvurci* ki, bunlar sabah ve akşam için yiyecek içecek hizmetlerinde bulunurlardı [186]. Hükümdarlar vezir ve dostlarıyla (*inaġ*) birlikte yemek yemeyi severler ve başka dostlarına da sofralarından yemek gönderirlerdi [187].

Koyun sürülerine nezaretle mükellef üç nezaretci (*Aḫtacı*) ki, bunlardan biri Hān'ın biraderi Bilgutay'dı; ayrıca atlar için üç nezaretçi daha vardı.

Çadır (*yurte*) için bir (*Yurtcu*) [188] ev uşaklarına nezaretci (*çerbi* arabcası *ḥācib*) vardı.

Cingiz Hān biraderi Cūcī Ḳasar idaresinde dört kılıçcı başı; dört yakın ve uzak ok (*Ḫola-Oira*), besbelli devlet habercileri [189] ile toplantılara bakan iki nezaretçi vardı ki biri pek şerefli bir mevki işgal ederdi [190].

Dört *Kemankeş* ki bu vazife sonradan nöbetçi karakol (*Keşik, Kezīk*) olarak inkişaf etmiştir. Bu hassa efradı Cinġiz Hān tarafından iki defa yeniden tertip edilmiştir. 1203 de gündüz için 70 ve gece için de 80 kişi seçilmiştir [191]; kemankeşler (*Ḫorçi, Ḳūrçi*), sofracılar, mekkâre hayvanları ve mevaşî üzerine nezaretçiler de bunlara dahildi. Bundan başka

[185] Mufaḍḍal II 526 (an-Nuveyrī'ye göre).
[186] Reşīd üd-Dīn/ Berezin a 176, b 234, c 210.
[187] ᶜUmarī/ Ist. — 70 r; Ḳalḳaşandī IV 427.
[188] Ayn. esr. a 175, 213, b 234, 283.
[189] Üan-tşᶜau pi-şī/ Palladius 191.
[190] Reşīd üd-Dīn / Berezin a 163, b 171, 190, 271, c 255—257; Üan-tşᶜau Pişī/ Palladius 62; Barthold, *Turk*. 382, v.d.
[191] Üan-tşᶜau pişī / Palladius 102 v. d., 125; *Barthold. Turk.* 383, not. 6 —Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 120 v. d.

uşaklar için (*çerbi*) altı nezaretçi (273) memur, Temüçin'in hassa ordusu için de 1000 seçme cengâver Bahadır (*Bağatur* — *Ba adur*) vardı[192]. 1206'da bu adetler oldukça yükseldi. O zaman 1000 gündüz nöbetçisi (*Turğa'ud*) ve 1000 gece nöbetçisi (*Kebtevud*) vardı ki, bunlar dört kısma bölünür ve her bir kısım üç gün nöbet tutardı. Karakol efradı o yolda seçilirdi ki, binlik takımı idare edenin oğulları beheri on, yüzlük[193] takımı idare edenin oğulları üçer arkadaşı ile birlikte nöbete girerlerdi. Bunlar geceleri Büyük-Hān'ın çadırının yakınında rastladıklarını yakalarlardı. Hassa efradı altı bin askerle takviye edilmişti[194].

Cingiz Hān zamanındaki vaziyetin tersine olarak sonradan gelen hükümdarların ve bilhassa İlhanların zamanındaki ahval oldukça karanlık kalmıştır. Bununla beraber aşağıdaki memuriyetlerin de mevcut olduğunu biliyoruz ki, bunlar Cingiz-Ḫān'ın tesis ettiklerine oldukça uymaktadır. *Saray haznedarı*[195], *saray hâkimi*, *kılıçcıbaşı* (saray kumandanı mı?), *doğancı* ve *avcıbaşı*, *aşcı* ve *içkicibaşı*[196], *sofracı*, *çeşnici*, *esvabcıbaşı*, *kunduracıbaşı*, (*Ḫapçaçı*,), *sukurcu*[197] hükümdar çadırının koruyucusu (*evçi*), *imrahur*[198] ve nihayet *Ḫorçi* yani

192 Barthold, *Turk.* 383 v. d. 383 de not 7. — Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 90; Pelliot, *Notes* (Kit. cetv. Nr. 174) 28 v. d.

193 Krş. Askerî rütbeler için aş. «askerî teşkilât, ordu» fsl. Ḫvarezm Şāh'ın türk sarayında memuriyetlerin tevziatı için krş. Abū'l-Fidā IV 378 v. d.; Mısır'da emsali münasebetler hak. Krş. Mufaḍḍal I 425 v. d. —1316 da Çin sarayındaki münasebetleri şu yazar tarif eder: Oderich von Portenau / Wyngaert 474 (Yule, Cathay II 226).

194 Üan tṣ'au pi-ṣï / Palladius IV 125, 130, 231; Barthold, *Turk.* 384.

195 Krş. Cüveynī I 176; Bar Hebraeus 414.

196 Reşid üd-Dīn'in oğlu Ḫvandemīr III 69'a göre yalnız *şerbet-dār* idi; halbuki Orbelian / Brosset 260 aynı şahsın her iki vazifeye birden sahip bulunduğunu söyler. Bu vazifelerin ihtiyaca göre bir veya iki memur tarafından görülmüş olması da mümkündr. — dahi krş. Vaṣṣāf / Hammer I 226 ve II 158; Ohsson IV 433 — 440.

197 Kᶜartᶜlis chovreba I 379, sat. 22—28 —ki saray vazifeleri bu eserde sayılmaktadır—'e göre *sukurcı*'lık yalnız hükümdar akrabasına verilebilirdi, mamafi gürcü büyüklerine de tevcih edildi.

198 Krş. Mīrhvānd V 106.

nöbetçi efradı, ki balta ve oklarla mücehhez olup muhtelif işlerdu kullanılırdı [199]. (274)

İlhanların bütcesi için sarfiyat—kadınlara sarfedilen de dahil — Aḥmed zamanında 80 den 40 tümene inebilmişti [200].

Saray memurlarından başka — ve ilk zamanda umimiyetle *ba'adur*'lar — feodal asalete mensup bir çok maiyet adamları da (eski Ruscadaki "*druzina*„ ya tekabül eden *nökör* den gelen *nököd*) [201]—şayet bunlar eyaletlerde yüksek memur veya askerî reis olarak faal değillerse—hükümdarın etrafında bulunurlardı. En yüksek asiller tabakasını hükümdar ailesi prensleri ile, eski kabile reisleri ve onların evladları (beğler, İran'da ekseriya arabca *Emir* kelimesiyle adlanırlar) [202] ve bunları takiben de *Noyon* (nojon [203]) yani ordu asilleri teşkil ederlerdi. Cingiz Ḥān zamanında en genç oğlu ve askerî işlerde yardımcısı [204] (Tūlūy, Tūlī), "*Büyük Noyon* [205]„ idi. Bidayette her şeyden

199 Meselâ para tedarik etmek: Cüveynī I 175. krş. bunun için Cüveynī I 182; Mīrḫᵛand V 102; Orbelian/Brosset 259 v. d.; Barthold, *Turk*. 384 v. d. — K'art'lis chovreba gös. yer. ve onun tercümesi I, 1, 540. not 4 Moğol ıstılahlarının Isaak Jakob Schmidt tarafından izahını vermektedir. Bu resmî vazifelerden bir çoklarının gürcülere verildiği burada bildirilmektedir; metne bakılırsa sadece bir unvan tevcihi —çünkü bu da düşünülebilir— bahis mevzuu değildir.— Bunun için krş. Pelliot, *Papes* b 307,

200 Vaṣṣāf/ Hammer I 226 v. d.

201 Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 82—86, 87—91, 92—96. Bunlar Hülegü (ve halefleri) zamanında böyle denilmekte idi, Ibn el-Fūṭī 357.

202 Reşīd üd-dīn/ Berezin e 60, 62. — krş. Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 49—51 ve oradeki fıkralar, bir de ayn. yazar. (kit. lis. Nr. 298. — Soylar hak. krş. Vladimirtsov, *Obşç. stroy*. 71—78; ayn. eser. 106 v. d. da askerî komutanlık eden beyler hak. malûmat.

203 Krş. Reşīd üd-Dīn/ Berezin e 166 (russ.). — Bu isim, Beazley ve Uminski'nin iddia ettikleri gibi on binlik teşkilât şefi manasına değildir (Krş. aş. «*askerî teşkilât*» fas.

204 Cüveynī I 29.

205 Bu ünvanın Çinceden alındığı (Ta-uan) aşikârdır, Krş. Rusca «Velikiy Knyaz'» (Büyük Prens): Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 273, not v. d. ve Bretschneider, *Med. Res*. II 16, bir de Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 51.— Türkçedeki «*Uluğ Noyon*» Moğolların «*Yeke Noyon*» tabirinin karşılığıdır: Cüveynī I 146; Reşīd üd-Dīn / Berezin e 77, 111; Bar Hebraeus 459.

evvel askerî işlerle mükellef olarak İran'da hükümdarın refakatinde bulunan bu şahısların vazifeleri yavaş yavaş değişti; en sonunda sadece "saray asilleri" olarak kaldılar. Bu mahfile mensup olup da hususî bir itimada lâyik görülenlere *ınāġ* (*ināḳ*)[206] denildi.

İkinci bir asil tabakasını vergiden muaf tutulan irsen -[207] Tarḫān'lar teşkil ederdi. Bunlar aldıkları ganimetleri kendileri saklarlar (275), hükümdarın çadırına haber vermeden her zaman girebilirler ve cezaya çarpılmadan idamı mucip dokuz cürüm işleyebilirlerdi. Bunlar hükümdar hânedânından biriyle eşit olarak evlenmek hakkına da malik bulunurlar[208], ziyafetlerde prenslerle ve hükümdar hânedânına mensup kadınlarla bir arada, tabiatiyle şeref mevkiini tutarlardı[209]. Meratip silsilesi—saray memurları da dahil—tamamiyle mevcut ve mer'î idi[210].

Tarḫān asâleti, an'aneye göre[211] şundan çıkmıştı: yukarıda zikredilen imtiyazlar, Cingiz Ḫān'ın aleyhine yapılan fesadı vaktinde keşfederek Ḫān'ı ölümden kurtaran üç Moğola verilmiş olduğu gibi, bu asalet ünvânı sonradan da muhtelif hizmet vesileleriyle yeniden tevcih olunmuştur[212]; Ruhânîler de, hangi dine mensup olurlarsa olsunlar — yalnız Hahamlar hariç — Möngke denberi bu asalet kademesine uygun mevkiler işgal etmişlerdi[213].

206 Vladimirtsov, *Obşç. stroy.* 93 v. d.

207 Abū'l-Farac 395.— bu Unvan için krş. Ibn Faḍlān (A. Zeki Velidî Togan nüshası, hazırlanmakta) 30 ve bu sayfa (301).

208 Krş. yk. s. 276—228.

209 Cüveynî I 27; Reşid üd-Dīn/ Berezin c 55; Üan-tṣʿau Pi-ṣï/Palladius 98, 115 v. d., 120—124, 223; Bar Hebraeus 409 v. d.; Mīrḫᵛand V 13.

210 Krş. Reşid üd-Dīn / Bluchet II 285 v. d.

211 Cüveynī I 28.

212 Möngke prenslerin hazırladıkları fesatlar yüzünden bir çok yeni tayinler yaptı: Mīrḫᵛand V 56; Abaḳa büyük çapta nasb ve tayinlerde bulundu: Reşīd üd-Dīn / Viyana 215 v. — krş. ve dahi Reşid üd-Dīn/ Viyana 250 r; Abū'l-Farac 395 v. d. — Vaṣṣāf çıkarılan bir yarlıg ile bu rütbeyi aldı: Vaṣṣāf/ Bombay 631.— Çin ahvali hak. krş. Oderich von Portenau/ Wyngaert 474 (Yule, Cathay II 226).

213 Krş. yk. s. 222.

Hükümdar kanun ve iradelerini daimi surette yanında bulunan kimselere "saray ricaline ve asillere, en yüksek askeri makama (yüzbaşılara kadar), devlet memur ve kâtiplerine tevcih ederdi; bunlardan sonra bu kanun ve iradelerin mealini öğrenmeleri lâzımgelen[214] taba'a halk zikredilirdi. Bu tabaalar (*unağan boğol*)—ki timar beylerinin hizmetinde bulunurlar, seyahatlerinde onlara bağlı kalırlardı—ile (*ötele boğol* veya *Yala'u*) kısımlarına ayrılırlardı ki efendileri bu sonuncuların hayatlarına hâkimdiler[215]. Evvelki sınıfın içinde türlü harp esirleri de bulunurdu[216]. Bunların azad edilmeleri mümkündü; serbest kalanlara bidayette "*Darḫan*„ demişlerdi[217] (276).

[214] Cüveynī I 209; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 293 v. d., 302 r.

[215] Eski Moğol cemiyetinin kuruluşu hak. Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 64—67, 68 v. d. da uzun tafsilât vardır; burada sarahatle kaydedilmiye değer.

[216] Vladimirtsov, *Obşç. stroj* 67 v. d. — krş. aş. «*Esirler ve esirlerin kullanılması*» faslı.

[217] Ayn. esr. 69 v. d.

İRAN İLE YAN-MEMLEKETLERİN İDARESİ

Büyük-ḫān'lar devri

Cingiz Ḫān'ın seferleri esnasında onun emirlerine tâbi olan Büyük Moğol İmparatorluğunun garp kısımları hâlâ o kadar asayişsizlik içindeydi, ve hakikî nüfuz şartları o kadar aydınlanmamış bulunuyordu ki, bu memleketlerde umumî bir idarenin kurulması henüz mevzuubahs olamazdı. Cingiz'in endişesi, başlıca asıl kendi tabeası olmak haysiyetiyle sırf Moğollara inhisar etmekte ve oğullarına terkettiği ülkelerse[1] Moğol hayat sahası olarak görülmekte idi. Büyük Moğol İmparatorluğu dahilindeki — yalnız oğullarını değil, aynı zamanda oldukça uzak akrabalarını bile tevziinde gözönünde tuttuğu ve hakkında tamamiyle güvenilir malûmatımız olmayan[2] — nüfuz bölgelerinin ayrılması da tabeanın menfaatinden ziyade o mıntakanın iaşe şartlarına uygunluk bakımından olmuştur[3]. İran'da devletin en yüksek makamlarını işgal eden hakikî mümessiller (277) — şayet bu mutlak olarak mümkün olabilmişse — Ḥâkem ile *Şiḥne* (şehir

[1] Krş. Mīrḫᵛand V 19.

[2] Cūçī oğulların en büyüğü olduğu için bidayette İrtış nehri kıyılarında o zamanlar en geniş olan araziyi (Krş. *«Miras Hukuku»* fas. aş (Üan-ţşᶜau pi-şï/ Palladius 132, 141 v. d., 235), ve ondan sonra da en uzaklara kadar yayılan saha olarak sonraki Altın Ordu ülkesini aldı: Reşīd üd-Dīn/ Berezin a 130, b 168, d 9 v. d., 112 v. d.; Reşīd üd Dīn/ Blochet II 3, 131; Bretschneider, *Med. Res.* II 37.

Cagatay Uygurlar memleketini ve Samarḳand ve Boḫārā'ya kadar Almalığ etrafındaki sahaları aldı.

Ögedey Emil kıyısında memleketin ortasını veliaht sıfatiyle aldı. Toli (Tūlūy) babasının muhitinde kaldı.

Cingiz Ḫān'ın kardeşi, Ütkīn Hitāy civarındaki sınır mıntakasını aldı: Abū'l-Farac 395 v. d.; Mīrḫᵛand V 20 (burada aynı zamanda diğer akrabaların daha küçük arazileri hakk. malûmat vardır). krş. Barthold, *Turk.* 392 v. d.; bundan başka Malachias 13; Ibn al-Aṯīr XII 255; Johann von Plano Garpini/Wyngaert 114 v. d.; Marco Polo/Pauthier CXXII (Çin kaynaklarına göre).

[3] Barthold, *Turk.* 461; Blochet, *Intr.* 178, not 1 (Çin kaynaklarına göre).

kumandanı)[4] idi. Bunların yanında *Baskak'lar* da[5] vergi tahsildarlığıyla hizmet ediyorlardı; bunlar müteaddit defalar serdarlar tarafından da nasb ve tayin edilirlerdi[6]. Bunların mevkilerinin o zamanlar, sonradan olduğu gibi, iyice tesbit edilmediği anlaşılıyor.

Cingiz Hān Moğolistan'da doğrudan doğruya yan-ülkelerle (Türkestan, Māverāünnehir), tabiatiyle kendi ve ilk halefleri zamanında bu ülkelere inhisar eden bir idare kurmuştu. Moğol devleti kurucısı tesislerini vücude getirirken bilerek yabancı örneklere istinat etmiş ve boyun eğdirdiği devletlerin memurlarından faydalanmıştı. Bir defa burada Uygurlar bahis mevzuu olmaktadır. 1206'da Uygurlardan olan Taşatun'u — ki evvelce Nayman Moğollarının hizmetinde bulunmuştu — devlet makamlarının tesisine memur etti[7]. Aynı zamanda bir çok budî papaslar idareye alındılar ki bunlara *Bahsī* (= Hintce *Bhikṣu*) veya Çin unvaniyle *Taişi* denildi[8].

Cingiz Hān devletinin teşkilatlandırılmasında, bilhassa *Kin* devletine karşı (1215 de), Çinliler de aynı derecede geniş mikyasta teşebbüse iştirak ettiler. Tam bu sırada Cingiz Hān mümtaz yardımcısı Ye-lü Tṣ'u-ts'ai'yı kazanmıştı. Bu şahsiyet 916—1125 tarihinda şimali Çin'de hükûmet sürmekte olan *Liao* (K'itan)[9] sülalesinin bir evlâdı idi (278). Devlet teş-

[4] Krş. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 275; Mīrhvānd / Jaubert 117, 131, 158; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 326 (Ermenistan da Anı).

[5] Moğolca «Daruğaçin», krş. Pelliot, *Papes* b 312 ve Hyazinth 125 (T'un-tsien Kan-mu hükümdarın umumî mırâtından hulâsa) nın bir zeyline göre); «tazmaçi»: Üan-tṣ'au pi-ṣī / Palladius 155'e göre ve keza ayn. esr. 255, not 641.

[6] Krş. mes. Mīrhvand / Jaubert 148.

[7] Barthold, *Turk.* 387: Rémusat, *Nouv. Mél.* II 61; Bretschneider, *Med. Res.* I 67 (Tṣ'an-tṣ'un'a göre; kısmen islâm memurlar: ayn. esr. 75 v. d.). — Krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 57.

[8] Reşīd üd-Dīn / Berezin a 143, b 190, d 138; Üan-tṣ'au pi-ṣī / Palladius 223; Barthold 388, 391.

[9] Bretschneider, *Med. Res.* I 9 v. d. — Ohsson II 193 v. d. Onun kastettiği gibi bu *Yalavac* değildir; zira Çin kaynaklarında türlü vesilelerle raslanır: Bretschneider, *Med. Res.* I 11 v. d. Şayanı

kilâtının gelişmesinde pek büyük nüfuzu olmuş ve Ögedey'in de yardımcısı bulunmuştu. Tabiatiyle her şeydan evvel kendi vatanı ile ve Çin kültürünün Moğollar tarafından kabul edilmesi ile alâkadardı.

Ekseriya Kara Korum ve civarında ikamet eden Ögedey [10] devletini 1229 da "On vilâyete bölmüş [11], fakat memleket idaresiyle pek az meşgul olarak zamanını başlıca avlanmada ve içki âlemlerinde geçirmişti. Maamafih eski moğol zihniyeti ile meşbu olan Cağatay'ın Moğol kanunlarını lüzumundan fazla sert ve uzlaşma kabul etmez bir şekilde tatbik etmesine mani olmuştur [12]. 1236 da Dalan Daba'da, büyüklerin de iştirak ettiği bir kurultayı davet etmiştir [13] ki burada devletin günlük işleri konuşulmuştur [14]. Bundan sonra da zaman zaman hükümdarlar tarafından dâvet edilen Kurultaylarda bütün devletin mühim meseleleri kül halinde görüşülmüştür. Yalnız hükümdar seçimlerinde kurultaylar kendiliklerinden toplanırlardı.

Babasının idarî esasları Ögedey zamanında tatbik mevkiinde kalmakta devam ettiği halde, Töregene ile muhibbesi Fāţeme [15] zamanlarında umuru devlette karışıklıklar çıkmağa başladı; Fāţeme nüfuzunu takviye etmek için prenslerle nedimlerine keyfi imtiyazlar dağıttı. Je-lü Ţş'u-ts'ai, Üan-Şī'ye göre, ahvalin bozulmasından kederlenerek [16] 1243 tarihinde öldü, Göyük ile vüzerası [17] onun saltanatı zamanında

dikkat olarak Reşīd üd-Dīn ile Üan-ţş'au pi-şī de Je-lü Ţş'u-Ts'ai geçmiyor.

[10] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 48 v. d.—yeri (47° 15', şimal arzı ve 102° 20', 15" •Şark tulü) 1889 da Nikolaus Jadrintsev tarafından tesbit edilmiştir (krş. kit. List. No. 356), hele s. 263—266; Harita: Marco Polo / Yule I 229.

[11] Krş. Çin kaynaklarına göre Marco Polo / Pauthier XCVI.

[12] Krş. yk. s. 260 v.d.

[13] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 43. İştirâk edenler haberciler vasıtasile toplatılmıştı.

[14] Ayn esr. II 42.

[15] Ayn esr. II 310.—krş. yk. s. 49.

[16] Krş. Hyazinth 106 v. d., 296; Bretschneider, *Med. Res.* I 9 v. d.: Gaubil 102; Mailla IX 240.

[17] Krş. yk. s. 52 v. d.

iki sene ortalıktaki bozukluğu bertaraf edememişlerdi. Naymanlar memleketinde çok oturan[18] G ö y ü k bundan başka ekseriya da hasta olduğundan idareyi öldükten sonra yine (279) bir kadına, yani dul karısı O ğ u l Ġ a y m ı ş'e [19] terketti. Nihayet 1251/52 tarihinde M ö n g k e'nin şahsında azimkâr bir hükümdar devletin başına geçti. Bu hükümdar 1256 tarihine kadar ekseriya Ḳ a r a K o r u m[20] içinde ve civarında (ozamandanberi Kai-P'in-fu [21]da) ikamet etti. Dâhilî umuru, bilhasa vergi cibayeti işlerini [22] yeniden tertiplediği gibi dış politikada öyle yeni kararlara vardı ki, İlhan devletini de bu kararlar doğurdu.

M ö n g e vâli A r ġ ū n (aşağıya bak) dan devletin umumî idaresinde faydalandı[23] A r ġ ū n Azimkârlıkta J e- l ü Ṭ ș'u-t s'a i ile kıyaslanabilir. F ā ṭ e m e tarafından dağıtılan imtiyazların geri alınması hükümdar hesabına büyük müşküller doğurmuştur [24].

Devletin garp kısmı o zamanlar oldukça karışık durumda idi [25]. Naḫcovān (N a h i ç e v a n) a kadar Kafkasya [26] ve Küçük-Asya'nın fethedilen bölgeleri vâli C ū r m ā ġ ū n (C u r m ū n) un ve ondan sonra da B a y c u [27] nun emrinde bulunuyordu. Horāsān, Māzendarān ve Āzarbāycān ve ismen de ʿErāḳ-ı ʿAcem, Lūrestān, Kermān, Fārs gibi diğer memleketlerle Hindistan

[18] W i l h e l m v o n R u b r u c k/Wyngaert 240; B r e t s c h n e i d e r, *Notes on China* 70, not 39; S c h m i d t, *Wilhelm* (kit. List. 196) 231 ve not 407.

[19] R e ş ī d ü d - D ī n / Blochet II 272; Krş. yk. s. 56.

[20] Orada tahta da çıkmıştı: *ayn. esr.* 283; *krş.* s. 317.

[21] M a r c o P o l o / Yule I 227—230.

[22] Krş. aş. «*vergiler*» fas.

[23] R e ş ī d ü d - D ī n / Blochet II 309.

[24] Ayn. esr. 311.—J a k u b o v s k i y (114—116) da bu fıkranın bir tercümesi vardır.

[25] Krş. yk. s. 44.

[26] W i l h e l m v o n R u b r u c k / Wyngaert 321.

[27] R e ş ī d ü d - D ī n / Blochet II 39; Z y r i a k 252 v. d.; M a l a c h i a s 13.—Ordusunun türlü yerlerde bulunduğu aşikârdır; mes. Kars'da: Z y r i a k 464, veya Gökçe - göl ile Aras arasındaki kısımda: B r e t s c h n e i d e r, *Med. Res.* I, 171, not 494; J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wyngaert 31, 34.

hududundaki arâzi hususî bir valinin idaresinde bulunuyordu[28]. Bunun gibi devletin şarkı da Maḥmūd Yalavāc idaresine verilmişti [29]. Cağatay bu arada ona türlü müşküller çıkarıyordu [30].

İran eyaletlerindeki bitmez tükenmez nüfuz mücadeleleri neticesinde (280) hâkim Şeref üd-Dīn Ḫᵛarezmī ülkeyi iki mıntakaya bölmek mecburiyetini hissetti ki bunların başına niyabetle Melik (yani kırai) geçirildi [31]. Şeref üd-Dīn'in yanında muhtelif hükümdarların vezir deye adlanan daimî mümessilleri bulunuyordu [32] ki bunların mevcudiyetleri hâkimin işini muhakkak ki kolaylaştırmamıştır. Filhakika 1242 de nasbedilen Arġūn ancak uzun çalışmalardan ve bilhassa hasmının [33] ölümünden sonra asayişi, velev bir dereceye kadar, yeniden tesise muvaffak oldu. Onun zamanında idarî makamlar hakkında kat'î bir şey bilmiyoruz. Möngke saltanatının başında bu ülkeyi ve garpteki fütuhatının semerelerini kardeşi Hülegü'ye terk etti. Hususî bir Şube-devletin meydana çıkması resmî makamların yeni baştan ve temamiyle taksimini zarurî kılmıştı (281).

İlhanlar Zamanı

Birinci Vezir

Devletin siyasî idaresini topyekûn tedvir etmek için İlhan'a asillerden ve yüksek devlet ricalinden [34] mürekkeb kurultaydan başka birinci vezir yardımda bulunurdu. Hükümdarın vekili olmak haysiyetiyle onun "*Nā'eb*„[35] adını taşıdığı da meydanda-

[28] Cüveynī III 29; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 85 v. d., 309 v. d.; Kᶜartᶜlis chovreba I 379, sat. 17, 380, sat. 2—4; Bar Hebraeus 481.

[29] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 39, 85 v. d., 235; Abū'l-Farac 449 v. d., 459; Mīrḫᵛand V 44.

[30] Krş. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 196.

[31] Cüveynī II 223.-Krş. yk. s. 47.— Bu makam artık Ilhanlılar devrinde yoktu.

[32] Cüveynī II 223. [33] Krş. yk. s. 50.

[34] Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 79 v. d. — krş. yk. s. 301.

[35] Ezcümle Cemāl ed-Dīn Destgerdānī (Vaşşāf / Bombay 327); Reşīd üd-Dīn (Mīrḫᵛand V 120, 143; Vaşşāf / Bombay

dır. Arada bir onun yanında başka biri daha bulunurdu ki, bunun da adı "*Nāʾeb*„ [36] olup birinci vezirin vekili idi. Devletin en yüksek idarî makamını bir sivilin işgal etmesi usuldendi. Memurları nasb va tayin etmek, tayinlerini tasdik etmek ve ekseriya da malî işleri çevirmek birinci vezirin iştigal sahasını teşkil ediyordu [37]. Bazan bunda değişmeler de olurdu; müteaddit defalar malî idare birinci vezirin elinden alınmıştı [38]. Maliye vekili sıfatını taşıyan birinci vezir ile (282) malî işlerin güdümü ile mükellef memurlar "*Ṣāḥebe Dīvān*„ ismini taşırlardı. Bir taraftan teşkilâtı esasiyeye ait hukukî eserlerin bulunmaması, diğer taraftan da devletin en yüksek idarî makamını tedvirde değişiklikler yapılması bu makamın idarî şart ve vazifelerinin bütün vuzuhiyle anlaşılmasına maalesef imkân bırakmamaktadır. Moğollar ise sabit ve müstakar kalıblara dayanmakta idiler.

Bu hal uzun seneler en yüksek makamın bölünmesinden de anlaşılmakta olup mümkün gibi görülen bu tefrikın imkânsızlığı nihayet sonradan meydana çıkmıştır. Cüveynī 1279 senesindenberi bir çok seneler devlet kontrolörü (*Moşref ül-mülk*) sıfatiyle Mecd ül-Mülk Yezdī ile birlikte devleti idare etmişti [39]; bunun en açık delilini ise takriben 1300—1318

347); Tac üd-Din ᶜAlīşāh (Ḳāşānī 82 V). — Bunun için ilk vezirler listesine bk.; burada başka misaller de vardır.— unvanların tamamı için krş. Vaṣṣāf / Bombay 347 (10 satır!) (Ġāzān'ın zamanı).

[36] 1265 de Suncāḳ Noyon Cüveynī ile beraber: (Mīrḫᵛand V 98 v. d. — mamafih hususî vazife sahası olmak üzere Fārs ile birlikte Vaṣṣāf / Hammer I 108) müştereken «*Nāʾeb*» oldu (ne suretle istihdam edildiği hak. hususi malûmat yok): Mīrḫᵛand V 105. — Daha başka hususlar için listeye bk. krş. dahi Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, XXXII.

[37] Vaṣṣāf / Bombay 471.

[38] Nevrūz ile beraber 1295 de biraderi Hācī Beg de «*Umūr-u Dīvān*» idaresinde bulunuyor (Mīrḫᵛand V 116); 1327 ᶜAlā üd-Dīn 8 ay müddetle Ġiyāṡ üd-Dīn'in arkadaşı olduktan sonra devletin Hazine nazırı oldu (Krş. Reşīd üd-Din / Quatremère I, XLII).—Başkaca bk. liste.

[39] Reşīd üd-Dīn / Viyana 225 v, 228 v v.d.; Vaṣṣāf / Hammer I 185—187, 193 v. d. — krş. yk. s. 87 — Mecd ül-Mülk mührünü sola basardı, Cüveynī hazırlanan evrakı vesikaların sağına basardı. — Devleti kontrol eden zatın resmî yetkisi için krş. aş. s. 320 v. d.

senelerinde iki vezirin devamlı surette yan yana faaliyette bulunması misali verir. Ġāzān Sa'd üd-Dīn'in yanında Reşīd üd-Dīn ile istişarede bulunmayı elzem saydığından onu da birinci vezirliğe yükseltmişti. Bunlar ilkin uzlaşmışlarsa da sonradan ihtilafa düştüklerinden birincisinin idamı ile mesele kapandı[40]. Bunun üzerine Reşīd üd-Dīn'in tavsiyesiyle Ölceytü Tāc üd-Dīn 'Alīşāh'ı ona iş arkadaşı tayin etti. Reşīd üd-Dīn bu tavsiyesinden dolayı son derece nâdim olacaktı. Arkadaşını bertaraf edip en yüksek makamı tek başına işgal etmek niyetinde olan 'Alīşāh hükümdar nezdinde her türlü vasıtaya başvurarak Reşīd üd-Dīn ile mücadele etti; bilhassa devletin malî mesuliyetini hiçbiri üzerine almak istemiyordu[41].

Ölceytü her ikisinin de çalışmalarından mahrum kalamıyacağını sandığından vaziyetin olduğu gibi muhafazası için acayip fikirleri boşuna telife çalıştı (283). Moğollar baş makamın tek elden idaresinin imparatorluğu idare için lüzumsuz olduğuna kaniydiler. Hükümdar bu hususta üç türlü denemede bulundu: Ya 'Alī ile Reşīd üd-Dīn her sene nöbetleşe hükmedecekler, ya iş sahaları o suretle bölünecekti ki, Reşīd üd-Dīn vezirlik işlerine, 'Alī de daha çok adliyeye ve ordunun idaresine bakacaktı[42]. (Maliye'nin idaresi hususunda anlaşma elde edilememişti). Üçüncü deneme olarak da İran iki kısma ayrılacaktı. Hükümdar şöyle düşündü: Reşīd üd-Dīn'e 'Irak-ı Acem, Fārs, Kermān, Şabānkāre ile Azerbāycān'daki Meyāne[c] nehrinden Ḫorāsān hududlarına kadar büyük ve küçük Lūrestān'ı (Abū S'aīd'in ve dolayısiyle vasisinin idaresinde olan Ḫorāsān'ın durumuna zâhir dokunulmıyacaktı) verecek 'Alī'ye de Tebrīz, Diyār Bakr ve Diyār Rabī'a, Mūġān, Errān, Bağdād, Vāsiṭ, al-Ḫilla ve Kūfa ile beraber devletin garb

[40] Krg. yk. s. 135.

[41] Ḳāşānī 126 v—129 r.—Devlet mühürü 'Alī'de olduğundan Reşīd üd-Dīn Devlet işlerini nizama uygun olarak tedvir etmekten âciz olduğunu bildirince nihayet Ölceytü onun harb bütçesi ile meşgul olmasını emretti. 'Alī mali durumun pek az memnuniyet verici halinden mes'ul olmadığını söylemekte idi.

[42] Vaṣṣāf / Bombay 614.

yarısını bırakacaktı [43]. İcabı hal ise bilâkis devlet makamının başında pratik bakımdan yalnız bir tek adamın bulunmasının mümkün olabileceğini gösteriyordu ; o zaman bütün mesuliyeti o bir tek adam yüklenebilirdi. Ölceytū buna bir türlü karar veremedi ; mesele ancak Abū Saᶜīd zamanında halledildi ; Abū Saᶜīd 1318 tarihinde Reşīd üd-Dīn'i idam ettirdi [44].

Böylece mesele tamamen Moğollara has bir şekilde halledilmiş oluyordu : İlhanların bütün başvezirleri sonunda idam edilmiştir ; yalnız bir tanesi, yukarda adı geçen Tāc üd-Dīn ᶜAlişāh idam edilmemişti. ᶜAlî 1324 de eceliyle öldüğü gibi ölmeden biraz evvel de hükümdar kendisini ziyarete gelmişti [45].

İdarenin tevhidi bu andan itibaren—ufak tefek hadiselerle zaman zaman [46] maliyenin bölünmesi istisna edilecek olursa—mümkün olabilmiş ise de en yüksek devlet makamının vücudüne daima mutlak lâzım görülmemiş ve bu keyfiyet devletin hızla inhilale doğru gitmensinde esaslı bir âmil olmuştur (284).

Hükümdar ile baş vezir arasında hakiki manasiyle resmî nüfuz sınırlanması tabiatiyle yoktu. Devlet idaresinde nüfuz meselesi başlıca her iki vezirin şahsiyeti ile kaim idi. Vezirin üstün mevkii en geniş olarak — Abū Saᶜīd'in çocukluk devrinden sarfınazar — Arġūn ve Geyḫātū zamanlarında olmuştu. Mīrḫᵛand [47] Arġūn'un veziri Boġa'dan şöyle bahsediyor. "Arġūn, Han'a aid olanlardan gayri bütün işleri ona bırakmıştı.„ Saᶜd üd-Devle'nin vezirliği zamanında da mesele aynı olmuştu. Vaşşāf Geyḫātū zamanı için vezirlerin çok vâsi nüfuza sahip olduklarını bildirmektedir [48]. Buna mukabil diğer hükümdarlar zamanında ahvalin büsbütün başka türlü olduğunu filhakika tarihin yakından tetkiki de doğrudan doğruya göstermektedir.

43 Ḳāşānī 126 v—129 r; Ḥāfeẓ-i Abrū 19 v v. d.

44 Ḳāşānī göst. yer.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère XXXII v. dd.—krş. yk. s. 135.

45 Tabii olarak bu tek ölüm vakasını Ḥāfeẓ-i Abrū 40 v v. d. sarahatle tebarüz ettiriyor.—krş. s. 138.

46 İlerdeki listede daha etraflı malûmat var.

47 Mīrḫᵛand V 105 v. d.

48 Vaşşāf / Bombay 262, 268; Mīrḫᵛand V 110.

Baş vezirlerin listesi

1260 ? — 1263: Seyf üd-Dīn Bitigçi (Reşid üd-Dīn / Quatremère I 402; Mīrḫ v and V 81).

1263 — 17 Ekim 1284 (idam edilmiş)[49]: Şems üd-Dīn Moḥammed Cüveynī, Vezir ve Ṣāḥib-i divān (Reşīd üd-dīn / Quatremère I 402; Mīrḫ v and V 81. — Abaḳa zamanında da vezir: Vaṣṣāf / Hammer I 108, 225; Reşīd üd-Dın / Viyana 214 v. — ölümü: Vaṣṣāf / Hammer I 289 v. d.; Mırḫ v and V 103).

1265 denberi: Sūncāḳ Noyon, "Nā'eb„ Cüveynī ile beraber (bilhassa faaliyet sahası Fārs) (Vaṣṣaf/ Hammer I 108; Mīrḫ v and V 98 v. d. — 1282 de tasdik edilmiştir: Vaṣṣāf/ Hammer I 225).

1281 — 1282: Mecd ül-Mülk Yezdī, Hazinedar ve *müşref ül-mülk* (Devlet kontrolörü) (Mīrḫ v and V 95).

15. eyl. 1284 — 1288/89: Emir Boġa (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 235 v; Vaṣṣāf/ Bombay 229; Mīrḫ v and V 101, 103). — yalnız ağır cürüm irtikâbı takdirinde kadıların huzuruna çıkmak imtiyazını almıştı; bunun haricinde davayı Arġūn halledecekti; onun emirleri hükümdarın yarlığlariyle bir tutuluyordu (Mīrḫ v and V 105,107)[50].

1284 denberi: Faḫr üd-Dīn Mustavfī, "Nā'eb„ (Mīrḫ v and V 105). (285).

1287 — 6/mart 1291: Saʿd üd-Devle ebn oş-Ṣafī, Yahudi[51] (bk. yuk. s. 96).

1291 — 1292: Sīkpūr (Siktūr ve Şıkpür) Noyon Geyḫātū'nun yokluğunda Rûm da mutlak salâhiyetleri haizdi. Vazifede küstahça hareketi dolayısiyle vezirlikten azledildi. (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 244 r;

[49] Vaṣṣāf / Hammer I 290 salı 4 şaʿbān 683 H. den bahsediyorsa da bugün pazardı.

[50] Bu yüzden Emīr ʿAlī Tamġāçī Tebrīz de yalnız Boġa'nın devlet mührü ile mühürlenmiş olan emirlerine itibar ederdi.

[51] Önce Musul pazarında dellal ve sonra doktor: Abū'l-Fidā V 68; Maḳrīzī / Quatremère II 1, 61; Mīrḫ v and V 105.—krş. yk. s. 270.

Vaşşāf/ Bombay 260, 262; Mīrḫvand V 109). Ona göre yalnız *Emīr ül-Ümerā* vekili (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 245 r; Vaşşāf/ Bombay 245[52].

18 Kasım. 1292—1295: Şadr üd-Dīn Aḥmed Hāledī (doğduğu vere göre Zencānī) ("al-çāoī„ = kāğıt para imal eden), vezir ve *şāḥib-i dīvān* (Reşīd üd-Dīn/Viyana 244 v.; Vaşşāf/ Bombay 262, 264 v. d.; İbn al-Fūṭī 474; Mīrḫvand V 114).

Mart—kasım 1295: Camāl üd-Dīn Destgerdānī; vezir ve "Nā'eb„ (Mustavfī I 591; Vaşşāf/Bombay 284, 327; İbn al-Fūṭī 482, Mīrḫvand V 112). Evvelce Sa'd üd-Devle ve kardeşleri zamanında *Kâtib*, al-Cezire de: İbn al-Fūṭī 458, 464.

Kasım 1295—1297: Nevrūz, ordu başkumandanı, aynı zamanda "Nā'eb„ (Mustavfī I 591, Abū'l-Fidā V 124; Mīrḫvand V 124) ve din hususlarında baş âmir (Vaşşāf/Bombay 327; Mīrḫvand V 116).

1295—1296 (İdam edildi): Ḥāccī Beg, Nevrūz'un kardeşi *Umūr-u Dīvān*'ı tedvire memur (Maliye vekili) ve mühürdar Vaşşāf/Bombay 327; Mīrḫvand V 116).

Tem. — 9 eyl. 1296 (idam edildi): Camal üd-Dın Destgerdānī (2. defa) Mustavfī I 592; Reşid üd-Dīn/Viyana 262 v; Vaşşāf/Bombay 327; İbn al-Fūṭī 492; Mīrḫvand V 114, 116 v. d.; Ḫvandemīr III 51).

Kasım başı 1296[53] — 2 mayıs 1298[54] (idam edildi): Şadr üd-Dīn Zencānī (veya Hāledī)[55] (2. defa), vezir (Reşīd üd-Dīn / Viyana (286) 265 r; İbn al-

[52] Onun yanında «Sonradan» Sekke Oğul bulunuyordu. Vaşşāf/ Bombay 262.

[53] Muharrem başı 696 H.=30 ekim 1296 dan beri.

[54] 19 receb 697 H.—1 mayıs 1298 tarihi bildirildiği gibi cuma değil perşembe idi.

[55] Krş. Mīrḫvand V 109: «Şadr üd-Dīn Hāledī, ki tarihciler tarafından çok defa Zencānī diye adlanır» Krş. Barthold, *Isl. Ansik.* de I, II 135.

Fūṭī 495; Mīrḫvand V 117, Ḫvandemīr III 51 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, VIII).

Eyl./kasım 1298 (?) —[56] 19 şubat 1312 (idam edildi): Saᶜd üd-Din as-Sāmī (Ḳāşānī 83 v - 86 r; Reşīd üd-Dīn / Viyana 266; Mīrḫvand V 120). — 3. ağus. 1301 (27. zī'l-ḳa'de 700 H.) tarihinde en yüksek nüfuza sahip oldu, devlet mühriyle taltif ve "*Ṣāhib-i divān*" tayin olundu (Reşīd üd-Dīn / Viyana 270 r). — 1304 de Ölceytü onu yerinde bıraktı: Vaṣṣāf / Bombay 470 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XIII). — 1312 de idam edildi: Vaṣṣāf / Bombay 537, Ḥāfeẓ-i Abrū 14 v. d.

1299 / 1300 — 17 tem. 1318: Reşīd üd-Dīn (Ḳāşānī'de çok defa: Reşīd üd-Devle) Fażl Ollāh, "*Ṣāhib-i Divān*" (Mīrḫvand V 120, 143) ve "Nā'eb" (Vaṣṣāf / Bombay 347); Vaṣṣāf / Bombay 540; *Intr.* 50, nota 1; bk. yk. as-Saḳāᶜī / Blochet *Intr.* 50 nota 1; bk. s. 271 v. d.

10 nisan 1312[57] — 1324 başl.[58]: Tāc üd-Dīn ᶜAlī Şah vezir ve *Nā'eb*.[59] (Ḳaşanī 82 v, 91 r; Vaṣṣāf / Bombay 614; Ḥafeẓ-i Abrū 22, 40 v; Mirḫvand V 151; Ḫvandemīr III 68; Abū'l-Fīdā V 358 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XLVI).

1324 / 1325: ᶜİnāyet üd-Dīn Moḥammed ve .... (ismi bilinmiyor), ᶜAlī'nin oğulları (Ḥāfeẓ-i Abrū 40 v. d.; Mīrḫvand V 151; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XLVI; Mustavfī I 606).

[56] Zī'lḥecce 697 H. = 9 eyl. - 8 ekim 1298. — Kaynakların birbirlerinden farklı olmasına göre hükümedilirse bu tarih tamamiyle sabit değildir.

[57] 1 Zī'l-ḥecce 711 H. = 9 nisan 1312 pazar olup bildirildiği gibi pazartesi değildi: Vaṣṣāf / Bombay 538. — Ḳāşānī 74 r onun nazır tayin edildiğinden bahsediyor (21 şubat 1311 de) = 1 şavval 710 H.): fakat bu tarih bildirildiği gibi perşembe değil pazardır.

[58] 724 H. başı.

[59] Mamafih Ḳāşānī 91 r de 9 temmuz 1312 Pazar günü (3 Rebīᶜ I 712 H.) sabık Fārs nāibi (Krş. aş. «*Fārs Hākemleri*» fas.) ᶜİzz üd-Dīn Ḳūhkī'nin Tāc üd-Dīn Naibliğine «be-neyābet» tayin edildiğinden bahsetmektedir. Reşīd üd-Dīn'in *Nā'eb-i Dīvān-ı Vezāret'i* Ḥamd Ollāh'ın biraderi Zeyn üd-Dīn idi: İsl. Ansik. II 905.

1325—1327: Rükn üd-Dīn Şāʿin (keza: Nuşret ud-Dīn ʿĀdil), maliye işlerine memur (*Umūr-u Dīvān*) evvelce *musâhib* ve *emîr al-umerā'* Çoban'ın Nā'-eb'i[60] (Ḥāfeẓ-i Abrū 40 v. d.; Mīrḫvand V 151 v. d.; Hvandemīr III 72). — Çoban'ın oğlu Demaşḳ Ḫōca ile beraber idam edildi, halbuki bununla hiç bir irtibatı yoktu (Ḥāfeẓ-i Abrū 46 r) (287).

1327—15 mayıs 1336 (idam edildi)[61]: Giyāṣ üd-Dīn Moḥammed, Reşīd üd-Dīn'in oğlu (Ḥāfeẓ-i Abrū 45 r ve v; Mīrḫvand V 153; İbn Baṭṭuṭa II 116; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I,XLVII, LII; Blochet, *İntr.* 49 nota 1).

1327—1328 (sekiz ay): ʿAlā üd-Dīn Moḥammed (Ḥāfeẓ-i Abrū 45 r ve v; Mīrḫvand V 153). — sonra hazineyi idareye memur edildi. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, XLVII—IL).

1336—1337 ?: Cemāl üd-Dīn Ḥāccī, Tāc üd-Dīn ʿAlī Şāh'ın oğlu ʿAlī Padeşah[62] tarafından nasbedildi (Ḥafeẓ-i Abrū 55 v; Hvandemīr III 78). (ʿİnāyet üd-Dīn'in kardeşi mi ? krş. s. 287).

1337—1338 ?: Şems üd-Dīn Zekeriya, Şeyh Ḥasan Büzürk'ün veziri[63] Giyaṣ üd-Dīn'in yeğeni ve damadı, (Ḥafeẓ-i Abrū 58 r; Hvandemīr III 79).

1339—1340: Rükn üd-Dīn Şeyḫī Reşīdi, Sātī Beg[64]in veziri Giyaṣ ud-Dīn Moḥammed ʿAlīşah (Ḥafeẓ-i Abrū 59 r; Ḫvandemīr III 79 v. d.).

Devlet Daireleri

Her muntazam devlette olduğu gibi Moğol saltanatı dahilinde de bir umumî idare merkezi teşkili ihtiyacı kendini hissettirmekte gecikmedi. Bu teşkilât; hükümdar ve muhiti tarafından isdar edilen kanunların yayılıp çoğalması,

[60] Krş. yk. s. 117 v. dd. [61] Krş yk. s. 145.
[62] Krş. yk. s. 145. [63] Krş. s. 146.
[64] Krş. yk. s. 148 v. d.

ve onun dışında da türlü mealde vesikaların tanzimi ile uğraşacaktı. Cingiz Hān Uygur ve Çin'li müşavirlerin yardımiyle bir devlet dairesi teşkil etmiş bulunuyordu. Bu teşkilâtta Göyük ve hatta Ögedey zamanında pek çok memur çalışırdı [65]. Bunlar kat'îyyen bitaraf olmak mecburiyetinde idiler [66]. Göyük o zamana kadar baş kadı Bulġāy Aġa'yı — Nastûrî Hıristiyanlarından — bir dairenin şefliğine (İran muharrirlerince *Re'īs ül-Küttāb*) geçirdi. Ona evrakın (Emsele), kanunnamelerin (Dzarlıḫ Türkçe *Yarlıġ* ve İran dilinde *Fermān* derlerdi [67]) tanzimi işini havale etti. Onun maiyetinde kâtipler (288) (*Bitigçi*) ve memurlar vardı ki, bunlar veznedarlık yapmak, mücevheratı tahminlemek, elbise, Kürk v. s. ye fiyat biçmek ve Basımevlerine nezaret etmek gibi vazifelerle mükelleftiler [68]. Bu memurlar Wilhelm von Rubruck'un ifadesine göre [69] Möngke zamanında, —pek azı müstesna—müslümandılar; yani Hükümdarın verdiği vazifelere ait vesikalarla rütbe âlâmetlerinin — Payza (*Pā'iza*) [70] — ita eden daire hususî bir teşekkül olup çalıştıkları dillere göre Moğol, İran, Uygur, Şimalî Çin (Ḫatā'i), Tibet ve Tankut şubelerine [71] ayrılmakta idi. Bu şubeler için icabında müracaat edilmek üzere, muhtelif lugatler hazırlanmıştı [72]. Bu şubelerin faaliyetlerinin 1295 senesine kadarki teferrüâtına etrafiyle vakıf değiliz.

Bununla beraber elde bulunan pek az vesika sabit resmî bir üslubun mevcut olduğunu ve resmî evrakın bu üslubda yazıldığını gösteriyor. Verilen evrak dilinin şekil bakımından aynı oluşundan — bu, tercümelerinden bile anlaşılmaktadır —

[65] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 124.

[66] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 314; Mīrḫᵛāad/ V 56;

[67] Bu kelime için bk. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 179, not 44 (s. 179—181), bu mesele hak. da: Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 105 v. d. ve Ryazanovskiy, *Mongol'skoe Pravo* 26 — 29 (Payza v. s. h.).

[68] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 316 v. d.; Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 245; Cordier, *Chine* II 263.—Krş. dahi Mirḫᵛānd V 58.

[69] Wilhelm Von Rubruck / Wyngaert 290. — Ona nazaran Çeşnici başı moğoldu.

[70] Krş. aş. s. 318 v. dd.

[71] Cüveynī adlarını vermeksizin başka dillerden de bahsediyor.

[72] Cüveynī III 35.

kat'î formüllerin, yani muhtemel olarak bir " formül kitabının „ mevcudiyetinin zarurî olduğunu anlıyoruz. Vergi kararnâmelerinin istisnasiyle maalesef elimizde tam olarak yalnız dış politikaya ait vesikalar bulunuyor ki, biz ancak bunlar hakkında yakînen malûmat verebileceğiz.

Vesikaların başında dinî formül münacât (*İnvocatio*) mahiyetinde eski Moğol örneğine göre (*Mengü tengri küçündür*) *Bi'smi'llāhi'r-rahāmāni'r-rahīm* ilâve edilmişti. Vesikayı verenle alan (*İntilulatio*) pek kısa ve basitce adlandırılıyordu: "hükümdarın emriyle (veya benzeri şekilde) bilfarz Mısır Sultanına„ ... Gönderen hükümdarın adı, meselâ Göyük zamanında, zikredilmezdi; fakat 1276 danberi vesikalarda görülmeğe başladı[73]. İbarede de hitab olarak (289) üçüncü şahıs kullanıldı[74] Allahın ismi ile Hükümdarınki sağ tarafta satırlara nazaran çıkıntı teskil ederdi. *Ka'an* unvanı takriben 1280 tarihine kadar hiç yoktu; fakat sonra bir satırın başına kondu. Tarih solda bulunurdu[75]. Yazılan kâğıt Çin örneğine göre uzun ve dardı[76]. Vesikaların hüsnü hatta uygun olması için tam kaideler mevcut değildi; halbuki yazı Mısr dairelerinde ehemmiyetle göze çarpacak şekilde terakkî etmiştir[77].

[73] Pelliot, *Papes* s 13, bilhassa 13, not 3. — Mufassal dinî formül (*İnvocatio*) ile vergi cetvellerindeki (Krş. aş. «*Vergiler - Gāzān'ın ıslahatı*» fas.) teşrifatın (Barthold, *Ani* 137 v d.), diğer iç politika evrakında ne dereceye kadar mevcut bulunduğu tayin edilemez.

[74] Aḥmed 1283 de, bunu cevabında taklit eden Mısır sultanına böyle yazd: Mufaḍḍal II 511—514 — keza Ġāzān 1301: Maḳrīzī/Quatremère II. 2, 289 v. d.; Ḳalḳaşendī VIII 63—72 (Bjorkman 133). — kez. 1314 Chin de: Devéria, *notes* 396 v. d. ve 1320 Abū Sa'īd marifetiyle: Pelliot. *Doc. Teh.* 37. — krş. bunun için Mufaḍḍal II 504, ve not 4; Kᶜartᶜlis cẖovreba I 344, Z. 5—6; Pelliot, *Papes* s. 28 v. d.

[75] Pelliot, *Papes* s 27—29.

[76] Mufaḍḍal II 500.

[77] Ḳalḳaşendī VIII 63 v. d.; Mufaḍḍal II 500. —Krş. Vaṣṣāf / Bombay 113—118 ve Maḳrīzī / Quatremère II, 1, 159: Aḥmed' in Ḳilāvun'a mektubu — Mısır kalemlerinin âdetleri hak., ve Moğollarla münasebete dair tam bilgimiz vardır: Tiesenhausen I 226 v.d., 332 v. d (al ᶜUmarı ve al Mufaḍḍal'a göre); Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 307—317; Ḳalḳaşendī VII 236 v. dd., 250—258, 292 v. d., 310 v. dd.; Bijörkman 114.

Devlet devairindeki işlerin tedviri için Ġāzān'ın tanzim ettiği kanunun bizce yalnız esasları malûmdur. Al-Ḳalḳaşendı bunların mutat olduğunu yazdığına göre bunlar gerçekten muteber tutulmuştur. Hükümdar evrak ve vesaikin sırf aklâmda tanzim edilmesini [78] emretmişti. İç politika dosyalarını hemen hiç tanımadığımız cihetle bu kararın yapılıp yapılmadığı, ve muhtemel varideler hakkında bir şey söylenemez.

Ġāzān'ın verdiği emirler bir çok bakımdan garp teşkilâtını hatırlatır; aynı ihtiyaçlar aynı neticeleri doğurmuştur. Bundan başka Ġāzān'ın kalem umuru hakkındaki emirleri muhakkak daha eski olan şark nümunelerine dayanır ki, bunlar da Bizans-Roma evrak ve vesâikına kadar geri gider. Garb evrak ve vesaiki de, muhtelif hususiyetleriyle yine Bizans-Roma'dan çıkmıştır.

Müsveddeler (*savād*) bir formül kitabına (*Ḳānūn ül-umūr*) istinaden Ġāzān'ın emri üzerine yapılarak (290) hükümdara okunurdu. Şayanı dikkattir ki, bu ancak hükümdar sarhoş olmadığı takdirde olabilirdi [79]. Hükümdar tarafından yapılan ilâve ve değiştirmeler tebyiz edildikten sonra yeniden hükümdara arzedilirdi.

Bunun üzerine kâğıt kaleme gönderilir ve orada hükümdarın tasdik tarihi ve kâğıdı alacak şahıs tahrıren tesbit edilirdi. Kalemin en yüksek dört memurundan biri (bu sıfatiyle buna "Ālçī„ derlerdi) ileride bozukluk zuhur ederse işlerin gidişini kontrol imkânı hasıl olması için kağıdın üzerine "*Kara Tamġa*„ sını basardı. Evvelce kâtipler en yüksek devlet mührü olan "*al tamġa*„ ile damgalarlardı; fakat bu usul türlü sui-istimallere yol açtı. (Mühür vs. ye ait izahat için hemen aşağıya bk.) Kâğıdın arkasında Moğolca veya Türkçe kalem haşiyesi (fulān sözü) ile vesikanın doğruluğu kat'î olarak tekit edilirdi [80].

[78] Reşīd üd-Dīn / Viyana 328 r.
[79] Krş. Çingiz Hān'ın sarhoşluk için yaptığı sert tazirler: Reşīd üd-Dīn/ Berezin d 186 v. d.; başkaca ifadelerin ne zaman ciddiye alınması gerektiği veya gerekmediği hak. Hükümler: ayn. esr. 183.
[80] ʿUmarī / Ist. 70 r; buna göre Björkman'ın tesbit ettiği gibi tashihi için Ḳalḳaşendī IV 428.

Bundan başka tanzim edilen evrak ile vesikaların gözden geçirilmesi de aklâmın vazifesi dahilinde bulunuyordu. O zamana kadar kâğıdlara ekseriya yerinde ve doğru olmayan bir takım ilâveler katılır ve yahut Memurlar iki ayrı şahsa aynı veya hiç değilse benzeri evrak verirlerdi. Bundan dolayı bütün kağıtlarla *Payza* (bk. aş.) lar altı ay zarfında çıkarılmak üzere ortaya konuldu. *Payza*'lar medenî kıymetleri bakımından bir daha geri alınamamak korkusiyle hemen tamamen hıfz edilirdi [81]. Eski kâğıtların tetkikinin istinat ettiği esaslar mihaniki olup hukukî mahiyet taşırdı [82]; vesikaların *tenkidi* nevinden bir iş tabiatiyle mevcut değildi.

Hususî bir kalem memuru bu zamandan itibaren ileride kontrol imkânını sağlamak için bütün yarlığları kelime bekelime (*defter*, cem'i *defātir*), kaydederdi. Tahrifleri müşkül kılmak için her sene yeni bir defter vücude getirilirdi; eski defter de bilhassa hıfzedilirdi [83] (291).

Çin kültür sermayesinden alınan [84] altın veya gümüş tulâni bir plaka *(payza)* da bir nevi hususî vesika mahiyetinde olup üzerinde mongol yazısı bulunurdu ; bu plakayı taşıyanlar her yere serbestce girip çıkabilir ve kendisine kayıtsız şartsız itaat edilirdi [85]. Üzerindeki yazı tamganın üstündeki yazıya tamamiyle benzemekte idi [86]. Muhtelif zamanlarda da üzerinde

[81] Reşīd üd-Dīn / Viyana 314 v.

[82] Krş. aş. «*Hukuk*» fas.

[83] Reşīd üd-Dīn / Viyana 328 r ve v, 301r, 302 r ve v.; Ḫᵛandemīr III 63; Ohsson IV 409—416. —Krş. Charles Bourgeois: *Les Yarliki ou lettres patentes des Khans tartars*: Revue de l'histoire des Missions X (1933), s. 296—301 (başlıca Altın Orduya taalluk ettiği aşikâr). —Muhakkak fars geleneğine dayanan o zamanki resmî kitabet tekniğinin yüksek durumu için ʿAlāʾ-e Tebrīzī ile ʿAbd el lāh'ın kitapları karakteristiktir (kit. cet. Nr. 35 ve 36).

[84] Cordier, *Notes* 67; Orbelian / Brosset, not 21, s. 280 v. d.

[85] Resim: Marco Polo / Yule I 352 ve 354 e göre — Krş. *Wilhelm* von Rubruck / Wyngaert 255; Marco Polo / Yule 351, ve 351 de not 2 (s. 351—354); Cordier, *Notes* (Polo) 67; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 177, not 45 (s. 178).

[86] Dordži Banzarov: *Payze* ili *metallıçeskiya dosçeçki s poveleniyami mongol'skich Chanov* (*Payza*'lar veya madenî levhacıklar Moğol Hanlarının emirlerile): Banzarov. *Çernaya vĕra da* (kit cet. 329), s. 47—62, bilhassa s. 50—52.

bir arslan, kılıç ve doğan güneş resmedilmişti [87]. Bu resim Ġāzān'ın, Ölceytü'nün ve Abū Saᶜid'in sikkelerinde de bulunduğu gibi Selçûkî'lerde ve Altınorduda da [88] bulunurdu. İlhanların meselâ sikkelerdeki diğer sembolleri şunlardı: Oturan bir adam, kuş, güneş, süvari, balık, tavşanlar vs. Bunlar (arslanın hilâfına olarak) *Payza*'lar üzerinde bulunmadıkları gibi zikr de edilemezdi. Damga yani İlhanların alâmeti ve sembolü olarak (arma manasında) şu ⋊ işaret bazan da ufkî olarak [89] görülür. Sikkeler üzerinde de arada sırada şu ✡ yıldız da bulunurdu [90]. Bu "*damga*„ (292) bidayette sürülere mahsus işaret olup hayvanlara kızgın olarak vurulurdu.

Payza'lar yüksek devlet Memurlarına, başeğdirilen hükümdarlara [91] ecnebi elçilerle devlet kuryelerine, büyük Ruhanîlere (meselâ hıristiyan patriği ve katolikos'lar) ve alelûmum hususî himayeye muhtaç olan şahıslara verilirdi. Ġāzān, şimdiye kadarki kullanış şeklinin aksine olarak *Payza*'ların artık kadınlarla prensler tarafından verilmemesini, Memurların vazifeleri bittikten sonra geri çağırılmalarını müteakip iade edilmelerini emretmişti. O ayrıca da bilhassa bu memurlar ve elçiler için isimleri hâkkedilmiş plâkaların muteber tutulmasını istemişti. Nihayet plâkaların büyüklüğü arasında da farklar vardı: Sultanlarla, derece

[87] Vaṣṣāf/Hammer I 187; Vaṣṣāf/Bombay 340.

[88] Krş. Aḥmed Kasravī: *Tarihçe-yi şir-ü ḫorşīd*, Teheran 1930, ve bunun hak. Walther Hinz'in mütalaaları: *Das iranische Löven-Sonnen-Wappen* (Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellsc aft 91 (1937). s. 71—79.

[89] Brit. Kat. VI, s. 7, Nr. 5 v. dd.; Frähn, *Il-Chan.* 485, 491. v. dd.; Frähn, *opuscula posthuma*, s. 98, Nr. 1 c 2 b.

[90] Berliner Münzkabinett; Frähn, *Rec.* s. 182, Nr. 10; Frähn, *Il-chan* s. 531, Nr. 203; Brit. Kat. VI, s. 46, Nr. 129, 131. — Ölceytü şu | Φ | veya || Ⓘ | veya * işaretleri taşıyordu. Richard Vasmer, Schrötter s. 678 de başkaca tafsilât veriyor; keza krs.; Longworth Dames: *Coin of Uljaitu*: Numismatik Chronicle de 1889, s. 376 v.d.; Edmond Drouin: *Les symboles astrologiques sur les monnaies de la Perse*: Gazette Numismatique V (1900/01), s. 71—74, 87—91; *August Friedrich Mehren, Description d'une médaille Mongole d'Abou Said Béhâdour-Khân de la dynastie Ilkhanienne: Mélanges Asiatiques* VIII, s. 443—447.

[91] Ezcumale. Kᶜartᶜlis chovreba I 361, sat. 19; Malachias 81, Not 38; Orbelian/Brosset 310.

derece ehemmiyetli mevkileri olan Kırallar ve bazı Hâkimler büyük; ikinci derecede olan şihnalar ve ehemmiyeti daha az olan Prensler de küçük Payza alırlardı. Hazine Memurları (Kassenboten) hilâl hakkedilmiş hususî plâkalar (*Pā'iza-i ḫezāne*) ye maliktiler. Hükümdardan başka yalnız hudut memurları sâîler için hükûmete tunç *Payza*'lar verirlerdi [92].

Devlet damgası daha eski zamanlarda iki renkli olarak kazılmıştı; mavi renk *(kök tamġa)* nın kullanılması iyice bilinmeyen haller içindi [93]. Alelâde devlet damgası *(al tamġa)* kırmızı idi. Ayrıca posta işlerinde kullanılan damga da vardı ki, yeşildi [94]. Dairelerde kontrol kalemleri de siyah damga kullanıyorlardı [95].

Devlet damgası uzunlama - dört köşe idi. Ġāzān zamanından yuvarlak damga kullanılmasına teşebbüs edildiyse de, tutunamadı [96] (293). Metin mutaden altı satırdan, ibaret olup, Moğol dilinde şöyle yazılırdı: "*Mengu Tengri Küçündür*, yani Allahın güciyle Büyük Moğol kavminin engin hanının emri (Dzarlıḫ) şayet boyun eğdirilmiş kavimlerin katına gelirse bu milletler ona etaat etsin ve ondan korksunlar [97]". Bir de üzerinde Çince hâkkedilmiş olan bir damga vardı ki, İlhanlılar Abū Sa'ī d'e gelinceye kadar bu damgayı Büyük Ḫān'dan almışlar [98]. Yabancı hükümdarlara gönderilen resmî yazılarda kullanmışlardı. Bu yazının da maâli yukarıki gibi idi [99].

[92] Reşid üd-Din/ Viyana 313 r ve v. — Devlet mümessilinin mühürü haydutların ellerine geçtiğinden türlü mühim fenalıkların vukuuna sebep oldu.

[93] Krş. Pelliot (kit cet. N 288) 35—38 Barthold'e karşı bulunuyor.— «*Tamġa*» kelimesi için ayn. esr. 35, not 2.— Paul Pelliot: *Les köködäbtär et les hou-K'eou ts'ing-t'seu*; T'oung Pao, da, N. R. 27 (1930), s. 195 — 198: Reşīd üd-Dīn/ Berezin a 40, b 51; Cüzcānī 402.

[94] Krş. aş. «*Resmî müesseler ve günlük hayat - Posta*» fas.

[95] Krş. s. 317 [96] Ḫvandemīr III 51.

[97] Pelloit, *Papes* a 24 (tercümeler için 24 v. dd). — lâtince neşr. için krş. b 315 — 323, ve 323 de not 1, bir de Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 93.

[98] Krş. yk. s. 293 v. d.

[99] Rémusat, *Mém.* b 374 d., 392.

Damğa; vesika ve mektuplarda kullanılır, kâğıdın nihayetine ve — uzun tomarlarda — iki parçanın birbirine yapıştığı yere basılırdı. Devlet vesikalarından başka elçilik tahriratına [100] ve teslim olmaları talebedilen [101] şehirlere gönderilen tekliflere de basılırdı. Resmî altın damga birinci vezirin elinde bulunurdu. Ġāzān zamanında devair memurlarından bu damgayı kullanmak hakkı alındığındanberi [102] altın damgayı yalnız—tabiî Hükümdardan başka — başvezir [103] kullanırdı. Kırmızı damgalı emirlere vilâyetlerin hâkimleri de baş eğmeye mecburdular [104]. Bunların da kendilerine mahsus damgaları vardı; icabettiği zaman memurlara verebilirlerdi [105].

Ġāzān da damgaların büyüklük derecesi ile Memurların rütbelerine uygun mühür malzemesi hakkında emirler ittihaz etti: Sultanların, kıralların işleri ile diğer mühim Devlet dosyaları *Yaspis* (*Yeşim*) den mamûl büyük damga ile, hâkimlerin ve imamların, şeyhlerin vs. evrakları yine aynı taştan mamûl küçük damga ile mühürlenecekti. Daha az mühim işler için altın damga bulunmakta idi. Orduya ait hususat da üstünde hususî bir yazı bulun gene altın bir damga ile mühürlenecek; her türlü kasa işleri için küçük ve altın bir damga kullanılacaktı [106]. (294).

Maliye Veziri

Devletin varidat ve masrafları İran - Moğol saltanatı zamanında bir çok defalar birinci vezir tarafından tedvir edilirdi; en yüksek devlet memurunun alâkası kısmen bilhassa bu sahaya çevrilmiş görünmektedir; fakat muhtelif zamanlarda bu iki makam birbirinden ayrılmıştır. Emir Nevruz'un biraderi Ḥāccī Beg *Umūr-u Dīvan*'ın baş idarecisi idi [107] 1327 de ise o zamanki vezir ᶜAlāʾüd-Dīn devletin hazine veziri olmuştu [108]. Halbuki o zamana kadar resmî makamda müşterek çalışan Gıyāṣ üd-Dīn birinci vezir olarak kaldı.

[100] Pelliot, *Papes* a 16; Mufaḍḍal II 500.
[101] Cüveynī I 136. [102] Krş. Jahn 319.
[103] Krş. yk. s. 317 v. d. [104] Krş. Mīrḫᵛand V 105.
[105] Cüveynī II 223; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 313 v.
[106] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 312 v. — Bunun hakikatte ne dereceye kadar yapıldığı meşküktür.
[107] Mīrḫᵛand V 116.-krş. yk. s. 308 v. d.
[108] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I, XLVII. — krş. yk. s. 140.

Devlet memuruluğunu ve Maliyeyi tedvir eden zatın, yani *Ṣāhib-i dīvān*'ın vazifeleri şunlardı: "devletin ve maliyenin idaresi, hazine varidatının arttırılması, hazine-i hassanın beslenmesi, devlel umurunun tanzimi, postaların idaresi, nafia işlerinin tanzimi, para bastırılması ve umumiyetle hazinenin ihtiyacı ile ilgili olan her şeyin yaptırılması; nihayet umumî hesapların tutulması„[109] ... Vergi su-i istimali, ordu seferlerinde müsaderelerde asırı gidilmesi vs.[110] hakkındaki şikâyetler de ona aitti. *Sāhib-i dīvān* makamının âidâtı pek boldu. Cüveynī âidâtını, tamamiyle meşru şekilde almakla beraber, senevī 360 tūmān'a çıkarabilmişti[111]. Makamın unvanı olan *Ṣeḥābet-i dīvān*'ın yerine *Vezāret*[112] kelimesinin kullanılması hakkında Bāydū'nun teşebbüsü neticesiz kalmıştı.

Maliye vezirinin yanında — bu makamın teftişe tabi tutulduğu zaman olduğu besbelli — bir devlet müfettişi *Moşref ül-mamālik*[113] bulunurdu. Bu makam Elcezire'de daimî olarak görülmektedir[114]; diğer vilâyetlerde bir müfettişin (kontrolör) bulunup bulunmadığı bilinmiyor (295).

Maliye'nin hususî vergi muhasipleri (maliye müşavirleri; mustavfī'ler)[115] vardı. ʿAlā-ʾi Tebrīzī ile ʿAbd Ollāh[116]ın sözlerinden de anlaşıldığı üzere bir nevi muzaafa usulü üzere defter tutarlardı ki bunun teferruatı iyice bilinmiyor[117]. Tımar

109 Vaşşāf/ Bombay 347 de böyle.— krş. dahi ʿUmarī/ Ist. 66 v ve ʿUmarī/Velidī 34.

110 Mīrḫvand V 101.

111 Vaşşāf/ Hammer I 110.—para hak. krş. aş. s. 327 v. dd. kardeşinin Elcezire'deki resmi vazifesinin teftişi emrini bakan sıfatiyle mi yoksa akrabalığı dolayısiyle mi verdiği anlaşılmıyor. (İbn al-Fūṭī 346: 1260/61 = 659 H.)

112 Vaşşāf/ Bombay 284.

113 Krş. yk. s. 308.

114 Ibn al-Fūṭī 446: bu vazifede tebeddül 1285/86 (684 H.); başkaca ayn. esr. 448.

115 Krş. ayn. esr. 251 (1283).

116 Krş. kit. list. Nr. 36.

117 Krş. aş. s. 326, not 139.—ʿAbd Ollāh'a göre (kit cet. Nr. 36) aşağıdaki hesap kitapları vardı: 1. Rūznāme: aylara göre fihrist ve şehirlerin kazançları; 2. *Defter-i āvārce*, (vergi ile mükellef yerlere göre tertiplenmiş liste) 3. *Defter-i muferredān*: mahaller ve sancaklar, mîri arazi (*domān*) (*ḥarem-i şāh ve Haram-i dīvān*) (Ḥamd Ollāh'da olduğu gibi vergi veren eyâletlerin sayılması);

(Lehen) işlerinin tanzimi ve aylık hususları[118] tacirler, pazarcılar[119] ve dinî vakıflar[120] için ayrı ayrı şubeler vardı. Bu sonuncu şube bittabi müslüman hükümdarların zamanında mevcut olup zekât ve hazine (besbelli dinî maksadlar için) işlerini görürdü. Aḥmed bu vazifeye 1282 tarihinde şeyh Kemāl üd-Dīn ʿAbd ur-Raḥmān ar-Rāfeʿī[121] yi tayin etmişti. 1300 de bu daire Nāṣir üd-Dīn Ṭūsī'nin oğlu Aṣīl üd-Dīn (vefatı: 1316/17=716 H.)[122] ve 1304 den beri de Ḳutluġ Kaya Bahāʾ üd-Dīn Yaʿḳūb elinde idi. Yaʿḳūb bizzat vakıfların hâsılatını hakiki hedefine sokmak için çalıştığını[123] haber veriyor ki Ġāzān'ın gayreti de bunu mümkün kılamamıştı[124]. Müslümanlara karşı mutaassıb budî düşmanlığı ile hareket etmemiş olan Geyḫātū da hususî bir memurunu, veziri Ṣadr üd-Dīn biraderi *Qoṭb-ü Cehān* unvanını taşıyan Ḳuṭb üd-Dīn'i zekât ile hayır müesseseleri hasılatını tevzîa memur kılmıştı[125]. Diğer budî hükümdarlar zamanında bu dairenin bulunmadığı meydandadır (296).

Bütün vezirlerle diğer memurlar fevkalâde faaliyetlerine ve hükümdara karşı gösterdikleri tazime bir delil olmak üzere zaman zaman nakid hediye alırlar veya şarkta daima âdet olduğu üzere hil'at giyinirlerdi[126].

4. *Defter-i aṣl.* Reʿāyā'nın senelik vergileri, ve onların hayat şartları hak. malûmat (meşgūl be-*ʿemāret ve-zerāʿet*); 5. *Mohāsebe-yi hazīne ve kollī defter:* Bütün hazinelerin topyekûn hesabı (ve sarayın binaları ve kaleler için sarfiyat). Krş. ʿAbd Ollāh 52 r v. dd., 63 v. dd., 75 r v dd., 84 v v. d., 98 v—99 v, 116 v—120 v, 122 v v. d., 124 r, 129 r v. dd., 132 r ve v.

118 Krş. aş. s «*Askeri tesisler*» fas.

119 Cüveynı III 35.

120 Krs. Mīrḫᵛand V 109.

121 Vaṣṣāf / Hammer I 225; Mīrḫᵛand V 99.

122 Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 162. — bu isim Ḳâşānī'ye (129 v) göre böyle, *Asṭa* degil.

123 Vaṣṣāf/ Bombay 472: Mīrḫᵛand V 127.

124 Krş. dahi yk. s. 263.

125 Reşīd üd-Dīn/ Viyana 244 v; Vaṣṣāf/ Bombay 266; Mīrḫᵛand V 109.

126 Mes. Vaṣṣāf/ Hammer I 224 (1282 Hakem Cüveynī krş. aş. «*Irak-ı Arab valisi*» fasl.). Mīrḫᵛand V 118 (1297 Herat hükümdarı Faḫr üd-Dīn Kurt; Krş. yk. s. 177). — Taşʿīṯâ 153 (1306

Malî durum ve devlet bütçesi

Cingîz Ḫān ile Hülegü'nün seferleri, Moğollar tarafından fethedilen memleketlerin malî kudretine — umumî hayatın diğer bir çok sahalarında olduğu gibi — ağır yaralar açmıştır. Bu yüzden İlhan devleti ta baştanberi para bakımından vergi ödeyen halkın azlığı dolayısiyle oldukça zayıf bir temel üzerine kurulmuştu; bunun için memleket kalkının tekrar çoğaltılması ve ziraate açılması [127] hususunda sarfedilen gayretlerin esaslı bir kısmı bu azlığın bertaraf edilmesine matuftu. Buna, muhtelif hükümdarların cülus şenlikleri dolayısiyle ölçüsüz para dağıtmalarının devlet hazinesine yüklediği yük te katılıyordu ki, bu hal çok kere daha o hükümdar iş başına geçer geçmez büyük müşkülât doğururdu [128]. Devlet hazinesinin teferrüâtı ve büyüklüğü hakkında yakından malûmatımız yoktur; bu hazine Salmās [129] civarında Urmiya gölünde Şāhū adasında gömülü bulunuyor ve aynı zamanda Alamūt hazinelerini [130] de ihtiva ediyordu ki, bundan bir daha bahsedilmemiştir. Bu neviden defineler başka yerlerde — meselâ Küçük Asya Türklerinde [131] — vardı.

1282 denberi müteaddit saltanat değişmeleri ve ekseriya da buna bağlı iç savaşlar memleketin vergi kaynaklarını kemirmek hususunda müessir oluyordu. Varidatın muttasıl düşmesine (297) rağmen [132] Geyḫātū israflarına bir türlü gem vurmadığından ve bundan başka memlekette hayvan vebası da zuhur

Katholikos Y(h)aḇalāhâ III.; krş. yk. s. 245). — Mîrḫᵛand V 138 (1307 Moğol Komutanı Būcāy'ın Herat Komutanına ve maiyetine).

[127] Krş. aş. *«Gāzān ve ziraat»* fasl.

[128] Krş. yk. s. 288

[129] Hülegü ile Abaḳa'nın mezarları bulunan yer, krş. yk. s 198 — Mısır kaynaklarına bakılırsa ada 1282/83 (681 H) tarihinde batmıştır (krş. ay. esr.). Farslar bunun hak. susuyorlar (Barthold, İsl. Ansikl. II, 353). — Bu hazinenin Aḥmed zamanında kısmenda muvaffakiyetle araştırıldığından İbn al-Fūṭî bahsediyor: 432.

[130] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 316. — *Alamūt* hak. Krş. yk. s. 61.

[131] Krş. Abū'l-Fidā, Arab coğrafyası 204.

[132] Mîrḫᵛand V III. — Arğūn zamanında devlet hazinesinin 1000 Tūmān'a çıktığı söyleniyor: Vaşşāf/Bombay 271.

ettiğinden nihayet devlet iflas etti ve işte o zaman kâğıt para çıkarmak teşebbüsüne başvuruldu[133].

Bu şartlar altında Bāydū Ġāzān'la yaptığı savaş için para istikrazına mecbur oldu. Ġāzān da yardımcısı Nevrūz vasıtasiyle 1295 de Tebrīz'in zenginlerinden borç para aldı[134]. Ġāzān israfların önünü almak için o zamana kadar âdet olan bir usulü, yani memurların devlet kasasından gayri kanunî olarak türlü şekillerde para almaları usulünü menetti[135]. Bundan böyle bütün para havaleleri, imza için Ġāzān'a arzedilecekti; bu hükümdar varidat ve masarifatı senede iki defa tetkik etti. Evvela kendi mücevherat ve elbiseleri ve sonra da kumaşlar (yani devlet hazinesinden) için hususî müfettişler (hadımlar) tayin etti. Mabeyinciler maaş olarak, memleketin her tarafından gelen paraların % 2 sini, baş müfettiş (Ḫvace-i sarāy) para ve kumaşların % 10 unu alıyorlarlardı[136].

Vergilerin ve malî kaynakların[137] arttırılması hususunda Ġāzān tarafından ittihaz edilen tedbirlere rağmen Ölceytü zamanında ordunun masrafı varidattan fazla idi[138]. Abū Saᶜīd zamanında da, şüphesiz, ahvalde salah vaki olmuş değildi; o öldükten sonra da artık memlekette malî birlikten bahsetmeğe imkân kalmamıştı.

Devletin en parlak zamanına ait varidat ile bütçenin umumî manzarası hakkında hiçbir mücmel fikre sahip bulunmuyoruz. Buna mukabil elimizde devlet bütçesinin esaslı kısımları hakkında malûmat veren iki eser mevcut bulunuyor ki, bu eserlerde vergi ıslahatı hakkında bir çok misaller vardır.

[133] Krş. aş. s. 328 v. d. ve yk. s. 101; Jahn (kit. cet. 335). — Geyḫātū da hastalığında manasızca para hediye etmişti: Vaṣṣāf/Bombay 264.

[134] Vaṣṣāf/Bombay 277 krş. 326; Mīrḫvand V 115. — Krş. yk. s. 106.

[135] Reşīd üd-Dīn/Viyana 323 r; Ḫvandemīr III 64.

[136] Reşīd üd-Dīn/Viyana 323 v — 324 v; Ḫvandemīr III 64; Ohsson IV 433 — 437.

[137] Vaṣṣāf/Bombay 339 v. d. Buna göre Ġāzān'ın al-Cezīre, fārs ve Basra körfezindeki adalara bilhassa dikkatini tevcih etmiş. — Krş. dahi aş. « *Ġāzān ve Ziraat* » fasl.

[138] Ḳāşānī 126 v — 129 r.

Maalesef biz bunlardan yalnız kısmen (298) bahsedeceğiz [139]. Ara da sırada şu veya bu noktaları aydınlatan bazı tek tük malûmata göre birinci vezir Sa'd üd-Dīn [140]'in 500 tūmān yeni varidat vadetmesi [141] veya Ölceytü zamanında (hangi tarihte?) devlet varidatının her sene 2433 tūmān'a (128 milyon dīnār) baliğ olması bu cümledendir [142].

Bu şartlar altında burada yalnız İlhan devletinin son senelerindeki vergiye ait bir listeyi tam olarak Ḥamd Ollāh Mustavfī'nin mükemmel istatistik rehberine borçlu bulunuyoruz. Listede

[139] Onu keşfeden İstanbul'da mukim Prof. Aḥmed Zeki Velidī Togan'ın, burada açık kalple teşekkür etmek istediğim lütufkâr zahmet ve gayretlerine ve benim şahsan uğraşmalarıma rağmen 'Alā'-i Tebrīzī'yi (kit. cet. Nr. 35) elde edemedim. 'Abd Ollāh'ın eserini ancak basılırken görebildim (krş. yk. s. 322 not. 117) Prof. Togan'ın bana (ağızdan) sarahatle söylediğine göre, her iki eser de — ki 'Alā'-i Tebrīzī'nin ki daha mühimdir — devlet bütçesi hak. tam bir hülâsayı ihtiva etmiyormuş. Her iki yazmada yalnız gelecek maliye memurları için bir takım talimatnamelere yer verilmiş ve bunlardan bizzat 'Abd Ollāh'ın da (74 v) sarahatle söylediği gibi misaller seçilmiştir. Bu şerait altında onların devletin geliri ve giderinin (bu sarfiyatı biz umumiyetle bilmiyoruz) toplu bir hülâsası olmak bakımından değerleri tabiatile mahduttur. Rakkamlar Siyākat yazısile yazılmış (krş. bunun hak. mes. Sebastian Beck: *Neupersische Konversations Grammatik*, Heidelberg 1914, s. 433—435), Harf kısaltmaları ve birbirlerine girmeler vardır ki bugün de çok defa ticaret işlerinde kullanılır. (Fakat asla bir ittırad üzere teşkil edilmemiştir). Eserlerin içindekiler ihtisas dilleri dolayısile, 'Abd Ollāh'ın eseri ise ayrıca kısmen silik ve daima kusurlu ve eksık noktalanmış olan yazısı ile (şehir isimleri v. s. de de) çok güç anlaşıldığı gibi, bunlardan, Moğollar maliye işlerinde tabiatile kendilerinden evvelki pratik usulleri alıp devam ettirmiş olduklarından bir İran maliye tarihi ile ilgili olarak (hem de her ikisi de ayn. zamanda Mustavfī ile birlikte) istifade edilebilir. Prof. Togan'ın elinde eserin fotoğrafları olmadığından bu hususta onun makalesinden (krş. kit. list. Nr. 333) faydalanmakla iktifadan başka bir şey yapmadım.

[140] Krş. yk. s. 111.

[141] Ḳāşānī 83 v-86 r.

[142] Aynı esr. her üç günde 20 Tūmān ki bu, Barthold tarafından hatalı olduğu isbat edilen hesap tahviline göre Blochet, *Intr.* 13de her yıl 48,660,000 Dinar = 1 418 439 000 Fransız frangı (Fransızların harpten önceki şartlarına göre bunun 8 misli) eder. — Bu nisbet Ġāzān zamanındaki Tūmān ile dirhem arasındaki muayyen nisbetlere uymaktadır. Barthold, *Ani* 145 (bk. aş. s. 332 v. d.).

„daha evvele ait muhtelif tahsisattan da (299) bahsedilmektedir. Maamafih Mustavfī'nin verdiği bu geçmişe ait malûmat iki sebepten kıymetsizdir: Bir defa, müellif, bunların hangi zamana ait bulunduğunu bildirmediği, para kıymetinin iniş ve çıkışına da lâyık olduğu ehemmiyeti vermediği gibi, daima kendi tahayyulatiyle demgüzar olmakta ve bu tahayyülatını okuyucularına aşılamak istemektedir: Bu tahayyülata nazaran göya bu ilk zamanlar İran'ın az çok altın devrini teşkil ediyormuş. Zaten rehber sadece vergi varidatından bahsetmektedir; bu arada muhtelif eyaletler hakkında verilen tafsilat ta kiminde uzun kiminde kısadır[143]. Mustavfī Devlet mallarından veya tamamiyle keyfî vergi (Tribut) lerden bahsediyor ki, bundan da umumiyetle tâbi devletler marifetiyle devlet kasasına giren para maksut olsa gerektir. Paranın Baskak'lar marifetiyle mi toplandığı, yoksa hükümdarlar tarafından mı İlhana teslim edildiği, para miktarından bahsedilirken (bu yekûn muhtelif memleketlerde ayrı ayrı olduğu halde[144]) burada bildirilmiyor.

Devlet bütçesinin varidatı arasında gümrükler, yol paraları v.s. resimler vardı ki, bunlar sabit olmayan gelirleri teşkil ederlerdi (bunların miktarı Mustavfī de vuzuhla görülemiyor). Bundan başka bu varidat ayniyat teslimatından ve hediyelerden, memleketten geçen elçilerle, devlet kuryeleri ve diğer ricalin iaşesi gibi hükümranlık haklarından teşekkül etmekte idi[145]. Bu resim ve vergilerin miktar ve kıymetleri hakkında malûmat ve mikyaslar mevcut olmadığından haraçlar (Tribut), vergiler, ve mîrî emlâk şartları dışında İlhan devletinin bu son zamanlarındaki maliyesinin bir tarifini vermek mümkün değildir. Binaenaleyh bu izahlar natamam kalmaktadır.

Para durumu

İlhan devletinde en çok geçen sikke ünitesi[146] dīnārdı. Şarkta Ortaçağda daima olduğu gibi dīnārın kıymeti çok de-

[143] Bundan başka Le Stranges baskısı yer adları v. s. hususunda bazı arzulara ihtiyaç hissettirmektedir.

[144] Daha fazla tafsilât için bk. aş. «*İran Moğollarının vergi geliri listesi*».

[145] Bk. aş. «*Elçiler*» fasl.

[146] Sikhe resimleri kataloklarda ve Bonaparte'da (Ölceytü için olandan gayrı), cetvel XV, s. 5.

ğişikti. Bu yalnız vezinde değil, bilhassa ayarda da kendini hissettirmekte idi (300).

Tamamiyle tedavülde olan altın dīnār[147] ortalama hesapla 4,25—7g.[148] idi. Gümüş dirhem A r ġ ū n zamanında 2,46—2,59 g.[149] 'dan 2,41 g.'a kadar olup sonra 1333 de 1,4 g.'a kadar düşmüşdü[150], yarım dirhem kanunen tesbit edilen 1,23—1,30 g.[151] yerine yalnız 1,18 idi. Bu tahalüflerden daha ehemmiyetli olanı ayarın azaltılması keyfiyeti idi ki tacirler bu yüzden ekseriya %20 kadar zarar ederlerdi[152]. Yukarıda beyan edilen gayri müsait malî tedbirlerle alâkadar olan sikkenin bu bozuluşu bir kaç sene içinde devletin para durumuna o kadar fena tesir etti ki, bu hal G e y ḫ ā t ū'yu veziri Ṣ a d r ü d D ī n'in nüfuziyle kâğıt para siyasetini kabule teşvik etti[153]. Çin nümunesi[154] dıştan oldukça iyi taklit edildi. Bu Çin parası, üzerinde arapça bazı islâm dinî ahkâmı bulunan Çin yazılı uzunlama bir banknotdı[155]. Bu banknotların kıymeti, üzerindeki yazıya göre, yarım ile on dīnār arasında değişiyordu; Çince adı muhafaza edilmiş ve banknota "Çao„ (Çāv yazılır) denilmişti[156]. Bu banknotların kabulün-

[147] Bunun için krş.: D r o u i n, *Notice* (Kit. cet. Nr. 260) s. 89, 95; V e l i d ī 2 v. d. — İslâm ülkesinin garbinden yavaş yavaş giren altın para hak. krş. *Mez* 445 v. d.

[148] Krş. V e l i d î 6 v. d.; B l o c h e t, *Intr.* 133, not 1. (s. 135 de). —Bu fasıldaki vezinler hak. verilen malûmat Schrötter'den ve Brit. katalog'dan alınmış olup bu katalog da habbeye göre (beheri 64,799 mg.) hesap edilmiştir. Onun hesabı başka hesaplara çevrilmiştir. Dīnār 63 ile 70 habbe arasında döner. S c h r ö t t e r'de (Moğollar zamanı için) ki V a s m e r 'in hesapları birçok yerde bundan inhiraf eder

[149] 38, 40 habbe.

[150] 37 habbe — krş. T h o m a s: *Journ. of the R. As Soc.* 1848 de çıkan yazısı ve S c h r ö t t e r d e V a s m e r 147.

[151] 18, 2 habbe 19—20 gram yerine: Brit. Kat, VI, LX.

[152] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 309 v.

[153] Krş. yk. s. 101 ve J a h n (kit cet. 235).

[154] A u g u s t L u d w i g v o n S c h l ö z e r'in: *Kritisch - historische Studien*, *Göttingen* 1797, s. 159 v. dd. da dediğinin tersine kâğıt para Moğollar tarafından icat edilmiş değildir. — Krş. J a h n 324 v. d.

[155] Bundan başka *Sikke* ve *Tuğrā* (hükümdarlık sembolü: V a ṣ ṣ ā f/ Bombay 272.

[156] Kâğıt para için krş. J a h n dan başka J o r d a n u s 46; ʿU m a r ī/ Quatremère 223; İbn a l-F ū ṭ ī 477; Çin kâğıt parası için de; Ṭsʿanṭs-'un /B r e t s c h n e i d e r de, *Med. Res.* I 90; J a c q u e t (kit cet. 165) 61, 66

den (301) sonra eylül/ekim 1294 [157] herkes altın ve gümüşü teslim ile mükellef tutuldu; teslim etmiyenler ölüm cezasına çarptırılacaktı [158]. Aceba bundan maksat devlet hazinesinin çoğaltılması mı idi? bu bence meşkûktür; zira bu takdirde sarayın müteahhitlerine, bunlardan daha başkaca faydalanılabilmesi için maden ile tediyat yapılmaması lâzımgelirdi. Bundan başka devletin dış ticaret inhisarı — hususî şahıslar yabancılara tediyede bulunamıyacaklarından bu inhisar kendiliğinden hasıl oluyordu— belki de büyük müşküllere uğrayacaktı [159]. Bence maksut olan cihet yeni paranın zorla kabul ettirilmesidir. Diyār Bakır ve Rabîʿa da Erāk-ı Acem ve ʿErāḳ-ı-arap da Musul'da veya Mayāfārikīn, Āẕarbāycān, Kermān, Şirāz ve Ḫorāsān'da bu parayı basmak için Basımevleri (Çao-ḫāne) kurulacaktı. Ġāzān, Ḫorāsān'a hâkim iken bu parayı kat'iyen kabul etmemişti [160]. Bu şekliyle o zamana kadar İran'da tediye vasıtası olarak bilinmiyen bu para aynı zamanda tam bir iktisadî çöküntüye götürmekte geçikmedi [161]; iki ay sonra bu teşebbüsten vazgeçildi [162].

Ġāzān hükümdar olduğu zaman para işlerini yeniden tanzime lüzum gördü. Devlet parasının çöküşüne başka bir âmil daha katılmıştı; gittikçe büyüyen bu âmil ticaret ve münakalâtı felce uğratacak gibi görünüyordu. Moğol saltanatının başındanberi tabî-devletlerden bir kaçı sikke basmak hakkını muhafaza ettiklerinden [163] piyasada türlü para çeşitleri

v. d.; Kaf. arov 43 — 45; Marco Polo/ Pauthier 319 — 327 (Ming devri kâğıt para resimleri ayn. esr. s. 426); Cordier, *Notes* (Polo) 70 — 72; Klaproth: *sur l'origine....* (kit. cet. 336). Krş. dahi Jahn 308, not 1. Farsca da *çao* kelimesi için krş. Barthold, *Isl. ansik.* II 135.

157 Tam. 23. eyl. — 22 ekim 1294 = zı'l-ḳaʿda 693 H.

158 Reşīd üd-Dīn/ Viyana 245 r ve v; Vaṣṣāf/Bombay 271—275; Orbelian/Brosset 259; Mīrḫᵛand V 110 v. d.; Hᵛandemīr III 47 v. d. — v. krş. *Türk. kat.* III 40.

159 Jahn 327 bilhassa dış ticaret inhisarını düşünüyor. O zamanki nakliyat şartları düşünülecek olursa bunun pratik bakımdan gerçekleşebilecek bir şey olması pek güçtür.

160 Vaṣṣāf/ Bombay 272; Mırḫᵛand V 110 v. d.

161 Krş. Jahn 336 — 339 ve yk. s. 325.

162 Bar Hebraeus 583 v. d.

163 Krş. aş. *«Tâbi devletlerin durumu»* fasl.

dolaşıyordu. Muhtelif devletler de kısmen para ayarlarını fazlaca indirmişlerdi. Küçük-Asya'dan (Rūm) gelen sikkeler mürurü zaman ile % 20 miktar gümüşe inmiş ve nihayet umumiyetle bu sikkelerin hiç gümüşü kalmamıştı[164]. (302).

Bu durum karşısında Ġāzān para basmak hakkını bazı devletlere vermiyerek yeni bir para birliği kurmak lüzumunu hissetti[165], ve bu iş o kadar mükemmel bir netice verdi ki, müstakil gīylān küçük-prenslikleri bile[166] birliğe katıldılar. Şimdiye kadar bazı prenslikler komşu paralarının kendi memleketleri dahilinde geçmesine mani olmuşlardı[167]. (*Dīnār-ı rābeḥ*) adını alan yeni dīnār[168] 2,14 g.[169] vezninde olacaktı; eski dīnārın 2 $^{1}/_{3}$ i bir yeni dīnār yerine veya tedavül etmekte olan altı ʿabbāsī dirhemi (3 miskal vezninde) yerine geçecekti. Barthold[170] bunun kıymetini 1,62 M. (75 Kopek) olarak tesbit ediyor. Altın sikkelerin ünitesi bir miskaldi[171]. Yeni sikkeler tam-kıymet madenler-

[164] Takip edecek malûmat Reşīd üd-Dīn'e dayanmaktadır.

[165] Waṣṣāf/ Bombay 349 v.d., 386 Krş. Pachymeres II 458: Tὸ Καζάνιον νόμισμα.

[166] Krş. yk. s. 185—186 — B. hak. v. krş. Velidī 31.

[167] ʿUmarī/Quatremère 297. — Benzeri şartlar 14. yüzyıl başında küçük Asyadaki Türk devletleri dahilinde hüküm sürüyordu: ʿUmarī/Taeschner 19 = ʿUmarī / Quatremère 335.

[168] Vaṣṣāf/ Bombay 349 v. d.; Brit Kat. VI, IX; Ḥamd Ollāh II 32, not. 1 (s. 33 de).

[169] 33 habbe.

[170] Barthold, *Ani* 145. — O zamanın diğer değerlerinin karşılaştırılması — Velidī 5.

[171] *Misḳāl* = *4Dīnār-ı rābeḥ* (çok sık okunuş tarzı ile «*Rāʾic*» yani geçen, ve ʿUmarı / İst. 64 r, aşikâre yanlış) = 12 *Misḳāl* gümüş: Velidī 6 v.d.; krş. ʿAlāʾ-e tebrīzī 57 v (Velidî de basılmış 3 v. d.) ve daha türlü türlü. Ġāzān'ın altın Dīnār'ının vezni A. Sāhle'ye göre (Schrötter de 140 v. d.): 8,4—12,9 g. dır. — vezin olarak *Misḳāl* hak. Richard Vasmer (Schrötter de 393 v.d.)—100 Dīnār bk. (Dorost) altın sikke de vardı. Etraflı malûmat krş. Velidī 2 v. d., 10; bask. Ḳāşānī 68 r, 73 v (sikkelik maden olarak altın). — Berliner Münzkabinett bir çok şehirlerden (Tebriz. Basra, Bağdad, Esfahān Samnān, Cacerm, Ḳāşān, Kermān, Musul, Sabzavār, Şīrāz) gelmiş olan güzel altın parçalara, hem oldukça mühim sayıda (bazıları Abaḳa, ekserisi Ġāzān, Ōleeytü ve Abū Saʿīd'in) sahip bulunmaktadır. Celāʿirīlerden Ḥasan ile ʿUvais de (al-Cezīre) Bağdad'da altın sikkeler basmışlardır: Berliner Münzkabinett; kez. Abū İsḥāḳ İncū Fārs'da (Krş. yk. s. 163), Bk.:

den olacak ve Ḳubilay'ın emri üzerine temin edilen moğol P'agspa yazısı ile işaretlenecekti[172]. Bu yazı umumiyetle piyasada tedavül eden Uygur yazısı karşısında tutunamadığından (303) ve binaenaleyh İran'da tamamen meçhul kaldığından bu paraları taklit etmek çok müşküldü.

Sikke basmak hakkı yalnız faaliyetleri Ġāzān tarafından teftiş ettirilen resmî basım evlerine[173], verilmişti[174] bunlarsa badema Şimdiye kadar sikke basmak hakkına sahip bulunan muhtelif ülkelerde faaliyette bulundular[175].

Ġāzān devrinde sikke ve ölçü şartları devletin hududları içinde bir vahdet teşkil etmek üzere tanzim edilmişti[176]. Mamafi o zamana kadar geçmekte olan türlü paralar ortadan kalkmış değildi, yeni dīnār ve dirhemler eskilerle beraber geçiyordu[177]. Ölceytü de ayrıca sikkeler bastırmıştı[178]. Abū Sa'īd zamanında ise dirhemlerin 3,56 g[179] tuttuğuna bakılırsa bunların ayar-

H. C. Kay: *A gold coin of Abū Isḥāḳ ibn Mahmūd Shāh Inchū*: Numismatic Chronicle de, 1875, s. 216—230.

172 Brit. Kat. VI, L ve ayn. esr., s. 34, Nr 89; Drouin 493 (hele Çin) Velidî 4 v. d.; Ibn al-Fūṭī 498. — 'Umarī/İst. 64 r ve v ye göre Bağdad ile Ḥorāsān da hususîsikke sistemi vardı: Ḥorasān Dīnar'ı 4 dirhem olarak hesap ediyordu. — Māverāünnehir'de ve Elcezire'de hususî sikke unitesi olarak beheri 10 dirhemlik '*Avāl* vardı, 2 «'Avāl bir duble 'Avāl» di: 'Umarī/İst. 65 v; v. Krş. Jacquet, *Notice* (s. 188, not 6 de olduğu gibi) 345. — Buna mukabil Ibn al-Fūṭī 446 Elcezire'de yeni bir para sisteminden bahsediyor. Bu sisteme göre 8 Misḳāl dirhem itibarile bir Dīnār olacaktı. Bu Altun sikkelerin Barthold'un *Anl* de tahmin ettiği gibi yalnız «Hâtıra sikkeler» olmadığı Ibn al-Fūṭī den meydana çıkıyor.

173 Vaṣṣāf/Bombay 362.

174 Ġāzān'ın sikke ve ölçüleri hak. Krş. Reşīd üd-Dīn/Viyana 309 v — 310 v.

175 Reşīd üd-Dīn/Viyana 309 v. — Krş. aş. *«tâbi devletler»* fasl. sonu

176 Krş. ayn. esr. 310 v — 311 v; Ḫvandemīr III 60 v. d. — Krş. Ohsson IV. 363—369: Hammer II 159—162.

177 Krş. 'Umarī/Quatremère 244 ve Ḥamd Ollāb'ın vergi listesi.

178 Mufaḍḍal III 95. — Krş. Velidî 12.

179 55 Habbe: Brit. Kat. VI, LX. — zaten tek hükümdar olarak zeyc-i Ilhani'ye göre (Krş. aş. *«Ġāzān'ın ıslâhatı»* fasl. sonu) sikkeler üzerine seneleri hakkettiren bu zat olup bunu 1333/34 (733 ve 734 H.) de yapmıştır.

larının evvelkilerden daha düşük olduğu zahir olur. Buna binaen gümüş dirhemlerle dinarlar arasındaki nisbet son hükümdarlar zamanında 10 ile 20 olup 1335 de 14[180] de karar kılmıştı.

Suriye kaynakları da ekseriya Zūz ünitesi ile 1/6 dīnār hesap ediyorlardı[181].

Bilhassa büyük moğol Devleti zamanında "Bāleş„ (ayrıca altın-Bāleş = Bāleş-i sorḫ)[182]. para ünitesi olarak büyük rol oyna makta idi. İlhanlılar devletinde bunlardan nadir olarak bahsedilirdi. Bu ünite Ç i n g i z zamanında 75 altın (304) dinar kıymetinde idi[183]; Çin'de bu ünite muhafaza edilmekle beraber kıymetinde farklar hasıl olmuştu; öyle ki bir altın Bāleş; muayeneden geçirilmiş 200 Bāleş kâğıt paraya muadildi; gümüş Bāleş bu kıymetin onda birini teşkil etmekte ve bir kâğıt Bāleş için 20 dīnār alınmakta idi[184].

Halbuki İran'da tūmān daha yüksek Para unitesi teşkil ediyordu. Bu, isminin de delâleti veçhile, bidayette (tūmān, asıl tümen = 10.000 dīnār) yani 10.000 dīnār değerinde olması lâzımken değeri hakikatte yine mühim değişikliklere tabi tutulmuştu[185]. Umumiyetle vergi varidatı ve benzeri büyük yekûnlar, bu para esası üzerinden hesap edilirdi.

[180] H a m d O l l ā h II 32, not 1 (s. 33 de). — I b n - B a ṭ ṭ ū ṭ a II 65 e göre 10.000 gümüş Dīnārlık Şirāz altunu, şimâlî Afrika (magribî) altın parasından 2.500 altun Dīnār'a muadil idi.

[181] Krş. T a ş ' ī ḳ ṭ â 38; B a r H e b r a e u s, *Kirchg.* III 203.

[182] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 282 v.

[183] M ī r ḫ ᵛ a n d/Langlès 218, not 1'e göre 75 altun Dīnār 500 Mişḳāl'e eşitti (tercüme de hatalı olarak 5 Dīnār).—Ḳ a z v ī n ī II 348 de (1270 de ?) 1 Dīnārı bir «Mişḳāl» eşit tutuyor; Ona göre Tiflis'de maruf Bizans sikkesi olan *Hyperper* kıymetçe bu her iki paraya eşitti (krş. bunun için, aş. İran Moğollarına tâbi devletlere ait cizye listesinin 4. notu). — *Bāleş* için Velidî 7.

[184] Ḫ ᵛ a n d e m ī r/Defrémery a 251, not 1, J a c q u e t, 61; V a ṣ ṣ ā f/ Hammer I 44. — Krş. R i c h a r d V a s m e r (Schrötter de 55).

[185] V a ṣ ṣ â f/ Bombay 506 ya göre bir Tūmān: 10 *Bāleş* (herhalde denildiği gibi 10.000 değil) beheri 6 Dīnārdan — Vazıh bir liste R e ş ī d-ü d - D ī n / Quatremère de var : I 320, not 120 (s. 321de); Velidî 8; Quatremère, *Fundgruben des Orients*, I, s. 227; B a r t h o l d, *Ani* 143 v. d. — A l ᶜU m a r ī [Blochet'de 133 not 1 (s. 135 de)] 1 Tūmān 20.000 Dīnār sayıyor. B. i. Krş. ᶜA l ā' - i T e b r ī z ī 75 v. d: V e l i d î de 3 v. d.

Wilhem von Rubruck[186] un zikrettiği *"yascot„* (Akşom =gümüş çubuk) (o zamanki 30 mark) muasır İran kaynaklarında görülmüyorsa da Altınordu da büyük rol oynuyor.

Para kıymetinin değişmesi fiyatların da değişmesini mucip olduğundan, nisbetlerin bu karşılıklı değişimi hakikî para değerinin bugünkü ölçülere göre tayinini pek müşkül kılmaktadır[187]. Fiyatlara dair elimizde bulunan bilgiye dayanarak diyebiliriz ki, fevkalâde zamanlar ve bu meyanda kıtlık ve pahalılık hakkındaki haberler, nizamlı devirler hakkında istidlâlde bulunmaya salih değildirler[188]. Bundan başka ayarlarla o zamanki maden değeri vs. hakkında tetkiklerde bulunmak lâzımdır ki, bunlar yapılamamıştır. Binaenaleyh bugünkü para ile karşılaştırmaktan burada vazgeçilmiştir. (305).

---

[186] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 253.

[187] V Krş. Velidī 4. — Ġāzān 'ın 12,9 g. lık gümüş-Dīnārları ise 3 altun Franka (= 2,40 M.) muadildir: Velidī 6. — Fiyatlar bak. ʿUmarī / İst. 66 r v. dd.

[188] Fiyatlar için mebzul malûmat İbn al-Fūṭī ile Bar Hebraeus de vardır.

VERGİLER

Büyük Moğol İmparatorluğu zamanı

Orta-Asya ile Çinin büyük kısımlarının Moğollar tarafından fethinden az sonra vergi işlerini düzeltmekten ve ötedenberi usûlden olduğu üzere[1] keyfi şekilde yarı gasp suretiyle cibayet etmekten artık vaz geçmek lâzım geliyordu.

Ögedey içtimaa çağırdığı ikinci Kurultay'da (1236)[2] emlâk ve varidat vergisi ihdasına tevessül ederek bu hususta icabeden tedbirleri aldı; şöyle ki tabaa; hayvanlarından % 1 ve hububat mahsullerinden de % 10 teslim edecekti[3]. Devletin garb tarafında Öküz nehrinin garb ve cenubunda her bir fertten, Çin'de ise her bir çiftlik (Gehöft) veya evden vergi alındı[4]. Vergi varidatı Ögedey zamanında, bir kısmı bittabi aynen ödenmek üzere, devlet kasasına girmeğe başladı[5].

Vergilerin cibayeti için garp mıntakasının en yüksek idare memurları yanında — Şube-hükümdarlar nezdinde olduğu gibi — hususî memurlar vardı. Bu suretle Ögedey yanında Külbolod, Bātū'nun yanında Nūsāl ve Cağatay yanında da Ḳızıl Boğa[6] vardı. Cūrmāğūn'un da Kafkasya'da hususî selâhiyetleri ve hususî vergi tahsildarları vardı[7] (306).

Vali Arğūn da idaresi altında vergi cibayet ediyordu[8];

[1] Krş. Gregoras I 40. — O zamana kadar idare başında bulunan tabakanın devam edip gitmekte olan nüfuzu hak. şüphesiz bir tarafı tutarak, tetkik eden yazar: Yakubovskiy 113 v. krş. yk. s. 261 Not. 293

[2] Krş. yk. s. 305.

[3] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 42. — v. krş. Üan tṣ'au pi ṣï / Palladius 158; Bar Hebraeus 412; Huth II 31 (tibet kaynakları); Vladimirtsov, *Obşç. stroy*. 114.

[4] Hyazinth 149 (Çin İmparatorlarının hal tercümesi); Üan ṣï (Bretschneider, Not. 123 de). Pullé Çin örneğini hatırlatıyor 192 v. d.

[5] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 86; Vladimirtsov, *Obşç. Stroy*. 115.

[6] Cüveynī II 218 v. d.

[7] Ayn. esr. 218—220.

[8] Wilhelm v. Rubruck / Wyngaert 320.

Maḫmūd Yalavāç da aynı vaziyette idi [9]. Büyük sahalar için emrinde hususî vergi âmirleri bulunuyordu [10].

Kafkasya'da ermeni kaynaklarına göre bir nevi şahıs vergisi (Kopfsteuer) vardı ki, rivayete nazaran bütün 10 yaşından yukarı [11] erkeklerden alınırdı. Bu para, Genceli Zyriak'a göre 100 libre arpa (Dulaurier bu yolda tercüme etmektedir), 50 libre şarap, 2 libre pirinç (?), 2 ip ve bir gümüş parça ("sim-i beyza„) bir ok ve bir de at nalı [12] idi. Ayrıca bir baş hayvan 20 parça ile 5 gümüş paraya geliyordu [13]. Bu beyanatın sıhhat derecesi bilinemez. Esas itibariyle vergi tahsildarlarının keyfî cibayetleriyle karşı karşıya bulunduğumuz muhakkaktır; vazifenin böyle istenildiği gibi sui istimal edilmesi ilk zamanlarda Moğolların vergi usulünün hususiyetlerinden ileri geliyordu. Vergi kanunlarına ne dereceye kadar itibar edildiğini, bu gibi şartlar altında söylemek mümkün değildir. Vergi memurlarının istekleri yerine getirilmediği takdirde, refakatlerine asker alan tahsildarların çocukları kaçırdıkları sık sık vukua gelen hallerdendi.

Eski Çingiz yasalarına göre papaslar [14], asiller (Tarḫān'lar) [15] ve çocuklar vergiden muaftılar. Kafkasya'da —ve belki

[9] Krş. yk. s. 307.

[10] Ermenistan için krş. Zyriak 461.

[11] Zyriak 453; Vartan 289; Orbelian / Brosset 140. — Malachias'a göre (23 v. d.) 15—60 yaşları arasında bulunan kimselerden 60 beyaz (gümüş sikke) miktarında vergi alınırdı. — ʿUmarī vergi mükellefiyeti hak. Krş. Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 269. — Ermenistan'da mutlak olarak mahallî ve hususî vergiler vardı, krş. Barthold, *Ani* 157 v. d.

[12] Zyriak 483 v. d. (keza, Malachias 71, not 17).—Ermenice metinde hepsinin anlaşılmadığı meydanda, krş. Zyriak tercümesi, göst. yer. — Eğer gerçekten pirinçten bahsedilmişse (ki, dediğim gibi bunu hal ve tetkik edecek durumda değilim). O zaman verilen haberin güvenilirliği şüphe altına girer; zira farz edilen (ki vardı) pirinç üzerinden her halde hiç bir vergi alınmamıştı.

[13] Zyrik 484. — Malachias da ki haberler (23 v. d.) türlü yerlerinde bundan ayrıdır.

[14] Krş. yk. s. 220.

[15] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 69 onların ihtiyat olarak askerlik mükellefiyetine tabî tutulduğunu ortaya koyuyor. — Krş. yk. s. 301.

de daha başka yerlerde — bu emre (307) umumîyetle riayet edilmiyordu [16]. Möngke vergi muafiyetinden hahamları istisna etmişti [17] ve 1295 denberi Hıristiyanlara da bu hususta değişik muameleler yapılmakta bulunuyordu [18]. Müslüman kadılarla dânişmendler ise vergi muafiyetlerini sarih olarak Ġāzān'ın tasdikinden ğeçirmişlerdi [19]. Fārs'da halife birinci ʿOmer ve ʿAlī [20] nin isdar ettikleri ahkâm devam etmekte idi. Buna nazaran vergi miktarı beher hasad zamanı bir araya toplanır ve tahmin edilen yekûnun onda birine indirilebilirdi [21].

Möngke tahta oturur oturmaz daha başlangıçta sarfiyatın çoğalması neticesinde vergi tahsili hususunun yeniden tanzimine ihtiyac hasıl oldu. Bunun için yeniden nüfus sayımı yapılarak vergi sınıflara ayrıldı, ayrıca toprak sahiplerinin durumu da gözden geçirildi [22]. Bu maksatla Ḫorāsān Māzandāran eyaletleri ʿErak ve Yezd için hususî komisyonlar teşkil edildi. Bunlar memleketi dolaştılar [23]. Kafkasya, Gürcistan, Āẕārbāycan ve Erran için kurulan vergi takdir komisyonları evvelâ bu ülkelerin mercii olan [24] Batū'ya gittiler. Bu komisyonun ʿErak ʿAcam de (aceba diğerleriyle birlikte mi?) de işi vardı [25]. Bu işlerin görülmesinde Arġūn'la Yalavaç'ın büyük ve değerli hisseleri oldu [26]. Prenslerle Emirlerin o zamana kadar malik oldukları imtiyazlar kaldırıldı [27].

Bundan başka hayvan resmi (Hebesatz) de yeniden tanzim edildi. Nomad'ların yegâne gelir vergisi olarak (Kobçur Kūbçūr) tesbit edildi [28] ve senevî muntazam tediye gözönünde tutulmakla beraber tabaanın vergi ödeme kabiliyetlerini lüzumundan fazla yormamak için tahsilât hususunda (308) çok hi-

[16] Arġūn'un yardımcısı Boġa'nın Kafkasya'daki ilerleyişi düşünüle: Zyriak 447—449.

[17] Krş. yk. s. 222. [18] Krş. Yk. s. 245.

[19] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 291 v. — Krş. yk. s. 264.

[20] 634—644 v, dol. 656—661 Milâddan sonra

[21] Ḥamd Ollāh I 113.

[22] Cüveynī II 256, III 30. — *Tarih-i Sīstān* 397 Sīstān'da ilk vergi sayımından (1238/39 = 636 H.) haber vermektedir.

[23] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 309 v. d.

[24] Cüveyī II 256, 258.

[25] Krş. yk. s. 63 v. d. [26] Cüveynī II 258.

[27] Krş. yk. s. 307. [28] Mīrḫvand V 56.

mayekâr[29] davranılacaktı[30]. Bu vergi yalnız yüz hayvanlık sürü sahiplerinden alınacak ve bunlar mallarının % 1 ini vereceklerdi. Daha küçük sürü sahipleri vergiden muaftılar[31].

Bu verginin yanında emlâk için (*Kalān*)[32] şehirler ve tacirler için bir cizye (*tamġa veya bāc*)[33] vardı ki, bu vergi Çin'de 15 ile 1 arasında[34], İran'da 10 ile 4 dinar arasında değişiyordu[35] ve 10 kişiden alınan verginin, ortalama hesapla her sene 70 dinār olması lâzımgeliyordu[36].

Hülegü'nün garp seferi esnasında orduya verilen ücretle devlet postasının sarfiyatı yüzünden bu vergi yüzdesinin çok az olduğu anlaşıldı[37]. 10 dinarlık cizye zenginler için azdı; hayvan resmi de hale uygun değildi. Arġūn'un teşvikiyle âzami haddin 500 dinara çıkarılmasıyladır ki[38] devletin hakiki ihtiyacına cevap verilmiş oldu.

İlhanlılar zamanı — vergi memurları

Eyaletlerde maliye vezirinin (*ṣāḥib-i-dīvān*) adıyla başvezirin emrinde[39] bulunan en büyük vergi Memurları valilerin ya-

[29] Cüveynī II 253 v. d.; Reşid üd-Dīn / Blochet II 341. — Ḳara Ḳurumda duran Çinlilerden 1252 de alındığı bildirilen günlük vergi tutarı hak. krş. Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 237.—«*Kobçur*» kelimesi için krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 256, not 83 (s. 256—259).

[30] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 312—314.

[31] Cüevynī III 31; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 314.

[32] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 341, not e (Cüveynī'ye göre). — Türkçe *Harāc*: Cüveynī II 253; Barthold, *Ani* 137 v. d. Abū Saʿīd'in resmî tebliğlerinde ve ay. esr. 152.

[33] 1277 de küçük-Asya'ya Şems üd-Dīn Cüveynī tarafından sokulmuş. Reşīd üd-Dīn / Viyana 223 r. Krş. b. i. Barthold, *Ani* 153 v. d. ve bundan başka aş. *Mukataa* fasl.

[34] Bar Hebraeus 489; Abū'l-Farac 459. — *Kalān* ve *Kobçur* kelimeleri çok defa birbiriyle karıştırılıyor. Velidī 19.

[35] Cüveynī III 31. — Şehirler de Ġāzān'a kadar çok defa *Kobçur* öderlerdi: Velidī 19.

[36] Cüveynī II 256. — Reşid üd-Dīn / Blochet II 313 v. d., 341 adam başına 1—7 Dinarlık vergiden bahsediyor, fakat yalnız pek az kimse azamî miktarı ödedigiuden Cüveynī'nin bildirdiği ortalama yekûnu tutmuyor. [37] Cüveynī III 30.

[38] Ayn. esr. II 261. — O zamanki vergi kanunlarının bir icmali bilh. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 256, not 85 (s. 258 v. d. da).

[39] Krş. yk. s. 322

nındaki (309) naiblerdi[40]. İlhanlar devletinde vergilerin birçok defalar iltizama verilmiş olduğu kabul edilmişse de Keyfiyet bu şekliyle doğru değildir. Zira o zaman her hangi bir eyalet v.s. için tayin edilen miktarın evvelden götürü olarak hükümdara verilmesi iktiza edecekti ki, bu takdirde tediye eden kimsenin sonradan hususî bir müteahhit sifatiyle eyalete giderek orada kâr ve zararı kendine ait olmak üzere vergiyi kendi memurları vasıtası ile (devletin kanunlarına riayet etmeksizin imkân nisbetinde bizzat kendisinin tayin ettiği miktar üzerinden) tahsil etmesi lâzım gelecek.

Gerçekte ise vergi memurları daima devletin vazifelendirdiği kimseler olup merkezî veya mahallî hükûmet tarafından gönderilir ve hükûmet hesabına çalıştırılırdı. Bu hususta son derece keyfî hareket edildiğinde şüphe yoktur. Bu sahada çalışan bütün memurların güvenilir olmaması İlhan devletinin başlıca noksanlarından birini teşkil etmektedir. İrtikâb şâibesi ise vergi işi ile meşgul en yüksek makamlara da şâmil bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere Mecdül-Mülk Yezd'ī[41], "*Ṣahib-i Dīvān*„ olan Cüveynī ile Eşfahān'da bulunan yeğeni Bahā üd-Dīn'i ihtilas'ta bulunmak ve diğer bazı uygunsuz hareketler yapmakla itham etmişti[42]. Filhakika şikâyetçinin vergi müfettişi tayin edilmeşinden sonra Cüveynī'nin fazla vergi talebettiği ve ufak mikyasta meblağın kaydedilmediği meydana çıkmıştı[43]. Onun mahkemede hüküm giymemesi için[44], teslim etmediği 200 tumanı filhakika hükümdar ailesinin kadınlarına, prenslerine ve Emirlere vermesi bu hususta kâfi bir delil teşkil eder. Vergi hasılatının—velev bu miktar olsun—bu gibi maksadlar için kullanılması, demek ki, tamamiyle dürüst bir hareket olarak görülüyordu.

O halde aceba daha az âdilana görülen başka bir itiyadın mevcudiyeti karşısında nasıl hareket ediliyordu? bu âdet

[40] Krş. aş. *Eyalet idaresi* fasl. [41] Krş. yk. s. 87.

[42] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 225 r; Vaṣṣāf/ Hammer I 186 v. d.; Mīrḫvand V 96.

[43] Vaṣṣāf Hammer I 196 v. d.

[44] Ayn. esr. 197; Reşīd üd Dīn/ Viyana 225 v. — O aynı zamanda Elcezire'nin fakirleşmiş olan halkının o derecede soyulamıyacağını kaydediyor. Krş. Barthold, *İsl. Ansykl.* I 1116.

şarkta mutat olan hediye usulü idi. Bu hediyeler yalnız her hangi bir eyaletin hâkimine değil, aynı zamanda vezir ve hükümdara da verilirdi (310). Aslında kendisinden iki misli hediye beklediğini[45] Cüveynî'ye söyleyen ve bu yüzden onu azleden Abaḳa, Cüveynî'nin evvelce davasını bizzat gören aynı hükümdardı. Mali işlerin bu zâviyeden görülmesi karşısında Cüveynî'nin diğer hükümdar hanedânı uzuvlarına da hediyelerde bulunması tabii değil mi idi?

Elcezire'nin vergi hasılatını yükselteceğini vad etmesi üzerine Sa'd ud-Devle'yi[46] evvelâ bu ülkenin ve sonra bütün devletin "*Nāib*„ *ve* "*S̱āḥib-i Dīvān*„'ı mevkiine yükselten Arġūn bu suretle memleketinin mukadderatına karşı aynı kayıtsızlığı göstermiş oluyordu. Sa'd üd-Devle'nin kendi menfaati için çalışacak yerde seleflerinin menfaatı için çalışmağa pek arzukeş olmadığını açıkca bilmesi lâzımgelen Arġūn, vezirinin bu yolda vaitte bulunmasının sırf halkın ve ezcümle köylülerin yeniden boğuntuya getirilmesi demek olduğunu kendi kendine teslim etse gerektir. Binâenaleyh ona yükseltilen şikâyetler tahrirî vesikaların ya ihtilasa veya — şüphesiz kısmen muharref — vesikaların[47] hükümsüzlüğünü keyfi surette beyana müncer oluyordu. Bu suretle Sa'd üd-Devle memleketi yeniden iltizama vermek veya vergiden muaf tutulmuş olanlardan da ayrıca vergi talebinde bulunmak imkânına malik bulunuyordu.

Valilerle diğer yüksek eyalet Memurları da başka türlü hareket etmiyorlardı. Vezirin biraderi olan vali (ve müverrih) Cüveynî'ye — galiba da haksız olarak — 250 tümānlık bir ihtilas isnad edilmişti[48]. Onun yanında hiç değilse az miktar parası bulunmaması keyfiyeti de pek doğru olmasa gerek. Maamafih 20 haziran 1281 de aleyhine açılan dava onun beraati ve yeniden vazifeye tayini ile bitti[49]. Ġāzān'ın cülusunda bir çok yüksek memurlara karşı tahkikata girişildi; bunlar Fārs'da bir takım hilekârlıklarla ve hayâlî denecek kadar yüksek mebläğ ihtilas etmekle

[45] Vaṣṣāf/ Hammer I 201—203.
[46] Krş. Yk. s. 96.
[47] Mirḫvand V 104. — Sa'd üd Devle tarafından Elcezire'de toplanan vergiler hak. krş. aş. s. 351.
[48] Vaṣṣāf/ Hammer I 196 v. d.; Ibn el-Fūṭī 398.
[49] Vaṣṣāf Gös. yer.

itham edildiler[50]; bu itham şüphesiz haksız değildi (311). 1292 senesinde Fārs'ın sonraki valisi Melik ül-İslām Cemāl-üd-Dīn, — ki onun da davada rolü vardı — aşırı talebleri kendi cebinden karşılamak suretiyle Şīrāz'ı Fena durumdan kurtarmıştı[51]. Vezir Sa'd üd-Dīn de[52] ihtilas yüzünden idam edilmişti[53].

Ḥamd ollāh'dan öğrendiğimize göre vergi işlerinin idarî taksimatı eyaletlerin siyasî eyalet taksimatına uyuyordu. Hatta daha küçük bölgelerin geniş ölçüde vergiye ait vazifeleri olduğu kabul olunabilir, zira Moğollar zamanında bu daha ufak vazife sahalarında geniş bir idare sistemi kurulmamıştı. Bu bölgelerin merkezlerinde — belki de muntazam — bir vergi dairesi vardı[54]. Bazı bölgelerde vergi varidatı taksim ediliyor ve muhtelif malî makamlara ve benzeri tesislere gidiyordu[55]. Bu gibi hadiselerde hangi sebeblerin ağır bastığı iyice bilinemiyor.

Ḫorāsān ve Kohestān, Ḳūmes, Mazandaran ve Ṭaberestān vergi tekniği bakımından hususî bir mevkii haizdiler[56]; o derecede ki bu eyaletlerin vergi gelirleri İran'ın diğer kısımlarından ayrı olarak hesap ve idare edilmekte idi[57]. İdaresi ekseriyetle veliahda bırakıldığını bildiğimiz mühim hudut eyaleti[58] bu suretle kendi vasıtalarına serbestçe hükmedecekti. Maamafih bunda da intizamsızlıklar oluyordu. Ekserisi yerlilerden olan Ḫorāsān vergi tahsildarları "ordunun ihtiyacı için bir tarafa her sene takriben 200.000 dinār ayırmağı öğrenmişlerdi. Halbuki 1326 danberi Giyaṣ üd-Dīn buna muhalefet etti; eyalet için lüzumu olan parayı iyice hesap ettirdikten sonra mütebaki paranın teslimini istedi. Maamafih Ḫorāsān'ın vergi işleri bakımından hususî haklarını tamamiyle kırmak mümkün olmadığından siyasî birlik yok oluncaya kadar Ḫorāsān hususî mevkiini muhafaza etti[59].

[50] Vaṣṣāf / Bombay 336 v. d., 340, 404 v. d., Krş. 268.
[51] Ay. y. 269. — Krş. bu gibi ihtilaslar için Ḳāṣānī 102 V v. d.
[52] Krş. yk. s. 313. [53] Ḳāṣānī 83—86.
[54] Ḥamd Ollāh I 67, 113.
[55] Bir misak Krş. ayn. y. 67.
[56] Krş. ay. y. 159, 161.
[57] Ay. y. 27. [58] Krş. aş. *Eyalet idaresi* fasl.
[59] Ḥamd Ollāh I 147.

Mâdûn memurların hareket tarzları da yüksek makamların bozuk âdetlerine tamamiyle uygundu. İşler o hale gelmişti ki, bazı valiler *Ḳobçur* bedelini on defa — hatta bir vali 23 defa — yükseltmişti. Eğer bu hususta haddinden fazla fena hareket edilirse (312) o zaman vergi varidatını tedvire memur en yüksek makam tahkikat için resmî heyet gönderirdi. O zaman vali bu heyeti karşılar, müstacel bir mülâkat lüzumunu ileri sürerek münasip bir rüşvet teklif etmek suretiyle heyeti tahkikattan alıkoymağa çalışırdı [60].

Bu yağmaya tabiî küçük memurlar da katılırdı. Doğrudan doğruya İlhan'ların nüfuzlarına tabi ülkelerde paranın tahsili işi *Bitikçi* denilen bir takım kâtiplerin elinde idi ; bunlar askerî bir müfrezenin refakatinde memleket memleket dolaşırlar, zecrî tedbirlerle halktan büyük miktarda para sızdırırlar ve bu paradan bir kısmını derhal ceplerine indirirlerdi. Adam öldürülmesini men' için zaten bunların büyük meblağ mukabilinde elde edilmeleri lâzımdı [61]. Fakat vali veya *Nāib*'ler *Ḳobçur*'u birçok defalar arttırınca maiyetindekilerle askerî kumandanları *(Şihna)*, harice hiçbir şey sızmasın diye, parayle avlarlardı [62].

Yerli hükümdar hanedanının moğol hâkimiyeti altında idare ettikleri memleketler vergiyi muayyen bir miktar üzerinden haraç olarak verirler ve bu hususta *Bāṣḳāḳ*'lardan "yardım„ görürlerdi [63].

Vergi tahsildarlarının faaliyeti daima aynı neticeyi verirdi. Vergi memurlarının komşu memleketlerde göründüklerini haber alan köylüler, fevkalâde işkenceye uğratıldıkları için, derhal kaçarlardı. Hatta yerine göre tehlikeyi vaktinde haber almak için karakol beklerlerdi. O zaman çok defa geldikleri yerde hiç bir erkek bulamayan tahsildarlar, kadınları alıp gö-

[60] Reşīd üd-Dīn / Viyana 298 r. — Bu gibi hadiseler Abū Saʿīd'in vergi cetvelini (Barthold, *Ani* 137 v. d.) sarahatle teyit eder ; Krş. b. i. sarayın Cüveynī'ye 1278/79 (677 H.) de verdiği 50.000 Dīnārı tahsil etmek vazifesini krş. (tabii mutat vergilerden başka) : İbn al-Fūṭī 398.

[61] Reşīd üd-Dīn / Viyana 299 r.

[62] Reşid üd-Dīn / Viyana 298 v.

[63] Krş. aş. s. 352—53.

türürlerdi[64]; bu yerlerin bazı bomboş olduğu da görülürdü[65]. Bu yüzden tarlalar yetmeyecek kadar az ekilir[66] ve neticede (313) ortalıkta umumî kıtlık olurdu[67]. Fārs'da bir zaman 12 memur ve 200 süvariden mürekkeb bir vergi heyeti 6 ay müddet memleketi dolaşmış ve sonunda hepsi hepsi 1500 dīnār toplıyabilmişti[68]. Bütün bunlardan sonra da hükûmetin israfları, Geyḫatū'nun kâğıt para çıkarması ve müteaddit iç savaşlar vukubulmuştu. Böyleçe nihayet Ġāzān saltanata geçince 1295 den sonra vergi işlerinin yeniden tanzimine koyulduğu zaman hükümdarı esaslı icraat bekliyordu.

Ġāzān'ın yaptığı ıslahat

Vergi cibayeti için konulan mevzuat Möngke zamanında kabul edilenlerle aynı ismi taşıyordu[69]. Bununla beraber şimdi yaptıkları hizmetlerden dolayı veya içinde bulundukları sıkıntılı vaziyet (evvelce halktan para sızdırılması[70], düşman istilâsı[71] vs. gibi) yüzünden arka arkaya bir çok seneler[72] vergiden muaf tutulan eyaletler, bölgeler veya şehirler vardı.

Fakat Hülegü ile halefleri zamanında, o zamana kadarki itiyatlara uygun olduğu besbeslli olan kanuna bağlı vergilerin yanında eski vergi nevileri de muhafaza edilmiş bulunuyordu; Ḥamd Ollāh'ın haber verdiği gibi[73], Elcezire'de

[64] Reşīd üd-Dīn / Viyana 299 v. — Buna ait fıkralar rusca ibare olarak Jakubovskiy de 116 v. d.

[65] Vaṣṣāf / Bombay 362 v. d.

[66] Krş. mes. Reşīd üd-Dīn / Viyana 327 r.

[67] Vaṣṣāf / Bombay 363. — Gürcistanda Moğollar tarafından tarhedilen yüksek meblağdan dolayı vergilerin artırılması ve sık sık memlekete istilâlar yapılması bir araya gelerek kırallık dahilindeki bir çok yerlerin tenhalaşmasını mucip olmuştur. Krş. B. i.: *Sak'art'velos istoria* (*«Damoukidebeli Sak'art'velos» Gamotsema* — Nr. 2), Paris 1932, s. 32.

[68] Reşīd üd-Dīn / Viyana 300 r ve v, 327 v v. d.; Vaṣṣāf / Bombay 620, v. krş. 362. [69] Krş. yk. s. 336.

[70] 1295 Herat havalisi için: Zamcī b. 456. — 1329—30 Horāsān için Mīrḫ'and V 158.

[71] Krş. Zamcī c 501: 1319 Herat için.

[72] Ekseri 3 veya 4 sene.

[73] Ḥamd Ollāh I 29, 31. — Bu kısım bozulmuş olduğundan iyi anlaşılmıyor.

"*Ḥarāc-ı Rātıb*„ tediyesi ile mükellef tutulan gayri-müslimlerin bu ödemelerinin, muhtelif hükümdarların[74] Hiristiyanlar tarafını tutarak isdar ettikleri emirlerle ne dereceye kadar geri alındığı şüphesiz ki lâyıkiyle bilinemez. Vergiler, büyük bir kısmı itibariyle, aynen ödeniyordu[75]. Bunun, İran'ın o zamanki iktisadî teşkilâtında başka türlü olması mümkün olmadığı gibi, Moğollara (314) tabi olmayan Gīlān'da da hal böyle idi[76]. Vergilerin nakden veya aynen tediyesinde yüzde nisbetlerin daha yakından tayini mümkün değildir. 1.500.000 vergi mükellefi mevcut olduğu hakkında Orbelian'ın verdiği haberin hakikate ne dereceye kadar uyduğunu tayin etmek müşküldür[77]. Bence bu haber hakikatten çok uzak değildir.

Ġāzān o zamana kadar devam ede gelen şartları muhafaza etmenin imkânsızlığını takdir etti. Devlet kasası bomboştu. Eğer bu kasanın ıslahı matlubsa, devletin varidat kaynakları ve bilhassa vergi işleri tekrar serbestçe işleyüp gelişmeliydi.

Hükümdar vergi sistemini ıslah için mutat azmiyle[78] işe başladı. Evvelâ eskiden beri mükemmelliği anlaşılmış olan bir usulle hareket ederek vergileri % 10 arttırdı; bu suretle bütçe açığını kapamağı ümit ediyordu. Neticede memurlar 6 dīnār vergiye $1^1/_2$ dīnār zam ettiler ve hayvan vergisi (*Kobçur*) bir misli arttırıldı. Haddi zatında *tamġa* ödeyecek olan şehirlilerin de *tamġa*'ları bir misli arttırıldı[79] Ġāzān bu usul ile işin yürümiyeceğini anladı. *Kobçur*'un yarı yarıya indirilmesini emrederken suiistimalin mümkün mertebe önüne geçilmesine çalıştı[80]. Taleblerin kur'anda emredilen mikta-

[74] Krş. yk. s. 231 v. dd.

[75] Krş. Reşīd üd-dīn / Viyana 304 v. — orada tediye tarz ve usulü hak. söylenilenler şüphesiz daha evvelki zamanlar için de muteberdir.

[76] Ḳāzvīnī 237.

[77] Orbelian / Brosset 306 v. d.; Malachias 83 v. d., not 45.

[78] Krş. Reşid üd-Dīn / Viyana 282 v. d.—Ohsson IV 370—386.

[79] Krş. Velīdî 20 ve Wittek, Ankara (s. 316, not 3 deki gibi) 162.

[80] Vaṣṣāf / Bombay 437—439.

rı geçmemesi için [81] verdiği emirlerin daha çok ideal bir mana taşımış olması muhtemeldir. Karışıklıklar esnasında bakayâya kalmış olan vergileri, meselâ Fārs'da olduğu gibi, sonradan tahsil etti [82].

Vergilerin keyfi surette cibayet edilmesinin önüne geçmek isteyen Ġāzān hububat vergisinin, yalnız muayyen zaman için 21 mart ile 11 nisan ve 22 eylül ile 12 ekim arasında iki defada ve yahut da ilk zikredilen tarihte bir defada tahsilini tesbit etti. Mühletler şemsî seneye göre ilk bahar ve son bahar başlangıcı ve müteakip 20 gün olarak tesbit edildi; (315) ziraat mahsullerinden alınan vergilerin tanzimi için Müslümanların takvimi kamerî seneye uygun gelmiyordu. Muhtelif hububat cinsleri için sıcak ve soğuk mıntakalara göre ayrı usuller kondu [83]. Vergi mükellefleri hububatı kendi hayvanlariyle devletin hazır bulunduracağı anbarlara götüreceklerdi; bunu müteakip bilhassa tahmin hususlariyle muvazzaf memurlara verilcek ücret tamamiyle tayin edilmişti. Ġāzān 1301 de resmen şemsî hesabla bir vergi senesi kabul etti [84]. Bu ihdas olunan sene devletin son günlerine kadar Hān veya Ġāzān olarak muteber oldu.

Her bir köyde madenî yeya taş bir tahta bulunacak, verilecek vergi miktarı buraya yazılmış olacaktı [85]. Emredilen zamanın dışındaki fazla talebler veya vergi arttırmaları ağır

[81] Ayn. esr. 472.

[82] Ayn. esr. 362, 364. — «*Namārī*» denilen vergi nevi hak. (arabacası *zeyādet*; ordu için olaganüstü vergi, kadınların topladığı gibi, krş. aş. *Ordu* faslı sonu) ve «Ṭarḥ» (layıkile tesbit edilememektedir). Krş. Barthold, *Ani* 155—157.

[83] Reşīd üd-Dīn'in Viyana yazması teslimat ayları v. s. hususunda bazı noksanlar arzetmektedir.

[84] Vaṣṣāf/ Bombay 402.

[85] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 304 r ve v (ayet ile teyit v. s. Ayn. esr. 305 r); Vaṣṣaf/ Bombay 563; Ḫᵛandemır III 61. — Bu gibi cetveller *Devletşâh*'ın *Tezkere tüş-şuʿarā*'ya göre, nşr. Edward Granville Browne, s. 228 muhtelif zamanlarda 15. yüzyıla kadar mahfuz kalmıştır. Bugün yalnız sonu bozulmuş olan taşa kazılmış cetveli biliyoruz ki Ani (Ermenistan'ın evvelki başkenti) de bulunmuş olup Abū Saʿid zamanına aittir. Krş. Barthold *Ani* (Kit. Cet. Nr. 334), bir de Ankara 'da benzeri bir mahkûka, krş. Paul Wittek: *Ankara'da bir ilhan kitabesi*: Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuasında çıkmış clt. I (1931), s. 161—164.

cezalarla tehdit ediliyordu, Maamafih bu işlerin tanzimini ihtiva eden kat'i irade ancak 22 şubat 1304 (703 H. receb ortası) yani Ġāzān ölmeden az evvel neşredildi[86]. Bu müddet zarfında vergi varidatı (Ḫorāsān hariç) 17.000.000 dan 21.000.000 dīnāra (1.700 tümāndan 2.100 tümāna) yükselmişti[87].

Ġāzān ve Ziraat

Fakat Ġāzān vergi işlerinin tanziminde yukarda zikredildiği gibi sırf dış tedbirlerle yetinmedi. Nihayet (316) asıl vergi mükellefleri olan köylülerin himayesi için teşebbüslere girişti.

Gerek köy halkı ve gerekse şehirli, moğol harplerinden aynı suretle mutazarrır bulunuyordu[88]. Memleket geniş mikyasta harap olmuştu. Buna rağmen İlhanlılar bu vaziyetin düzelmesi için şimdiye kadar hiç bir suretle çalışmamışlardı[89].

Büyük-Ḫānlar asıl Moğolistan'da Ḳara Ḳurum havalisinde mümkün olduğu takdirde memlekete yeni nebatlar sokmak[90], veya hükümdar tarafından mükâfatlandırılacak çeşmeler açmak[91] suretiyle ziraati ilerletmek için tecrübelere giriştikleri, orada kıtlık senelerinde ikinci defa tohum tedarikine[92] çalıştıkları ve bu yeni zirâî faaliyeti yapabilmek için[93] zaten kabileye ait olan müşterek otlaklarda otlayan hayvanların ziyaına karşı

[86] Bu yeni usul Fars ve Elcezire'nin muhtelif sancakları için kesin olarak muteber tutulmuştur. (Vaṣṣāf / Bombay 404 v. d., orada tadad edilmiş), hem de Vaṣṣāf / Bombay 404' e göre daha 12 mart 1303 (22 receb 702 H. = Ġāzān takviminin 3. senesinin başında) — Reşıd üd-Dīn / Viyana 305 v; Ḫᵛandemīr III 58.

[87] Horasan için krş. Velidī 28 ve aş. *eyalet idaresi* fasl. — Ḥamd Ollah I 27.

[88] Mes. Reşıd üd-Dīn / Blochet II 312.

[89] Bunu Reşıd üd-Dīn/ Viyana 329 v açıkca ortaya koyuyor. — Yalnız Nevrūz'dan işittiğimize göre (Krş. yk. s. 107) O Sīstān'da tohum miktarını yükseltmeğe çalışmıştır: Vaṣṣāf / Bombay 314; Mīrḫᵛand V 113.

[90] Mes. *Turp, badem ağaçları ve söğüt*: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 68 v. d.

[91] Cüveynī I 182; Üan-tṣ'au pi-şï / Palladius 158 v. d.

[92] Reşıd üd-Dīn / Blochet II 78. — Krş. b. i. Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 115.

[93] Sarih olarak böyle: Reşīd üd-Dīn / Viyana 302 r ve v.

tazminat ödedikleri halde[94] İran'da şimdiye kadar bu neviden hiç bir tedbir alınmamıştı. Burada muntazam ziraatin temini için hatta emlâk ve akar mülkiyet şartlarının aydınlanması ve ölçüsüz toprak spekülasyonunun menedilmesi lâzımdı. Bundan dolayı 25 mart 1300 (3 receb 700 H.) tarihli bir kanunnâme ile 30 senedenberi fasılasız surette arazilerine sahip bulunan veya hassa ve vakıf erazisini (hayrat vakıflarından) inkâr edilemiyecek bir surette işlemiş olan kimselerin mülkiyetleri gayri kabili rucu olarak tasdik edilecek ve onlar aleyhine açılacak her türlü dava reddedilecekti (317)[95].

Bütün devlet arazisine şamil olmak üzere buna bir de kadastro ilâve edildi; bu suretle başkaklarla kâtiplerin herhangi bir suretle tahrif yapmalarının önü alınmış oluyordu[96]. Kadastronun tanzimi için devletin bütün sancak ve kazalarına kâtipler gönderildi; bunlar bütün mülkleri, hassa amlâki ile (Domäne), hayrat vakıfları tesbit edecekler ve bir kadastro listesi (*defātīr-i kānūn*) tertip edeceklerdi. Emlâk senedi îtası için en çok yarım dīnār alınacaktı. Haksız îta, bunları veren baskak veya vali de olsa, ölüm cezasını müstelzimdi[97]. Yardımcıların ise balta ile elleri kesilecekti. Şimdiye kadar teftiş için vilâyetlere yalnız adliye memurları gönderildiği halde[98] artık her bir vilâyet için "mülāzim-i dīvān-ı büzürk" unvaniyle bir kâtip (Bitikçi), daimî bir baş müfettişi sıfatiyle, gönderildi.

[94] Cüveynı I 186.—Moğolların; Johann von Plano Carpini/ Wyngaert'e göre başlıca koyunları keçileri ve atları, hem de develeri vardı, fakat domuzları yoktu. Hayvanlara sıcak damga vurulurdu (Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 58), hayvan kaybolacak olursa bulunduğu zaman sahibine iade edilirdi; Johann von Plano Carpini/ Wingaert 45, 183. — Krş. o. i. Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 39, 56. v.d.; hayvanlara sahip olmanın şartları hak. 113 v. d.

[95] Krş. aş. *mahkeme ve muhākeme usulleri* fasl.

[96] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 328 r ve v. — krş. Ohsson IV 417—420.

[97] Reşīd üd-Dīn/ Viyana bu kanunun icrası hak. misaller veriyor 301 v, 328 r.

[98] Mes. krş. Horāsān'ın önceki vergi memurunun defterlerini kontrol için, zararı temin ile mükellef tutulan Vecīh üd-Dīn Zengī al-Forumdī; Vaşşāf/ Hammer I 247, 250, yahut Bağdad'da vali bulunan Cüveynī'nin tatbik ettiği usul: ayn. esr. 202 — 1302/3 de cenup Elce-

Emlâk senetleri altın damgalı[99] devlet mührünü taşımakta ve mal sahibinin ismi ile emlâkin tam bir tarifini ihtiva etmekte idi. Mülk sahibi değiştiği takdirde ayrıca bir de senet tanzim edilecek ve bunda mahal ve günle beraber evel ve sonraki mal sahiplerinin isimleri gösterilecekti; hilâfına hareket cezayı mucipti[100].

Ġāzān'ın bu hususta aldığı tedbirlerin en önemlisi Tebriz'de bir devlet kadastro dairesinin kurulmasıdır. Bu daire resmî bürolar ile sıkı bir iş birliği yapacaktı. Bütün devletin kadastrosu burada hıfzedilecekti: her vilâyet kendine tealluk eden kısımların bir suretini alacak ve bu suret (318) "*mülāzim*„in nezdinde saklanacaktı. Bu suretle her türlü tahrifler imkânsız kılınıyordu; kaybolan senetler yeni kadastro defterine göre yeniden tanzim ve ita edilecekti[101].

Ġāzān emlâk vaziyetinin tesbitini müteakip ziraati bilfiil ilerletmeğe çalıştı. Tohumluk hububat dağıttı, ziraat alâtı verdi, iş hayvanı tedarik etti. Bunların valiler tarafından dağıtılmaması halinde mesuller şiddetle cezalandırılacaktı. Hükümdar, elinde kâfi hayvan bulundurmuş olmak için, hayvan vergisinden elde edilen hayvanları ve bilhassa öküzleri bu iş için emre amâde tutuyordu. Muhtelif mıntakalardan ve meselâ Elcezire'den, Fārs'tan ve başka yerlerden de topyekûn 20.000 hayvan toplattı, bunların yiyeceklerini de diğer vilâyetler — meselâ Küçük-Asya, şimalî ʿIrāḳ (Diyār Bakr) ve Āzerbāycān — kendi hububat (ve kuru ot?)

zīre'sinde normal bir vergi idaresinin yeniden kurulması için Nūr üd-Dīn Seyyid adında hususî bir memur nasbedilmiştir: Vaṣṣāf / Bombay 405. — Ibn Baṭṭūṭa II 65, 1327 tarihi için bir «*Wālī ul-maḥbā*» dan Şiraz da en yüksek bir vergi tahsildarından bahsediyor ki bu memur başka hiç bir yerde bilinmiyor — (bu belki de mahallî idarece nasbedilmişti ?).

[99] Reşīd üd-Dīn / Viyana 300 v v. d., 328 r — 329 r — Krş. yk. s. 312

[100] Ayn. esr. 304 r,

[101] Ayn. es. 303 v.— ʿAbd Ollāh (kit. cet. 36), daki malûmat şüphesiz bu esas kitabın akislerini veriyor, Bl. 44 r — 45 r, 84 v v. d. — ʿAbd Ollāh 28 v. bu gibi yazıların tahrib edilmesine karşı ihtiyat tedbirlerini tarif eder.

hasılatından vereceklerdi. Zaten hükümdar sarayı da kısmen bu suretle iâşe ediliyordu; maamafih alıcılar şimdi de faaliyette idiler[102]. Nihayet yeni kanallar açmak suretiyle sulama işlerinde ıslahat yapılacağı—kaynaklara göre şimdiye kadar yalnız vali Cüveynî Elcezire'nin cenubunda kûfa'da 100.000 dinâra bir kanal yaptırtmıştı[103]— ve müdahale ve tecavüzlere karşı kuvvetle yardımda bulunulacağı köylülere vadedildi[104].

İşlenmemiş mirî ve metrûk arazinin; o aralık Moğollardan evvelki devrin onda birine inmiş[105] olan çiftçi halka tevzii de hiç değilse aynı derecede mühim neticeler doğurdu. Bu araziye tarhedilen vergilerin tanzimi bilhassa cazibti. Toprak, ilk kullanıldığı sene vergiden affedildi. İkinci sene de maliyeye verilecek mutat verginin 2/6 si ödenecekti. Üçüncü sene de toprağın münbitlik derecesine göre kademeli vergi sistemi tatbik edildi. İyi mahsul veren toprak 3/4, orta toprak 2/3 ve fena toprak da normal miktarın (319) yarısını ödeyecekti. Ancak dördüncü senede asıl muayyen miktar vergi îtası derpiş edilmişti[106]. Herkesten ekebileceği miktar araziyi sabanla sürmesi talebedildi. Şayet metrûk arazinin meşru sahibi ortaya çıkacak olursa o zaman bermucibi şer'i şerif âdil bir tesviye tarzı bulunacaktı. Moğol kabilelerinin (*nutuġ*, türkçesi yurt) otlak (*ḫubi*) dahilinde bulunan büyük arazi (Länderei) mahsulleri — bu arazi daima beylerin emrinde bulunurdu — ikiye taksim edilecekti[107].

Bu kanunu yoluyle tatbik için, "*Dîvân-ı Ḫâlıṣât*" kurulmuştu ki, bu divan bittabi Maliye vezirliği, vergi dairesi, mirî

[102] Vaṣṣâf/Bombay 349 v. d. — krş. Hammer, II 65–67, 158 v. d.; Ohsson IV 439 v. d.

[103] Vaṣṣâf/Hammer I 118; Ibn al-Fûṭî 365. — Ölceytü sonradan Aras boyunda bu misale uymaktadır: Ḳâşânî 154 v.

[104] Reşîd üd-Dîn/ Viyana 330 r; Ḫvandemîr III 61. — Ġâzân'ın Elcezire'de inşa ettirdiği kanal (*annahr al-Ġâzânî*) hak. krş. Ibn al-Fûṭî 497 (1298/99).

[105] Reşîd üd-Dîn/ Viyana 303 r.

[106] Kötü topraklarda yalnız üçüncü senede mi? yoksa alelitlak verginin yarısı mı düşüyor; bu metinden iyice anlaşılmıyor. — Velidî 8.

[107] Krş. Ḫvandemir III 61. — Mamafi bu başka sayılar veriyor, ezcümle koruma mühleti onda yalnız üç yerine iki senedir. Üçüncü sene için Reşîd üd-Dîn'in vergi miktarını topyekûn ikinci sene için zikrediyor. — Moğol kabilelerinin *Obşç. stroy* 101 v. d., 110 v. d.

arazi bürosu ve kadastro ile sıkı bir işbirliği yapacaktı. Her bir vilâyet dahilinde bulunan bu arazinin tevziatına "*Mülāzım*„ lar nezaret edeceklerdi; "*Dīvānī Hāliṣāt*„ da vaziyeti her iki senede bir gözden geçirecekti [108].

Bütün bu tedbirlerle nihayet bir dereceye kadar köylerde emniyet teessüs etmiş oluyordu. Nüfus süratle çoğaldı [109]; ziraate salih emlâk ve akarın kıymeti süratle, söylendiğine göre, on mislinden fazlaya çıktı [110]. Vergiler yine muntazaman çoğalmaya başladı; devlet maliyesi uzun zamandanberi görülmedik müsait bir duruma yükseldi [111].

Ġ ā z ā n 'ın 1304 senesinde vakitsiz ölümü onun ıslahatından bir çoklarının gerçekleşmesine mani oldu. Her ne kadar Ġ ā z ā n tanzim ettiği vergi sisteminin muhafaza edilmesini ölüm döşeğinde mutlak olarak rica etmiş [112] ve Ö l c e y t ü de biraderinin isteği veçhile (320) idare-i umur edeceğini vâd etmiş idiyse de [113] hakikatte Ö l c e y t ü 1305 sonu ve 1306 başı (H. 705 başı) eksik vergi miktarını gösterir bir listenin tanzimi ile köylerden göç etmeye mani olunması hususunu müzakere etti [114]. Fakat eski nizamsızlık kendini göstermekte gecikmedi: 1312'de "*Ṣāḥib-i Dīvān*„ S a ʿ d ü d - D ī n 300.000 dīnārı geçen bir ihtilas yüzünden tevkif ediliyordu [115]. Ö l c e y t ü 'nün öldüğü sene de (1316) Emir Y e s ā v u l [116] Horāsān'da cebren haddi aşan bir miktar olan 300.000 dīnār vergi topladı ve 50.000 dīnārı da Herât da cebren tahsil etti [117]. Memur-

[108] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 330 v v. d. — ücretlerin hesabı da burada toplanmıştır: V e l i d î 41 v. d.

[109] R e ş ī d ü d-D ī n / Viyana 308 r, 330 v.

[110] Büyük bir kısmı kendisinin tesiri ile vukubulmuş olan Ġ ā z ā n'ın başvurduğu tedbirlerin başarı derecesini R e ş ī d ü d-D ī n'in mübalâğa etmiş olması mümkündür.

[111] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 301 v v. d.

[112] V a ṣ ṣ ā f / Bombay 467; Ḳ ā ş ā n ī 10 r ve v.

[113] Krş. yk. s. 120.

[114] V a ṣ ṣ ā f / Bombay 507.

[115] Ayn. esr. 538.

[116] Krş. yk. s. 133.

[117] V a ṣ ṣ ā f / Bombay 620; Z a m c ī c. 493.

ların[118] fazla taleblerine karşı çıkarılan yasağa bu suretle kulak asılmıyor, vergiden yapılan tenzilat da bu gibi zararları tamamiyle telâfi etmiyordu[119].

Abū Saʿīd'in ilk senelerinde mahallî zimamdarların türlü kavgalarından zaten çok zarar gören[120], toprakları sahipleri tarafından ihmal edilen — hükümdar onlara topraklarını işletmelerini emretmek mecburiyetinde kalıyordu[121].— Fārs'tan öğrendiğimize göre, bu memleket; yaşamaları için kendilerine pek az bir şey kalan[122] köylülerin hadsiz ve hesabsız istismarından ve schuli çetelerinin artık önü alınamıyan tahriblerinden çok sıkıntı çekiyordu. Bir defa daha tohumluk hububat tevzii ve köylülere arazi verilmesi[123] için çalışıldı. Reşīd üd-Dīn'in oğlu vezir Giyāṣ üd-Dīn de diğer bazı tedbirler aldı[124]. Bunlar umumî iğtişaşların çıktığı ve bahusus tekrar tamiri çok müşkül olan sulama tesisatının da muhafazasına çalışılmadığı bir devirde artık bir fayda temin etmiyordu[125].

Vergi varidatı bu şartlar altında pek çabuk gerilemiş olup Moğollardan evvelki devrin ancak küsuratını teşkil ediyordu[126]. Daha 1335'de yani Abū Saʿīd'in ölümünden biraz evvel, (321) varidat Ġāzān zamanındakinin yarısından daha azdı[127]; 14 üncü asrın müteakip senelerinde ise bu varidat asgarî hadde kadar düşmüştü.

[118] Vaṣṣāf/ Bombay 634. — Abū Saʿīd, Ġāzān'ın emirlerine tamamiyle uygun bir şekilde yontdurmak suretiyle vücude getirdiği vergi levhasında bu durumu Ġāzān'ın ölümünden sonra da tekid etmiştir: Barthold, *Ani* 137 v. dd.

[119] Krş. yk. s. 343.

[120] Krş. yk. s. 163.

[121] Mīrḫvand V 143.

[122] Vaṣṣāf/ Bombay 631.

[123] Ayn. esr. 633 v. d.

[124] Ḥāfeẓ-i Abrū 45 v.

[125] 1320 de Abū Saʿīd'in generali, Yasāvul Herat hâkimi Gıyaṣ üd-Dīn Kurt'u su tesislerini yıkmakla korkutuyordu: Zamcī c 498.

[126] Teferruat için Krş. Liste. mes. Ermenistan için Ḥamd Ollāh I 100, Elcezire için: ayn. esr. 102, Kürdistān için: ayn. esr. 107.

[127] Ayn. esr. I 27.

İran-Moğolları devletinin 1335 [128] deki vergi varidatı listesi

Errān ve Muġan: 303.000 (yeni mi?) dīnār (evvelce Melik-şāh vs. zamanında 3.000.000 Dīnār: Ḥamd Ollāh I 89).

Şīrvān: 113.000 Dīnār (evvelce, Şīrvān-Şāhların zamanında, 1.000.000 dīnār: Ḥamd Ollāh I 92).

Elzecire: 3.000.000 dīnār, "*Ḫarāc-i rātib*„ [129] den; mamafih varidat çabuk geriledi. Kūfa kazası için hususî tertip: Ḥamd Ollāh I 29—31 [130].

Baġdād: 800.000 yeni dīnār ödiyor: Ḥamd Ollāh I 36. 1288 de Saʿd üd-Devle zamanında bu mıntaka 500 Tümān ödüyor: Mīrḫvand V 106. — 1307 de Kūfa sancağı 40 tümān ödüyor: Mīrḫvand V 138.

Diyār Bakr ve Diyār Rabīʿa: 1.925.000 dīnār vergi (Selçuklular zamanında: 10.000.000: Ḥamd Ollāh I 102; krş. Velidī'deki liste 26 v. d.).

ʿErāḳ-ı acem: 350.000 yeni dīnār (Selçuklular zamanında 25.200.000 dīnār [131]: Ḥamd Ollāh I 47 v.d.).

(Büyük) Ermenistan: 390.000 dīnār ("evvelce„ hemen hemen 2.000.000 dīnār: Ḥamd Ollāh I 100) (Krş. Velidī'deki liste 25 v.d.).

Kurdistān: 201.500 dīnār ("önce„ hemen hemen 2.000.000 dīnār: Ḥamd Ollāh I 107).

Fārs: 2.871.200 *Dīnār-ı rābiḥ* (Selçuklular zamanında: 2.335.000 Dīnār, o halde daha mı az?: Ḥamd Ollāh I 113). 1300 de her sene takriben 3.330.000 Dīnār (Vaṣṣāf/ Bombay 349, Krş. yine 336: orada bir parça daha az). Burada hasılat 1300 ile 1335 arasında Çoban'ın oğlu Hüseyn zamanında vergi varidatının günde 10.000 gümüş dirheme çıktığı söyleniyor: Ibn Baṭṭūṭā II 65. (Krş ayrıca Haraclar). (322)

[128] Zam tayini için krş. yk. s. 25—Blochet'nin (*Intr.* 135) yanlış hesapları için krş. Barthold, *Ani* 143. — Krş. esasda yk. s. 326—327.

[129] Krş. yk. s. 343.

[130] Burası bozulmuştur, krş. yk. s. 342, Not 73.

[131] Diğer yazmalarda: 2.568.000 Dīnār.

Harac

Tâbi devletler, doğrudan doğruya idare edilen eyaletlerin zıddına olarak sabit bir haraç verirlerdi ki, bunun tahsili hiç olmazsa kısmen kendilerine bırakılmıştı[132]. Pek iyi anlaşılacağı veçhile şüphesiz bir çok defalar kontroldan geçmiş olan[133], kendi memurlarının haraç toplaması, moğol vergi tahsildarlarının öz memleketlerinde görünmesinden çok daha fazla işlerine geliyordu. Bunun esas şartı ise, günü gününe tediyede bulunmaktı. Bu cümleden olarak Küçük-Asya'daki Malatya şehri 1314/15 de vergi tahsil etmek hakkını bütün vasıtalariyle müdafaa etmiş[134] ve bu hususta Mardin hükümdarları ile[135] Fārs'ın sâbık atabeglerine istinat etmişti.

Bu devletler dahilinde mali taahhüdatın hal ve tesviyesi hususunda basḳaḳlar hükümdara "yardım„ ve teftişte bulunurlardı; bunlar pek iyi anlaşılacağı vechile sevilmezlerdi. Fārs atabegi M o ẓ a f f e r ü d - D ī n Ḳ u t l u ġ, Moğol garnizonunun şefi (*Şiḥne*) nin tatbik ettiği gibi, bunların, çok sıkı muhafaza edilen bir köşke yerleştirmek suretiyle taba ile kat'iyen temas etmemelerini temin etti[136]. Bahusus ki bunların mevcudiyeti hükümdarın itibarını arttıracak mahiyette değildi[137].

[132] 1244 de Moğollara karşı bir isyan işini görüşmek üzre toplanmış olan gürcü ricali, bu fesat hareketleri meydana çıktığı zaman ödenecek olan «Ḫ a r ā c» ın tayini teşkil ettiğini iddia etmişlerdi ki bundan onların verecekleri «Harac» ın miktarını tesbit hakkına malik bulundukları anlaşılır: K ' a r t ' l i s c ẖ o v r e b a I 375, sat. 29—30 ve 376, sat. 23—24.—haraç yerine arabca *Hamal* kelimesi için krş. R e ş ī d ü d - D ī n / Quatremère I 240, not 75 (s. 240 v. d. da).

[133] Mes. 1275 de Gürcistan'da M e c d ü l - M ü l k Y e z d ī tarafından R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 225 r; K ' a r t ' l i s c h o v r e b a I 413 ortası. —M e c d ü l - M ü l k aynı zamanda vergi mükelleflerini saydırdı (mamafih bundan M ẖ i t h a r / Brosset 109 da adı geçen A r ġ ū n tarafından yaptırılan ikinci vergi sayımı (bunun hata olduğu aşikâr) kastedilmiştir ki bunu Brosset bilinmiyen bir keyfiyet olarak görüyor.

[134] M u f a ḍ ḍ ā l III 248.

[135] Bunlar vergi olarak Harac ve daha diğer bir meblağı, yanı, «*bac*» odediler: V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 96 (Krş. b. i. yk. s. 337).

[136] V a ṣ ṣ ā f / Bombay 157.

[137] Krş. yk. s. 157.

Bu baskaklar filhakika bu sıralarda inkiyad eden ülkelerde, ezcümle 1225 de Hvarezm[138], (323) 1258 de Bağdāt[139] ve 1283 de de Rey de[140] görünmüşlerse de bunlar geçici şahsiyetlerdi; zira başkakların esas iştigal sahasını Şube-devletlerin teşkil ettiği aşikârdı. Bunların mesâileri tamamı tamamına onların Rusya'daki, veya yerli şube-hükümdarların vergi toplama salâhiyeti olmayan herhangi bir memleketteki faaliyetlerine uyuyordu. Başkaklar böylece 1252 de Kermān'da[141] ve 1260 da Mārdīn[142] de görünüyorlar; bunların başlıca faaliyet sahaları ise şüphesiz Fārs olup bu faaliyet bilhassa bu ülke hükümdarlarının artık Şirāz'da oturmadığı, bilâkis kukla-hükümdar Ebeş'in moğol prensesi sıfatiyle İlhan'ın ordusunda (Horde) oturduğu zamana tesadüf ediyordu[143].

Fārs'da Baskaklar 1262 denberi idare memurları ve hakiki zimamdarlar rolünü oynadılar. Son Atabeg'in ölümünü takib eden ilk senelerde bu neviden bir çok memurdan bahsedilmektedir[144]. Bundan başka hükûmet naibleri de, 1272 de olduğu gibi[145], sırasında Baskak tayin ettiler. Her ne kadar bunlar aslan sivil memur olup başlıca mali işleri çevirmekte bulunuyor idiyseler de ihtiyaç zamanlarında memleketin müdafaası işini de ellerine alırlardı; bunlar meselâ Lûrilerin istilasına karşı koymuşlardı[146]. Fārs'da Baskaklar 1295 e kadar hizmet etmişler[147], veya hiç değilse onlardan bahsedildiği işitilmiştir.

[138] Çingiz Hān'ın oğlu Cūcī (Tūşī) Cintīmūr'u Baskak tayin etti. Cüveynī II 218.

[139] Hülegü ordusunda ilk olarak Bağdād şehrine giren ʿAli Bahādūr oranın Baskak'lığını almıştı: Vaşşāf / Hammer I 80.—1256/7 de de Alamūt'un fethinde (krş. yk. s. 61) bir Baskak tayin edilmişti: Jourdain 128 — Bütün buraları sonradan doğrudan doğruya Moğol hâkimiyeti altına girdiği zaman artık Baskaklık bu ülkelerde mevcut bulunmuyordu.

[140] Reşīd üd-Dīn / Viyana 230 r.

[141] Cüveynī II 260; Vaşşāf / Bombay 289.

[142] Vaşşāf / Hammer I 95 v. d.

[143] Krş. yk. s. 162.

[144] 1262: Vaşşāf / Bombay 185; Mīrhvand / Morley 44. — 1263: Vaşşāf / Bombay 190.—1264/5: ayn. esr. 192.

[145] Zarkūb 65; Mīrhvand V 106.

[146] 1291, 1295: Vaşşāf / Bombay 253, 294. Krş. y. s. 116.

[147] Vaşşāf / Bombay 294.

Bunların kısmen su-i istimale kadar varan [148] nüfuzlarını kırmağa evvelden çalışıldığı şüphesizdir [149]. Kâğıt parayı imal eden vezir Ṣadr üd-Dīn (324) bunların malî siyasetlerine karşı yürütülen tenkidi bertaraf etmek ve galiba onların keyfî hareketlerine de set çekmek için bunları ekim 1293 [150] tarihinde tamamiyle emri altına almağa teşebbüs etmiştir. Geyḫātū'nun sukutu va Ġāzān'ın daha sert olan merkeziyet siyaseti bu tecrübelere bir nihayet vermiştir [151].

Boyun eğdirilen devletlerdeki vergi cibayeti usulü hakkında etraflı malûmatımız yoktur; buna mukabil Abū Saᶜīd saltanatının son zamanlarında alınan harac miktarı hakkındaki hülâsayı Ḥamd Ollāh'a borçlu bulunuyoruz:

İran-Moğul Hükümdarlarına 1335 civarında bağlı bulunan devletlerin verdikleri haraç listesi

Küçük-Ermenistan: 30.000 Dīnār: Ḥamd Ollāh I 100.— Kral I. Hethum 1254/55 de haraç miktarını ehemmiyetli surette indirmiştir: Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 329 [152].

Gürcistan (ve Ermenistan): 1230 etrafında; geri kalan halk her sene 40.000 Hyperper [153] ödemekle mükellefti; bu yekûn daha 1245 de de ödenmişti: Johann von Plano Carpini/Wyngaert 75 [154].
Aynı zamanda Moğol garnizon şeflerine muayyen bir miktar verilecekti: Binliklerin (Tausendschafsführer) şefi için her köy bir koyun ve bir altın [155],

[148] Krş. yk s. 162.

[149] Mes. 1292 etrafında: Krş. Vaṣṣāf/ Bombay 268.

[150] Tam: 3 ekim—1 kasım 1293=ẕī'l-ḳaᶜde 692 H.

[151] Vaṣṣāf/ Bombay 280.

[152] Krş. yk. s. 229.

[153] Hyperper'lerin değeri hak. krş. Johann von Plano Carpini/ Risch 156, not 6.

[154] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 88: 40 veya 50.000 Hyp., *«ut dictum est»*.— 1240 de Gürcistan da yeni vergi tahsilatı oldu: Zyriak 244.

[155] O zamanda Gürcistan'da altın para bilinmiyor: krş. Kᶜartᶜlis cḥovreba tercüme, I 1, 552, not 1.

10 binlik birlik reisine iki koyun ve bir altın ve mevcut atların beslenmesi için üç "beyaz„ (Tᶜetᶜri = gümüş para): Kᶜartᶜlis chovreba I 387, sa. 12—15.- krş. ayrıca Barthold, *Ani* 147.

Bağdād'da halife 1232 — 1258 : günde 40 (başka türlü okunuşla 400) "*Bisantii* „ (Hyperper mi ?) ve cinste canfesten cibinlik kumaş, bundan başka inci, at, deve, katır vs.; Johann von Plano Carpini/Wyngaert 76; Bretschneider, *Med. Res.* II 124. (325)

Küçük-Asya (Rūm): 1243/44 : her sene 400.000 Dīnār : Maķrīzī / Blochet 484.

1254 ᶜİzz ed-Dīn zamanında: 1.200.000, Hyperber, 50 sepet ipek, 50 deve, 5.000 boğa, transit geçen moğol askerlerinin iaşeleri: Vinzenz von Beauvais, s. 1295 (Simon biradere göre); Nangis, *Chr.* 35; krş. Velidî de 29 v. d.

1277 Cüveynī'nin tamğa'yı kabul etmesi (Reşīd-üd-Dīn/ Viyana 223 r; krş. aş. "*Küçük - Asya valileri listesi*„.

1335 etrafında: 3.300.000 Dīnār (her bir şehirden ve küçük Türk devletlerinden): Ḥamd Ollāhī 94 (daha evvele ait Selçuklular zamanında vergi varidatı 515.000.000 Dīnār) : ᶜAbd Ollāh 93 r. — Krş Velidî'deki tam listeye bak 22—25.

Fārs: 1228 v. dd.: her sene 3.000 altın-Dīnār (Şīrāz vilâyetinin bir sancağının en aşağı hasılatına tevafuk ediyor) Ayrıca hediyeler, inci ve diğer mücevherlerden : Vaşşāf / Bombay 157.

Herāt: 1304. Faḫr üd-Dīn Kurt haraç olarak üç senelik tamğa hasılatı ve bundan başka sikke basmak hakkından elde ettiği varidatı ve daha başkalarını ödeyecekken tediyeden imtina ediyor : Mīrḫ ᵛand V 132.

Fārs Denizi adaları, bilhassa Ķays ve Baḥreyin : 491.300 dīnār: Ḥamd Ollāh I 136[156].

[156] Herhalde Moğol vergisi olarak alınan vergi kastedilmektedir.

Şabānkāre : 266.100 Dīnār : Ḥamd Ollāh I 138 ("evvelce„ 2.000.000 dīnār).

Kermān : 676.000 Dīnār : Ḥamd Ollāh I 139 ("Selçuklular zamanında "evvelce„ 880.000 dīnār).

Gīlān : 20.000 Dīnār : Ḥamd Ollāh I 162; Krş. Ḥāfeẓ-i Abrū 6 v. (belki Moğol istilâsından korunmak için tediye edilmiştir)[157].

Büyük - ve küçük - Lurestān : Beheri 91.000 Dīnār (Ḥamd Ollāh I 70; krş. yk. s. 182, nota 209).

Eṣfahān : 50 Tūmān.

Ḫūzestān : 32 ½ Tūmān.

(Vergi ve Haraç varidatı listesi krş. Barthold, *Ani* 147 v. d.). (326)

Hazine-i hassa ve muḳaṭaa

Hazine-i hassa, devlet varidatının diğer mühim kaynağını teşkil etmekte idi[158]. Bu emlâk ve arazinin menşei hakkındaki bilgimiz pek azdır. Herhalde burada müsadere edilen arazi mevzuu bahis olup,[159] — ki sahipleri ya kaçmışlar veya ölmüşlerdi—saltanatları gasbedilmiş tâcdar sahiplerin elineden alınmış veya hükümdar malı sayılan mazbute vakıflardan elde edilmiş mülklerdir[160]. Bunlar İslâm vakıfları, meselâ hıristiyan ve yahudi doktorların, yüksek devlet memurlarının ve muhtelif müneccimlerin ücretlerini teminde kullanılmış oldukları, fakat asıl kendi gayeleri için kullanılmadıkları görülmektedir. Bunu ilk önleyen Aḥmed olmuştur[161]. Kim bilir belki Vaṣṣāf[162]'da *"evkaf-ı ḫāṣ„* adını verdiği araziden bunu kastetmekte idi.

Ḳāşānī'ye göre hükümdarın arazii hassası İlhan devletinin üçte birini teşkil ediyor[163] ve ehemmiyetli bir varidat getiriyordu. Bunlara bir de hükümdar hisseleri (Regal) inzimam etmekte

[157] Krş. yk. s. 184 v. d.
[158] Vaṣṣāf / Hammer I 197.
[159] Kafkasya için krş. Malachias 11 v. d.; Vartan 282 v. d.
[160] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 69.
[161] Vaṣṣāf/Hammer I 225 v. d.; Mīrḫᵛand V 99. — Krş. yk. s. 263.
[162] Vaṣṣāf/ Bombay 631.
[163] Ḳāşānī 83v—86 r.

idi ki Fārs daki hazinei hassa tarafından teftiş edilen [164] Basra körfezindeki inci avcılığı da bu meyanda idi. Hırfet hayatının diğer sahalarının ve meselâ madenciliğin ne dereceye kadar hükümdarın istismar sahası dahilinde bulunduğu kat'i olarak tesbit edilmemektedir. Mamafih bunu, hiç olmazsa kısmen, devletin işlettiğini kabul edebiliriz.

Hükümdar emlâk ve arazisine Moğollar asıl "*Īncū*" adını vermişlerdir ki [165] buna ara sıra "*Ḫāṣṣā*" (327) sıfatı da ilâve edilmekte olup, hükümdarın hususî serveti manasını ifade etmekte idi [166].

Fārs'da (1284 den sonra), Ḫorāsān ve Elcezire'de bir haylı miktara baliğ olduğu anlaşılan bu hazine-i hassa idaresine hususî memurlar tayin edilmişti [167]. Bu arazî hasılatı hususî bir kasaya yatırılırdı ki, buna çok defa sadece "*Tamġa*" denilirdi [168]. Şehir vergilerine de aynı isim verildiğine bakılırsa bu her iki varidat nevileri arasında bir münasebet mevcut olduğu kabul edilebilir; Bununla beraber bunların birbirlerine olan münasebetlerini iyice anlamak mümkün olamamıştır. Öyle zamanlar oluyordu ki, bazı sancaklardan alınan vergiler ya tamamen [169] veya kısmen bu kasaya, kısmen de vergi idaresine yatırılıyor ve böylece şehire ve köye

[164] Vaṣṣāf / Bombay 336 (1297). İnci avcılığı için krş. Mez 419 v. d. — aceba *Kʿartʿlis cẖovreba* I 389, sat. 24—28 1260 senesinde Gürcistan için bahsettiği % 3 muamele vergisi hakikaten bu şekli ile var mı idi? ve aceba hakikaten doğrudan doğruya hükümdarın hazine-i hassasına («*Tamġa* yerine *Tağma*») mı giriyordu? bu pek şüphelidir; zira Gürcistan aslında cizye ödemekte ve bu verginin ise başka hiç bir yerde sözü geçmemektedir. Ve bu neviden bir vergi — ki bir dereceye kadar hükümdar hissesi (Regal) teşkil etmekte idi — İlhanlılar arasında başka hiç bir yerde zikredilmiyor.

[165] Moğolca «*ince*» den gelen bu kelime için (Krş. aş. evlenme hakkı, not 149) v. Krş. b. i.: Ḥamd Ollāh I 84 ve Barthold, *Ani* 149 v. d.—bunun yerine türlü yerlerde «*memleket*» ve «*mülk*» kullanılıyordu.

[166] Mes. Vaṣṣāf / Hammer I 110.

[167] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 214 v; burada saltanat emlâkinin Altācū Aga'ya devrinden (yani her halde idaresinden) söz geçmektedir. — ve Krş. Vaṣṣāf / Hammer I 110; Mīrḫᵛand V 116 v. d.

[168] Ḥamd Ollāh I 31, 113. — Krş. yk. s. 337.

[169] 1335 de Kūfa ile civarinin geliri böyle idi: Ḥamd Ollāh I 31. II 38, not 2.

ait olmak üzere ikiye ayrılıyordu [170]. Hazine-i hassa kasasına yatırılan meblağın cizye yerine geçmesi mümkündü; zira iki halde de aynı ismi taşımakta idi. Maamafih bu hazine-i hassanın ne dereceye kadar maliyeden ayrıldığı kat'î olarak bilinememektedir. Burada asıl rolü zamane hükümdarlarının zihniyeti oynamaktadır. Hazine-i hassa varidatı icabında devletin ihtiyaçlarına sarfedildiği gibi, aksi, yani devlet varidatından sarayın hususî ihtiyaçları için istifade edilmesi keyfiyeti de variddi. Fakat hazine-i hassanın asıl gayesi saray ihtiyaçlarının temini idi. Geyḫātū'nun 1291de [171] ve Ġāzān'ın 1300 civarında Fārs'da teşebbüs ettikleri gibi [172] hazine-i hassa hesablarının hususî emlâk ile devlet emlâki arasında bir tefriki intac edip etmediği tesbit edilememektedir.

Her halde hükümdar emlâki yalnız âtıfet (Gnadenlehen) olarak (*Suyūrġatmiş*) İlhanların kadınlarına ve dullarına (328), onların erkek kardeşlerine ve oğullarına verilmiş olmayıp [173] aynı zamanda her şeyden evvel devlet memurlarına, generallere ve askerlere (irsî) ücret olarak (*Suyurḫal, Seyūrġāl*) terhis ve taltiflerinde verilirdi. Maliye vezirliğinin hususî dairesi bu iş ile alâkalı meselelerle uğraşıyordu [174]. Kaynakların verdikleri haberlerde vilâyetlerin bir çoğunda ve belki hepsinde bu gibi timarlar (Soldle-

[170] Krş. mes. Ḥamd Ollāh I 113' 1335 de Fārs için.

[171] Vaṣṣāf / Hammer I 110; Vaṣṣāf / Bombay 265. — Bunlar hiç olmazsa hassa emlâkinin geliri ile diğer devlete ait amlâkin (dalā) gelirini birbirlerine katmışlardır: Krş. Barthold, *Isl. Ansik* de: I, II 135.

[172] Vaṣṣāf/ Bombay 405.

[173] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 250 r, 275 v; krş. esas olarak Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 115 v. d. — 1279 da Abaḳa bir çok muḳaṭaaları yukarı Elcezire'de prenslere dağıtmıştı: ayn. esr. 224 v. — Cezīret ᶜUmar (ayn. esr. de) Abaḳa'nın erkek kardeşi Möngke Temür'ün anasına aitti: Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 42; Mufaḍḍal II 498. — Abū Saᶜīd zamanı için krş. Ibn Baṭṭūṭa II 122. — Buna mukabil Suriyadan geçen Emīrlere (krş. yk. s. 127) doğrudan doğruya para (ayda 2.000 Dīnar) verilirdi: Kāşānī 91r.

[174] Krş. yk. s. 348 v. d. ve Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 115 v. d.

hen) vardı. Küçük-Asya'da [175], Ermenistan'da [176], Gürcistan'da [177], Şîrvan'da [178], Elcezire'de [179], Ḳazvīn'de [180], Şūştar'de [181] ve Ḥorāsān'da [182] bunların mevcut olduğu bilinmektedir (329).

Bu yeni mukataalarla beraber Moğollardan evvelki zamana ait bir takım tevcihler daha vardı ki bunlar ezcümle tâbi devletlerde ve meselâ Ermenistan'da [183] ve muhakkak başka yerlerde de mevcuttu.

[175] 1276/77 de Moğol «*Muḳaṭṭaa*» ları Harput da: Mufaḍḍal II 403. — küçük Asyada Ceyhātū tarafından lütf ve ihsan olarak tevcih edilen *Muḳaṭaa*'lar vardı; bunlar onun zamanında başlangıçta nedimleri Ḥasun ve Taicu taraflarından idare edilmiş ve sonra Vezir Sadr ed-Dīn marifetiyle ellerinden alınmıştır: Vaṣṣāf/ Bombay 265; Ayn. yerde Prens Erencen'in de (Krş. yk. s. 121) kendi arazisi vardı: Ḳāşānī 83 v — 86 r. — 1314/15 de Çoban'a küçük - Asyada Malatya ikta ediliyor. Çoban orada zorbalığa dayanan bir idare («Nā'ib») kurduğundan şehir bütün azmi ile buna karşı koyuyor (Krş. yk. s. 128): Mufaḍḍal III 247 v. d.

[176] 1261: Çamçean/ Klaproth 295.

[177] Vezir Şems ud-Dīn Cüveynī burada Gürcü büyüklerinden Avag'ın eski emlâkini *muḳaṭaa* olarak ölünceye kadar elinde tuttu: K'art'lis cḫovreba I 420, sat. 20. — 1284 de kral II. Demetrius'a Moğolların boşalttıkları Gürcü *muḳaṭaa*'ları verildi (!): Çamçean/ Klaproth 301.

[178] Ḥamd Ollāh I 92.

[179] Abaḳa zamanında Māvera-ün-Nehir'den büyüklere (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 215 v) ve Mısır hizmetinden kaçan Emîrlere ora emlâki ikta edildi (Mufaḍḍal III 211). — ve Krş. 'Umarī/ Quatremère 312: Herhalde (hiç değilse kısmen) al-Cezīre de bulunan arâzinin bir kürt «*Nā'ib*» ine ikta' ve Ḳāşānī 130 v: Mekke'li Ḥumeydā'ya (Krş. yk. s. 212) Basra gelirinin iktâı.

[180] Bāydū, Nevrūz'a, kendi tarafına geçtiği taktirde Ḳazvin şehrinin *muḳaṭaa* senedini vadediyor: Bar Hebraeus 591.

[181] Şehrin geliri 1315 de Ġāzān'ın kızlarından Ölcay sultan'a veriliyor: Ḳāşānī/ 126 v — 129 r.

[182] Arğūn, Vezir Şems üd-Dīn Cüveynī'nin oradaki emlâkine, Aḥmed'le işbirliği yaptığından dolayı el koyuyor: Vaṣṣāf/Hammer I 240, 242.—Arğūn'un da orada emlâki vardı ki Aḥmed tarafından çoğaltılmasını istemişti. Aḥmed onun taleplerinin devlet şurasında müdafaa edilmesini ondan rica etmişti: Vaṣṣāf/ Hammer I 257. — Māvera-ün-Nahir'den bu tarafa geçenler Ḥorāsān da yerleştirildiler; görülüyor ki orada boş arazi varmış: Mīrḫvand V 141 ; Zamcī c 492.

[183] Moğollar Gürcü prensi Avag'ın kızkardeşinin Ḥelāt'daki arazisinin mülkiyetini 1243 de tanıdılar: Zyriak 441. — 1323 de Nāz Ḫātūn Hülegü'nün bu husus için verdiği Yarlığ'a dayanmakta idi. Mīrḫvand V 151.

İrsen müntakil mukataa (Lehen) lardan[184] başka emlâki hassanın muayyen bir yüzdesi devamlı surette iktaᶜ edilmekte idi ve o zamana kadarki temlikden sonra da — herhangi bir sebebten ötürü — tekrar toprak verilmekte iki. Bu gayri menkuller (Grundstück) o zaman doğrudan doğruya hükümdarın emrinde bulunan sahadan ayrılıyordu. Bu yüzdelik miktar şüphesiz mevcut şartlara göre değişiyordu.

Bu mukataa işlerine zamanla kötü bir spekülasyon girip yerleşti. Vali veya diğer memurlara ödünç para ikraz eden devlet alacaklıları bunlardan temliki kabil olan bir arazi üzerinde "b e r a t„ temin ediyorlardı. Bu berat sahiplerine "*Berāttār*„[185] deniliyordu. Bu beratlar üzerinde spekülasyon yapılıyor, ve bu arazinin (Gut) yakınlık ve uzaklığına göre de fiyatlar bu spekülasyoncular tarafından indirilip çıkarılıyordu. Bunlardan bir çokları realize edilemediği gibi[186] bu, berat sahipleri için sadece masrafı mucip oluyordu. Bu şartlar altında 1295 senesi civarında gerek zaîmler ve gerekse hassa emlâki (Krongut) mültezimleri seviyece en düşük insanları teşkil ediyorlardı[187].

O zamanki hassa emlâki ile iktaᶜ suretiyle temlik edilecek arazinin vaziyeti bu takdire uymakta olup ziraatin umumî haline de tamamiyle uygundu. Ġ ā z ā n bu mukataa ticaretine bir nihayet vermeğe karar verdi. Bu kararın iki maksadı vardı. Biri hassa emlâkini askerlere iktaᶜ suretiyle temlik ederek fazla toprağın işlenmesini temin ile binnetice devletin vergi gelirini artırmak, diğeri de askerlere para yerine arazı vermekle çok yüklü olan maliyenin yükünü hafifletmekti (330). Buna *Muķāṭaᶜāt* deniliyordu ki, bilhassa Fārs'da tesis ile[188] idaresini Basķaķ'ların elinden alan[189] Ġ ā z ā n 1297/98 de onaltı bölüme (bölük, kakikatte alaya) taksim etmiş ve ondan sonra askerlere vermişti[190]. Bu mukataat üç sene müddetle gayrı kabili rücu idi[191] ? Bu müddet burada

[184] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 319 v.
[185] H ̮ v n d e m ī r III 56.
[186] J a h n 323 enteresan bir misal veriyor.
[187] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 320 r.
[188] V a ṣ ṣ ā f / Bombay 336, 340, 349.
[189] Krş. yk. s. 353.
[190] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 329 r. — yerleşmenin tafsilâtı hak. krş. aş. « *Askerî tesisler* »
[191] Ayn. esr. 282 v. d.

yerleşenlerin kabiliyetlerinin denenmesi için konmuştu. Bu tedbir köylülere yeni arazi tevziine geniş ölçüde uyuyordu[192]. Askerler ehlî hayvan ve alet de alabiliyorlardı. Fakat bunlar devletin mülkiyetinde kaldı[193]. Ödenecek vergi mikdarı burada da iyice tesbit edilmiş ve resmen divarlara talik olunmuştu[194].

Fārs eyâletinin bazı kısımları; bilindiği gibi, o derece yağmaya uğramıştı ki, oranın idare memurları bu eyâlet kısımları için yedi sekiz senelik bir muafiyet müddeti (Schonfrist) teklif etmişlerdi, fakat Ġ ā z ā n devlet maliyesinin korunması için ancak 3 senelik bir muafiyeti kâfi gördü[195]. Büyük arazi (Länderei) nin işletilmesindeki idaresizlikler arttığından verim düşmüş, askerlerin çoğu ziraatten pek o kadar anlamadıklarından veya artık anlamaz olduklarından mukataat—ki askerler de ücretlerini burada kendilerine bırakılan arazi hasılâtından çıkaracaklardı—evvelâ büyük bir rağbet görmedi. Yapılan bir çok teftişlere rağmen burada memurların meşru haddi aşan taleplerine set çekilmemesi de buna inzimam etmekte idi[196]. Müteaddit hassa emlâkini işletmek için Ġ ā z ā n'ın yaptığı teşebbüs neticesiz kaldığı gibi, 1310 tarihinde vezir *Sad üd-Dīn*[197] bu arazinin tekrar hükümdarın emrine verilmesini de talep etmişti[198]. Bu ise Ġ ā z ā n'ın verdiği emirden vazgeçmek demekti.

Ö e l c e y t ü ile A b ū S a ʿ i d zamanında yeni ıktalardan hemen hiç bahsedilmemektedir[199]. Ġ ā z ā n bunu sarahaten meşru bulduğu halde prenslere de ıkta yapılmakta idi[200]. İşlenecek büyük arazinin (länderei) ve umumiyetle hassa emlâkinin bundan sonraki mukadderatı bu zamandan itibarın oldukça kapalı kalıyor. Bunlar 1336 da devletin inhilâline, (331) — vergi hasılatının günden güne duşmesiyle sabit olduğu gibi —

192 Krş. yk. s. 347. v. d.
193 V a ṣ ṣ ā f / Bombay 349.
194 R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 298 v, 304 v.
195 V a ṣ ṣ ā f / Bombay 340, 349.
196 Ayn. esr 350.
197 Krş. yk. s. 313.
198 Ḳ ā ş ā n ī 83 v—86 r.
199 1337 de mes. Sultan M ū s ā, Nou-Hamadān şehrini E s e n Ḳ u t l u ğ'a vermişti: Ḥ ā f e ẓ - i A b r ū 57 v.
200 R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 315 r.

ve *XIV.* asrın *karışıklıkları yüzünden* bütün hudutların silinip süpürülmesine kadar şüphesiz mevcut olmakta devam etti.

İlhanlıların başşehirleri ve ikamet ettikleri yerler

Moğolların daha uzun müddet devam eden göçebe hayat tarzları neticesinde Büyük-Hān her zaman aynı yerde oturamıyordu; çünkü o iklimin tahavvülünü nazarı dikkate, atların bakımı ve iaşesi hususlarını da tahtı imkâna almayı düşünmek mecburiyetinde idi. Vakıa H ü l e g ü'denberi Tebrīz, Ö l c e y t ü'denberi de (1307) Sulṭānīye devletin başşehri idi; bununla beraber, hükümdarların ikamet mahalleri daima değişmiştir; aşağıdaki hülâsa, tamam olmasa bile kaynakların mahiyetlerine göre, bu hususta malûmat verecektir.

İlhanların oturdukları yerlerin listesi

1263 - 1265: H ü l e g ü yazın Alaṭāġ[201] da otururdu, burada bir saray yapılmıştı: M ī r ḫ v a n d V 81; T a ş'ī ṯ â 97; Z y r i a k 506 — V a r t a n 293 orada bulunan sancakların kazasını onun oturduğu yer olarak bahsediyor.

Kışlak olarak Mūġān-İstep'inde: Vartan 293 — M ī r ḫ v a n d V 81 orada Zerrīne-Rūd[202] ırmağından bahsetmektedir; K'a r t'l i s c ḫ o v r e b a I 395, s. 26 Barda'a ("Bardavi„).

1265 - 1282 A b a ḳ a'nın yaylağı ekseriya Tebrīz idi; bu şehri 1265 de başşehir ilân etmişti: M ī r ḫ v a n d V 83. — Krş. R e ş ī d ü d-D ī n/Viyana 214 v f. - T a ş'ī ṯ â 35 umumî olarak Âẕarbāycān'dan bahsediyar.

Kışlak ekseriya Māzandarān; R e ş ī d ü d-D ī n/ 214 v f; M ī r ḫ v a n d V 83.

1268/69 ve 1273/74: Kışlak olarak Bağdād: İ b n A l - F ū ṭ ī 362, 375.

[201] O h s s o n III 380, 396 un verdiği yerin adı («Van gölünün şimali») bir hataya dayanıyor; krş. bulunduğu yer için K'a r t'l i s c ḫ o v r e b a, terc. I, 1, 545, not 1.

[202] Krş. C h a r l e s D e f r é m e r y, Journ. As. de Cilt. XVII 4. seri (I.— VI. 1851), s. 125, not 1.

1275/76 ve 1279/80: Kışlak Errān'da: Reşīd üd-Dīn/Viyana 224 r, 225 r. — Altın ordu hanı Berkes'in istilâları tehlikesi esnasında hükümdar (332) ordusu ile Şīrvān'da otururdu, orada her defasında Gürci yardımcı kıtaaat ile karşılaşmıştı. Kışlak I. teşrinden mart'a kadar devam ederdi: Kʿartʿlis cḫovreba I 398 aş. v. d.

1276/77: Abaḳa Eşfahān'ı merkez tutmuştu: Zamci b 453.

İlkbahar 1282: Abaḳa Hamadān'da: Krş. s. 88.

1284—1291: Arġūn'un yaylağını çok defa Haşt (Maşt?) ar-Rūd ile Ḳorbān arasında Ḳamseyūn'da idi: Vaṣṣāf/Bombay 280.

1288: Arġūn bir defa hastalandıktan sonra Tebrīz'den Muġān bozkırı'na gidiyor: Mīrḫvand V 108.

24 ağustos 1290 (16 şaʿbān 689 H.): Arġūn'un kışlağına muvasalatı: Reşīd üd-Dīn/Viyana 240r.

1291: Geyḫātū içki ve eğlence âleminde Rey de oturuyor: Vaṣṣāf/Bombay 260.

Kışlak: Kur sahilinde Ḳaracāl (Ḳaraçāl) Rum valisi iken burada sahip bulunduğu eski yurd (yurte) unda: Reşīd üd-Dīn/Viyana 244 r.

1292: Yazın Geyḫātū Alaṭağ, Tebriz, Merāġe ve Seyāh kūh (Ḳarabāġ) arasında gidip geliyor: Reşīd üd-Dīn/Viyana 245 r (günü gününe bildirmek üzere).

Kışın Eşkar, Ucān ve Merāge'de kalıyor: ay. yer.

245 r. 1295/96: Ġāzān kışın Errān'da: Mīrḫvand V 115.

1296: Yaylak Tebrīz, Taşʿīṯâ 106.

18 eyl. 1296[203]: Ġāzān'ın Merāge'den kışlağı Bağdād'a ve daha sonra al-Ḥilba'ya azimeti: Reşīd üd-Dīn/Viyana 262 r; İbn al Fūṭī 492 v. d.

8 II. teş. 1297[204]: Ġāzān Tebrīz'den kışlağı Errān'a gidiyor. Reşīd üd-Dīn/Viyana 265 r (Taşʿīṯâ (110, 131). Komşusu Mūġān bozkırı'ndan bahsediyor.)

[203] Reşīd üd-Dīn'in bildirdiği 18. zī'l-kaʿde 695 H. salı değil, pazartesi idi.

[204] 20. muharrem 697 H. Cuma değil, Perşenbe idi.

1298/99: (698 H.) Ġāzān kışın Elcezire'de: İbn al-Fūṭī 497.

1301/2 : Ġāzān Naḫcovāndaki Alaṭağ kışlağın'dan Errān'a çekiliyor: Reşīd üd-Dīn/Viyana 270 v.

1302 : Yaylak (ekseriya başka zamanda da): Ḳarabāġ: ay.yr.

1303 civarında: Kışlak ekseriya Ucān: Krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 21, nota, 27 (Al-ʿUmarī'ye göre (333),

1305 : Ölceytü kışı (ve müteakip mevsim) Mūġān bozkırında geçiriyor: Kāşānī 21 r, 28 v, 31 r, 56 r, 60 r; Mīrḫᵛand V 127; Haytonus 337.

1307 : Sulṭānīye'nin inşası: krş. s. 449 v. d.—Buna rağmen Tebrīz, Merāġe, Alaṭağ, Hamadān v. s. de sık sık oturuyor: Ḳāşānī 50 r.

1309/10—1312/13: Kışlak her defa Bağdād'da: Ḳāşānī 58 v, 67 v, 73 v, 81 v, 89 r ve 90 v.

1313/14: Māzandarān'da Nīm Mordān kışlağı: Ḳāşānī 100 v: Ḥāfeẓ-i Abrū 15 v; Mīrḫᵛand V 139.

1314 / 15: Bağdād kışlağı: Ḳāşānī 109 v; Zamcī c 491.

1315 / 16: Errān'da Seyāh Kūh kışlığı: Ḳāşānī 114 r, 116 mükerrer v, 126 v den 129 r'e kadar. — Ölceytü Bağdād'da iken Çoban sık sık Errān'da (krş. mes. Ḳāşānī 59 v, 91 r.):

1316: Ölceytü kışı Māzandarān'da Nīm Mordān'da geçiriyor (krş. aşa. "*ticaret*„ faslı: Ḳāşanī 117 r.

1316 v. dd.: Abū Sāʿīd yazın Sulṭānīye'de kışın Hazer denizi üstünde Axam (= Errān): Oderich von Portenau/Wyngaert 418.

1318 / 19: Abū Saʿīd'in Ḳarabāġ'da kışlağı: Ḥafeẓ-i Abrū 35 v.

1319 / 20: ay. yer. 39 v.

1337: Moḥammed'in oturduğu yer: Tebrīz: Ḥāfeẓ-i Abrū 57 r.

1338: Şeyḫ Ḥasan'ın kışlağı: Mūġān bozkırı[205] Ḥāfez-i Abrū 58 r.

[205] Ḥāfez-i Abrū da yanlış olarak *Morġān* yazılmış.

İdarî merkeze tabi memurlar

Umumî idarede daire taksimat ve teşkilatı ile bu teşkilâtta kullanılan memurlar hakkında pek az malûmatımız vardır. Maliye vezirliğinde vergi muhasibleri (*Mustavfi*) ile şehir vergileri için "*Tamġaçi*„ lar ve bunlardan başka bir de evvelce bahsi geçen [206] maliyenin kontrolörleri vardı. Başka bir yerde de posta idaresinden bir münasebetle bahsedilmektedir. Yalnız devlet dairelerinde değil daha başka bir çok yerlerde de kâtipler [207] (*bitigçi*) de vardı ki, bunlar miktarları oldukça büyük bir yekûn tutan yüksek memurlara yardım ederlerdi [208]. Bazan da (334) baş kâtip (*Uluğ Bitigçi*) [209] de vardı. Bunlar diğerlerine nezaretle mükelleftiler.

Memurluk bir müddet sonra irsen intikal etmeğe başladı: aynı suretle moğol Emîrleri, hatta büyük vezirler — fikrî istidada sahip olsunlar veya olmasınlar — çok defa makamlarının varisi olurlardı. Cüveynī ailesi ile, Reşīd üd-Dīn'in ve Çoban'ın aileleri hatırlanabilir. Ġāzān daha saltanatının başında memurların tayin evrakını tetkik [210], biraderi Ölceytü ise bunları topyekûn tasdik ettiğinden [211] bilhassa bu hal resmi verasetin yayılmasına yardım etmişti. Fazla olarak da memuriyetten terhis keyfiyeti çok defa *muķaṭaa* usulü ile olurdu [212]; muayyen arazi ta baştan beri muayyen memur guruplarına ayrılmıştı [213]. Verilen nakit para miktarı hakkında pek az bilgimiz var-

[206] Krş. yk. s. 341 v. d.

[207] Cüveynī I 167.

[208] Krş. Mes. Reşīd üd-Dīn / Viyana 237 r.

[209] Cüveynī II 244. Bundan başka daha öyle memurlar vardı ki ödevleri hak. bir fikrimiz olmamakla beraber yalnız bir defa ismini işitmiş bulunuyoruz: *Eḫteyaceyān*, *Ķarāceyān*'lar v. s. gibi: Krş. Vaşşāf /Bombay 456, 469 (bir sayımda); Reşīd üd-Dīn / Viyana 306 r (kez.); Ķāşānī 8 v.

[210] Reşīd üd-Dīn / Viyana 313 v. 332 r; Vaşşāf / Bombay 362.

[211] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 34.

[212] Krş. yk. s. 360 v. d.

[213] Ķalķaşendī IV 424. — İrsiyyet için krş. Vladimirtsov *Obşç. Stroy.* 105.

dır[214]. Bu, başlıca kaynaklarımızın iktisadi olmaktan ziyade politik mahiyetinden ileri gelmekte idi. Herhalde muhtelif aile grubları (Sippe) de vardı ki azası Hülegü zamanındanberi daima ayni makamlara geçerlerdi[215] (335).

[214] Fārs Hâkimi, Mozaffar, (hiç değilse kendi ifadesine nazaran davada) 15 Tūmān alıyor: Vaṣṣāf / Bombay 334 (Krş. aş. s. *«Fārs hâkimleri»* listesi) — Naṣer üd-Dīn Ṭūṣī'nin oğlu Aṣīl üd-Dīn (Krş. yk. s. 323) hayrat vakıfların teftişi için 200.000 Dinār alıyor: Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 162. — Cüveynī hak. krş. yk. s. 339) — Vezirler, ʿUmarī / İst. 68 r ye göre 150 Tūmān (Ḳalḳaşendī IV 426 da 1.500 tūman olarak yanlış yazılmış) aldılar (ne zaman?); Bağdad Başkadısı bin dīnār gelirli 6 köy almıştı; ʿUmarī'ye göre gös. yer. kalem şefleri (?: «arāb al-Ḳelām Hoca» ları) 30 tūman'a kadar. — Bu sahada genel mahiyette daha fazla malûmat için krş. ʿUmarī / İst. 68 r., Velidī 36 da. — Celā'irī'lerde ücret şartları hak. krş. Velidī 39 v. d.; orada 40 v. d. 1360 senesinde bu ücretli memurların bir listesi vardır ki bunlar İlhanlılar zamanındaki aynı görevleri yapıyorlardı.

[215] Reşid üd-Dīn / Quatremère I 132; Ḳalḳaşandī IV 424. — krş. Ḳāşānī 102 r; burada beş veziri kendi ceddleri arasında sayan Hoca Alā üd-Dīn Hendū 'dan bahsedilmektedir.

EYALET İDARESİ

Ḥamd Ollāh Mustavfī ile al-Ḳalḳaşendī'nin rehberleri (Mısır kalemlerini tetkik maksadi) ile diğer bazı eserler sayesinde İlhan devletinin idarî taksimatını iyiden iyiye bildiğimiz halde devletin münferit eyaletlerinin mahalli idareleri ile muayyen vazifeleri hakkında bildiklerimiz pek azdır. Siyasî hedefler gözeten tarih kitaplarındaki tesadüfî beyanat tam bir fikir vermeye müsait olmadığı gibi, merkezî ve mahallî idarelerin, sivil ve askerî kuvvetlerin aralarındaki ahengi de noksan aksettirmektedir. Kaynaklarda resmî makamların değişik isimler taşıması ve bu isimlerin sıkı bir teknik dahilinde her zaman kullanılmaması manzarayı daha fazla bozmaktadır. Bu yüzden bu ahvalin tasviri bizzarure noksan kalacak ve müteaddid defalar bu hususta ima ve ihtimallerle kanaat etmek mecburiyeti hasıl olacaktır.

Eyaletlere bölünme işi [1] geniş ölçüde çok eskidenberi gelenek halinde mevcut olan tabiî hududlara dayanır ki, bu hududlar dağlık, çöl veya az kalabalık havalide tabiatiyle noktası noktasına sabit değildir. Bununla beraber Moğollar askerliği ve iaşe teşkilâtını nazar-ı itibara almışlardır. Moğol sürülerinin kış ve yaz karargâhlarına göçebevâri gidip gelmeleri Horāsān ile Māzandarān'ı bir kül halinde kucaklamayı zarurî göstermektedir; Hazar denizi cenup sahilindeki geniş sahalar (336) insanların ve bilhassa hayvanların kışı geçirmelerine imkân vermektedir [2]. Āẕarbāycān ve Errān ile Muġān

[1] Bāydū eyalet taksimatında Abaḳa zamanında geçmekte olan aynı taksimatın muteber tutulmasını 1295 de emretmiş: Vaṣṣāf/ Bombay 284. — kitbın sonundaki hartaya bk. — Ḥamd Ollāh ile Ḳalḳaşendī IV 313 — 398 (çok defa ʿUmarī'ye istinaden, fakat ʿUmarī bu derece tafsilâtlı değil) eyaletlerin nasıl taksim edildiklerini anlatyorlar ve bu arada sınırları ve sancakları bildiriyorlar (krş. Björkman 104). — Cüz'i değişiklikler mümkün olmuştu; mes. Abaḳa 1273/74 (672 H.) de Şuşter ile havalisinin ayrılarak ve Elcezire'ye ilhak edilerek Cüveynī'nin emrine verilmesi gibi: Ibn al-Fūṭī 376.

[2] Ġāzān 1302 de bu değişikliği kesin olarak saptamıştı: Yaylak: Tūs, Merv, Sarahs, Bādġīs; kışlak: Māzāndarān: Reşīd üd-Dīn/

çölü ve şirvān için de hal böyle idi. Şimali garbî hudut bölgesinden gelen askerî tehlike bunların bir tek hususî eyalet halinde tutulmasını icabettiriyorsa da — ki bu Māzandarān için zarurî değildi—bu memleketler ne de olsa saray ile etrafındaki ricalin, fakat aynı zamanda Kafkasya ile orada bulunan kıt'alar kış seyahatleri için devamlı bir hedef teşkil ediyordu[3]. Böyle yaz kış yer değiştirme İran'ın başka yerlerinde de bilinmekte idi: Lūrestan Atabeği Şems üd-Dīn'in de yaylak ve kışlakları vardı[4].

Hükümdarların sık sık gittikleri Tebrīz ile Elcezire havalisinden bâşka Horasan da İlhan devletinin esas kısmını teşkil ediyordu. Bu keyfiyeti ve aradaki büyük mesafeyi ve bu eyâletin askerî ehemmiyetini nazara alarak bu eyâletin hususiyetinin, idareyi bizzat veliahdın deruhte etmesi ve[5] bir dereceye kadar hükümdarı temsil eylemesiyle (bunun için muhtelif zamanlarda[6] kaymakam denilmiştir) tebarüz ettirilmesi zarurî olmuştur. Veliaht henüz çocuk olmasına rağmen şekli muhafaza için oraya gönderilmiştir[7]. Onun yanında ekseriya vezirlerle beraber (eğer veliahd çocuksa bir de mürebbi, yani Atabeğ) Maveraünnehiri Türkmen[8] istîlâsına karşı muhafaza maksadiyle orada devamlı olarak tutulan büyük askerî kitlenin kumandanı sıfatiyle bir çok ümera da bulunurdu.

Eyâletin en büyük memuru resmen "*hākim*" adını taşırdı. Maamafih müteaddid defalar bunlara — işgal ettikleri mansıplara uygun olarak emir (beg) adını taşıdıkları takdirde — "*vâlî*" denildiği vakidi. Vazifesinin mühim (337) bir kısmı,

Viyana 271 v. ve krş.: ayn. esr. 213 r (1265), 249r (1287/88); Mīrḫvānd V 141 (1314) 157 (1327). — krş. Mufaḍḍal I 520 v. d.; Zyriak 240.

[3] Krş. aş. «*Errān ve Āẕarbāycan hākimleri*» listesi.

[4] Mīrḫvand / Morley 61.

[5] Ölceytü bunun oğlu Abu Sa'īd'e karşı tebarüz ettiriyor (misallerle): Ḥafeẓ-i Abrū 17 v; ve bizzat olay; Mīrḫvand V 140. — krş. listeler.

[6] Abū'l-Fidā V 68 (1284); Reşīd üd-Dīn / Viyana 262 v.

[7] Krş. İrān eyaletlerindeki Hâkim'ler listesi.

[8] Krş. yk. s. 80 v. dd.

bilhassa tehlikeli hudut ayâletlerinde askerî idi[9]. Maamafi bunlar, İran Moğol devletinin son zamanlarında, savaşların gittikçe nâdirleştiği bir devirde, daha da çoğalması gereken (krş. aş.) bazı sivil işler de görmekte idiler. İlhan devletinde sıkı merkeziyet usulü carî olduğundan bunların dış siyaset işlerinin müzakeresinde bulunmaları ancak bazı kat'î şartlar altında, câizdi. Bu işler bu gibi hallerde[10] daima hükümdara havale edilirdi. Bununla beraber Mısır devâiri onlarla — vezir ve şeyhlerle olduğu gibi — ekseri tahriren temas ederlerdi[11].

Vâlîler (*Hākem*) makamlarının senbolü olmak üzere bir kılıç, bir sancak, bir tabl, bir hil'at ve arslan başlı altın bir paiza[12] alırlardı.

Lâyıkıyle bilinemeyen hususî şartlar altında bazı eyaletlerde iki *hâkim* (vali) bulunurdu. Abaḳa 1265 de Baha ud-Dīn Cüveynī'yi Eşfahāna ve 'Iraḳ-ı Acem'in en büyük kısmına vali tayin etmiş ve fakat onunla beraber Kazvīn ile 'Irak'ın bir kısmını da Melik İfteḫār üd-Dīn Kazvīnī'ye bırakmıştı[13]; bu iki bölge ise birbirine bağlı idi[14]. Yezd'de (başka zamanlarda yine 'Irak-ı Acem'de) 1291 — 1292 senesinde[15] naḫcavan'da 1320 de bir vali bulunuyordu[16]. Halbuki bu iki eyâlet başka zamanlar da ayrıca idare edilmemekte idi.

Bundan başka valilik (Hākemlik) şahıslara bir nevi fahrî

[9] Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v Hākem'lik makamının 1265 de Abaḳa tarafından işgali esnasında sadece askerî kumandanlık makamının verilmesinden bahsediyor. — ve krş. Mīrḫvand V 112 (1295): Elcezire'deki tümenlerin (Tümānāt) Ṭüledāy'a devri (b. i. krş. aş. *«askerî tesisler»* fas.

[10] 1280—81'de Mısır sultanı Ḳılāvūn'un Suriye'deki rakibi Sonḳor al-aşkar'ın Elcezīre'deki 'Alā'üd-Dīn Cüveynī'ye baş vurması gibi Mufaḍḍal II 480 ve 1307'de de Mısır Emirleri Öleeytü tarafına geçmek istedikleri zaman Mardın hâkimi (Diyār Bakr valisi) gibi: Mīrḫvand V 138.

[11] Örneği Ḳalḳaşendī de VII 261—265, 290—292.

[12] Krş. Vaṣṣāf / Bombay 434 (Kermān 1300); Mufaḍḍal II 651 v.d. (Şam); ve bk. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 176.

[13] Reşid üd-Dīn / Viyana 214 v.

[14] Krş. aş. Listeler ve sondaki harta.

[15] Reşīd üd-Dīn / Viyana 300 v.

[16] Mīrḫvand V 147.

rütbe olarak da tevcih edilirdi (ister bir şehrin mahalli idaresi tevcih edilsin (338) isterse mutlak olarak hiç bir vazife tevcih edilmesin). 1277 de Emīr ᶜİzz ed-Dīn Atabeg'in Mısır'dan Malatya hâkimliğine [17] geçişi ve 1281 de Şems üd-Dīn Cüveynī'nin vazifesinden kaldırıldıktan sonra tazminat olarak (bir miktar paranın takdimiyle beraber) (Sebaste) Sivas'a "*hākem*„ gönderilmesi [18] birinci hale misal teşkil etmektedir. Bundan başka Elcezire'deki küçük sancaklarda da [19] bu yolda "*Hākem*„ ler vardı. Buna mukabil idare memuru olan yahudi Necīb üd-Devle — ki 23 mayıs 1315 (17 şafer 715 H.) de Nūbendecān *hākem*'i olarak Şīrāz'da ölmüştü [20] — ikinci şıkka misal teşkil eder.

Bir hākem'in zarurî hallerde daha küçük bölgelere tayin edilmesi şüphesiz bir istisna teşkil ediyordu: 1291 de Küçük-Asya'da Tağaçār'ın Geyḫātū'nun azimetinden sonra hükümdar seçilmesine kadar olduğu gibi [21].

Eyaletlerdeki "*hākem*„ lerden başka usulen ayrıca münferit şehirlerde askerî kumandanlar (*Şıhne*) da vardı. Bunlar Tebrīz, [22] Işfahan [23] ve Ṭārom [24] da bulundukları gibi bütün bir sancağa emir vermek selâhiyetiyle Ḳohestān [25], da ve bundan başka, tâbi devletlerin başşehirlerinde, meselâ 1228 de Şīraz'da [26], 1296 da Şabānkāra'da [27] ve 1296 da Lurestān'da [28] görünmüşlerdir. 1258 de Bağdād'da [29] (339) ve

[17] Reşīd üd-dīn / Viyana 223 v.
[18] Mīrḫᵛand V 95 v. d.
[19] Ibn al-Fūṭī 450 (1287/88).
[20] Kāşānī 129 V.
[21] Vaşşāf / Bombay 249.
[22] Reşīd üd-Dīn / Viyana 227 v (1282).
[23] Vaşşāf / Bombay 251 (1285).
[24] Mīrḫᵛand V 131 (1304); Ḥāfez-i Abrū 4 r (ayn Gerüi 1305).
[25] Mīrḫᵛand V 106 (1286 da mı?)
[26] Vaşşāf / Bombay I 157 (1288). — Krş. yk. s. 157.
[27] Ayn. esr. 424 (1260).
[28] Reşīd-üd Dīn / Viyana 262 v (1296).
[29] Bağdad alındıktan sonra bu şehirde bidayette «*Vezir*» «*Şāḥib-i dīvān*, «*Şihne*» ve hususî kadılar v. s. ile tam bir idare kuruldu Ibn al-Fūṭī 331; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 238, 312; ve krş. Cüzcānī 432 v. d.; ᶜAzzāvī 201 v. dd.—1261 de halâ 2 «*Şıhne*» den bah-

al-Ḥillaʾ da[30], 1259/60 da Halep'de[31], 1260 ve 1300 de Şam'da[32] olduğu gibi yeni zaptedilen şehirlere hâkimlerin nasbı hususî bir önemi haiz bulunuyordu.

Muhtelif eyaletlerde "*Hākem*„ den başka ayrıca bilhassa 1295 tarihine kadar hâkim vekili "*Nāʾib*„ de bulunurdu. Bu herşeyden evvel sivil işlerle ve vergi meseleleriyle[33] uğraşırdı. Bir eyalette vezirin bulunması yalnız Horāsān ile Elcezire'ye[34] mahsus hallerdendi.

Nāib'ın inzibatî vazifeleri de vardı; emrinde bulunan bölgenin nizam ve asayişini tanzim ile mükellefti. *Nāib*'lerin ekserisi bu vazifelerinde muvaffak olamamışlar veya kendilerini bu işe muvaffak olacak derecede vermemişlerdir. Aksi takdirde Nāʾib Bahā üd-Dīn Cüveynī'nin Eşfahan'da temin ettiği emniyet ve âsâyış bu derece sena ile tebaruz ettirilmezdi[35]. *Nāʾib*'lerin taşıdıkları alâmetler hâkimlerinkinin oldukça aynıdır[36].

Eğer bir hākim aynı zamanda muhtelif eyaletlere tayin edilmiş olupta bu eyaletlerden yalnız birinde vaktinin çoğunu geçirmekte ise, o zaman hâkime vekâlet edecek olan *nāʾib*'e, kısmen olsun, hâkimlik vazifesini bilfiil tedvir etmesi emredilirdi. Bu takdirde hâkimin diğer eyaletlerdeki vazifesini — kısmen veya tamamen mi, bilinmiyor — *Nāib* görürdü. 1260 da Suncāḳ Ağa'nın

sediliyor: Mufaḍḍal I 429 v. d.; Ibn al-Fūṭī 349 v. d.—1266/67 (665 H.) (Ibn al-Fūṭī 357) ve 1284 de yalnız bir «*Şiḥne*» den bahsediliyor (Reşīd üd-Dīn / Viyana 237 r; Ibn al-Fūṭī 433, 484 (1295), 496 (1298/99) ki nufuzu Elcezire'nin bütün havalisine kadar uzanıyordu. 28 eyl. 1309 (21. rabīᶜ, II 709 H.) de ölen Emīr Ādīne biç değilse Bağdad ve arap Irāḳ'i Şihnesi idi. Ḳāşānī 58 v. — *Ṣāḥib-i dīvān* için krş. aş. s. 382.

[30] Buraya 1258 de ahalinin arzusu üzerine bir *Şiḥne* tayin edilmiştir: Reşid üd-Dīn / Quatremère I 310; Vaṣṣāf / Hammer 1 70 v. d.

[31] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 338.

[32] Ayn. esr. (1260); Mīrḫᵛand V 122 (1300). Çoban da Ḳonya nın 1314 de yeniden alınması üzerine (krş. yk. s. 128) oraya «Şıhne» ler (ve melikler) tayin etti: Ḳaşānī 112 r.

[33] Reşīd üd-Dīn / Viyana 236 r; Krş. aş. s. 381.

[34] Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v (1265); Mīrḫᵛand V 157. v. d.

[35] Aynı zamanda — muhakkak ve zarurî — « Sertlikle itham edilmektedir: Vaṣṣāf / Hammer I 121—131. O bir Cumartesi günü 23. Aralık ayı 1279 (17 Şaᶜbān 678 H.) de daha 30 yaşında yokken öldü.

[36] Krş. Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 157.

Elcezīre ile Fārs'a aynı zamanda hākem nasbı — ki bu gibi haller müteaddit defafar vaki olmuştu[37] — ve ʿAlā üd-Dīn Cuveynī'nin ona Elcezīre'de "*Nāʾib*" tayin edimesi[38] buna misaldir (340).

Fakat *hākim* ile *nāʾib*'in yan yana ve hem de Moğolların doğrudan doğruya nüfuzuna tabi eyâletlerde bulunmaları sık sık vakidi; Horāsān'da, her iki ʿIrak'da, ilhakından sonra[39] Fārs'da ve işgal altında bulunduğu müddetçe Suriye'de olduğu gibi. Rūm Selçuklularının geniş ölçüde fiilî hâkimiyetlerinden çoktanberi çıkmış olan[40] Küçük - Asya da buna ilâve edildi; asayişin muhafazası için bir sivil memura ihtiyaç vardı; bilhassa burada naʾib'lerden çok bahsedildiğini işitmekteyiz.

Önce mevzuubahis ettiğimiz Küçük-Asya'da müteaddit naʾiblerin bulunduğu aşikârdır[41]. Bilhassa burada müteaddit defalar Rūm-Selçuk sultanlariyle Moğol zimamdarlarının nüfuzu çarpışmış[42] ve bunun neticesi olarak da idarî işler sekteye uğramıştır ki, bu işler sonradan selâhiyet sahibi müteaddit *nāʾibler* tarafından görülmüştür.

Gürcüstan, Ermenistan, Diyār Bakır (Mārdīn Sultanlarının hâkimiyetleri altında)[43], Kermān ve Lurestān ile Fārs (müstakil devlet olarak) da bu gibi mercilerden haberdar değiliz. Bilâkis burada asayiş yerli hükümetlerce muhafaza edildiğinden, askerî başkumandan olan *Hākem*'in tek başına mevcudiyeti yetiyordu. Bir de Āzarbāycān vardı ki, burada sarayın bulunması kâfi geliyor, tamamiyle askerî sınırı teşkil eden Errān da, belki hükümdarın sık sık gidip gelmesi sayesinde, *Hākem*'in mevcudiyetine lüzum görülüyordu.

Sivil vazifelerin İran memur ailelerine tevcih edilip,

[37] Krş. Listeler.

[38] Sarih olarak böyle: Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v. — sivil bir *Hākim*ʾin (daruğaçin = vaktiyle aşikâre «Nāʾib») görevleri hak. Krş. Üan-tşʿau pi-şï / Palladius 256 (ahalinin sayılması, vergi toplamak ve saraya teslim etmek.)

[39] İlk defa orada 1288 zikredilmiş: Mīrḫᵛand V 107.

[40] Krş. yk. s. 157.

[41] ʿUmarī / Taeschner 31 (herhalde 1335/40). Bir Konya *Nāʾib*'inden 1272/3 de bahsediliyor; Mufaḍḍal II 379.

[42] ʿUmarī / Taeschner 28. - krş. yk. s. 128. ve. 136.

[43] Krş. listeler aş. s. 384.

moğol asillerine verilmemesi bundan başka "*Nā'ib*„ Cüveynī'nin Elcezīre'de *Ṣāḥib-i Dīvān*„ adını taşıması keyfiyeti[44] bilhassa sivil işlerin *nā'ib*'lere bırakıldığına burhandır. Bu suretle *Nā'ib* bilhassa en yüksek maliye memurluğunu ve daha geniş manada sivil hükûmeti temsil etmekte idi. Sonradan vezir Sa'd üd-Devle de burada bir müddet aynı makamı işgal etmişti[45]; biz onu sırf bu eyaletten tanıyoruz; (341) şüphesiz şunu da nazara almak lâzım gelir ki, Elcezir'de nisbeten mühim şahsiyetler, bu makamı işgal ediyorlardı ve biz İbn al-Fūṭī sayesinde 1300 tarihine kadar olan ora ahvalini bilhassa iyi biliyoruz. Herhalde Elcezire'nin idaresinde değişmiş çok şey olmadığını o muharririn eserinden anlamaktayız[46]. Bilhassa memleketin cenubunda daha küçük idarî makamlar mevcut olmakta devam ediyordu[47].

Yeni hükümdarın cülusundan—hiç değilse 1295 den sonra — ve hele tahtta birbirini takip eden iki hükümdar birbirlerine düşman oldukları takdirde hâkimler gibi *nā'ib*'ler de değiştirilirdi[48]. Mamafif bu Memurlardan bir çokları veya oğulları sonradan yine ortaya çıkarlardı. Bunda da memuriyetlerin irsi oluşları rol oynardı.

Nā'ib'lik makamının Ġāzān ile haleflerinin zamanında kalkmış olması muhtemeldir. Hiç değilse o zamandanberi *nā'ib* kelimesini hemen hiç işitmemekteyiz. Bunların vazifelerini hâkim'lerin deruhte ettikleri anlaşılıyor. Vergi meselelerinde tâbi devletler nezdinde merkezî hükûmeti temsil eden basḳaḳlar da Ġāzān'dan sonra bir haylı ortadan kalkmış bulunuyor[49].

Vilâyetlerin en yüksek Memurlarını böylece bir dereceye kadar tanıdığımız halde bu idarî şube makamlarını işgal edenleri pek tanımıyoruz. Kaynaklar bizi bu hususta karanlıkta bırakmaktadır.

[44] Mufaḍḍal II 480. - Krş. yk. s. 308.

[45] Krş. yk. s. 96.

[46] Krş. yk. s. 370, not. 19 — oradaki başkadılar hak. krş. İbn. al-Fūṭi 449, 482, 484, 485 (bu memurların değiştirilmesi).

[47] Mes. Ḫorāsān caddesi, Vāsiṭ, al-Ḥilla; krş. İbn al-Fūṭī 331 v. d., 338, 343; başkaca Mīrḫ'and V 138 (Kūfa da hākim 1312) ve Vaṣṣāf / Bombay 340 (1296).

[48] Krs. listeler; bundan başka Mīrḫ'and V 109, 119.

[49] Krş. yk. s. 354 v. d.

Moğollar zamanında İran eyaletinin Hâkim (Vali) ve Nāʾeb'lerinin listesi

Böyle bir listenin, kaynakların mahiyetlerine göre, hele daha az ehemmiyeti olan eyaletler için, eksiksiz olması mümkün değildir.

Ḫorāsān Hâkimleri (Vali)

1256 Hülēgü Nāṣer üd-Dīn Ṭūsī'ye Ṭūs'un idaresini verdi (Reşīd-üd Dīn/ Quatremère I 174 v. d. (342).

1263 Abaḳa Hülēgü'den Ḫorāsān ve ʿIrāḳ hâkimliğini alıyor (Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 402; Mīrḫᵛand V 81; Ḫᵛandemīr III 37).

1265 Tebşīn (Reşīd üd-Dīn: Tūbsīn) Abaḳa'nın biraderi Oğul vâli oluyor (Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v; Vaṣṣāf / Hammer I 107; Mīrḫᵛand v 83). 1268/69 Boraḳ'ın istilâsından sonra (krş. yk. s. 79 v. d.) tekrar nasbedildi Vaṣṣāf I 150.

1265 ʿİzz üd-Dīn Ṭāher-*Nāʾib* oluyor (Reşīd üd-Dīn: Vezir) (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 214 v; Mīrḫᵛand V 93).

1270 Ḫᵛāce Vecīh üd-Dīn Zengī *Nāʾib* oluyor (Mīrḫᵛand: Vezir) Reşīd üd-Dīn Viyana 214 v; (Mīrḫᵛand V 93).

1272 Yesūdār, Hākim (Vali) Reşīd üd-Dīn/ Viyana 222 r).

12.. Arġūn, *Hākim* (Vali) (Ḥāfeẓ-i Abrū 17 v.).

1282 Vecīh üd-Dīn Arġūn (Prens olarak) tarafından yeniden *Nāʾib* nasbolunuyor (Arġūn ondan ihtilaslarının kefareti olarak 500 tūmān aldıktan sonra) (böyle Vaṣṣāf / Hammer I 253; Mīrḫᵛand V 100 yalnız onun ihtilaslarından bahsediyor.)

1284 Ġāzān ve onun ile beraber Ölceytü, (Abu'l-Fidā V 68 ve Maḳrīzī / Quatremère II, 1, 61) Arġūn tarafından "*Ḳāʾimmeḳām*" nasbedildiler; vasî (Atabeg): Nevrūz (Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 v, 248 v; Abū'l-Fidā V 68; Mīrḫᵛand V 103).

1291 Aydāçī, bir prens, "Geyḫātū„ tarafından hākim (vali) lik ile beraber emrine 10.000 kişi verildi (Reşīd-üd Dīn/Viyana 244 r; Vaşşāf/Bombay 260; Mīrḫᵛand V 103). — 1292 de Eşfahān'a nakledilişor (Reşīd üd-Dīn/ Viyana 253 v.)

1291 Ġazān Bāydū aleyhine isyan edinceye kadar Aydāçī ile Horāsān'da kalıyor, (Abū'l-Fidā V 122 v. d.).

1295 —Uzlaşma müzakerelerinde Bāydū Ġāzān'ı Horāsān'la ve Elcezīre ve Fārs'daki bazı hassa emlâki ile yetindirmeye çalışıyor (Vaşşāf/Bombay 318; Bar Hebraeus 588).

1295 (Ġāzān tarafından yerinde bırakıldığı belli olan) hākim (vali) Tūkāl Toleday (Tūladāy) tarafından uzaklaştırılıyor, Gürcistan'a kaçıyor ve orada asılıyor (Vaşşāf/Bombay 325; K'art'lis cḫovreba I 430).

1296 Nevrūz muvakkaten *hākim* (vali) oluyor; Niẓām üd-Dīn Yaḥyā *Nāʾib*'tir (Reşīd ud-Dīn/Viyana 262 r; Vaşşāf/Bombay 326 v. d., 342; Mīrḫᵛand V 115) (343).

1297 Mart: Olceytü *Kaʾimmeḳām* oluyor: Reşīd üd-Dīn /Viyana 262 v.

1299/1300 Ve müteakip kışlar Olceytü Horāsān'dan Ġāzān'a geliyor ve her ilk baharda geri dönüyor (Reşīd üd-Dīn/Viyana 267 r, 269 r).

1304 Dānişmend Bāhādur, hem askerî komutan: (Ḥāfeẓ-i Abrū 1 v; Mīrḫᵛand V 126).

1306 Onun katlinden sonra oğlu Yasāvul hākim (vali) ve *Emir ül-ümerāʾ* oluyor (Mīrḫᵛand V 138). —onun etrafında bir çok emirler var: Būcāy, Behrāmşāh, Moḥammed Dūledāy (= Tūledāy) ay. es. 139).

1306/7 ʿAlī ibn Nāşır üd-Dīn'in katlinden sonra bunun o zamana kadar idaresi altında bulundurduğu Ḳohestān (Sīstan'dan mı) Horāsān'a bağlanıyor?: Kāşānī 37 r.

1314 Ṭūs Melik'inin İdâmı mı? Hamīd Moḥammed Şāh (Vaşşāf/Bombay 610).

1313/14 Abū Sa'īd *hākim* (vali) oluyor; vasiyleri Emir Sevinç ile Alġū'dur (Vaṣṣaf/Bombay 610; Mīrḫvand V 140; Ḫvandemīr III 67).

1316 Sevinç AbūSa'īd'in Solṭānīye'ye azimetinden sonra (Abū'l-Fidā V 314; Mīrḫvand V 142) muvakkat hākim (vali) oluyor; yanında müteaddit Emirler, var; Esen Ḳutluğ ve diğerleri gibi (Ḥāfeẓ-i Abrū 22r; Mīrḫvand V 142 v. d., 145).

1318 Esen Ḳutluğ geri çağrılıyor, yerine Emir Huseyin Gūrgān vali oluyor (Mīrḫvand V 150; Ḥāfeẓ-i Abrū 30 r).

1323 Ḥuseyin ölüyor Mīrḫvand V 150).

1327 Çoban'ın azlinden sonra Nārīn Ṭoġay (askeri mi ?) idare ile (Emāret) tavzif ediliyor (Mīrḫvand V 157).

1329 (Takriba): Nārīn Toġay'ın idamından sonra Ḫvāce ʿAlā'ud-Dīn Moḥammed vezir nasbediliyor. Şeyḫ ʿAlī (Mīrḫvand V 158), de 1337 de halâ emirdir. (Ḥāfeẓ-i Abrū 57 r).

Kermān Hākimleri (Vāli)
(Bura hükümdarları için krş. yk. s. 171 — 174)

126.-1270 Arġūn Kermān *Ḥākim*'i (Mīrḫvānd V 90; Abaḳa ile beraber Maverâünnehir hükümdarı Boraḳ aleyhine savaşa giriyor) (344).

1295 Prens Ḥüseyin Kerdūçīn (Vaṣṣāf: Kerdoçīn) Pādişāh Ḫātūn (krş. yk. s. 173) un idamından sonra Baydū tarafından nasbedilmiştir (Vaṣṣaf /Bombay 284; Mīrḫvand V 112).

1299 Faḫr üd-Dīn Herevi, hükümdarın veziri ve valisi; kendisinin katlinden sonra ona halef oluyar.

1300 ? Ṣadr üd-Dīn Abherī, Ḥākim tayin ediliyor (Mustavfī 1 534; krş. yk. s. 174.

1305 Kerman doğrudan doğruya Moğolların idaresine giriyor; 21 nisan 1305 (25 Ramażān 704 H.) çarşanba günü Ḥākim oluyor. Nāṣer üd-Dīn Moḥammed ibn Burhān (Ḳāṣānī 30 r ve v; Mustavfī 1 541).

1314 II 12 (Salı, 25 Şavvāl 713 H.) Ḫᵛāce ʿAlāʾüd-Dīn Hendū Kermān'ın ve sahil bölgesinin Ḥākimi oluyor: Ḳāşānī 102 r ve V (krş. Fārs, aş. s. 379).

1318 Naṣer üd-Dīn Ġūrī ibn Şehāb üd-Dīn Ġūr, Çoban (yeniden; krş. 1305) tarafından tayin edildi (Mīrḫᵛand V 146).

Fārs Hākimleri

1263 Emir Angyānū hükûmet işlerini tedvire memur edildi (krş. yk. s. 161) (Reşīd üd-Dīn / Guatremère I 402; Zarkūb 65).

1264/65 Kelçe (?) "*Nāʾib-i dīvān-ı atābegī*„ Angyānū tarafından öldürüldü (Vaṣṣāf / Bombay 192; Zarkūb 63—65).

1265 Sunġūncāḳ, (Sūncāḳ) Noyon Fārs ve Elcezīre de *Ḥākimlik* ve *Nāʾiblik*'e ("*Hokumet*„ ve *Neyābet*) tayin edildi. Atabegum Ebeş namına iyi idare-i umur etti (Reşīd üd-Dīn/Viyana 214 v; Vaşṣāf/Hammer I 108). — 1272 de kendi Basḳaḳ ve kadılarını tayin etti (Zarkūb 65; yk. s. 353).

1285 eyl. 21: Moğol valisi ʿEmād ʿAlevī'nin katli dolayısiyle Atabegum Ebeş sorguya çekildi; ilgililer cezalandırıldı (Reşīd üd-Dīn / Viyana 236 v; krş. yk. s. 94).

1287—1288: Emir Cūşī vezir Saʿd üd-Devle tarafından nasbedildi (Reşīd üd-Dīn / Viyana 239 v). (345)

1288 Şems ud-Devle ibn Mecd ud-Devle, yahudi vezir Saʿd ud-Devle'nin akrabasından (Reşīd üd-Dīn / Viyana 239 v; Fischel 104).

1288 Ḥusām ud-Dīn Ḳazvīnī Nāʾiblikle Şīrāz'a gönderiliyor ve ora ahvali hakkında malûmat veriyor (Mīrḫᵛand V 107).

1294 ʿEzz ud-Dīn Muẓaffar ve Ḳurmīşī Fārs'da yerleşiyorlar.

1295 Bunlar Bāydū tarafından azlediliyorlar. ʿEzz ud-Dīn valiye karşı fesat tertip ettiği için (eyl / I. teşrin. 1296 = 695 H. sonu) idam ediliyor (Reşīd üd-

Dīn/Viyana 262 v; Ḳāşānī 102 v). — Valilik Melik ül-İslām Şeyh Cemāl üd-Dīn İbrāhīm ibn Moḥammed üṭ-Ṭayyebī'ye veriliyor (Vaşşāf/Bombay 268, 404 v. d.; Ḳāsānī 104 v, 105 v; Mīrḫvand V 114). (Ḳāşānī 105 r Melik Faḫr ud-Dīn Aḥmed ibn İbrāhīm üt-Ṭayyebī den bahsediyor ki Cemāl ud-Dīn'den evvel orada bulunduğu anlaşılıyor). Aynı zamanda İbrāhīm miri arazinin (Muḳāṭaᶜe, krş. yk. s. 361) idaresini ele alıyor ve bundan dolayı İncū lâkabını alıyor (Vaşşāf/Bombay 284). — 1297/98 faaliyeti hakkında Ġāzān'ın huzurunda hesap veriyor. (Ay. es. 348). (Reşīd üd-Dīn/Viyana 284 de Bāydū'nun Şīrāz'da ve Şabānkāra hakimi olarak zikredilen Ḳıpçaḳ Oğul Mīrḫvand V 112 de sade Şabānkāra'nın valisi olarak zikrediliyor. Reşīd üd-Dīn'in ifadesi bence bir sehivden doğmaktadır).

1295 Horḳodāḳ (Ḳāşānī'ye (115 v) göre: Hurḳūdāḳ) Ġāzān tarafından Fārs'a gönderiliyor ve 1296 da oradan tekrar hükümdarın yanına dönüyor (Reşīd üd-Dīn/Viyana 262 v; Vaşşāf/Bombay 327, 330).

1313 e kadar: ᶜİzz ud-Dīn ᶜAbd ül-ᶜAzīz ibn Cemāl üd-Dīn İbrāhım Savāmlī damadının isyanı ile uzaklaştırılmıştır Kāşānī 102 v). Onun yerine geçenler:

1313 II 12 (Salı, 25 şavval 713 H.): ᶜİzz ud-Dīn Ḳūhakī (Blochet de *İntr.* 34: Ḳūhedī (Ḳāşānī 102 v - 103 v).

1315/16 (715 H.): ᶜİzz ud-Dīn iftiraya uğruyor ve Zeyn ud-Dīn ᶜAlī Abd us-Selām bir ordu ile idare-i "*Ḥükūmet*„ için Fārs'a gönderiliyor; Ḳāşānī 108 r ve v. — Zeyn ud-Dīn vezir Tac üd-Dīn (krş. yk. s. 313) ile düşmanlıkları olan Emir Tuḳmāḳ'ın Ölceytü katında iltirasına uğrayarak hükümdarın emriyle tevkif ediliyor; vefatı Yezd de: Ḳāşānī 108 v. (346).

1315 (?) Hurḳodaḳ idam ediliyor; Ölceytü Besṭām Oğul'u halef tayin ediyor. Müteaddit Emirler sınır muhafaza işini teşkilâtlandırıyorlar; ʿAlā ʾüd-Dīn Hendū ibn Saʿīd Vecīh üd-Dīn — ki evvelce Dīvan'da meşgul idi — vezir nasbediliyor (krş. Kermān, yk. s. 377) Vaṣṣāf/Bombay 466, 620).

1325 Fârs İlhanlılar hâkimiyetinden ayrılıyor (krş. yk. s. 162 v. d. orada daha mufassal malûmat var).

Tebrīz Ḥākim (vali)leri

1263 Melik Ṣadr üd-Dīn (Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 402). Reşīd üd-Dīn de 214 v sivil memurlar arasında zikrediliyor).

1289 Abū Manṣūr Mohazzeb üd-Devle, doktor, vezir Saʿd üd-Devle'nin amca oğlu, "Eşrāf-ı Tebrīz„ oluyor. — Emīr, Ḳūcān oluyor (Reşīd üd-Dīn / Viyana 239 v).

1292 Ḳoṭb üd-Dīn, aynı zamanda baş kadı (krş. as. s. 386) (Reşīd üd-Dīn / Viyana 244 v).

ʿİrāḳ-ı ʿacem Hākim'leri Başşehir Hamadān

1265 Bahā' ud-Dīn Moḥammed Cüveynī (birinci vezirin oğlu), her iki ʿİrāḳ ile Yezd için (Vaṣṣāf / Hammer I 117, 121—131; Mīrḫvānd V 83 v.d. — Cumartesi 23 I. Kanun 1279 da öldü (krş. yk. s. 88 v.d.).

1291 ʿAlī Hᵛāce ʿOmar Şah Semerḳandī'nin oğlu Yezd de (Reşīd üd-Dīn / Viyana 300 v, 327 v. d.).

1292 Moḥammed Aydācī (krş. yk. s. 375) Eşfahān "*Emāret*„ ile tavzif edildi (?) (ay. es. 253 v).

1295 Tüledaī Bāydū tarafından nasbedildi (krş. yk. s. 100 v. d.) Vaṣṣāf / Bombay 284; Mīrḫvand V 112).

1340 Emīr Seyūrġān, Çoban'ın ve Sātī Beg'in oğlu (krş. yk. s. 148 v. d.) "Küçük„ Ḥasan tarafından

tayin edildi — vasî: Melik Eşref, Küçük Ḥasan'ın kardeşi (krş. yk. s. 147—48 v.d.) Ḫvandemīr III 80). — Fakat Mīrḫvand V 164 e göre Eşref oluyor ve Fārs'a gönderiliyor (347).

Elcezīre Ḥākim (Vali) ' leri (Arap ʿIraḳ'ı)

(Krş. ʿAzzāvī 201 v. dd., burada 1258 den itibaren vukua gelen hadīselerin kronolojik bir listesi vardır).

1258 Necm ed-Dīn Abū Caʿfer Aḥmed ʿAmrān (*vezīr-i rāstdeh* namıyla anılır) Bağdād'ın şarkındaki kazaların *Aʿmāl* (vali) i oluyor (Ḫāliṣ, Būndıceyn ve Ḫorāsān'a giden cadde bu bölgeye aittir). — *Ṣāḥib-i dīvān*'lığa Faḫr ed-Dīn ibn ad-Dāmġānī (vefatı 1259 = 657 H.) tayin olunuyor; halefleri: Necm ed-Dīn İbn el-Muʿīn: ibn al-Fūṭī 338). — Fırat bölgesinin valisi Tac ed-Dīn ʿAlī ibn ed-Davāmī ve onun ölümünden sonra (8. III. ve 6. IV. 1258 = Rabīʿ I 656 H. arasında) oğlu Mecd ed-Dīn Ḥuseyn (İbn al-Fūṭī 332).

1258 VI 6 (2. Cemāẓī II 656 H.) 1260 XI 7 - XII 5 (Zi'l-ḥecce 658 H.) ye kadar. Vezir ʿİzz ed-Dīn Abu'l Faḍl İbn alʿAlḳamī (Krş. ʿAzzāvī 213—235). Başkadı: Niẓām ed-Dīn ʿAbd el-Muʾminīn Bundīceynī (İbn al-Fūṭī 331 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 308).

1260 Suğūncāḳ (Sūncaḳ) Elcezīre'nin ve Fārs'ın hākimi (vali) oluyor (krş. yk. s. 377).

ʿAla üd-Dın Aṭa Melik-i Cuveynī (Tarihci) *Nāʾib* oluyor, Cüveynī işleri pek takdire değer tarzda idare ediyor (Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 402; Reşīd ud-Dīn / Viyana 214 v; Abū'l-Farac 497; İbn al-Fūṭī 339; Vaṣṣāf / Hammer I 117 v. d.; Mufaḍḍal II 480; Mīrḫvand V 81, 83; ʿAzzāvī 236—314). — Onun pek nadir kullandığı "*Melik*" unvanını Barthold E. I, I 1116 *Fürst* (Prens) = *Stathalter* (valı-Hākim) ile tercüme ediyor.

1279 Cüveynī'yi vezir Mecd ül-Mülk Abaḳa nezdinde Elcezire'de taraftar toplamak ve kendi hesa-

bına bir devlet kurmak töhmeti altında bulunduruyor. O göya öyle mükemmel bir taç elde etmiş ki, Abaḳa'da yokmuş (Mīrḫᵛand V 95; krş. yk. s. 87 v.d.

1281 Cüveynī tevkif ediliyor (Vaṣṣaf/Hammer I 212; İbn al-Fūṭī 415 v. d) krş. yk. s. 88).

1282 Cüveynī tekrar vazifesine avdet ediyor (Reşīd üd-Dīn Viyana 229 r; Vaṣṣaf/Hammer I 219, 221 v. d., 224; Mīrḫᵛand V 98; Mufaḍḍal II 480). (348).

1283 mart 5: Cüveynī ölüyor (Krş. Yk. s. 91).

1283 Şeref üd-Dīn Hārūn, müteveffanın yeğeni, onun yerine geçiyor: Reşīd üd-Dīn Viyana 229 v; İbn al-Fūṭī 428; ʿAzzāvī 315 — 323).

Şems ed-Dīn Zerdiyār *Nāʾib* oluyor: İbn al-Fūṭī 429.

1284 Prens Bāydū ile Gūşkāb Arġūn tarafından Elcezīre ile Diyār-Bakr'e *ḥākim* (vali) oluyor (Reşīd ed-Dīn/Viyana 235 v; Mīrḫᵛand V 103).

1285 Emīr Arūḳ kurultay tarafından 12 eyl. 1285 (11 Receb 684 H.) tarihinde "*Nāʾib*„ nasbediliyor (Reşīd-üd-Dīn/Viyana 236 v; Mīrḫᵛand V 106: ʿAzzāvī 323—338).

1286 Arūḳ ʿAzīz ed-Dīn al-İrbilī ile Mecd ed-Dīn Ismāʾīl ibn İlyās'ı Elcezire işlerini çevirmeğe memur ediyor: İbn al-Fūṭi 448 (13 temmuz 1289 = 22 cemāzi II 688 de çarsanba idam edilmiştir: ay. es. 458). — Nāṣir ed-Dīn Ḳutluğşāh'da orada *Ḥākim* olarak çalışmıştır (krş. hiç olmazsa bk. ay. es. 454).

1287 XII/1288 I (686 H. sonu) Saʿd üd-Devle ibn uṣ-Ṣafī (yahudi) Elczire'nin "kötü idare„ edildiği hakkındaki raporuna istinaden (bilhassa Arūḳ ve biraderi Boğa) Orduḳaya ile beraber mali idarenin kontrolu için (Mali idarenin Arūḳ'un *Nāʾib'lik* selâhiyet dairesine aidiyeti gerektir; Krş. yk. s. 371v.d.) oraya gönderilmiştir (Reşīd üd-Dīn/Viyana 236 v; İbn al-Fūṭī 451, 454). — fazla vergi alarak

halkı soyduğundan (ʿA z z ā v ī 339 v. dd.). A r ġ ū n'-un teveccühüne nail oluyor ve tayin olunuyor.

1289 VIII 26 (7. Şaʿbān 688 H.) Ora "*Ṣāḥib-i dīvan*„ı Şeref üd-Dīn us-Samnānī (İbn al—Fūṭī 457) yi makamından azlettikten ve Bağdad Ṣaḥib-i dīvān'ı Manṣur ibn ʿAlā ed-Dīn (ay. es. 459) in idamından sonra öz biraderi Faḫr üd-Devle'yi Elcezire'nin *Nā'ib'i* nasb ile yanına diğer biraderi Mohaẕẕeb üd-Devle'yi muavin olarak veriyor. (Reşīd üd-Dīn/Viyana 239 v; İbn al-Fūṭī 458; Mīrḫᵛand v 104 v. d.; Fischel 103 v. d.). — Ordukaya Bağdâd emiri oluyor (Reşīd üd-Dīn/Viyana 236 v).
Aruḳ ve Boġa mahkemeye çekiliyorlar (Mīrḫᵛand V 107) (349).

1291 IV 3 — V 1 (Rabīʿ II 690 H.): Faḫr üd-Devle ve Mohaẕẕeb üd-Devle vazifesinden azlediliyorlar, gizledikleri hazineleri öğrenmek kasdiyle işkence ve sonra idam ediliyorlar (İbn al-Fūṭī 464 v. d.).

1292 Sa'd ed-Dīn Esed ibn ʿAlī Cakībān (?) *Hākim* (vali) (İbn al-Fūṭī 470).

1292 Ḳīvām el-Mülk Ḳuṭb ed-Dīn'in amca oğlu (krş. yk. s. 379) *ḥākim* oluyor (Reşīd üd-Dīn/Viyana 244 v). — Maliyenin ıslâhı için Geyḫātū Emir Sātī ve Bektemür gönderiliyor (İbn al-Fūṭī 469).

1294 (693 H.): Şems ed-Dīn Muḥammed et-Türkistānī - ki Sekurçi namiyle tanınmaktadır - "*Vâli*„likle Elcezire'ye gönderiliyor (ibn al Fūṭī 475). — Bāydu'nun emriyle 1295 de tevkif ve idam ediliyor (ay. es. 481 v. d.).

1294 İmam ed-Dīn Yaḥyā al-Ḳazvīnī al Bakrī ve Faḫr ed-Dīn ar-Rāzi al-ʿAlevī Elcezire'nin idaresini ("amr„) ele alıyorlar (İbn-al Fūṭī 478; ʿAzzāvī 373 v. dd.). — Şeref-üd-Dīn us-Semnānī tekrar faaliyete geçiyor, fakat 1296 (695 H.) de vazifesinden azl ve 1297 de idam ediliyor (İbn al-Fūṭī 490).

1295 Nūr ed-Dīn ʿAbd ar-Raḥmān ibn Tāşān Bāydū tarafından "*Vâlî*" ve "*Ṣāḥib-i Dīvān*" tayin olunuyor (İbn al-Fūṭī 483).

1295 Camāl üd-Dīn Destgardānī'ye Elcezire'nin idaresi veriliyor (İbn al-Fūṭī 484; ʿAzzāvī 364 v. dd.).

1295/96 (695 H.): Nūr ed-Dīn öldükten sonra (ay. es. 490) biraderi ʿEmād üd-Dīn "*Nāʾib*" oluyor.

1296 V 4 — VI 2 (Receb 695 H.): Ġāzān Elcezire ahvalini tanzim etmesi için Emir Toḫta'yı oraya gönderiyor (İbn al-Fūṭī 490 v. d.).

1296/97 Destgaerdānī idam ediliyor (Krş. birinci vezirler listesi, yk. s. 312). Onun yerine "*Ṣāḥib-i dīvān*" olarak Ṣadr üd-Dīn el-Ḫālidī (evvelki vezir) geçiyor (İbn al-Fūṭī 492).

1296 Celāl üd-Dīn ibn Reşīd üd-Devle "*Ḫeṭṭe-i ʿIrāḳ*" a tayin ediliyor (Kāşānī 102 v).

1308 X...- XII 2 (Pazartesi, 17 Cemāzī II 708 H.): Şehāb üd-Dīn Mubārekşāh vazifesini su-i-istimal ettiğinden hemen azlediliyor (Kāşānī 57 r.).

1308 Emir Aşīl üd-Dīn, Bağdâd ḥākimi (Ay-es. 59 r). (350)

1313? Emir Sevinç ḥākim (vâli) Ḥāfeẓ-i Abrū 15 v; Mīrḫᵛand V 139).

1313 Emir Süleymān, Ḥüsām üd-Dīn Moḥannā'nın oğlu, (idarî çevresi ayrıca zikredilmiyor). Kufa ve Tigris (Dicle) "Vilâyat" ının idaresi "*Aʿmāl ve-mużāfāt*" iyle tavzîf ediliyor (Mīrḫᵛand V 138; Krş. yk. 1296 da).

1316 Hüseyn Beg vâli oluyor (Vaṣṣāf / Bombay 623).

1340/41 Tāc üd-Dīn Şeyh Ḥasan Büzürk ibn Ḥüseyn Elcezire'nin idaresini zabtederek Celâ'iriler hanedânını kuruyor (krş. Zambaur 253 ve İbn Baṭṭūṭa II 33, 123).

Diyār Bakr ve Diyār Rabī'a valileri
(Başşehir Musul)

1260 Emir Tūdān (Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 402; Mīrḫ ᵛand V 81).

1265 Dūryāl Noyon (Reşīd üd-Dīn/Viyana 214 v; Mīrḫ ᵛand v 83).

1267)68 —1280 civarı; Mes'ūd ibn Yaᶜḳūb ᶜAlem ed-Dīn, ḥākim. Veziri Yeşmūt idi; (her ikisi de hıristiyan (Taşᶜītâ 40; ᶜUmari / Quatremère 321; Krş. yk. s. 235). - Bir iranlı hakkında iftirada bulunmuşsa da çok geçmeden idam edilmiştir.

1282 Mesᶜud tekrar nasbolunuyor; Yeşmūt bunun üzerine öldürülüyor. (Bar Hebraeus 525, 554).

1284 Bāydū ve Cūşkāb, ikisi de prens (Diyār Bakr ve Bağdād'da; krş. yk. s. 381) (Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 ve; Mīrḫ ᵛand V 103).

1287 Amīn üd-Devle, Saᶜd ud-Devle al Yehūdī'nin kardeşi, (Reşid üd-Dīn / Viyana 239 v; Mīrḫ ᵛand v 105; Fischel 104).

1295 Tağaçār (Diyār Bakr ve Küçük-Asya'da); Nāʾib: o zamanki vezir (krş. yk. s. 312) Ṣadr üd-Dīn Zencānī (Vaṣṣāf / Bombay 284; Mīrḫ ᵛand V 112).

1302 Mūlāy Diyār Bakr'da Emîr (Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 v).

1303 Necm ed-Dīn (Melik Manṣūr deniliyor), Mārdin hükümdarı (krş. yk. s. 155, not 3), Ġāzān tarafından Diyār Bakr ve Diyār Rabīᶜa'nın idaresi tevcih ediliyor (Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 378; Reşīd üd-Dīn / Viyana 273 r.) (351).

1312 Emīr Sūntāy (Sūtāy *Ḥākim* oluyor: Ḥāfeẓ-i Abrū 15 v).

1316/17—1319 Prens Erencen *Ḥākim* (Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r; Mīrḫ ᵛand V 143, 147; Hᵛandemīr III 68).

1319 Sūntāy (yeniden mi?; bu aralık Ermenistan'da krş. as. s. 385) Mīrḫ ᵛand V 148; krş. Ibn Baṭṭūṭa II 33).

1328: Emîr al-Faḍil ʿAla ed-Dīn ʿAlī Ibn Şems ed-Dīn Muḥammed: Ḥaydar denilmektedir (*Ḥākem* olarak mı?) (İbn Baṭṭūṭa II 138).

Armenistan Hākemleri

1244: Arslan Noyon (Orbelian / Brosset 228: "ilk Moğol hakimleri„).

1256: Ġūlkān (Ermenistan ve Arnavutluk [=Errān] için), memleketi kötü idare ediyor, fakat o sene ölüyor (böyle: Çemceen / Klaproth 292).

1257: "Mighan„, evvelkinin oğlu (ay. es.).

1316: Sūntāy (Mīrḫvand V 143; krş. yk. s. 384). Emir Būtāy memleketin ("*żabṭ*„)i için Ermenistan'a çekiliyor (Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r).

1320: Żeya' üd-Dīn Nachiçevān'a "*Ḥākem*„ oldu (Mīrḫvand V 147).

Gürcistan Ḥākemleri (ve şimal hudut memleketi)

1265: Şiremön (Şīrāmūn), Cūrmaġūn'un oğlu, askerî başkomutan (Reşīd üd-Dīn/Viyana 214 v; Kʿartʿlis chovreba I 410 aşağıda; Mīrḫvand V 83). Sivil idare büyük David ile oğlu Sadun Menkeberdeli (Menküberdi) (Reşīd üd-Dīn/Viyana 214 v). — bu ikisi de genç kıral II. Demetrius'un yanında nüfuz sahibi idiler, krş. yk. s. 84).

1272: Sadun Menkeberdeli Abaḳa tarafından kıral II. Demetrius'a vasi nasbedildi (Kʿartʿlis chovreba I 410 aş).

1284: Prens Acāy, Arġūn'un amcası, ḥākim (Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 v; Kʿartʿlis chovreba I 420 aşa.).

1302: Emîr Ḳutluġşāh — başka zaman küçük-Asya'da; krş. aş. s. 387. Ġāzān tarafından (352) oradan Surya seferi için yardımcı ordu temin etmek üzere komutanlıkla Gürcistan'a gönderiliyor; (Reşīd üd-Dīn / Viyana 271 v).

1316: Prens Erencen Diyār Bakr ve Gürcistan'da ḥākemdir. (Vaşşāf / Bombay 623).

Errān ve Āẕerbāycān hākem ve kumandanları (Derbend ve Mūġān, sonra Tebrīz

1263: Yeşmūt, Abaḳa'nın kardeşi *Aras* (bence böyle okunmalı) ağzına kadar olan sahanın ḥākemi) Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 402; Mīrḫᵛand V 81)

1265: Yeşmüt Abaḳa'nın zamanında makamını muhafaza ediyir (Reşīd üd-Dīn / Viyana 214 v; Mīrḫᵛand V 83); Onun yanında: Mohaẕẕeb-ud-Devle abū Manṣūr, yahudi: Fischel 104.

1287: Lebīd ibn Ebī Rabīᶜ, Saᶜd ud-Devle al-Jehūdī tarafından nasbedildi (Mīrḫᵛand V 105).

1298: Emîr Nūrīn Derbend'ın himayesi için Erran'a gönderildi (Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v). — daha 1302 de orada komutan (ay. es. 271 v).

1313: Emir Ḥuseyn (Mīrḫᵛand V 139).

1313 ?: Faḫrud-Dīn Aḥmed Tebrīzī Erran ve Āẕarbāycān'a nasbediliyor: Ḳāşānī 102 v.

1314: Emîr Civanbaḫt (acaba böyle mi ?) Derbend'ın muhafazası için Şīrvan'a ve Erran'a gönderiliyor (Vaṣṣāf / Bombay 610).

Küçük-Asya (Rūm) hākem ve komutanları

1260-1277: Muᶜīn ed-Dīn Pervāne, Moğolların Nāᶜeb'i ve Sinop, Samsūn ve Canik Beyi (krş. Zambaur 147 v yk. s. 84) Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 402; Vaṣṣāf/Hammer I 175 v. d.; Kᶜartᶜlis cḫovrebal 411, Z, 9; Mīrḫᵛand V 81).

1265: İlkā(n) Noyon ve Bahādūr ibn Sūncāḳ (Çoban'ın büyük babası), valiliğe ve memleket muhafızlığına tayin ediliyor (Mīrḫᵛand V 83).

1272/73: Emīn ud-Dīn Mīkā'īl Konya Nā'ebi (krş. ayrıca yk. s. 341) (Mufaḍḍal II 379) (353).

1274/75: *Ḥākem* Ecāy, Abaḳa'nın kardeşi, Mūᶜīn ed-Dīn Pervāne'nin muhalifi idi; azledildi (Mufaḍḍal II 390 v. d.)

1275: Toġay (Ṭoġu = Reşīd ud-Dīn / Viyana 214 v de *Ṭūġū*) Ecāy'ın halefi olup Pervāne'nin ha-

reketini kontrol edecekti. Abaḳa'nın emriyle resmî paraları musadere ederek, Pervāne'yi huzuruna çıkmağa icbar etmiştir (Mufaḍḍal II 391 v. d., 408).

1277: Ḳonġoratāy, Abaḳa'nın kardesi olup Abaḳa tarafından, Mısırlıların mağlubiyetini ve Pervāne'nin idamını müteakip (krş. yk. s. 85) *ḥākem* nasbolunuyor. — Şems ud-Dīn Cuveynī 17 eyl. 1277 de harap olmuş sahaların yeniden kurulması ve vergi işleri için *"Ṣāḥab-i Dīvān"* oluyor (Reşīd üd-Dīn / Viyana 223 r; Mufaḍḍal II 388; krş Velidî 18).

1284: Geyḫātū ve onunla beraber prens Hülegü 10.000 kişi erleri ile ḥākem ve komutan nasbedildi (Reşīd üd-Dīn / Viyana 235 v; Bar Hebraeus 577; Mīrḫᵛand V 103).

1291: Taġāçār vali oluyor.

1295: Taġāçār Noyon bidayette küçük-Asya'da ve Diyār Bakr'da bırakılıyor (Vaṣṣāf / Bombay 284, 320; Mīrḫᵛand V 116, 120), fakat şahsına güvenildiği için bir ay sonra idam ediliyor. (Vaṣṣāf / Bombay 327). — Sabık vezir Ṣadr ud-Dīn Zencānī Nā'eb oluyor (Kr. yk. s. 312 ve 384) Vaṣṣāf / Bombay 320; Mīrhᵛand V 114).

1296: Taġāçār'ın idamından sonra (Reşīd üd-Dīn / Viyana 260 r, 262 r ve v) Bāltū Küçük-Asya'da bir isyan çıkarıyor (Krş. yk. s. 107) ki bu isyan Ḳutluġşāh tarafından 30,000 kişi ile bastırılıyor. ay. es. 262 r ve v). Bāltū 13 I. teşrin 1297 (ẕī'l-ḥecce 696 H.) Tebrîz'de idam ediliyor (ay. es. 265 r.)

1297: Sūlāmīş, maiyetinde bir çok emirler olduğu halde, *Emīr ül-Omarā'* oluyor, Ġāzān'a karşı Mısırlılar ile birleşiyor, 1299 ilkbaharında Ḳutluġşāh tarafından mağlup ediliyor (Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v. v. d.; krş. yk. s. 110).

1299? 1304: Ḳutluġşāh ?? (krş. Pachymeres II 459: χουτλουχάϊμ. ὁ κατά τὸν Εὐ ξεινον. ἄρχων. 1305 VI 27 (3. ẕī'l-ḥecce 704 H.) denberi prens

Erencen (krş. yk.s. 121 ve s. 384) (Ḳāşānī 31 r, 110 r; Ḥāfeẓ-i Abru 15 v; Mirḫᵛand V 139). (354).

1316: Timūrtāş, Çoban'ın oğlu, vali oluyor (Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r; Mīrḫᵛand V 143, 156; Hᵛandemīr III 68). Sivil idare için (Krş. Ḥāfeẓ-i Abrū 22 r: *Beṣaḥeb-i ān mamālek*„, (yani herhalde "Şaḥeb-i Dīvān„ demek olacak) Reşīd üd-Dīn'in oğlu Celāl-üd-Dīn nasbediliyor (Mīrḫᵛand V 143; Reşīd üd-Dīn/Quatremère I, XXXVI).

1321: Tīmūrtāş "*Mahdi âḫiru'z-zamān*„ olarak isyan ediyor, adına Ḫuṭbe okutarak para bastırtıyor, fakat sonunda Mısır'a kaçmağa mecbur kalıyor ve orada idam ediliyor (krş. yk. s. 137 v. d.) Ḥāfeẓ-i Abrū 40 r; Mīrḫᵛand V 150; *Hist. Crois, Doc. Arm.* I 670, Smpad'ın zeyli = *Nerses Balianç* ?).

1328-1336: Seyf üd-Dīn (lakabı için krş. (oğlu Ḥasan'ın Sivas'taki mezarının üzerindeki kitabe, Berchem III de (bez. XXIX) 40 v. d.) Eretna (Ertena), Noyon, vāli. Evvela Abū Sa'īd'a ve sonra küçük Ḥasan'a bīat ediyor (krş. hemen aşada ve yk. s. 147), fakat daha sonra Küçük-Asya'da Kaisareia kadısı Sirāc ed-Dīn vasıtasiyle Mısır ile temasa giriyor, ve Mısır tarafından makamı tasdik olunuyor ve Mısır Sultanı namına Ḫuṭba okutuyor (ᶜUmarī/Taeschner 28).

Takriba 1341 de, an-Nāṣir'ın ölümü üzerine vukubulan karışıklıklar sonucunda istiklâlini ilân ettikten sonra sikkelerde ve kitabelerde "*as-sulṭān al-aᶜdal ᶜAlā' ud-Dīn*„ unvaniyle ortaya çıkıyor (İbn Ḫaldūn V 560 v. dd.) Küçük Ḥasan 1343 de onun tarafından yeniliyor (Krş. yk. s. 151); Eretna ölünceye kadar 1352/53 (753 H.) müstakil kalıyor ve devleti, sıra ile, iki oğluna miras bırakıyor (bunun hakkında Berchem III tafsilat veriyor (41-49); krş. ayrıca Zambaur 155).

1330/31: Emîr Devletşāh nasbediliyor, yolda ölüyor (Ḥāfeẓ-i Abrū 51 v; Mīrḫᵛand V 158).

1331-1335: Şeyḫ Ḥasan Büzürk, Bağdāt Ḥātūn'un ilk kocası, Küçük-Asya'da meşruiyyeti tasdik edilemiyen filî bir nüfuz icra ediyor (krş. yk. s. 143) (Ḥāfeẓ-i Abrū 51 v, 56 r; Mīrḫᵛand V 158; Ḫᵛandemīr III 75). - Mesᶜūd Şāh *Nā'eb* oluyor (Mīrḫᵛand V 159). (355).

Surya Ḥākem ve Komutanları (İşgal zamanlarında)

1259 XII/1260 I: Faḫr üd-Dīn Sāḳī (Mīrḫᵛand: Semāḳī) Haleb valisi oluyor; şehir komutanı (*"şiḥne„*) olarak Tükāl Baḫşī tayin ediliyor - Halk (haklı olarak şüphesiz) Faḫr ud-Dīn den şikâyet ediyor ve idam ediliyor.

1260: Zeyn ud-Dīn Ḥafeẓī onun yerine geçiyor (Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 338; Mīrḫᵛand V 77: burada Faḫr üd-Dīn *"Şiḥne„* olarak gösteriliyor (acaba doğru mu?)

1260: Ebn Zekī Hülegü'den o zamana kadar Eyyu'bîlerden al-Melik en-Nāṣir'in hükümdarlık ettiği Şam için (*"Taḳlīd„*) alıyor. Kadı Kemāl üd-Dīn ᶜOmar Tiflīsī *"Nā'eb ul-ḥokm„* oluyor; onun yanında 3 İranlı bulunuyor: ᶜAlā' ud-Dīn Cāşī, Cemāl üd-Dīn Ḳarḳāy Ḳazvīnī ve Şemsüd Dīn Ḳūmī (Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 338; Maḳrīzī I, 97).

1260: Al-Melik an-Nāṣir -ki o zamana kadar Şam'da idi (Krş. yk.) — Aynı-Calūt (yani 4 eyl. 1260 da, krş. s. 68) mevkiinde ceryan eden savaşı takibeden günde Moğollar tarafına geçmesi şartiyle vadedilen valilik hüccetini alıyor, fakat harp haberi üzerine güya hain olduğu iddiasiyle takip edilerek öldürülüyor (Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 352 - 356 krş, yk. s. 68).

1260: Emîr Ketboğa ile Baydara (Şam Gouverneure'ü

askerî komutan olsa gerek) Makrīzī/ Quatremère I, 1. 121; Abū'l-Fidā IV 594.

1300: Seyf üd-Dīn Kypçak Şam'da (*Hākem*) veyahut (ve) *Nā'eb* (Makrīzī de böyle / Quatremère II, 2, 163 (önce Mısır hakimi olup sonradan Moğollar tarafına geçti). Mufaddal II 647, 660, nota 1; Ibn al-Fūṭī 503; Ibn Iyās I 141 — nasb vesikası: Mufaddal II 648). — Emīr Kutlugşāh, (Kutluşāh, Kutluk Kaya) (İbn İyās I 141; Mīrhvand V 122).

Kypçak'ın emrine verilen idarî kısımlardan başka (Şam Baʿalbakk, Ḥimṣ, Sāḥil, Halep, ʿAclūn, ar-Raḥba, al-ʿArīş Salamīya'ya kadar) kısımlar bizzat kendi kadılarını, kâtiplerini v. s. seçmek hakkını almışlardır (356) (Mufaddal II 651 v. d.; Makrīzī /Quatremère II, 2, 156, ve 156 nota, 157 nota).

1300 şubat II. (19 cemāzī I 699 H.): Kypçak'ın Şam'a memuriyetinin başlangıcı — Veziri Nāşer ud-Dīn Yaḥya Celāl üd-Dīn (Makrīzī II, 2, 162 v. d.) Aynı zamanda şu *Nā'eb*'ler de tayin edildiler: Bektemür (Halep, Ḥamāt ve Ḥimş Silâhdarı) Emir Albegi (?) (Şafad, Trablus ve Sahil için) (ay. es.).

1300: şubat 14-15 (22/23 cemāzī I 699 H). Moğollar Şam'ı tekrar boşaltıyorlar; Moğol idaresi kalkıyor (Mufaddal II 659). — Kypçak tekrar Mısır hizmetine giriyor (krş. yk. s. 112).

Tâbi Devletlerin Mevkii

Bir memleketin hükümdarı gönül isteğiyle Moğolların emrine girince Moğollar yazılı bir muahede ile[50] memleketlerinin idaresini ona bırakırlardı. Bu suretle İran iskân bölgesinin muhtelif hükümdar hanedanı İlhanlılar zamanından sonra da tamamen veya kısmen yaşamıştır. Bilakis Moğollara kafa tutan bir hükümdar mağlûp olursa hemen daimî surette ortadan kaldırılırdı. Gürcüstan kıralları Bunda istisna teşkil ederler, şarktan gelen istilâcılarla uzun zaman savaşmalarına ve türlü isyanlara rağmen, bunlar, Moğolların

[50] Krş. mes. Zyriak 432 (Küçük-Ermenistan Kralı I. Hethum için).

bir türlü yerlesmeğe muvaffak olamadıkları vatanlarının idaresini muhafaza etmişlerdir. Mayāfāriḳīn'a ise 1260 da fethedildikten sonra o zamanki Sultan al-Melik al-Eşref'in (*Amir-i āḫor*) ı ʿAbd Allāh nasbedildi[51]. Ekser ahvalde ise bu gibi hükümdarların ülkesi İlhan arâzisine doğrudan doğruya ilhak edilirdi.

Tâbi hükümdarlar, ülkelerinin dahilen idaresini muhafaza ettiler; Moğollar alelâde zamanlarda hiç müdahalede bulunmadılar. Yalnız vergi umumiyetle hükümdarların işi idiyse de[52] haraç tahsili Basḳaḳ'lara mevdui di[53]. Fārs hükümdarı (357) Şiraz'daki Moğol memurlarını hemen tamamiyle halktan uzak tutmağa muvaffak olmuşlardı[54]; bu gösterir ki bu memurlar daha ziyade başşehirde kontrol işleri ile uğraşırlar, doğrudan doğruya yerli halk arasında vazife görmezlerdi. Bu böyle olmasaydı onların hareketleri tasvib edilemezdi. Bu şartlar altında Fārs'dan toplanan ḥaracın pek büyük olması gerekiyor[55]; bundan başka bu havaliye Moğol büyüklerinin[56] —ekseriya oldukça nahoş— seyahatleri de geniş ölçüde önlenmiş bulunuyordu[57].

Tâbi hükümdarlar haraçgüzarlıktan başka Moğollara ayrıca askerî hizmetler de yaparlardı[58]. Doğrudan doğruya askere alınan Türklerle Çinlilerin yanında bir de Gürcistan yardımcı ordusu vardı ki, bilhassa şöhret kazanmıştı[59]. Küçük-Ermenistan'dan alınan ermeni askerlerinden de bahsedildiğini bir

[51] Bar Hebraeus 511.

[52] Krş. yk. s. 352.

[53] Krş. yk. s. 353.

[54] Krş. yk. s. 157.

[55] Krş. yk. s. 355.

[56] Krş. Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 86 v. d. nin canlı izahı.

[57] Johan von Plano Carpini/Wyngaert 84 v. d.

[58] Mīrḫᵛand V 77.

[59] Kʿartʿlis cḫovreba I 363, sat. 18, Sat. 22-24; s. 371, sat. 21-23; Malachias 15; Benedikt von Polen/ Wyngaert 140 — Vaṣṣāf/ Hammer I 270 e göre Aḥmed hükümdar hanedanını kökünden kazımak plânı için (krş. yk. s. 274) korku bilmez ve kendilerine çok güvenilebilir olan Gürcüleri kullanmak istemişti. — Kʿartʿlis cḫovreba I 356 ya göre Altun ordu Hān'ı Bātū bütün milletler arasında Gürcülere en çok saygı göstermek istediğini söylemiş. Bu cümle, böylece Bātū'nun ağzından çıkmamışsa bile, gene de Moğolların Gürcülere karşı manevi durumunu bir dereceye kadar âksettirebilir.

çok defalar biliyoruz [60]. Buna mukabil Fārs ve Herat sakinleri vatanlarının dar sınırları dışında. görünüşte pek az şöhret yapmışlardır.

Tâbi hükümdarlar İlhanların himayelerine mazhar olurlardı; hükümdarlıklarını tasdik eden İlhanlar bunlara Paiza [61] verirlerdi. Rûm, Herat ve Lûr'da olduğu gibi muhtelif hükümdarlar arasında gürültü çıktığı takdirde İlhanlar ya namzedlerin her hangi birini kat'î olarak tutarlar veyahut da Gürcistan'da olduğu gibi müteaddit hükümdarları müştereken naspederler ve böylece bunları kolayca avuçlarının içine almağa çalışırlardı [62]. Hatta bilhassa sadakatlariyle tanınan Mârdîn hükümdarlarına Diyār Bakr hâkimliği (evladiye) olarak verilirdi [63]. (358)

Müstakil olmayan bu hükümdarlar saray orkestrası tutmak vs. gibi [64] bazı metbuluk imtiyazlarını muhafaza etmekte idiler. Bazı hükümdarlarsa kendi adlarına sikke bastırırlardı. Küçük-Ermenistan, Rûm, Mârdîn, Gürcistan ve Fārs bunlardandı [65]. Bahsi geçen zamandan Jezd'e âit hiçbir sikke maalesef, kalmamıştır; Herât'la Kermān'da ise her zaman moğol sikkeleri

[60] Malachias 15. — krş. yk. s. 86.

[61] Kermān için 1235: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 53 v. d.; Herāt için 1253: Vaşşāf/ Hammer I 163.

[62] Krş. yk. s. 111, 114.

[63] Krş. Listeler s. 384.

[64] Mes. Fārs Atabegum'u Ebeş: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 557. — Bazı hükümdarlara bu hak sonradan tekrar teveccüh etti, mes. Mārdīn hükümdarları 1303: Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 318; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 273 r. — Aḥmed 1282/83 de Sīstān hükümdarının şemsiye, bayrak, Tabl, kılıç ve taşlarla bezenmiş özel bir libas (Ḳabā) taşımasına izin vermişti: *Tarih-i Sīstān* 406. — Buna rağmen o çok geçmeden Moğolların da yardımı ile azledildi.

[65] Reşīd üd-Dīn / Viyana 309 v. — Fārs Atabegüm'ü Ebeş'in sikkeleri (1277/78 = 676 H. tarihli) krş. X, s. CLIX; belki Abaḳa ile Ebeş'ın (oldukça okunamaz halde) müşterek sikkesi krş. Frähn, *Il—Chan.* Nr. 59, s. 501. *Berliner Münzkabinett.* — ve krş. başkaca sikke katalogları ve sonra Velidi 10 ve bir de Adolf Erman: *Die Münzen der Padischah Chatun, Gemahlin des Ilchan Kaichatū* (bk. yk. s. 278) Zeitschr f. Numismatik VII (1880), s. 136 da çıkmış.

görülmüştür[66]. Ġ ā z ā n, devletin her tarafında geçmek üzere tek bir para çıkarmak gayreti[67] ve merkezî idare dolayısiyle bu imtiyazı kaldırmıştı[68].

[66] Herāt da bulunmuş M ö n g k e'ye ait tarihsiz bir sikke Brit. Kat. X, s. 84, Nr. 6 a. — *Berliner Münzkobinett* de A b ū S aʿī d'in Şūşter de bulunan bir listesi vardır.

[67] Krş. yk. s. 330.

[68] Fārs da 1285/86 (684 H.) A r ġ ū n'ua bir sikkesi görülüyor: Brit. Kat. V, s. CLIX; Yezd de 1300/01 (700 H.) denberi Moġol Sikkeleri: Ayn. esr. s. 98, Nr. 106 t v. dd.

ELÇİLİK
İRAN'DA YABANCI ELÇİLER

Moğollarda elçilerin kabulü yalnız hükümdarlara münhasır bir hak değildi. Prens ve Vezirler de yabancı memleketlerin elçilerini kabul ederlerdi; yalnız valiler Ḥākemler hiçbir zaman bu hakka sahip olmamışlardır.

Bu cümleden olarak Ebū Saʿīd, babasının zamanında onun sarih muvafakatiyle Ḫorasan'a geçmesi için Maverâünnehtr hükümdarı Yesāvur ile müzakerede bulunmuştu[1] ve Ebū Saʿīd sarayının nedimi olan Çoban da Mısır sultanlarının, XXII papa Johannes'in ve Büyük-Ḫān'ın elçilerini kabul etmişti[2].

Elçiler mutlaka hükümdar için gönderiliyorlarsa o zaman oraya îzam edilmeleri lâzımdı. Bātū Papa'nın elçiler heyetini Ḳara Ḳorum'a gönderdi ve Kafkasya hâkimi Elçigidey[3] Andreas von Longjumeau'yı kabul etmemişti[4].

Valiler (*hākem*) İlhanlılar zamanında da bu yolda hareket etmişlerdi: bunlar Mısır'dan gelen elçileri kabul etmedikleri[5] gibi Suriye de İran'a geçmek isteyen Memlûk kodamanları ile de müzakereye girişmemişlerdi[6]; meğer ki bunlar, yukarıda adı geçen Abū Sa'īd gibi bu hususta kat'î emir almış olsunlar.

Yalnız garbî Asyada valilerin Hinterlandları ile sıkı sıkıya bağlı bulunmadıkları büyük-Ḫanlar zamanında vaziyet bambaşka idi. O zamanlar Baycu gelen elçileri huzuruna kabul edebilmişti; maamafi onun Papa'nın elçisi Simon ile (360)

[1] Mīrḫᵛand V 141.
[2] Blochet, *Intr.* 235. — Krf. yk. s. 257 ve. 294.
[3] Krş. yk. s. 47.
[4] Batton 17 v. d.
[5] 1282 ʿAlāʾüd-Dīn Cüveynī böyle: Vaṣṣāf / Hammer I 209. — Krş. yk. s. 90.
[6] Krş. yk s. 85, 127 v. d.

Aszelin'in geldiğini Göyük'e haber vermiş olması ve Elçiğidey'ın vurudunun da bununla alâkalı bulunması imkânsız bir şey değildir. Ayniyle Arğūn 1243/44 de (henüz yenilmemiş olan) Rum - Selçuk sultanlarının ve Eyûblulardan şimalî Suriye küçük Prensliğinin murahhasiyle müzakerede bulunmuştu[7].

Gönderilen Elçiler daima erkekti; yalnız Gürcistan Kıralı V. David bir defasında diplomatik müzakereler için kadın elçi göndermişti[8].

Moğollar — o zamanki bir çok şark devletlerinin zıttına olarak —sefirlerin şahsî masuniyetlerine hürmet ederlerdi[9], meğer ki Moğollar evvelce garpte misafirlere karşı yapılan her hangi bir tecavüzün intikamını almak istesinler.. Papanın elçilerini öldürtmek isteyen Baycū da, böyle yaptığı takdirde bunun mukabelesiz kalmayacağı ihtarı üzerine niyetini icradan vaz geçmişti[10].

Elçilik sıfatlarını sarahetle reddeden Wilhelm von Rubruck gibi misyonerlerin bile diplomatik vasıfları tanınırdı. Bunlar diplomatlar gibi sevk ve izam edilirler[11] ve yollarına tesadüf eden cemaat reisleri tarafından iaşe edilirlerdi[12]. Küçük—Ermenistan kıralı I. Hethum'a, memleketinden hiç bir elçinin geçmemesi[13] hususunda Möngke tarafından verilen imtiyaz hususî bir teveccüh nişanesi idi. Büyük-Ḫān böylelikle kıralı bir çok nahoş hallerden ve masraflardan korumuş oluyordu. Elçiler geçtikleri yerlerde şarkı ve alkışlarla karşılanır, kendilerine hürmet gösterilirdi[14].

[7] Cüveynī II 244.

[8] Kcartclis cẖovreba I 432 ortada.

[9] *Annales de Burton* 274. 1245 de Liyon'daki Rus Piskoposu Peter'in ifadesine göre.

[10] Aszelin 234 — 262 = *Vinzenz von Beauvais* 1299, 1301 — 1305; ve krş. Mosheim, *Anh.* Nr 9, s. 42; Raynaldus XIII, 1247, Nr. 82, s. 581. — Krş. b. i. Reşīd üd-Dīn / Berezin d 188 v. d.: Cingiz Hān'ın duasından, onun Çinde elçi katli dolayısiyle tanrının bilh. Kızgın olduğunu sandığı açıkça anlaşılıyor.

[11] Vilhelm von Rubruck / Risch 139 v. d., 311 v. dd.

[12] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 68.

[13] Vilhelm von Rubruck / Wyngaert 329.

[14] Vilhelm von Rubruck / Risch 146 v. d.

Saraya kabul esnasında sefirlere yapılan merasim hakkında elimizde yalnız Yohannes von Plano Carpini ile Wilhelm von Rubruck'a kaynak teşkil eden yalnız büyük Moğol İmparatorluğu zamanından kalma tafsilât vardır: Moğollarla Türkler'de İlhanlılar zamanından öteye de şamil olmak (361) üzere diplomatlara yapılan törenin hiç değişmediğini 1258 den sonrası için de aynı şekillerin muhafaza edilmiş olmasından katiyetle anlamış bulunuyoruz. Yalnız ateşle temizlenme nevinden (aşağıya bak) kısmen budîlik zamanından kalma bazı Şāman dinî âdetlerinin islâmlığın kabulü ile kalkmış olması tabiidir.

Sefir hükümdarın sarayına geldi miydi, diğer diplamatların da kabul edildikleri bir misafirhaneye devlet hesabına yerleştirilirdi ki Wilhelm von Rubruck bu misâfirhâneye sarahaten sefirlere tahsis edilmesine rağmen, Yam (postahane) derdi[15]. Maamafih bir çok defalar elçilerin, bazan dar ve elverişsiz olan hususî çadırlara alındıkları da olurdu[16]. Yabancı devletlerin sefirlerine burada — Johanne ile Wilhelm'in ifadelerine göre — pek az gıda verilirdi[17]. Johann burada dört kişiye verilen yemeğin ancak bir kişiye yetecek miktarda olduğunu söyleyor. Wilhelm'in yediği yemek koyun eti (bayram günlerinde bir az daha fazla verilirdi) darı lapası ve bir miktar biradan ibaretti[18]. Maamafi Möngke'ye bu halden şikâyet etmiş, ayrıca şarab, un ve zeytinyağı da almıştı[19].

Bilhassa azası çok olan elçi heyetlerini, masrafları fazla olduğu için, tutmazlardı. Bu hale uygun olarak Ġāzān, kendisine 1303 de (veya? 1301)[20] 325 kişilik bir heyet göndermiş olan Altınordu Hanı Toķtaġa'ya bu adedin, talebedilen arazinin fethi için ise pek az, elçiler heyeti içinse pek çok

[15] Vilhelm von Rubruck / Wyngaert 253.

[16] Ayn. esr. 244; Johann Von Plano Carpini / Wyngaert 116.

[17] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 122.

[18] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 257 v. d.

[19] Ayn. esr. 275. — Elçiliklerin iaşeleri için düşünülen erzakın, çok defa olduğu gibi, memurlar tarafından çalınmış olması muhtemeldir.

[20] Krş. yk. s. 113.

olduğunu beyan etmiş, istihzada bulunmuştu. Beher elçi için beş hizmetkâr yeterdi [21]. Filhakika Maverâünnehir'den Ölceytü'ya gönderilen diplomatlar heyeti (362) 1304/05 kışında yalnız 13 kisilikti [22].

Elçiler, muvasalatlarını müteakip tekrar tekrar sorguya çekilir, muayeneye tabi tutulurlardı [23]. Bu tedbire bilhassa moğol saltanatının başlarında, su-i-kast tehlikesinin bulunduğu zamanda ehemmiyetle tevessül edilmişti [24]; zira fesatcılar, başka kıyafetlerden ziyade elçi kıyafetine girmeyi tercih ederlerdi. Bu meselede başvezir de bulunanlar arasında idi ki, Wilhelm Nastûrî olan Bulġay'yı zikrediyor. Bulġay yabancı mümessilleri hükümdardan evvel görürdü [25].

Büyük-Ḫān, cülûs töreni tamamiyle bittikten sonra elçileri kabul ederdi. Göyük Johann von Plano Carpini'yi daha evvel kabul etmeyi kat'iyen reddetmişti [26]. Valdesi elçileri, hükümdarın huzuruna girmeden evvel kabul etmek istemediği halde, hükümdar onu validesi nâib Töregene'nin yanına göndermişti [27]. Oğul Gaymış da Andreas von Longjumeau'yı kabul etmişti [28]. İlk kabulden sonra elçilerle orada bulunan Rus Gran-Dük'ü Jaroslav [29] bir çok defalar hükümdarın valdesinin ve eşlerinin yanında bulunmuşlardı [30]. Bu âdet İlhanlılar zamanında da halâ devam ediyordu [31].

[21] Mīrḫᵛand V 123. — Altun Ordudan gelen Elçilerin sayısı her zaman çoktu. 1313 sefaret heyetine (Krş. yk. s. 126) 50 kişilik 1314 sefaret heyetine (krş. yk. s. 126) 140 kişi «Refakat» ediyordu. Ḳāşānī 97 v, 109 v.— Çinden gelen sefaret heyeti 1314 senesinde 4 «Emīr» ile 50 hizmetkârdan terekküp ediyordu: ayn. esr. 136 r.

[22] Mīrḫᵛand V 143.

[23] Krş. yk. s. 193.

[24] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 244 v. d., 286.

[25] Ayn. esr. 245.

[26] Johann von Plano Carpini/Wyngaert 116.

[27] Ayn. esr.

[28] Pelliot, *Papes* c. 67 v. d.

[29] Bu arada Jaroslav genel telakkiye göre Töregene tarafından zehirlenmişti: Johann von Plano Garpini/Wingaert 121.

[30] Johann da böyle: ayn. esr. 122, 126; Benedikt von Polen/ Wyngaert 140.

[31] Mes. 1303 Ġāzān'ın sevgili eşi Būlġān Ḫātun nezdinde büyük Hān'ın elçileri (krş. yk. s. 293 v. d.) Ḳāşānī 34 r.

Elçiler kabul töreninden evvel arzularını, bir mektupla bildirirler ve bu muhtıra—ekseriya sefirlerin metbuları tarafından gönderilen mektuplarla birlikte[32] — hükümdara takdim edilirdi[33]. Bu arada lâtince kullanan bazı garp mümessillerinin mektuplarının tercümesinde büyük müşküller zuhur ederdi.

Büyük-Ḫânların evvelden tesbit edilen kabul günlerinden evvel diplomatlara (363) tören esnasında nasıl hareket edecekleri öğretilir [34] ve bilhassa eşiğe çarpmamaları ihtar edilirdi. Elçiler hükümdarın karşısına çıkmak üzere yürürlerken yolda bir takım batıl akideler yüzünden "temizlenmek kasdiyle„ iki ateş arasından geçmek mecburiyetinde bırakılırlardı[35]. Yanlarında bıçak veya başka nevi silah olup olmadığına da bakarlardı[36]. Elçileri kollarından tutan[37] ve aynı zamanda onları bu suretle yakından gözetlemek fırsatını bulan nöbetçi postaları da onlarla birlikte huzura girerlerdi. Şerefi müsul esnasında Büyük-Ḫān'ın huzuruna kabul edilmek için elçilerin hususî elbiselerini giymeleri usuldendi. Polonya kıralı Benedikt bu hareketin mümeyyiz vasfını tamamiyle anlayamamıştı[38]. Atla gelenler hükümdar çadırından ok atımı mesafede atlarından inerlerdi[39]. Veziri selâmlamak için elçi de, vezir gibi, attan aşağı inerdi[40].

Yabancı sefirlerin kabulü, seyyahların kaydettiklerine bakılırsa, her zaman aynı şekilde olmazdı. Bazan hükümdarın çadırına girmeğe de mezun bulunmazlardı[41]. Garpten gelen sefirler daima bu şerefe lâyık görülür ve hattâ yanlarında arkadaş da

[32] Johann da böyle Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 116.

[33] Ayn. esr. 123.

[34] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 248. — (kabul müsait cevaplı) «seyurġāmīşī» deniliyordu: krş. Ḳāşānī 59 v (1310), 97 v (1313), 109 v. (1314).

[35] Krş. yk. s. 194.

[36] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 249, 261; Johann von Plano Carpini/Wyngaert 120.

[37] Krş. yk. s. 287.

[38] Benedikt von Polen/Wyngaert 139.

[39] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 245.

[40] Krş. Ḫ ᵛandemīr/Defrémery a 220.

[41] Johann von Plano Carpini/Wyngaert 120. böyle bildiriyor.

getirebilirlerdi. Bu cümleden olarak Maverâünnehir hükümdarı Borak Ögedey'ın torunu Kaydu'nun sefirini (1262) slâmlarken tahttan kalkmış, ona doğru yurümüş, ellerini uzatmış ve onu yanına oturtmuştu [42]; halbuki Fransisken'ler müteaddid defa (Johann: dört defa) diz çöktükten sonra [43] hükümdar karşısında muayyen bir mesafede durmağa mecbur edilmişlerdi [44]. Çin teşrifatından alınmış olup [45] (364) sefirlerin, hıristiyanlık duygularına zıt olduğu için reddettikleri, yere kapanma âdetinden bu elçiler muaf tutulmuşlar [46] ve sadece Büyük-Hān'ın karşısında eğilmekle iktifa etmişlerdi [47]. Moğolların siyasetce müsavi hakka malik (bazı şube Hanların (Teil-Hane) elçilerinde) sahiplerinin durumları ile tabii çok defa her iki devlet arasındaki siyasî durum törenlerde gözetilen bu gibi farklarla takdir ve izhar edilmiş olurdu.

Sırma çadırın [48] garp kapısı yanında — elçiler bu kapıdan girerlerdi — bir sıra üstünde kımız bulunur ve onun yanında da bir tercüman ayakta beklerdi. Elçi bir iskemleye oturur, şerefi mesûlü beklerdi. Yurta'nın ortasında bir ateş yanardı. Han istirahat döşeğinde otururdu. Sarayların kabul odası, tertibat bakımından, çadırınkine benzerdi [49].

Kabul töreni getirilen mektubun — îcâb ediyorsa — tercümesi ile başlardı. Mektup hükümdara ve diğer hazır bulunanlara

[42] Mīrḫvand V 86.

[43] Moğol büyükleri karşısında bunu ricacılar da yapmağa mecbur idiler: Zyriak 224. — Hemen bunu takiben şarka, yani büyük Han'ın bulunduğu istikamete eğilirlerdi.

[44] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 249, 297 v. d. — Keza Aszelin Baycu'nun önünde: Aszelin 222, 224 = Vinzenz von Beauvais 1299.

[45] Mufaḍḍal III 104, not 4.

[46] Baycu Aszelin'in bu imtinaına bir hayli içerlemişti: Aszelin 228 v. d = Vinzenz von Beauvais 1300 ve Aszelin 238 v.d. = Vinzenz 1301.

[47] Polo ve adamları Kubilay huzurunda eğildiler; Kubilay derhal ayağa kalkmalarını emretti: Marco Polo / Lemke 56. — ayak öpme aşikâre Tabaaya hasredilmişti: Mīrḫvand V 147 (Çoban ve Abū Saʿīd 1320).

[48] Maveraün-Nehr li Termeşirin'in çadırı da (krş. Barthold *Vorl.* 204 v. d.) *Sırma ipek kaplı* idi İbn Baṭṭūṭa III 34 v. d.

[49] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 277.

vezir tarafından okunurdu [50]; kadınlar ve çocuklar da — burada Büyük-Ḫān'ın kızları da vardı — dinlerlerdi [51]. Bunun üzerine birçok defalar uzunca müddet susulurdu ve bu susma esnasında hükümdr meselâ bir av doğanı getirtirdi [52]. Hükümdar arzu ederse elçilerle görüşürdü; Wilhelm von Rubruck Möngke ile dinî müsahebelerde (365) bulunmuştu [53]. Göyük doğrudan doğruya elçi ile görüşmezdi; bir tercüman vasıtasiyle istediklerini söylemeyi âdet edinmişti [54]. Tabaa hükümdarın sözlerini diz çökerek dinlerlerdi.

Sefirler yalnız işe başlarken veya ayrılırken huzura kabul edilmezler, görülen lüzum üzerine — bunu ister elçiler istesin, isterse hükümdar emretmiş olsun — sık sık Han'ın huzuruna çıkarlardı [55]. Bu gibi mülâkatlarda kâtipler teması muhafaza ederlerdi [56].

Huzura kabul esnasında mümessillere ikramlarda bulunulurdu [57]; hükümdar'ın elçilere iltifat olsun diye eliyle ikram ettiği kısrak sütünü [58] şayet elçilerin hoşlarına gitmezse, içmiyebilirlerdi ve yine takdim edilen bira ve balı, prinç birası (Reisbier) vs. yi de Johann'ın yaptığı gibi reddedebilirlerdi [59].

[50] Krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 119.

[51] Hâlâ 1316 da Çin de böyle idi: Oderich von Portenau / Wyngaert 473 v. d.—ve krş. Pauthier (kit cet. 330) s. 177-206 ve s. 207-234.—Halbuki Māveraün-Nehr hakimimüslüman Termeşīrīn'in etrafında yalnız Emîrler vardı: Ibn Baṭṭūṭa III 34-36.—Bunun Ilhanlılar da nasıl olduğu (Müslümanlar zamanında da) tamamile açık değildir. Fakat cüluslarda, bayramlarda v. s. kadınlar da hazır bulunduklarından bu kadınların (hiç değilse bir vesile çıkınca) elçilerin kabul törenlerine iştirak etmiş olmaları muhtemeldir.

[52] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 249.

[53] Ayn. esr. 250-252.

[54] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 124.

[55] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 279.

[56] Ayn. esr. 292 v. d.

[57] Bunlar bu esnada kibarlar gibi (Kᶜartᶜlis cẖovreba I 385, sat. 9-10) otururlarken aşağı tabakadan Mogollar ayakta durmak zorunda idiler: Kᶜartᶜlis cẖovreba I 384, sat. 5.

[58] Kᶜartᶜlis cẖovreba I 395, sat. 31, Gürcistan kıralı V. David 1263 de Abaḳa'yı ziyareti vesilesile: Mogol âdeti böyledir»der.

[59] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 117.—Erran da Komutan Hüseyn (krş. yk. s. 386) altun ordu'dan elçi Aḳboğa'ya (krş. yk. s. 126 v. d.) kadehi oturarak uzatması üzerine Akboğa son derece öfkelenmişti: Ḳāşānī 115 r ve v.

Daha sonraki zamanlarda bu hususta eskisi kadar müsamahalı ve cemilekâr davranılmamıştır. Ölceytü, sözlerine bakılırsa, kısrak sütünü reddeden Mısır elçisi ᶜImād üd-Dīn as-Sakkarī'yi, kadı olduğu için bu sütü içmekte dinî mahzurlar görmesi dolayısiyle affetmişti [60]. Ölceytü'nün onu diplomatik müşküllerden kaçınmak için affettiği şüphesizdir. Hükümdar muğber olmadığını göstermek için elçiye bir ekmek somunu uzatmış, o da üç defa eğilmek suretiyle ekmeği yemişti. İçkiyi, evvelâ huzura kabul edilen kimse içerdi; bunun dışında müsavi rütbe ve mevkide bulunanlar hep birden içerlerdi [61] (366).

Bundan başka hükümdar kendi tab'asından olan yüksek şahsiyetleri de buna benzer şekillerde huzuruna kabul ederdi. İlhan, Nasturî Katholikosu III. Y(h)abalāhâ, yı [62] elini çırparak selâmlamış ve yanına oturtmuş [63]; bu esnada hıristiyanlar da yere kapanmaktan muaf tutulmuştu [64].

Elçilerin hediye getirmeleri âdetti [65]. Siyasî rütbeleri bulunmadığını söylemekte kusur etmiyen misyonerlerin kabullerinde Möngke bu hediyelerin olmayışına aldırış etmemişti; Bāycu ise Papa'nın mümessilinin yaptığı — şüphesiz kendi zararına olan — bu usul hatasından dolayı pek içerlemişti [66].

Bu nevi hediyelerden olmak üzere sökülebilen kilise eşyası [67],

[60] Mufaḍḍal III 104.

[61] Bātū ilk olarak içtiği zaman prens olan Göyük ile Böri Bātū bunu kendilerine hakaret telâkki ettiler: Üan-ṭṣᶜau pi-şī / Palladius 156.

[62] Krş. yk. s. 239.

[63] Şayet Taşᶜiṯâ burada mübalağa etmemişse: Taş'īṯâ 36 v. d.

[64] Krş. Vartan 301.

[65] «Moğol âdeti böyledir»: Vaṣṣāf / Bombay 506 Büyük-Ḫān, Ġāzān'ın elçilerinin İran'a dönerken (1302) Krş.: Cüveynī I 205 (Göyük'ün 1246 da tahta çıkışı); Cüveynī III 33, Reşīd üd-Dīn / Blochet II 315, Mīrḫᵛand V 56 (Möngke'nin tahta çıkışı); Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 149 (Mes'ud ibn Yalavāc); Vartan 301. (Hülegü'nün Ḳurultayı 1263).

[66] Aszelin 226 = Vinzenz von Beauvais 1299.

[67] IX. Ludvig'in Göyük'e hediyesi: Batton 15.

güzel çadırlar[68] Leopardlar ve av köpekleri[69], doğan[70], ipek, kadife, fırfır, cibinlik tül, mücevherli şemsiye[71], mücevher[72], kıymettar kupalar[73] ile taht ve taçlar[74] akla gelirdi. Moğolların pek sevdikleri senbolik bir hediyeyi de, (367) Toktağa tarafından 1301 de gönderilen buğday taneleri teşkil etmişti ki, herbir tane bir orduyu gösteriyordu[75].

Kadınlar da kendilerine itibar edildiğine delâlet eden bir takım hediyeler alırlardı[76].

Kabul töreni bittikten sonra elçiler yine nöbetçilerin refakatinde çadır veya saraydan çıkarlar, ikametgâhlarına kadar teşyi edilirlerdi. Yabancı mümessiller için, eğlence tertip etmek bilhassa şayanı arzu idi[77]. Papas olan Rubruck bu eğlenceye iştirak etmek istemediğinden, ziyafet hissesi evine kadar götürülmüştü[78].

Sefirler, birbirlerini, diğer ahbablarını veya Moğolları, ve hıristiyan papasları v. s. evlerine kabul etmekte serbestiler. Fransiskenler Möngke'nin emri üzerine başka dinden olanlarla dinî konuşmalar yapmışlardı[79]. Herhangi bir sebeple olursa olsun bir elçinin tecrit edildiği vaki değildi.

[68] Ayn.; sonra Çorçenler hükümdarından Çingiz Ḥān'a (Mīrḫᵛand/Jaubert 170 v. d.) ve Fārs Atabeginin biraderi Tehemtene: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 82. — krş. Joinville 74 (Pelliot, *Papes* a37.

[69] Bir Hind hükümdarından Möngke'ye: Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 306.

[70] Altın Ordudan Ġāzān'a 1303: Vaṣṣāf / Bombay 401 ve Çin'den Ölçeytü'ye 1315 de: Blochet, *Intr*: 234.

[71] 1245 de Rum-Selçuk tebaasından: Vinzenz von Beauvais 1295; Hākim Arġūn'dan Hülegü'ye: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 158 ve Göyük genel olarak tebaasından: Johann von Plano Carpini / Wyngaert 120.

[72] I. Hethum'un biraderi küçük Ermenistan'lı Başkumandan Sımpad'tan Möngke'ye: Çamçean / Klaproth 212.

[73] 84.000 Dīnār değerinde: al-Melik al-Muẓaffar Ḳara Arslan'dan (Mardinli) 1261 de Hülegü'ye: Mufaḍḍal I 432.

[74] Gürcistan kıralı IV. ve V. David,: Zyriak 451 v. d. — Bu parçalar aslında bir ermeni kıralına ait bulunuyordu.

[75] Vaṣṣāf / Bombay 401.

[76] Krş. aş. *«Kadının hukukî ve içtimaî mevkii»* faslı.

[77] Mes. Ġāzān 1304 türlü elçiler için: Mīrḫᵛand V 123.

[78] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 257 v. d.

[79] Krş. yk. s. 223.

Elçilerden, hiç değilse içlerinde uzunca zaman kalmak isteyenlerin kalacakları müddet — herhalde Büyük Moğol devleti zamanında — muayyendi. Bununla beraber bu müddeti fazlaca aşanlar da oluyordu; meselâ Wilhelm von Rubruck iki ay kalacak yerde beş ay kalmıştı [80].

Elçinin, memleketten ayrılırken hükümdarın müsaadesini alması lâzımdı [81]; evvelâ veda için huzura kabul edilirdi. Bu takdirde uzun bir konuşmadan sonra âdet üzere [82], bilhassa garp mümessillerinde olduğu gibi, dil müşkülâtı karşısında yazılması ekseriya uzun zamana ihtiyaç gösteren, bir cevabî mektup takdim edilirdi. Elçilere — veya huzura kabul edilen diğer şahıslara — hediyeler ve bu arada hil'at (Ḥalʿa veya Ḥilʿa) [83] (368) (birçok defalar kadınlar için de) verilirdi [84]. Bunlar avdette emniyetlerini sağlamak üzere bir de *Paize* alırlardı [85].

Garp mümessillerinin moğol elçilerini yanlarına almalarından Büyük Ḫânlar memnun olurlardı; zira bunlar işleri daha kolaylıkla yoluna koyabilirlerdi [86]. Mamafih bu Elçiler gerek garpte, gerekse moğol hükümdarının sarayında casus telakki olunurdu. Ḳaraḳurum'da mukim Fransız kuyumcusu Wilhelm Buchier'nin tercümanlığında bulunan "genç adam„ bunu açıkça

[80] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 289 v. d.

[81] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 126; Tiesenhausen I 354 (İbn al-Furāt'a göre; 1271/72).

[82] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 123; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 299 v. d., 332.

[83] 1253 de Möngke Heratlı Şems üd-Dīn Kurt'a; o ayrıca altın silah v. s. almıştı. Zamaī 445; Ölceytü 1304/05 Mısır elçilerine: Mufaḍḍal III 104. — Ibn al-Fūṭī 343; Ḳāşānī 52 r mutât ziyaretçilere. — Wilhelm von Rubruck altın ve gümüş hediyeleri reddetmişti; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 299 v. d., ise bir hil'at kabul ediyor; Ayn. esr. 310. — Altın ordu sefirleri 1303 de birlikte getirdikleri 21 av şahinine mukabil beheri için 1000 Dinar alıyorlar; Vaṣṣāf / Bombay 401. — Celāl üd-Dīn, son Ḫᵛarezm Şah'ın oğlu, hil'at yerine Tuğ ihsan etmişti: Nesevī 156

[84] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 126; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 272.

[85] Krş. Polo / Lemke 51 v. d. — XIV. yüzyılın bir minyatürüne göre resim: Polo / Yule I 15.

[86] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 125.

izhar eylemişti [87]. Bu sebebten Fransisken'ler moğol elçilerini de yanlarına almaktan musirren kaçınmışlardı; bilhassa ki, bunların yolda uğradıkları felâket onlar için zararlı neticeler doğurabilirdi.

O zamana kadar mevcudiyet ve hususiyetleri garp âlemince meçhul olan bu dünya köşelerinin açıldığı o zamanlarda mütekabil münasebetler esnasında sahte Elçilerin de meydana çıktığı oldu. Bunlardan bir çoklarının maskeleri başlarından alındı: Theodulos (Raimund) 1253 de Büyük-Hān'ın sarayında görülmüştü [88]. Kıbrıs'ta IX. Louis ile müzakerelerde bulunan adamların diplomatik hüviyetlerinden, hem de hakkiyle [89] şüphe edilmişti.

Büyük-Ḫān'ın ve İlhanların sarayındaki diplomatik münasebet daimâ canlı olmuştur; Asya'nın her tarafından, ve Mısır'dan Elçiler akın ederlerdi [90]. Bütün politik tarihler her zaman Bunlardan bahsederler. Bunlar tabiatiyle (369) muayyen bir maksad için gönderilen Elçilerdi; yalnız büyük-Ḫan'ın mümessili olarak İlhanların sarayında daimî bir elçi bulunurdu [91].

Yabancı memleketlere gönderilen Elçiler

İlhanlılarda yabancı memleketlere elçi göndermek hakkı yalnız hükümdarındı. Bunun tek bir istisnası; huzuruna Elçileri de kabul eden ve alelıtlâk hususî bir durumda bulunan hükümdar nedimi ve musahibi Çoban'dır: Çoban 1322 ve 1325 de olmak üzere iki defa Mısır'a elçi göndermişti [92].

İran-Moğol hükümdarları Garbe Elçi gönderdikten başka [93] — ki bunlar Avrupa teşrifatına geniş ölçüde uyarlardı—bilhassa Çin'deki Büyük-Ḫān ve Mısır ile de diplomasi münasebetleri kurmuş bulunuyorlardı. Büyük-Ḫanlarla tahsisen devletler hukuku ve hısımlık vasfını taşıyan münase-

[87] Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 255.
[88] Ayn. esr. 253—255.
[89] Krş. Pelliot, *Papes* c 13 v. dd.
[90] Krş. Cüveynī III 33; Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 306.
[91] Krş. yk. s. 291.
[92] Abu'l-Fidā V 354, 364.
[93] Krş. yk. s. 252.

betlerden evvelce başka bir yerde bahsedilmişti. Onun için burada her şeyden evvel memlûk sultanlarına gönderilen elçilik heyetlerini ele alacağız. Bunlardan 1284 senesinde gönderilen heyette — Moğolların bu derece geniş kadrolu bir diplomasi heyetini kat'iyen arzu etmemelerine rağmen [94] — 150 kişi bulunuyordu [95].

Her iki devletin münasebetlerindeki gerginliğe bakılırsa gönderilen elçilik heyetleri bir hayli müşkülâta maruz bulunmakta idiler. Bir kere seyahat bile ekseriya türlü tezvirlere vesile veriyordu. Vakıa İlhanlıların elçilerine mutat geçineceğini veriyorlardı (1284 de, günde bin dirhem gümüş) [96], fakat yolda ona karşı gösterilmesi lâzım gelen hürmet münakaşayı mucipti. Her ne kadar 1284 de memlekete girmeden evvel ᶜA b d u r - R a ḥ m ā n'a şemsiye kullanması imtiyazı [97] verilmişse de, Fırat'ı geçtikten sonra bu şereften mahrum edilmişti [98].

Ezeli düşman olan Memlûk devleti ile müzakerelerde bulunmak suretiyle devamlı ve mükerrer savaşlardan pek ağır zararlarla çıkmış olan Suriye halkını kızdırmamak için (370) işbu senede Elçiler halkın gözünden mümkün mertebe uzak tutuldu. Bunlar uzunca müddet Suriye'de mevkuf kaldılar; seyahatlerine yalnız geceleri müsaade edildi [99].

Bunların sultan saraylarına kabulü çok değişik şekillerde vukubulurdu. 1283 de hükümdarları A ḥ m e d'in müslüman olduğu haberini getiren ve bu haberi samimî sulh müzakerelerine [100] bağlayan Elçiler, buna rağmen, kaba muameleye uğradılar. A ḥ m e d'in ölümünden ve onun yerine budî A r ġ u n'un geçtiğinden haberdar oldukları zaman diplomasi âdetlerine göre verilmesi mutad olan hediyeler istendi. Bunun red edilmesi cebir ve şiddet gösterilmesini mucip oldu; hey'etin eşyası yağma edildi. E l ç i l e r dar bir köşke hapsedildiler ve öyle fena mua-

[94] M u f a ḍ ḍ a l II 526.
[95] Krş. yk. s. 396.
[96] M u f a ḍ ḍ a l II 526.
[97] Krş. yk. s. 407.
[98] M u f a ḍ ḍ a l II 526 v. d.
[99] Ayn. esr., M a ḳ r ī z ī/Quatremère II. 1, 52 v. d.; İ b n a l - F ū ṭ ī 424 v. d., 431.
[100] B a r H e b r a e u s 548 v. d., 596 v. d., — Krş. yk. s. 89 v. d.

meleye uğradılar ki içlerinden ʿAbd-ur-Raḥmān 28 kasım 1284 (18 ramażān 683 H.) tarihinde öldü. İlhan'ın diğer mümessilleri ancak bir müddet sonra salıverildi [101].

1272/73 de Abaḳa'nın gönderdiği murahhaslar heyetine de Baybars tarafından aynı muamele yapılmıştı; bu heyet filhakika salâhiyetini tecavüz ederek, hükümdarın İlhan'ı ziyaret etmesini talep etmişti; Baybars ise sulhun elde edilmesi için bilakis bu seyahatı Abaḳa'nın yapması lâzım geldiğini beyan etmişti [102].

Buna mukabil daha 1295 senesinde müslüman olduğunu bildirmiş olan Ġāzān'ın, gönderdiği heyete [103] 1301 senesinde — hiç olmazsa al-Maḳrīzī böyle tasvir ediyor — daha iyi muamele edilmişti; halbuki Moğollar için pek şerefli geçmeyen Suriye taarruzu bundan az evvel vukubulmuştu [104]. Kadı Mevlānā Nāṣer üd-Dīn ʿAlī Ḫvāce Tebrīzī ile makamdaşı Kemāl üd-Dīn ibn Yunus Muṣelī hürmetle karşılanarak, meş'ale tutan 1000 erin teşkil ettiği saflar arasında huzura kadar götürüldü ve orada Memlûk sultanı ile, Ġāzān ve Emīrler [105] namına dualar edildi ve 22 ağustos 1301 (16 ẕī'l-ḥicce 700 H.) salı günü (371) Kadı Mevlāna ile Kemal üd-Dīn bir nutku müteakip getirdikleri mektubu takdim edebildiler [106]. Mektup altı gün sonra açılarak okunmuş, İlhan'ın Elçileri hediyelerini takdim etmişler ve sultan da heyet dönerken hediye ve hil'atlerle mukabele etmişti [107]. Dönüşlerinde heyete Mısır elçilerinden Ḥusām ed-Dīn Özdemir al-Muġīrī ile kadı ʿİmād ed-Dīn ibn as-Sakkarī refakat etmişti [108].

[101] Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 71 v. d.

[102] Ayn. esr. I, 2, 109 v. d.

[103] Mīrḫvand V 120. — Krş. yk. s. 207 v. d.

[104] Krş. yk. s. 113.

[105] Bu sıralama âdetti. Krş. 1299 da kabulden önce Ġāzān'ın Şamdaki elçisinin tavru hareketi: Mufaḍḍal III 42.

[106] Keza Yarlıġ (Dzarlyḫ) denilen: Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 294; Taşʿīṭâ 48.

[107] Mufaḍḍal III 65.

[108] Ayn. esr.; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 272 r ve V; Maḳrīzī/ Quatremère II, 2, 182 v. d. — Krş. yk.] s. 112—113.

İlhanların yabancı hükümdarlara — ve yine sarayının diğer misafirlerine [109] — gönderdikleri hediyeler şu nevidendi: para ve techizat [110], topaz, yakut, inci [111] gibi muhtelif zikıymet taşlar veya inci ve avlanmak için pars [112]... Çingiz Ḫān 1218 de Ḫᵛārezm-Şāh'a gümüş avadanlık, misk, akik, altın yaldızlı kadeh ve beyaz yünden elbiseler hediye etmişti [113]. Bunlar şüphesiz onun verebileceği en kıymetli şeylerdi. İlhanlar ise nasıl zengindiler. !(372)

[109] Mes. Mâveraünnehr'li Termeşīrīn: Ibn Baṭṭūṭa III 39. — aynı şey İlhan'lılardaki hıristiyan ruhaniler için de muteberdir.

[110] Bar Ṣaumâ'nın garbe 1287 de elçi gönderilmesi de böyle: Taşʿîṭâ 48.

[111] 1284 de Aḥmed'den Mısır sultanına: Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 71.

[112] 1298 de Ġāzān'dan Çin'de Büyük Ḫān'a: Vaṣṣāf/Bombay 499 ve Ölceytü'den (ayrıca da arslan ve vaşak) aynı Ḫan'a: Ḳāşānī 136 r.

[113] Mīrḫᵛand V 24. — Krş. Barthold, *Turk.* 396.

HUKUK

Moğol Hukukunun Temelleri

Moğollar Çingiz Ḫān'dan kalma bir yasaya sahip bulunuyorlardı. Bu yasa —hakikatte bir yazı bulunmamasından dolayı [1] — tabiatiyle muharrer değildi. [2]. Geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra yazılı bir kanunâmeye ihtiyac hasıl oldu. Bu suretle Moğolların örf ve âdet hukukuna ve Çingiz Ḫān'ın bir araya getirilen kararlarına istinaden "Büyük Kanunnâme„, vücut buldu ki bunun meydana gelmesinde Ögedey'le Çağatay'ın da hisseleri vardı. Bu eser devlet hazinesiyle birlikte hıfzedilmiş olup kurultaylarda son hukukī merci'i teşkil etmekte idi [3]. O halde Moğollar, Malachias'ın [4] ifadesi veçhile, bunun bir melâikenin delâletiyle gönderilmiş tanrısal bir ilham olduğunu hakikaten iddia etmişler midir? Bu cihet pek şüphelidir. Kanunnâme, yabancı devletlere karşı [5] ne suretle davranılacağı, harp usulleri [6], ordu teşkilâtı [7], posta işlerinin tertibi [8], vergilere âit izahlar [9], aile efradının birbirleriyle münâsebetleri ve miras işleri hakkında bir takım ahkâmı ihtiva ediyordu [10] (373).

[1] Krş. aş. *« dil ve milliyet »* fas.

[2] Maḳrīzī/ Blochet 331 ve 331 de not 2.

[3] Cüveynī I 17 v. d.; Reşīd üd-Dīn/ Berezin d 179 v. d.; Mīrḫvand/ Jaubert 173; Mīrḫvand/ Langlès 218. — Krş. Riasanovsky, *Fund. Princ.* 25—44; Vladimirtsov, *Obşc. stroy.* 10; Rjasanovsky, *Mong Pravo* 7—23; Alinge 119 v. d. (orada 36 nokta bir araya getirilmiş olup yasaya istinat ettirilmiştir, krş. b. i. s. 39 v. d.); bu icmalin degeri hak. *Pétis de la Croix*, krş. ayn. eser. 30.

[4] Malachias 4.— krş. Chara-Davan 148—158.

[5] Krş. yk. s. 391.

[6] Krş. aş. *« harp etme usulü »* v. d.

[7] Krş. aş. s. *« askerî tesisler - Ordu »* fasl. 7 — Alinge 119 v. d., Nr. 6, 7, 9, 18—20, 22—24, 27, 32.

[8] Krş. aş. s. *«posta tesisleri»* fasl. nin sonu — Alinge 119 v. d. N-25.

[9] Krş. yk. s. 335 v. dd.

[10] Krş. aş. *«Miras hukuku»* fasl. nın başı — Alinge 119 v. d., Nr. 1, 3, 29, 34—36.

Buna mukabil anayasa hukukuna ait tam bir metin Moğollarda yoktu. En yüksek salâhiyet, en son karar hükümdarın elinde toplanmış olduğundan böyle bir metne İlhan devletinde bir ihtiyaç hasıl olmadığı gibi his de edilmemiştir. Nitekim devlet Memurları Ölceytü zamanında prens Esen Boğa'nın elçilerine, bu adamın yarlığından bahsederken tam bir salâhiyetle *Yārlig ez ān-ı Ḫān Bāşed* yani "kanun ve kararların neşri (münhasıran) hükümdarın hakkıdır„ şeklinde bir cevap vermişlerdir [11].

Avrupa'da, Moğolların kanunları olmadığı münasebet düştükçe etrafa yayılması [12] garbin bilgisizlik ve vukufsuzluğundan ileri gelmiştir. Ricoldus'un [13] daha 1300 civarında Moğolların "tabiat kanunları„ndan başka kanunları olmadığından bahsetmesi de bunu gösterir.

Çingiz Ḫān'ın yasası tabiatiyle yalnız günün ihtiyaçlarına cevap verdiği için her zaman noksanının tamamlanmasına ihtiyaç vardı. Bu tamamlanma Çingiz'in haleflerinin yanlarında daimî bir kâtib bulundurmaları suretiyle olurdu ki, kâtip hükümdarın hukukî kararlarını — Reşīd üd-Dīn'in ifadesine bakılırsa her zaman kolay anlaşılır tarzda değil — kâğıda yazardı. Hükümdar ölünce bu kararlar toplanır, tasnif edilir, kanunun bir zeyli ve tefsiri hükmünü alırdı: Bu yasa zeyline Bilik (*Bilig*) denilirdi [14].

Bu yolda meydana gelen kanunnâme, Çingiz Ḫān'ın daha ölüm döşeğinde arzû izhâr ettiği veçhile [15], muteber ve

[11] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 179, not I 179, not 44. — krş. «*Nāẓim li*ᶜ*ukādihā*» ünvanı, Tiesenhausen de I 226 (al-ᶜUmarī'ye göre).

[12] Matthaeus Parisiensis, Chr. III 488.

[13] Ricoldus 115.

[14] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 195 v. d.—Vladimirtsov, *Obşç. stroy* 10. Reşīd üd-Dın / Berezin d 180—194 bu gibi sözleri bir araya toplamıştır. — Onun bu gibi eserlere dayanmakta olması muhtemeldir.— Çin'de hükümdarların nezdinde daha 1316 'da bir yazıcılık vardı: Oderich von Portenau / Wyngaert 473 v. d.; artık bir daha İlhanlılarda bunu işitmiyoruz; halbuki meş. Hazarlarda «*Bilik*» vardı. B. i. krş. Melioranskiy (kit. cet. N. 327); ve aş. «*Hukuk*» fasl.

[15] Cüveynī I 143; Bar Hebraeus 455; Mīrḫᵛand / Jaubert 173.

mer'î kalabildi. Mühim hukukî meseleler kurultaylarda da müzakere edilirdi; nitekim 1229 da (374) babasının emirlerini harfi harfine yerine getirmekle kendini mükellef tutan[16] Ögedey'in 1236 daki kanunu[17] da böyle idi. Ayniyle Göyük ile Möngke de seleflerinin yasası ile zeyillerini muhafaza etmeyi vadetmişlerdi[18]; Möngke filvaki Töregene zamanında neşredilen hükümlerin gözden geçirilmesini derpiş etmişti[19]. İlhanlar da hareketlerinin temeli olarak yasayı tanımışlardı[20]. Geyḫātū'ya karşı yapılan isyanın (1295) sebebi olarak da, onun "yasa„ dan ayrılmış[21] olması keyfiyeti ileri sürülmüştür.

Bu kanun şüphesiz sırf Moğollara tatbik edilmişti; Ögedey, Çingiz Ḫān tarafından[22] evlât edinilen karısının oğlu ortadan kalktıktan sonra baba mirasını korumak vazifesiyle mükellef tutulan kardeşi Çağatay'ın, Müslümanları da kendi sahasına çekmek için yaptığı teşebbüsü kat'iyen reddetmişti[23], ve Möngke de Müslümanlar için en yüksek bir makam tesis ederek idaresini İmād ud-Devle'ye vermişti ki[24], bu makamın hukuk meselelerinin kat'î surette halli işi ile pek esaslı şekilde meş-

[16] Ayn. esr. 149; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 18; Hyazinth (Leb. b. der chin. Kaiser) 149; Abū'l-Farac 428; Vaṣṣāf / Bombay 453; Mīrḫᵛand V 44.

[17] Cüveynī I 156. — Cüveynī'nin sözlerinin bir hülâsası Ḳalḳaşendī de vardır: IV 311 v. d.

[18] Krş. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 247; Cüveynī I 210 v. d.; Mīrḫᵛand V 53. — Büyük-Ḫān Temür de 1294 'de bunu yaptı: Mīrḫᵛand V 65.

[19] Krş. Cüveynī III 3, 30; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 310 v.d.

[20] Abaḳa: Mīrḫᵛand V 83. — Aḥmed: Vaṣṣāf / Hammer I 215. — Ölceytü: Ḳaşānī 66 v.

[21] Vaṣṣāf / Bombay 284; Bar Hebraeus 584 v. d.—1337 Maveraün-Nehr'li Termeşīrīn'e karşı isyan edenler de aynı sebebi ileri sürmüşlerdi. İbn Baṭṭūṭa III 40 v. d. — Ġāzān Geyhātū'nun azlinde bu sebebin meşruiyetini kesin olarak reddetmişti; Vaṣṣāf / Bombay 317.

[22] Reşīd üd-Dīn / Berezin a 59, b 75; Üan-tṣᶜau pi-ṣī / Palladius 115.

[23] Krş. mes. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 62; Ḫᵛandemīr / Defrémery a 62. — krş. yk. s, 261

[24] Cüveynī III 34 v. d.

gul olmuş olması muhtemeldi. Yerli bidayet mahkemesi hakkı kazasına, hiç değilse nazariyatta, dokunulmamıştı[25].

Pek çok defa yasaya istinat eden[26] Hülegü ile halefleri zamanında iki ayrı hukuk yan yana işlemekte devam ediyordu. Meselâ yahudi vezir (375) Sa'd ud-Devle, şer'i şerifi ve "*'orf ve Tabaḳ-ı Ḳavā'id-i millī*" yi Müslümanlar için tasdik ve kabul etmişti[27].

Bu vaziyet Ġāzān'ın ve bir çok Moğolların 1295 de islâm olması üzerine değişti[28]. Artık Müslümanlar da dinî ahkâm ile mükellef tutuldu ve Ġāzān günlük hayattan alınan pratik kararları toplayıp gözden geçirerek bir düstur halinde işledi[29]. Bunda ne derece muvaffak olduğu keyfiyeti bilgimizin hududu dışındadır.

Ölceytü biraderinin kanunlarını ve dinî ahkâmın muteber tutulması hakkındaki Ġāzān kararlarını tasdik ve teyit etti[30]. Abū Sa'īd saltanata geçtiği zaman yasaya istinad ettiği halde[31] şer'a riayet lüzumunu da belirtmesi bir haylı ahkâmın birbirleriyle telif kabul etmezliğinin muasırlarınca anlaşılmamış olduğunu pek eyi gösterir. Yasa filiyatta tabiatiyle arka plâna düşmüş ve moğol ırkının inhilâli ile muhiti içinde eriyüp gitmesi yüzünden hükümden sakıt olmuştur.

Cürüm ve ceza

Moğolların ceza kanunu—Möngke böyle bir kanuna sarahatle dayanmıştır —[32] zina, hırsızlık, bir moğolun katli ve bazı kurban kesme ve temizlenme hususundaki emirlere itaat-

[25] Krş. mes. İbn al Fūṭī 374, 405 v. d.

[26] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 140; Vartan 307. — Ḳubilay'ın Arıḳ Boğa'ya karşı seçiminde aynı şekilde davranıldı: Vaṣṣāf/ Hammer I 35 ve Mâveraün-nehr'li Duvā takriben 1304: Vaṣṣāf/ Bombay 452.

[27] Mīrḫvand V 105: Reşīd üd-Dīn/ Viyana 291 r.

[28] Krş. yk. s. 206.

[29] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 313 r.

[30] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 32 v. d.; Ḥāfeẓ-i Ab-ū 2 v; Vaṣṣāf/Bombay 457, 470 — ve krş. Pachymeres II 459; Ġāẓān'ın ölümünü kovalayan ilk üç yıl zarfında kanunların değiştirilmesinin yasak edilmesi.

[31] Mīrḫvand V 143.

[32] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 296.

sizlik hallerinde idam hükmü veriyordu.[33] Bir müslümanın öldürülmesinin cezası bidayette 40 Bâleş idi[34]. (376) Koyunların müslüman usulü boğazlanması kapalı bir yerde caizdi[35].

Moğollarda idam nevileri her zaman başka türlü olup moğolluğa has bir mahiyeti yoktu. Alelâde kafa uçurmaktan[36] başlayarak şu ölüm cezaları tatbik edilirdi: vücudü iki veya daha çok parçalara bölmek[37], vücuttan kesilen et parçalarını cezaya çarptırılanların ağzına tıkmak[38], —ağza taş da tıkanırdı — idam mahkûmunu vahşi hayvanlara ve köpeklere atmak[39], mahkûmu kızgın güneşte bırakarak küçücük kurd ve solucanların kemirip yemeleri için leşle birlikte asup bırakmak[40], boğmak[41] veya vurarak öldürmek[42] veyahutta

[33] Mīrḫvand / Langlès 219; Mīrḫvand V 43; Zyriak 249; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 49 v.d., 64 (mamafih burada yüksek şahsiyetlerin diğer cezaları pek az nazara alınmıştır); Ricoldus 115; *Annales de Burton* 273 (1245 de Lyon'daki Rus piskoposu Peter'e göre).

[34] Mīrḫvand / Langlès 218.

[35] Abū'l-Ġāzī I 141 Ögedey zamanına ait bir fıkrada.

[36] Mes. 1312 Vezir Sa^cd üd-Dīn (krş. yk. s. 313): Vaṣṣāf / Bombay 538.

[37] 1249 da güya bir katil: K^cart^clis chovreba I 373. sat. 13.— 1282 Mecd ül-Mülk Yezdī (krş yk. s. 87): Reşīd üd-Dīn / Viyana 229 r.— 1284 Celāl üd-Dīn, Fārs de Salġūrilerin vekili (krş. yk. s. 162) Zarkub, 71. — 1298 de o zamana kadarki vekil Ṣadr üd-Dīn (krş. yk. s. 312) iki Noyon tarafından tutulmakta idi. Ḫ^vandemīr III 52.—1327 de vezir Melik Nuṣret üd-Dīn Adil (krş. yk. s. 314): Hāfeẓ-i Abrū 46 r.

[38] Körgöz (krş. yk. s. 50) 1241/2: Cüveynī II 242: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 60.

[39] Ölceytü söylendiğine göre 1310 da şiiliği kabul etmek istemiyen hocalara böyle yapmıştı: Ibn Baṭṭuṭa II 59 v. d.

[40] 1261 de Musullu Al-Melik as-Sāliḥ (krş. yk. s. 74): Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 388.

[41] 1246 da Fāṭime (krş. yk. s. 49), önceden yiyeceksiz olarak tıkıldıktan sonra: Bar Hebraeus 481 v. d.; Mīrḫvand V 52. — 1263 de muhtelif zamanlarda küçük — Ermenistan'da Hülegü'nün emriyle: Orbelian 150. — 1335 de Baġdād Ḫātūn, Abū Sa^cīd'in dul eşi, kocasını zehirlemekle suçlandırılarak (krş. yk. s. 143): Ḫ^vandemīr III 77. — Ve krş. Vaṣṣāf / Hammer I 123 (Cüveynī Esfehân da krş. yk. s. 87 v. d.). — Misallerden anlaşıldığına göre bu, kadınlar için makbul bir idam tarzı idi.

[42] Yani derhal hükmün icrası, 1297 de Nevruz'un fesat arkadaşı

ateşte yakmak [43]; ateşte [44] veya yağ içinde kızartmak [45]. Çok defa da idam edileceklere mensup olanlar (377) öldürülür, [46] mal ve mülkleri müsadere edilirdi [47]. Hükümdar hanedanının mensupları ekseriya kan akıtmadan [48] kemend ile boğulmak, halıya sarmak [49] ve okla vurmak [50] v. s. suretleriyle öldürülürdü. Bağdad'ın son halifesinin de — sair bazı ifadelerin birbirine uymamasına rağmen [51] — kılıçla öldürülmediğinde kaynaklar birleşmektedir.

Tutulamayan bir kimsenin cürmünden dolayı kabahatsizlerle rehinelerin idam edilmesi — bu husus Ḳubilay'ın 1260 da biraderi Arıḳ Boğa'nın [52] ümerasını öldürtmesi [53] gibi — de tabiatiyle moğul ceza kanununun hususiyetlerinden değildi.

Herhangi bir kimse, kan akıtmak suçunu âhara yüklemek kasdiyle, hükmün icrasına icbar edilirdi. Bu sebepten 1260 'da Moğol komutanı Ketboğa, evvelce affedilen Mısır'lı bir generalin kafasının kesilmesini maiyetindeki kumandana emretmiş,

olduğu söylenilen birisine yapıldığı gibi (krş. yk. s. 107 v. d.): Ḫvandemīr *III 51*.

[43] Asī Emirler bir binaya kapatıldıktan sonra yakıldılar: Mīrḫvand V 148.

[44] 1319 da asī Emirler zincirlere bağlandıktan sonra ateşin üstüne sallandırıldılar ve kebab edildiler: Ḥāfeẓ-i Abrū 35 r.—krş. Malachias 26.

[45] Ḫvandemīr III 35 bunu Musullu al-Melik as-Ṣāliḥ hak. söylüyor (krş. mamafih yk. nota 40).

[46] 1250 de Göyük'ün nazırlarından Şīre: Cüveynī I 202. —1284 de Cüveynide: Vaṣṣāf/ Bombay 142; Mīrḫvand V 104.—1295 al-Cezīre'yi idare eden Sekūrcī'de (krş. yk. s. 382): Ibn al-Fūṭī 482. — 1327 de Çoban'ın (krş. yk. s. 141): Ibn Baṭṭūṭa II 120 v. d.

[47] Mes. Cüveynī'nin idamından sonra: Vaṣṣāf/Hammer I 291. —Demeşḳ Hoca'nın malı (Krş. yk. s. 139) 25 ağustos 1327 de Hoca idam edildikten sonra serbestce yağma edildi: Ḫvandemīr III 73.

[48] Ricoldus 115.

[49] Ḳubilay'ın sarayında; Marco Polo/ Pauthier 248 v. d.

[50] Ve 1260 Hülegü'nün emriyle: Malachias 32. — ve yine 1337 de Maveraün-nehir'li Tesmeşīrīn'in sarayında: Ibn Baṭṭuṭa III 49.—bu nevi idamların çoğu Halife sarayında vukubuluyordu: Mez 351.

[51] Halıya sarmak (mes. Vaṣṣāf/Hammer I 79 da), eritilmiş altunun boğaza akıtılmasıyle veya aç bırakılarak öldürmek. — Krş. kit. cet. 365.

[52] Krş. Yk. s. 67.

[53] Mīrḫvand V 60.

o ise K e t b o ğ a'nın rızası hilâfına idam hükmünün infazını H ü l e g ü'ye kabul ettirmişti[54].

Aynı maksatla birleştirilmesi lâzımgelen ve bize H a y t o n u s[55] ile R i c o l d u s'un[56] birbirine benzer şekilde haber verdiği, şüphesiz hakikate çok yakın bir ihtimal ile, masal telâkki edilmesi icabeden bir keyfiyet A b a ḳ a'nın emri üzerine Rum Selçuk zimamdarı P e r v ā n e lakabını taşıyan[57] M u ʿ ī n e d - D ī n'in cesedinin, idamı (378) müteakip parçalanarak ricalin sofrasına cebren konulmuş olmasıdır ki R i c o l d u s'un bu haberle eski devir efsanelerini taklit etmek istemiş olması pek mümkündür.

Buna mukabil cesetlere karşı başka türlü hakaretlerde de bulunulmuştur. İdamı emrinin yerine getirildiğinin alâmeti olmak üzere cesetlerin kafaları kesilerek hükümdara gönderilir[58]; kelle bir mızrağın ucuna takılır[59] ya şehir surlarına[60] veya atların ayakları altına fırlatılırdı[61]. Bunun gibi idam edilenin[62] kol ve ayaklarını memleketin her tarafına göndermek adeti de mevcuttu. Çin'de Ḳ u b i l ā y zamanında ölenlerin cesetleri mezarlardan çıkarılır ve sonradan asılırdı[63].

54 I b n Ş e d d a d / S o b e r n h e i m de (Kit. cel. 118) 157, 163.

55 H a y t a n u s 309.

56 R i c o l d u s 116.

57 A b u l - F a r a c 501 v. dd. — Krş. yk. s. 84.

58 Mes. 1295 de S e k ū r e ī'nin idamından sonra (krş. yk. s. 382): Ibn a l - F ū ṭ ī 482 (ve krş. 484), 1297 de N e v r ū z'un ölümünden sonra: V a ṣ ṣ ā f / Bombay 343, M ī r ḫ ᵛ a n d V 118 ve 1327 de Ç o b a n'ın öldürülmesinden sonra: İ b n B a ṭ ṭ ū ṭ a II 120 v. d., her ne kadar Ç o b a n bundan vaz geçilmesini israrla yalvardıysa da: Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 74.

59 Mes. 1296 da M u ẓ a f f e r ʿA m ī d ü l - M ü l k'ün idamından sonra (krş. yk. s. 109): V a ṣ ṣ ā f / Bombay 338 ve 1357 E ş r e f'in Altun Ordu hânı Cānī Bey'in emriyle idamından sonra (Krş. S. 154) sonra (krş. yk. s. 154): Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 81.

60 1329 da da N ā r ī (n) T o g a y'ın başı) krş. yk. s. 142 v. d): M ī r ḫ ᵛ a n d V 148.

61 Mes. D e m e ş ḳ Ḫ o c a'nın idamından sonra: I b n B a ṭ ṭ ū ṭ a II 119 (eğer haber doğru ise).

62 Mes. 1282 de M e c d ü l-M ü l k Y e z d i'nin cesedinin parçaları gibi (Krş. yk. s. 87): V a ṣ ṣ ā f / Hammer I 222 v. d., ve 1276 da P e r v ā n e isyanında baş suçlulardan Ş e r e f ü d-D ī n'in azası gibi (krş. yk. s. 85): M u f a ḍ ḍ a l II 419.

63 M ī r ḫ ᵛ a n d V 64.

Harpte zayiata sebep olanlarla [64] devletin hususî himayesine mazhar olmayıp kefaret kastiyle idamları icab edenlerin katli, hırsızlık vs.[65] gibi hususlarda Prangaya vurmak [66] ve bedenî cezalar tertip etmek te vardı. Hırsızlık vukuunda çalınan eşyanın dokuz misli (379) ile iadesi de emredilmekte idi [67]. Hükümdar seçimi esnasında yasak bölgeye ayak basanlar ucu kör ok ile vurulup öldürülürdü [68].

Haysiyetine uygun hareket etmiyen veya kendi mıntakalarında bulunan diğer devlet ricali ile kavga eden — 1240 [69] de vali Körgöz'ün yaptığı gibi — Memurlar azledilir ve onlara cürümlerinin ağırlıklarına göre para cezaları [70] ve benzeri kefaretler [71] yükletilirdi.

Asi prensler ve Emirler nefi ve kalebendlik cezalariyle cezalandırılırlardı. Arıķ Boğa evvelâ eski Moğol âdetine göre [72] kardeşi Ķubilay'ın çadırının kapısına dikilmiş [73] — Ah-

[64] Cürcistan kralı IV. David: Zyriak 456.— Cezalandırma hakk. Krş. Çingiz Ḥān'ın hükümleri : Reşīd üd-Dīn / Berezin d 189 v. d.

[65] 1303 Suriye'de dövülen komutanlar için : Vaṣṣāf / Bombay 414; Mīrḫvand V 125, 132; Ḫvandemīr III 53. — 1306 da Gīlān'daki kayıplar için (krş. yk. s. 123): Hafeẓ-i Abrū 6 v. — 1319: Vaṣṣaf / Bombay 639: Mīrḫvand V 145.—Keza 1305 de Maveraün-nehir de: Ķāşānī 25 r. 1284 de katl için: Vaṣṣāf/ Bombay 221.

[66] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 64; Mīrḫvand V 56.

[67] İbn Baṭṭūṭa III 83 (eski hukuka göre).—Taviz imkânı bulunmadığı takdirde hırsızın çocukları da alınabiliyordu.

[68] Jonann von Plano Carpini/ Wyngaert 117.

[69] Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 257. — Krş. Yk. s. 50

[70] Mes. 1284 de Fārs Atabegum Abeş (krş. yk. s. 162 ve 278) : Vaṣṣāf/ Bombay 221.

[71] Mes. Mufaḍḍal II 419.

[72] Cuveynī I 170.

[73] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 460; Mīrḫvand V 62—hükümdarın huzurunda hizmete *«Ölçemişi»* denirdi: krş. Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 430—432; Blochet, *Intr.* 144; Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 148, not 28 (s. 148—151).—Generallere hizmet de böylece işaret ediliyor, mes. Ķāşānī 59 v de Çoban, ve keza iltihak den Suriyeli Emîrlerin Ölceytü tarafından kabulü (krş. yk. s. 127): ayn. esr. 91 r. — Bir yüzüğün veya bir mendilin verilmesi affa alâmet sayılırdı: (Kᶜartᶜlis cḫovreba I 436, sat. 8—10 (1308 de Gürcüstan kıralı VI. David'de).

met ise bunu, ilk isyanın bastırılmasını müteakip yeğeni Arğun'ndan talebetmişti[74] — ve sonra da nefyedilmişti[75]. Abū Saīd kumandan Fārs İncu'sini[76] ve Emir Ḥasan'ı[77] kalebendlik cezasına çarptırmıştı. Siyasî hasımların da demirden bir kafes içine konuldukları bildirilmektedir[78].

Bütün cezalar affedilebilirdi; bu af İlhan'ın cülusu[79] ve bir hastalığın iyi olması[80] gibi hallerde (380) yapılırdı. Görülüyor ki hükümdarların saray kapıları daimî bir melc'e teşkil etmekte idi[81].

Devlet Mahkemesi, Muhakeme Usulü ve Adlî Nizam

Ḫān'ın sarayında bir mahkeme vardı; Bu mahkeme Moğol büyüklerinin cezalarını tayin ile Moğol olmayan yüksek ricale karşı açılan davaları rüyet ederdi. Bu devlet mahkemesi, *Yarğū*, hükümdarın, en büyük hâkim sıfatiyle[82] havale ettiği davaları görürdü. Bundan başka bu mahkeme yukarıda bahsedilen şahsiyetler tarafından da meşgul edilebilirdi; ayrıca Küçük-Ermenistan kıralı, Fārs Atabeg'leri[83] gibi tâbi hükümdarlar da devletin emniyetini tehlikeye sokan şahısları dava edebilirler[84] ve bununla da İlhanlara karşı bağlılık-

[74] Vaṣṣāf/ Hammer I 268. [75] Mīrḫvand V 62.

[76] Aynı esr. 159. [77] Ḥāfeẓ-i Abrū 52. r.

[78] 1345/46 da Tebriz'de Melik Eşref'in biraderi Melik Naṣr'e öyle muamele etmiş olduğu mervidir: Ḫvandemīr III 81 (ve krş. yk. s. 153).

[79] 1229: Cüveynī I 149.—1282: Aḥmed: Mufaḍḍal II 505.—1291: Ḫvandemīr III 47.

[80] 1288/89 Arğūn: Mīrḫvand V 108. — 1292 Geyhātu: Vaṣṣāf/ Bombay 264.

[81] Krş. Reşīd üd-Dīn /Viyana 271 v (1302). Bu sebebten burada belki de itaate alınmış olanlar da vardı, krş. bu sayfada not 73.

[82] Krş. En yüksek merhale olarak Abaḳa'ya müracaat 1276/77: Mufaḍḍal II 403—405, bundan başka tabaanın Göyük'e karşı mutlak itaati (1246): Cüveynī I 207 ve Bātū'nun nasbı tasavvurunun müzakeresi: ayn. esr. III 7. — yargılama usulü hak. Alinge 50 — 52 ve Rjazanovskij, *Mong. Pravo* 29—32. ye de bk.

[83] Krş. yk. s. 158.

[84] 1270 de Küçük - Ermenistan kıralı III. Leo gibi. Malaebias 56.

larını isbata vesile bulmuş olurlardı. Esasen bunlar hakkı kazadan da mahrum değillerdi.

Çingiz yasasınca[85] büyüklerle devlet memurları ve[86] tâbi prensler, İlhan'a karşı bir isyana sebebiyet verdikleri takdirde[87] bu mahkemeye çağırılabilirlerdi. Hükümdar hanedanına mensup prensler de bu mahkemede hüküm giyerlerdi. Moğolların komşu ve düşmanları hakkında yabancı Elçilerin istintakları da bu mahkemede yapılırdı[88] (381).

28 haziran — 17 temmuz 1303 (12 zī'lḳa'de — 1 zī'lḥecce 702 H.) tarihinde Suriye'de mağlup edilen generallerin davası için Ġāzān — galiba âdi mahkeme bu davayı görmeye yetkili olmadığından — kurultayın toplanmasını emretmişti[89].

Moğol devlet idaresinin işlerini görmeye salih yegâne mahkeme olan divanı âlîde[90] — ki, bu mahkemenin muhakeme usulü hakkında yakînen malûmata sahip bulunuyoruz — hâkimleri ekseriya moğol emîr veya Prens[91] mahfillerinden alınan hususî memurlar (*yargücī*) teşkil ederdi ki, bunlar bir dava görüleceği zaman toplanmağa davet edilirlerdi[92].

[85] Vaṣṣāf / Bombay 219.

[86] Möngke'nin, Hülegü'yü garba göndermek kararını gerçekten devlet şûrasında yargıclar vasıtasiyle ilan ettirmiş olması (Malachias 31 bu iddiadadır) bana pek şüpheli görünmektedir.

[87] Krş. mes. Kermān Hükümdarı Şāhcehan'a karşı 1305 de yapılan hareket (krş. yk. s. 174): Ḳāşānī 30 r.

[88] Başkadı Būlgay karşısında Wilhelm von Rubruck gibi: Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 286.

[89] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 273 v; Vaṣṣāf /Bombay 414; Maḳrīzī/ Quatremère II, 2, 204 v. d.

[90] Yâni tebaa için muhakemeden sarfı nazar.

[91] Krş. mes. Arıḳ Boġa hüküm giydiği esnada hâkimler (1264): Reşīd üd Dīn /Blochet II 424.

[92] Krş. 1252 Şiremōn'e karşı Cüveynī III 34; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 292, 295 v. d. — 1263/64 (662 H.) Bağdāt «*Şihna*» sına karşı: İbn al-Fūṭī 352. — 1282 de Mecd ül-Mülk yezdī'ye karşı: Reşīd üd-Dīn / Viyana 228 v. — 1308 de Bağdad valisi Şehāb üd-Dīn Mubārekşāh'a karşı (krş. yk. s. 383): Ḳāşānī 57r. — 1312 de Sa'd ud-Dīn'e karşı: Vaṣṣāf / Bombay 537. — Bundan başka Lur'lu Efrasiyāb'a karşı: Reşīd üd-Dīn / Viyana 262 v. —Melioranskiy (kit. cet. Nr. 327) Muḥammed Hindūşāh

Baş kadılık, Büyük-Hān'ın sarayında sabit bir makamdı[93]. Mahkeme kararına bağlı olmayan keyfî hükümler Moğol hükümdarlarınca — meselâ Töregene zamanında — reddedilirdi[94]. Alelâde zamanlarda Hān, tabiatiyle, son mercii teşkil ederdi. Yalnız bazı hususî hallerde hükümdar diğer prenslerle istişarede bulunurdu. Bu cümleden olarak Ḳubilay 1264 de Arıḳ Boğa hakkında hüküm vermek için Hülegü ve Altınordu Hanı Berke ile temas etmişti[95].

Mahkeme; hükümdarın af hakkı mahfuz tutulmak kaydiyle, sunulan dâvâları kat'î olarak hallederdi. Delâili; bidayette tamamiyle şahitlerin gösterdikleri deliller teşkil ederdi; yeter ki Ḳazvīnī'nin haber verdiği[96] neviden bir mahkemei ilâhiye (382) (bir koyunun melemesi) bahis mevzuu olmasın. İfadeleri delil olarak alınabilecek şahitleri müşteki kendisi bulurdu[97]. İthamın doğruluğu sabit olduğu takdird esas cürümün vukuunda — zaten burada ekseriya vâki olan da budur — dâva edilen suçlu müştekinin eline geçerdi; onu ister beraet ettirir, isterse öldürebilirdi[98]. Şayet şikâyetin esassız olduğu meydana çıkarsa o zaman da dâvâyı açan ölüme mahkûm edilir ve ekseriya da idam olunurdu[99]. Uzlaşma teşebbüslerinden kaynaklarda malûmat yoktur. Birbirleriyle kavgalı iki yüksek eyalet memuru

(Şems ul-Münşī) ye göre bir hâkim için işe başlama vesikası neşrediyor: *Dustūr al-Kātib fī ta^cyīn al-merātib.* Bu vesika İlhanilerden Uveys zamanına ait (Krş. yk. s. 153) olduğu için burada ayrıca bundan faydalanılmamıştır.

[93] Cüveynī III 34 a. v. d. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 316.

[94] Ayn. esr. II 234; Mīrḫ^vand V 52.

[95] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 430. v. d.

[96] Ḳazvīni, Erdk. (Schlözer de 32).

[97] Krş. Cüveynī aleyhine şahitler: İbn al-Fūṭī 399 v. d., ve Reşīd üd-Dīn'e karşı her iki şahit: Mīrḫ^vand V 144. — bir şahide güvenilmek hak. Çingiz Ḫan'ın hükümleri krş. Reşīd üd-Dīn / Berezin d 181 v. d.

[98] Krş. 1282 de Ḳongoratāy'a karşı muamele: Vaṣṣāf / Hammer I 255 ve 1311 de Herāt'lı Giyās üd-Dīn Kurt'a karşı muamele (Krş. yk. s. 178): Zamcī c 490. — Genel olarak bk. Ḳazvīnī, Erdk. (Schlözer 31 de), — Suçluların idamları mahkemece de yapılabiliyordu, 1256 da iftiraya uğrayan Küçük — Ermenistan Mareşali Smpad gibi (krş. yk. s. 60): Orbelian / Brosset 232.

[99] Ḳazvīnī, Erdk. (Schlözer de 31).

Körgöz ile Edgü Temür [100] bidayette bir arada yaşamaya mahkûm edilmişlerdi [101]; bununla beraber bunların uzlaşmaları mümkün olamamış ve sonunda filî bir hüküm giymişlerdi [102]. Aleyhine dâva açılanlara, hiç olmazsa icabında müdafaa vekili tutulurdu [103].

Yazılı vesikaların delil teşkil etmesinde uzun zamandanberi rol oynayan memleketlerde Moğollar yerleştikten sonra bu usul mahkemelerde tatbik edilmekten hariç kalamadı. Kadıların tâbi millet mensupları arasından alınmalarının da mektup vesikaların delil olarak kabulünde tesiri oldu. Kubilây daha çok evvel Çin hukuk bilginlerini davet etmişti [104]; Hülegü Gürcistan kıralı V. David ile Nāṣer üd-dīn Ṭūṣī'yi Yargūçī tâyin etmişti [105]. Bu, belki de daha ziyade bir saygı teşkil etse de, Moğol olmıyanların artık prensip olarak kat'iyen hariç tutulmadığını gösterir. Ġāzān'ın bidayeten görülen (383) hak ve kazalar için verdiği emirlerden, (aşağıya bak) ve bilhassa Reşīd üd-dīn [106] aleyhine vâki dâvâdan, İran'da vesikaların istintak esnasında ne mühim rol oynadığını vazıhan anlamış oluruz.

Cebren itiraf hususunda işkencenin de ehemmiyetli bir rolü vardı [107].

Bu devirde, müzakere zabıtlarının tutulduğu muhakkak olup müverrihlerin ifadelerinden bazılarının bu zabıtlara istinat etmiş olması çok mümkündür, Ġāzān bidayet mahkemeleri zabıtlarından bir kolleksiyon vücuda getirilmesine ve buna istinaden

[100] Krş. yk. s. 48

[101] Cüveynī II 234 v. d.

[102] Krş. yk. s. 49

[103] Netekim Şiremön ve arkadaşları, Reşīd üd-Dīn / Blochet II 296.

[104] Krş. Mīrḫᵛānd V 62 (Arıḳ Boğa'ya karşı müzakereler).

[105] Kᶜartᶜlis chovreba I 548, sat. 10, İbn al-Fūṭī 351.

[106] Krş. yk. s. 271

[107] Krş. Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 303, Vaṣṣāf/ Hammer I 255; Mufaḍḍal II 418; Mīrḫᵛānd V 95.— Gürcü büyükler saatlerce kızgın güneş altında tutuldu: Kᶜartᶜlis chovreba I 376, sat. 2—3. — Nasturī katolikos'u III. J (h) abalā-hâ ya yapılan işkenceler (Taṣ'īṭâ 101, ve krş. 109; bk. yk. s. 242) ceza olmaktan ziyade onu hıristiyanlıktan çıkartmak için bir teşebbüstü.

de bir kanunnâme tanzim edilmesine çalışmıştır [108], ki bundan, devletin müzâkerelerde takip ettiği usulün evleviyetle kaydedilmiş olması lâzımgeldiği manâsı, bütün vuzuhu ile, meydana çıkar.

Davalar her zaman bu şekilde cereyan etmezdi. Evvelâ bir memur muayyen bir vak'ada istintak hâkimi (keza *Yarguçī*) nasbedilirdi; 2 mayıs 1298 de (cuma günü, 19 recep 697 H.) Vezir Ṣadr üd-Dīn Zencānī vakasında olduğu gibi, davanın devlet mahkemesinde ilk müzakereleri yapıldıktan sonra Emīr Ḳutluġ şāh müzakerelerin devamını deruhde etmişti [109]. Bundan başka bir dava da İlhanların ordusu dışında yapılabilmişti. 1281 de kadı (Yarğūçi) Tağāçār ʿAla üd-Dīn Güveynī'nin işlerini tetkik için Bağdad'a gitmişti [110]. 1284 tarihinde de 3 kadıdan mürekkep bir tetkik komisyonu Emir ʿEmäd-ud-Dīn'in katline iştirâk edenlerin tesbiti ve haklarında hükümler verilmesi için Şīrāz'a gönderiliyordu [111]. Bu meselede vakanın mahallinde aydınlanması zarureti tabiatiyle mühim bir rol oynamıştı (384).

1276'da Pervāne [112] isyanını müteakıp olduğu gibi, bazı hususî ahvalde de Emîrler devlet işlerini halletmek üzere bir mahkeme teşkil etmek için toplanırlardı. Bu bahsettiğimiz meselede Emîrler Abaḳa'ya vukuatın mazbatasını göndermişlerdi ki, mazbatada idam hükmü Emîrlerin ifadesine dayanılarak veriliyordu [113].

Çoban isyanı gibi [114] umumî bir isyan vukuunda isyanı bastırmakla tavzif edilen ordu kumandanlarına da âsinin bilmuhakeme idam edilmesi işi verilebilirdi ; bu halde ceza bittabi evvelden tayin edilmiş bulunurdu. Bu gibi hallerde bir tevkif müzekkeresi çıkarılır ve üzerinde hükmü infaz edecek şahsiyetin de ayrıca ismi bulunan işbu tezkere sefere çıkan askerler önünde okunurdu [115].

108 Krş. yk. s. 409.
109 Reşīd ud-Dīn/ Viyana 265 v. d. -- krş. yk. s. 312
110 Vaṣṣāf / Hammer I 202.—krş. yk. s. 88
111 Vaṣṣāf/ Bombay 219 v. d.
112 Krş. yk. s. 85
113 Mufaḍḍal II 417—419.
114 Krş. yk. s. 139
115 Mīḫrᵛand V 147.

Ḳubilay zamanındaki Çin hâkimleri ölüler hakkında karar vermeyi reddetmişlerdi [116]. İranda da bunun böyle olup olmadığı bilinmiyor.

Hükümdarın veya mutlak nüfuza sahip vezirin hudutsuz iradesi, bittabi, bütün mahkeme kararlarının üstünde idi. Bir çok idamlar bu suretle ve her hangi meşru bir esasa dayanmaksızın — bilhassa hükümdarların zorla değiştirilmelerinde [117] — vukubulmuştu. Moğol devleti de bu meselede o zamanki şark devletlerinden ayrı bir durumda değildi.

Hükümdarın keyfî iradesi nasıl büyük mikyasta cari ise Moğolların münferit müdahaleleri de küçük mikyasta mevcuttu. Bunlar da dayandıkları nüfuza güvenerek her türlü mahkeme kararlarına müdahale edebilirlerdi ki, bu yüzden Moğol saltanatının ilk yıllarında büyük karışıklıklara yol açılmıştı.

Moğollar İran'ı istilâ ettikten sonra "Hukukî işlerde Moğollara müracaat„ — Reşīd üd-Dīn'in ifadesi veçhile, yani "onların keyfî kararlarını hukukî bir hüküm gibi kabul etmek — âdet olmuştu [118]. Bu suretle (385) Moğolların malûm gururları [119] icabı bir çok müdahaleleriyle en nihayet Geyḫātū'yı en yüksek hâkim (Ḳāżī'l Ḳużāt) olan Ḳuṭb üd-Dīn Zencānī [120] nin tayinine sevkedinceye kadar nizamî mahkemelerin faaliyetine; büyük darbeler indirilmişti. Evvelce sarayda ismi geçmeyen bu makam [121], unvanının da gösterdiği

[116] Kaçak vezir Aḥmed öldükten sonra : ayn. esr. 65.

[117] Krş. mes. Reşīd üd-Dīn/ Viyana 235 r ve v. (1284) ve Ḳalḳaşendī IV 428 de mülâhazalar.

[118] Bir dükkân sahibinin hareketi kayda değer : Mahkemenin — kendi telâkkisine göre — bir neticeye varamaması üzerine kesin bir hüküm vermesini Moğol valisinden rica ediyor : Mīrḫvand V 106.

[119] Krş. mes. Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 46 v. d.

[120] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 244 v, 297 r ; Vaṣṣāf/ Bombay 266 ; Mīrḫvand V 109. Ḳalḳaşendı IV 424 bu adamın makamının memleketin en büyük hakimlik makamı olduğunu tasdik ediyor. — 1298 de erkek kardeşi ile beraber idâm edildi : Ibn al-Fūṭī 495 (krş. yk. s. 312 v. d.) — 1292 de Maḥmūd Dīnaverī «Şeyh üs-Şeyūḫ» nasbedildi.

[121] Bilmukabele böyle «Başhekimler» mes. El-Cezīre'de vardı (krş. yk. s. 373 not. 46). ·Hayrat vakıflarla, metruk mülkler, Muḳataat ve tribute (?? ; *Cavāl)* ile uğraşmak onların resmî görevleri içinde idi : İbn al-Fūṭī 478 (1294 için).— krş. El-Cezīre'de resmi memuriyet hak. İbn-

veçhile Moğolların saray kadılarından (Yargūcī) da farklı bir makamdı. Mamafi bu tedbir G e y ḫ ā t ū gibi bir hükümdar zamanında sırf bir şekilden ibaret kalmıştır: Fâkir halk yine eskisi gibi mahkemelerden şikâyete cesaret edememekte idi[122].

Bu hale nazaran bu meselede değişiklik yapmak Ġ ā z ā n için en müstacel vazifelerden biri idi. Herat'lı F a ḫ r ü d - D ī n'in yardımı ile hükümdar hukuk işlerinin yeniden tanzimine koyuldu[123]. Zaten bu, Moğolların Müslümanlara katılmaları ile bir zaruret olmuştu[124].

Hükümdar memleketin her tarafına kadılar tayinini emretti; herkes hatta vergi işlerini çeviren en yüksek memurlarla diğer devlet ricali de işlerini bu mahkemelere tevdi edecekler ve bu suretle de her türlü hareketten masum kalacaklardı. Hükümler bir masrafa bağlı değildi[125].

Davalarda kadının bir tesir altında kalmasına mani olmak için büyük adette müvekkilin mahkemeye getirilmesi yasak edilmişti[126]. 30 senedenberi itirazsız (386) devam etmiş olan mülkiyet işleri ile 20 veya 30[127] senedenberi mer'iyyette kalan vesika lara ilişilmiyecekti. Bu arada bir çok vesilelerle tekrarlandığı[128] gibi, bu emir hem iskân işlerinin gelişmesine yardım edecek hem de devâirin yükünü azaltacaktı[129].

Moğolların kendi aralarındaki veya Moğollarla İranlılar arasındaki davaları halletmek üzere şehir komutanı (*Şihna*), bil-

a l F ū ṭ ī 371, 375, 424, 443, 449 (uzun yılların başbakimi ʿE z z u d-D ī n i b n U z - Z e n c ā n ī 1285 / 86 da bir vekil buluyor 484, 490, 494, 499.

[122] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 297 r v. d.

[123] Ayn. esr. 298 r: Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 53.

[124] Krş. yk. s. 209

[125] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 291 v. — tafsilatsız V a ṣ ṣ ā f / Bombay 389.—ve krş. O h s s o n IV 445—462.

[126] Mes. 1240 da K ö r g ö z (Krş. yk. s. 50.) birçok taraftar getirerek mahkemeyi nihayi bir uzlaşma sağlanıncaya kadar baskı altında tutmaya çalıştı: C ü v e y n ī II 234.

[127] Haberler bizzat R e ş ī d ü d - D ī n de bile değişiktir. Krş. R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 291 V ve 292 v.

[128] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 291 v, 292 v, 293 v, 294 v.—Meşhur Selçuk hükümdarı M e l i k ş ā h (ölümü 1092), sonra Ç i n g i z Ḫ ā n ve İlhanlılardan H ü l e g ü, A b a ḳ a, A r ğ u n ve G e y h ā t ū bu gibi hükümlerin icrasına teşebbüs etmişlermiş: R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 298 r.

[129] Krş. yk. s. 318.

ginler, kadı ve kâtipler her ay iki defa en büyük camide toplanırlardı. Bu mahkeme müşkül davalar için umumiyetle kabili istinaf olup kararlarını tahriren verirdi[130].

Uzakca mahallerde her ay mahkemenin kurulduğu günlerde ayrıca emlâk işlerine ait davalara bakıldığı gibi, mülkiyetleri sabit olan emlâk için senetler de verilirdi. Daha basit miras ve mülkiyet işlerini kadının vekili (*Nevvāb*) hallederdi; müşkülce davalarsa şehirdeki nizamî mahkemeye giderdi.

25 mart 1300 (3 receb 699 H.) tarihli diğer bir kanun da gayri menkullerle diğer emlâkin satışı işlerinin şeklini tâyin ederdi. Bazı kimselerin, varislerinin bir müddet sonra, sattıkları gayri menkul üzerinde sahte bir senede veya önceden elde edilen bir nüshai seniyeye istinaden tekrar mülkiyet iddia ettikleri çok olurdu. Şayet bu gibi davalarda 30 senelik müruru zaman varsa dava kendiliğinden düşerdi. Daha eski senetler, işbu mülkün sahibine karşı bir daha itirazda bulunulmamasını teminen mahkeme huzurunda "adalet *kâsesinde*„ yıkanırdı. Diğer nevi davalar da iyice tetkikten geçirilirdi[131]; yalnız doğruluğunda şüphe caiz olmıyan evrak tanınırdı[132]. Emlâk işlerinde intizamı sağlamak için Ġ ā z ā n'ın gösterdiği gayretler (387) vaktiyle bütün senedlerin herhangi bir esasa dayanmadan yenilenmesini emretmiş olan G ö y ü k'ünkinden çok farklı idi[133].

Gayri menkullerin açık satışlarında kadılarla istişare edilirdi; bunlar meseleyi esasından tetkik ederlerdi[134]. Bundan böyle sahte senede istinaden haksiz olarak dava açan kimseler bir eşek sırtında sokaklarda teşhir ve sakalı tıraş edilirdi. 100 dinarlık bir davanın masrafı bir dinardı; yarım dinar da (muhakkak dava durumunun tesbitinden sonra bu iş için yegâne selâhiyetli kalemde[135] yazılan) senetleri imza eden şahitlere verilirdi. Kıymetleri daha dûn davalar içinse, şayet senede merbut iseler, bir dirhem hesap edilirdi[136].

[130] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 291 v v. d. — Krş. s. 419.
[131] Krş. yk. s. 317 v. d.
[132] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 296 r.
[133] R e ş ī d ü d-D ī n/ Blochet II 247, 254; M ī r ḫ ᵛ a n d V 53.
[134] Krş. Yk. s. 420 v. d.
[135] Krş. yk. s. 317.
[136] R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 292 v — 294 r; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 55 v. d.

Ġāzān kanunlarının ne dereceye kadar tatbik edildiğini ve haleflerinin bunlara ne derece bağlı kaldıklarını bilmiyoruz. Abū Saʿīd'in öldüğü 1335 tarihi, bu hususta son hududu teşkil eder ki, biz bunu, mahdut ölçüde de olsa, nazarı itibare almak mecburiyetindeyiz.

Veraset Hakkı

Moğollarda veraset hakkı nisbeten sade olup, İslâm hukukuna bilhassa en mütekâmil bulunduğu zamanlarda musallat olan kuvvetli casuistik temayüllerden uzak bulunuyordu.

Moğol veraset hakkının esas kaidesi en küçük oğulun baba mülküne varisliğini kabul ediyordu [137]. En büyük oğul ise hususî şeref mevkiini işgal ederdi. İşte bu sebepledir ki Çingiz ölünce ortaya bir mesele çıktı: acaba Çingiz'in en küçük oğlu Toli (Tūlūī) babasının yerine geçmiyecek mi idi? [138] mamafih Çingiz Ḫān bilhassa Ögedey'i kendine halef tayin etmekle bu kaidenin hükûmet işlerinde muteber olamıyacağını belirttiğinden, bu husus için buna ehemmiyet verilmedi (388) [139] ise de Tūlūī, kanuna tevfikan babasının şahsî metrukâtına ve ayrıca da feodal sistemce az çok kendisine intikal etmesi gereken ordunun bir kısmına tevarus etti [140].

Bu ahkâma göre ölen bir Moğolun diğer oğullarının herhangi bir talepte bulunmaktan men edilmiş olup olmadıkları, babası öldükten sonra torunun büyük babası karşısındaki vaziyetinin ne merkezde bulunduğu, bu zaman için, halledilmiş değildir. İdarî hususlarda veraset hakkına ait hükümlerde bulunmak, yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı veçhile, caiz değildir. Mamafih hakikatte emlâkin herhangi bir taksimi veya hususî surette itası mümkün gibi görünmektedir. Nitekim

[137] Reşīd-üd-Dīn/Blochet II 2, 277. —hepsi için krş. Alinge 47—50. bundan dolayı en kçüçk oğlu «Odcigin» (ateş prensi) veya «Ecen» (hane sahibi) tesmiye olunuyordu: Reşīd-üd-Dīn/Berezin b 60; Vladimirtsov, Obsc. stroy. 49, 54 v. d.

[138] Cüveyoī I 146; Bar Hebraeus 459.

[139] Krş. yk. s. 280.

[140] Reşīd-üd-Dīn/Blochet II 16; Abū'l-Farac 428; Vladimirtsov, Obsç. stroy. III v. d.

Rubruck'lu Wilhelm'in ifadesine göre Möngke'nin hıristiyan karısından olan kızı "Cirina„ kadın olmasına rağmen hiç olmazsa annesinin metrukâtını almıştı [141]. Mâdem ki bir kadının mirasına öldükten sonra el konabiliyor [142], o halde oğullar için de bir yol bulunmuş olacaktır. Mamafih bu meselede, belki de, hükümdar ile alelâde bir Moğol arasında bir fark vardı.

Varisi olmayan bir müteveffanın metrûk malları hükümdara düşmeyip ya o adamın hizmetkârına veyahud da fakirlere kalmaktadır [143]. Buna misal olarak Maverâünnehir'li bir hükümdarın, İlhan devleti dahilindeki bir tacirin, kendi memleketinde dahi hiç bir varisi olmadığı temin edildiği halde, bu metrûk emvali reddettikten başka bu emvali tacirin refakatinde bulunanlara verdiğini söyleyebiliriz [144].

Ölenlerin metrûkâtı hakkında Moğol hükümdarlarınca verilmiş sarih hükümlerden bahsedilmemiştir. — Ġāzān'dan beri de müslüman hukukunun, bu meselede de tercih edilmiş olduğu muhakkaktır. Vasiyetnâmelerin mevcudiyetinden daha sonraları haber alıyoruz. Ġāzān, kısmen (389) siyasî mâhiyette, böyle bir vasiyetnâme bırakmıştır [145]. Çoban'ın son arzusu — şüphesiz siyasî bir mücrimin vasiyeti olması hasebiyle — dikkate alınmamıştır [146].

Evlenme hukuku

Moğol evlenme hukuku gelinin satın alınmasını âmir olup [147] gelin akit mukavelesinin tanziminden sonra muzıka ile

141 Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 249.

142 Krş. aş. s. 431.

143 Cüveynī I 25; Bar Hebraeus 412; Mīrḫvānd / Langlès 225; Mīrḫvānd V 67.

144 ᶜUmarī/Quatremère 243 ᶜAli ibn Muşarraf'in bir eserinde.

145 Reşīd-üd-Dīn / Quatremère I 10.

146 Mīrḫvānd V 155; Ḫvāndmīr III 74.

147 Johann von Plano Carpini/Wyngaert 33; Marco Polo/Lemke 176 v. d.—Ibn al-Aşīr XII 235 in (ve ona bakarak Mīrḫvānd/Jaubert 108) Moğolların katiyyen izdivac bilmediklerini söylemeleri Moğollara karşı düşmanlık zihniyeti beslenmesinden ve bir de islâm dünyasında Orta-Asya milletleri ve hele Türkler hak. çok eskiden beri dolaşan bir çok masallardan ileri gelmiştir (Ibn al-Faķīh'in Meşhed yazması, yaprak 68 v. d. de olduğu gibi; krş. Barthold, *Vorlesungen* 70). —

erkeğin evine götürülürdü[148]. Hiç olmazşa yüksekce mahfil mensuplarının — ekseriya ehemmiyetli — bir çeyiz vermeleri âdetti[149]. Gelin için muayyen bir yaş tâyin olunmuştu ; çocukların evlenmelerine, ezcümle Oyrat'larda, Ö ğ e d e y mâni olmuştu[150].

Gelin evlenmekle kocasının soyuna karışır, kocası öldükten sonra da artık bir daha kendi ailesine dönemezdi[151]. Bu takdirde kadın kocasının küçük kardeşinin karısı yahut da müteveffanın başka kadından olan oğlunun eşi olurdu[152]. Maamafih (390) bu ikinci evlenme için hususî bir takım hükümler ittihaz edilmişti. Kocasının ailesi gelini başka bir adama eş olarak verebilirdi[153]; M ö n g k e selefi G ö y ü k 'ün ordusundaki kadınları muhtelif prenslere dağıtmıştı[154]. Oğullar da kendi öz analarını evlendirebilirlerdi. Ç i n g i z H ā n[155] ile A b ū S a ʿ ī d de böyle yapmışlardı[156].

Çok çocuklu annelerin, hiç değilse prens kanından gelen-

A b ū ' l - F a r a c'ın (s. 395), Moğollarda akrabalığın yalnız ana tarafında bulunduğuna dair iddiası da, en az onun baha ettiği zaman için tamamile yanlıştır. — Umumî heyeti için krş. A l i n g e 48 v. d. Bilh. V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 46 v dd.,59 v. dd. onun ilk zamanlarda ailenin teşekkülü hak. burada tekrarlanamıyacak olan izahatına ehemmiyetle işaret etmek isterim.

148 R i c o l d u s 115.

149 C ü v e y n ī II 200 v. d.; Ü a n - ț ș ʿa u p i - ș ï/Palladius 30, 1:8 v. d.; R e ş ī d - ü d - D ī n / Berezin b 80; V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 56. — krş. mes. Fārs Atabegum'ü e b e ş'in (krş. yk. s. 278) 1272 de A b a ḳ a'nın kardeşi ile evlenmesinde çeyizi : V a ș ș ā f / Bombay 197.—Bu Çeyiz arasında E b e ş'in hizmetkârları da vardı (*ince*, ondan *īncū*, krş. yk. s. 357) V l a d e m i r t s o v, göst. yer.

150 R e ş ī d - ü d - D ī n / Blochet II 84 v. d.

151 R i c o l d u s 115.

152 M a r c o P o l o / Lemke 176 v. d.; J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wyngaert 33; R e ş ī d - ü d - D ī n / Quatremère I 92 v. d.; B a r H e b r a e u s 491; H a y t o n u s 337; V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 47. —1291 de G e v h ā t ū üvey anası ile evlenmişti. — Buna mukabil islamlık bidayette yeniden evlenmeyi katiyyen tasvip etmiyordu. M e z. 343 v. d.

153 R i c o l d u s 115.

154 C ü v e y n ī III 28.

155 Kendisinin çok takdir ettiği Moğol büyüklerinden biri ile: R e ş ī d ü d-D ī n/ Berezin b 212; R e ş ī d ü d-D ī n/ Quatremère I 216.

156 Gürcistan'dan zaferle dönen kumandan B o l o d Ḳ a y a ile (1321): Ḥ ā f e ẓ-i A b r ū 40 r; M ī r ḫ ᵛ a n d V 150.

lerin, hele uygun yaşlarda iseler, dul kalabilecekleri [157] şüphesizdi. Daha basit soydan gelenler, dul kalan kadınları, yeniden evlendirecek yerde evlerinin işini görmeleri için evde tutmakta serbesttiler [158].

Moğollar bir çok defalar evlenme hukukunu yeniden evlenme bakımından hükümdarlara cebren kabul ettirmeğe çalışmışlardı. Müslümanlar için [159] ikinci bir kadını hareme almakta bir müşkilât yoktu, fakat bu, hıristiyanlarca tabiî mümkün değildi. Yalnız Hıristiyanlar için ilk zamanlara ait bir tek vaka gösterilebilir: Rus Grandükü Çernigov [160] idam edildikten sonra kardeşini, onun dul karısı ile evlenmeğe icbar etmek istemişlerdi [161].

Erkekler istedikleri kadar eş almak hakkına sahiptiler; bazı büyüklerin 50 [162] ve hattâ 100 karısı [163] (391) vardı. Alelâde erkeklerin, çok kadın almak yükünü göze alamadıklarından ötürü bu hususta mümsik davranmış olmaları tabiî idi. Erkek istediği şekilde sıraya koyarak veyahut da böyle bir sıraya lüzum görmiyerek [164] bu karı-

[157] Möngke'nin anası Soyurhohataytay böyle. — Göyük ile evlenmesi hak. Ögedey'in teklifini reddetti: Reşīd üd-Din/ Blochet II 223, Ga'ubil III.

[158] Ricoldus 115.

[159] Mes; 1264 de Nuşret üd-Dīn (Şehānkāre'li) (krş. yk. s. 163): Vaşşāf/ Bomboy 424 ve 1302 Kuth ud-Dīn Şābcehān (Kermān'lı) (krş. yk. s. 174) : ayn. esr. 434.

[160] Johann von *Plano* Carpini'nin *dedigi* ad Andreas degildir, çünkü bu isimde bir Gran - Due O zaman için bilinmiyor. Acaba 1246 da zehirlenen Jaroslav'ın (krş. yk. s. 397) adı ile mi karıştırılıyor ? Her halde mesele bu suretle oldukça karanlıklaşıyor; her şeyden önce bu şartlar altında kardeşinin de evli olup almadığı tesbit edilemiyor.

[161] Johann von Plano Carpini/ Vyngaert 39.

[162] Hvandemīr/ Defrémery a 72 ye göre Cağatay'ın veziri Karacār gibi (1 eş ve 49 müstefrişe).

[163] Üan-tş'au pi-şi/ Palladius 30,50; Reşīd üd-Dīn/ Berezin b 54, 75—81; Johann von Plano Çarpini/ Wyngaert 33; Zyriak. 249 — Genel olarak krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 48.

[164] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 50. — Mamafi temas için muayyen *kaideler olduğu beyan edilmekte* ise de bu daha ziyade bir kadın ile münasebet için düşünülmüştür. Hiç değilse Vartan 307 böyle. — Tş'an tş'un'un (Bretscheinder, *Med. Res.* I 90 daki) haberleri Samarkand Müslümanlarına taalluk ediyor.

larına yaklaşabilirdi [165]. İlk zamanlardan bahseden Avrupa'lı muharrirler aynı erkeğin karıları olan Moğol kadınlarının umumiyetle birbirleriyle pek az kavga ettiklerini haber vermektedirler [166]. Türlü izdivaçlardan hasıl olan çocuklar, bilhassa erkek asîl değilse, hukukan müsavi addedilirlerdi [167]. Filhakika, hele hükümdarlarda [168], gözdelerle, nikâhlı zevcelerin çocukları tercih edilmekte idi [169].

Annelerle, ana baba bir kız kardeş ve kız çocuklarla evlenmek yasaktı, baba ve ana ayrı hemşirelerle evlenmek yasak değildi [170].

Evlenme, bilhassa Moğollarla yabancıları birbirine bağlamak hususunda da yerinde bir çare sayılıyordu ve bu, yalnız hükümdarların yabancı prenseslerle evlenmesi [170] ile, yahut tabî prenslerin veya ayrıca temayüz etmiş memur ve kumandanların — Moğol olmasalar dahi — hükümdar kız kardeş ve kızlarını almalarile [171] olmuyor, ayrıca mağlup düşmanların ve Moğolların tarafına geçmiş Emirlerin de Moğol hadınlarile evlendirilmesi suretiyle oluyordu [172]. Nitekim Haşîşı'lerin başı Hūrşāh 1256 da baş eğdikten biraz sonra öldürümüş olmasına rağmen [173], bir Moğol kızı almıştı; keza (392) 1297/98 tarihinde Ġāzān'ın hizmetine girmiş olan Mısırlı emirler de Moğol kadınlariyle evlenmek suretiyle yeni efendilerine daha sıkı bağlarla bağlanmış oluyorlardı [174]. Hatta bazı hükümdarların

[165] Tebriz de Eşref (krş. yk. s. 152) 1351'de, hoşlanmadığı yeni nişanlısını tamamiyle ihmal etmişti: Hᵛandemīr III 81.

[166] Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 50.

[167] Ayn esr. [168] Krş. yk. s. 276. [169] Cüveynī I 29.

[170] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 33.

[171] Krş. yk. s. 277.

[172] 1207/8 Uygurların İdikūt'u itaat altına girdikten sonra Çingiz Ḫān'ın bir kızını aldı: Mīrḫᵛand V 17; keza 1289'da III. Vaḫtang (Gürcistan Kıralı) ve o öldükten sonra halefi VI. David Arġūn'un kız kardeşlerinden birini aldı: Kᶜartᶜlis chovreba I. 425, sat. 19—20 ve 428, 17—18.—1297/8'de Mısır hizmetinden geçmiş olan Seyf üd-Dīn Ḳıpçaḳ Oğul yani eskiden beri mücerret bır mahmî bile olmayan birinin Ġāzān'ın bir kız kardeşi ile evlenmesi (Mufaḍḍal II 609) şüphesiz bir istisna idi. — krş. b. i. yk. s. 275 v. d.

[173] Reşīd üd-Dın / Quatremère I 216; Mīrḫᵛand V 70.

[174] Mufaḍḍal II. 609; krş. İbn-al-Fūṭī 498. — keza Suriye Emīri Şems üd-Dīn Ḳara Sonḳor (Aḳ Sonḳor; krş. yk. s. 127), o hatta Abaḳa'nın bir kızını alıyor: Ḳāşanī 102 r.

anneleri bile (yukarı bk.) bu gibi siyasî maksatlarla evlenmeğe icbar ediliyorlardı.

Moğollar, mağlup ettikleri hükümdar v. s. kadınlariyle kızlarına evleviyetle ve tabiatiyle hükmederlerdi. Nitekim 1221/22 tarihinde Cagatay Celāl üd-Dīn'in hareminden[175] kadınlar alarak başkalarına dağıtmıştı. Bu prensin kızlarından biri 1257/58 de Musul hükümdarı Al-Melik aş-Şāliḥ ile[176] Moğolların müsaadesi üzerine evlenebilmişti[177].

Ana babalar çocuklarını nişanladıkları gibi, Çin âdetine uygun olarak — yasada da derpiş edildiği veçhile — ölen çocuklarını da yalancıktan evlendirebilirlerdi. Akit bebeklerle yahut ölü gelin ve güveyi tasvir eden resimlerle yapıldıktan sonra bu bebek ve resimler çeyiz (uşak atla, ve diğer hayvanlarla, elbiseler, para ve ev eşyası) leriyle beraber yakılırdı. Ebeveyn sanki gerçekten akit vukubulmuşcasına birbirlerini mütekabilen akraba sayarlardı[178].

Erkeklerle Moğol kadınları arasında zina — ki zaten garp eserleri bunun pek nadir vukubulduğunu söylüyorlar[179] — kanunen erkeğin ölüm cezasına çarpılmasiyle cezalandırılırdı[180]. Mamafih erkekler için olan bu hüküm muhakkak daha eski zamanlarda ve yalnız arkaları olmayan kimseler için muteberdi. Demeşķ Ḥoca'nın 1327'de yaptığı gibi hükümdarın harem dairesine cebren girilmesi, meydana çıktığı takdirde, bittabi mücrimin idamıyle neticelenirdi[181].

Oğlancılık, İran'da olduğu gibi, Moğollar arasında da umumiyetle pek yayılmıştı. 1299 tarihinde (393) büyük bir Moğol kalabalığının hatta Şam'da bir camide kendilerini bu fena adete

[175] Krş. yk. s. 39.

[176] Krş. yk. s. 66.

[177] Cuveynī II. 200 v. d.; Nesevī 41; Bar Hebraeus 499.— Cüzcānī 345 e göre İranın fethinden sonra Çingiz Ḥana 12 bin bâkirenin takdim edildiği rivayeti tabiî mubalagalıdır.

[178] Marco Polo/ Lemke 183 v. d.; Polo/Pauthier I 197 v. d.; krş. Polo / Yule I 268, not 3.

[179] Polo / Lemke 176 v. d.; Ricoldus 115.

[180] Matthaeus Parisiensis VI (Addit.) 114; Zyriak 249.— ve krş. yk. s. 412.— Buna mukabil tebaiyyet etmiş kavimlerin kadınları ile münasebet tabiatiyle cezadan masundu.

[181] Krş. yk. s. 141.

kaptırdıkları rivayet edilmiş ise de[182] biz tezada düşmeden söyleyebiliriz ki oğlancılığa hiç olmazsa bu derecede düşülmediğini, Cağatay'ın bu fenalığı şiddetle menetmiş olması da göstermektedir[183]. Oğlancılığa şiddetle meclup olan İlhan Geyḫātū[184] da bilhassa Moğolların nefretini celbetmesi yüzünden nihayet ıskat edilmişti[185].

İslâmlığın kabulü üzerine Moğolların evlenme hukuku atılmış, müslüman hukuku bütün şumulüyle ve tabiatiyle kaim olmuştur. Ġāzān talak kanununu yeniden tanzim, keyfî boşanmaları menetmiştir. Gerek bu suretle ve gerekse tekrar evlenmeye âit[186] sabit hükümlerle evlenme kanunu, alışılmış olan yerli şekle intibak ettirilmiştir. Boşanan bir kadın için nafaka olarak en çok 19 1/2 dinar tesbit edilmiş ve bu suretle mevcut bağın çözülmesi nakden tahammül edilir bir hale konmuştur[187].

Aynı hükümdar bilhassa camilerle manastır ve medrese vs. civarında yapılmakta olan fuhşu men etmiş ve zorla bu hale düşürülen ve fakat meşru evlenme hakkından mahrum edilemiyen kadınların serbest bırakılmalarını da emretmişti[188].

Hükümdarlar bilhassa evlenme hukukunda kanunî ahkâma çok az riayet etmişlerdir. Hatta Johann von Plano Carpini'ye göre hükümdar hoşuna giden her kadını alabilirdi[189]; şark yazarları da yine: "Çingiz Ḫān evladlarında hoşlarına giden her kadının kendilerine verilmesi mecburiyeti„[190]nin teessüs etmiş bir âdet olduğunu hemen bir asır sonrası için bildirmektedirler. Bağdād Ḫātūn'u[191] ilk kocasından zorla ayıran Ebū Saʿīd hakikatte (394) Çingiz Ḫān'ın[192] misaline uy-

[182] Maḳrīzī / Quatremère II, 2, 160. — krş. Mīrḫᵛand V 44.
[183] Mīrḫᵛand V 43.
[184] Ayn. esr. 111, Maḳrīzī/ Quatremère II, 1, 140.
[185] Bar Hebraeus 585; Abū'l-Fidā V 100.
[186] Reşīd üd-Dīn / Viyana 321 r ve v.
[187] Ayn. esr. 292 r, 321 r ve v.
[188] Ayn. esr. 333 r.
[189] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 68.
[190] Ḥāfeẓ-i Abrū 41 v; Mīrḫᵛand V 150.
[191] Krş. yk. s. 138.
[192] Krş. böyle küçültücü bir teklife muvafakat etmeyi reddeden ve idam edilen eski bir Ḫᵛārezm vezirine karşı Çingiz Ḫān'ın hareketi : Nesevī 41.

muştu[193]. Bu hususta ne din değiştirme, ne de yüz yıllık İran kültürü müessir olabilmiştir. Ḫ v a n d e m ī r[194] A b ū S a ͨ ī d'in evvelâ B a ğ d ā d Ḫ ā t ū n'u ve sonra yeğeni D i l ş ā d Ḫ ā t u n'u aldığı hakkındaki haberlerin doğruluğundan — bunun şer'an[195] caiz olmamasından dolayı — şüphe etmekle ve A b ū S a ͨ ī d'in müfrit bir müslüman olduğunu söylemekle evlenme hususunda hükümdarın dinî vicdanına haddinden fazla saygı göstermiş bulunmaktadır.

Kâdının Hukuk ve Cemiyet Bakımından Mevkii

Moğollarda kadın Arab kadınlarından çok daha serbestti. Bunlar — hiç değilse 13 üncü asrın sonuna kadar — peçesiz gezerlerdi[196]. Yüksek mevkide buluanların kadınları her zaman hususî çadırlara sahip[197] (*ayil* ve müştakki *Aul*) idiler; bu çadırlarda serbest hareketle emirlerine bırakılan para ve eşyayı istedikleri gibi sarf ve istimâl edebilirlerdi. Tevarüs ettikleri, ordunun (Horde) da hediye edilmesi imkânsız değildi[198]. Bir hükümdarın karılarının beyaz abadan yapılmış çadır (*jurt*) ları hükümdarın ikamet ettiği yerin yakınında bulunurdu[199]; bu çadırlar kadın ölünce kaldırılmaz, şayet büyümüşseler, oğul ve kızlarına[200], yoksa diğer kadınlara[201]

193 Ḫ v ā n d e m ī r III 72.

194 Ayn. esr. 76.

195 Hanefî şeriatındaki bu yasak hak. Krş. K r e m e r I 519 v. d.

196 İ b n B a ṭ ṭ ū ṭ a II 66 Ç i n g i z Ḫ ā n'dan beri dahilde yerleşen kadınların önemli bir kısmını teşkil eden «Türk» kadınları hak. bunu kesin olarak tesbit ediyor

197 J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wingaert 50; R i c o l d u s 115; B r e t s c h n e i d e r, *Med. Res.* I 57 v. d. bilh. not 133 (Ü a n - ṣ ī ye göre, kap. 106 ve Ṭ ş ͨ a n t s ' u n).

198 S e y u r ḫ o ḫ a t a y t a y (krş. yk. s. 51) Üvey anasının ordusunu oğlu A r ı ḳ B o ğ a 'ya devretti: R e ş ī d - ü d - D ī n / Blochet II 566. — ve krş. yk. s. 424 v. d.

199 Onlar tarafından idare edilen bir çadır da hükümdarın çadırı: J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wyngaert 115.

200 Krş. R e ş ī d - ü d - D ī n / Blochet II 4—7 (Ö g e d e y'in oğulları); Ü a n - ṭ ṣ ͨ a u - p i - ṣ ï / Palladius 337.—Evlenmiş oğullar orduda annelerinin yanında kalıyorlardı: R e ş ī d - ü d - D ī n / Blochet II 566, 566 g; V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 55.

201 J o h a n n v o n P l a n o C a r p i n i / Wyngaert 115.

bırakılırdı (395). Hükümdar oğullarının da çok defa kendi hususî otağları vardı[202].

Hususî otağlarla beraber ve belki de bu otağların yerine sonradan hassa emlâkinin ıktâî ile [203] pek eskidenberi ganâimin bir kısmını kadınların çadırına sevketmek âdeti kâim oldu. Hülegü ve Abaḳa bu âdete uymuşlardı. Sulh zamanlarında ganimet yerine para verilirdi. Arġūn ve Geyḫātū zamanlarında verilen para miktarı o derece yükselmişti ki, Ġāzān müdahele etmek lüzumünu duydu. Kadın çadırlarının idaresi bundan böyle iki Emîr'e tevdi edildi; bunlar sarfiyatı sadece hükümdarın muvafakatiyle yapabileceklerdi. Kadınların, hîn-i hâcette kullanılmak üzere, küçük ve hususî kasaları vardı. Hükümdar karılarından birinin ölmesi halinde bu ordu (Horde)lar mukataa olarak oğullarının mülkiyetinde kaldı, veyahut — çocukları olmadığı takdirde — diğer kadınların çocuklarına intikal etti. Ġāzān da sıkıntı zamanlarında kadın çadırlarına tahsis edilen kasadan para almıştı; bir defa bu kasadan mecburiyet tahtında, alınan para bir milyon dinarı bulmuştu[204].

Kadınlar işlerin yürümesi hususunda sade resmî naib veya hükümdar (Sātī Beg)[205] olarak değil, belki aynı zamanda böyle hukukî bir mevkii olmadan da küçümsenmiyecek bir nüfuz icra ettiler[206]; bu nüfuzun büyüklük derecesi bittabi o kadının şahsına göre idi. Bu nüfuza sahibiyet hakkı da aşikâr olarak kabul edildi. sefirler yalnız hüküm-

[202] Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 55. — Ölceytü daha halâ 1303 de Tebriz civarında Ucān da: Reşīd-Dīn/Quatremère I 20. — ve Krş. yk. s. 424. v. d.

[203] 1284 de Aḫmed'in annesinin hâlâ kendi ordusu vardı, Mirḫᵛand V 102. — ve krş. yk. s. 92.

[204] Reşīd-üd-Dīn/Viyana 322 v. d. — Ḳalḳaşendī IV 425 bir kadın için senevi 200 Tuman dan bahsediyor, fakat hangi zaman olduğunu bildirmiyor (al-ᶜUmarī ye göre). ve Krş. Barthold, *Ani* 156 ve Vladimirtsov, *Obsc.stroy* 55.

[205] Krş. yk. s. 148 Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 55, 117.— Bu miras hakkına sahip feodal sistemi ile ilgilidir. krş. yk. s. 275 ve takriben 442

[206] Ibn Baṭṭūṭa II 122 ye göre mektuplar (yarlıglar mı ?) şu formülü taşıyorlardı: *ᶜAn emri, 's-Sulṭān va'l-ḫavātīn* «(yani sultanın ve kadınların emrile).

darın eşlerini ziyaret etmezlerdi[207]; bunlar türlü törenlere, hatta hükümdar seçimine iştirak ederlerdi[208]. Maamafih umumî toplantılarda kadınların (396) söz söylemeleri veyahut hiç değilse nasihatlerde bulunmaları yasak edilmşti[209].

Moğollar arasında kadınların bu oldukça itibarli mevkii[210] ve bu itibarın evlenme hukukunda da yer bulmuş olması[211] İran için tesirsiz kalmış değildir. Türkān Ḫātūn'un Fārs'da oynayabildiği rolü[212] ve ayrıca da, hiç değilse ismen olsun, bu kadının bir Atabegüm olduğunu — burada belki de varislikte Moğol menfaati mühim bir röl oynamış olsa gerek[213]—hatırlatalım. Ayrıca teb'anın sivil hayatında da fatihlerin örnek tutulmaları bazı tahavvüller husule getirmiştir; hiç olmazsa Herāt beyi Faḫr üd-Dīn Kurt 1300 senesi civarında Müslümanların peçelenme âdetlerini yeniden şiddetle tatbik etmek için kanun neşretmeğe lüzum gördü[214]. Fakat müslümanlık, zaman geçtikçe, Moğollar — hiç değilse yüksek mevki sahipleri — nezdinde tesirini göstermekten hali kalmadı[215].

Çingiz Ḫan vasıtasiyle erkeğin bütün techizatından mutlaka mesul tutulan kadınlar[216] koca, soy sop ve çocuklarının huzur ve istirahatlerini temin etmekle mükelleftiler[217]. Kadın kürk ve diğer elbiselerin hazırlanmasında, kundura, çizme koncu ve diğer deri eşyanın imalinde çalışırdı. Develere yük yükletirler, arabaları sürerler ve mesela hayvan yetiştirme gibi iktisadî hayata mutlak surette ve ehemmiyetle iştirak ederlerdi[218].

[207] Krş. yk. s. 397.
[208] Krş. yk. s. 281.
[209] Hiç olmazsa Cagatay'ın bir veziri bu vesile ile bir kadının söz söylemesini menetmişti: Reşīd-üd-Dīn / Blochet II 195.
[210] Krş. Joinville 266, 268; Ricoldus 116.
[211] Krş. yk. s. 429 v. d.
[212] Krş. yk. s. 161.
[213] Krş. yk. s. 278.
[214] Zamcī c 479.
[215] ve Krş. aş. elbise hak. tafsilât. bk. «*Elbise*» faslı
[216] Reşīd üd-Dīn / Berezin d 183; Mīrḫvand/ Langlès 223.
[217] Netekim Tūlūy'in dul eşi Seyurḫoḫataytay (krş. yk. s. 51) çocuklarını mükemmel terbiye ettirmişti: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 222.
[218] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 51.

Kibar kadınlar fırsat zuhurunda kendi ordu (Horde) larında eğlenceler de tertip ederlerdi[219].

Erkekler sürü ve bilhassa at sürüsü gütmekle, (397) av ve tahsisen harp hizmetleri görmekle mükelleftiler[220]. Kanun kadınların harpten müteessir olmamalarını emrettiği halde[221] çocuk bakımından boş zamanları oldukça onlar da seferlere iştirâk ederlerdi[222]. Hükümdar karıları bir muharebe başladığı zaman, kocalarına yolun bir parçasına kadar refakat ederlerdi ve bu âdet İran Şube-devleti zamanının ortalarına kadar sürmüştü[223].

Ceza kanunu karşısında kadınlar, görünüşe bakılırsa, erkeklerden pek de ayırt edilmezdi. Büyü[224] yapmak ve kocalarını zehirliyerek öldürmek[225] vs. gibi hallerde kadınlara da ölüm cezası — suda boğmak tercih edilirdi — verilirdi. (398)

219 Bu cümleden olarak mes. 1253 de Maveraünnebirli Ergene (Barthold, *Vorl.* 184 v.d.) Hülegü için: Mīrḫᵛand V 70.

220 Johann von Plano Carpini / Wyngaert 50.

221 Vaṣṣāf/ Hammer I 277; Mīrḫᵛand V 102 her ikisi de 1284 den).

222 İbn al-Aṣīr XII 247; Ḏebebī / Somogyi 125; Ricoldus 116; Joinville 266, 268; *Annales de Burton* 274; (Rusya'lı piskopos Peter). Kadınların ata binmekte ve silâh atmakta ekseri erkeklerden geri kalmadıklarını Johann von Plano Carpini / Wyngaert 50 v. d. iddia ediyor.

223 Mes. Doḳuz Ḫātūn, Hülegü'nün karısı, (krş. yk. s. 231): Bar Hebraeus 491; Abu'l-Farac 461.—1303'de Ġāzān'ın eşleri: Reşīd üd-Dīn / Viyana 272 v.

224 Mes, Fāṭime, krş. yk. s. 49.

225 Mes. Abū Saʿīd'in dul eşi Bağdād Ḫātūn: İbn Bāṭṭūṭa II. 123. — ve krş. yk. s. 143.

ASKERİ TEŞKİLÂT

Ordu

Çingiz Ḫān Moğol genişleme hareketinin timsali diye bilhassa ehemmiyet verdiği orduyu [1] eski Moğol örneklerine göre o yolda kurmuştur ki, gerek büyük Moğol devletinde, gerekse Şube - devletlerde sonradan örnek teşkil etmiştir.

Taksimat tamamiyle on esasına göre idi. On asker (*arban*) en küçük birliği teşkil ederdi; bu birliğin başında askerî bir şef bulunurdu; bu şef muvaffak olduğu takdirde daha ileriye geçerdi [2]. Onun üstündeki birlikler de yüz (*yaġun ya'un*) ve bin askerden (*minggan*) terekküb ederdi; on bin asker bir ordu cüzü tamını teşkil ederdi ki buna silâhlarının adedi bakımından "*tümen*„ (farsca tūmān) derlerdi [3]. Daha yüksek askerî kumandanlar hükümdarın muhitinden (*nökör*) [4] çıkardı. Bunlara karşı maiyetindeki kumandan ve askerler bir nevi vasallık mahiyetinde idiler [5]. Reisin noktaî nazarınca (399) bu maiyet bir "*ulus*„ [6] teşkil ederdi; ordular bir dereceye kadar "ordu

[1] Krş. b. i. Chara - Davan 68—71 (ait olduğu yasa faslı) ve Ohsson I 386—406. — Moğol terimleri için krş. Nikolaj Nikolaevic Poppe: *Mongol'skiy slovar: Mukaddimet al'-edeb* kısım I / II, Moskova ve Leningrad 1938 (Trudy instituta vostokovedeniya XIV).

[2] «Ordu Başkomutanlığında cesaret ve akıllılık ağır basardı.» Abu'l-Ġāzī I 135 — ve Krş. *Reşīd-üd-Dīn / Berezin* d 181, 190 ve Marco Polo / *Pauthier* 254 v. d.

[3] Cüveynī I 23 v. d.; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 64 v. d., 76 v. d; Mathaeus Parisiensis VI (Addit.) 112.— Abū'l-Ġāzī de adı geçen 50 erlik bölümler her halde daha sonraki zamana ait olabilir. — Çinde 100.000 erlik Tuḳ'lar da vardı: Polo / Lemke 179 v. d. — Askerlik taksimatı hak. kısa malûmat için krş. ʿUmarī / Konst, 66 v. v. d., buna nazaran Ḳalḳaşendī IV 423 v. d. — Roma (byz.) örneklerine göre onluk sistem daha Halifeler zamanında mevcuttu: Kremer I 237.

[4] Krş. yk. s. 300.

[5] Mufassal malûmat Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 91—96, 109; ordunun kuruluşunda vasallık için Krş, yine aynı esr., 104, 108 v. d.

[6] Ayn. esr. 97.

kumandanının„[7] tahtı temellükünde olduklarından oğullara v.s. ye verasetle geçebiliyordu[8].

Bu birlik kumandanları yani onbine kumanda eden zat, ekseriya kibar Moğollardan, eski kabile reisleri ile evlâtlarından v. s. olup bu suretle şerefli mevkiler işgal ederler ve azimli faaliyetlerle kendilerini gösterirlerdi[9]. Kumandanlık alâmeti (*Tuğ*) du[10]; sefer alâmeti olarak da sancaktan başka ekseriya bir şahin senbolünü taşıyan türlü şekillerde fliâmalar da mevcuttu[11].

Muayyen harekât için hazırlanan moğol ordusu büyüklüğüne göre binlik veya bir kaç binlik birlikler halinde bölümlere ayrılır ve Çin örneğine göre sağ kanad (*Bara'un ġar*) ve sol kanad (*Dsaḫon ġar*) ve bir de merkez (*ḳul*) kısımlarına taksim edilirdi[12]. Bu ordu birliklerinin başında devletin en tecrübeli kumandanları bulunurdu. Bundan başka bütün kuvvetlerin başında-hükümdarla beraber bir baş kumandan da vardı. Çingiz Ḫān zamanında Tūlūy[13] baş kumandandı; İlhanlılar zamanında bu mevkie bilhassa liyakatli generaller geçerlerdi; bunlara "Beylerbeyi„ (*Bīglār Bīgī*[14]) ve İranlı'lar tarafından da ekseriya "*Emir ül-umerā*„ veyahut da "*Mīr-i Mīrān*„ denilirdi[15] (400).

[7] Mufassal haberler için Reşīd-üd-Dīn / Berezin d 194—231.

[8] Krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 116; ve bk. yk. s. 424.

[9] Reşīd-üd-Dīn / Quatremère I 192, not 52 (s. 200 de), 264. — Çingiz Ḫān zamanında sayısı tamamen kat'ī değildi: Üan-ṭṣ[c]au pi-ṣī / Palladius'a göre (116 v. d.): üç — Krş. b. i. Barthold, *Turkestan* 386, v bu sayfada not 4.

[10] Chara Davan 73.

[11] Mes. 1246 da Göyük'ün seçiminde adları geçmektedir: Cuveynī I 208 (bir de hükümdar seçildikten sonra onun çadırının bayraklarla donatılması). Mīrḫvand (V 139, sat. 5) Ölceytü'nün Suriye seferi için yanına aldığı 100 bayraktan bahseder.—resim için krş. Chara Davan 47.

[12] Mufaddal I 489, not 1; Chara Davan 72 v. d.—«*Ḳul*» için krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 200, not 52.

[13] Bar Hebraeus 410; Abu'l Farac 395.—hükümdarlar da geçit törenleri hazırlarlardı; netekim 1305 de Ölceytü Büyük Ḫān'ın elçileri önünde: Vaṣṣāf / Bombay 475 (Krş. Ibn Baṭṭūṭa III 41).

[14] Vaṣṣāf / Bombay 284, 670 başka zaman *Emīr ul-ümerā* adını alan şahıslar için. Krş. [c]Umarī / Konst. 66 v ve buna dayanan Ḳalḳaşendī IV 424.

[15] Krş. Vaṣṣāf / Bombay 264 v. d.—Sülāmīş (Krş. yk. s. 110). 1298/99 de *Emīr ül-ümerā*'ların yalnız Küçük-Asyadan tayin edildiğini

Moğollar ordusu son derece disiplinli idi; itaatsizlik gayet nadir görülür ve ekseriya da ölümle cezalandırılırdı [16]. Her bir askerî kumandan (umumî unvan olarak *"noyon"*, *"noyan* = bey) âmirinin emrine itaate mecburdu [17]; verilen emirler vazıh olmadığı takdirde hükümdarın kararını almak lâzım gelirdi [18]. Moğol ordusunun dövüşme kudretinin mühim bir kısmı işte bu sert disiplinden ileri geliyordu. Kumandanlarla hükümdarın oğulları ve diğer prensler kendilerine verilen vazifelerin hesabını vermekle mükelleftiler [19]. Bunları umumiyetle hükümdar —veya daha evvelki zamanlarda — kabile reisi tayin ederdi; yalnız müstesna olarak madûn askerî kumandanların intihabı mafevk kumandanlara bırakılmıştı [20].

Askerî hezimetler vukuunda kumandanlar bir çok defalar cezalandırılır, hatta bazan idam edilirlerdi [21]. İdam, hiç değilse moğol devletinin ilk zamanlarında, kumandan ile maiyeti arasında mevcut bir nevi *vasallık münasebeti dolayısiyle*, askerin bölüğünü terk etmesi veya savaş meydanından kaçması halinde verilirdi [22]. Orduya davete icâbet etmiyenler ilk defasında 30 ikinci defasında 70 sopa ile ve üçüncü defasında da 37 sopadan başka bir de nefi cezasiyle cezalandırılırdı [23] (401).

sanıyor: Reşīd üd-Dīn / Viyana 266 v.—Ilhanların — Hülegü'den gayrı — hiç biri kumandan olmadıklarından başkumandanlık lâzımdı (Reşīd üd-Dīn / Viyana 284 v—286 r Ġāzān'ın kumandanlığı için ayrı bir fasıl ayırmış olmasına rağmen).

[16] Bunun her zaman vaki olmadığını Üan tṣ ͨau pi-ṣī / Palladius 146 v. d. ile Nesevī 50—52 de Tagāçār Noyon hakkındaki kayıtları göstermektedir.—Cuç i'nin serkeş durumunun Cagatay ve Ögedey tarafından bertaraf edildiği mervidir, bu arada Cuçi tasarlanan şekilde cezalandırılmış—krş. bu. iç.: Kͨartͨlis chovreba I 406, sat. 30 v. d.

[17] Mīrḫ ͮ ānd / Jaubert 107; Mirḫ ͮ and / Langlès 223 v. d.; Ricoldus 115; Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 104, 118 v. d.

[18] Mirḫ ͮ and / Langlès 224.

[19] Cüveynī I 111. — Bazı seferler bizzat Çingiz Ḫān'ın kendisi tarafından tayin edilirdi. Ayn. esr. 62.

[20] Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 107 v. d.

[21] Krş. yk. s. 418.

[22] Cüveynī I 24; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 77; ͨUmarī / Quatremère 244; Mīrḫ ͮ and / Langlès 224 v. d.; Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 116 v. d.

[23] Uan-tṣͨau pi-ṣī / Palladius 111.

Fakat moğol ordusunun büyük bir kısmı süvari (*Moritu çerik*)[24] idi. Memleketlerindeki arazi vaziyetine, mesafelerin büyüklüğüne ve Moğolların hareket kabiliyetlerine nazaran nakil vasıtası olarak ata ihtiyaç görülmekte idi. Muharipler, daha sonraki zamanlarda bile, atlarına bizzat bakmak mecburiyetinde idiler, yalnız seferberlik zamanında veya harpte atlarını kaybedenlere yenisi verilirdi[25]. Ekseri kadınların da iştirak ettiği[26] Çingiz Ḫān savaşlarında moğol kıtalarının, açık harp meydanında münhasıran süvariden terekküb etmiş olmaları muhtemeldir.

Askerlik hususunda[27] kullanılmaları icab eden esirler bilhassa piyade (*Yabuğan çerik*) ye alınırlardı[28]. Esirleri bu yolda kullanmak mümkün olmadığı zamanlarda ise[29], mevcudiyetlerini korumak için beslemek zorunda oldukları kendi memleketlerinin askerleriyle, tâbi devletlerin yardımcı kıtaları bunların yerine, geçerdi. Takriben İlhan devletinin teşekkülüne kadar bir çok Ḫitay'ler Çurçen'ler[30] o zamandanberi de doğrudan doğruya *Tāzīk* tesmiye edilen fakat aynı zamanda islâm müfrezelerinin bir kısmını teşkil etmesi muhtemel olan İran'lılar bu memleket dahilinde toplanan askerleri teşkil ederdi. Bunlar eskisi gibi başlıca piyade olarak kullanılırdı[31].

Ermenilerden başka, cüret ve cesaretçe şöhrete sahib Mo-

[24] Chara Davan 73.—Nomad ve binici millet olmak bakımından Moğollarda atın rolü hak. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 36—39.

[25] Hiç olmazsa 1303 de Ġāzān'ın Suriye seferinde böyle: Vaṣṣāf/ Bombay 413. — İşin icabına göre daha evvel de başka türlü olamaz.

[26] Krş. yk. s. 434.

[27] Krş. Mufaḍḍal III 12 (önsöz).

[28] Krş. aş. «*Esirler*» faslının ortası ve Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 102.

[29] Altun Ordu ve Mısır ile olan savaşlarda bu mümkün değildi; çünki bu Memleketler hiç bir zaman yenilememişlerdi ve mübadele için — hiç olmazsa kibar — esirler hazır tutulurdu. - Krş. aş. s. «*Esirler*» faslının sonu.

[30] Ü an-tṣʿau pi-ṣī/ Palladius 223; Reşīd üd-Dīn/ Berezin d 214.

[31] Le Strange (Ḥamd Ollāh II 54, not 1) İranın eyaletlerinde «*Tūmān - Mıntaka*» larının (Ḥamd Ollāh I 47, 48, 55, 67, 81, 82, 83, 86 v. s.) gerçekten her zaman Moğol ordusu için 10.000 er çıkardıklarını söylüyorsa da, bu mümkün değildir; zira aksi halde bundan muazzam bir ordu vucude gelmiş olurdu. Belki de bahse mevzu olan cihet (takriben) 10.000 halkı olan (dairelere tefrik esnasında mı ?) sancaklardır.

ğollara [32] eş olan Gürcülerin, (402) mühim rol oynadıkları [33] yardımcı kıtalar arasında ise bilâkis başlıca süvarilerin bulunduğu düşünülebilir. Dâima hususî imtiyazlara malik olan Gürcüler [34] eli silâh tutan erkekler, % 10 nisbetinde olmak üzere, bidayette bizzat Moğollar tarafından askere alınmakta idiler [35], fakat sonradan Moğollar ile Gürcülerin askere çağrılmaları islâm düşmanlığında birleşmelerinden dolayı [36] yerli kırallara bırakıldı. Maamafih orduya almak üzere İlhanlıların kuvvetle yüklendikleri bir haylı gürcü Mısır ülkesine hicrete mecbur olmuşlar ve orada Memlûk ordusu saflarına girmişlerdir [37].

Moğol ordusunun mevcudu hakkında kat'î birşey söylenemez. Devletlerin yardımcı ordularının 100.000 veya daha fazla insandan terekküp ettiği hakkındaki ifadeler şüphesiz mübalâğalıdır [38]. Reşīd üd-Dīn hazarî ordunun 129.000 suvariden (*Ḫoşiġun* Türkçe *Ḳuşun*) terekküp ettiğini, seferî ordunun ise 1.400.000 (*Çerik*) efrada çıktığını söylüyor. Ögedey'ın saltanatı başında 1.500.000 kişi beş grup halinde savaşa hazır tutulmakta imiş [39] Barthold [40] Çingiz Ḫān'ın Ḫvārizm-Şāh devletini istilâ ettiği zaman için 150.000 — 200.000 askeri olduğunu (başka harp sahalarında harp eden diğerlerinden başka) hesap etmektedir. Büyük-Ḫān'ın ordu-

[32] Vaṣṣāf / Hammer I 133.

[33] Ayn. esr. 239; Pachymeres II 457; ve krş. Malachias 35 ve yk. s. 391, Ġāzān Şam'ın (1299) teslimi hak. yazdığı tahriratta Moğol, İranlı, Ermeni, Gürcü ve «diğer» lerinden bahsediyor: Mufaḍḍal II 640; Maḳrīzī / Quatremère II. 2, 151, not (an-Nuveyrī ye göre).— ve krş. Haytonus 305 (1264/65 için).

[34] Krş, Bātū'nun övmesi, yk. s. 391 not. 59.

[35] Kᶜartᶜlis chovreba I 387 yk. — orta — orada bahsedilen 90.000 adedi (Gürcüler için) tabiatile çok yüksek tutulmuştur. — Umumu için krş. Kᶜartᶜlis chovreba, tercü. I 551, not 2.

[36] Krş. Taşᶜīṭâ 121 ve Chabot 123, not 2 «Ḳayacis» hak, söylenilen ile yk. s. 226.

[37] Krş. Kᶜartᶜlis chovreba I 383.

[38] Barthold, *Turkestan* 404. — orada kaynaklardan adetler göstermek suretile münakaşalar da vardır.

[39] Mufaḍḍal III 12, 12 not, I (Blochet nin Önsözü).

[40] Barthold, *Turkestan* 404.

sunun beşte birinden[41] ve Şube-devletlerin[42] yardımcı ordu gruplarından terekküp eden Hülegü ordusunun bu hükümdar zamanında (403) 70 bin kişilik olması icabetmektedir[43] ki, bu suretle kısmî savaşlar için gerektiği nisbette ufak kitlelerin verilmesi mümkün olabiliyordu. Filhakika buna uyan ifadelere sık sık tesadüf edilmektedir. Ne de olsa Olgierd Gorka[44] 'nın mufassal delilller ortaya koyarak Kırım tatarları için hesap ettigi şey, bence İran için de dikkate alınmağa lâyık görülmektedir. Bu da muasırların ifadelerinin gerek Türk-Tatarlarca gerekse Avrupaca çok yüksek tutulduğunu gösterir.

Moğol ordusunun bulunduğu yer hakkındaki haberler pek azdır. Şehir dışında Moğol ordu (Horden) lariyle irtibat halinde tutulan muayyen garnizonların mevcudiyyetinde asla şüphe caiz değildir. Mamafih bu ordu Moğol ihtiyaçlarına uyarak yaz kış yaylak ve kışlak değiştirmiştir[45]. Garnizonun yerini tayin etmek hükümdara ait[46] olmakla beraber bazı muayyen ülkelerin askerî bakımdan emniyetlerini sağlamak zaruriydi. Kafkasya, Küçük-Asya, ve Derbend civarındaki sınır mıntıkası—ki generallerin ceza garnizonu idi[47]—ayrıca da Fırat hududu ve Ḫorāsān bu sahaya dahil bulunuyordu. Nikūdārī'lerle Ḳarāunās'lar gibi türlü çetelerin istilâlarından da

[41] Cüveynī III 37; Reşīd-üd-Dīn/Quatremère I 128, 130. — Krş. yk. s. 59. — Bu gibi yeni ordu teşekkülleri başka yerlerde de vardı. Göyük seçildikten sonra muntazam ordunun 0/0 30 'u garpta savaşmak üzere ayrıldı: Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 94.

[42] Krş. yk. s. 59 — tam listesi için krş. Reşīd-üd-Dīn/Berezin d 228—230.

[43] Krş. Mufaḍḍal III 12 (Önsöz). — ʿUmarī/Ist, 67 r (ve Validî de 35) Abū saʿīd zamanı için gerektiği vakıt 300.000 ere kadar takviye edilecek olan 200.000 lik bir ordudan bahsediyor.

[44] Liczebnosc Tatarow krymskich i ich woysk (Kırım tatarlarının ve ordularının sayısı), Varşova 1936. («Przeglad Historyczno-Woyskowy»den özel bsk. clt, VIII, cüz 2.)

[45] Ricoldus 115. — ve krş. yk. s. 362 v. dd.

[46] Vaṣṣāf/Bombay 620. — Krş. Mufaḍḍal III 107: Garnizonun Abaḳa tarafından teftişi 1265.

[47] Herat'lı Şems üd-Dīn Kurt 1276/77 de orava gelmişti: Zamcī b 453. —Derbend Garnizonu zaten Ġāzān zamanında İranlılardan kurulmuştu: Reşīd-üd-Dīn/ Viyana 317 v.

anlaşıldığı gibi[48]— Fārs ile Kermān'ın zayıfca garnizonlara malik bulundukları aşikârdı. Basḳaḳlar bunlara karşı müdafaa teşkilâtı kurmakta güçlük çekmişlerdi — İhtiyaç halinde bazı eyâletlere askerî kıtalar göndermenin kifayetsizliğini[49] dikkate alan Ġāzān bazı garnizonları takviye etti. (404) Mamafih düşman istilâları esnasında, sonradan da bazı kuvvetli orduların hareket ettiklerini işitiyoruz. Garnizon kumandanları şehir kumandanları olan "*Şihna*" lardı[50].

Bu sabit aslî kütleden başka, muayyen bir kumandana iltihak eden diğer bazı alaylar da vardı. Herhangi bir generalin hassa alayını teşkil eden bu alayların temel kaynağı, generali her yerde takip eden en yakın kabile efradı idi. Bu keyfiyet o zaman için pek nadiren tevsik edilmekte ise de sonradan bu hal büyük mikyasta taammüm ettiginden bunun Moğollar zamanında da mevcut olduğu farz ve kabul edilebilir.

Şayet bu generallerden biri her hangi bir suretle ölecek olursa, bu kıt'a pek nadir ahvalde başka bir generalin emrine veya bir birlik halinde muntazam orduya iltihak eder ve kıt'a daha çok bir haydut çetesi haline geçerek etrafa korku ve dehşet salardı. Hvārizmı-Şāh Celāl ed-Dīn'in askerleri, onun ölümünden sonra[51] Filistin'e geçmişler ve orada tam manasiyle etrafı kasıp kavurmuşlardı; işte bu misal bir dereceye kadar İlhanlılar Devleti için de bir örnek teşkil etmiştir. İlhanlılar Devleti dahilinde çok defa Oyrat ordu yığınlarından bahsedildiğini işitiyoruz; bunlar Abaḳa ve halefleri zamanında her halde pek az övülecek bir rol oynamışlardır. Bunlar, pek muhtemel ki, Arġun'un Oyrat'lardan olan valisinin taraftarlarını teşkil ediyorlardı[52]. Asılları tamamiyle bilinmeyen Ḳarāunās'lar da[53] bu neviden rol oynamışlar ve asi prens Nīkūdār'ın (Nīgūdār) hassa efradı da bu

[48] Bu. iç. Krş. Polo / Yule 101 v. d. ve yk. s. 86 v. d.
[49] Reşīd-üd-Dīn / Viyana 317 v.
[50] Krş. ky. s. 370.
[51] Krş. yk. s. 42.
[52] Krş. Kʿartʿlis chovreba I 386, sat. 23 (b. i. terc. I, 1, 550, not 4). Abū'l-Ġāzī I 164.
[53] Krş. yk. s. 86 v. d.

yüzden Elcezire'de zarar vermiyecek bir hale konulmuştu [54]. 1300 tarihine kadar muhtelif bölge ahalisi bunların tecavüzleri altında en büyük eziyetlere katlanmışlardır. Ġāzān'ın moğol (yani asil ordu mensubu) olmıyanların silâh taşımalarını yasak etmesinin [55], bu rezaletin önünü almak için sarf ettiği mesaiden birini teşkil etmesi muhtemeldir (405).

Sık sık yapılan yağmalarla [56] fethedilen ülkelerin insafsızca tahribi sayesinde askerlere gıda tedariki kolay olduğundan İran Moğolları ilk harp seferleri esnasında ordunun iaşesini teminde nisbeten müşkülat çekmemişlerdi. Çingiz Ḫān tarafından kıtaların iaşelerini temine memur edilen Ögedey [57]'in bu hususta hemen hemen, sıkıntı çekmediği muhakkaktır. Maamafi tahrip edilen arazide veya çölde yürünürken inek, ve koyundan başka etleri yenebilen at ve develerin de yük hayvanı olarak birlikte götürülmesi emredilmişti [58].

Fakat Hülegü, seferi için hususî hazırlıklarda bulunmuştur. Ordusunun geçtiği havalide bulunan otlaklara el kondu [59]. Sonradan hatta eyalet taksimatının askerî noktai nazarlara göre yapılması [60] ve faraza Ġeyḫātū zamanında kıtaların beslenme ve yerleşmesine en yüksek idarî makamın memur edilmiş olması bu gibi hazırlıklar arasında bulunuyordu [61].

1253 senesinde askerler garbe sefer için güya 1000 çuval (? ; *Tağar*) [62] un [63], 1300 ve 1303 de Suriye harekâti için 2—5 çuval (? yiyecek) ve beş adama bir deve [64] almışlardı; bunların hepsi iki ay için yetecekti [65]. Mısır ordusu aynı müddet

[54] Krş. yk. s. 80

[55] Mīrḫᵛand V 120.

[56] «Yağma onların âdeti idi.» Mīrḫᵛand V 78 Meyāfāriḳīn'in alınması 1261 dolayısile.

[57] Bar Hebraeus 410.

[58] Mīrḫᵛand/ Jaubert 107.

[59] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 134.

[60] Krş. yk. s. 367 v. d.

[61] Faḫr üd-Dīn Aydācī: Vaṣṣāf/ Bombay 266.

[62] 1 Tağār = 100 adam (ölçü) (bugün 2,944 ile 13,8 kg. arasında değişmektedir.)

[63] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 136, not 17).

[64] Vaṣṣāf/ Bombay 413; Mīrḫᵛand V 121, 125.

[65] Vaṣṣāf/ Bombay 401.

için 55—65 dinarlık ücretten başka 10 Irdabb[66] buğday ve bir o kadar da arpa almışlardı[67]. Bu neviden kat'î ifade nadir ise de esasen miktarların değişik olmalarından dolayı pek az işe yaramaktadır.

Bidayette Moğol askerleri para almazlardı [68], fakat aldıkları zengin ganimetler, Büyük-Ḫānın hissesi ödendikten sonra da (406) bunu bol bol telâfi ediyordu[69]. Buna mukabil H ü l e g ü'nun onbinlik fırkasına 20.000 dinar bağlanmıştı ; sonradan bu miktar 50 bine kadar yükseldi [70]. Onbinliklerin kumandanı bidayette 1000 dīnār-ı rābeḥ [71] (6 bin dirhem) ve muavini münasip bir nisbette daha az alırdı [72]. İlhan devletinin kuvvetlenmesinden ve 1260 da vukubulan Ayn-Calut mevkiindeki meydan savaşı ile fütuhat selinin durdurulmasından sonra [73] bu nevi nakdî mükâfat —nisbet gittikçe artmak şartiyle— imkânı ortadan kalktı; bilhassa H ü l e g ü hâlâ yalnız ganimetin beşte ikisini alıyordu. Ganimetin baki kalan kısmı Büyük-Ḫān ile ailenin en büyüğü sıfatiyle B ā t ü 'ya [74] veya o öldükten sonra B e r k e 'ye [75] düştü. Demek oluyor ki orduya ve İlhan'a taksim edilen hisse artık büyük değildi. Ġ ā z ā n Büyük - Ḫān [76] ile olan münasebatını tanzim yolunda onun hissesine düşen miktarın (belki Suriye'de) teslimi mecburiyetini kaldırdı. Ġ ā z ā n 'ın bu hisseyi hele o zamanlar hiç olmazsa Ḥimṣ'de ordusuna dağıttığını biliyoruz [77].

66 Bir Mısır Irdabb'ı bugün 183 ile 290 Pfund arasında değişir.

67 İ b n İ y a s I 141.

68 R e ş ī d ü d-D ī n/ Viyana 314 v.; Ḫ v a n d e m ī r III 61; O h s s o n IV 420—429.

69 Urgenc şehrinin alınmasından sonra Ç i n g i z Ḫ ā n'ın oğulları buna hiç bir şey vermeyince pek ziyade öfkelenmiş ve ancak uzun bir zaman sonra onlarla barışmıştı: Ü a n-ṭ ṣ'a u p i-ṣ ī/ Palladius 148.— V l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 113 v. d.

70 Aşikâr böyle «Tümān» okumamalı.

71 Krş. yk. s. 330.

72 ʿ U m a r ī / Ist. 67 r ve v (ve V e l i d î de 35); buna dayanarak Ḳ a l ḳ a ş e n d ī IV 425.

73 Krş. yk. s. 67 v. d.

74 Krş. yk. s. 56.

75 M u f a ḍ ḍ a l I 445 (=T i e s e n h a u s e n I 177); C ü z c ā n ī 431; T i e s n h a u s e n göre (I 71) bidayette hatta 1/3 B a t ü ya veya B e r k e-ye verilecekti; öyle ki İlhanlar için yalnız 1/3 kalıyordu.

76 Krş. yk. s. 292.

77 M ī r ḫ v a n d V 122.

Gerek bu şartlar ve gerekse daimî bir ordunun beslenmesi zarureti İlhanlıları askerlere aylık bağlamaya doğru götürdü. Mamafih önceleri askerlere muayyen miktar tayin verildi. Fakat tayin miktarı oldukça az olduktan başka G e y ḫ ā t ū zamanında hükümdarın para siyaseti ve yüksek kumandanların ihtilâsları yüzünden ayrıca sekteye uğradı[78]. Vaziyete el koyan Ġ ā z ā n'ın daha 1300 tarihinde Mısır askerlerinin ücreti hakkında sorduğu soruya bir Moğol askeri şu cevabı vermişti: "Moğollar hükümdarlarına yalnız dinar ve dirhem (407) (bu onları tutmağa yetmiyecek kadar azdı) için hizmet etmezler; onlar aynı zamanda kayıtsız ve şartsız sadakate kendilerini mecubr tutarlar[79]". Filhakika Ġ ā z ā n askerlere az da olsa bir miktar para vermeyi düşünmüş ise de devlet kasasına çok büyük bir yük olan bu teşebbüsten çok geçmeden vazgeçmişti.

Nihayet Ġ ā z ā n garnizonlarına mümkün mertebe yakın bulunan araziyi[80] askerlere ıktâa karar verdi[81].

Bu kanunun icrasına ait kararnamede şöyle deniliyordu: "Bir kumāndanın (*eçen*) emri altında bin kişilik birlikler teşkil eden askerlere arazi ıktâ edilerek, iki ve üç ay içinde âlât, at ve tohumluk verilecektir[82]. Gayri menkuller (*ḫubi*) kütüklere kaydedilerek mukâtaa senetleri bir kâtibin (*Bitigçi*) yardımiyle birlik efradına tevzi edilecekti. Kâtibin vazifesi bu iş için uygun talibler bulmaktı. Bu arazinin başkasına hediye edilmesi veya satılması caiz olmadığı gibi, binlik birlik dahilinde kütüğün bir sureti mevcut olduğu için buna imkân da bırakılmamıştı[83].

78 R e ş ī d ü d - D ī n/ Viyana 320 r; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 61.

79 M ī r ḫ ᵛ a n d V 124.

80 R e ş ī d ü d - D ī n/ Viyana 317 v; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 61.

81 R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 314 V v. d. - Hᵛarezm'deki ve mes. Altun ordu hak. krş. ᶜU m a r ī / İst. 67 V (ve T i e s e n h a u s e n da I 222). — Gelişme halifeler devletinde de aynı yolu takip etmiştir: K r e m e r I 211, 285. — Umumî olarak krş. F r a n ç o i s A l p h o n s e B e l i n: *Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme*: Journal Asiatique de, seri 6, clt. XV (I.—VI. 1870), s. 187—301; bunun s. 215—222 kısmı İran Moğolları hakkındadır.

82 R e ş ī d ü d - D ī n/ Viyana 315 r. —esas olarak krş. V i l a d i m i r t s o v, *Obsc. stroy* 112.

83 R e ş ī d ü d - D ī n/ Viyana 316 v. —ve krş. B a r t h o l d, *Ani* 150 v. d.

Ölüm vukuunda ıktâ edilen arazi, evlenecek çocuklardan birine, çocuğu olmadığı takdirde yüzlük birliklere mensup bir köleye veya bir fakire verasetle intikal ettirilirdi. Askerler işe yaramadıkları takdirde onluk ve yüzlük teşekkül reislerinin karariyle iktâ edilen arazı ellerinden alınırdı; bütün değişiklikler kütüğe geçirilerek her sene kâtip tarafından tetkik edilir ve onun tavassutuyla devletin kütük umurunu tedvir eden makama[84] tevdi olunurdu[85] (408).

Askerlere, esirlerin işledikleri metrûk ve harap araziden başka meskûn arazi de verilirdi ki, bu arazinin hasılatı orduya giderdi. Ordu bu arazi sahiplerine karışamadığı gibi[86], komşu köylerin arazisine de hiç bir suretle el koyamazdı. Üçüncü bir şahsın mülkiyet iddiasında bulunmasına karşı iyice tertibat alınmıştı[87]. Ġāzān'a ait iskân pılânının neticeleri hakkında mevcut bilgilerimize nazaran kabul edebiliriz ki, askerlere para yerine arazi verilmesi ışi tam muvaffakiyetle başarılmış değildir[88].

Ġāzān bundan başka o zamana kadar pek fena durumda (yuk. bk.) olan orduda yeniden namuskârane idare tesisine çalıştı. İhtilâsları sabit olan bir çok memurlar vazifelerinden çıkarıldılar. İaşe maddelerinin (v.s.) tevzii hususunun Ġāzān tarafından islâhına rağmen yeni mübayaalar için yine de büyük miktar para kalıyordu. Ordu erzakının — ki Ġāzān'ın İslâm olmasına rağmen şarab da bu arada zikredilmektedir— bedeli o zamana kadarki miktarın altıda birinden sekizde birine kadar düşmüştü[89].

Bu para Hülegü zamanından beri[90] artık pek o kadar ıslâhına girişilmemiş olan ordunun büyültülmesine de müsaitti. Hükümdar bundan maada Suriye hezimetinden sonra cebrî bir

[84] Krş. yk. s. 346.
[85] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 317 r; Ḫᵛandemīr III 62.
[86] Prenslerle diğer şahısların bu neviden müdahalelerini, devlet ve orduya ait araziden özel maksatlar için para alıp sarfetmeyi şiddetle yasak eden Geyḫātū'nun bir kanunu da isbat etmektedir. Vaṣṣāf / Bombay 269 v. d.
[87] Reşīd üd-Dīn / Viyana 316 r; Ḫᵛandemīr III 62.
[88] Krş. yk. s. 349 v.d.
[89] Reşīd üd-Dīn / Viyana 322 v.d.
[90] Krş. Mīrḫᵛand V 81.

asker toplama usulüne müracaat etmişti ki bu arada Fārs ve Elcezire —ki askeri kuvvetlerinden, başka bir yerde bahsedilmektedir— de vardı[91]. Mükellefiyet efradının künyeleri kaydedilmiş ve her ay kat'î teftişlerinin yapılması emrolunmuştu[92]. Aynı zamanda müdafaa vergisi tarh olunmuş[93] ve kadın otağlarına tahsis edilen kasa da bu hususda ağzını açmağa mecbur tutulmuştu[94].

Ordu hakkında verilen tafsilât Ġāzān'ın ıslahat teşebbüsleri haberi ile kapanıyor. İnkişaf eskisi gibi yolunda devam etmiş, Ġāzān'ın faaliyeti ise muhtemelen derin iz bırakmadan geçip gitmiştir (409).

Silâhlar

Moğolların Orta ve garbî Asya'yı istilâlarında kullandıkları silahlar[95] iki âmilden müteessir olmuştur: 1) bunların süvari millet olmaları 2) bidayette demirin noksan bulunması. Buna göre Moğolların başlıca silahları ok ve yaydan ibaretti ve her moğol bu silahtan birer tane edinmeğe mecburdu; iki veya üç silâhı birden taşıyanlar da pek çoktu. Bundan başka ucu çengelli mızraklarla tek ağızlı kılıçlar da vardı; fakat bunlar vurmaktan ziyade batırmak için kullanılırdı[96]. Oklar ağaçtandı[97], ön tarafında uçları pek keskin iki ağızlı boynuzla, kemik veya demirle mücehhezdi[98]. Oklar atılacakları mesafeye göre kısa

[91] Vaṣṣāf / Bombay 414 v.d.

[92] Reşīd üd-Dīn / Viyana 317 v; krş. Vaṣṣāf / Bombay 362.

[93] Vaṣṣāf / Bombay 414 v.d.

[94] Reşīd üd-Dīn / Viyana 323 r. - Krş. yk. s. 432.

[95] Krş. Chara Davan 76 v.dd., Howorth IV b. 81 v.dd. — Silâh koleksiyonlarını daha etraflıca incelemediğim için burada yalnız bir taslaktan başka bir şey sunamıyacağım. Bilha. bu kısımda bütün Türk kavimlerinin önceki ve sonraki zamanları mukayeseli bir şekilde incelemek gerektiği halde, dediğim gibi, eserimizin kadrosuna böyle bir tetkiki almak mümkün olmadı. Resimler de koymak gerekirken bundan vaz geçmek zorunda kaldım.

[96] D̲ehebī / Somogyi 125.

[97] «Nuṣṣāb» ayn. esr.

[98] Cüveynī I 173; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 81; Ṭṣ'an tṣ'un (Bretschneider, *Med. Res.* I 90) çelikten bahsediyor. —Bundan başka av okları da vardı: Johann von Plano Carpini / Wyngaert 80 ve gümüş uçlu süs ve ziynet okları: Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 253. — Kör oklarla ateş hk. krş. yk. s. 415.

veya uzun olur ve her savaşın başında muayyen miktar hazırlanmış bulunurdu[99]. Vücutları kuvvetli[100] olan Moğollar devamlı çalışmalar sayesinde bu sanatta mükemmel atıcı ve üstat olmuşlardı[101]. Mızrak sapları da yine ağaçtan yapılırdı.

Zırhların büyük bir kısmı demir noksanından ötürü deridendi; bazan da işlenmemiş deriler vücudda korunmak için taşınırdı. İnsanların taşıdıkları zırhlar dört parçadan müteşekkildi; bir parça oyluktan boyuna, diğer bir parça da sırtta enseden baldırlara (410) kadar uzanırdı; üçüncü ve dördüncü parçalar da kol ve bacak kısımlarını örtmek için takılırdı. Bu zırhların en iyileri demir bir safiha ile tekemmül ettirilmişti[102]. kaçmamaları için Moğolların Sırtlarında zırh bulunmadığını *Matthaeus Parisiensis* haber veriyorsa da[103] bu haber başkaca teyit edilmemiştir. *Matthaeus* harp hususunda bazı yanlış haberler de vermiştir[104]. Zırhların bu parçaları demir kopçalarla birbirine bağlanırdı; yalnız hükümdarın demirden bir zincirli zırhı ile bacak zırhları vardı. Diğer Moğolların zırhları ise ağaçtandı[105]. Moğolların bilhassa çok kötü havalarda taşımak üzere yağmurlukları da vardı[106].

Miğferler daima demirdendi; bu miğferlerin ense zırhı ve kayıştan bağları da vardı[107].

Atlara da deriden zırhlar giydirilir, başlarının üstüne de demir levha konurdu[108].

[99] Kāydü'nun askerleri (Kr. yk. s 80) 1274'de her iki neviden de almak mecburiyetinde idiler: Polo / Lemke 511 || Polo / Pauthier 723.

[100] Ts'an tș^cun (Bretschneider, *Med. Res.* I 90.

[101] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 50; K^cart^clis chovreba I 343, sat. 7—10; Polo / Lemke 178 v. d: Matthaeus Parisiensis VI (Addit). 114. Krş. aş. «av» faslı.

[102] Wilhelm von Rubruck / Wyngaeret 318; Polo / Lemke 178 v. d; Matthaeus Parisiensis IV 76—78 (Rusyalı) Piskopos Peter).

[103] Matthaeus Parisiensis III 488.

[104] O, Moğolların muhasara makinesine malik bulunmadıklarını haber vermektedir: Matthaeus, VI 114.

[105] Cüveynī I 15; Mustavfī I 559.

[106] Kr. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 22.

[107] Krş. Makrīzī / Quatremère I, 1, 235.

[108] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 77 — 80; orada pek çok tafsilât var.

Kalkanlar inek veya başka bir hayvan derisinden veya hasırdan yapılmakta idi [109].

Moğolların, İran'da ve diğer komşu memleketlerde yerleştikeri zaman işlerine gelirse hemen derhal yerli halkın silahlarını kullanmağa başlamış oldukları muhakkaktır[110]. Evvelce bilhassa demir fıkdanından dolayı başka maddelerden imal ettikleri eşyayı artık demirden yapabiliyorlardı. Bu silâh techizatına ait daha mufassal tetkiklerde bulunmak — bu silâhlar hakkında gerekli umumî bilgimiz olmadığından — bence mümkün olamamıştır.

Moğolların yanlarında taşıdıkları muhasara makineleri de bilhassa mühimdi [111]; bunlar Çin'den (411) alınmış olup uzun zaman, meselâ daha Hülegü 1253 seferinde [112] de halâ Çin ustaları tarafından yapılmakta ve kullanılmakta bulunmuştur. Bunların yerliler veya dehalet eden Mısır'lı mühendisler [113] tarafından yapılması sonradan ve tedricen olmuştur [114]. Bundan başka İlhanlılar zamanında " Frank „ makineleri de vardi ki Çinli'ler bundan haberdar değildiler [115]. Bu makineler, yine Çin'liler tarafından yapılıp sokak savaşla-

[109] Vaṣṣāf / Hammer I 141; Mailla IX 167; Mīrḫᵛand V 87.

[110] Haytonus 268'de de böyle.

[111] 1229'da Çin'de kullanılmış: Reşīd üd-Dīn / blochet II 25.— 1256'da Alamūt önünde: Reinaud ve Favé, Nr. 2 s. 295, not 2. — 1258'de Bağdat önünde: Ibn al-Fūṭī 325; Reşīd üd-Dīn / Quatremére I 284—290—1259'da Meyāfārikīn önünd: ayn. eser. I 368, 384; Mīrḫᵛand v 78. — 1261'de Mārdīn önünde: Mīrḫᵛand V 78. — 1262 de: Vaṣṣāf / Bombay 186. — 1299'da Herāt önünde: Mīrḫᵛand V 119 (ve Krş. *Tariḫ-i Sīstān* 403 bu memleket hak).— 1300'de Şam önünde: Mīrḫᵛand V 122.— 1312'de Suriye'de: ayn. eser. 139— ve krş. Gaubil 34, 207, 209; Mailla IX 160.— Onların diğer benzeri âletlere karşı hususiyetlerinin izahı için her şeyden önce Çin haberlerini bir araya toplamaklığımız gerekir ki bu benim için mümkün değildi.

[112] Cüveynī III 37; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 132; Mīrḫᵛand V 70.

[113] Bunlar da muhasara makinaları ile neft atan aletler için uzmanlardı: Makrīzī/ Quatremère II, 2, 147.

[114] Mufaḍḍal III 222; Mīrḫᵛand V 122.

[115] Denildiğine göre Baᶜalbakk'lı bir mühendis tarafından inşa edilmiş: Mīrḫᵛand V 63 (1265). — Krş. Gaubil 155 ve Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 132, not 14 (s. 136 da) ve 284, not 95 (s. 284—292) deki liste.

rında da kullanılan[116] neft fıçıları[117] ile beraber düşmanlarına karşı Moğollara üstünlük sağlıyordu. Bir de muhasara için kullanılan hususî toplar vardı[118]. Bu harp aletlerinin tam miktarı nadiren bildirilmekte olup Hülegü'nün yanında 1.000 Çin topçu ustası bulunuyormuş[119]; Ölceytü 1312 senesinde Suriye'ye 90 mancınık (Radwerfer) nakli için 2.500 deve, 11.000 demir ok ve 100 şişe (*Ḳārūre*) neft ve tutuşan yağ[120] götürmüştü.

O zamanlar posta güvercinlerinin yalnız Mısır'lılar tarafından kullanıldığı haber verilmektedir[121]. Yağmur yağdıran taşın da kullanıldığı hakkında evvelce başka bir vesile ile malûmat vermiştik[122].

Silâhları bidayette bizzat askerler yaparlardı[123]; biz ve iğne gibi bazı âletleri de (412) yanlarında taşımak mecburiyetinde idiler[124]. Fakat bu mecburiyet, sonradan savaşların uzun sürmesinden ve bu âletlerin çok miktarda kullanılmasından dolayı tutulamadı; Abaḳa bu yüzden silâh teslimatına ait işleri teşkilâtlandırmağa çalıştı. Halkın ihtiyacı için her şehir ve mahallede silâh imalâtçısı bulundurdu; bu ustalar her sene muayyen miktar silâh teslim etmekle mükellef tutuldular. Bundan başka Nevvāb-ı umera'-i Ḳūrçī idaresinde türlü silâh imalâthaneleri (*Kārḫāne-i silāḥ*) da vardı. Maamafih her sene silâh teslimi ile mükellef tutulan ve ekserisi Moğol veya Uygur olan memurlar birçok ihtilaslarda bulundular ve âdeta bu hırsızlığı bir nevi meslek haline soktular. "Müslümanlar ve Yahudiler„ adı verilen bir topluluğun teslim etmediği silâhlara mukabil

[116] Daha fazla malûmat Reinaud ve Favé (Nr. 2). 263 v. dd., 283 v. dd. — böyleleri 1307 Gilān'da da kullanılmış (Krş. s. 122 v. d.): Ḳāşānī 43 v.

[117] Cüveynī I 96.

[118] Krş. Ḫvandemīr III 67 (1305) deki liste.

[119] Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 284 v. d.

[120] Mīrḫvand V 139.

[121] Vaṣṣāf/ Hammer I 177 (al-Bīra önünde 1272/73; Björkman 42.

[122] Krş. yk. s. 191 v. d.

[123] Ḫvarīzm-Şāh'ın casusları Şah'a böyle haber verdiler: Ibn al-Aṣīr XII 236. — Krş. Mīrḫvand/ Jaubert 107.

[124] Mīrḫvand/ Langlès 222 v. d.

para almak ve mirî arazî (Domän) temellük etmek suretiyle büyük hilekârlıklara sapmasına imkan verdiler[125]. Ucsuz bucaksız ihtikârlara umumiyetle yol açılmış oldu[126].

Ġāzān'ın saltanatı başında sayısı çok az ve hele evsafı çok kötü silâhların tersaneye verilmesine rağmen, her sene bu suretle 300 — 400 bin dinar israf edilmekte idi. Bunun üzerine Ġāzān her şehrin vereceği silâh adedini tesbit ederek devletin kontrolu altına koydu. Böylece kavgaların önü alındığı gibi istihsal de yükseldi. Buna rağmen silâh ustaları en iyi silâhlarını el altından pazarda satmağa muvaffak oldular; hükümdar bu ahlâksızlığı menedemediyse de hiç olmazsa saltanatı zamanında silâhların teslim fiatlarını indirmeğe muvaffak oldu[127].

Harp etme usulü

Moğollar bir sefer açmadan evvel, üzerlerine yürümek istedikleri milletlere, Hülegü zamanına kadar[128] elçi göndererek onları boyun eğmeye daveti âdet edinmişlerdi. Çingiz Ḫān'da bu yolda hareketi emretmişti[129]. Bu ülke hükümdarları emre itaat ettikleri takdirde (413) umumiyetle kıllarına hata gelmemekte idi[130]. Şayet ülkelerin köy veya şehir halkı — ekseriya vaki olduğu üzere — Moğol elçilerini öldürecek olurlarsa, Moğollar galib geldikleri takdirde bu halkın mukadderatı taayyün etmiş demekti[131]. Bu akibetten kurtulan hakikatte yalnız Mısır'lılar olmuştur. Moğollar bu düşmanlariyle sonuna kadar savaşıp sonra bunları teslime mecbur edince hayatlarını koruyacaklarına yemin ederler[132], fakat bu yeminlerini tutmazlardı[133].

[125] Reşıd üd-Dīn/ Viyana 318 r ve v. — Krş. Ohsson IV 387—397, 431—433. [126] Krş. John 322 v. d.

[127] Reşīd üd-Dīn/ Viyana 324 v — 325 v; Ḫvandemīr III 62.

[128] Möngke için krş. Mīrḫvand V 59, Hülegü için; ayn. esr. 70.

[129] Bar Hebraeus 411 — Altunian 74—82 harp usulü hak. Ermeni haberlerini bir arava getirmektedir.

[130] Cüveynī I 68; krş. yk. s. 390.

[131] Krş. Bar Hebraeus 411.

[132] İlk zamanlarda bir yemini kuvvetlendirmek için ekseriya altun bir yüzük kana veya suya batırılır ve sonra o mayi içilirdi: Kʿartʿlis chovreba I 361, sat. 6—8 (krş. yk. s. 189).

[133] Mīrḫvand V 78.

Düşmanlariyle açık sahra harplerinde savşan Moğollar bu savaşlarda kısmen büyük kitleleri bir anda bir yere yığmak gibi Çinlilerden aldıkları bazı harp kaidelerini tatbik ederlerdi.[134] Bu arada bazı hücum kıtalarını düşmana saldırtmak âdetleri idi; bu kuvvetlerin vazifesi sırf düşmanı şaşırtmak[135] ve böylelikle esas ordularına yol açmaktı[136]; asıl kuvvet ise bundan sonra her şeyi tahrip eder ve düşman kuvvetini imha edinceye kadar döğüşürdü. Düşman safları üç dört ok yaylımı ile sarsılır ve böylece saflar yarılmağa olgun hale getirilirdi. Şayet Moğollar bunda muvaffak olamazlarsa, kendilerini takip eden düşmanı bir kapana düşürmek için[137], ordularını geri çekiyor gibi yaparlar ve kapana düşen düşmanı imhaya savaşırlardı. Herhalde ok savaşını — bu nevi savaşı pusudan idare ettikleri zaman da dahil — mümkün mertebe uzatmağa çalışırlar ve ancak ondan sonra yakından savaşa girişirlerdi. Karşılarına çok üstün düşman çıkarsa, hemen geri çekilirler ve etrafta tahribat yapmak suretiyle düşman ordusunu mümkün mertebe çok kısımlara bölmeğe çalışırlardı (414).

Moğollar her şeyden evvel düşmanı her defasında çevirmeğe gayret ederler ve ilk savaşlarda aldıkları esirleri de savaşa sokarlardı[138]. Rivayete göre bunlar fırsat zuhurunda insan şeklindeki kuklaları ata bindirerek düşmanda çok oldukları zannını uyandırmak isterlerdi; esirleri sıralamak da aynı tesiri uyandırırdı[139]. Çevrilen düşmanı bölerek ve münferid kısımlarını daha iyi imha edebilmek üzere muhasara çenberinin bir yerini gevşeterek düşmanda kaçmak imkânını uyandırırlardı[140].

[134] Mufaḍḍal III 11 (önsöz). — Bunun hak. ve umumiyetle stratejik meseleler üzerinde hususî bir fikrim yok.

[135] Moğolların harp usulleri hak. Krş. Macar Dominiken papası Julian'ın *Augustin Theiner* deki mektubu: *Vetera monumenta historica, Ungariam sacram illustrantia*, Rom 1859. s. 153 ve Michael Choniates (yanlış olarak «Akominatos» denir) *De Manuele Comneno II.* 124 ve bir de Haytonus 338 v. d.

[136] Ve dahi krş. Ibn al-Asīr XII 240 (samarkand 1220).

[137] Zehebī / Somogyi 125; Ibn al-Asīr XII 220.

[138] «Âdet üzere» böyle 1221 Merāge de: Ibn al-Asīr XII 247.

[139] Nisbet dahilinde 70 esir: 1 Moğol 1220 de Samarkand önünde: Ibn al-Asīr XII 240.

[140] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 80—82.

Moğollar, şaşırtıcı mücadele ve çevirme teknikleriyle, pusularıyle, manevra kabiliyetleriyle ve büyük kitleler ileri sürmekle ve nihayet mükemmel ok atıcılık mahareti ile bu savaş tarzını bilmiyen düşmanlarına karşı sarih ve kat'î muvaffakiyetler kazanırlardı. Ancak muhasım Mısır Memlükleri, hep aynı metodla Moğollara karşı çıkmak sayesinde sonuna kadar yenilmez bir düşman olarak onlara karşı dayanmağa muvaffak olmuşlardır.

Moğolların kale muhasarası için kullandıkları savaş tarzı Orta ve Garbî-Asya için de yeni idi. Bu savaşlarda Moğollar yeni sistem muhasara makineleri (mancinik)[141] kullanırlar ve bunlarla taş ve odun kütükleri atarlardı[142]. Bundan başka çarklarla[143] neft fıçıları da işlerine yarardı[144]. Bu vasıtalarla Semerkand (1220)[145], Mārdīn (1259/60)[146] ve Meyāfarikīn (1259/61)[147] gibi kendilerini bütün kuvvetleriyle müdafaa eden kaleleri yıkmışlardı. Şayet Moğollar fethettikleri şehirleri tamamiyle yerle bir edemezlerse[148] hiç olmazsa şehir surlarını—kale olarak kullanmıyacaklarsa—yıkarlardı[149]. Kendi istekleriyle boyun eğen şehirler (415) ilk zamanlarda "iyi„, egmeyenler "kötü„ lakabını almışlardı[150]. Kazmacı neferi ve lağımcı[151] ların kulla-

[141] Krş. yk. s. 448.

[142] Kazvīnī II 345.

[143] Vaṣṣāf / Bombay 424 (1260 Şebānkäre). — 1312: Ayn. esr. 555.

[144] Bunlar Bohārā önünde özel başarılar elde ettiler: Cüveynī I 100 ve Nişapur önünde: ayn. esr. 139; Mīrḫvānd / Jaubert 154. — 1257 / 58 de Bağdad önünde: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 292; Abū'l-Farac 463; Vaṣṣāf / Hammer I 69 v. d. — ve dahi krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 83. ve yk. ş. 449.

[145] Krş. yk. s. 34.

[146] Krş. yk s. 69.

[147] Reşīd üd-Dīn / Quataemère I 368; Abū'l-Farac 483. — krş. yk. s. 69.

[148] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 83; Mailla IX 187 v. d.

[149] Sivas da 1241 de böyle: Abū'l-Farac 440.

[150] Bu. hak. krş. misaller: Barthold, *Turk.* 443; Barthold / Stube 66 v. d.

[151] Naḳḳāb: Krş. mes. Ibn al-Aṣīr XII 239 veya (Segnāḳ önünde): Cüveynī I 69. — ve dahi Çinde: Johann von Plano Carpini / Wyngaert 57.

nılması ile esirlerin merhametsizce ileri sürülmesi Garbî-Asya orduları için yeni idi. Şayet müdafiler kahramanca savaşıp Moğolların bütün bu ileri harp tekniğine karşı muzaffer olurlarsa, o zaman bunlar şehir surlarına merdiven dayamak,[152] şehrin etrafına fırdolayı sed örmek[153] suretiyle şehri kilit altına almak vs. gibi ibtidaî savaş tarzına da lüzumunda başvururlardı. Bundan başka hendeklerin taşla doldurulması, dumana boğulması, sun'î seller vücuda getirilmesi[154] ve nehir kenarlarındaki şehirlere taarruz esnasında da ağır yüklü sallara müracaat edilmesi hep bu ibtidaî vasıtalardandı.

Esirler

Moğollar, memleketlerine saldırdıkları halka, zaferden sonra tatbik ettikleri hareket hattı ile, savaşlarda açtıkları yaradan daha büyük yaralar açarlardı. Bu hal muhakkak surette birçok bölgelerin tenhalaşmasına sebep olduğundan bu kötü durum İlhanları bir haylı düşündürürdü[155]. Bu tecavüzler ister askerî sebeplerden, isterse öldürülen bir elçinin haklı olarak öcünü almaktan ileri gelsin, veyahut da fatihlerin gerilerinde çıkan fitneler yüzünden olsun, Moğolların zulümleri — her türlüsüne (416) alışkın olan şarkta bile — dünyanın nefretini uyandırmıştır[156].

Moğollar bir şehri fethedince yakaladıkları bütün şehir halkını surları terk ile dışarda toplanmağa icbar ederlerdi. Burada halk cins ve yaşlarına göre ayrılır, erkekler arasında

[152] Krş. Cüveynî I 113; Mîrhvand / Jaubert 116.

[153] Krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 82; Nesevî 40, 71; Alamût önünde 1256: Reşîd üd-Dîn / Quatremère I 170. Bağdad önünde 1258: ayn esr. 282.

[154] Su basması: Hocend de 1219: Mîrhvand / Jaubert 118; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 83; Hvarizm de 1220: Ibn al-Asır XII 257; Nesevî 93; Abû'l-Farac 410. Su bendlerinin doldurulması: 1220/1 Hvarizm istihkâmı Manşûrkûh önünde: Ibn al-Asîr XII 255.

[155] Krş. yk. s. 345.

[156] Her halde şunu da hesaba katmak gerekir ki, Moğollar bazı şartlar altında kendi saflarındaki insan hayatına bir kıymet vermezlerdi; Netekim kendileri için sadece bir yükten başka bir şey olmayan ihtiyarları öldürmüş oldukları söylenmektedir: Gomboev 658.

"bilginler„, esnaf *(urad)* veya sair güna hüner ve marifet sahipleri — ki bunlar arasında çok defa ziraatçi *(tariyaçin)* ler de vardı — hükümdarın ganimet hissesi olarak alınırdı; hükümdar da bunları "şarkta„ kendi hizmetinde kullanırdı [157]. İdarî memurların da bu arada alındıkları çok defa vakiydi [158]. Geri kalanlar ise türlü değişik muamelelere maruz kalırlardı. Yahut da — ekseriya gizledikleri mallarının yerlerini zorla öğrendikten sonra—soğuk kanlılıkla boğazlanırlardı [159]. Küçük-Ermenistan'lı Maraşal Smpad'ın büyük yığınlarını gördüğü cesetleri [160] hayvanlara yem olarak bırakmışlardı [161]. Bu ahalinin harpte kullanılması da (aşağıya bak) mümkün ahvaldendi; bunların sadece şehirlerden çıkarılması istisnaî hallerdendi [162]. Rivayete nazaran kadın ve çocuklar köle olarak tutulurdu [163]; gerçekte ise (417) bunlar arasında tereddütsüz boğazlananlar sayısız yığınlar teşkil ederlerdi. Hattâ Ḫᵛārizm-Şāh'ın annesi Turkān Ḫātun bile, en acıklı şartlar altında bir müddet

[157] *Çingiz Ḫān* bunların korunmasını emretmişti: Bar Hebraeus 411. — 1220 de Samarḳand da: Mīrḫᵛand / Jaubert 123. — Nişapur: Zehebī / Somogyi 125; Mīrḫᵛand/Jaubert 155. —1220/21 Ḫᵛārizm: Cüveynī; I 101; Abū'l-Farac 410; Mīrḫᵛand/ Jaubert 138; Vladimirtsov *Obsc. stroy* 115. — Alman altun madencileri (Şlesya dan mı ?) ve tüfenkçileri Moğolistana bu yolda gelmişlerdi: Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 144; Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 92; ve dahi krş. Zyriak 237. — v. dahi Hülegü Mossul'da bu hareketi tatbik etti: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 180, 388.

[158] Mes. *Chinesen und Uiguren*. krş. yk. s. 49 v. d. bir gürcü yargıç: Mīrḫᵛand / Jaubert 158.

[159] 1218 de Banāket de böyle: Cüveynī I 70 ve Samarḳand de: Mīrḫᵛand / Jaubert 138. — 1220/21 de Merv ve Nişapur da: Ibn al-Asīr XII 256.— Keza Halep civarında bir istihkâmda 1259: Mīrḫᵛand V 77. — Bazan da tamamiyle keyfe tabi olarak korumak veya yok etmek suretiyle hareket edilirdi, 1231 de Elcezire de olduğu gibi: Bar Hebraeus 469; Abū'l-Farac 436.

[160] Bu, keyfiyeti mektupla Kıbrıs hükümdarı Heinrich von Lusignan'a haber veriyor. Wilhelm von Rubruck / Risch 7 de basılmış.

[161] Daha hâlâ 1288: Mīrḫᵛand V 107.—Ruslarla Bulgarların yenilmesinden sonra, denildiğine göre, 270.000 halis kulak Büyük Hān'a gönderilmiştir: Bar Hebraeus 465; v. dahi krş. Cüveynī I 153.

[162] Böylece 1218 de Sey̆nāk de: Cüveynī I 67.

[163] Moğollar kadın esirlere itibar ederlerdi / Zyriak 212. — En güzelleri ise hükümdar için seçilirdi, krş. yk. s. 275 v. d.

Çingiz Ḫān'ın esiri olarak yaşadıktan sonra, idam edilmişti [164].

Şayet eli silâh tutan erkekler Moğol muhariplerine kölelik etmek üzere ayrılmamışlarsa [165], ilk fethedilecek şehirler için hücum kıtaları bunlardan teşkil edilirdi [166]. Onların saflarında yer alan Moğcllar, bunların kaçmamaları için tedbir alırlardı [167]. Yüz geri edenleri muhakkak bir ölüm beklerdi; Hücuma kalktıkları takdirde hiç olmazsa bir kısmı için hayatlarını kurtarmak ümidi vardı.

Saltanatta değişiklik vukuunda cezalar affedilirken esirler de azad edilirlerdi [168]; fidye ile kurtulmak da mümkündü [169]. Bunun ne genişlikte vukubulduğu bilinememektedir.

Çingiz Ḫān bütün avâkıbı ile bu harekati icra ededursun Hülegü bu hususta zamanın icaplarını göz önünde tutmaya mecbur olmuştu. Seneler süren savaşlardan sonra Moğollar tarafından fethedilen Meyafārikīn ile Alamūt ahalisi, memleketleri zabtedildikten sonra hemen kâmilen öldürülmüşlerdi. Fakat daha evvel Bağdâd'da hıristiyanlar ve şîîler gibi bazı halk tabakaları [170], imtiyazlı bir muamele görüyorlar ve çok sayıda (418) Moğolları İlhanlıların esaretine düşürmüş olan Altınordu savaşları neticesinde Moğolların — hatta Ḫōca gibi bilhassa mütemayiz esirlerden bazılarını daha 1261 de Şōmāḫī (Şemacha)

[164] Nesvī 40 v. d.

[165] 1220/21 Merv: Mīrḫᵛand/ Jaubert 151.—1221 Termez de Cüveynī I 102. 1230 Nanking de: Bar Hebraeus 464. — Ögedey'in etrafında pek çok Hatay köleleri vardı: Reşīd üd-Dīn / Blochet II 70. — onlara yapılan acınacak tarzda muamele, gıda giyim v. s. Bk. krş. Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 91 v. d.

[166] Böylece kesin olarak Johann von Plano Carpini / Wyngaert 83 v. d.; Matthaeus Parisiensis III 487 v. d. — 1218 de Banāket de böyle (ahalisinin hepsi birden herhalde ölmüş değildir ya? krş. yk. s. 454 not 159): Mīrḫᵛand / Jaubert 140. — 1221 Termiz: ayn. esr. 140.— 1220 de esirler Bohara ve Samarkand'de: İbn al-Asīr XII 240; Nesevī 53; Üan-tşᶜau pi-şï / Palladius 224; Patkanov II 20. — keza Horāsān şehirlerinin halkı. İbn al-Asīr XII 255.

[167] Mīrḫᵛand/ Jaubert 118. —Krş. yk. s. 438.

[168] 1251 Möngke böyle: Bar Hebraeus 489. — krş. yk. s. 415.

[169] I. Hethum Küçük-Ermenistan kıralı, 1254/55 de seyahati esnasında pek çok hıristiyanı para ile satın alarak azad etti (krş. yk. s. 225) Zyriak 229 v. d.

[170] Krş. yk. s. 265.

havalisinde îdam etmelerine rağmen[171], — eski tarzda hareket etmeleri mümkün olmuyordu[172]. Fakat bubir istisna teşkil ediyordu. İranda moğol esirlerinin — bunlar da tabii satılabiliyordu — bulunması da müşkülat doğuruyordu. Moğolların kölelik durumları İran'lılar üzerinde öyle bir tesir yapıyordu ki bu hal hâkim milletin itibarını arttıracak bir şey değildi (hele bir İranlı'nın bir moğol hizmetkâr tutması mümkün oldugu takdirde). Ġāzān, bunun için neşrettiği bir emirde moğol esirlerinin bundan böyle yalnız saraya satılabilmesi caiz olduğunu ilân etti. Çok geçmeden etrafında 10 bin kişi toplanınca hükümdar bunları bir nevı hassa efradı haline koydu ve onlara Merāge civarını tahsis etti[173]. Hükümdar bu suretle eski moğol âdetini ihya etmiş oluyordu; bu âdet esirlerle hür olmayan diğerlerini *(boğol)* bir araya getirüp *unagan boğol* olarak hükümdarın ve büyüklerin hizmetine vermekti[174].

Esirler başka yerlerde de, hem çok eskidenberi, hem de İlhan askerlerinin hizmetinde, köle olarak kullanılmışlardır[175]. Maverāünnehir'de Yesāvur'un 1313 de esirleri doğrudan doğruya serbest bırakması nadir vukua gelen hallerdendi; rakibi Köpek[176] ona sonradan bu hareketinden dolayı kat'i itabda bulunmuştur[177].

Av

Çingiz Ḫān, Moğolların binicilik ve atıcılıktaki maharetlerini sık sık tertip edilen avlarla arttırmaya lüzum görmüştü[178]. Avcılık sayesinde aynı zamanda lüzumu olan yiyecek de tedarik edilmiş oluyordu; zira hayvan sürülerini lüzumsuz yere kullanmak bittabi doğru olamazdı. Timar sahipi Beyler (419) bu suretle arazilerinin doğrudan doğruya mahsulünü elde etmiş oluyorlardı.

[171] Reşīd üd-Dīn / Viyana 317 v. v. d.
[172] Mīrḫvānd V 81. — krş. yok. s. 74.
[173] Ḫvāndemīr III 62; krş. Velidî 39.
[174] Krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy*'deki uzun tafsilât 64—70 ve orada adı geçen fıkralar.
[175] Krş. yk. s. 445.
[176] Krş. yk. s. 128.
[177] Mīrḫvand V 140 v. d.
[178] Cüveynī I 19, 21; Bar Hebraeus 411; Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 40.

Çingiz Ḫān oğlu Coçi (Cüçi) yi kuşcu başı tayin etmiş[179] ve av için bir talimatnâme vücuda getirmişti[180]. Bu talimatnâmeye göre avcılık Moğollarla Türkler için hususî ve kibar bir meşgale teşkil ediyordu[181]; nitekim Avrupa'da da ortaçağda ve daha sonraları böyle idi.

En sevilen av nevi Doğan vasıtasiyle yapılandı[182]; bu, bilhassa kuşları ve tavşanları tutmak içindi; fakat tilki, çakal, yaban eşeği de öldürülürdü[183].

İlk defa ava çıktıkları zaman delikanlıların parmakları kana ve yağa bulaştırılarak o güne hususî ve kutsal bir önem verilirdi[184].

Kışın Çingiz Ḫān ile oğlu Ögedey her sene resmî surette avlanırlardı. Bu avlanma üç ay sürerdi[185] ve Prenslerle kibarlar da bu ava iştirak ederlerdi[186]. Çingiz Ḫān'ın av sahası Almalığ havalisi[187] idi. Ögedey Karakurum'da etrafı duvarla çevrilmiş hususî bir avlanma parkı (*sayegāh*) tesis etmişti[188]. Bu gibi avlar ve hatta sürek avları sonradan da yapılırdı[189] Nitekim Çin'de Ḳubilay[190] ve halefleri zamanında ve 1316 senesi civarında da hemen dört beş senede bir defa yapılırdı[191]. Ġāzān Büyük-Ḫān'a gönderdiği bir heyetle, Kaan'ı

[179] Cüveynī I 29; Bar Hebraeus 410; Abū'l-Farac 395; Tiesenhausen I 129, not I (an-Nuveyrī 'ye göre).

[180] Cüveynī I 20; Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 40 v. d.

[181] Mīrḫvand V 19; v. d. krş. Johann von Plano Carpini/Wyngaert 50.

[182] Haenisch 33, 50; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 73; Mīrḫvand V 64 (Ḳubilay).

[183] Cüveynī I 20; v. d. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 112 v. d.

[184] Mīrḫvand/Jaubert 170.

[185] Cüveynī I 173; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 71.

[186] Cüveynī I 111: Mīrḫvand/Langlès 225—227.

[187] Cüveynī I 21.

[188] Reşīd üd-Dīn/*Blochet II* 50; Üan-tṣʿau pi-ṣï/Palladius 159 v. d.; Mīrḫvand V 45; Abū'l-Ġāzī I 139.

[189] Krş. Polo/Pauthier 299—311.

[190] Philippe de Mézières: *Songe du vieil pèlerin*, Paris yazması, (Azīz Süryāl, Atiya) ya göre: *The Crusade of Nicopolis*, Londra (1934), s. 80; Ranking 78—81.

[191] Oderich von Portenau/Wyngaert 478 v. d.

sevindirmek için, bilhassa mükemmel okçular göndermişti[192] (420).

İran'da da avcılık İlhanlılar (mesela Abaḳa[193] Ġāzān ve Ölceytü[194]) zamanında hükümdarların çok sevdiği bir meşgale idi; maamafih avcılık burada da Çin'de olduğu gibi intizamsızdı. Ġāzān av doğanları ile pars'ların tedariki için bu hayvanları toplamakla mükellef olan memurlarının (*Ḳüşçī* ve *Bārsçī*) zulümlerine sed çekmek ve teslim edilecek hayvanların miktarını toptan bin Şahin ve 300 pars olarak tesbit etmek suretiyle bir emirnâme neşretmişti. Bu emirnâmeye göre bu hayvanlar ellerinde vesikası bulunanlara teslim edilebilecekti[195].

Moğolların çok sevdikleri başka bir spor da pehlivanlıktı; pehlivanlar yüksek itibar görürlerdi[196] (421).

[192] Vaṣṣāf / Bombay 506.—Krş. yk. s. 293.—Çagatay iyi Kemankeşleri pek tutardı: Mīrḫᵛand V 42 v. d.

[193] Reşīd üd-Dīn / Viyana 221 v; Vaṣṣāf / Hammer 1 198.

[194] 1301/2: Reşīd üd-Dīn / Viyana 270 v.—1315: Ḳāşānī 116-V (Errān da).

[195] Reşīd üd-Dīn / Viyana 326 r—327 r, 329 r ve v; Ḫᵛandemīr III 62 v. d.—Krş. Ohsson IV 440—445; Hammer II 157.—«Bārscī» için krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 163, not 20.

[196] 1229: Cüveynī I 183 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 78—80; Üan-tṣ'au pi-ṣï / Palladius 115.—Gürcü Sadun Mankaberdeli (Malachias 38: Ermeni) mükemmel bir pehlivan, olarak Hülegü nezdinde büyük bir teveccühe mazhardı: Kᶜartᶜlis chovreba I 389 yk.

UMUMÎ TESİSLER VE GÜNLÜK HAYAT

Posta

Moğol devleti gelişince her türlü haberlerin alınıp verilmesi için bir posta idaresinin hemen kurulması icabetti. Çingiz Hān bu müesseseyi kısmen Çinde ve İran[1]'da olduğu gibi eski örneklere göre kurmaya muvaffak oldu. Maamafih bu gibi tesisler, hiç değilse İran'da oldukça perişanlık arzediyordu. Büyük fatihlerin posta muvasalaları ise umumiyetle yeni icatlardandı; bu tesisin mükemmelliği bugün bile hayretlere sezadır.

Çingiz Hān, devletin en mühim muvasala yollarında beher menzili bir günlük mesafede olmak üzere posta istasyonları (*Yam*)[2] kurulmasını emretti. Bu istasyonlarda postacılar bulunacak ve devletin (*elçi*) leri için 20 beygire kadar hayvan bulundurulacaktı[3]. Bu posta istasyonları eyaletlerde naiblerin[4] ve onun üstünde olarak da "*Ṣaḥib-i Dīvān*„ların emrine verildi (422)[5].

Ögedey posta umurunu ikinci kurultayda daha da tekemmül ettirdi. Menzilleri tayin ederek hükümdar hanedanının prensleriyle irtibatı temin için hususî bir posta müdürü (*Amīr*)

[1] Mısır'da da vaktiyle oldukça iyi işleyen posta muvasalası vardı, krş. al-ʿUmarī «ZDMG. de Richard Hartman tercümesi cilt 70 (1916), s. 477—511; Björkman 40—43; Makrīzī/Quatremère II, 1, 134; Ibn Iyās I 108; Vaṣṣāf/Hammer I 177. — İslâmlığın ilk devrindeki posta muvasalası krş. Mez 465—468; orada da o zamanki posta yollarının bir cetveli vardır; başkaca Kremer I 195 — 198 ve her şeyden önce Sprenger ve Schwarz (kit. cet. Nr. 355 ve 248).

[2] Krş. b i. Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 239; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 311 a; Paul Pelliot: Sur yam ou Jam. «relais postal», T'oung Pao XXVII s. 192—195 de.

[3] Bar Hebraeus'a göre 412 top yekûn 2000. — Cüveynī I 24; Üan-tşʿau Pi-şī/Palladius 158 v. d.; Mīrḫvānd/Langlès 225. — Tatarlar Moğollarda ötedenberi özel ve saygılı bir mevki tutmakta idiler: Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 58 v. — «Elçi» kelimesi için krş. Vladimirtsov. *Turk.* él. (kit. cet. nr. 101), s. 176.

[4] Krş. yk. s. 371 v. d.

[5] Vaṣṣāf/Bombay 347. — «*Ṣāhib-i Dīvān*» hak. krş. yk. s. 308.

nasbetti[6]. Şimali Çin ile Ḳaraḳurum arasında hususî bir posta yalnız Büyük-Ḫān için işliyordu (*Narın Yam*)[7].

Çok geçmeden posta işlerinde de sui istimal başladığından Möngke bu tesisten tacirlerin istifade etmelerini men etti ; (bu emir onun zamanında tutulmuştur[8]). Postacıların yalnız vazifelerinin sevkettiği yerlere uğramaları, kendilerine tahsis edilen yiyecekleri yalnız oradan almaları hakkında bazı şiddetli talimat verdi[9]. Hülegü bu emirleri daha da genişleterek posta istasyonları bulunan yerleri her türlü vergiden muaf tuttu ve buna mukabil ora halkının posta istasyonlarını beslemeleri ve seyahat eden Moğolların yiyecekleriyle yatacakları yerleri sağlamalarını emretti[10]; ayrıca bunun gibi daha bir takım kolaylıklarla münakaleyi daha çok geliştirmeğe çalıştı[11].

İlhanlılar devletinin posta yolları umumiyetle seyahat yolları diye bilinen tanınmış yollar[12] olup bu yollardan esasen evvelce de istifade edilmişti[13]. Posta muvasala yollarının yeniden açılması hususu yalnız Büyük - Ḫān devleti için kat'î olarak zikredilmektedir[14]. Ḳubilay zamanında 1280 senesi civarında bu yollar Uygurlar memleketinde ve beş Balığ'da[15] ve bu hükümdar öldükten sonra da Tangut'lar memleketinin garp hududundan Moğolistan'daki prens Ananda[16] ülkesine kadar açılmıştı[17].

Bütün bu gayretlere rağmen posta işleri İlhanlılar devleti dahilindeki diğer kurumların akibetine uğradı: (423) Bu husus-

[6] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 42.
[7] Ayn. esr. 49, b. i. Anhang s. 27.
[8] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 69.
[9] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 312.
[10] Cüveynī III 30; Reşīd üd-Dīn / Blochet 310 v. d.; Malachias 35; Krş. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 68.
[11] Krş. aş. s. 464
[12] Krş. aş. s. 463
[13] Eski Coğrafya bilginlerinin haberleri (Paul Schwarz, kit. cilt. 248).
[14] Marco Polo / Pauthier 335—341; Oderich von Portenau / Wyngaert 477.
[15] Bretschneider, Not 189, 208.
[16] Krş. yk. s. 207.
[17] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 604, 604 m.

ta pek çok para sarfedildiği halde işler bozuldu. Bir çok istasyonlarda çok defa devlet elçileri için bir çift at bin müşkülâtla tedarik edilebiliyordu. Para her zamanki gibi memurların keselerinden akıp gidiyordu. Neticede bu elçiler başlarının çarelerine bakmak zorunda kalarak, yiyecek ve at müsadere etmek veya yanlarında bulundurmak yolunu tuttular. Resmî haberciler (elçiler) bunu bilhassa nahoş bulmadılar, bila'kis! Bu suretle büyük mikyasta bir gasp sistemini geliştirmek fırsatını buluyorlardı. Ekseriya yollarını saptırarak uzatmakla refah içinde bulunan yerlere varıyorlar ve bu yerleri tehditle haraca bağlıyorlardı. asıl muvasala yolları gittikçe harap oluyor ve haberler menzillerine büyük gecikmelerle varabiliyordu.

Buna başka bir kötülük daha katıldı. Çıkarılan bütün emirlere rağmen prensler ve kadınlar, generaller, her neviden memurlar, emirler, baskaklar ve bunlardan başka da orta ve aşağı sınıf devlet memurları kendilerinde postacı çıkarmak cüretini görüyorlar ve hem de hepsi postacılarının hükümdar postacısının (*elçi*) sahip bulunduğu haklara malik olmasını istiyorlardı. Bu suretle aynı istasyonda ekseriya yüz veya iki yüz resmî posta tatarı toplanmış oluyor, bunlar burada istedikleri gibi yerleşiyorlar, hizmetçileri vasıtasiyle mümkün olan her şeyi çalıp çırpıyorlar, yemek için tavukları, güvercinleri vuruyorlar, hattâ çocuklar üzerine bile ateş etmekten geri durmuyorlardı. Bu suretle postacıların gelmesi haberi etrafa yayılınca her tarafı korku ve dehşet sarıyor, memleketin hakikî bir derdi haline geliyordu.

Tabiî resmî postacılık o kadar verimli bir meşgale olmuştu ki, bizzat moğol büyükleri bile çocuklarını bu vazife için prenslerin emrine vermeğe can atmaya başladılar; bu arada fakir Moğollar da bu hizmete girmek istediler[18]. Bir çokları bütün hayatları boyunca postacı (*elçi*) kaldılar ve bu sıfatla uzaklardaki emlâkin idarecisi rolünü oynayarak bunların sahipleri namına iş gördüler [19]. Âdî sokak haydutları da kendilerine posta elçisi süsü veriyorlar ve hattâ bunlardan bir çokları çalmış ol-

[18] Reşīd üd-Dīn / Viyana 319 v. — Abbāsiler devrinde de bu böyle idi, krş. Mez 469.

[19] Reşīd üd-Dīn / Viyana 306 r ve v.

dukları hakikî vesikaları da gösteriyorlardı. Bunlar çeteler teşkil ederek Hindistan ve Çin'e seyahat eden kervanlara baskın yapıyorlardı [20].

Bu işlere müdahaleye lüzum ve zaruret gören ilk hükümdar yine Ġ ā z ā n oldu. Eski emri yeniden şiddetlendirdi (424) ve postacı (elçi) ların muvasala yollarından katiyen ayrılmamalarını sıkı sıkıya emretti ve ayrıca "*Elçi-Ḫāne*„ler kurdu; postacı (elçi) lar burada yerleşecekler, yatıp kalkacaklardı [21]. Posta atları ve yiyecek ise satın alınacaktı [22]. Bunların bedeli, bunları şimdiye kadar sızdıran postacı (elçi) ların ödediklerinin bir mislinden beş misline kadar çıkıyordu [23]. Buna rağmen posta elçiliği sarfiyatının o zamana kadar sarfedilen yekûnun onda birine düştüğü söyleniliyordu [24].

Bu aralık posta elçileri başka yollardan seyahati daha "gelirli„ bulmadukları için asıl muvasala yollarını ihmal ettiklerinden ve bu yollar oldukça harabiye yüz tuttuğundan Ġ ā z ā n bütün tesisatı yeniledi. Devletin bütün muvasala yollarında üçer fersah mesafe dahilinde [25] 15 beygire kadar sağlayan istasyonlar kurulacaktı. Resmî postacılar 24 saat zarfında 30—40 [26] fersenk katedeceklerdi. Süratli Posta elçileri her menzilde at değiştirmek suretiyle 60 fersenk gideceklerdi.

Bu tesisattan tek başlarına istifade etmek hakkına sahip bulunan bu posta elçilerine, sui istimali mümkün mertebe önlemek için "*Tamġa-i sebz*„ ile mühürlenmiş bir vesika verildi. Geçtikleri her istasyonda bu vesikalara, eğer vesika sahipleri zamanında menzile varmışsa ⦶, gecikmişse θ işareti konacaktı. posta emirlerini ifa etmiyenler ölüm cezasına çarptırılacaktı. Posta Hükümdarın müsaadesiyle prenslerle devlet memurlarının

[20] Ayn. esr. 306 v v. d. Ḫ v a n d e m ī r III 58 v. d. — krş. O h s s o n IV 397–409.

[21] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 331 r—382 r; Ḫ v a n d e m ī r III 58 v. d.

[22] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 308 r.

[23] Ayn. esr. 305 v.

[24] Ayn. esr. 322 v.

[25] V a ṣ ṣ ā f 'da = dört.

[26] V a ṣ ṣ ā f / yalnız 40 'dan bahsediyor. — robāṭ adı verilen bu istasyonlardan türlüsünü Ḥ a m d O l l ā h I 164—169 'da seyahat yolları kısmında zikrediyor.

da emirlerine amade tutulacaktı ki [27] bu takdirde bunlar resmî posta elçileri gibi aynı hakka malik olacaklardı. Bunlara en müstacel hallerde dahi yalnız dört at verilebilecekti. Posta memurlarının maaşları da yükseltildi.

Tasavvurda posta işi o derece teşkilatlandırılacaktı ki hükümdar devletin en uzak semtinden 3—4 günde [28] haberler alabilecekti [29]. Hakikatte ise azamî had olan 6 gün bile (425) temin edilememişti; zira Ġāzān'ın ölümü haberi ancak Ḫorāṣān'a on iki günde varabilmişti [30]. Aksi istikamette gönderilen haberler de muhakkak ki, bundan daha az bir zamanda yerine ulaşamamıştı.

Seyahatler

Moğol devleti dahilindeki seyahat şebekeleri posta yolları gibi ve belki daha da geniş ölçüde olarak mevcut tali yollara bağlanabilmişti. Bu yolları muntazam bir sistem halinde inşa ederek her tarafı bağlayan bir seyahat şebekesi temin etmek vazifesi burada da moğollara kalmıştı.

Bir çok ahvalde ve bilhassa az meskun olan havalide, istep vs. de Roma'lılar zamanındanberi garpte alıştığımız sağlam yolları hatırlamak doğru olmaz. Çok defa burada bahis mevzuu olan, üzerinde yürüne yürüne bozulmuş araba ve kervan yollarıdır; bunlar oldukça genişdirler ve Rusya'nın muhtelif havalisinde gördüğümüz yollar nevindendirler. Buna mukabil daha kalabalık yerlerde muayyen bir yolun istikameti az çok muhafaza edilmiştir.

Yolların bittabi askeri bir kıymeti de vardı ve hatta bazan sırf bu maksadla inşa edilmıştir [31].

Büyük Moğol devleti zamanında ezcümle İran dışından geçen yolların istikametleri hakkında seyahatnâmelerle kartoğrafik

[27] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XLII (as-Saḳā'ī). Bar Hebraeus da 1264'de devlet postası ile seyahat etmişti: Bar Hebraeus. *Kirchg.* II 753.

[28] Vaṣṣāf bir haftadan bahseder.

[29] Reşīd üd Dīn / Viyana 307 r ve V; Vaṣṣāf / Bombay 386 v. d.; Ḫ ᵛ aⁿ demīr III 59.

[30] Vaṣṣāf / Bombay 462.

[31] Hülegü için böyle: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 146.

eserlerden alınma bir takım malûmata sahip bulunuyoruz[32]; at ve araba muntazaman bu malûmata göre bu yollardan işlemiştir. Klavuzlar da, resmî posta elçileri için kaydettiğimiz gibi gidilmesi emredilen yollardan gitmemek temayülünde idiler. Bu cümleden olarak seyahat kafilesinin reisi, Ḳarakurum'dan ancak beş günlük mesafede iken (426) "Moğol devletinin büyüklüğünü göstermek için„[33] Wilhelm von Rubruck'un değişik yollardan 14 günde gitmesini istemişti.

İlhan devletinin yolları, Ḥamd Ollāh Mustavfī'nin rehberi[34] ve diğer bazı haberler[35] sayesinde pek iyi bilinmekte ve bunların istikametleri kolaylıkla tayin edilmektedir[36]. İlhanlılar zamanındaki yol inşaatı hakkında pek az malûmatımız vardır; Ġāzān'ın ise Fırat boyunca yeni bir yol yaptırdığını biliyoruz[37]. Her halde bu yolların pek iyi tutulmamış oldukları görülüyor; Ġāzān'ın icabında askeri harekâtın yeter bir süratle yapılamıyacağı zanniyle silahlı kuvvetlerin tevzii için yeni bir mevki vücuda getirmiş olması bunun sebeplerinden biri olsa gerektir[38].

Yazın at üstünde giderlerdi; devlet memurları ve elçiler vs. de çok defa böyle yaparlardı. Bundan başka bilhassa müteaddit kimselerin aynı zamanda seyahat edebilmeleri için Wilhelm von Rubruck'un kullandığı ve yollarda sık sık tesadüf edilen neviden iki teker-

[32] Seyahatnâmelerle beraber ayr. krş. mes. ʿUmarī / Quatremère 223—226 (Samarḳand-Peking). — Bretschneider, *Med. Res* II 3—138 (Explanation of a Mongol-Chinese Mediaeval Map of Central and Western Asia). — Soranzo 19 v. d. (von Ostasien nach Ḳara Ḳorum und Indien). — Devéria, *Notes* 426, not 1 (liste). — Ḳazvīnī II 342 (Bohārā - Samarḳand 7 günlük seyahat).

[33] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 243.

[34] Krş. kit. Cet. 32.

[35] Zyriak 467—470 (Küçük-Ermenistan kıralı I. Hethum'un seyahatı, v. d. krş. Çamçean/Klaproth 280—285). — Conosçimiento/Wyngaert 569 (ve Jiménez 78/9, 244 v. d.). — Ibn Baṭṭūṭa — Marco Polo. — Oderich von Portenau (onun seyahatinin tasviri (Wyngaert de 418—422) aşikâr hatalıdır, zira bunda Iran'ın her tarafından geçer).

[36] Ḥamd Ollāh I 163—189. — bunun ve not 3 de adı geçen caddeler için krş. Harta.

[37] Vaṣṣāf / Bombay 401. [38] Krş. yk. s. 441

lekli[39] bir arabayı güzergâhta bulmak sık sık mümkündü. Kışın ise köpekler tarafından çekilen kızak hoşa giden nakil vasıtalarındandı[40]; bu arada atlı kızakların da bulunması muhtemeldir.

Asker kafileleri at üzerinde giderlerdi. Nehirleri aşmak için hava ile şişirilmiş hayvan derisi tulumlardan istifade etmek faydalı görülmüştü. Herkes bunun içine eşyalarını, üstüne de silâhlarını koyardı. Bundan sonra moğol atını suya salar, hayvanı kuyruğundan yakalar ve tulumu birlikte çekerdi. Cereyanı tutmak için — Eğer su, atların boyunu geçmiyecek bir seviyede ise — bir çok atı birden nehre sokarlar ve bunlar (427) canlı bir mania teşkil ederlerdi. Çok eski olan bu hareketi Memlükler de biliyorlardı[41]. Nitekim Moğollar büyük cereyanları, köprü kurmadan[42] geçmişlerdi[43]. Hatta geçilmez olarak adlandırılan cereyanlar da bu arada geçilmişti[44]. Seyyah göçebeler nehirleri bu tarzda geçmekte şüphesiz devam edegelmişlerdir.

Nehirler Hülegü zamanında artık bu tarzda geçilmezdi. Bunun için köprüler kurulur ve geçitler temin olunurdu[45]. İşittiğimize göre Abaḳa zamanında, 1266—67 de Altınordu ile savaşda[46] Kur nehri üzerinde iskeleler kurulmuştu[47].

Hükümdarın bir yerden diğer bir yere bütün saray mensuplariyle birlikte kafile halinde hareket etmesi de seyahat şekillerinden birini teşkil ederdi. İbn Baṭṭūṭa Abū Saʿīd zamanında böyle bir kafileye iştirakini canlı bir

[39] Haenisch 49.

[40] Krş. Johann von Plano Carpini ve Wilhelm von Rubruck ve bir de Marco Polo/ Lemke 506. — Bilhassa Altun Orduda bu ulaştırma vasıtası çok rağbetteydi.

[41] Vaṣṣāf/Hammer I 178: 1272/73 de Fırat kenarında al-Bīra da at yerine deve kullanmak suretiyle.

[42] Mīrḫᵛand/Jaubert 108.

[43] Ibn al-Aṯīr II 241; Johann von Plano Carpini/ Wyngaert 80 v. d; Matthaeus Parisiensis III 488; *Annales de Burton* 274 (Rusyalı piskopos Peter); Niketas Choniates (yanlış olarak Akominatos), De Manuele Comneno II 124.

[44] Mīrḫᵛand V 51.

[45] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 134, 146.

[46] Krş. yk. s. 78 v.d.

[47] Reşīd üd-Dī/Quatremère I 152; Tiesenhausen I 201 (ad-Ẕahabī'ye göre).

şekilde tasvir etmişti[48]: Hükümdar, etrafında ümerası bulunduğu halde önde gitmekte olup bayrakdar, davulcu ve borazan ve onların arkasından da köleler, aralarında kornacılar da bulunan saray mızıkası, beheri yüzer kişilik iki kısım teşkil ederek gelmekte ve mola esnasında onar onar nöbetleşe çalgı çalmakta idiler. Hükümdarın etrafında bulunmayan Emirler sancak ve tabıllariyle rütbe sırasına göre ilerliyorlardı. Kafileye geç gelenlere 25 değnek vurulduktan başka kunduraları kumla doldurulup boyunlarına asılıyor, yalın ayak gitmek suretiyle cezalandırılıyordu.

Moğollar sabahleyin erkenden yola çıkarlar, öğleye doğru günün en sıcak zamanında mola verirler, öğleden sonra seyahatlerine devam ederlerdi; hareket esnasında evvelâ öncülerin Emiri atına biner, kadınlarla hükümdar onu takip ederdi; sonra bagaj yükletilir, kafılenin sonunu yine Emirler teşkil ederdi.

Umumiyetle seyahatler için hiç bir yasak konmamış idiyise de hükümdarın ölümünden sonra (meselâ Göyük (428)[49] ve Hülegü öldüğü[50] zaman) seyahat yasağı konmuştu. Bu suretle resmî matem yapılmış olduğu gibi, İlhan'ın ölümü haberinin — halefinin tahta çıkmasından evvel — süratle duyulmasının da önüne geçilmış oluyordu.

Sade kısa bir zaman için olan bu nevi manilerden daha ağır basan cihet Hülegü'den sonra tekrar başlıyan harp ve şekavetin vücuda getirdiği karışıklıklardır. Yol kesenlerin sürüsü, kaçan kölelerle ve muhtemel olarak soyulup soğana çevrilmiş köylülerle beslenerek gittikçe büyümekte ve bunların faydalanacakları bir çok gizlenecek yerler bulunmakta idi. Bunların faaliyetleri bir çok yerlerde nahoş görülmediği gibi, mallarının da taşınmasına yardım edilirdi. Bu çete hareketlerinin moğol müstevlilere karşı bir nevi küçük millî savaşlar mahiyetinde görülmüş olması muhtemeldir. Çete mensupları halk içinden çıkmış olmalarıyla — köleler

48 Ibn Baṭṭūṭa II 125—128.

49 Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 229.

50 Reşīd üd-Dīn/Vıyana 213 v; Mīrḫᵛand V 82—(az önemli) bir ölüm hadisesinin gizlenmesini şu münasebetle duyuyoruz, o da Ġāzān vasıtasiyle: Ḳāşānī 152 r (bir fıkrada).

bilindiği gibi ekseriya yerli harp esirleri idi—dolaşan ordu kütlelerinden ayırt edilmekte idi[51]. Hükümdarların maiyet teşkilâtı daha çok bunlara benzerlik gösterirlerdi; filhakika bunlar eğlence ve benzeri vesilelerle bu eğlencelerle hiç ilgisi olmıyanlardan para sızdırırlar ve böylece bayram ederlerdi. Soyulanlardan bir günde üç dört defa para sızdırıldığı vakidi[52].

Bu çetelere karşı Ġ ā z ā n da harekete geçti; bunlara yataklık edenlerle, haydutlara saklanacak yer temin edenlerin, hangi millete mensup olurlarsa olsunlar, şerik telakki edilerek ölüm cezasına çarptırılacaklarını ilân etti. Bütün yolların emniyetini sağlayacak geniş teşkilatlı bir resmî makam vücuda getirip başına bir emir geçirdi ve emirin emrine de 10 bin kişi verdi. Tehlikeli mevkilere postacılar konuldu. Bunlar harekete geçerek ya haydutların kâffesini yakalayabilecekler, yahut da ücretlerini alamıyacaklardı. Bu suretle posta efradının haydutlarla birlik olmalarının önüne geçilmiş olacaktı. Bunlar emniyetleri için seyyahlardan muayyen bir yol resmi (*Bac*), bir kervana bağlı dört eşek için yarım akça[53] (429) ve iki deve için de yine o mikdar bir para[54] alabileceklerdi. Daha fazla istenilmesi şiddetle menedilmişti; resmen asılmış levhaların — ki buna [*louḥ(i)ʿadl*] adını vermişlerdi — üzerlerine, alınacak ücret miktarı konmak suretiyle buna mani olunacaktı. Bu levhalarda o mevkide nöbet tutan posta efradının isimleri de bulunuyordu; bundan maksad adaletsiz hareket edenleri kolayca elde edebilmekti.

Şimdiye kadar haydutlarla işbirliği yapmaktan memnun olan o civar köy halkının, civarın çetelerden temizlenmiş olduğu hakkında yolculara teminat veremedikleri takdirde, yolcu kafilelerine refakat etmeleri Ġ ā z ā n tarafından emrediliyordu; bunlar böylece haydutların imhası işiyle ilgilendirilmiş oldular. Etraf gerçekten çeteden hali ise kervanlar açıkta geceliyeceklerdi[55].

[51] Krş. yk. s. 441.

[52] Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 63 v.d.

[53] Dinar ve Dirhemle değer nispetleri, o zaman için, tamamile belli değildir.

[54] Metindeki «Şir» yerine «Şotor» okumalı.

[55] R e ş ī d ü d - D ī n / Viyana 308 r — 309 r; Ḫ ᵛ a n d e m ī r III 59 v.d.

Bu tedbirlerin ne dereceye kadar müessir olduğuna dair elimizde malûmat yoktur.

Ticaret

Moğollar ihtiyaçlarını tatmin, göçebe iktisadiyatı ile avcılık mahsulünün pazarlarda satılmasını tanzim için ticarete çok evvelden ehemmiyet vermiş olduklarından ticaret fikri onlarda inkişaf etmiş bulunuyordu. Çingiz Ḫān tacirlere sanatlarının icrası için müsait şartlar ve emniyetler sağlamış[56], Möngke zamanında da bu şartlar, tacirlerin müfettişlerle çarpışmalarını önlemek kasdıyla, sanatlarının icrası için onlara esnaf tezkeresi dağıtmak suretiyle tamamlanmıştı[57]. Ḫᵛārizm Şāh ile savaş da ticaret münasebetlerinin kurulması uğrunda açılmış bulunuyordu[58].

Moğolistan'ın, ziraat mahsulleri pek az olan bölgelerinde büyük iskânların vukubulmasiyle[59], havayici zaruriye ithalâtı—av maddeleri ile çoban iktisadiyatı mahsulleri artık beslenmeye yetmediğinden — gittikçe ehemmiyet kazanmıştı (430). Ögedey zamanında yiyecek ve içecek idhalatı 500 vagon yüküne (aylık mı?) baliğ olduğu gibi[60], Ḳubilay ile Arık Boğa arasında çıkan savaşda da Ḳubilay'ın ticareti menetmesi harp üzerinde kat'i tesirini göstermişti. Ḳaraḳorum'da açlık çıktığından Arıḳ Boğa savaşmaktan vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştı[61].

Binaenaleyh Ḳaraḳorum'la diğer şehirlerde[62] yiyecek (bilhassa darı, fakat aynı zamanda meselâ razakı[63]), ehlî hayvan

[56] Bar Hebraeus 413; Mīrḫᵛand / Langlès 219. — Ticaret hak. elimizde hiç bir orijinal şahit bulunmadığına (hesabatın tasfiyesi, ticaret defterleri v.s.) burada bir defa daha işaret edelim; binaenaleyh bu mevzu hakında sade seçme bir kaç haberi bir araya getirebildim.

[57] Cüveynī III 33; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 316. — (Simeon Rabbân Ata (Asuryalı) yurttaşları için) (krş. yk. s. 225) mahdut genişlikte olmak üzere bu gibi vesikaların tanzimi ve itası hakkına daha önceden malik bulunmakta idi: Zyriak 254.

[58] Krş. yk. s.31. [59] Krş. yk. s. 346. [60] Mīrḫᵛand V 45.

[61] Ayn. esr. 60.

[62] Mese. Kayalıǵ: Wilhelm von Rubruck / Risch 147.

[63] Bugünkü manâda üstü kapalı dükkânların toplu bulunduğu mahalle manasına «Pazar» adından başka vaktiyle büyük pazarlar için «Kaysāriye»

(bilhassa sığır) ve at[64] satan geniş pazarlar vardı[65]. Kurultaylar toplandığı zamanlarda da bir tacir kalabalığı akın ederdi[66]. Büyük Ḫānlar da, ticaret yapmak istediklerini bildiren kimselere ticaretlerini kurabilmeleri için para hediye etmek suretiyle[67] Moğollar arasında alış verişi desteklemek gayretinde bulunurlardı. Tacirlerin kazandığı paraların sırf düşmanlarının işine yaradığı hususuna[68] Ö g e d e y'in dikkatini çektikleri halde bile hükümdar Hindistan'la ticareti kesmeğe yanaşmamıştı. Onun bu vesile ile "hiç kimseye düşmanlık etmek istemediği[69]„ni söylemiş olması, herhalde hariçten idhalat yapmak zaruretine karşı hakiki vaziyeti örtmesinden başka birşey değildi.

Yiyecek idhali yanında av şahini, tavus kuşu, fil[70] ve sade ve süslü hertürlü elbise ticareti de rol oynamakta idi. Hatta Moğollar daha şehri almadan evvel kumaş ve halıları Moğol zevkine uydurmak için Buḫārā'da ayrı bir sanayi türemişti[71]. Böylece Ç i n g i z Ḫ ā n'ın sarayınca bittabi bu emtianın kıymeti (431) malûm bulunuyor ve müslüman tacirlerin fazla talebleri derhal reddedılebiliyordu[72].

Hükümdarlar, şüphesiz kendi menfaatlerine uygun olarak, sırf ticareti koruma kasdiyle müdahale etmişlerdi. G ö y ü k'ün, ticaret eşyasına sırf şahsını faydalandıracak bir fiyat koymak için yaptığı teşebbüs derhal akim kalmış[73] ve M ö n g k e zamanında da devlet bu hususta yeni tedbirler almıştı[74].

adı da vardı, mes. Musul da: I b n B a ṭ ṭ ū ṭ a II 136. — Esnaf mahalleleri, vaktiyle şarkta daima ve garpte ise ortaçağda olduğu gibi böylece ayrılmış bulunuyordu: Ayn. esr. 129 (Tebrīz).

[64] C ü v e y n ī I 174, 185 v.d.

[65] W i l h e l m v o n R u b r u c k / Wyngaert 286.

[66] C ü v e y n ī I 156.

[67] Krş. A b ū ' l - Ġ ā z ī I 141 v.d. (bir fıkrada).

[68] Vaktile Afganistan da Hindistan sınırında savaş alevlenmiş bulunuyordu, krş. yk. s. 45.

[69] R e ş ī d ü d - D ī n / Blochet II 69 v.d.

[70] Ṭ ş ᶜ a n ṭ ş ᶜ u n (B r e t s c h n e i d e r, *Med. Res.* I 58.

[71] A b ū ' l - F a r a c 399 v.d.

[72] Krş. B a r H e b r a e u s da uzun uzadıya hikâyesi: 413 v. d.; A b ū ' l - F a r a c 400 v d.

[73] C ü v e y n ī I 214 v.d. — Bu suretle (Çin parasına göre) fiyatlar hak. krş. Ṭ ş ᶜ a n ṭ ş ᶜ u n (B r e t s c h n e i d e r, *Med. Res.* I 58.

[74] C ü v e y n ī III 33 v.d.

Çingiz Ḫān'n hanedanına mensup prensler arasında (diğer kibarların da iştirakleri muhtemeldi) bir nevi ticaret kredi birlikleri kurulmuştu ki, bu birliğe ortak olanlar paralarını faiz mukabili ödünç verebileceklerdi[75]. Bu kurum Töregene zamanında çok sui istimale uğradığından Möngke müdahaleye lüzum hissetmişti[76]. Aynı hükümdar son zamandaki karışıklıklar yüzünden yarım milyon Baleş miktarı zarar görmüş olan tacirlerin ziyanlarını tazmin etmiş[77] ve aynı zamanda onların devlet postalarını kullanmalarını menetmişti[78].

Ticareti koruma siyaseti İlhanlar zamanında da devam etti; hattâ Aḥmed Mısır sultanı Ḳılāvūn'a gönderdiği bir mektupta tacirleri "devletin temeli„ olarak adlandırmıştı[79]. Ticaret bu siyasete uygun olarak her tarafta dal budak saldı. Oderich von Portenau Tebriz'i o zamanki dünyanın emtiaca en zengin şehri olarak tasvir etmişti[80]. Bu şehrin her tarafla münasebeti vardı; Abaḳa Derbent civarında hududu kapadığı zaman yalnız tacir kervanlarının girip çıkmalarına müsaade etti[81] ki bu, zaten şarkta bilinmeyen bir keyfiyet değildi. Hazer denizi ile Altınordu ve Rusya üzerinde ticarî münasebetler de mevcut olup ticaret İlhanlar tarafından Nīm Mordān adasında (Māzandarān'da) temerküz ettirilmişti[82]. Mamafih bilhassa şimal ile yapılan ticaret münasebetlerinde (432) arasıra zecrî tedbirlere baş vurulmuş ve bu cümleden olarak Hülegü 1263de Âzerbaycan'ı işgal ile Berke'nin oradaki kredi müessislerini (ortaklar) öldürtmüştü ve bu harekete Altınordu, İlhanlılar devleti tacirlerini öldürmekle mukabele etti[83]. İlhanlılar Maverāünnehir ile Türkistan'dan aynı emtiayı getirdikleri müddetçe Altınordu ile ticaret münasebetinin zaman zaman kesilmesine (aşağıya bak) tahammül o nisbette kolay olmuştu.

[75] Krş. Reşīd üd-Dīn/Blochet II 65, 319 q; Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 308, not 108 (s. 308 v.d. da); Velidî 11 v.d.

[76] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 310.

[77] Mīrḫvand V 56.

[78] Reşīd üd-Dīn/Blochet II 213; Mīrḫvand v. 56. — Krş. yk. s. 460.

[79] Mufaḍḍal II 506.

[80] Oderich von Portenau/Wyngaert 417; v.d. Krş Marco Polo/Lemke 83.

[81] Mīrḫvand V 85.

[82] Ḥamd Ollāh I 160.

[83] Vaṣṣāf/Hammer I 98.

Derbend'den çok daha fazla harp karışıklıkları içinde bulunan Mısır ile Ticaret bu karışıklıklardan oldukça müteessir bulunuyordu. Aḥmed [84] ve onu takiben Ġāzān [85] pek büyük muvaffakiyetler sağlamaksızın, bu ticareti yoluna koymağa ve Mısır tacirlerine mümkün olabilen vaidlerde bulunmağa gayret göstermişlerdi. Bununla beraber Mısırlılar — bilhassa en yakın mevkide bulunan Elcezire'de — birçok defalar tacirlerinin casus diye idam edilmeleri yüzünden [86], haklı olarak güvenlerini gösteremez olmuşlardı. Zaten Mısır tacirleri Maveraünnehir'e ancak Ṭermeşīrīn zamanında girebilmek müsaadesini alabilmişlerdi [87].

Yolların selâmetini sağlamak v. s. gibi [88] hususlar bir tarafa bırakılacak olursa, Ġāzān ayrıca faal bir ticaret siyaseti takip etmiş görünmüyor. Hükümdar dinî sebepler altında kredi şirketlerinin haddinden fazla yüksek olan faiz nisbetlerini indirmiş ve mayıs 1299 tarihinde [89], verdiği emirlerin müteaddit defalar ihlâl edilmesinden dolayı para ikrazını ve faiz almayı mutlak olarak menetmişti [90]. Ayrıca fiyat işlerine de karışmış, tacirlerin hesap defterlerini tetkik etmişti [91]. Fiyatların durumuna dair kat'î bir bilgimiz yoktur; bu hususta yalnız zaman zaman ve çok defa pahalılık sebepleriyle bazı malûmat ediniyorsak da bu, bittabi mukayeseye yarayamaz. Ġāzān'ın halefi Ölceytü zamanında bilhassa gelişen ticaret [92] in bu müdahalelerden pek müteessir olmadığı aşikârdır; bahusus ki, Ġāzān çapulcu haydut çetelerini temizlemeğe çalışmakta idi; bu çetelerse prenslerin adamlarının yaptıkları gibi [93] (433) pazarlarda ayrıca vergi tarh ediyorlar ve bazı muayyen zamanlarda da iktisadî işlerin gelişmesini adeta imkânsız bırakıyorlardı [94].

[84] Bar Hebraeus 549; mufaḍḍal II 506 v. d.
[85] Mīrḫᵛand V 120.
[86] Mufaḍḍal II 507.
[87] ᶜUmarī / Quatremère 238.
[88] Krş. yk. s. 467 v. d.
[89] Tam: 4 Mayıs ve 1 Haziran 1299 arasında şᶜabān 698 H.
[90] Reşīd üd-Dīn / Viyana 319 v — 321 r; Vaṣṣāf / Bombay 345.
[91] Ayn. esr. 344 v. d.
[92] Mīrḫᵛand V 127. [93] Krş. yk. s. 466.
[94] Reşīd üd-Dīn / Viyana 332 r — 333 r.

İlhanlılar devletinin bilhassa son zamanlardaki iç ticareti hakkında Ḥamd Ollāh'ın rehberinden, sathi de olsa, bazı malûmat edinmekteyiz[95]. Fārs'daki Kāzrūn'un[96], Ḳohestān'daki Torşīz'in[97] (ve bundan maada Maveraünnehir'de Merv'in)[98] meyvecilik ticareti merkezleri olduğunu, Bādġīs'in ise Şam fıstığı ihracatiyle tanınmış bulunduğunu[99] bu kitaptan öğrendiğimize göre, Fārs'da Māhrūbān (Māhīrııyān)dan keten eşyası[100] geliyordu; Hazer denizi kenarındaki Koutem ise Corcān, Ṭaberistān ve Şīrvān[101] mahrecli koyunların toplanma yeri idi. Bağdad'ın bir mil ötesinde Karḫ (bir çok Yahudi halkı ile) kâğıt, elbise ve ipek[102] üzerine geniş ölçüde ticaret yapıyorlardı. Hᵛarizm'de ise köle, at, şahin, deri, esvab boyası ve meyve ticareti[103] yapılmakta idi.

Aynı eserler bize dış ticaret hakkında da, kaba taslak malûmat vermektedir. İktisadî temelin değişmediğini nazarı itibare alacak olursak, eserin bize verdiği bilginin, İlhan devletinin bütün zamanları için muteber olması mümkündür.

Yiyecek maddeleri İran'dan ta Çin'e ve Hindistan'a ulaşıyordu; kurutulmuş kavun ve kuru erik Ḫᵛarizm'den[104] ve Eşfahān'dan[104] geliyordu; şarkî Ḳohestān da Hindistan'a at ihrac ediyordu[105].

Hindistan'dan fil[106] ıtriyat, kıymetli taşlar, inci, altın ve gümüş işleme, fil dişi v.s. bilhassa Hint ticareti için mutlak ve

[95] Ḥamd Ollāh burada işaret edilmeyen yerlerden söz açarken bahsettiği yerin mahsulâtının ticaret siyaseti bakımından ehemmiyetine işaret etmektedir.

[96] Ḥamd Ollah I 126.

[97] Ayn. esr. 143.

[98] Ayn. esr. 157.

[99] Ayn. esr. 153.

[100] Ayn. esr. 131. — İç ticaretin istikameti hak. yalnız pek nadir olarak gerçeğe yakın malûmat vermektedir.

[101] Ayn. esr. 163.

[102] Ḳāzvīnī II 298.

[103] Ayn. esr. 353.

[104] Ibn Baṭṭūṭa III 15, 21. — Onun zamanında Hᵛārizm bilhassa Altun Ordu tarafından işgal edilmişti. (Krş. yk. s. 130).

[105] Ḥamd Ollāh I 49.

[106] Marco Polo / Lemke 90. — İran atları Bahreyn adaları üzerinden ihrac edilirdi: ᶜUmarī / Quatremère 184.

ehemmiyetli bir rol oynamış olan Hormuz ve Keş(m)[107] üzerinden geliyordu[108]. (434)

Çin ile ticaret İlhanların oradaki hükümdar hanedanına olan hususî münasebetleri dolayısiyle[109], hususî bir mahiyet taşıdığından türlü eşya, ve bilhassa ipek, ticaret emtiası olmayarak da, oradan İran'a gelirdi[110]. Mamafih Çin tacirleri de deniz yoluyle sık sık Bağdad'a kadar varmakta idiler[111].

Küçük-Asya'ya meyve Eşfahān'dan gelirdi[112]; Gürcistan çivi, bilhassa kereste nevileri, yük hayvanları, elbise, aba, iplik ve yün halı ve ipek mensucat gönderirdi[113]. Suriye hududunda esir ticareti yapıldığını ve bunların muhtemel olarak ekserisinin küçük veya büyük mikyastaki hareketlerde alınan harp esirleri teşkil ettiğini[114] yalnız bilvesile öğrenmekteyiz.

Türkistan'dan ise misk ile beraber sincap, samur, siyah tilki, beyaz tavşan derileri geldiği gibi koyu şahin, akik, at ve yine esir de gönderilirdi[115].

Garple ticaret de hususî bir rol oynamıştı; maamafih İran Moğol devleti bu ticaretin gelişmesi için pek gayret sarfetmemişti. İtalyan ticaret cumhuriyetleri olan Ceneviz ile Venedik bilhassa bu hususta dellallık ediyorlardı. Bunlar bu ticaret için yakın şarkın hıristiyan devletlerini, yani hükümdar hanedanının garple ticarete çok meyilli bulunduğu Trabzon[116] la Küçük Ermenistan'ı ara istasyonları gibi kullanmışlardı. Bu ticaret onlar için iktisadî menfaatler sağladığı gibi, aynı zamanda hıristiyan şarka, tehlike vukuunda devlete çok yararlı olacak olan bir yaklaşma imkânını da veriyordu. Böylece Venedik'liler için pek kârlı

[107] Hamedān üzerinden: Reşīd üd-Dīn/ Viyana 301 v.

[108] Marco Polo/Lemke 100. — B. i. krş. daha fazla tafsilât Heyd II 133 — 140 de.

[109] Krş. yk. s. 290 — 294.

[110] Vaṣṣāf/ Bombay 506.

[111] Mufaḍḍal II 621. — Daha önceki münasebetler için Krş. Mez 481 ve bilh. not 3.

[112] Ḥamd Ollāh I 49.

[113] Ḳazvīnī II 349.

[114] Krş. Mufaḍḍal III 36 (1299/1300).

[115] Ḳazvīnī II 348.

[116] Krş. Bratianu, *Recherches* 174 — 178.

türlü ticaret muahedeleri yapıldı[117]. (435) İlhanlılar ülkesi 14 üncü asrın başında Batum'un cenubi garbisinde, Trabzon imperatorluğunun şarkında, fasılasız Kara denize kadar uzandığı için bu denizde İlhan'lıların gemileri sefer edebiliyorlardı[118]. Maamafih İtalyan'lar devletin toprakları içinde de, meselâ 1304 tarihinde Ceneviz'liler Tebrīz başşehrinde, ticaret yuvaları kurmuşlardı[119]. İlhan'lılar da onların bu ticaret faaliyetlerinden faydalandıkları için, bu ecnebiler burada oldukça müstakil bir faaliyet gösteriyorlardı. Aynı zamanda İlhan devleti, uzak şark ile Hindistan arasındaki transit ticaretinin — ki biz burada bu mevzua girişecek değiliz — mühim bir tavassut merkezi haline gelmişti. Bu ticaretin İran dışına da aşan geniş mahiyeti hakkında evvelce mufassal malûmat verilmiştir[120].

İşçilik ve sanayi

Evvelce ticarette pek makbul olduğunu kaydetmiş olduğumuz[121] sanayi mamulatı hakkında elimizdeki kaynaklarda pek az haber vardır. Moğol hükümdarları tara-

[117] Tafel und Thomas II 426 — 429 (Mart 1246); ayn. esr. III 115 (Ocak 1271); Röhricht. *Reg.* 302, Nr. 1141 (Cenevizler için, 23 Aralık 1288; v. d. Krş. ayn. esr. 386. Nr. 1482); Thomas, s. 47, Nr. 26 (kasım 1306); s. 55 — 58, Nr. 29 (Emniyet imtiyazı 25 Mayıs 1307; bu. hakk. s. 58, Nr. 31, 30 mayıs 1307; ayn. esr. s. 72, Nr. 38 (1307); ayn. esr. s. 75, Nr. 40 (İmtiyaz); ayn. esr. s. 176— 178, N. 86 (1320/21). — Canestrini 365, 367, 368 — 370, 371 — 374; Langlois, *Gênes* (Kit. Cit. Nr. 403), hele s. 299 v. dd. — Hulâsa: Alişan I 17 — 29, 41 — 64; Bratianu. *Recherches* 155 — 168. — Zaman sırası ile vesikalar kolleksiyonu Alişan II 4—43, zeyl olarak balyozların raporları Docelerin mektupları v. s.

[118] Krş. I. Georges I. Bratianu: *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siecle après la deuxième guerre des Détroits,* (Echos d'Orient, cilt. XXXIII (1934), s. 148—159), s. 154 v. d. ve yk. s. 59.

[119] Bratianu, *Recherches* 178 — 190. — Louis, Graf v. Mas Latrie: *Privilège commercial accordé en 1320 à la république de Venise par un roi de Perse:* Bibl. de l'école des chartes XXXI (1870), s. 72—102.

[120] Heyd II 64—140; Canestrini (kit. cet. Nr. 404): Giovanni Balducci Pegolotti, (Yule III).—v. d. krş. Wilhelm Heyd: *Die ital. Handelskolonien am Schwarzen Mer* (Zeitschr. f. Staatswissenschaften XVIII (1862), s. 653 — 718), s. 707 — 709. Tana'daki Venedikliler tarafından Gīlāndan ipek ihracı hak. krş. ayn. esr. 692.

[121] B. i. krş. yk. s. 470 ve 472

fından korunan sanayi yüksek bir gelişme göstermişti [122]. Ġāzān'ın şahsen bazı işçiliklerde meleke ve maharet sahibi olduğu da makul haberler arasındadır [123]. İç İran sanatçılığından bahseden Kazvīnī'nin verdiği haberlerin ne dereceye kadar İlhan'lıları ilgilendirdiği lâyikiyle tayin edilememektedir. Maamafih bazı küçük sanatların yer bakımından birbirlerinden kesin surette ayrılması ve ahalinin bu sanatların bazılarına karşı muhafazakâr davranması nazara alınarak Kazvīnī'nin sözlerinin (436) bahis konumuz olan zamana aidiyeti hiç olmazsa bir dereceye kadar tesbit edilebilir.

Müellife göre İran'ın bazı vilâyetlerinde şu hususiyetler göze çarpıyordu: Yezd'de bilhassa ince ipek kumaşlar yapılıyordu [124]; ince demirciliğin (bıçak, mızrak sapı ve kilit) yurdu olan Şīrāz'da da böyle idi [125]. Kermān'da da aşağı yukarı aynı eşya imal edilmekte idi: mahmuz, kılıç, aynı zamanda yay, balta, eğer ve koşum takımları ve ayrıca kadın işçilerin işlediği ipek üzerine sırma mamulât [126]. Memleketin şimalinde ise —Tebrīz'de [127], Gīlān'da [128] (burada kadınlar ipek böceği yetiştilerdi) ve Ṭabarestān'da [129]—ipekcilik ötedenberi mevcut faaliyetler arasında idi. Ṭaberestān ile Küçük-Asya'da genişçe bir yün sanayii vardı [130]. Ṭaberestān bilhassa tahta temin ettiği, basitce işler yaptığı, meselâ ağaç ok imal ettiği halde [131], Rey daha ince mamulatın ve meselâ güzel mobilya ile diğer edevatın—ki tarakları işçiliğinin inceligiyle bilhassa meşhurdu — imal merkezi idi [132]. Ağaç aksam, işaret ettiğimiz gibi, kısmen Ṭaberestān'dan geliyordu; sert Ḫalanc odunundan yapılan esyalar bilhassa bu memleketin

[122] Bunu hatta Bizans kaynakları da kaydetmişlerdi: Pachymeres II 457.

[123] Reşīd üd-Dīn / Viyana 279v, Pachymeres II 458.

[124] Ḳazvīnī II 187: «Sundus».—Luriler tarafından 1291 de Yezd'in yağmasında (Krş. yk. s. 181) altın ve gümüşten başka bilh. ipek libaslar da bulunmuştu: Vaṣṣāf / Bombay 254,—v. d. krş. ᶜUmarī / İst. 68 v.

[125] Mustavfī II 140 sat. 15.

[126] Marco Polo / Lemke 94, v. d. krş. 106.

[127] Ayn. esr. 83.—Kez. Hoi de: Ḳazvīnī II 354.

[128] Ayn. esr. 237: ᶜUmarī / Quatremère 294, 298.

[129] Ḳazvīnī II 270.

[130] Vinzenz von beauvais 1282.—Buradan şeker ve nefis bal da geliyordu: ᶜUmarī / Taeschner 20.

[131] Ḳazvīnī II 270. [132] Ayn. esr. 251, 270.

hususiyetini teşkil ediyordu. Bundan başka bu ağaç Isfahān civarında Ṭarak'da (?)[133] ve Corcānīye'de işlenmekte idi[134]. Burada demir ve bronzdan alât ve edevat da yapılırdı; Kāşān[135] Tūs da fıçı ve vazo yapardı; bu vazolar bilhassa kıymetli bir Taş olan bir nevi Fīrūze'dendi[136].

Kısmen örnekleri mevcut bulunan bu eşyanın sanat tarihini ilgilendirecek bir tasnifini yapmak vazifemizin dışındadır. Bununla beraber Moğolların işçi ve sanatkârları (437) her taraftan celbettiklerini ve[137] Ḳara Korum'da bir çok çinlilerin yaşamakta olduklarını bildiğimizden—ki[138] işledikleri eşya garbe de gelmiştir —Moğollar devrinde türlü sanat ceryanlarının birbirlerine karşılıklı tesir etmeleri akla yakın geliyor. Buna mukabil ta Asya'ya kadar geldiklerini işittiğimiz Fransız ve Rus işçilerin sayıları, bunların sanat zevk ve uslubunun inkişafı üzerinde bir tesir yapamıyacak kadar az olsa gerektir[139]; mamafih yine de bu hususun tesbiti müşküldür; zira bazı eserlerde garbın tesirini mümkün görürken bunun her şeyden evvel Avrupa tesiri olduğunu düşünmek lâzım gelmektedir.

Yeraltı serveti

İran'ın diğer bir servet kaynağı da toprak altında saklı bulunan zenginliklerdir. Ḥamd Ollāh bunun hakkında sadece birkaç dağınık haber veriyor. O zamanlar mevcudiyeti bilinen madenlerin — hiç olmazsa haylı büyük kısımları itibariyle — işletilmekte olduğunu kabul edebiliriz. Daha evvelki zamana ait sözler bu hususta işimize yaramaz; zira bunun mutlak olan ehemmiyeti Moğollar devrinin halk iktisadiyatınca henüz anlaşılmış değildi. Ḥamd Ollāh bu hususa ait herhangi bir madenin mevcudiyyetini unutmuş olabilir; fakat çok defa da zen-

[133] Ayn. esr. 273, 349.

[134] Ayn. esr. 349.—Bu kereste hak. Krş. Mez 365, 423.

[135] Ḳazvīnī II 290. [136] Ayn. esr. 275.

[137] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 91 v. d.; Mīrḫvand V 45; Abū'l-Ġāzī I 139. — v. d. krş. yk. s. 454.

[138] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 48; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 286—Çinlilerin ve Çinkârî eşyanın yayılması hak. Ṭşᶜanṭşᶜun (Bretscheider, *Med. Res.* I 90.

[139] Krş. Johann von Plano Garpini / Wyngaert 122; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 252 v. d.

ginlikçe bir rol oynamamış olan daha evvelki zamanlardan kalma tanınmış madenlerin onca dikkate alınmamış olmasını da kabul etmemiz lâzımdır. Daha sonraki haberleri ise evleviyetle nazarı itiabre almıyoruz (438) [140].

İlim ve fen

Moğolların sırf kendilerini düşünerek gerçekten himaye ettikleri ilim — onların kahramanlıklarını geleceğe nakledecek olan — tarih ilmi olmuştur. Birçok hükümdarlar, bilhassa Ġāzān ile Ölceytü, Moğol fütuhatına taallûk eden vakâyii ve alelıtlak yeryüzünde cereyan eden vukuatı — elde mevcut kaynaklara dayanarak — nakil ve tasvir hususuna Reşīd üd-Dīn'i tavzif etmişler ve Vaşşāf'ın çalışmalarını himâye etmekle de tarih ilmine karşı samimî alâkalarını göstermişlerdir. İran iskân mıntakasının bu zamana ve mahalli Moğol mukadderatına ait mufassal haberlerin mühim bir kısmını Moğol hanlarının bu hayırlı temayüllerine borçluyuz. O zamanın tarihçiliği hakkında başka bir fasılda yazılmış olan sözleri burada tekrar edecek değiliz [141].

Hükümdarlar, tarihten başka, bilhassa bu dünyadaki mevcudiyetleri için hayırlı tesir umdukları ilim sahalarına teveccüh etmişlerdir ki bunlar da astroloji ve tıbdır; evvelkisine herhangi bir teşebbüsü icra için direktif alabilecekleri zannında olduklarından, tıbba ise pek sıhhî olmayan yaşayışlarından dolayı sarılmışlardı. Möngke'nin, Hülegü'nün [142] veya

[140] Krş. Hartaya uygun tasvir.— Ḥamd Ollāh I 201—207 deki haberlerin yanında Marco Polo / Lemke 69, 93, 106 nın benzeri haberler de vardır; Ḳāzvīnī'den II 103, 126, 129 v. d., 164, 201, 203 v. d., 256, 275, 297, 317, 328, 332, 342, 348, 389. — *ʿUmarī* / Quatremère 243 v. d.; ʿUmarī / Ist. 68 v (Dāmġān altun madeni): ʿUmarī / Taeschner 20. — Jordanus 9 v. d., 50. — Vinzenz von Beauvais 1281 v. d. — Ṭşʿan ṭşʿun (Bretschneider, *Med. Res.* I 144 v. d. (Hartada yalnız muhtemel olarak İlhanlılar devri ile ilgili olan haberler nazara alınmış, kesin olarak daha önceki kaynaklardan alınan haberler nazara alınmamıştır.)

[141] Krş. yk, s. 10 v. dd., 231. — Reşīd üd-Dīn eserinden dolayı özel mükâfat almıştır (50 Tūmān derhal ve 20 Tūmān her sene) Ḳaşānī 38 v, 156 v; orada müellif meselesine ait kaynaklar da vardır. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XVIII; Vaşşāf / Bombay 534 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XIII. — v. Krş. b. i. Barthold, *Turk.* 42.

[142] İbn al-Fūṭī 353; Mīrḫᵛand V 81.

Ġāzān'ın ilme karşı alâka besledikleri veya başkalarının gösterdikleri alâkaya faal surette iştirak ettikleri iddia ediliyorsa da bu ya güzel konuşmak yüzünden veyahut da bu müelliflerin bilmediği başka bir âmil dolayısiyle olmuştur. İlme alâka göstermek şerefini evvelâ Ḳubilay[143] ve sonra da Ġāzān kazanmıştır. Ġāzān'ın yükseklerde uçan zekâsı (439) bu gibi asîl meşgalelere hepsinden fazla uymakta idi. Çagatay'ın âlim Abū Yaᶜḳūb üs-Sakkākī'nin şahsında her şeyden önce ok atıcılık sanatını takdir etmesi[144] bilhassa Çingiz Ḫān ile oğulları için çok dikkate şayandır.

Möngke'nin matematikle (umumî olarak ifade ediliyor[145]), Hülegü'nün ise cebir ve astronomiyle[146] alâkası sırf astroloji içindi. Hülegü ile Abaḳa'nın — Möngke zamanında[147] Cemal-üd-Dīn'in muvaffakiyetsiz bir teşebbüsünden sonra — Merāge rasathanesinin[148] Nāsir-üd-Dīn Tūsī tarafından (vefatı 26 haziran 1274[149]) kurulmasına ve tamamlanmasına hizmet etmiş olmaları sırf astroloji yüzünden olmuş ve Hülēgü mahza bu maksatla Rasathanenin kurulması için gereken yüksek tahsisatı vermeğe razı olmuştur[150]. Fakat Nāşir-üd-Dīn'in sonradan doğrudan doğruya astronomi ile meşgul olmasına[151] bittabi İlhan'lar mani olamamışlardır.

Moğol takviminin[152] je-lü Ṭşᶜu-tsᶜay[153] tarafından ıslâhı sırf pratik sebeplere dayanmaktadır. Reşīd-üd-Dīn dinî takvimle beraber Moğolların takvimini de kullanıyor.

143 Vaṣṣaf/Hammer I 37; Bar Hebraeus 514.

144 Ḫvandemīr/Defrémery a 69—71.

145 Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 324.

146 Ayn. esr. 402; Ḫvandemīr III 37. — v. Krş. Strothmann 37 v. dd.

147 Jourdain 11 v. d.

148 Krş. Godard (s.177, not 7.) 19—22; Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 324; V. Minorsky/Isl. Ans., I, III. 288.

149 Ibn al-Fūṭī 380.—Strothmann da hal tercümesi 1—87 ve Jourdain 50—64. Başk. Krş. yk. s. 265.

150 Jourdain 13—16.

151 Krş. Vaṣṣāf/Hammer I 99—101 ve Jourdain 16—49.

152 B. i, krş. Pelliot (Kit. cet, 343), Kotwicz (Kit. cet. 341), Marco Polo/Lemke 286 v. d.; Blochet, *Intr.* 133. not 1; Kᶜartᶜlis cḫovreba I 343 (Senenin başlangıcı için ayn. esr. 315, 421; Reşīd üd-Dīn/Viyana 272 v).

153 Hyazinth 107.

(Gāzān takvimi) denilen malî senenin 2 Mart 1302=1 receb 701 H.[154] tarihinden itibaren kabulü de mahzâ iktisadî sebeplerden ileri gelmiştir.

Tıbbın şarkta oldukça yüksek bir mevkii vardı; bunu bilhassa ileri götürenler Hıristiyanlarla Yahudilerdi. Şarlatanların ortaya çıkmasının tamamen menedilememesi[155] tabiî olmakla beraber bu suretle, İlhanlılarla (440) diğerlerinin icab ve maslahata uygun hareket etmelerine de imkân verilmiş oluyordu[156]. Sonradan devlet adamı olarak şöhret almış bulunan Simeon Rabbân Ata[157] Saᶜd üd-Devle al-Yehūdī[158], Reşīd üd-Dīn[159] ve diğer bazı kimseler sarayca ilkin tabip olarak tanınmışlardı. Müslüman hekimlerle (yani hepsinden evvel İran'lı) ve bidayette (meselâ Hülegü tarafından) bilvesile celbedilen Çin hekimleri[160], bilindiği gibi, pek tali bir rol oynamakta idiler. Bir hükümdarın tedavisinde muvaffak olamıyanın—şarkta sonradan da olduğu gibi—ister hazık hekim ister şarlatan olsun, hayatı tehlikeye giriyordu. Hayatı uzatma tedavileri ile Arġūn'u öldürmüş olan Hint *Yogi*'leri, Arġu'nun vakitsiz ölümünün, bir çok insanları öldürmüş olmasından ileri geldiğini[161] kardeşi Geyḫātu'ya söylemekle çok akıllıca davranmışlardı. Haddi zatında idam cezasına pek meyil göstermeyen[162] Geyḫātū bu sözü bir ihtar telakki ederek ceza tertibinden vazgeçmişti.

154 Krş. yk. s. 344. — Brit. Kat. VI, LIX.

155 Bunun lehinde haddi zatında mubalagalı-Mufaḍḍal III 94 deki hikâyeler (b. i. s. 94, not 3 s 95. de) ve Malachias dakiler 26 v. d. şahadet etmektedirler.

156 Mes. Hülegü müshil ile tedavi edildi: Reşīd üd-Dīn/ Quatremère I 416. Ölceytü «Iranlıların âdetlerine uyarak» ilk baharda (21 mart 1313 = 22 = ẕi'kā'de 712 H., fakat bu tarih beyan edildiği gibi Pazartesiye değil, Çarşambaya düşüyor) derhal hamama girmek kaydile müshil kullanmalarını kesin olarak etrafındakılere de emretmişti: Ḳāşānī 96 r. — Çingiz Ḫān da Samarḳand'da kendini bir göz hekiminin tedavisine bırakmıştı: Nesevī 41. (Hıristiyanların ve Yahudilerin hekimlikde üstün oldukları hak. krş. Kremer II 180—183).

157 Krş. yk. s. 225 v. d.

158 Krş. yk. s. 269.

159 Krş. yk. s. 270 v. dd.

160 Mīrḫᵛand V 82.

161 Ayn. esr. 110. — Krş. yk. s. 96 v. d.

162 Krş. yk. s. 105.

Gāzan'ın, beş sene devam eden gençlik tahsili esnasında astroloji, cebir, tıb ve madencilik dersleri almış olması [163] Moğolların ilim sahasındaki ilgilerinin hangi istikametlere doğru yöneltilmis olduğunu gösterir. Ölceytü'nün tahsili bilhassa harp mamulâtı işçiliği üzerinde idi [164].

Musikiye [165] hususî surette ehemmiyet verilmediği açıktır. Hükümdarlık alâmetlerinden olduğu için saray orkestra takımı, tabiatiyle mevcuttu. Hükümdarların müsiki ile uğraşmalarından pek nadir bahsedilmektedir. Söylendiğine göre Ögedey (441) Ḳaraḳorumda şarkılar terennüm ettirmişti[166]. Ölceytü ise, musiki ile uğraşmaktan mümkün mertebe kaçınılması hakkında bir yasak çıkarmış olmasına rağmen [167], kışlık karargahında musiki eğlenceleri tertip etmişti [168]. Halbuki Aḥmed askerlikten ziyade musiki aletlerine alâka göstermiş bulunuyordu [169]. Moğol halkının geniş tabakalarının ve o zamanki Türklerle İran'lıların hayatında musikinin nasıl bir mevki işgal ettigini bilmiyoruz.

Gıda

Moğolların gıdalarını [170], başlangıçta, göçebeliklerine uygun olarak, bilhassa et ve süt teşkil ediyordu [171]. İnek ve koyun sütünden başka [172] at sütü de büyük bir rol oynamakta idi [173]. At sütü hem taze hem de kımız halinde, yani tahammür ettirilmiş olarak içilirdi [174]. Moğollar at sütünü ve bilhassa kımızı en mak-

[163] Reşīd üd-Dīn/Viyana 247 v, 279 v.

[164] Ḳāşānī 12 r. — Hükümdarların sevdikleri mevzulara ait genel mahiyette sözlere pek çok önem verilmiş (Ḳāşānī 72 v). — Geyhātū dan da burada yalnız yemek içmek zikrolunabilir.

[165] Krş. Howorth IV b 52—55 (bugünkü şartlar hak. kayıtlarla beraber). [166] Mīrḫvand V 45. [167] Vaṣṣāf/Bombay 523 v. d.

[168] Ayn. esr. 470. [169] Vaṣṣāf/ Hammer I 269.

[170] Krş. Howorth IV b 51 v. d., 55—62 (daha yeni zanı hk. bir çok mülâhazalarla).

[171] Ibn al-Aṣīr XII 235; Mīrḫvand/Langlès 222.

[172] Johann von Plano Carpini/Wyngaert 49.

[173] Ibn al-Aṣīr XII 249; Mīrḫvand/Jaubert 107; Joinwille 266; Haytonus 338.

[174] Krş. Cüveynī I 15, 207; Mīrḫvand V 55; Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 306 v. d.; Joinwille 266; Marco Polo/Yule I 259, not 2; Pelliot, *Comans* 169 v. dd. — ve Mısır Memlukları, mes. Baybars içkilerini memleketlerinden beraberlerinde getirmişlerdi: krş. mes. Maḳrīzī/Quatremère I, 2, 111, 147.

bul içki olarak kullanıyorlar ve kımızla alabildiğine sarhoş olmak zevkini itiyat edinmiş bulunuyorlardı. Bu süt, icabında hafif bir lapa (sütlaç) nın hazırlanmasında kullanılıyor [175], bazan da ufalanmış kuru at eti ve hatta toprakla karıştırılıyordu. [176].

Moğollar hayvanî gıda olarak yakalıyabildikleri her şeyi ve bilhassa her zaman avladıkları kurt, tilki, köpek, fare, sıçan ve (442) yılan [177] gibi hayvanları [178] yiyorlardı. Başka hayvan eti bulamadıkları vakit eğlence ve bayram zamanlarında at, eşek, sığır ve koyun etine baş vuruyorlardı.

Onlar bütün hayvanları nasıl yiyorlarsa o hayvanların yenebilen bağırsak v.s. gibi iç kısımlarını da öylece yiyorlardı [179]. At etinin icabında yalnız at üstünde tırıs gidiş esnasında (Hunların vaktiyle yaptıkları gibi) çiğ olarak yenildiği de oluyordıysa da [180], bu, usulden değildi. Umumiyetle et yerde oturmuş veya diz çökmüş kimseler tarafından pişmiş olarak müşterek bir kazandan yenilirdi [181]. Umumiyetle temin edildiğine göre, yemek yiyenler yemek esnasında, son derece pis davranıyorlardı. Et parçalarını elleriyle ortasından tutarlar veya önlerine konduğu zaman [182], çok defa tekrar parçalamaya lüzum görmeden yerlerdi. Et

[175] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 275; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 49; Marco Polo / Lemke 180 v. d.

[176] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 267, 267 de, not 1.

[177] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 49.—Av için krş. s. 456 v. dd.

[178] Ibn al-Asīr XII 235; Zababī / Somogyi 125; Bar Hebraeus 409; Johann von Plano Carpini / Wingaert 47 v. d.; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 260; Kʿartʿlis chovreba I 344, sat. 6—7; Zyriak 228, 248; Matthaeus Parisiensis VI (Addit.) 77 (=Mon. Germ. Hist. Script. XXVIII, s. 206 v. d.); Mīrḫᵛand V 55; Abū'l-Ġāzī I 145.—B. i. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy* 39 v. d.

[179] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 47 v. d., 63 v. d.; Ibn Baṭṭūṭa III 24; Joinville 268.

[180] Joinville 268; Matthaeus Parisiensis VI (Addit.) 114 v. d. (Acaba yalnız Hunler örnek tutularak mı icat edildi?).

[181] Zyriak 248 v. d.; Jordanus 9 v. d.—Vinzenz von Beauvais'ye göre 1296 v. d. (Simon'un kardeşi) et bazan da külde kızartılırdı.

[182] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 48 v. d.

lokması, ev sahibi veya ziyafeti çeken kimse nasıl vermişse öylece yenirdi; parçalara ayırıp kesmek caiz olmadığı gibi, böyle yapanlar —bunu gözleriyle görenlerin şahitliğine bakılırsa — can sıkıcı mühim hallere de sebebiyet vermiş olurlardı. Yenmeyip kalan et parçaları deri keseler içine konur, sonradan yenilmek üzere, kaldırılırdı.

Moğollar zorda kalırlarsa, atlarının vücudünde yara açarlar, akan kanı emerlerdi[183]. Reşīd üd-Dīn ile garp yazarlarının birbirlerine uygun ifadelerine göre, Moğollar insan eti de yerlerdi[184]. Bununla beraber bu kavim mensupları açlığa tahammül hususunda başkalarına örnek olacak bir kudrette idiler[185].

Bidayette Müslümanların bazı yemek şartlarına — meselâ koyunların yenilmesi için şer'a uygun olarak (443) kesilmesi gibi — muhalif hareket etmek sevdasında olan Moğolların buna rağmen[186], sonradan girdikleri memleketlerin yemek usullerine kolayca uydukları muhakkaktır. Bu hal İran için de böyle olmuştur: orada moğollar un kullanmasını[187] ve ozamana kadar bilmedikleri[188] sicim şeklindeki ekmeği yimesini öğrenmişlerdi. Bir çok yerlerde mutat gıdayı teşkil eden[189] pirinç ve balığı da istihfaf etmedikleri muhakkaktır[190].

Fakat Moğollar tahammür etmiş at sütünde (kımız) karar kıldıkları gibi[191], bunu millî içki olarak da elçilere

[183] Ibn Baṭṭūṭa III 24.

[184] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 20; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 47 v. d., 56.

[185] Zyriak 248.

[186] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 62 (Çagatay); Marco Polo / Lemke 243 (Ḳubilay) Krş. yk. s. 260

[187] Böylece Kat'î olarak Joinville 266.—ve krş. Kᶜartᶜlis cḫovreba 343, sat. 1—2; Malachias 8; ᶜUmarī / Ist. 65 r.

[188] Māverāünnehr'li Boraḳ da 1262 de ordusuna buğday dağıtmıştı: Mīrḫᵛand V 87.

[189] Krş. ᶜUmarī / Quatremère 294; Ḳazvīnī II 102, 237; Marco Polo / Yule I 107.

[190] Krş. mes. «Zāviye» de (Futüvve evi) Tebrīz de: Ibn Baṭṭūṭa II 129.

[191] 1276: Abū'l-Farac 503; 1282: Aḥmed: Vaṣṣāf / Bombay I 225; Mīrḫᵛand V 99. — Ölceytü: Ḳāşānī 23 v v. d.; Vaṣṣāf / Bombay 476, 612 v. d. — Ḳubilay'la Frensler ve saray büyükleri için

ikram ettiler[192]. Kımızla beraber gitgide daha fazla şarap da içildi. Çingiz Ḫān şarabın ziyafetlerde içilmesini emretmişti[193]. Şarap Moğollarda hükümdarlarla kibarlarda ve âdî halk nezdinde ehemmiyetli, hem de pek ehemmiyetli bir rol oynamıştır[194]. İslâmlar zamanında da (444) fatihler bu içkiye karşı hiç bir engel tanımamışlar, hatta bazı hükümdarlar içilmesi hiç te ayıp *olmayan alkol*[195] *yüzünden,* —Abaḳa *gibi*[196]— sarhoşluğa kurban gitmişlerdir. Fakat bu içki zevkinde İranlılar onlardan aşağı kalmazlardı[197]. Yalnız bunda Aḥmed'in bir

süt vermiye hazır 10.000 kısrak bulunuyordu: Vaṣṣāf / Hammer I 35; Marco Polo / Lemke 200 v. d. — Maverâünnehir'de de 1304 yılı: Vaṣṣāf / Bombay 452.

192 Zyriak 228, 235. — Krş. yk. s. 400

193 Üan tṣʿau Pi-ṣï / Palladius 98. 123; Reşīd üd-Dīn / Berezin d 125—127.

194 Krş. Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 260, 321; Rubruck / Risch 144; Cüveynī I 147, 182, 188, 207 v. d., 229; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 77, 185, 254, 605; Mīrḫvand / Jaubert 108; Mīrḫvand V 43, 59, 65, 89, 102 (Gürcü Alīnāḳ krş. yk. s. 92) — Geyhātū için: Ayn. esr. 109, 111; Vaṣṣāf / Bombay 275; Bāydū için Ayn. esr. 112; Ölceytü için: Vaṣṣāf / Bombay 476, 612 v. d.; Zamcī 489; Mufaḍḍal II 667. — Bundan başka: Vaṣṣāf / Hammer I 104, 137; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 136; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 47; Ricoldus 115. — Mamafi Çingiz Ḫān'ın, alkolün insanda akıl ve idrak bırakmadığına ve insanları güvenilir olmak durumundan çıkardığına işarette bulunduğu rivayet edilir: Reşīd üd Dīn / Berezin d 186 v. d.

195 Netekim Ögedey: Cüveynī I 189; Üan-ṣï Bretschneider, not. 123; Mailla IX 233; Hyazinth 286 v. d.; Reşīd üd-Dīn / Blochet II 2, 50 v. d. (Çagatay'ın ihtarı üzerine sık sık sarhoş olan Ögedey'in nezaret altında tutulması); Mīrḫvand V 45. — Abaḳa: Vaṣṣāf / Hammer I 104; Abū'l-Farac 505; Mīrḫvand V 97. — Arıḳ Boğa (Krş. yk. s. 67): Vaṣṣāf / Hammer I 28; Mīrḫvand V 61.

196 Krş. bir önceki not ve yk. s. 88

197 Marco Polo / Lemke 91; Polo / Yule I 107; Mīrḫvānd / Morley 36, 40; Mīrḫvand / V 84. — Johann von Plano Carpini / Wyngaert 46 sarhoşken pek az kavga ettiklerini iddia ediyorsa da, buna karşı Börí (Büri) ile Bātū (Reşīd üd-Dīn / Blochet II 164; yk. s. 401, not. 61) ve Geyhātū ile Bāydū arasında (Krş. yk. s. 102) şarap içerken yapılan kavgaları gösterebiliriz.

istisna teşkil ettiği rivayet ediliyor[198]. Ġāzān'ın[199], Abū Sa'īd'in[200] veya Herāt hâkimi Faḫr ud-Dīn Kurt[201] gibi yerli müslüman hükümdarların, bu musibet içkiye karşı muasırlarını korumak için sarfettikleri gayretler neticesiz kalmıştır[202].

Elbise

Moğolların esvapları ilk zamanlarda kısmen deridendi[203]. Çingiz Hān zamanında elbise daha da gelişmişti. Daha sonra kumaştan torbamsı bir şekil aldı ki, kadınlar[204] bunun altına, omuzdan bağlanan ve sol tarafı açık pantalon giyerler, kibarlarsa aynı biçim güzel kürklerini[205] kuşanırlardı[206]. (445)

Erkeklerin serpuşu abadandı, (İran dilinde *kolâh*, arabca'da *Şāşīya*)[207] bu, sonradan İran'da da muhafaza edildi. Ancak Ġāzān — galiba din değiştirdiğinden olacak — başa sarık sarılmasını emretti[208] ki bunun kat'î bir muvaffakiyet kazanamadığı aşikârdır[209]. Kadınlar söğüt dalından örülmüş (*Bogtaḳ*) üzeri kumaş kaplı yüksek bir şapka giyerlerdi; bu kadın serpuşunu İlhanlılar da muhafaza etmişlerdi[210]. Basit tabakadan insanlarla bilhassa kadınlar arasında baş örtüsü yayılmıştı[211].

Memlekete sokulmasına çok önceden başlanmış olan

198 Vaṣṣāf / Hammer I 225; Mīrḫvand / V 99. — Diğer prensler hak. Krş Reşīd üd-Dīn / Blochet II 7, 185.

199 Reşīd üd-Dīn / Viyana 321 v; Vaṣṣāf / Bombay 387; krş. Maḳrīzī / Quatremère II, 2 160.

200 Krş. Browne *Lit. Hist.* III 53. 201 1332: Zamcī c. 479.

202 Krş. Lur'lu Afrāsiyāb: Ibn Baṭṭūṭa II 34 v. d.; Herat'lı Hüseyn (takriba 1347): Ayn. esr. III 70.

203 Cüveynī I, 15; Bar Hebraeus 408.— Krş. Howorth'daki liste IV b 35—51 (şimdiki zam hak. bir çok mütalaalarla).

204 Johann von Plano Carpini / Wyngaert 51.

205 Johann von Plano Carpini/Wyngaert 33 v.d.; v. krş. Ibn Baṭṭūṭa III 34.

206 Marco Polo / Lemke 178.

207 Daha önceki zamanlarda *Şaşiya*, yanî sarık bezi manâsına idi: Kremer II 295.

208 Vaṣṣāf / Bombay 344. 209 Krş. Ibn Baṭṭūṭa II 60.

210 Ṭṣ'an ṭṣ'un (Bretschneider, *Med. Res.* I 89; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 34 v.d.; Malachias 7. — 1304 için krş. Vaṣṣāf / Bombay 468.

211 Johann von Plano Carpini / Wyngaert 34 v.d.

yabancıların kumaş ve libaslarının[212] kıyafet şekillerine tesirinden uzak kalınamazdı. Mendil de o zamanlar yabancılardan alınmıştı[213]. Daha sonraları zenginler süslü elbise taşımağa özendiler ; Geyḫāṭū kâğıt paranın kabulü münasebetiyle sırma elbise kullanılmasını yasak etmişti[214]. Bayram ve eğlencelerde kibarlar hergün yeni elbiseler kuşandılar[215]. Moğol kıyafetinin de gittikçe artan bir nisbet dahilinde yerli kıyafetten uzaklaştığı muhakkaktır. Yerli kıyafetin bundan ne dereceye kadar müteessir olduğu hakkında —şayet müteessir olmuşsa— söz söyliyecek vaziyette değilim[216].

Mesken

Moğolların çadırları Çingiz Ḫān zamanında çubuklarla (herhalde çubuk kafes halinde) dikilir ve üzerleri keçe ile örtülürdü. Ortalarında, yukarıya doğru bir baca vardı. Kapısı cenuba karşı[217] olup keçe bir perde ile kapalı idi. Çadırlar halkın göçebe hüviyetine uygun olarak —hem de hiç katlanmadan— (446) araba ile nakledilebilecek surette imal edilirdi; öküzlerin çektikleri bu arabalar içinde ise halk bu kendi meskenlerinde (*nutuğ,* türkçesi yurt) oturarak gidip gelirlerdi[218]. Hükümdarın çadırı bilhassa güzel bir kumaştan yapılmış olup, kısmen sırma veya altın pullu bir mahfazaya malikti (Altın çadır = Türkçe "*Altın Ordu*")[219].

Çok geçmeden büyük-Ḫānlar saray inşa ettiler: Ögedey Ḳara Korum'da iki pavyonlu büyük bir köşkte[220] otururdu. Bu köşkten halefleri de istifade etmişti. Bunun etrafında kibarların

[212] Krş. yk. s. 468 v. dd.

[213] Mufaḍḍal III 94 (1304). — Hatta Çingiz Hān daha ince libasların ortaya çıkacağı hak. ileriyi görürcesine ifade de bulunmuş imiş: Reşīd üd-Dīn / Berezin d 186.

[214] Vaṣṣāf / Bombay 272. — Krş. yk. s. 329.

[215] Cüveynī I 147; Vartan 300 v.d. — Krş. yk. s. 289.

[216] Haytanus bunu Ermeniler için iddia ediyor: 268.

[217] Krş. yk. s 189—Yurtlar hak. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy.* 41 v.d.

[218] Krş. Marco Polo / Yule I s. 155 deki resimler—Vladimirtsov, *Obsc. stroy.* 42, 57.

[219] Krş. Cüveynī III 41 v.d. ve yk. s. 285 ve 399.

[220] Reşīd üd-Dīn / Blochet II 48—50.

binaları vardı; köşkün önünde bir fıskiyeli havuz bulunuyordu ki bunu söylendiğine göre Parisli Wilhelm Buchier Paristen getirtmişti. Bunun da kapusu cenuba karşı idi [221]. *Ögedey* ayrıca bir çok bahçe binaları (farscası: *"Kūşk"*) daha açtırmıştı.

Sabit binaların mevcudiyetine rağmen çadır kurmak âdeti bazı vesilelerle, meselâ seçim esnasında, devam etmişti [222]; İlhanlılar devletinde de çadır ehemmiyetini kaybetmemişti. Göçebelik devrinde—Çin'deki Büyük-Ḫān'ların olduğu kadar İlhanlıların da âdetleri arasına karışmış olan muntazam yaylak ve kışlak değiştirme âdeti [223] yüzünden—göç esnasında çadıra da ihtiyaç hasıl olmuştu. Mufassal malûmat elde edemediğimiz İlhanlılar zamanına ait bu çadır - şehirlerin muvakkat mahiyette olacakları pek tabiî idi; Ancak neden sonra asrın sonunda takriben Solṭānîye şehrinin kurulduğu ve İran kültürünün kuvvetli nüfuzunun teessüs ettiği zamanda çadır kurma âdeti gerilemiş görünmektedir.

Fakat *Möngke* zamanında mevcud olduğunu bildiğimiz eski tertip sonradan da seyahatlerde baki kalmıştı. Hükümdar çadırının etrafında maiyet efradiyle kadınların çadırları kurulurdu; vezirler, kâtip ve memurlar yakında bulunurlardı. İbadet hep birlikte yapılırdı [224] (447).

Bidayette çadırın içi pek basitti; yatak odası, ocak, oturacak yerler ve puthane kısımlarına ayrılırdı; çok defa da ehlî hayvanlar için yatacak yerler bulunurdu. Daha sonraki zamanlarda, bilhassa kibarlar arasında, çadır içlerinin gittikçe inceleşip zarifleştiği kabul olunabilir. Bu hususta daha kat'î malûmâta sahip değiliz.

Şehirlerin kurulması

Moğolların istihkâm işlerinde pek az faaliyette bulunduklarını (meselâ Kur ırmağı kenarındaki istihkâmlar) işittiğimiz ve onların o eski istihkâmları kullana gelmiş olduklarını farz etmek mecburiyetinde kaldığımız halde, hükümdarlar dinî ve

[221] Wilhelm von Rubruck/Wyngaert 276 v.d.

[222] Krş. yk. s. 289.

[223] Mīrḫvand/Langlès 227 v.d.; Ricoldus 115; v. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stroy.* 110 v.d.

[224] Krş. Ibn Baṭṭūṭa II 126—128.

sivil mimarîde mühim gelişmeler sağlamışlardır[225]. Moğol devrinden kalma bir çok camiler, sekiz köşeli plânlariyle ve istihkâmı andırır mîmarî tarzlariyle, İlhanların faaliyetlerinin canlı birer şahidi olarak bugüne kadar mevcut bulunuyorlar. Burada sanat ve yapı tarihi bakımından münakaşalara yanaşacak değiliz. (bir az aşağıya bak).

Moğol hükümdarları münferit binalardan başka şehirlerin inşası ile de meşgul olmuşlardır. Öğedey Çingiz Ḫan seferlerinde duman ve alev sütunları içine gömülmüş olan mahallerden bir çoğunu yeniden kurmuştu[226]: Boḫāra[227], Herāt[228], Gence[229] Termez[230] ve Nīşāpūr[231] gibi.

Bağdâd; Abaḳa zamanında vezir Cüveynī'nin nufuzu sayesinde yeniden bina edildi[232]. 1220—1223 savaşlarındanberi enkaz halinde duran şehirler de (448) yine onun tarafından[233] daha sonra yeniden inşa edildi[234]. Belḫ ve Merv şehirlerininse halâ harabe halinde durduğunu İbn Baṭṭūṭa görmüştü[235].

Bundan başka büsbütün yeni olan şehirler de yok değildi. Büyük-Ḫān'lar, Wilhelm von Rubruck'a göre nisbeten küçük olan[236] Ḳarakorum'u[237] (Ömül[238] gibi daha bir takım şehirleri)

[225] Bilh. Hülegü'nün hayatının sonlarına doğru bunda kendini göstermiş olduğu rivayet edilir: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 400; Malachias 34; Zyriak 506; Mīrḫvand V 81.

[226] Tahrip edilen bütün yerlerin yeniden inşasını emretti (Mīrḫvand V 45), fakat bunu temin edemedi.

[227] Yalavāc'ın kullanılması ile: Mīrḫvand / Jaubert 113. — İlhanlılarlâ Maveraünnehir'liler arasındaki savaşlardan sonra bir defa daha yeniden inşası (krş. yk. s. 80 v. dd.) 1277 de: Mīrḫvand V 93.

[228] Mīrḫvand V 45; Abū'l-Ġāzī I 140.

[229] Zyriak 215 v. d.

[230] İbn Baṭṭūṭa III 26, 57.

[231] Ayn. esr. 63, — 1270/71 yer sarsıntısından sonra Horasanlı Vezir Vecīh üd-Dīn Zengī tarafından yeniden inşası: Mīrḫvand V 93.

[232] Ayn. esr. 83.

[233] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 182.

[234] 'Alī Şāh zamanında Salmās: Ḥamd Ollāh I 85. — Malachias 35 in bahsettiği cidden sistemli bir inşa ise bahis dışıdır.

[235] İbn Baṭṭūṭa III 58, 63.

[236] Cüveynī I 169 v. d., 192; Mīrḫvand V 45; Abū'l-Ġāzī I 139 v. d. — Mailla (IX 215) ye göre 1236 da tamamlanmıştı.

[237] Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 285 v. d.—krş. Marco Polo / Lemke 165 v. d. deki tarifler.

[238] B. i. Johann von Plano Carpini / Wyngaert 54; Bret-

kurmuşlardı. İlhanlar bidayette Alaṭağ ve Mūgān bozkırında[239] olduğu gibi ekserisi çadırdan şehirler de kurmuşlardı; fakat bunlar, Reşīd üd-Dīn'in de ortaya koyduğu gibi[240], mahiyetleri iktizası süratle yok olup gitmişlerdir. İrankârî hakikî dış-şehirler (Vorstadt) — Gazan'ın Tebriz civarinda tesis ettiği (Ġāzānīye) nevinden[241] — tabiatiyle daha dayanıklı idiler; meğer ki bunlar şimdi bahsettiğimiz şehrin içinde bulunan *Rob^c-ı Reşīd-ī* yi kuran Reşīd üd-Dīn'in idamından sonra[242] olduğu gibi zorla tahrip edilmiş olsunlar.

Bu bakımdan en mühim teşebbüslerden biri yeni başşehir olan Sulṭānīye'nin kurulması oldu. Bu şehir, pek az terakki kaydetmiş olan Ölceytu[243] nin gayretlerinden sonra 1306/7 denberi nisbeten kısa bir zamanda vücut bulmuştu[244]. Burada devletin dört bir köşesinden gelen mimarlar (449)

schneider, *Med. Res.* II 427; Yule, Cathay ² IV 163.

[239] Krş. yk. s. 363v. dd.

[240] Reşīd üd-Dīn / Viyana 329 v v. d., ve krş. 287 r (« Onun tamamlanmamasına hükümdarların erken ölmeleri de sebeb olmuştu»). — b. i. krş. ᶜUmarī / İst. 63 r, 64 r ve ona göre Kalḳaşandī IV 427.

[241] Orada bir cami yükseldi (resim : Marco Polo / Yule I 176); bir tekke, bir mahkeme (Şafiî ve Hanefî mezhebince), bir hastahane, bir hükûmet sarayı, bir kitapevi, bir rasathane, çeşmeler. Daha fazla malûmat krş. Vaṣṣāf / Bombay 382 — 385; oradaki parklar için (9 Tem. 1296 = 7. ramazān 695 H.) krş. Reşīd üd-Dīn / Viyana 262 r, 265 r — ve krş. Mīrḫᵛand V 133; ᶜUmarī / İst. 64 r.

[242] Mīrḫᵛand V 144. — B. i. krş. Kāşānī 79 r ve v.

[243] Reşīd üd-Dīn/Viyana 240 v; Ḥamd Ollāh I 55; ᶜUmarī/ İst. 63 v; şehrin tarifi ayn. esr. 64 v.

[244] Kal'alar, Cami, saray, hastaneler v s. hk. daha takribi malûmat: Ḳāşanī 31 v — 32 v, 33 r v. dd. ᶜAli Şah'ın sonraki vezirinin iştiraki krş. yk. s. 313); Vaṣṣāf/ Bombay 477 v; Ḥāfeẓ-i Abrū 3 r ve v.; Mīrḫᵛand V 127. — ve dahi krş.: Vaṣṣāf/Bombay 541 (Ölceytü'nün emri üzerine ᶜAlī Şāh tarafından bir «*Ferdous-ḫāne*» nin temelinin atılması, 28 tem. 1312 = 22. rabīᶜ I, 712 H.) de bitmiştir; Mīrḫᵛand V 105; Ḥamd Ollāh I 55; Mustavfī I 596; Abū'l-Fidā V 312. — Ġāzān'ın adını taşıyan bir Sultāniye sikkesi iki defa basılmış olup şehrin adı muhakkak 2. baskıya aittir. Reginald Lane — Poole, *brit. kat.* V, LVIII nin silinmiş ve aşınmış telâkki etmesiyle ortaya konan diğer bir ihtimal imkân haricidir.

meşgul olmuşlardı[245]; Kara korum[246] ve diğer yerlerde[247] de aynı hal ceryan etmişti[248]. Bīstūn dağı eteğindeki Sulṭanābad ile Kūr ırmağı yakınında[249] Mūgan çölündeki Şulṭanābad Ölceytü'nun kurduğu şehirlerdendi.

İrandaki bu yerlerin ve daha o zamandan kalan diğer mimarî âbidelerinin mimarlık ve sanat tarihi bakımından yakından tetkikine girişecek vaziyette değiliz.

Dil ve Kavmiyet

Çingiz Han idaresi altında Hᵛarizm-Şāh devleti dahiline girmiş olan askerler ile sonraki diğer bütün ordular kavmiyyet[250] ve dil bakımından bir birlik göstermemekte idiler. İki kavim birbirlerinden açıkca ayırt edilebiliyorladı : önderliği ve bununla beraber ordunun mühim bir kısmını teşkil eden[251] Moğollarla Türkler, O zamanlar da bu farkı biliyorlardı[252].

Elimizde bulunan şu malûmat, Moğolların dün olduğu gibi bu gün de kendilerine has aynı ırkî çehreye malik bulunduklarını gösterir.

Moğollar tıknaz, orta boylu, ablak, patlak gözlü, yassı burunlu ve düz alınlı idiler. Sakalları seyrekti (450); bu, seyreklik çok defa kıl koparılarak temin edilirdi[253]. Eğer bir prens bu tarz sakaldan gayri bir sakal taşırsa, sakalı bilhassa sarahatle tebarüz ettirilirdi: Ḳaydū'nun oğlu ve Ögedey'in torununun torunu olup annesinin kim olduğu maalesef bilinmiyen

[245] Vaṣṣāf/ Bombay 541 (Bağdâd'lı işçi); Taşᶜiṯâ 151.

[246] Burada bilh. Çinli sanatkârlar: Mīrḫᵛand V 45; Abū'l Ġāzī I 139.

[247] Mes, Arıḳ Boğa'dan: Vaṣṣāf/Hammer I 22; Hülegü'dan: Orbelian 144' (Aladāg'dan gelen ermeni işçiler); Ġāzān tarafından. Reşīd üd-Dīn/ Viyana 287 v — 288 v.

[248] Krş. yk. s. 455. [249] Ḫᵛandemīr III 67.

[250] Krş. Cūzcānī 387. — Moğolların ilk zamanları hak. krş. Vladimirtsov, *Obsc. stoy* 33 v. dd.

[251] Krş. Reşīd üd-Dın/ Blochet II 322 v. d., 374.

[252] Krş. Ẕahabī/ Somogyi 125; Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 163; Ḳāşānī 126 v — 129 r.

[253] Go'mboev 651 v. d. — Altunian 55 — 60 Moğolların dış görünüşleri hak. ermeni haberlerini toplamıştır.

Çapar misâlinde olduğu gibi. Bu çocuğun yüzü " Rus veya Çerkes„ yüzüne benzerdi [254].

Moğolların boynu ve kolları uzun, göğsü geniş, bacakları kısa idi [255].

Saç tuvaletlerine gelince, tepesi tıraşlı olup kırpık saçtan bir hat her iki kulak arasına uzanırdı. Alnın üstündeki kısımın iki parmak kadar miktarı traş edilirdi, diğer kısımlarda uzatılan saç kaş hizasına kadar inerdi; başın arkasından aşağı düşen saç kısımları da örülürdü [256].

Sefer eden orduların dışında fırsat zuhurunda bütün Moğol kabileleri de Beylerinin (Emirlerinin) emri altında garbe hicret etmişlerdi [257]. İlhan devletinin yıkılışından sonra bunların kuvveti ve mukadderatı hakkında elimizde malûmat mevcut değildir.

Çingiz Hān, muhtemelen, yalnız Moğol ana dilini değil, aynı zamanda Türkçeyi de [258] biliyordu, halefleri ise (451) daha başka lisan bilmekle beraber moğolcayı da iyice bilmekte idiler. Çingiz Han tarafından ancak oldukça geç [259] kabul edi-

[254] Reşīd üd-Dīn / Blochet II. 9.

[255] Johann von Plano Carpini/Wyngaert 32 v. d.; Malachias 7; Zyriak 248; Ricoldus 114; Matthaeus Parisiensis III 487 v. d.

[256] Johann von Plano Carpini / Wyngaert 33.

[257] Daha hâlâ Ġāzān (Reşīd üd-Dīn / Viyana 308 r, 331 r) ve Abū Saʿīd zamanlarında çadırlarda *(yurt)* oturan göçebeleşmiş Moğol kabileleri vardı (Mīrḫvand V 158). Bunların türkleşmiş olup olmadıkları, ve ne dereceye kadar türkleştikleri, bilinmiyor.—Hükümdar Eşref (krş. yk. s. 152 v. d.) 1344 de (şüphesiz yalnız mazeret sadedinde) «Göçebe duygusu» na dayanmıştı; Mīrḫvand V 164. — Krş. yk. s. 441 — Güya on bin kişilik bir Oyrat tümeni 1292 de hatta toptan Mısır hizmetine girmişler: Abū'l-Fidā IV 34; v. d. Krş. Poliak, *Caractère* (kit. cet. 422) 235.

[258] Cüveynī I 181; Reşīd üd-Dīn/Blochet II 64; Mīrḫvand/Langlès 221; Mīrḫvand/Jaubert 112; Abū'l-Ġāzī I 140 v. d. — Çingiz Ḫān'ın türkçe de bildiğine ihtimal verilebilir; çünki Cüveynī (göst. yer.) onunla konuşmuş olduğunu iddia eden İranlıya tevcih ettiği suallerden az önce moğolca ile türkçe yan yana bulunmaktaydı. Bundan başka Cüzcānī'nin (353) naklettiği Būşancī'nin Çingiz Ḫān ile konuşmasında türlü türkçe kelimelere farazā metinde rastlanmaktadır. Krş. Seyfī Herevī.

[259] Tşʿan tşʿun'un seyahatından ancak bir kaç yıl sonra. Krş. Bretschneider *Med. Res* I 53. — Uygurlarla münasebet ve İdikut'la-

len ve bidayette pek az kimseler tarafından bilinen[260] Uygur yazısı bugüne kadar[261] Moğol dili için kullanıla gelmiştir[262]. Tibet Papası (1234—1279), Pᶜags-pa (sayın) b Lo-gros rgyal-mtsᶜan, tarafından icadedilip ekseriyetle bu papasın adına izafetle, „ʾPᶜags-pa„ adını taşıyan hususî yazı (Quadratschrifi)[263] — ki Ḳubilay tarafından kullanılmıştı — çok geçmeden istimalden sakıt kalmıştır[264].

Büyük - Moğol devletinin Büyük - Ḫan'lariyle İlhanlıların moğol sikkeleri bu hale uygun olarak mutat arabca yazıdan başka[265] uygur harfleriyle (452) yazılmış ve mamafih pek kısa olan[266] moğolcayı da havi bulunmuştu. Yalnız Ġazān bir defasında namına bastırdığı yeni sikkeler üzerine, „ʾPᶜags-pa„

rın boyun eymeleri bak. krs. Reşīd üd-Dīn / Berezin d 15 v dd., 20 v dd.

260 Krş. Cüveynī II 227. — Bizzat Moğolların moğolca da Uygur harflerini en eski zamanlarda sikkeler üzerinde kullandıklarını (krş. bu sayfada not 265) Macaristan'dan çıkan paralar isbat ediyorlar: Josef von karabacek: *Der unmittelbare Einfluss der mongolischen Invasion auf die Münzverhältnisse Ungarns* (Numismat. Zeitschr. de, tab'ı: Viyana) VI/VII (1874/75), s. 49—57), s. 57.

261 Ayn. esr. I 17; Bar Hebraeus 411; Johann von Plano Carpini / Wyngaert 56; Wilhelm von Rubruck / Wyngaert 231; Mīrḫᵛand / Langlés 218.—Krş. Klaproth, *Observation* (kit. cet. 316) 316—330. — Moğolların daha önceleri yapı yapmak için iptidaî bir vasıtaya malik olmaları tabiîdir; bundan maada başka dillerde mektuplaşmak hususunda tacirler v. s. emre amade bulunuyorlardı.

262 Soviyetler birliği latin alfabesini kabul etmiştir.

263 B. i. krş. Bertold Laufer: *Skizze der Mongolischen Literatur* (Keleti Szemle VIII de)183—186; Boris Jakovleviç Vladimirtsov: *Mongol'skiy mezdunarodnyy* alfavit XIII veka (13. yüz yıla ait uluslararası moğol alfabesi). Kul'tura i pis'mennost' Vostoka X (1931), s. 32—42 de çıktı—Huth II 136 da: «ʾPᶜags-pa Gro-mgon» adı veriliyor. Bunun hak. krş. Huth II 142, 146, 156.

264 Vaṣṣāf / Hammer I 37; bu yazı için v. d. krş. Huth II 162 v. d. (Tibet kaynakları).

265 Bu dilde yazısı olan ilk Moğol sikkeleri daha Çingiz Ḫān zamanında (Kermān'dan, Halife an-Nāṣir'in): *Brit. Kat.* X s. 83 (İlk defa Vali Arġūn tarafından 1242 de değil: Brit. Kat. VI, LIII böyle).— Farsca ve ʾPᶜags-pa (Frähn tarafından «Tibetce» adı veriliyor): Yalnız nadir gürcü sikkelerinde de bu dilde yazılar vardır: Frähn, *Il-Chane* 484.

266 Krş. Berliner Museum; Brit. Kat. VI Türk. Kat. III—Bonaparte, *Tafel* 15.

işaretini de koydurmuştu[267]. Abaḳa'dan itibaren[268] bütün İlhanlılar bu âdete tabi kaldılar; Ġāzān ve Ölceytü zamanlarında Moğol yazı karakterinde bir derece düşüş göze çarpmakta ise de Abū Sa'īd zamanında bu yazı yine vazıh şeklini aldı[269]. Son kukla - hükümdarlar da, yalnız kendi isimlerinden ibaret kalsa bile[270], sikkelerinde Moğol kitabeleri bulundurdular.

Moğolların evrak ve vesikaları da yine ana dilinde tanzim edilirdi[271]. Bunda da sonraki zamanlarda icabında islâm, Arap ve İran diplomatiğinin ifade tarzına uyulmuştu[272]. Hatta yalnız —İrandan kaçanlar ve Altınordu'dan gelen köleler sâyesinde kolayca takviye edilmiş olması gereken[273] — hususî bir moğolca kaleme sahip bulunan Mısırla[274] değil, başka ecnebî memleketlerle de yaptıkları muhaberatta bu dili kullanmışlardır. Mısır'lılarsa bir çok defalar cevablarını moğol dilinde verdiler[275]; bununla beraber muhaberatta ekseriya arabca da kullanıldı.

Moğol tahriratı garbe, Fransa'ya[276], İngiltere ve Papa'ya[277] gönderildiği zaman çekilen müşkülat daha çoktu. Ekseriya tahrirata Farsça[278] (veya dolayısiyle) (453) Lâtince tercümesi de

267 Krş. yk. s. 331.

268 Krş. Türk. Kat. III, Nr. 25, s. 23 ve s. 25 v. dd.

269 Ayn. esr. III s. 36.

270 Suleyman ve Nūşervān böyle (krş. yk. s. 153—151) Brit. Kat. VI, XLVII v. dd.; Türk. Kat. III, Nr; 328, s. 71.— fakat diğer sikkelerde yalnız arapça yazı vardır, krş. Berliner Museum.

271 Krş. Cüveynī I 136; Reşīd üd-Dīn / Viyana 312 v, 318 v; Mīrḫ"and / Jaubert 126.—Pelliot *Teh.* 38.

272 Krş. Mīrḫ"and/ Langlès 221.

273 Krş. Mīrḫ"and V 124 ve yk. s. 72 v. dd.

274 Mufaḍḍal III 43; Maḳrīzi/ Quatremère II, 2, 182 (her ikisi de Ġāzān).

275 Tiesenhausen I 333 (al-Muhibbī'ye göre); Ḳalḳaşandī VII 294.

276 Möngke'den IX. Ludwig'e: Wilhelm von Rubruck/ Wyngaert 231.

277 Bu yazılardan bir çokları kalmıştır (Krş. yk. s. 25? v. dd.).

278 Nitekim IX. Ludwig'e 1248 de yazılan mektuplarla (Nangis, *Vita* 358) ve Göyük'ün Papa IV. Innozenz'e 11 Kasım 1246 tarihli mektubu: Oriens Chiristianus III (1922/23). Resimler A. M. Amman:

katılıyordu. Garplılar yalnız moğolca yazıları olabildiği kadar Lâtinceye tercüme ettiriyorlardı [279].

Hükümdarla müzakereleri kolaylaştırmak için bir çok memurlar hiç olmazsa moğol dilini bir dereceye kadar öğrenmeğe çalıştılar. Nitekim Reşīd üd-Dīn gibi adamlar da bu hususta yardımcılara malik bulundukları halde maziye ait vakaların tarihini yazarken bu dili kullanabilmişlerdi [280]. Bu sebepten dolayı Nastûrî'ler 1281 tarihinde III. J(h)abalāhâ yı Katolikos seçmişlerdi ki bu zat İlhanlar sarayında gerçekten nüfuz kazanmıştı [281]; fakat diğer taraftan başka müşkülât da ortaya çıktı: Bu Katolikos arabcayı ve o zamanlar oldukça yayılmış olan Süryaniceyi iyi bilmiyordu. Ya'ḳûbilerin mukabil patriği Dionys'in —ki her halde yalnız Süryanice biliyordu— 1253 de Şam Sultanı ile müzakerelerde bulunurken arab dili için bir mütercimi yani Bar Hebraeus'u [282] kullandığı bir misal olarak zikredilebilir. Münevver Hıristiyanların çoğu ise Süryanice'nin, kısmen bugün olduğu gibi (*Fellîhî* ve *Tûrânî*), her tarafta günlük dil olarak kullanılmasına rağmen, bu dil ile beraber arab dilini de [283] anlıyorlardı. Yahudiler aralarında gizlice anlaşmak için şüphesiz Orta Çağa mahsuz hususiyetleriyle [284], İbranice konuşuyorlardı.

Moğolca geç zamanlara kadar bu Kavim mensuplarının ağzında tamamiyle canlı olarak yaşamıştır. Bu, arabca ve

Kirchenpolitische Wandlungen im Ostbaltikum bis zum Tode Alexander Newskis. Studien zum Werden der russ. Orthodoxie, Rom 1936, s. 284 (Orienralia Christiana Analecta C V).

279 Krş. Papa'nın Abaḳa'ya 1267'de gönderdiği tahrirat: Raynaldus XIV, 1267 Nr. 70 v. d., s. 155; Mosheim, *Anh.* Nr. 19, s. 70 v. d. — Matthaeus Parisiensis'in Moğolların yalnız kendi dillerini bildikleri iddiası da belki bu suretle izahını bulur: IV 76—78 (halbuki bu doğru değildir). — Krş. Altaner, *Sprachkenntnisse* (Kit. cet. 374).

280 Krş. Reşīd üd-Dīn/ Quatremère, I LIX; Blochet, *Intr.* 118 v. d.

281 Krş. yk. s. 238 v. d.

282 Bar Hebraeus, *Kirchg.* II 717.

283 Bar Hebraeus, *Kirchg.* II 649 ve ayn. esr. 699; burada arabcanın kilise babaları için caiz görülmediği bildirilmektedir.

284 Krş. Blochet, *Intr.* 26 ve yk. s. 248.

farsça kelimelerin naklinde moğol yazısını nazarı dikkate almakla beraber, icabında bilhassa iki sedalı harf arasında "ġ„'nin (454) kayboluşu gibi[285], hakikaten kullanılan şifahî şeklin mevcudiyetiyle de anlaşılır; El-Mufaḍḍal'ın Kafkasya valisi Cūrmāġūn için[286] daima *Curmūn*[287] demesini misal alabiliriz; Altın Ordu Ḫān'ı Toḳtaġa adı da Arabca ve Farsca kullanan yazarlardan bir çoklarında *Tuḳtā* (veya *Tuḳtā* ve buna benzer)[288] şeklinde görülür. Eğer bu şifahî şekil hakikaten yaşamamış olsaydı bu mümkün olamazdı. Bu gibi isimler devam edip gitseydi de dil artık yaşamasaydı intikal eden şekil donmuş olarak muhafaza edilip canlı moğol dilinin kanunlarına uydurulamaması lâzımgelirdi. Çin'de de bu böyle olmuştur. İran'da bundan başka müteaddit defalar — haddizatında başka türlü ad taşıyan mahaller için de—moğol isimlerine tesadüf ediyoruz[289].

Şark ve garp[290], kavim adı olan, "moğol„ kelimesi yerine çok defa *tatar* veya "*tartar*„ (Yunanlıların *Tartaros*'undan müstear)[291] kelimesini kullanırlar. Mīrḫᵛand her iki adı da sık sık yan yana kullanmaktadır[292]. Demek oluyor ki Büyük-Ḫān'ın sarayında 14 üncü asrın başında "Tatar dili„ nden, hergün kullanılan dil olarak bahsedildiği zaman[293] bundan

[285] Krş. Boris Jokovlevic Vladimirtsov: *Sravnitel'naja grammatika Mongol'skogo Pis'mennogo Jazyka i chalchasskogo narecija* I *Vvedenie i fonetika* (Moğol yazı dilinin ve Ḫatha-lehcesinin mukayeseli grameri, I. giriş ve fonetik), Leningrad 1929, s. 193 v. d. — v. d. Krş.: Reşīd üd-Dīn/ Blochet II 217 v. d.

[286] Krş. yk. s. 46.

[287] Mufaḍḍal I 414. — Keza El-Cezire ve Fārs valileri, Sugunçaḳ > Sūncāḳ (krş. yk. s. 377).

[288] Krş. mes. Tiesenhausen I 66, 83, 144, 423 v. s. — Sikkeler üzerinde ekseri Toḳtu: Brit. Kat. VI 123,:Nr. 357, fakat Toḳta da var mı? ayn. esr. Nr. 359.

[289] Reşīd üd-Dīn/Quatremère I 100, 182; Reşīd üd-Dīn/ Viyana 260 V; Vaṣṣāf/Bombay 316; Taş'îtâ 152; Ḥamd Ollāh I 64, 69, 84. — Bundan başka Türk adları da vardı, mes. Ḳarabāg: ᶜUmarī/ıst. 64 r.

[290] Aszelin 244; Vinzenz von Beauvais 1301.

[291] Krş. her şeyden önce Kᶜartᶜlis cḫovreba I 417, sat. 30—31.

[292] Krş. mes. Mīrḫᵛand V 60.

[293] Monte Corvino/Wyngaert 350.— v.d. krş. Marco Polo/ Lemke 50 v.d.; Devéria, *Notes* 396.

moğol dilinin kastedildiğini anlamamız lâzımgelir. Ancak son zamanlarda "Tatarca„ kelimesi dil bakımından, "Türkçe„ ile bir tutulmuştur. Çünkü her iki kavim, moğollarla Türkler, bir arada kaynaşmışlardı (aşağıya bak). Bu manada olarak " Tatarca „ tabiri bilhassa bugünkü Rus Türkleri tarafından kullanılmaktadır (455).

Şarkî - Asya kavimlerinin daha garpte bulunan mahallere istilâlarında Moğollarla beraber müteaddit defalar zikredegeldiğimiz Türkler de baş rolü oynamış bulunuyorlar. Çingiz Ḫan ordusu askerlerinden bir çoğu Türktüler [294]. İbn-al-Aṣīr [295] yarıdan daha fazlasının Türk olduğunu söyler. Nitekim Çingiz Ḫan ordusu Semerkand'ı fethettikten sonra[296] Ḫᵛarizm-Şah'ın [297] Türk müdafilerini [298], fatihlerle aynı ırka mensup oldukları için korumuş olmaları [299] buna bir misâl teşkil eder. Aynı hal, Kıpçak'da [300] Kafkasya Türkleriyle [301] olan ve 1258'de de Bağdad önünde yapılan savaşlarda müşahede edildi ; burada ; Ḫᵛarizm'li Sulṭancuḳ Kıpçak subayı [302] Ḳarasongur'a, (o istemediği halde) aynı kavme mensubiyet bakımından Hülegü nezinde şefaat de bulunacağını vadetmişti [303].

İlhanlılar, kendi dilleri olan Moğolcadan başka — moğolcanın unutulmasına, baş kadınların moğol asilleri arasından seçilmesi hususunda Çingiz Ḫan'ın koyduğu [304] seçim usûlü âmil olmakta idi — Türkçe ve Farsça [305] da anlarlardı. Bu, kat'iyyen

[294] Cüveynī I 76, 91; Ibn al-Aṣīr XII 234; Vaṣṣāf / Hammer I 95; Mīrḫᵛand V. 108, 125.

[295] Krş. Ibn al-Aṣīr XII 240.

[296] Krş. yk. s. 34.

[297] Ayrı ayrı kavimler mes. Cuzcānī de 340. — Tabii İranlılar da savaşlara katıldılar.

[298] O ve oğlu Celāl üd-Dīn Türkçe konuşuyorlar, fakat farsça da biliyorlardı: Abū'l-Fidā IV 386.

[299] İbn al-Aṣīr XII 240.

[300] Ayn. esr. 252; Reşīd üd-Dīn / Berezin d 139.

[301] Ibn al-Aṣīr XII 245 (Gürcülerin tersine).

[302] Elcezire'de bir çok Ḳıpçak-Türkleri de vardı: Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 406: Mīrḫᵛand V 81.

[303] Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 268 v.d.

[304] Cüveynī III 42. — Krş. yk. s. 276

[305] Ölceytü'nün çocukluğunda Moğolca ve farsça öğrendiğini Ḳāşānī 12 r açıkca bildiriyor. — Maveraünnehir sarayında farsça da konu-

sabit olmasa bile muhitleri icabı bunun muhakkak olduğu düşünülebilir. Her ne olursa olsun buna Abū Sa'īd'in Lurestan Atabegi ile Türkçe konuştuğu [306] ve Ġāzān'ın ayrıca da bir Arapça, Hintçe ("hindi„ [307] = Hindistanī?) (456) Keşmirce, Tibetçe, (ḥataı'i) (şimalî) Çin'ce ve Firenkçe bilmesi birer misâl teşkil eder [308]. Aslan İran'lı olmayan memurlar için İran veya Arab mahallî dillerini (faaliyette bulundukları sahalara göre) bilmeleri şüphesiz ki mutlak bir zaruretti [309].

Garp memleketlerinin dilini bilenler pek nadirdi. 1287/88 de garbe gönderilen Bar Ṣaumâ biraz lâtince bilen tek adamdı [310]. (muhtemeldir ki tek hıristiyan denmek istensin).

İslâmlığın kabulü [311] ile Moğollarla Türklerin yan yana durumlarında kat'î bir değişiklik oldu. İslâmlık her iki kavmin kaynaşarak Moğolluğun Türklük içinde eriyip gitmesine son derecede hizmet etti [312]. Marco Polo 1274 tarihinde bu hu-

şulmakta idi: İbn Baṭṭūṭa III 37, 46; keza Büyük-Ḫān'ın Tangut nezdindeki valisi (Statthalter) Prens Ananda da bu fars dilinde bilgi edinmişti. Reşīd üd-Dīn / Blochet II 600. — v. d. krş. s. 395 not 5.

[306] Ibn Baṭṭūṭā II 33. — Atabeg ayrıca iyi arapça da konuşuyordu.

[307] Bunun ehemmiyeti hak. krş. Reşīd üd-Dīn /Blochet II 376, not. b. (s. 377 v. d.)

[308] Reşīd üd-Dīn / Viyana 279 v (Türkçenin burada adı geçmiyorsa da işin icabı mutlaka lâzımdı). — Ġāzān'ın araplarla konuşurken tercüman kullandığına bakılırsa arapçası pek kuvvetli olmasa gerek. Mufaḍḍal II 639; Ibn Iyās I 140; v. d. Krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, XII. — Mısır sultanı al-Malik an-Nāṣir Ḳilā un'un tam tersine olarak (Maḳrīzī / Quatremère II, I, III; Ibn Iyas I 120). O kadar çok araplaşmıştır ki İlhanlılarca bu dili şüphesiz bilen kumandanı ile türkçe konuşamadığını ve bir tercümana ihtiyaç gösterdiğini Mīrḫvand V 124 bildiriyorsa da bu akla pek yakın gelmiyor.

[309] Krş. mes. Mīrḫvand V 57 ve K'art'lis cḫovreba I 372, sat. 25: Bir Gürcü Moğollarla fars dilinde anlaşıyordu — Reşīd üd-Dīn Moğolca, arapça, farsça ve türkçe de kasîdeler yazıyordu: Ḳāşānī 116 r.

[310] Taṣ'īṭâ 48.

[311] Krş. yk. s. 206 Türkler daha önceden müslüman olmuşlardı. Krş. Ibn al-Aṯīr XII. 252: «Sizin (Ḳıpçaḳların) dininiz bizim de dinimizdir».

[312] Keza türlü türlü karışık evlenmeler vardı. Vezir Sa'd üd-Dīn (krş. yk. s. 313) kızını bir (muhakkak Moğol veya Türk) Emire vermişti: Ḳāşānī 29 v.

susta müşahedelerde bulunabilmiştir [313]. Ona göre bu hâdise daha evvelden vukubulmuştu. Bundan yirmi otuz sene sonra İlhan devletinin inhilâli zamanında (457) bu iş olup bitmişti [314]. Maverāünnehr'de de inkişaflar aynı cereyanı takip etmişti. Köpek [315], ve daha sonra Termeşīrīn — ki kat'î olarak islâmlığı kabul etmişti [316] — en çok Türkçeyi kullanıyorlar [317] ve kendilerine Türk sultanı adını veriyorlardı [318]. Kur'an hatimleri esnasında o zamanlar Farsca yanında Türkçe de terennüm ediliyordu [319]; moğolcanın herhangi bir suretle ehemmiyet kazandığından artık bahsedilmiyor.

Moğol kavmi nihayet batı-Asya'da Türklük içinde eriyip gitmiştir. İran'ın ve diğer memleketlerin fethi en sonunda Türklerin iskân ettikleri sahaların genişlemesini mucib oldu.

313 Marco Polo / Lemke 181.—Türkçe ve moğolca ad'arın (meš. Kʻartʻlis ckhovreba I 343, sat. 2—5 ve tercü. I, 1, 485; Orbelian / Brosset 227; Mīrḫᵛand V 81 [Reşīd üd-Dīn / Quatremère I 103, not 32] ne dereceye kadar dikkatsizlikten veya bu karışık evlenmeden veya bu evlenmenin verdiği vuzuhsuzluktan dolayı birbirine karıştırıldığını tayin etmek mümkün değildir (Krş. yk. s. 495).

314 Gregoras I 40; Jordanus 9; Kalkaşandī IV 426; Reşīd üd-Dīn / Quatremère I CVII v. d. Ayrıca da krş. *Süheyl ü Nevbehar*'ın 14. yüzyılda yaşamış olan mütercimi Masʻūd İbn Aḥmed'in notları, nşr. Johann Heinrich Mordtmann, Hannover 1925, Vers 26, 1 v. dd. Bu zat Moğolların Türkçeyi iyi bilmeleri lâzım geldiğini farzediyor; b. i. bk. (Hasan) Tahsin Banguoğlu: *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbehar*, Leipzig 1938, s. 17. — daha sonraları bu fark viedanlarda o kadar çok silinmişti ki Abū'l-Ġāzī (I, 35) Moğolların ve türk ırkının diğer kavimlerinden bahsediyor.—V. Krş. İbn al-Aṯīr XII 236.

315 Ibn Baṭṭūṭa III 32.

316 Krş. Barthold, *Vorl.* 204.

317 Ibn Baṭṭūṭa III 33. krş. Reşīd üd-Dīn / Quatremère I, CVII v. d.

318 Ibn Baṭṭūṭa III 37.—Ġāzān fermanlarında «Türklerle İranlılara» («*Tāzīk*) hitap ederken (Reşīd üd Dīn / Viyana 287 r; v. d. krş. Kāşānī 9 r, Maverāünnehr'de (O zamanlar Türkler sayıca daha üstündü) her iki kavim arasında gerginlik bulunduğu aşikârdı: Mâverāünnehr Ḳazġanı'nın (krş. Barthold, *Vorl.* Herātlı Moʻezz ud-Dīn (Krş. yk. s. 180) tahkir kasdı besbelli olan mânada «*Tācīk*» diye adlandırması da bunun delilini teşkil eder: Zamčī e 509.

319 Ibn Baṭṭūṭa III 27.

Her ne kadar daha önceleri Ön-Asya'nın mühim sahalarında Türk kabileleri iskân etmiş bulunmakta idiyseler de İlhan devletinin kurulması neticesinde yalnız Türk kavminin serpintileri İran'a dağılmakla kalmamış, aynı zamanda da hâkimiyetlerinin öz sahası olan Azarbaycan da (Tebrīz'de daha önceleri Türkçe konuşulmakta idi[320]) mutlak olarak Türklük hesabına kazanılmıştır. Bu, Çingiz Ḥān ve haleflerinin bugün de mevcut olan izleri üstünde en açık noktalardan birini teşkil etmektedir. (458)

---

[320] Ayn. esr. II 130; Ḥamd Ollāh I 85. —Ḥamd Ollāh I 55. O zamanlar Sulṭāniya'de «Karışık farsça» konuşulduğunu kaydediyor.

GENEL İNDEKS*

A

* Bu İndeks, şahıs memleket ve yer adlariyle tâbir ve ıstılâhları içine almaktadır.

C

Ç

E

H

L

M

O

R

S

T

U

DÜZELTMELER VE EKLER

Bu eser ancak basıldıktan sonra tarafımızdan incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda aşağıdaki cedveller yapılmıştır.

I. Burada tercümeye ait düzeltmeler yer almıştır:

II. Eserin asıl almanca metninde, yazarın kullandığı transkripsiyon sistemindeki kişi, yer ve eser adları ile deyimlerin pek çoğu tercümede de aynen muhafaza edilmiştir. Bu hususun, bilhassa meslekten olmayan okurların eserden layıkı ile faydalanmalarını güçleştireceği pek tabiidir. Bu sebeble, bu cedvelde kişi, yer ve eser adları ile deyimlerin türkçe şekilleri gösterilmiştir.

III. Bu cedvelde, bilhassa Türkiye tarihi ile ilgili olarak, eserde verilen bazı bilgiler hakkındaki tenkidlerimiz bulunmaktadır. Bu cedvele, ayrıca Türkiye'de muhtelif memuriyetlerde bulunmuş olan Moğol askerî ricaline dair yine tarafımızdan yapılmış bir liste eklenmiştir.

FARUK SÜMER

I.

TERCÜMEYE AİT DÜZELTMELER

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Yanlış: kürtçe		
Doğru : gürcüce	3,15	XIII,16
Yanlış : Bu eser salt Abdür-Rezzâk Samarkandî'nin "Matla-e Sa'deyn"'ine dayanmakta[28] (Tabii İlhanlılar zamanı için) olduğu için eserden yeni malûmat elde edilememektedir.		
Doğru : Abdürrezzak Semekandi'nin Maṭla'-i Sa'-deyn'i salt bu esere (Hafız-ı Ebru'nun eserinde) dayanmakta [28] (tabii İlhanlılar zamanı için) olduğundan bu eserden yeni malûmat elde edilememektedir	15,11vd.	9,19vd.
Yanlış : Bar Hebraeus'un Arapça anlatması [71]		
Doğru : Bar Hebraeus'un Arabca yazdığı "Muhtasarü'd-düvel" adlı eseri	21,29	15,32.
Yanlış : Üçüncü Kardeşi Rüknüd-Dîn bu sırada vefat etmişti. Mogollar Fîrûzkûh kalesini beş altı ay süren bir kuşatmadan sonra hücumla alırken şehit düştü [78]		
Doğru : Üçüncü kardeşi Rüknüd-Dîn de bu sırada öldü. Fîrûzkûh Kalesi beş altı ay süren bir kuşatmadan sonra Moğollar tarafından hücumla alınırken şehit düşmüştü	41,1	12 vd.
Yanlış : .... maksadı oradan yeniden Gürcistan'ı tahrip etmek ve nihayet Herat'ı zaptetmekti		
Doğru : .... maksadı oradan yeniden Gürcistan'ı tahrip etmek ve nihayet Ahlât'ı zaptetmekti	41,12	33,23.
Yanlış : Fakat Celâlüd-Dîn, Şam hükümdarı ve Rum-Selçuk Sultanı al-Melik al-Eşref ile savaşlara girişirken [84] -bu savaşlar nihayet bir uzlaşma ile bitiyordu- [85] Moğoller Azarbâycân'a kadar (33) ilerlediler [86].		

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Doğru : Fakat Celâlüddin. Şam hükümdarı el-Melikü'l-Eşref ve Rum-Selçuk sultanı ile savaşlara girişirken [84] -bu savaşlar nihayet bir uzlaşma ile bitiyordu [86]- Moğullar Azerbaycan'a kadar (33) ilerlediler [86]	41,12vd.	33,24vd.
Yanlış : şehirde		
Doğru : Meşhed'de	49,21	40,17
Yanlış : Az evvel Trablus'ta Mayandros'ta akdedilen		
Doğru : Az evvel Menderes kenarındaki Trebolu'(Torbalı) da akdedilen	53,12	43,23.
Yanlış : cizye've		
Doğru : vergiye...........................	53,21,54,2	44,9 .44,13.
Yanlış : Batu oğlunu		
Doğru : Batu, onun (Rusudan'ın) oğlunu ...	55,8	45,17
Yanlış : Bu kurultayda Altınordu hükümdarının. "Hanedan'ın en yaşlısı" [65] sıfatiyle kendisine verilmek istenen baş makamı reddetmesi üzerine Bātū'nun ısrariyle Seyurhohataytay'ın oğlu Möngke (Mongka. Mānğū) hükümdar ilân edildi.		
Doğru : Bu kurultay'da Altınordu hükümdarı (Batu), "hanedanın en yaşlısı" [66] sıfatiyle, kendisine verilmek istenen başmakamı reddettikten sonra, yine kendisinin ısrariyle Seyurhohataytay'ın oğlu Möngke (Mongka. Maugu) hükümdar ilân edildi.............	56,17vd.	46,28vd.
Yanlış : Hülegü 1246-47—644 H de ölmüş olan sultan Giyasüd-Dīn'in oğlu ikinci 'Izzüd-Dīn Keykāvüs'un. bu zamandan itibaren biraderi dördüncü Rüknüd-Dīn Kılıc Arslan IV. ve 'Alā'üd-Dīn Keykubād II. ile müştereken hükumet etmesini kararlaştırdı;		
Doğru : Hülegü: 1246-47 (644 H.) tarihinde ölen Sultan Giyāş ed-Dīn'in oğlu 'Izzed-Dīn Key Kāvüs II. nu bundan böyle kerdeşleri Rükn ed-Dīn Kılıç Arslan IV. ve 'Alā'ed-Dīn Key Kubād II. ile müştereken hükümet etmelerini kararlaştırdı	64,9vd.	72vd.
Yanlış : Helüt		
Doğru : Ahlāt	66,12	55,24

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Yanlış : Tabya Doğru : Kale	66,20	56,8
Yanlış : Oxus Doğru : Amuderya (Ceyhun)	70,9	59,20
Yanlış : İran büyük devleti Doğru : büyük İran devletinin	71,1	60,13
Yanlış : Hülegü'ye kendini Doğru : Hülegü kendini	72,16	61,30
Yanlış : Nikudar hernekadar Borak'ı teşebbüsünden vazgeçirmeye çalıştı ise de [19] onu dinlemeyen Borak hükümdarına isyan etti. Doğru : Nikudar, hernekadar Borak'ı teşebbüsünden vazgeçirmeye çalıştı ise de [19] yine de hükümdarına karşı arzusu hilafına isyan etti	80,14vd.	69,17vd.
Yanlış : Kayın babası "Pervâne Doğru : Kayın babası (sair beyanlara göre Kayını) "Pervâne	84,21	73,22vd.
Yanlış : Kazandığı zafere rağmen Baybars bu hücumunda acele etmişti. Doğru : kazanılan parlak zafere rağmen ileri harekette fazla istical edilmiş oldu	85,11	74,9vd.
Yanlış : Kürdistan kırallığı Doğru : Gürcistan kırallığı	100.21-22	88,13.
Yanlış : Suriye Meliki Doğru : Hama meliki	108,15	95,26.
Yanlış : Meryem Doğru : Maria	121,26	107,23.
Yanlış : Oxus Doğru : Amuderya (Ceyhun)	129,17	115,10
Yanlış : Burada emirlerden prens Ġâzân Oğlan ibn Toğrulca'yı hükümdar ilân etmişti Doğru : Burada emirlerden birisi, prens Ġâzân Oğlan ibn Toğrulca'yı hükümdar ilân etmişti	136,22	121,14
Yanlış : Görülüyordu: bu anlaşmalar o zamanlar Altınordu ile münasebetleri bozulmuş -Rum- Selçuk Sultanı 'Izzed-Dîn'in daveti üzerine (1269-70) Altın ordu kıtaları Bizansa hemen girmişti- olan Bizans Kayserinin menfaatine uygun gelmekte idi		

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Doğru : Görüldü; Altın ordu ile münasebetleri, hele o zamanlar, çok bozulmuş olduğu, sa-lık Rum-Selçuk Sultanı 'Izzed-Dîn'in daveti üzerine '(1269-70) Altın Ordu kıtaları Bizans hudutlarına hemen girmiş bulunduğu için, bu anlaşmalar Bizans imparatorunun menfaatine uygun gelmekte idi	78,20vd.	68,1vd.
Yanlış : Narin Toğāy, galiba arzusunu hükümdara zorla kabul ettirebilmek için Ḫorasan'dan takviye kuvveti istedi: gösterdiği bahane muhtemel bir Maveraünnehr istilâsına karşı koymaktı		
Doğru : Narin Toğāy, Horasan'dan, galiba hükümdara arzusunu zorla kabul ettirebilmek için, Maveraünnehrlilerin muhtemel akınlarına karşı koymayı öne sürerek, askerî takviye talep etti	142,17vd.	126,24vd.
Yanlış : Büyük Hasan o derece sıkışık bir duruma girdi ki, Toğay Timūr'u Ḫorasan'dan çıkarmaktan başka çare göremedi [23]		
Doğru : Büyük Hasan o derece müşkil bir duruma düştü ki, Toğāy Timūr'u Ḫorasan'dan yanına çağırmaktan başka bir çare bulamadı [23]	148,22vd.	132,9vd.
Yanlış : Mamafih Büyük-Hasan daha haziran-temmuz 1339 [25] tarihinde muvakkaten Ḫorasan'a dönmeden evvel Toğāy Timur durumunun tehlikeli olduğunu kendisine bildirdi 25		
Doğru : Gene de Toğāy Timūr, 1339 [25] haziran-temmuz'da muvakkaten Ḫorasan'a çekilmeden önce, Büyük Hasan'ı durumun tehlikeli olduğundan haberdar etti	149,3vd.	132,19vd.
Yanlış : Küçük Hasan'ın torunlarından Yagi Bāsti [34]		
Doğru : .... Küçük Hasan'ın amcalarından biri olan Yağı Bastı.....................	150,11	133,14.
Yanlış : İzzet Mülk ile yardımcılarının yardımcıları		
Doğru : İzzet Mülk ile yardımcıları.........	151,25	135,2.

	Tercümedeki sahife ve satırla	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Yanlış : .... kendi askerleri tam zamanında emniyetlerini sağladılar, kendisi ise Azerbaycan'da Hoy'a kaçtı. Azarbaycan hükümdarı Altınordu hanına hemen malûmat vermeyi ihmal etmedi.		
Doğru : ...... kendi askerleri vaktinde kendi emniyetlerini sağladılar. Kendisi ise Azerbaycan'daki Hoy'a kaçtı; buranın (Hoy'un) hâkimi de Altınordu hanına hemen malûmat verdi	154,6vd	137,6vd.
Yanlış : saraya		
Doğru : Saray (şehir)'a	154,16	137,17.
Yanlış : Eşi, bundan sonra yeğeni Gıyâsüd-Din Dînâr (?) [103]'ı hükümdar nasbetti. Kurdân-Şâh beş ay sonra bir tesadüf eseri olarak tekrar hürriyetini elde ettiği zaman Gıyâsüd-Din Kurdân-Şâh mukavemete teşebbüs etti.		
Doğru : Eşi, şimdi yiğeni Gıyâsü'd-dîn Dinâr (?)'ı [103] hükümdar nasbetti. Bu da (Gıyâsü'd-dîn Dinâr), beş ay sonra, tesadüf eseri Naîm'-in yeni ve muvaffak olmamış bir hücûmu sırasında hürriyetine tekrar kavuşan Kurdânşâh'a karşı dayanmaya teşebbüs etti ..	169,9vd.	151,4vd.
Yanlış : ...... biraderi Takle'yi 1259(657) tarihinde tahrip etmiş olan Lûrestan Atabeği....		
Doğru : ...... biraderi Takle'ye 1259(657) tarihinde halef olmuş bulunan Lûristan Atabeği	180,21vd.	161,12vd.
Yanlış : ....Bunun üzerine memleket Mes'ûd'-un iki oğlu Bedr ed-Dîn Mes'ûd Felek üd-Dîn Ḥasan ve 'Ezzed-Dîn Ḥüseyn arasında o suretle taksim edildi ki		
Doğru : ....Bunun üzerine memleket, Bedrü'd-dîn Mes'ûd'un iki oğlu yani Felekü'd-dîn Ḥasan ve 'İzzüdd-dîn Ḥüseyn arasında o suretle taksim edildi ki	183,21vd.	164,6vd.
Yanlış : Rus tarihlerinin izah ettikleri gibi bu kavmin dininin kendilerince bilinmiş olması [2] bundan ileri gelmektedir.		

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Doğru : Rus tarihlerinin izah ettikleri gibi bu kavmin dininin kendilerince bilinmemiş olması [25] bundan ileri gelmektedir	187.25vd.	168,2vd.
Yanlış : muhtelif tefsirleri arasında		
Doğru : Türlü izahları arasında..............	213,5	192,1
Yanlış : 1261 de bir ermeni hükümdarı islâmiyeti kabule icbar edilemeyince, bu hareketini ölümüyle ödemişti.[53]		
Doğru : 1261 de bir ermeni hükümdar, islâmiyeti, , zorlandığı halde kabul etmeyince bu hareketini ölümüyle ödemişti [53]	226,20vd	204,23vd.
Yanlış : .....Sırp ve süryani dillerini		
Doğru : .....Arap ve Süryani dillerini	238,13	216,10
Yanlış : Asırlarca süren tazyikten kurtulmuş olan müslüman ahalinin...		
Doğru : Onyıllarca süren tazyikten kurtulmuş olan müslüman ahalinin	242,12vd.	220,4vd.
Yanlış : Tebriz ve Erzincan'da üç sabi kardeşi de o idam ettirmişti.		
Doğru : 1314 de Tebriz ve Erzincan'da üç sabi kardeşi de o idam ettirmişti	255,11vd.	232,15vd.
Yanlış : İlhan devletinin zuhûru, İslâmların devletle olan münasebetleri üzerinde senelerce müddet kat'î olmuştur. Hülegü'nün Dini bakımdan tehlikesini önceden gördüğü halifeyle mücadele [308] ve onunla büyük han'ın Budiliğe teveccüh etmesi [309] moğul tabakasını oldukça müttehid bir islâm düşmanlığı durumuna soktu ki Hülegü'nün siyaseti de bu düşmanlık esasına dayanıyordu [310].		
Doğru : İlhanlı devletinin kuruluşu, islâmiyetin devletle olan münasebetine on yıllar boyunca tayin edici bir şekilde müessir olmuştur. Hilâfetle -dinî bakımdan tehlikesini Hülegü'nün gözönünde canlandırdığı- savaş ve keza bu hükümdarın ve Büyük Han'ın Budiliğe teveccüh etmesi, Moğul yüksek tabakasını oldukça müttehit bir islâm düşmanlığı durumuna soktu ki, bu keyfiyetin Hülâgü'da üstelik bir de siyasi cephesi vardı [311] ...	262,19vd.	239,21vd.

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Yalnış : Ögedey de torunu Şiremön'ün kendi yerine geçmesini istediğinden [36] 1294 de Çin'de Kubilay'dan sonra torunu Temür (Tîmür) geçmişti [37].		
Doğru : Ögedey de torunu Şiremön'ün kendi yerine geçmesini istemişti [36]. Bu keyfiyetle alâkalı olarak da 1294 de Çin'de Kubilay'dan sonra torunu Temür (Tîmür) geçmişti. [37]	279,15vd.	255,16vd.
Yanlış : Cengiz Han 1227 de üçüncü oğlu Ögedey'i (prens Köbegün olarak) kendisine halef tayin etti [41]		
Doğru : Cengiz Han 1227 de üçüncü oğlu Ögedey'i prens (Köpegün) olarak kendisine halef tayin etti [41]	280,7vd.	256,6vd.
Yanlış : Daha Cengiz Han'dan önce müşterek Han kabilesinden seçilmişti.		
Doğru : Daha Çingiz Han'dan önce, müşterek Han, kabile tarafından seçilirdi..........	280,not:46	256,not:6
Yanlış : Devlet şûrası		
Doğru : Kurultay	280,Not:46	256,Not:6.
Yanlış : Ölen Abaka'nın kendine halef olarak seçtiği [53] oğlu Argun hayatında bırakılmış yerine 1282 senesinde Abaka'nın biraderi Ahmed seçilmişti [54]		
Doğru : 1282 de, müteveffa Abaka'nın, kendisine halef olarak seçtiği [53] oğlu Argūn değil, Abaka'nın biraderi Ahmed seçilmişti [54]	281.16vd.	257,16vd.
Yanlış : Gazan ise, keza seçilmiş olan Baydu'ya karşı muzaffer olduktan sonra hemen Argun'a biat etmişti.		
Doğru : Ġāzān ise, Argūn gibi seçilmiş olan Baydū'ya karşı muzaffer olduktan hemen sonra kendisine biat ettirdi	283,20vd	259,21vd.
Yanlış : Hükümdar Şiremön		
Doğru : Şehzâde Şiremön	284,17	260,9.
Yanlış : .....ve harp işareti olan sancak...		
Doğru : .....ve ordugâh işareti olan sancak .	297,9	272,12.
Yanlış : İran ile Yan-Memleketlerinin idaresi		
Doğru : İran ve ona komşu memleketlerin idaresi	303,1	277,1.

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitaptaki sahife ve satırlar
Yanlış : Basımevlerine nezaret etmek		
Doğru : Para basımına nezaret etmek........	315,14	289,3.
Yanlış : Payzalar medeni kıymetleri bakımından...		
Doğru : Payzalar madenî kıymetleri bakımından	318,8	291,25.
Yanlış : kelime bekelime (defter, cemi defatir) kaydederdi.		
Doğru : kelime beklime deftere (cemi defatir) kaydederdi	318,15	291,15.
Yanlış : Basımevlerine		
Doğru : Darbhanelere	331,8	304,5
Yanlış : Cizye		
Doğru : Başvergisi	337,6	309,8
Yanlış : Vartan 293 orada bulunan sancakların kazasını onun oturduğu yer olarak bahsediyor.		
Doğru : Vartan (s. 293) Hülegü'nün burada oturduğu yer olarak Tarin mıntıkasını zikrediyor	362,17vd	332,19vd.
Yanlış : Hâkem'in mevcudiyetine lüzûm görülüyordu.		
Doğru : Hākim'in mevcuduyetine lüzûm görülmüyordu	372,28	341,26.
Yanlış : Tebşin Abaka'nın biraderi Ogul vali oluyor.		
Doğru : Abaka'nın kardeşi Tubsin Oğul, vali oluyor	374,14vd	343.5vd.
Yanlış : Vecihüd-Din Argun (Prens olarak) tarafından		
Doğru : Vecihü'd-din, Argun (Prens iken) tarafından	374,28	343,16.
Yanlış : Tūs Meliki'nin idamı mı?...		
Doğru : Tūs meliki'nin (Malik) idamı	375,37	344,15.
Yanlış : Maliyenin ıslâhı için Geyhātū Emir Sāti ve Bektemür gönderiliyor.		
Doğru : Maliyenin ıslahı için Geyhātū tarafından Emir Satı ve Bektemür gönderiliyor	382,25	
Yanlış : (Ermenistan ve Arnavutluk (—Erran) memleketi...)		

	Tercümedeki sahife ve satırlar	Esas kitep-taki sahife ve satırlar
Doğru : (Ermenistan ve Arran memleketi ..)	385,8	352,14.
Yanlış : Çoban isyanı gibi [111] umumî bir isyan vukuunda isyanı bastırmakla tavzif edilen ordu kumanlarına da âsinin bilmuhakeme idam edilmesi işi verilebilirdi;		
Doğru : Çoban isyanı gibi [114] apaçık bir isyan vukuunda, isyanı bastırmakla tavzif edilen ordu kumandanlarına da âsinin muhakemesi ve idamı işi verilebilirdi	420,25vd	385.8vd.
Yanlış : ....silâhların tersaneye verilmesi....		
Doğru : .... silâhların silâhhaneye verilmesi	450,6	413,20.
Yanlış : ..... — moğolcanın unutulmasına.		
Doğru : ..... — moğolcanın muhafaza edilmesine	495.21	456.17

II.

KİTAPTA GEÇEN KİŞİ, YER, ESER ADLARI VE DEYİMLERİN TÜRKÇEDEKİ ŞEKİLLERİ CEDVELİ*

Kitabta geçen şekli	Türkçedeki şekli
Ablastīn	Elbistan
Abū Sa'īd	Ebû Said
Abū'l-Fidā, Abū'l-Fida, Abū'l-Fida	Ebü'l-Fida
Abū'l-ġāzī	Ebü'l-gazi
Afġānestān	Afganistan
'Alā'-e Tebrīzī	Alâ-i Tebrizi
'Alā'üd-Doule	Alâuddevle
'Alī Pādeşāh	Ali Pâdşah
Amida	Âmid (Diyarbakır)
Arbela, Arbele	Erbil
al-Arıķ Boġa	Arık Boğa
Azod od-Doule	Adudu'd-devle
Bahā'üd-Dīn Esmā'īl	Bahauddin İsmail
Būlārcī hareketi	Bulargı hareketi
Balḫ	Belh
Besṭām Oġul	Bistâm Oğul
Boḫārā	Buhara
Borāk Ḥāceb	Baruk Hâcib
Būcāi	Bucay
Büyük-Lūrestan	Büyük-Luristan
Cūpāy	Çapay
Cehān Beg	Cihan Beğ
Celālü-Dīn Ṭayyebşāh	Celalü'd-dīn Tayyibşâh
Celāl od-Doule Eskandar ebn Zeyār	Celâlü'd-devle İskender ibn Ziyâr
Cemāl üd-Dīn Ḫeżr	Cemâlu'd-din Hızır
Cemal üd-Dīn Mutahher	Cemalü'd-din Mutahhar
Corcān	Cürcan
Cūci, Seġnāķ	Cuci, Sığnak
Daidu	Daydu
Daķāķa	Dakûka
Dāneşmend	Danişmend
Dāneşmend Bahādūr	Danişmend Bahadur
Delşād Ḫātūn	*Dilşâd Hatun*

* Bunlar, kitapta tekerrür ettiğinden sahifeleri gösterilmemiştir.

Kitabla geçen şekli	Türkçedeki şekli
Dūldai	Doladay
Ebn Ḥāmed	İbn Hâmid
Edessa	Urfa
Ehli Futuva	Ehl-i Fütüvve
Ekbāl	Ikbâl
'Emād üd-Dīn	İmâdü'd-din
Emir Albegī (?)	Emir El-beği
Emir Hasan ibn Hoseyn	Emir Hasan ibn Hüseyn
'Enāyet-üd-Dīn Moḥammed	İnâyetü'd-din Muhammed
'Erāk	Irak
'Erāk-i 'Acem	Irak-ı Acem
Erzerum	Erzurum
Eṣfahān	İsfahan
Eṣṭaḫr	İstahr
'Ezzet Malek	İzzet Mülk
'Ezz od-Dīn	İzzü'd-din'
Faḫr ed-Dīn Haravī	Fahrü'd-din Herevi (Herat'lı)
Fahr od-Douvle Şahrākīm ebn Namāndar	Fahrü'd-devle Şahrakim ibn Namandar
Fāteme	Fatma
Goṭb-ü Cehan	Kutb-i Cihân
Gūrmāğun	Curmagun
Ḥāfez-i Abrū	Hafız-ı Ebrû
Ḫāledī	Hâlidî
Hamadan	Hemedan
Helāṭ	Ahlat
Al-Ḥilla	el-Hille
Ḥimṣ	Humus
Ḥiṣn, Kayfā	Hısn-ı Keyfa
Hormūz	Hürmüz
Ḫorramābād	Hurremâbâd
Humeydā ibn Abī Namā al-Makkī	Hümeyda ibn ebi Nema el-Mekki
Ḫūzestān	Huzistân
İbn al-Aṣīr	İbnül - Esir
Ibn al-Fūṭī	İbnü'lFûti
Jāi (Jade)	Yada
Kaffa	Kefe
Kehîn	Kihin
Ḳodaḳ Nojon	Kodak Noyan
Ḳohestān	Kûhistan
Ḳom	Kum
Koutem	Kutem
Kur	Kür

Kitabta geçen şekli	Türkçedeki şekli
Kurdestan	Kürdistan
Ḳoşun	Koşun
Ḳuṭbüd-Dīn Mouṣeli	Kutbü'd-din Mûsulî (Mevsilî)
Louḥ (i)'adl	Levh-i adl
Lūrestan	Lüristan
al-Madā'in (Silifke-Ktesiphon)	el-Medain (Selevkia-Ktesifon)
Malek Nāṣer üd-Dīn Ādel	Melik Nâsirü'd-dîn Âdil
Marand	Merend
Mayafarikīn, Miyyāfārikīn	Meyyafârikin
Mayandros	Menderes
Melek Erdeşir	Melik Erdeşir
Melek Eşref	Melik Eşref
Melek 'Ezz od-Dīn	Melik İzzü'd-din
Melek-i Ḳays	Melik-i Kays
Melek Noṣret	Melik Nusret
Merāġe	Meraga
Mesīhā dini	Mesih dini
Mo'aẓẓam	Muazzam
Mobārezüd-Dīn Moḥammed	Mubârizü'd-din Muhammed
Mo'ezz ud-Dīn Ḥüseyn	Muizzü'd-din Hüseyn
Moḥammed	Muhammed
Moḥammed ebn Muḥammed ebn Abī Māced	Muhammed ibn Muhammed ibn Ebi Mâcid
Moḥammed Şāh Zouzanī	Muhammed Şah Zevzenî
Moharrem	Muharrem
Molāzem-i vezīr	Mülâzım-ı vezir
Mo'men	Mü'min
Moṣlehüd-Dīn Sa'dī	Muslihuddin Sa'dî
Moslem Aynaḳ Mosāfer	Müslim İnak Misâfir
Mosul	Musul
Moşref ül-Memālik	Müşrifü'l-Memâlik
Moẓafferilerden	Muzafferilerden
Nahcovan	Nahçivan
Nâser üd-Din	Nâsirü'd-din
Nāṣer od-Doule Şahreyar ebn Şāh Kayḫosrou	Nasırü'd-devle Şehriyâr ibn Şah Keyhusrev
Nāṣer üd-Dīn Tebrizī	Nâsırü'd-din Tebrizî
Nāṣer ud-Dīn Ṭūsī	Nâsırü'd-din Tusî
Neẓām od-Dīn	Nizamü'd-dîn
Nikaia	İznik
Nikūdārayān	Nikudariyan
Nisibis	Nuseybin
Noṣret üd-Dīn İbrāhīm	Nusretü'd-din İbrahim

Kitabta geçen şekli	Türkçedeki şekli
Noube	Nevbe
Nou-Hamadan	Nev-Hemedan
Ortokilerden	Artukluların
Oxus	Amuderya (Ceyhun)
Pahlavan	Pehlivan
Paiza	Payza
Pîr Hoseyn	Pir Hüseyin
Rob'-i Reşîdî	Rub'i Reşidî
Rokn üd-Dîn Sâ'in (Nâşer, Noşret-üd-Dîn' Âdel)	Rüknü-d-din Sayın (Nâsır, Nusretü'd-din 'Adil)
Ruhu Kudüs	Ruhul-Kuds
Şadr üd-Dîn abharî	Sadrü'd-din Ebheri
Sa'd üd-Devle ebn oş-Şafî	Sadü'd-devle ibnü's-Sâfî
"Sâ'er-e âlât ve adavât pâdeşâhî"	"Sâ'ir-i âlât ü edevât-ı pâdişâhî"
Şâheb (-i) Dîvân	Sahib-i Divan
Samarkand	Semerkand
Songor elasker, Sonkor al-aşkar	Sungurü'l-Eşkar
Soleyman	Süleyman
Soltâniye	Sultaniye
Şah Cehan ebn Seyurgatmış	Şâh Cihan ibn Suyurgatmış
Şaizar	Şeyzer
Şârî	Sâri
Şehâb ed-Dîn Elyâs	Şihâbü'd-din İlyâs
Şeyh Şadrüd-Dîn Ebrâhîm Hamavî	Şeyh Şadrü'd-din İbrahim Hamevî
Şimali Beynennehreyn	Elcezire
Şocâ' ud-Dîn Mohammed	Şucaü'd-din Muhammed
Şômâhî	Şemahi
Termez	Tirmi
Toğryl ebn Sonkor ebn Moudûd	Tuğrul ibn Sungur ibn Mevdud
Tûycâ	Tayca
al-'Umarî	el-Ömeri
Üan-Tş 'au Pi-Şi'nin Moğul "gizli tarihi"	Yuan Çao Pişi'nin (Moğulların Gizl Tarihi)
Waşşâf	Vassaf
Yalavac	Yalvaç
Yâm Ahmad	Yam Ahmed
Zi'l-hecce	Zi'l-hicce

III.

ESERDEKİ BAZI BİLGİLER HAKKINDA

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§Müellif, Kirman hâkimi Kara-Hitaylı Barak Hacib'den Borāk Hāceb ve Maveraü'n-nehr hâkimi Barak'dan da Borāk şeklinde bahsetmektedir	32,13	40,4;42,26; 79,15.
Halbuki bu adı Barak okumak ve yazmak gerekirdi. Çünkü. barak, türkçede "pek hızlı koşan ve iyi av avlayan çok tüylü cins bir köpeğe" denilmekte idi (Kaşgâri, Divanü lûgati't-Türk, türkçe tercümesi, B. Atalay, T.D.K., İstanbul, 1939, s. 377-378).		
§ Müellif, Curmağun'un sakatlandığını, eşinin muvakkaten işleri eline aldığını, Batu'nun da Kafkas işlerine karıştığını ve ilh. yazdıktan sonra "Bunun üzerine Ögedey güvenliği yeniden kurmak üzere Baycu'yu yeni vali olarak gönderdi" diyor	37,21vd	46,14vd
Halbuki Reşiddüddin (Berezin, s. 56, 281) ve diğer kaynaklardan pek iyi biliyoruz ki. Baycu, bir binbaşı (hezâre emiri) olarak Curmagun Noyan'ın maiyetinde Âzerbaycan'a gelmişti (keza Akenerli Grigor, Moğul Tarihi, türkçe tercümesi, H. Andreasyan, İstanbul, 1954, s. 12). Curmağun'a felç gelmesi üzerine 1242 yılında onun zabitlerinden olan Baycu, Kağan tarafından başkumandanlığa tayin olunmuştur (Kiragos, Türkiyat Mecmuası, II. s. 177; İbn Bibi, Houtsma, IV, s. 234).		
§ Müellif, Moğulların, Rum (Selçuklu) sultanı Gıyasüddin Keyhusrev'i 1244 de Konya'dan az ilerideki Kösedağ'da mağlûb ettiklerini yazıyor ki, doğru değildir	43,19vd	53,9vd.

	Esas kitap sahi-hife ve satır	Tercüme sa-hife ve satır
Selçuklular ile Baycu kumandasındaki Moğol ordusu arasında vuku bulan savaşın tarihi 1243 yılı temmuz başları (11-13 muharrem 641) olup (bk. Osman Turan, Keyhusrev II., İslâm Ansiklopedisi, cüz, 62, s. 626), Kösedağ da Sivas'ın takriben 80 kilometre doğusunda, Zara'nın hemen kuzeyinde bulunmaktadır.		
§ Müellif, Hülagü'nün, Gıyasüddin Keyhusrev'in oğlu II. İzzüddin Keykâvus'un, kardeşleri IV. Rüknüddin Kılıç-arslan ve II. Alâüddin Keykubad ile müştereken hükümdarlık etmesini kararlaştırdığını yazmaktadır	53,28vd	64,9vd.
II. Alâüddin Keykubad, 1254 tarihinde ölmüştür (O. Turan, Keykubad, İ. A. cüz, 63, s. 661). Diğer taraftan, Mengü Kağan, Selçuklu ülkesinin iki sultan yani Keykavus ile Kılıç-arslan arasında taksimini arzu ettiğinden, Hülagü de 1259 da, bunu katileştirmiştir (O. Turan, Keykâvus II., İ. A. cüz, 63, s. 644). Böylece Hülagü zamanında Selçuklu devletinde müşterek bir saltanat artık bahis konusu değildir.		
§ Eserde Keykâvus ile Kılıç-arslan arasındaki selçuklu ülkesinin taksiminde aynen şöyle deniliyor: "... ve memleket İzzüddin ile Rüknüddin arasında öyle taksim edildi ki, evvelkisi Kayseri'den şarka doğru Konya, Aksaray, Ankara ve Antalya'yı ikincisi ise denize kadar batı arazisini aldı"	54,3vd	64,13vd.
Biz bu cümleden bir şey anlıyamadık, Selçuklu ülkesi iki sultan arasında şöyle bölünmüştü: Kızılırmak (Ab- Sivas)'ın doğusunda kalan yerler Kılıç-arslan'ın, aynı ırmağın batısında olan ve müellifin adlarını saydığı Konya, Aksaray, Ankara ve Antalya gibi şehirlerle denize kadar batı arazisini içine alan bölgeler de Keykâvus'un payına düşmüştür (bk. O. Turan, Keykâvus II., İ. A. cüz, 63, 644).		
§ Keykâvus ve Kılıç-arslan'ın başlarına bir Moğol valisinin getirildiği yazılıyor.........	54,8	64,20

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
Fakat bu devirde her iki hükümdarın başında bir Moğol valisinin bulunduğunu kabul etmek için kâfi delil yoktur. Bu husus, Kılıç-arslan'ın tek başına sultan olduğu zamandan itibaren bahis konusu olabilir.		
§ "Rükneddin, Pervane lâkabını ve aynı zamanda Moğol rütbesini taşıyan veziri Muinüddin Süleyman tarafından 1267-68 tarihinde öldürüldü"	54-55,22vd	65,11vd.
Muinüddin Süleyman, uzun yıllar tek başına devlete hakim olmuş bulunmakla beraber hiç bir zaman resmen vezirlik makamına geçmemiş ve ölümüne kadar da bir Selçuklu devlet adamı olarak kalmıştır. Rükneddin Kılıç-arslan'ın 664 (1266) de öldürüldüğü hakkında bk. (O. Turan, Kılıç-arslan IV, İ. A. 63, 707).		
§ Müellif, Pervane'nin Selçuklu sultanının başveziri ve kayın babası olduğunu ve 1251-52 den itibaren Sinoh, Samsun ve Canik'te hüküm sürdüğünü söylemektedir	73,21vd	84,21vd.
Yukarıda işaret edildiği gibi, Pervan hiç bir zaman sultanlara vezirlik (başvezirlik yok) etmemiştir. Pervane, III. Giyasud-din Keyhusrev'in anası Gürcü Hâtun ile evlenmişti. Buna göre onun kaynatası değil, babalığı idi. Diğer taraftan, Pervane,1265 de, Sinob'u Rumlar'dan geri alınış ve burasını kendisine temlik ettirmiştir. Samsun ve Canik bundan hariç kalmış olsa gerektir.		
§ (11 ramazan 663) .... Bu tarih (11 ramazan 673) olacaktır ki, herhalde matbaa yanlışıdır.	74,2-3	85,3.
§ Müellif. Memlûk hükümdarı Baybars'ın 1277 deki Anadolu seferinden geri dönerken öldüğünü yazıyor ki, doğru değildir	74,11vd	85,7vd.
Baybars, Anadolu seferinden 675 zilhicce ayının altısında ülkesine dönmüş ve 676 yılı muharrem ayının 15 (18 haziran 1277) inde Dimaşk (Şam)da vefat etmiştir (Baybars Tarihi. türkçe terc. S. Yaltkaya, T. T. K., İstanbul, 1941, s. 89, 112).		

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§ Pervanenin Tebriz'e götürülüp idam edilmiş olduğu söyleniyor........................	74,23vd	85,22vd.
Pervane, Van gölü kuzeyindeki Aladağ'da öldürülmüştür (İbn Bibi. Houtsma, IV. s. 320; Baybars Tarihi, s. 92-93).		
§ Marc al-asfar	75,11	86,13.
Mercü's-suffer olacaktır (bk. EI, IV, s. 294).		
§ Müellifin, III. Gıyasüddin Keyhusrev'in hangi İlhan'ın yarlığı ile öldürüldüğü ve bunun tarihi hakkındaki tereddüdüne, bizim yerli kaynaklar yer vermemektedir	84,6vd	95,9vd.
Selçuklu ülkesi, İlhan Ahmed Tekudar tarafından 682 (1283) de sultan III. Gıyasüddin Keyhusrev ve saltanat talebiyle ortaya çıkmış olan amcası oğlu Gıyasüddin Me'sud arasında taksim edilmiş ve Keyhusrev bundan hiç memnun olmamıştır. Keyhusrev'in, Mes'ud'un tarafına geçen devlet erkânı, onun öldürülmesi hakkında Ahmed'den yarlığ çıkarttılar. Keyhusrev 682 yılı sonlarında (1284 başları) Erzincan'da ağır hasta iken öldürülmüştür (Aksaraylı, Musameretü'l-ahbar, neşr. O. Turan. T.T.K., Ankara, 1944, s. 137-38; Anonim Selçuknâme, fotokopi, neşr. ve türkçe terc., F. N. Uzluk, Ankara, 1952, s. 65, türkçe s. 44; Tarihî Takvimler, yayınlayan O. Turan, T. T. K., Ankara, 1954, s. 79).		
Son Selçuklu hükümdarı II. Gıyasüddin Mes'ud'un ölüm tarihine gelince, bu 1304-05 değil 1308 dir (Niğdeli Kadı Ahmed. el-Veled üş-şefik, Fatih ktp., nr. 4519. s. 302; Halil Edhem, Düvel-i İslâmiye. İstanbul. 1927, s.212, 217).		
§ Tāġāçār	86,10	97,15 ve ilh
Bu. Tuğaçar olacaktır. Nitekim Reşidüddin'de bazan bu telâffuz şekline göre (طوغاچار) yazılmaktadır. Bu adın tuğ+açar (açmaktan) kelimelerinden yapılmış türkçe bir teşkil olması muhtemeldir.		
§ Horasan valisi meşhur Argun Aka'nın Diyarbekir havalisine yerleşmiş olan Oyratlar'ın başı olduğu yazılıyor	94,9	106,29.

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
Argını Aka da Moğollar'ın Oyrat boyundan olmakla beraber (Reşidüddin. Berezin, s. 107) *Diyarbekir'deki Oyratlar'ın başı değildi.* Bunların ayrı reisleri vardı ki, Kara-koyunlular'a aid yakında basılacak eserimizde bu Oyratlar'a ve onların beylerine dair geniş bilgi verilmiştir.		
§ Müellif, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Horasan'a vakit vakit akınlarda bulunan Maveraünnehirliler'e daha o zamanlar (yani XIII. yüzyılın ikinci yarısında) ara sıra Türkmen denildiğini yazmaktadır	94,14vd	107,3vd.
Biz kaynaklarda bunu ifade eden bir kayda rastgelemediğimiz gibi, İlhanlı devrinde, Maveraünnehr'de Türkmenler'in yaşadıklarına dair bir bilgiyi de yine kaynaklarda göremedik. *Bizim bildiğimize göre Harezm* Türkmenler'inin, ancak Safevî devrinde yaptıkları akınları meşhurdur.		
§ Eserde birkaç yerde (s. 207, not: 74; s. 121, st. 13: s. 384, st. 34) Prens İrincin'in, Bulargı'nın Ermenilere karşı yaptığı hücûmlara nihayet vermek için Ölceytü tarafından Anadolu'ya gönderildiği yazılmıştır	121,13vd	107,10.
Bir kere İrincin Prens olmayıp Kireyitlerden Sarıca'nın oğlu idi (tarafımızdan aşağıda yazılmış olan Anadolu'daki Moğol askerî ricali listesine bakınız). İrincin, Olcaytu tarafından 704 zilhiccesinde (1305 haziran-temmuz) Anadolu'daki Moğol ordusu başkumandanlığına (emir-i leşker-i Rum) tayin edilmiş olub (Kâşânî, tarih-i Olcaytu, Ayasofya ktp., nr. 3019, yaprak 155 a) 706 da Tuğaçar Noyan'ın akrabasından olan adı geçen Bulargı'yı daha önce Anadolu'ya göndermiş ve kendisi de onun arkasından aynı ülkeye gitmişti. Bulargı 707 (1308) de Ermeni kralının şikâyetleri üzerine, Olcaytu tarafından ilk önce affedilmiş sonradan da, bazı kimselerin tahrikiyle kendi ordugâhında öldürülmüştür (Kâşânî, 196 a-b; Hafız-ı Ebrû, Nuruosmaniye ktp. nr. 3271, 18b-19a)		

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§ Bektüb..................................	118,2	133.6.
Bu Bektut olacaktır ki, bu ismin türkçe bek(pek) ve tut kelimelerinden yapılmış bir teşkil olduğu görülüyor. Bektut. Tatarlar'ın Tutuklıuut koluna mensub olan Aldu Noyan'ın iki oğlundan birisidir (Reşidüddin. Berezin, s. 80).		
§ Eserde, "Rum Selçuklu hânedanının 1307 de II. Mes'ud'u takiben III. Gıyasüddin Mes'ud'la inkiraz bulması (1317) üzerine ilh..." denilmektedir	121,22vd	137,2vd. 128,3.
Bilindiği üzere Türkiye Selçukluları hânedanı ve devleti, II. Gıyasüddin Mes'ud'un 708 (1308) de ölümü üzerine sona ermiştir (Niğdeli Kadı Ahmed. s. 302). Bu sebeble Selçuklu sultanı olarak ayrıca bir III. Gıyasüddin Mes'ud'u tanımadığımız gibi. Selçuklu hanedanı ve devletinin sona ermesi tarihi de 1317 değil 1308 dir.		
§ "Çoban'ın düşmesi ile dokuz oğlundan bazılarının da âkıbetleri taayyün etti. En büyükleri Hasan evvelce Harizm civarındaki savaşta ölmüştü" deniliyor	124,1vd	141,5vd.
Çoban Beg'in dokuz oğlundan en büyüğü olan Emir Hasan. şüphesiz haklı olarak. babasını terk edip. Harizm'e oradan da Kıpçak hanı Özbeg'in yanına gitmiştir. Emir Hasan. burada Çerkesler üzerine yapılan bir sefere katılıb yararlık göstermiş, fakat aldığı bir ok yarasından, sefer dönüşünde ölmüştür (H. Ebrû. Zeyl-i Câmiüttevârih-i Reşidi. Tahran. 1317, s. 135).		
§ "Oyrat emiri Hacci Togay" denilmektedir	129,14	145,20.
Hacı Tugay Oyratlar'dan değildir. Onun basını olan Ali Pâdşah bu kabileden idi. Tugay'a gelince onun babası olan Sutay (Sunutay)ın adından, bu ailenin (yani Sutay ve oğulların) Moğul Sünit boyuna mensub olduğu anlaşılıyor (aşağıda tarafımızdan yapılmış olan Anadolu'daki Moğul askerî ricali listesine bk.).		

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§ Şeyh Hasan ile Ali Pâdşah arasında 1336 da vuku bulan savaşın yeri Ḳarrâde olarak okunmuştur	129,25	146,5.
Bu yer adının doğrusu Kara dere'dir ki, Aladağ civarında olup Tebriz'e iki günlük mesafede idi (Bu ve diğer Kara dere'ler hakkında bilgi için, F. Sümer, Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihine umumi bir bakış. Belleten, sayı 83).		
§ Esen Kutlug'un Hasan Buzurg tarafından öldürüldüğü yazılmıştır	130,28	147,14.
Öldürülen Esen Kutluğ değil onun oğlu Mahmud'dur. Türk Uygur ilinin asil bir ailesine mensub olan Emir Esen Kutluğ, Olcaytu'nun, adı yarlıklarda geçen beş büyük emirinden birisi olub (Şabânkârei, Mecmaü'l-ensab, Yeni câmi ktp. nr. 909, 25 b), bu hükümdarın oğlu ve halefi Ebû Said tarafından da pek seviliyordu. 718 yılı şaban ayının sonundaki (26 Ekim 1318) vefatı, Ebû Said'i pek müteessir etmişti (H. Ebrû, Z. C. T. Reşidî. s. 85). Ebû Said, Esen Kutluğ'un tümenini oğlu Mahmud'a vermiştir ki, burada bahis konusu edilmesi gereken de odur.		
§ "Mamafih uydurma Timurtaş'ın aslı meydana çıktı, pek az askeri olduğunu farketmeyen Küçük Hasan, Hasan Büzürg kuvvetleri önünde Bağdad istikametinde kaçtı, sonra Gürcistan'a geçti, Oyratlar da şarka, ordugâhlarına gittiler"	131,19vd	148,3vd.
Küçük Hasan, Düzmece Timurtaş'ın kendisini öldürmek istemesi üzerine onun düzmeceliğini ilân edib Gürcistan tarafına gitmiştir. Denildiği gibi Hasan Büzürg kuvvetleri önünde, Bağdad'a kaçan Küçük *Hasan değil, Düzmece Timurtaş'tır. Oyratlar* da şarka, ordugâhlarına gitmiş olmayıp yurtlarına dönmüşlerdir. Düzmece Timurtaş, Oyratlar'ın yanına gelerek onlarla Bağdad'a gitmiştir (H. Ebrû. s. 158).		

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§ "Abu Sa'id'in hemşiresi olup, vaktiyle 6 eylül 1319 da büyük babası Çoban ve ondan sonra da Arpa ile evlenmiş olan Sātī Beg'i -ki şimdi Emir Seyūrgan ile sıkı münasebette bulunuyordu-...."	131,26vd	148,12vd.
Emîr Suyurgan veyahut bunun daha yaygın olan yeğnileşmiş şekli ile Surgan, bizzat müellifin bu konuda da en fazla dayandığı eserde (Hafız-ı Ebrû. s. 71, 139, 143,149, 154, 157, 174) birçok defalar yazılmış olduğu gibi, Satı Beg'in Çoban'dan doğmuş olan oğlu idi. Bu suretle Surgan Küçük Şeyh Hasan'ın da amcası oluyordu.		
§ Müellifin, Erzen'le Erzurum'un aynı şehiri ifade ettiği kanaatında olduğu anlaşılıyor ...	131, not: 6	148, not: 22.
Halbuki Erzen, Meyyafarikin (Silvan)'ın doğusunda ve Siirt'in kuzeybatısında olup şimdi Garzan denilmektedir (İ. A. Erzen maddesi, cüz, 33, s. 337.		
§ Moğreb od-Dīn Mofāher Mas'ūd	141,11	158,10.
Buradaki Moğreb od-Din, yazarın gösterdiği eserlerde de yazıldığı gibi, Mukarrebü'd-dîn olacaktır.		
§ "Müslüman hükümdarlardan birisinin Mekke'ye defnedilmesini isteyip istemediğini bilmiyoruz. Emirülümera Çoban (1327) idamından evvel böyle bir arzuda bulunmuş ise de nazarı dikkate alınmamıştır"	177,21vd	198,8vd.
İlhan Ebû Said, yeni evlenmiş olduğu Emir Çoban'ın kızı Bağdad Hatun'un, kendisi üzerinde tesis ettiği büyük nüfûza binaen, Çoban'ın vasiyetini (Çoban, müellifin dediği gibi Mekke'de değil Medine'de gömülmeyi vasiyet etmişti) yerine getirmiş ve bu ünlü İlhanlı beylerbeyisi, hayır müesseseleri yaptırdığı Medine'de halife Osman ve Peygamber'in torunu Hasan'ın kabirlerinin yanına gömülmüştür (H. Ebrû, s. 134).		
§ Moğol beylerinin, hanlarına biat ve onların tahta oturma töreninde kemerlerini omuzlarının üstüne koydukları yazılmaktadır	262,20-21	287,3-289,9.

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
Halbuki bu kemerler omuza değil boyuna takılırdı: (Hafız-ı Ebrû, s. 7 امرا برسم و آئین مغول کلاهها بر داشتند وکمر در گردن افکندند)		
§ "Koyun sürülerine nezaretle mükellef iki nezaretçi (alıtacı)- ki"......................	273,18	298,14.
Müellifin bu sözlerinden anlaşılıyor ki, o, alıtacıların koyun sürülerine nezaret eden memurlar olduğunu kabul etmektedir. Halbuki pek iyi bildiğimiz üzere alıta moğolca "iğdiş edilmiş at" demek olup alıtacılar da hanların binek atlarına bakan kimseler idi. Muğullar'daki alıtacı tâbiri, Selçuk ve Osmanlı gibi Türk devletlerinin saray teşkilâtındaki emîr-i âhur sözünün karşılığıdır		
§ "1291-1292: Sîkpür (Sîktür, Şıkpür) Noyon, Geyhatu'nun yokluğunda Rum'da mutlak salâhiyetleri haizdi"	286,4vd	311,29.
Abaka devrindenberi Moğol beyleri arasında adı geçen Şiktur Noyan (doğrusu böyle شیکتور belki, türkçe, şik <şük — sessiz> ve tur kelimelerinden mürekkeb bir ad)'ı başvezirler arasında göstermek doğru olmasa gerek. O, beylerbeyiler arasında sayılmalıdır. Geyhatu, 691 (1291) de Rum'a (Anadolu) giderken Şiktur Noyan'ı İran'da kendi mutlak nâibi olarak bırakmıştı. Yoksa müellifin dediği gibi Rum'da (Anadolu) değil (Reşiddüdin, Jahn neşri, 1941, s. 84).		
§ "1325-1327 Rükn üd-Din (keza Nusretud-Din ʿÂdil), maliye işlerine memur (Umur-u Divan) evvelce musahib ve emir al-umerā'.... Çoban'ın oğlu Dımaşk Hoca ile beraber idam edildi, halbuki bununla hiçbir irtibatı yoktu (Hafız-ı Ebrû)"	287,25 vd	314,2vd.
Rüknüddin Sayın Tacik olup sivil devlet ricalinden idi. Bu sebeble onun emirilümeralığı mevzuubahis olamaz. Öldürülmesine gelince, Rüknüddin Sayın, Emir Çoban'ın Horasan seferinde ona refakat etmişti. Çoban, İlhan Ebû Said'in, oğlu Dımaşk Hoca'yı öldürttüğünü öğrenince, Dımaşk Hoca ile Ebû Said'in aralarında düşmanlık çıkmasının müsebbibi addettiği Rüknüddin Sayın'ı öldürtmüştür. Rüknüddin, Çoban'ın himayesi ile yükselmiş olduğu halde, Ebu Said nezdinde onu kötülemişti (tafsilât için bk. H. Ebrû, s. 120, 121, 129).		

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
§ "Kışlak olarak Mugan-istepinde: Vartan 293-Mirhvand V 81 orada Zerrine Rud ırmağından bahsetmektedir"	332,21vd	362,21.
Bu Zerrine rûd, Mugan'da değil Meraga güneyindeki Urmiye gölüne dökülen çaylardan birinin adı idi ki, *Moğollar buna* "Cığatu" ve yanında bulunan diğer çay'a da "Tağtu" adını vermişlerdi.		
§ Duryal Noyon (Diyarbekir valileri listesi) ..	351,18	384,6.
Durbay olacaktır. Durbay, Tatar boyuna mensubtu (Reşidüddin, Berezin, s. 78). Reşidüddin'in K. Jahn neşrindeki (Prağ, 1941, s. 8, 43, 73) Durtay Noyan da Durbay Noyan olarak düzeltilmelidir.		
§ "1319 Suntay (yeniden mi?; bir aralık Ermenistan'da krş. as. s. 385)"	352,6vd	384,32vd.
Emir Sutay (Sunutay) 1312 de Olcaytu'nun Suriye yürüyüşünden dönüşünde Diyarbekir valisi olmuş ve adı geçen İlhan'ın vefatına kadar bu memuriyette kalmıştır. Ebû Said'in *cülûsu üzerine* (1316) Kereyitlerden İrincin Noyan Diyarbekir, Sutay da Ermeniyye (Van gölü havalisi, merkezi Ahlat) valiliklerine tayin edilmişlerdir. Fakat çok geçmeden , İrincin, Çoban'ın arzusu üzerine azledilerek Diyarbekir valiliği yeniden Sutay Noyan'a verilmiştir ki, 1332 deki ölümüne kadar bu memuriyet uhdesinde kalmıştır. Ondan sonra Diyarbekir'e Ebû Said'in dayısı olan Oyrat emiri Ali Pâdşâh tayin edilmiştir ki. Moğulların son Diyarbekir valisi olub, müellif'in listesinde yer almamıştır.		
§ Muinüddin Pervâne'yi Moğolların nâibi ve Sinob, Samsun ve Canik Bey'i olarak göstermek doğru değildir	353,27vd.	386,23
Pervâne, Selçuklu devletine tek *başına hâkim* olmak ve hâkimiyetini devam ettirmek için Moğollar'a dayanmıştı. İkinci olarak onu yalnız Sinob sahibi olarak göstermek daha doğru olsa gerektir.		
§ Çoban'ın dedesi Suncak olarak gösterilmiştir	353,32vd	386,28.

	Esas kitap sahife ve satır	Tercüme sahife ve satır
Çoban'ın dedesi Suncak olmayub, Suncak'ın kardeşlerinden Tudaun ve babası da Tudaun'un oğlu Melik idi (Reşidüddin, Berezin, s. 231).		
§ Eminüddin *Mikâil'in bir Moğol memuru* olduğu yazılmıştır	353,35	386,32.
Eminüddin Mikâil Moğol memuru olmayub bir Selçuklu devlet adamı idi ve Konya nâibi de değil, Selçuklu sultanının nâibi idi: yani hükümdarın, hükümet merkezinde bulunmadığı sıralarda ona aid işlere bakan ve vezirden sonra gelen yüksek bir devlet memuru idi.		
§ Togay	354,5	386,37.
Togay değil Toku'dar (aşağıda bizim listeye bakınız).		
Diğer yanlışlar bizim aşağıdaki listede düzeltilmiştir.		
"-Reşidüd-Din Moğolca, arabca, farsca ve türkçe kasideler yazıyordu- Kaşani"	475, not:V	496,not 309.
Meşhur mürverrih Reşidüddin'in böyle bir meziyetinin olduğunu bilmiyoruz. Müellifin dayandığı kaynakta (yani Kâşânî'de) Olcaytu'ya moğolca, arabca, türkçe ve farsca kasideler yazıb takdim eden şahsın adı, Zeynüddin olarak gösteriliyor (yaprak 211 a). Olcaytu bundan dolayı ona in'am ve ihsanlarada bulunduktan sonra karargâhında kalkalmasını emretmiştir.		

TÜRKİYE'DE MUHTELİF MEMURİYETLERDE BULUNAN MOĞOL ASKERÎ RİCALİNİN LİSTESİ *

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Baycu	Bisiüt	İşgal kuvvetleri kumandanı. Cengiz Han askerî mektebinin en muktedir kumandanlarından birisi olan Baycu, 1243 de Kösedağ'da kazandığı zaferle Selçuklu devletini, Moğolların metbûluğunu kabule mecbur etmiştir. Fakat, bu başarısından duyduğu büyük gururu yüzünden kendisini hiç sevmiyen Hülagü Han tarafından öldürtülmüştür [1].
Engürek Noyan	?	Baycu'nun 1256 da ikinci defa Türkiye'ye gelişinde yanında bulunan beylerden [2].
Hoca Noyan	Kurulas [3]	Baycu'nun binbaşı (hezâre emiri)larından idi ve onunla beraber 1256 da Türkiye'ye gelmiştir. Yaptığı zulümlerden dolayı, kendisinden nefret eden Selçuklu pervanesi Nizamüddin Hurşit tarafından 1256 da ağılanarak öldürüldü [4].
Bayan	?	Binbaşılardan. İzüddin Keykâvus, Rüknüddin Kılıç-arslan arasındaki mücadelede Kılıç-arslan taraftarı olan Pervane Muinüddin Süleyman tarafından 1257 de Türkiye'ye getirilmiştir [5].

* Yazarın Türkiye'deki Moğul kumandan ve memurlarına dair listesi almanca metnin 353-356, bu eserin 386-389 sahifelerindedir.

[1] Reşidüddin, Berezin, Petersburg, 1861, s. 56, 281. Baycu'nun öldürüldüğü tarih bilinemiyorsa da Muhammed Kazvinî'nin dediği gibi (Tarih-i Cihanguşa, GMS-1937, III, s. 470) bunun 657-663 (1259-1265) yılları arasında olması gerekir.

[2] Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, Musameretü'l-ahbar, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 38, 39.

[3] Reşidüddin, Berezin, s. 58.

[4] İbn Bibi, nşr. Houtsma, Leide, 1902, IV, s. 286, 289; Aksaraylı, s. 38, 39, 43, 44.

[5] İbn Bibi, s. 291.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Alıncak Noyan		Yine aynı mücadele (1257-58) sebebiyle Pervane tarafından getirilmiştir. İşgal kuvvetleri başkumandanı idi. Pervane, onun sayesinde İzzüddin Keykâvus'u Bizans'a sığınmaya mecbur etmiş ve yine onun yardımı ile 1266 da IV. Kılıç-arslan'ı ortadan kaldırmıştı [6].
Kad(a)ğan		Alınacak'ın yanındaki beylerden [7].
Tayşi (Tayci) [8] (Bultu'nun babası)	Celâyirlerin Turkaut boyundan [9]	Tümen başı idi. 1266da IV. Kılıç-arslan'ın Pervane tarafından öldürülmesinde ona yardım etmiş ve 1274-75 de Abatay'ın maiyetinde olarak Memlûk ülkesindeki Bire'ye yapılan taarruzda bulunmuştur [10].
Samagar	Küyin(kara) Tatarlar'dan [11].	1271-72 yılında Abaka tarafından işgal kuvvetleri kumandanlığına tayin edilmişti [12]. 1274 de Pervane'nin entrikası yüzünden Şehzade Acay ile Abaka tarafından geri çağırılmıştır.
Acay (Abaka'nın kardeşi)		1272-73 de işgal kuvvetleri başkumandanı idi. Pervane ile aralarında çıkan düşmanlıktan dolayı ertesi yıl Abaka tarafından geri çağırılmıştır [13].

[6] İbn Bibi, s. 292, 229, 299, 300; Aksaraylı, s. 67-69, 113; Anonim Selçuknâme, F. N. Uzluk, Ankara, 1952, fotokopi, s. 54, tercüme, s. 35.

[7] İbni Bibi, s. 292, 293.

[8] Aksaraylı'da (s. 85) bu kumandanın adı Nahşi (ناخشى), Baybars Tarihinde (Tercüme, Ş. Yaltkaya, T. T. K., İstanbul, 1941, s. 58) Tabişi ve Reşidüddin'de (nşr. Berezin, s. 51) Taycu ve Tcuci (nşr. Karl Jahn, 1940, II., s. 105), Anonim Selçuknâme'de (s. 69, 93) Nebşi (نبشى) gibi imlâlar ile yazılmıştır ki, şüphesiz doğrusu yukarıda gösterildiği gibi Tayşi olup bu da çince bir rütbe adı olan Tai-şi'den gelmektedir.

[9] Reşidüddin, Berezin, s. 51.

[10] Aksaraylı, s. 85, 86, 87; Baybars Tarihi, gösterilen yer.

[11] Reşidüddin, Berezin, s. 82.

[12] Baybars Tarihi, s. 5-6; Mufaddal, nşr. Blochet, s. 545-546.

[13] Baybars Tarihi, s. 23, 34.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Toku Ağa (İlkey Noyan'ın oğlu)	Celâyir	1274 yılında büyük selâhiyetler verilerek Acay'ın yerine Türkiye'ye gönderilmişti [14].
Abatay	Kongırat (15)	1275-76 da yanında Nabşi (Tayşi) ve Selçuklu kuvvetleri ile Pervane Muinüddin Süleyman olduğu halde Memlûkler'e aid Bire'yi kuşatıb sonra geri çekilmiştir. Ölümü 1280 yılındadır [16].
Kongurtay (Şehzâde, Abaka'nın kerdeşi)		1277 de Anadolu'ya gelmiş ve aynı yılda geri dönmüştür [17].
Tudaun Noyan (Çoban'ın dedesi)	Suldus	Kongurtay'ın maiyetinde 1277 de gelmiş ve Toku ile beraber aynı yılda Elbistan da Baybars'ın Memlûk ordusu ile karşılaşan Moğol ordusuna kumanda etmiş ve yenildiği savaşta ölmüştür [18].
Toku Ağa (2. defa)		Kongurtay'ın maiyetinde gelmiş ve aynı savaşta ölmüştür [19].
Kotu (Baycu'nun torunu)	Bisiüt	1277 de Niğde'de kışlamakta idi. Elbistan savaşına yetişememiştir [20].
Samagar (2. defa)		Tudaun ve Toku'nun ölümleri üzerine, Kühergey ile Türkiye'ye gönderilmiştir [21].
Kühergey		1277 de Baybars'ın dönüşünden sonra Samagar ile birlikte Anadolu'ya gönderilmiştir. Kongurtay'ın maiyetinde, Karamanlılar'a karşı yapılan harekâtı idare etmiştir [22].

[14] Aynı eser Baybars Tarihi.

[15] Reşidüddin, Berezin, s. 200.

[16] Baybars Tarihinde (s. 58) Atabay yazılmış ise de bu kelime gösterildiği gibi Abatay olsa gerektir. Çünkü bu adda bir Moğol emiri tanımıyoruz. Buna karşılık Hülagü ve Abaka devri emirlerinden olup 679 (1280) de vefat eden Abatay Noyan'ı biliyoruz ki (Reşidüddin, K. Jahn nşr. I., s. 7, 37), Anadolu'ya gelen ve Memlûk müverrihinin bahsettiği emir de bu olacaktır.

[17] İbn Bibi, 314-315; Aksaraylı, s. 108, 113.

[18] İbn Bibi, 314, 316, 317; Aksaraylı, 106, 108, 110, 111, 113, 114.

[19] Göst. yerler.

[20] Aksaraylı, s. 113.

[21] Reşidüddin, K. Jahn, I., s. 8.

[22] İbn Bibi, s. 330, 331; Reşidüddin, K. Jahn, I, s. 33.

Adı	Kabile-i	Memuriyeti
Kongurtay		1278 de Abaka Türkiye'den dönerken Kongurtay'ı burada bırakmıştı. Kongurtay işgal kuvvetleri başkumandanı sıfatiyle katliâmlar yaparak binlerce Türkü öldürtmüş, binlercesini köle etmiştir. 1284 başında İlhan Ahmed tarafından öldürülmüştür [23].
Geyhatu (Abaka'nın oğlu, Şehzâde)		1285 yılında Türkiye'ye gelmiş ve ilhan oluncaya kadar (1291) burada başkumandanlık yapmıştır [24].
İci Tugavul	Kereyitler'in Tumant kolundan [25]	1288 yılında iki idarî bölgeye ayrılan Türkiye'nin Kayser'den uçlara kadar olan kısmının emiri [26].
Tuladay Yargucu	Arulat (Arlat) [27]	Sivas'tan Kastamonu'ya kadar uzanan ikinci idarî bölgenin emiri [28].
Samagar (3. defa)		1290 yılında yeniden Rum emirliğine tayin edildi. Türkiye'de halk tarafından sevilmiş bir emir var ise, o da Samagar'dır. Bu sebeble halk onun gelişine pek sevinmiştir. Fakat bu son memuriyeti de çok sürmedi. Bir yıl sonra Geyhatu, Argun'un emri üzerine Samagar'ı tevkif edib ona göndermiştir [29]. Samagar 1292 yılında hayatta idi [30].

[23] İbn Bibi, s. 328, 329; Aksaraylı, s. 130; Reşidüddin, Jahn, I., s. 32. Kongurtay'ın Türkiye'de döktüğü kan, yaptığı katliâmlar, hür kadınlara tecavüz ve asil kadınları esir edib satması, Mısır'da da büyük bir teessür uyandırmış ve Sultan Kılavun, İlhan Ahmed Tekudar'a yazdığı mektubta Kongurtay'ın Türkiye'de yaptığı bu zalimâne hareketlerden bahsetmiştir (Mufaddal, s. 524). Onun Ahmed tarafından öldürülmesi hakkında bk. Reşidüddin, K. Jahn, I., s. 49-50.

[24] Reşidüddi , K. Jahn, I., s. 62; Aksaraylı, s. 146; Anonim Selçuknâme, s. 70, 73, 78, 79, 80-81, 83.

[25] Reşidüddin, Berezin, s. 122.

[26] Aksaraylı, s. 154. Geyhatu İlhan olunca Tuğaçar'ın tümenini İci Tukgavul'a vermiştir (Vassaf, Bombay, s. 260). Onun hakkında keza Reşidüddin, K. Jahn, I., s. 48, 50, 77.

[27] Reşidüddin, Berezin, s. 59.

[28] Aksaraylı, s. 154.

[29] Anonim Selçuknâme, s. 77, 78; Aksaraylı, s. 159.

[30] Reşidüddin, s. 80, 83.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Buğday Yargucu	Kereyit? [31]	1291 yılında Sahib Ahmed-i Lâkûşî ile Anadolu'ya gelmiştir. Kendisine eyâlet mansıbı yani valilik verilmişti ki, bu memuriyetin *İlhan ve İlhanlığa aid arazinin idaresine*, vergilerin tahsiline, mahsul ve hayvanların toplanmasına nezaretle mükellef olduğu anlaşılıyor. Elçi lakabını da taşıyan Buğday, halka zulmetmiştir [32].
Taştemür	Hatâyî(Hatay'lı)	Geyhatu 1292 de İran'a dönerken valiliği (eyâlet-i vilâyet) ona vermiştir [33]. Sülemiş'in [34] yakın arkadaşı olarak onun isyanına iştirak etmiş ve bundan dolayı 1299 da Tebriz'de Gazan'ın emri ile öldürülmüştür [35]. Halka zulüm etmiştir.
Hasan Beğ [36]	?	*İlhanlı hazinesine aid arazi ve onun gelirlerini* ifade eden Dalay'ın idaresi için 1263 de Geyhatu tarafından gönderilmiştir [37].
Taycu	Kereyit? [38]	İncu denilen İlhan ve âilesine aid toprakların idaresi için Geyhatu tarafından Hasan Beğ ile beraber gönderilmiştir [39].
Tuğaçar	Suğanut	Gazan tahta geçer geçmez, herhangi bir fesat hareketinden korktuğu selefi Baltu'nun bu beylerbeyisini Anadolu başkumandanlığına tayin etmişti. Tuğaçar Danişmendilinin merkezi olan Tokat'a gelerek yaptığı ağır teklifler ile halka zahmet vermiştir. Fakat çok geçmeden Gazan, Baltu. Arab

[31] Şimdilik Kereyitler'den, Alınak Noyan'ın oğullarından. Buğday'ın (Reşidüddin, Berezin, s. 135) bu Buğday Yargucı olduğunu tahmin ediyoruz. Bir de Sünitlerden Buğday Ahtacı vardı ki (Ayn esr., s. 60) bu emîr Reşidüddin'in eserinin her kısmında daima ahtacı olarak zikrediliyor.

[32] Aksaraylı, s. 157, 159.

[33] Aksaraylı, s. 179-180.

[34] Aşağıya bk.

[35] Reşidüddin, K. Jahn, II. s. 123.

[36] Reşidüddin'de biri Celâyir Toku Noyan'ın oğlu (Berezin, s. 46) diğeri Oryaŭ kutlar'dan bir binbaşının oğlu (s. 191) olmak üzere iki Hasan adlı şahıs vardır. Bu Hasan Bey bunlardan birisi midir, yoksa başkası mıdır tayin edilemiyor.

[37] Aksaraylı, s. 180.

[38] Reşidüddin, Berezin, s. 122.

[39] Aksaraylı, s. 180, 184.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
		gibi Türkiye'deki tümenbaşlarına Tuğaçar'ın öldürülmesini emretmiş ve bu, 1397 ağustos'unun başlarında Sivas'ta yerine getirilmiştir. Tuğaçar Abaka'dan itibaren en büyük emîrlerden birisi olarak altı hükümdarın devrini yaşamıştır [40].
Baltu (Tayşi'nin oğlu)	Celâyirlerin Tokuraut oymağından [41]	Babası Tayşi Noyan'dan sonra tümenbaşı olmuştur. Tuğaçar'ın öldürülmesinde en mühim rolü oynamış ve bundan sonra gurur ve kibri artmıştı. Gazan Han'ın müteaddit defalar yanına çağırmasına icabet etmeyen Baltu, başkumandanlığın kendisine verilmemesinden muğber olarak 1297 de hükümdarına isyan etmiştir. Gazan, üzerine beylerbeyisi Kutluğşah'ı göndermiş, Kırşehir'de Malye ovasında yapılan şiddetli bir savaşta, Baltu, askerlerinden mühim bir kısmının Kutluğşah tarafına geçmesi üzerine uç bölgelerinden Gurgurum'a kaçmış ve oradan Ermeni kralına sığınmış ise de kral onu Sülemiş ile Arab'a teslim etmiştir. Baltu bu iki emîr tarafından Tebriz'e götürülmüş orada aynı yılın ekim ayında oğlu ile beraber öldürülmüştür [43].
Ayacı	?	1297 yılında Türkiye'deki tümenbaşılardan [13].
Baytemür	?	1297 yılında Türkiye'deki tümenbaşılardan [14].

[40] Aksaraylı, 191-196; Reşidüddin, k. Jahn, I., s. 9, 41, II., s. 96-97, 101; Vassaf, Bombay, s. 126, 284.

[41] Yukarıya bakınız (s. 21. tayşi).

[42] Reşidüddin, K. Jahn, II., s. 105, 111, 117; Aksaraylı, 196-206.

[43] Aksaraylı, s. 230. Abaka devrinde Bisiutler'e mensub aynı adda bir emîr vardır (Reşidüddin, Berezin, s. 281; Vassaf, Bombay, s. 89). Bu emirin buradaki olub olmadığını tesbit etmek mümkün olmadı.

[44] Aksaraylı, s. 230.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Arab (Samagar'ın oğlu)	Küyin Tatar	Danişmend-ili (Sivas, Tokat, Amasya) ndeki ordunun kumandanı (emîr-i leşker) idi. 1297 yılında isyan eden Baltu'nun te'dibinde mühim bir rol oynamıştır [45].
Melik Pehlivan	?	1297 yılında eyâlet mensubunun başında bulunuyordu [46].
Bayancar	Oryankut [47]	Rum emirliği ile 1299 yılında Gazan Han tarafından Bocukur ile birlikte Türkiye'ye gönderilmiştir. Bayancar, Gazan Horasan'da vali iken maiyetindeki emirlerden birisi idi. Kendisi Türkiye'ye gelir gelmez, Baltu'nun te'dibinde gösterdiği yararlığa karşılık bu memuriyeti beklemekte olan Sülemiş tarafından öldürülmüştü [48].
Bocukur	?	Vali olarak (eyâlet ile) Bayancar'la gelmiş ve Sülemiş tarafından öldürülmüştür [49].
Kor(Dokuz) Temür	?	Bayancar ve Bocukur ile beraber Türkiye'ye gönderilmiştir [50].
Sülemiş (Baycu'nun torunu)	Bisiüt	Tümenbaşı. Anadolu ordusu başkumandanlığını (emâret-i Rum) beklemekte olan Sülemiş, buna Bayancar'ın tayin edilmesine kızarak İkbal ve Hıtaylı Taş-temür ile ittifak edib 1299 kışında isyan etmiş, Bayancar ve Bocukur'u öldürerek başına Türkmenler'den de olmak üzere [51], kalabalık bir kuvvet (elli bin deniliyor) toplamıştır. Gazan bu isyanın bastırılmasına Kutluğşah'ı memur etmiş, Çoban, Mulay, Sutay ve Başgurt gibi emîrleri de maiyetine katmıştı. Erzincan Akşehiri'nde 27 nisan 1299 da yapılan savaşta Çoban ve

---

45 Reşidüddin, Berezin, s. 281; K. Jahn. II., s. 10 , 105, 111; Aksaraylı, s. 191, 195, 201, 202, 230; Anonim Selçuknâme, s. 93.

46 Aksaraylı, s. 230.

47 Reşidüddin, Berezin. s. 191.

48 Reşidüddin, K. Jahn, II., s. 18, 84, 92, 93, 110, 121; Aksaraylı, s. 236, 239, 240.

49 Reşidüddin, s. 121; Aksaraylı, s. 236, 239, 240.

50 Reşidüddin, s. 121.

51 Mufaddal, s. 627.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
		Başgurd, Sülemiş'i yenmişler ve arkadaşlarını esir almışlardır. Sülemiş ilk önce Suriye'ye kaçmış, sonra oradan uçlara dönmüş ve Ankara'da yakalanarak . eylül'de Tebriz'e götürülmüştür. Orada 27 eylül'de öldürülerek cesedi yakılmıştır [52].
İkbal	Celâyir [53]	Sülemiş isyanına katılmış ve bozgundan sonra Taştemür ile birlikte yakalanarak Tebriz'e götürülmüş ve orada öldürülmüştür [54].
Başgurd	Başgurdlar'dan?	Binbaşılardan olub Sülemiş isyanı dolayısiyle Çoban'la birlikte gelmiş ve Türkiye'de kalmıştır [55].
Sutay	Sünit	Sülemiş isyanı dolayısiyle Türkiye'ye gelmiş ve bir müddet buranın muhafazasında bulunduktan sonra dönmüştür [56].
Abuşka	Tatarlar'ın Tutuklunut boyundan [57]	Baltu'nun te'dibinde bulunmuş, 1299 da Bayancar'ın öldürülmesi üzerine Anadolu ordusu başkumandanlığına (emîr-i leşker-i Rum) tayin edilmiştir. Olcaytu'nun cülûsuna kadar (1304) bu memuriyette kalmıştır [58].
İrincin (Sarıca oğlu)	Kereyit [59]	704 (1305) de Anadolu ordusu başkumandanlığına tayin edilerek Ebû Said'in cülûsuna kadar bu vazifede kalmıştır. Bu memuriyette iken halka zulüm etmiştir. 1319 da Kurmışi ile birlikte beylerbeyi Çoban'ın tahakkümünden dolayı yaptığı isyanda muvaffak olamıyarak öldürülmüştür [60].

[52] Reşidüddin, K. Jahn, II., s. 121, 122, 124; Aksaraylı, 239-242, 245-246, 270-271.

[53] Uruktu Noyan'ın oğlu, Geyhatu'nun beylerbeyisi Ak-Buğa'nın yeğeni (Reşidüddin, Berezin, s. 47).

[54] Reşidüddin, s. 123; Aksaraylı, s. 246.

[55] Reşidüddin, K. Jahn, II., s. 123; Aksaraylı, s. 245.

[56] Aksaraylı, s. 245, 247, 248, 253-255. Daha sonra Diyarbekir valisi olmuş bulunan Sutay Noyan ve ailesi hakkında tafsilâtlı bilgi, basılmak üzere bulunan Kara-koyunlular adlı eserimizde verilmiştir.

[57] Reşidüddin, Berezin, s. 80.

[58] Aksaraylı, s. 285, 286, 287, 290, 291, 294, 295; Reşidüddin, K. Jahn, II., s. 105, 128.

[59] Reşidüddin, Berezin, s. 128.

[60] Ebu'l-Kasım Abdullah-ı Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, Ayasofya ktp. nr. 3019, 155 a, 169 a; Aksaraylı, s. 299, 303, 309, 317, 320; Hafız-ı Ebru, Zeyl-i Camiü't-tevarih-i Reşidî, Tahran, 1317, indeks).

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Ağaç-eri [61]	?	1305 de Sahib Lâkûşi ile gelmiştir. Memuriyeti eyâlet idi. Fakat İrincin'den yüz bulamıyarak geri dönmüştür [62].
Temürtaş Beylerbeyi (Çoban'ın oğlu)	Suldus	Ebû Said'in tahta geçmesi üzerine Anadolu ordusu başkumandanlığına (emîr-i leşker) tayin edilmişti. Türkiye'de müstakil bir devlet kurmak istemiş ve bunun için isyan etmiş ise de babası tarafından te'dib olunmuş, fakat yeniden memuruyitinde bırakılmıştır. Babasının bertaraf edilmesi üzerine 1328 de Mısır'a kaçmış ve orada öldürülmüştür [63].
Kürbuğa	?	1319 daki İrincin ve Kurmışi isyanlarında onların taraftarlarındandı. Çoban'ın isyancılara galib gelmesi üzerine Temürtaş tarafından öldürülmüştür [64].
Buğa	?	Bu da öyle [65].
Bulargu	?	Bu da öyle.
İcil (Samagar'ın torunu)	Küyin Tatar	Bu da öyle [66].
Baran(m)Bay [67] (Sutay oğlu)	Sünit	Diyarbekir'de bulunan babası Sutay'ın yanına kaçtığından Temürtaş onu öldümemiştir [68].

[61] Emir Ağaç'eri'nin, bu addaki (yani) Ağaç-eri) Türkmen ulusundan olduğuna dair kaynakta bir açıklama yoktur. Bu sebeble, bu ad bu Türkmen ulusuna mensub bulunmayan herhangi bir Moğol veya Türk emîrine de aid olabilir.

[62] Aksaraylı, s. 302, 303, 305.

[63] Ayn. Müell., İndeks; H. Ebrû, İndeks.

[64] Aksaraylı, s. 322.

[65] Göst. yer.

[66] Göst. yer.

[67] Belki de Barın(m) bay.

[68] Göst. yer.

Adı	Kabilesi	Memuriyeti
Mehmed Beğ (Meşhur Ali Pâdişah'ın kardeşi)	Oyrat	Timurtaş'ın Mısır'a kaçması üzerine Anadolu ordusu başkumandanı. 1329 da azledilmiştir [69].
Mahmud (Esen Kutluğ oğlu)	Uygur (ilinden)	1329 da Mehmed Beğ'in yerine Anadolu ordusu başkumandanı (emîr-i leşker) tayin edilmiştir [70].
Devlet-şah (Algu oğlu)	Bârin	1333-35 de Anadolu başkumandanlığına tayin edilmiş ise de yolda hastalanıb Türkiye'ye gelir gelmez ölmüştür [71].
Şeyh Hasan (Celâyir devletinin kurucusu)	Celâyir	Devlet-şah'ın ölümü üzerine 1334 de Ebû Said tarafından bu memuriyete tayin edilmiştir. 1336 yılına kadar bu memuriyette kalan Şeyh Hasan, bu yılın son ayında İran üzerine yürüyerek hâkimiyeti Ali Pâdşah'ın elinden almıştır. Şeyh Hasan, İlhanlılar'ın Türkiye'deki son ordu kumandanı idi [72].
Eretne	Uygur (ilinden)	Temürtaş'ın nâibi idi. Sonra İran'a giderek Ebû Said Bahadır Han'ın başlıca emirleri arasına dahil olmuş, yapılan bir fesat hareketinin muvaffak olamaması üzerine Türkiye'ye Şeyh Hasan'ın yanına kaçmıştır. Şeyh Hasan, Ali Pâdşah üzerine yürürken onu Türkiye'de yerine vekil bırakmıştı. 1343 de Küçük Şeyh Hasan'ın gölge hükümdarı Süleyman Han'ı mağlûb ederek Sivas-Kayseri bölgesinde kendi adını taşıyan bir beylik kurmuştur. Ölümü 1352 dedir.

[69] H. Ebarû, s. 125, 142; Ebû Bekr el-Kutbî el-Ehrî, Tarih-i Şeyh Uveys, fotokopi nşr. Van Leon, Lahey, 1954, s. 155.

[70] Tarih-i Şeyh Uveys, s. 156.

[71] H. Ebrû, s. 142.

[72] H. Ebrû, s. 142, 152.

YANLIŞ DOĞRU CEDVELİ

Yanlış	Doğru	sahife	satır
Chr. Barthlomaes'in	Chr. Bartholomae'nin	1	5
Kanonları	Kanunları	1	13
Belirtirilmiş	belirtilmiş	2	2
Wansee	Wannsee	2	26
Al-ʿUmarīs	el-ʿÖmerī	5	28
İran-Moğollar	İran-Moğolları	7	10
" "	" "	10	20
etmektliğimiz	etmekliğimiz	10	27
Kaiser-Fridrich	Kayser-Friedrich	10	39
Hāfe-i Abrū	Ḥāfız-ı Ebrū	11	10.11
halefi	selefi	13	11
aykr	âykırı	14	17
zeyl	ilave	15	34
Story	Storey	17	36
büfün	bütün	19	24
bagımlı	bağımlı	20	16
sagan Secen	sagan Setsen	21	17
95 (not rakamı)	65	21	
komutanı	komutanı,	31	10
Ozrar	Otrar	31	11
sarayında	sarayına	31	22
Gebe	Cebe	37	13
yakup yıkılmıştı	yakılıp yıkılmıştı	38	20
kararlrına	kararlarına	44	3
birdir diğinden	bildirdiğinden	46	13
hayrtına	hayratına	49 not:	1
bütun	bütün	50	6
oluyordı	oluyordu	50	12
faliyeti	faaliyeti	50	13
buradan	burada	50	19
Prensipler	prensler	51	9
Rum-sultanı	Rum-sultanı.	51	15
Garpini	Carpini	51	17
dir	bir	51	19
Jisü Möngke	Yisu Möngke	51	23
tehlikeşi	tehlikesi	52	16
1236-37 (634 H.)	1239/40 (637 H.)	53	3
Buna	Bunu	53	17

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
Gürcistan ve Moğolistan	Gürcü ve Moğol	55	3
dereeye	dereceye	55	20
taması	teması	55	22
şarke	şarka	59	10
İtibaren	itibaren	60	10
seferini	sefirini	60	16
34 (not rakamı)	24	61	
fıkahanın	fakahânın	62	29
Ayy. esr.	Ayn. esr.	62 not :	32
halifa	halife	63	7
Antakya'yı	Antalya'yı	64	17
al-Mālik aş-Ṣāliḥ	el-Melikü's-Ṣāliḥ	66	12
şeyahat	seyahat	67	22
Müeller	Müller	67	41
şeyahatinin	seyahatinin	67 not :	70
Beynenehreyn	Beynennehreyn	69	15
etmektedir. ki,	etmektedir ki,	71	30
olark	olarak	74	13
bulunnyordu	bulunuyordu	76	24
hulunad	bulunan	79	4
amede	âmâde	80	9
IV. Nikūdār David	Nikūdār. David IV.	80	20
garnizonada	garnizonda	82	22
devamli	Devamlı	82	31
Evelce	Evvelce	87	18
sonre	sonra	88	3
açıka	açığa	94	31
Meed ül-Mülk	Mecdü'l-mülk,	90	28
Ceyhatu	Geyhatu	100 11,23,	28
Jut	Yut	100	15
Nevrūz'u	Nevrūz	103	8
mevkia	mevkie	104	17
Resid üd-Din	Reşidü'd-din	109	21
ümeraşından	ümerasından	110	15
Reşī üd-Dīn	Reşīdü'd-dīn	*111* not	37
Toqtağa	Toktağa	113	23
sevketlmişti	sevketmişti	113	25
hizmetlerini	hezimetlerini	115	3 - 4
Himş	Humus	115	16
heycan	heyecan	117	8
Bīlān	Gīlān	122	11
kıral Būlārğī	kıral. Būlārğī	126 not :	50
halel	hale	126 not :	50

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
Öleytü	Ölceytü	129	24
Ray'den	Rey'den	132	4
meşhed	Meşhed	134	16
bādġis'e	Bādġis'e	134	21
küvetler	kuvvetler	135	3
birlestiler	birleştiler	135	3
kittikçe	gittikçe	135	9
Seid Locman	Seyyid Lokman	137 not :	24
süretle	suretle	138	23
stanbul	İstanbul	139 not :	42
Rayy	Rey	148	26
okumaamdan	okunmasından	149 not :	28
Katil	Katl	151	24
yagı	Yağlı	151	28
olduğunn	olduğunu	153	13
senra	sonra	153 not :	48
İran-Moğalları	İran-Moğolları	154	20
zambaur	Zambaur	156 not :	3
okunmustur	okunmuştur	159	3
Salcuk, Salçük	Selçuk	160	10.25
oluyur	oluyor	161	26
Kütb üd-Din	Kutbu'd-din	169	21
		171	28
geien	gelen	171	3
İlehan	İlhan	172 Not:	134
Ogedey	Ögedey	174	22
dönuşünde	dönüşünde	175	24
dikkati çeken	dikkati çekilen	176	24
ettiysede	ettiyse de	183	33
Ezze ed-Din Ahmed inb Mohammed ebu Ezz ed-Din Hüseyn	İzze'd-din Ahmed İbn Muhammed ibn İzze'd-din Hüseyn	184	dv8
ayrılmış	ayrılmış	185	12
olçüde	ölçüde	188	11
maveraünnehir'de	Maveraünnehr'de	191 not:	45
münasebtine	münasebetine	199 not:	1
altınordu	Altınordu	200	6
emedikleri	etmedikleri	201	9
ançak	ancak	204	19
tarakkisi	terakkisi	206	3
hareketilerine	hareketlerini	206	17
vakıfler	vakıflar	209	3
Ölçeytü	Ölceytü	211	6

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
Tacüd-Dīn Āvecis Āvecl	Tacü'd-din Āvecī	211	19
siiler	şiiler	212	18
dğiştirmesi	değiştirmesi	212 not:	111
terihinde	tarihinde	217	9
...Arpa, Çoban 164 gibi moğol adları yerine......	...Arpa, Çoban 164 gibi. Moğol adları yerine...	218	21
Aryk Boğa	Arık Boğa	224	3
pek cok	pek çok	224	11
Äleigidey	Eleigidey	225	26
asırladanberi	asırlardanberi	228	24
telekki	telâkki	232	8
johannes	Johannes	233	11
III. Jgnaz	III. İgnaz	234	18
süryanı	süryanî	239 not:	139
olsuc	olsun	240	14
III. Hethum	II. Hethum	243	7
siddetli	şiddetli	244	6
şahışlar	şahıslar	244	7
...diğer taraftansa	diğer tarafta da	244	12
çalışılmışrsa da	çalışılmışsa da	245	6
önasya'ya	Önasya'ya	246	9
allah	Allah	249	31
yollayor	yolluyor	251	9
hırtstiyan	hıristiyan	251 not:	224
von Montecorvino'lı	Montecorvino'lı	253 not:	236
hahiki	hakikî	254	7
Heyed	Heyd	256 not:	257
Yingiz Han	Cengiz Han	260	18
manı olmak	mâni olmak	261	3
zamam	zaman	263	13
iaade	iade	263	17
Evlad-ı ʻĀlī	Evlâd-ı ʻAlî	267	10
ihtâf	ihtilâf	267	19
Gıys üd-Dīn Mohammed	Gıyasü'd-dîn Muhammed	273	11
Ḳalkaşandı	Ḳalkaşendî	275 not:	10
onula	onunla	276	14
Atabegin'i	Atabeg'i	278	3
Vivana	Viyana	281 not:	48
Ogedey	Ögedey	284	4
kehe	keçe	288	16
Arıq Boga	Arık Boğa	294	30
Çeter	Çetr	297 not:	180
Maveraünnehr hükümdarı al-	Meveraünnehr hükümdarı, el-		

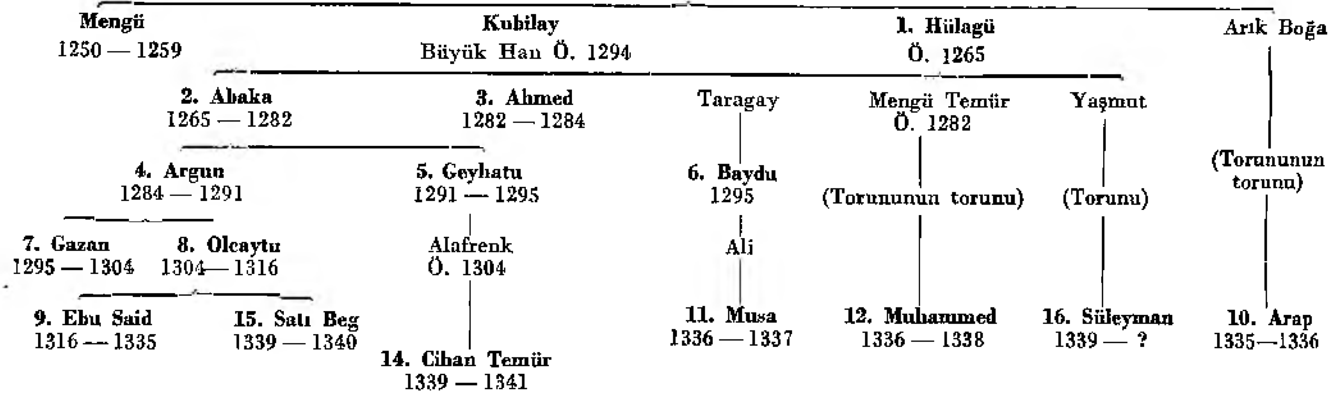
Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
Mufaddalın ifadesine ...göre	Mufaddal'ın ifadesine... göre,	297	14
mükündr	mümkündür	299 not:	196
umimiyetle	umumiyetle	300	6
druzina	drujina	300	8
Ounn	Onun	304 not:	9
Mönge	Möngke	306	13
vere	yere	312	6
Şāḥib-i divān	Şāḥib-i dīvān	312	7
		314	3
Gıyaş üd-Dln	Gıyāşü'd-dīn	314	24
vazifelerle	vazifelerle	315	14
Ezcumale	Ezcümle	319 not:	91
bulun	bulunan	312	20
Sikhe	Sikke	327 not:	146
yeya	veya	344	21
başkaklarla	baskaklarla	346	13
evel	evvel	347	5
seluli	şuli	350	10
elineden	elinden	356	20
Ceyhatu	Geyḫātu	359 not:	175
kakikatte	Hakikatte	360	29
Öelceytü	Ölceytü	361	24
yaylağını	yaylağı	363	11
al-Hilba	el-Hille	363	30
kitbın	kitabın	367 not:	1
şirvan	Şirvan	368	2
naḫcavan	Naḫçivān	369	21
Mamaffi	Mamafih	373	19
Olceytü	Ölceytü	375	22
oluyar	oluyor	376	31
Hokumet	Hükümet	377	16
Neyabet	Niyabet	377	16
İbrâhım	İbrāhīm	378	26
Stathalter	Statthalter	380	36
valı	vâli	380	36
Elezire	Elcezire	381	32
Şāhib-i dīvān, şāheb-i dīvān	Şāḥib-i dīvān	383	14
Hülegü	Hülecü	387	13
ediyir	ediyor	386	8
Jehudi	Yahudi	386	12
Takriba	Takriben	388	29
Surya	Suriye	389	1,10
Ba'albakk	Ba'lbek	390	12

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
Hıınş	Humus	390	21
yerlesmeğe	yerleşmeğe	391	2
verği	vergi	391	10
Jez	Yezd	392	18
Fars Atabegumu	Fars Atabeği	392 not:	64
Maveraünnehtr	Maveraünnehr	394	8
Bulğay'yı	Bulğay'ı	397	12
şerefi müsul, şerefi mesul	şeref-i vüsûl	398	16
		399	19
slâmlarken	selâmlarken	399	3
hükumdr	hükümdar	400	5
Johenn	Johann	400 not:	50
altun ordu	Altınordu	400 not:	59
Ölçeytü	Öleeytü	402 not:	70
müddel	müddet	406	4
Orf	Örf	411	7
takdird	takdirde	418	16
Güveyni	Cüveyni	420	13
Şeyh üş-Seyûḫ	Şeyhü'ş-şüyûḫ	421 not:	120
Mesşhur	Meşhur	422 not:	128
Nevvâb	Nuvvâb	423	8
nühai seniyye	nüsha-i sâniye	423	14
kçüçk	küçük	424 not:	137
Gevhâtü	Geyḫâtü	426 not:	152
Çarpini	Carpini	427 not:	163
hadınlariyle	kadınlariyle	428	18
öldürümüş	öldürülmüş	428	20
buluanların	bulunanların	431	14
edilmşti	edilmişti	433	5
itibarli	itibarlı	433	6
röl	rol	433	11
gecebiliyordu	geçebiliyordu	436	3
ettigi	ettiği	440	9
Abü sa'îd	Ebû Sa'îd	440 not:	43
Ğeyḫâtü	Geyḫâtü	442	20
Ayn-Calut	Ayn-ı Câlut	443	12
mecubr	mecbur	444	12
arazı	arazi	445	6
incelemcdiğim	incelemediğim	446 not:	95
yerleştikleri	yerleştikleri	448	5
vardi ki..	vardı ki..	448	18
önünd	önünde	448 not:	111
savşan	savaşan	451	2

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
şavaşıp	savaşıp	453	3
Jbn al-Asîr	İbnü'l-Esîr	453 not:	154
oldugu	olduğu	456	9
Şāhib-î DIvān	Ṣāḥib-i Dīvān	459 not:	5
beş Balığ'a	Beşbalığ'a	460	20
bulmadukları	bulmadıkları	462	16
robāṭ	ribāṭ	462 not:	26
edilmiştir	edilmiştir	463	28
inceligiyle	inceliğiyle	475	25
esyalar	eşyalar	475	27
nazarı itiabre	nazar-ı itibare	477	5
Resî üdDdîn	Reşîdü'd-dîn	477	12
tedavisına	tedavisine	479 not:	156
ettigini	ettiğini	480	17
Hunler	Hunlar	481 not:	180
vimesi	yemesi	482	20
mahsuz	mahsus	493	21
793 (not rakamı)	293	494	
nezine	nezdine	495	19

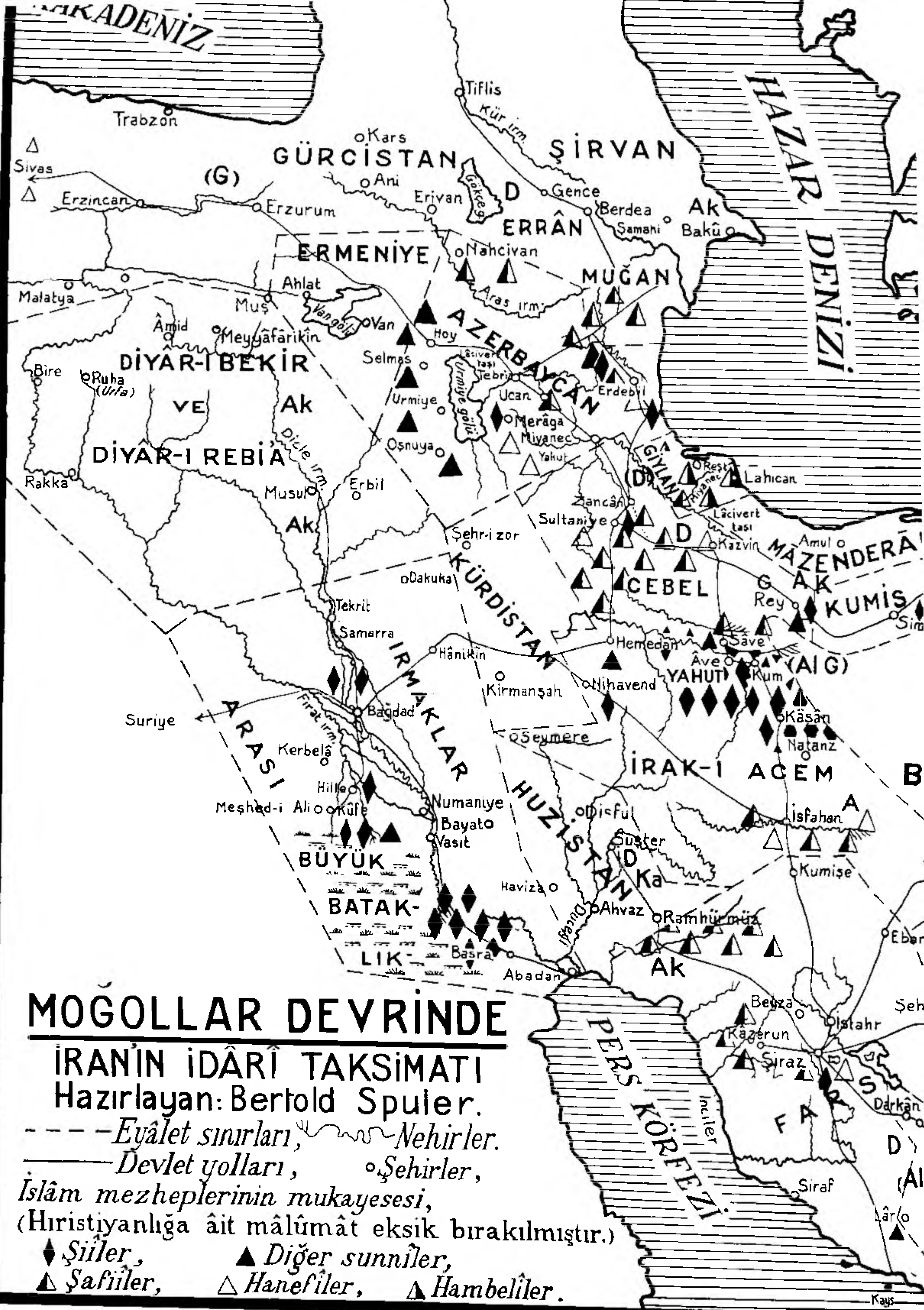
دکتر حمید نطقی

İLHANLI HÂNEDANININ SOY KÜTÜĞÜ

(13. Togay Temür — 17. Nuşirvan
1338 — 1351/2 1344 — ?)

Mufassal bir soy kütüğü Zambaur (245) de ve Soranzo'nun eserinin sonunda bulunmaktadır.

KARADENİZ
Trabzon
Sivas
Erzincan
(G)
Erzurum
GÜRCİSTAN
Kars
Ani
Tiflis
Kür ırm.
ŞİRVAN
Erivan
Gökçe g.
D
Gence
Berdea
Şamahi
Ak
Bakû
ERRÂN
HAZAR DENİZİ
ERMENİYE
Nahcivan
Aras ırm.
MUĞAN
Malatya
Ahlat
Muş
Van gölü
Van
Âmid
Meyyâfârikîn
Hoy
AZERBAYCAN
Selmas
Lâcivert taşı
Tebriz
Urmiye gölü
Erdebil
DİYÂR-I BEKİR
VE
DİYÂR-I REBİA
Bire
Ruha
(Urfa)
Ak
Urmiye
Ucan
Merâga
Miyanec
Yakut
Oşnuya
GİYLAN
Reşt
Lahican
Rakka
Dicle ırm.
Musul
Erbil
(D)
Zancân
Sultaniye
Lâcivert taşı
Ak
Şehr-i zor
D
Kazvin
Amul
MÂZENDERÂ
KÜRDİSTAN
Dakuka
CEBEL
G
AK
Rey
KUMİS
Tekrit
Samarra
Hemedan
Save
Hânikîn
Âve
(A/G)
YAHUT
Kum
IRMAKLAR
Kirmanşah
Nihavend
Kâşân
Suriye
ARASI
Fırat ırm.
Bağdad
Seymere
Natanz
Kerbelâ
İRAK-I ACEM
B
Hille
HUZİSTAN
Meşhed-i Ali
Küfe
Numaniye
Bayato
Vasıt
Disful
İsfahan
A
Şuşter
BÜYÜK
D
Ka
Kumişe
BATAK-
Haviza
Ahvaz
Ramhürmüz
Düceyl
LIK
Basra
Abadan
Ak
Ebar
PERS KÖRFEZİ
Beyza
Şeh
Kâzerun
İstahr
Şiraz
S
FA
Darkân
İnciler
D
Siraf
(Al
Lâr
Kays
MOĞOLLAR DEVRİNDE
İRAN'IN İDÂRÎ TAKSİMATI
Hazırlayan: Bertold Spuler.
Eyâlet sınırları, Nehirler.
Devlet yolları, Şehirler,
İslâm mezheplerinin mukayesesi,
(Hıristiyanlığa âit mâlûmât eksik bırakılmıştır.)
Şiiler, Diğer sunnîler,
Şafiîler, Hanefîler, Hambelîler.

HᵛAREZM
Urgenc
Amu-derya (Okuz) ırm.
Eski Amu-derya yatağı
Zerefşan ırm.
B Buhara
Al G Semerkand
Amu-derya ırm.
G Dehistan
Ferâve
CÜRCAN
Gürcan
Esterâbâd
Merv
Belh
Amul
AZENDERÂN
AK
Al Damgan
Cacerm
Biyar
KUMIS
Simnan
Firûze
Firûze
Meshed
Nişâpûr
HORASAN
Merverrud
Murgab
Turşiz
Zâve
(Al G)
Kâşân
Natanz
EM
BÜYÜK
Bacistan
D
Tun
Kayın
Tabes K
KUHİSTAN
Bircend
Tabes M
Husf
Herat
Hari-Rud ırm.
Fusenç
D
Ak
A
İsfahan
Kumişe
Yezd
ÇÖL
Ferah
Duruk
Nih
Cüveyn
Kandahar
SİİSTAN
Zere gölü
Zerenç
Ebarkuh
Kuhbenan
(Ç)
(A)
KİRMAN
Gevâşir (Kirman)
Hilmend ırm.
Şehr-i Babek
G
Senic
İstahr
raz
Sircan
S
FA
Darkân
Darabgerd
Ak
Bam
G Nermaşir
Ciruft
Rigan
D
(G)
(Al)
ŞABAN-KÂRE (Tuz)
Siraf
Tarum D?
Lâr
Lâcivert taşı
Firûze
Eski Hürmüz
Hürmüz
Kays

Yeraltı servetleri

A. = *Antimon* | D. = *Demir*
Ak. = *Akaryakıt* | G. = *Gümüş*
Al. = *Altın* | K. = *Kurşun*
B. = *Bakır* | Ka. = *Kalay*
Ç. = *Çinko* | Kü. = *Kükürt.*
( ). = *Hamdullah'ın yazmadıkları.*

Türkçeleştirerek çizen: Dr. Hüseyin Dağtekin